VU VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM

VU Research Portal

De stille evolutie

van de Lagemaat, T.

2013

document version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Link to publication in VU Research Portal

citation for published version (APA)
van de Lagemaat, T. (2013). *De stille evolutie: Individualisering in de Gereformeerde Bond*. [, Christelijke Hogeschool Ede]. BDU/Media.

General rights
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
vuresearchportal.ub@vu.nl

Download date: 11. nov.. 2023

DE STILLE EVOLUTIE

Individualisering in de Gereformeerde Bond

Teus van de Lagemaat

Teus van de Lagemaat
De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond

Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
Foto omslag: Marten Idema (Cunerakerk Rhenen)
Ontwerp omslag: Studio BDUmedia, Joop Brons

ISBN 978-90-8788-207-5
NUR 704

Trefw.: theologie: kerkgeschiedenis; sociologie

© 2013 BDUmedia, Barneveld (in samenwerking met T. van de Lagemaat)

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

VRIJE UNIVERSITEIT

DE STILLE EVOLUTIE

Individualisering in de Gereformeerde Bond

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor
aan de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. F.A. van der Duyn Schouten,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de Faculteit der Godgeleerdheid
op maandag 18 november 2013 om 13.45 uur
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Teunis van de Lagemaat

geboren te Ede

promotoren: prof.dr. H.C. Stoffels
prof.dr. J. Hoek

Inhoudsopgave

Woord vooraf 9

1. ONDERZOEK NAAR VERANDERINGSPROCESSEN BINNEN DE GEREFORMEERDE BOND 11
1.1 Introductie en probleemstelling 11
1.2 Relevantie van dit onderzoek 18
1.3 Uitwerking deelvragen 19
1.4 Opbouw van het onderzoek 21

2. DE GEREFORMEERDE BOND: IDENTITEIT, CONTINUÏTEIT EN DISCONTINUÏTEIT 25
2.1 Introductie 25
2.2 Eerste kennismaking 25
2.2.1 Het ontstaan van de Bond in historisch perspectief 25
2.2.2 De verscheidenheid in honderd jaar Gereformeerde Bond 29
2.2.3 Doel en middelen van de Gereformeerde Bond 33
2.2.4 Het imago van de Gereformeerde Bond 42
2.2.5 Het beeld van de Bond in wetenschappelijke studies 47
2.2.6 Omvang en spreiding van de Gereformeerde Bond 56
2.3 Theologisch profiel van de bond 62
2.3.1 Het functioneren van kerkgerichte bewegingen 62
2.3.2 Theologisch profiel van de hoofdstroom 65
2.3.3 De flanken van de beweging 74
2.4 Omgaan met verscheidenheid 90
2.4.1 De spanning tussen richting en ruimte 90
2.4.2 De SoW-crisis als casus 94

3. INDIVIDUALISERING 107
3.1 Introductie 107
3.2 Individualisering als één van de langetermijnprocessen 108
3.3 Wat is individualisering? 114
3.3.1 Drie hoofdlijnen 114
3.3.2 Naar een definitie van individualisering 119
3.4 Individualisering als maatschappelijke verandering 121
3.5 Individualisering van kerk en godsdienst 125
3.6 Individualisering in Nederland 130
3.6.1 De mate van individualisering in Nederland 130
3.6.2 Toetsing van de individualiseringsthese 134
3.6.3 Wordt individualisering niet overdreven? 137
3.6.4 Aanknopingspunten voor onderzoek 139
3.7 Het onderzoeksontwerp 140
3.7.1 De selectie van onderzoeksthema's 140
3.7.2 Uitwerking op drie niveaus 144

4. INDIVIDUALISERING OP LANDELIJK NIVEAU 149
4.1 De aanpak van de bronnenstudie *149*
4.1.1 Selectie van bronnen op macroniveau 149
4.1.2 Hoe de Bond wil staan in het spanningsveld van de cultuur 150
4.2 Ambt en gezag *153*
4.2.1 Introductie 153
4.2.2 Ambtelijk gezag in 2000 156
4.2.3 Ambtelijk gezag in ontwikkeling na 2000 157
4.3 Liturgische veranderingen *166*
4.3.1 Introductie 166
4.3.2 De liturgie in 2000 167
4.3.3 De liturgie na 2000 171
4.4 Verbondenheid met de eigen gemeente *178*
4.4.1 Introductie 178
4.4.2 Binding met de eigen gemeente in 2000 180
4.4.3 Ontwikkelingen rond de binding met eigen gemeente na 2000 188
4.5 Veranderende godsdienstigheid *195*
4.5.1 Introductie 195
4.5.2 De veranderende godsdienstigheid in 2000 196
4.5.3 De veranderende godsdienstigheid na 2000 200
4.6 Positie van de vrouw in gezin en kerk *211*
4.6.1 Introductie 211
4.6.2 Positie van de vrouw in 2000 211
4.6.3 Positie van de vrouw na 2000 218
4.7 Samenvatting en conclusies over individualisering op macroniveau *225*
4.7.1 Ontwikkelingen in de stroming van de Gereformeerde Bond 225
4.7.2 Analyse en conclusies 228

5. INDIVIDUALISERING BINNEN EEN HERVORMDE GEMEENTE 231
5.1. De keuze van een casusgemeente *231*
5.2. Hervormd Ede *234*
5.2.1 De kerkelijke context in Ede 234
5.2.2 Hervormd Ede in historisch perspectief 238
5.2.3 Beleid, structuur en ontwikkeling van de centrale hervormde gemeente 243
5.2.4 De aanpak van onderzoek van een wijkgemeente 249
5.3 Beschrijving van de onderzochte wijkgemeenten *252*
5.3.1 Context 252
5.3.2 Dynamiek 257
5.3.3 Cultuur 259
5.3.4 Bronnen 263

6. INDIVIDUALISERING OP MESONIVEAU 269
6.1 Veranderingen rond ambtelijk gezag *269*
6.2 Veranderingen rond liturgie *278*
6.3 Veranderingen rond de binding met de eigen gemeente *292*
6.4 Veranderende godsdienstigheid *305*

6.5 Veranderingen rond de positie van de vrouw *314*
6.6 Samenvatting en conclusies over individualisering op mesoniveau *321*

7. INDIVIDUALISERING ONDER GEMEENTELEDEN 323
7.1 De aanpak van het onderzoek *323*
7.1.1 Introductie 323
7.1.2 De steekproef 324
7.1.3 De uitvoering en representativiteit van het onderzoek 326
7.1.4 Analyse van de non-respons 327
7.1.5 Het interview 328
7.1.6 Verwerking van de interviews 332
7.1.7 Evaluatie van de opzet van het onderzoek 333
7.2 Individualisering op microniveau *334*
7.2.1 Algemeen beeld 334
7.2.2 Binding aan de eigen gemeente 335
7.2.3 Ambtelijk gezag 350
7.2.4 Liturgie 357
7.2.5 Veranderende godsdienstigheid 365
7.2.6 Positie van de vrouw in gezin en kerk 371
7.3 Samenvatting en conclusies over individualisering op microniveau *380*

8. EEN STILLE EVOLUTIE BINNEN DE GEREFORMEERDE BOND 383
8.1 Drie lijnen bijeen *383*
8.1.1 Het speelveld van de Gereformeerde Bond 384
8.1.2 De belangrijkste resultaten 385
8.1.3 Interpretatie van de ontwikkelingen in de gemeente 388
8.1.4 Positionering van het hoofdbestuur binnen de Bond 390
8.2 De inhoudelijke weging van de trends *392*
8.2.1 Een sociologische bijdrage 392
8.2.2 Een theologische bijdrage 395
8.3 Wegen naar de toekomst *398*
8.4 Evaluatie en perspectieven *402*

SUMMARY 407
BIJLAGEN 415
Bijlage 1 – Literatuurlijst *417*
Bijlage 2 – Overzichten hervormd Ede *439*
Bijlage 3 – Interviewschema en transcript *443*

PERSONENREGISTER 453
CURRICULUM VITAE 459

Woord vooraf

Voortdurend vinden er in de samenleving veranderingen plaats die op veel terreinen doorwerken, dus ook in het kerkelijk leven. Individualisering is één van deze processen. In deze studie wordt onderzocht in welke mate traditionele kerkelijke gemeenten hiermee te maken hebben. Dit maakt deze studie van belang voor allen die zich betrokken weten bij kerk en geloof. Zo raakt 'tijd' aan 'eeuwigheid'. Een ieder die in deze tijd leiding geeft, staat voor de uitdaging verantwoorde keuzes te maken. Daarbij wil de socioloog adviserend aanwezig zijn.

De kern van het geconstateerde proces wordt samengevat in de titel: *De stille evolutie*. De hele studie overziend, blijkt er sprake te zijn van een geheel van bijna onzichtbare veranderingen in het dagelijks leven van gemeenteleden. Het beleid van kerkelijke gemeenten sluit hier schoorvoetend bij aan. De term 'stille evolutie' staat tegenover veranderingsprocessen die als 'stille revoluties' worden gekenmerkt. Dan betreft het fundamentele veranderingen in de identiteit van kerken of samenlevingen. Een stille evolutie is te beschouwen als een geleidelijk proces van kleine veranderingen, waarbij in een nieuwe situatie de oorspronkelijke identiteit goed herkenbaar blijft. Het proces verloopt veelal stil: traag, met weinig grote schokken en daarom moeilijk waarneembaar. Het fijnmazige onderzoek van een socioloog kan zoiets zichtbaar maken. Het werken aan deze studie binnen een mij goed bekend kerkelijk landschap is een vreugde geweest.

Ik ga er in deze studie niet vanuit dat individualisering alleen maar onvermijdelijk is of zelfs gevaarlijk. Het is een feitelijke ontwikkeling die zowel gemeenteleden als kerkelijk leidinggevenden voor de opgave stelt de aansluiting hierop te zoeken. Dat is spannend omdat het vele gevoelig liggende onderwerpen betreft, waarvan er een aantal in deze studie systematisch worden uitgewerkt. Dan gaat het om zaken als het gezag van ambtsdragers, de vernieuwing van de liturgie, de vormgeving van kerkelijke betrokkenheid (binding), de actualiteit van de gereformeerde geloofsinhouden en de positie van de vrouw in de kerk. Die zijn niet neutraal voor de betrokkenen.

Individualisering valt te beschouwen als zowel een opgave als een kans voor deze tijd. De suggestie in het woord evolutie dat er sprake is van een ontwikkeling naar iets hogers, wil ik enigszins nuanceren. De sociologische invalshoek biedt echter voor allerlei vraagstukken van kerk en geloof wel goede aanknopingspunten.

Deze studie richt zich op de Gereformeerde Bond, een orthodox-protestantse beweging binnen de Protestantse Kerk in Nederland. Deze beweging behoort slechts voor een klein deel tot de *'refo'*-bevolkingsgroep en is redelijk onbekend inzake de manier waarop met veranderingen wordt omgegaan. Dat maakt het onderzoek een unieke introductie tot deze vorm van geloofsbeleving.

De wortels van het onderzoek liggen in het lectoraat van de Academie Theologie van de Christelijke Hogeschool Ede (CHE), waar het thema ´geestelijk leiding geven´ wordt uitgewerkt op een manier die sterk multidisciplinair en praktijkgericht is. Het onderzoek is mogelijk gemaakt door de steun van de Faculteit Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit in Amsterdam, waardoor ik gedurende vijf jaar één dag per week ervoor werd vrijgesteld. Naast het faculteitsbestuur en het management van de Academie Theologie van de CHE dank ik mijn promotoren prof. dr. H.C. Stoffels en prof. dr. J. Hoek

voor al hun adviezen en ondersteuning bij dit traject. Door hun zowel godsdienstsociologisch als theologisch meedenken bij de te maken onderzoekskeuzes en de uitwerking hiervan is een studie ontstaan die voor beide disciplines van betekenis wil zijn. Eveneens dank voor de adviezen van de leden van de leescommissie (prof. dr. G. van den Brink, prof. dr. G. Dekker, prof. dr. J. de Hart, prof. dr. F. van Lieburg en prof. dr. H.P. de Roest), die eraan hebben bijdrage dat de eindtekst aan volledigheid heeft gewonnen.

Zeer velen hebben actief meegewerkt aan het vorm geven van onderdelen uit deze studie. Vanuit het bureau van de Gereformeerde Bond hebben P.J. Vergunst en zijn secretaresse E. Kooij veel informatie aangeleverd. Verscheidene studenten GPW hebben actief bijgedragen aan het verzamelen van gegevens op deelterreinen. Deze samenwerking gaf mij steeds het gevoel te werken met een groot onderzoeksteam. Ik dank Nel de Bruin-Goedbloed, Jacolien Cazant, Bert Fluit, Gertjan Kant, Nadia Kroon, Stefano Patti, Frans Schild, René van Silfout, Marian Vennik, Maarten van Werkhoven, Corola Wahlbrinck-Kortlever en anderen voor hun bijdragen. In de eindfase van de studie heb ik veel steun ervaren van dr. H. van 't Veld, die niet alleen op taal en stijl lette, maar ook inhoudelijk meedacht. Daarnaast noem ik ook de adviezen van Tini van Selm en Marten Idema. Johan Hegeman dank ik hartelijk voor zijn hulp bij de vertaling van de samenvatting.

Een bijzondere plek in dit onderzoek hebben de Edese wijkgemeenten 1, 3 en 8. Ik dank hen voor het vertrouwen dat zij in mij en mijn onderzoek stelden en hun voortdurende belangstelling voor de uitkomsten. Via een begeleidingscommissie is vanuit de wijken actief meegedacht over de opzet en feedback gegeven op uitkomsten van de casusstudie. Mijn dank gaat uit naar de heren M. Burggraaf, D.C. Floor, H. Havelaar, J.H. Hegeman, D.J. Hulstein, P. Metz, H. Pol, D. Righart, J. van Wagensveld en mevrouw J.A. Hegeman-Droogers voor hun inzet.

Zonder medewerking van vele gemeenteleden uit Ede in de vorm van een open interview was er geen goed resultaat geweest. Dit geldt ook voor de medewerking van alle betrokken predikanten en oud-predikanten, de geïnterviewde ouderlingen en de medewerkers van het kerkelijk bureau.

Een bijzonder woord van dank vrouw aan mijn vrouw Marja, die in alles een partner in het onderzoek is geweest. Naast je enthousiasme en meedenken heb je ook geduldig geaccepteerd dat een studie veel tijd vraagt en daarin mijn zwakheden verdragen. Ook mijn zoon Kees Jan en dochter Willemijn dank ik voor hun meewerken en de technische ondersteuning in het digitale tijdperk.

Het besef van afhankelijkheid van de zegen van God en de dank aan Hem voor alle mogelijkheden brengt mij bij de afronding van deze studie bij mijn ouders en schoonouders, die middel zijn geweest in de overdracht van het geloof aan ons. Tijdens de studie is mijn schoonvader, de heer C.L. Maaskant, in 2010 overleden. Het zien hoe de andere ouders gezondheid, geheugen en zelfstandigheid moeten inleveren is een ingrijpend proces, waarbij rollen worden omgedraaid. Het geloof dat de geslachten verbindt, gaat echter mee en draagt ons leven dag aan dag.

1. Veranderingsprocessen binnen de Gereformeerde Bond

1.1 Introductie en probleemstelling

In mijn jeugd lag alles vast. Tweemaal op zondag naar de kerk, deelname aan club en catechisatie. Goed en kwaad, de taken van man en vrouw, het contact met de buurt en de familie. Van echtscheidingen had ik nooit gehoord. Werken stond centraal in het leven, maar er was ook alle tijd voor een gesprek met elke voorbijganger. Behalve de bovenmeester en de dokter stond ook de dominee op grote afstand van de gewone mensen. De kerk stond in het midden. Daar ben ik gedoopt door een in Gereformeerde Bondskringen hoog gewaardeerde dominee, G. Boer. Sommige predikanten hebben iets meer aureool dan anderen. Daarvan is Boer, de ernstige voorzitter van de Gereformeerde Bond uit de jaren '60, een goed voorbeeld. Inmiddels is er ruim vijftig jaar later veel veranderd in de kring van de Gereformeerde Bond. En niet alleen daar, want de hele Nederlandse samenleving veranderde.

Deze studie richt zich op een aantal veranderingsprocessen binnen de Gereformeerde Bond (GB). Dit is een omvangrijke traditionele stroming binnen de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), het grootste protestants-christelijke kerkverband. Een Gereformeerde Bondspredikant, A.J. Kunz, schrijft in 2007 in het weekblad *De Waarheidsvriend* (DWV): '(…) blijkbaar hebben we behoefte aan een analyse van het geestelijk klimaat in de gemeenten.' Hij citeert zijn collega J. Maasland die een in zijn ogen moedige poging deed toen hij schreef: 'Het geestelijk klimaat is binnen veel hervormd-gereformeerde gemeenten veranderd.' Kunz noemt in dit verband de avondmaalspraktijk, verandering in geloofsvragen, Godsbeeld en geloofsbeleving en stelt zijn zorg aan de orde: 'Jarenlang hebben we binnen de Gereformeerde Bond (al dan niet met een zeker dédain) de ontwikkelingen binnen de Gereformeerde Kerken gadegeslagen. Inmiddels zijn we er achter gekomen dat wij aan dezelfde processen bloot staan' (DWV 5.7.2007: 8).

De Gereformeerde Bond staat in het algemeen bekend als een groepering binnen de kerken, waarop moderniteit en secularisatie relatief weinig vat hebben. Het is de vraag of dit in werkelijkheid zo is en het hierboven geplaatste citaat ondersteunt die vraag. De aard en de omvang van de veranderingen die zich voordoen, zijn niet makkelijk aan te geven. Daarnaast is het de vraag hoe veranderingen in een traditionele kerkelijke groepering als de Bond moeten worden geïnterpreteerd. Is hier dan sprake van aanpassing en achteruitgang in godsdienstigheid of is het een logische en gewenste ontwikkeling? De Nederlandse godsdienstsocioloog G. Dekker heeft voortdurend aangegeven, dat wanneer de eigen opvattingen en gewoonten verder afwijken van de omgeving, de integratie van geloof en dagelijks leven steeds moeilijker wordt (Dekker 1983, 2000, 2010). Vanuit dit perspectief hoort verandering op kerkelijk terrein onlosmakelijk bij maatschappelijke veranderingsprocessen. Wanneer kerken weinig of geen verandering lijken te ondergaan, moet dit te maken hebben met een duidelijke keuze van de betrokkenen voor het behoud van de traditionele standpunten. Dat leidt tot een

sterker geïsoleerde positie, omdat het verschil met de omringende cultuur groter wordt.

De onduidelijkheid over de mate waarin veranderingen zich voordoen in de Gereformeerde Bond en de dilemma's waarvoor leidinggevenden in deze kring staan, vormen het uitgangspunt van deze studie. Hierbij mag worden verwacht dat de uitkomsten van dit godsdienstsociologisch onderzoek ook relevant zijn voor andere traditionele kerkelijke stromingen in ons land die op nagenoeg dezelfde wijze met modernisering te maken hebben.

Het vraagstuk hoe men moet omgaan met alle veranderingsprocessen, leeft duidelijk binnen de Gereformeerde Bond. Dit blijkt uit een eerste inventarisatie van thema's die de afgelopen jaren binnen de Gereformeerde Bond aan de orde zijn gesteld.

Veranderingen op de agenda bij de Gereformeerde Bond

De Gereformeerde Bond is in de afgelopen jaren beleidsmatig bezig geweest met tal van veranderingsprocessen. Een voorbeeld hiervan is het thema van de jaarvergadering op 21 mei 2008. De titel van de gehouden lezing is symbolisch voor de insteek: 'Culturele verschuivingen en het bewaren van de vreze des Heeren'. Steeds duidelijker werkt het hoofdbestuur met jaarthema's en het omgaan met veranderingen speelt er een grote rol in. Al in september 2007 wordt aan alle ambtsdragers aandacht gevraagd voor 'Omgaan met verschillen in de gemeente'. Tegelijkertijd komt hierover een gelijknamig boekje uit voor een breed publiek. In het winterseizoen 2007-2008 worden twee artikelenseries gepubliceerd die als titel hebben: 'Geestelijk klimaat in de gemeenten' en 'De liturgie in hervormde gemeenten'. De jaren hierna stelt het hoofdbestuur als jaarthema aan de orde: 'Evangelicalisering van de gemeenten' (2008), 'Herwaardering van de leerdienst' (2010), 'Geestelijk leiding geven vandaag' (2011), 'Leiding geven aan heiliging' (2012). Op de jaarvergadering, in de regionale ambtsdragersbijeenkomsten en in artikelenreeksen wordt deze aandacht geconcretiseerd.

Regelmatig wordt er gesproken of geschreven over culturele veranderingen. Ook worstelt men met liturgische verandering, de positie van de vrouw in het ambt en met verandering in bepaalde opvattingen, zoals het scheppingsgeloof.[1]

Wat de Gereformeerde Bond als doel heeft, wordt direct afgelezen uit zijn naam, die formeel luidt: *'Gereformeerde Bond tot verspreiding en verdediging van de waarheid binnen de Protestantse Kerk in Nederland'.* Deze Bond is een vereniging binnen de grootste protestantse geloofsgemeenschap in ons land. Tot de fusie in 2004 was dit de Nederlandse Hervormde Kerk en sindsdien is het de Protestantse Kerk in Nederland. De

[1] Bij de introductie van het jaarthema 2013 stelt P.J. Vergunst dat de Gereformeerde Bond vanaf 2004 systematisch aandacht heeft gevraagd voor een positieve invulling van de identiteit in een postmodern klimaat, waarin de kerk als instituut, het ambt en de belijdenis aan betekenis verliezen. Dit uit zich in structurele aandacht voor de toerusting van ambtsdragers en gemeenteleden in jaarthema's (DWV 3.1.2013: 4).

vereniging bestaat uit theologen en andere gemeenteleden die de waarheid binnen de kerk willen verdedigen. Het gaat hierbij om de gereformeerde interpretatie ervan, zoals zijn roepnaam aangeeft: de Gereformeerde Bond. Vanwege deze doelstelling richt de Bond zich allereerst op de plaatselijke gemeenten van de kerk. Daar gebeurt het eigenlijke werk en klopt het hart van de kerk.

Na de oprichting ruim honderd jaar geleden (1906) heeft de Gereformeerde Bond zich ontwikkeld tot een strijdbare groep in de landelijke kerk en binnen plaatselijke gemeenten. Als woordvoerder van de orthodox-gereformeerde stroming in de kerk neemt hij een vleugelpositie in. In de landelijke kerk heeft hij te maken met andere zogenaamde richtingenorganisaties die strijden voor hun eigen beleidsrichting binnen de kerk. In de loop der jaren ontstaan vele dochterorganisaties op terreinen zoals jeugdwerk en evangelisatie. De achterban van de Gereformeerde Bond wordt geraamd op ca. 300 gemeenten[2] en ruim 400 predikanten, een grote en actieve minderheid binnen de Protestantse Kerk. Terwijl vele oude richtingenorganisaties sterk aan invloed verloren, blijft de Gereformeerde Bond minstens stabiel en lijkt hij binnen de kerk redelijk veel invloed te hebben.

Het voorvoegsel 'Gereformeerd' in de naam wijst op de nauwe verbondenheid met de gereformeerde traditie binnen de Reformatie. Die stroming is vooral vorm gegeven door de theoloog Johannes Calvijn (1509-1564) en verwierf in de Nederlanden de status van 'nationale' godsdienst. De Gereformeerde Kerk, die na 1816 de naam Nederlandse Hervormde Kerk gaat dragen, heeft lange tijd een bevoorrechte positie in ons land (Berkhof 1975, Den Ouden 2004). De Gereformeerde Bond is 'hervormd-gereformeerd', in onderscheiding tot de vele kerkgenootschappen die na 1834 ontstonden en bewust gereformeerd zijn, los van de Hervormde Kerk. Bonders blijven juist lid van deze bredere, 'vaderlandse' kerk. Na de totstandkoming van de Protestantse Kerk in 2004 blijven de meeste gereformeerde bonders zichzelf nog meer 'hervormd' dan 'protestants' voelen.

Naast de identificatie met Calvijn en het hervormd-zijn kent de Geformeerde Bond een sterke band met de gereformeerde geloofsleer zoals die zich na de begintijd van de Reformatie ontwikkelde. Deze is vastgelegd in een drietal belijdenisgeschriften, die in het verleden als geloofsregel door de Hervormde (Gereformeerde) kerk zijn aanvaard. Vanaf het eind van de 19e eeuw krijgen deze *Drie Formulieren van Enigheid* een sterk symbolische betekenis in het geding om de waarheid (Harinck e.a. 2009). Ook is er een sterke band met de piëtistische beweging van theologen in de 17e eeuw, die reageerde op de verslapping in hun tijd en de naam 'Nadere Reformatie' is gaan dragen (Brienen 1974, Zwemer 1992).

Hiervoor is al genoemd dat de Gereformeerde Bond de aandacht trekt door zijn relatieve onveranderlijkheid. Daarin heeft het bewaren van een persoonlijke vroomheid ('de vreze des Heeren') een centrale plaats. Een lange tijd leek de moderne cultuur hier veel minder invloed te hebben dan in andere kerken. Naast heldere eigen opvattingen

[2] In de '*Adresboekjes*' van de Gereformeerde Bond liggen de aantallen iets hoger, omdat niet elke vermelding ook betekent dat deze gemeente of predikant tot de Bond behoort. Het vraagstuk van de vaststelling van omvang van de Bond komt in hoofdstuk 2 aan de orde.

lijkt ook een goede interne organisatie en een sterke groepsbinding bij te dragen aan zijn imago van een traditioneel bolwerk in de kerk. De invloed van de Bond is in de laatste decennia van de 20e eeuw duidelijk zichtbaar en in veel situaties houdt men rekening met zijn standpunten. In de eerste sociologische dissertatie waarin de Gereformeerde Bond uitvoerig aan de orde komt, voert J.E. Post aan dat alle gereformeerde groeperingen te maken hebben met onvrede en de opkomst van moderne opvattingen. Binnen de Bond echter worden conflicten eerder gedempt, omdat ontevreden leden binnen de pluriformiteit van het kerkverband makkelijk met stille trom kunnen vertrekken (Post 1998: 374).

Het begin van de 21e eeuw confronteert de Bond nog met een nieuw fenomeen. Het samengaan van hervormden, gereformeerden en lutheranen in één Protestantse Kerk in Nederland leidt tot een nieuwe verdeeldheid binnen de Gereformeerde Bond. Een gedeelte van zijn achterban wil niet mee in het nieuwe kerkverband. Ruim zestig gemeenten krijgen rechtstreeks te maken met een interne scheuring, die leidt tot het ontstaan van de Hersteld Hervormde Kerk. Deze aderlating, vooral in de rechterflank van de Gereformeerde Bond, doet de vraag ontstaan of dit gevolgen heeft voor de identiteit van het resterende deel van deze Gereformeerde Bondsgemeenten,[3] die wel zijn opgegaan in de PKN. Opmerkelijk is dat de breuk van 2004 weinig verlies aan invloed binnen de landelijke kerk lijkt te brengen. Door zijn getalsmatige omvang, in combinatie met een duidelijk programma en organisatorische slagkracht, blijft de Bond binnen de eigen kerk een belangrijke rol spelen.

Ook binnen het bredere religieuze domein heeft de Bond een bijzondere positie. Hij is als onderdeel van de Protestantse Kerk minder zichtbaar en herkenbaar dan allerlei zelfstandige gereformeerde kerkgenootschappen. Tegelijkertijd bestaat het beeld, dat de Gereformeerde Bond een achterban heeft, die ongeveer even groot is als die van alle gereformeerde kerkgenootschappen samen.[4] Daarom wordt hij gezien als een belangrijke kerkelijke partij. De Bond omvat naast een actief hoofdbestuur en diverse zusterorganisaties een groot netwerk van gemeenten en personen die op allerlei terreinen actief zijn. In het publiek debat, onder meer via de Evangelische Omroep en in de christelijke politiek, zijn gereformeerde bonders vanouds duidelijk zichtbaar aanwezig. Aan het begin van de 21e eeuw lijkt deze invloed te verminderen. In de hele hedendaagse cultuur is een proces gaande waarbij de kerkelijke herkomst vaak minder relevant en

[3] Voor het gemak wordt soms – ook af en toe in deze studie – over Gereformeerde Bondsgemeenten gesproken, hoewel dit feitelijk een onjuiste benaming is. Gemeenten zijn zelfstandige eenheden en kunnen maximaal – door anderen of zichzelf – gerekend worden tot de stroming van de Gereformeerde Bond.

[4] Op basis van Knippenberg (1992) wordt aan de Gereformeerde Bond in de regel een omvang van ca. 400.000 leden toegeschreven. In 2005 telden alle kleinere gereformeerde kerken samen 440.943 leden. Hierbinnen zijn de Vrijgemaakten de grootste groep met 127.000 leden, gevolgd door Gereformeerde Gemeenten (102.000) en Christelijke Gereformeerden (74.000). Bron: Becker en De Hart 2006:-30.31 (zie kerkgenootschappen: HHK, VGK, CGK, GG,GGiN, GGbv, OGGiN, vOGG, GKV, NGK, VVK). Pas in 2011 komt een eerste publicatie naar buiten die een veel lagere schatting bevat van de omvang van de Bond (De Jong en Kregting 2011). Zie hiervoor hoofdstuk 2.

ook minder zichtbaar is.[5] Dit soort kerkelijke verzuildheid is minder belangrijk geworden. Om deze reden vermindert mogelijk de algemene invloed van organisaties zoals de Gereformeerde Bond.

Tot nog toe is in algemene termen over dé Gereformeerde Bond gesproken, hierbij een eenheid suggererend. Zo wordt er meestal over gesproken. Toch zijn er vele vragen en kanttekeningen te plaatsen bij de verhouding tussen deze organisatie en de stroming die hij vertegenwoordigt. Een belangrijk punt voor nader onderzoek is de mate waarin de stroming echt valt af te bakenen. Waar liggen de grenzen van de Gereformeerde Bond, als het gaat om de interne verscheidenheid die zijn achterban vertoont en wat is dan zijn feitelijk bereik? Zijn moderne en traditionele 'bonders' nog wel met elkaar te verbinden? Het is de vraag hoe omvangrijk de flanken zijn en of dit na de scheuring in 2004 is veranderd. Verder dringt zich de vraag op, of er bij het fenomeen 'Gereformeerde Bond' wel sprake is van een echte brede stroming of beweging die wordt gedragen door gezamenlijke idealen. Is de Bond als vereniging van predikanten, ambtsdragers en gemotiveerde gemeenteleden, niet veel meer een belangenorganisatie in de kerk en bepaalde gemeenten? Mogelijk stelt de interne samenhang minder voor dan blijkt uit al zijn activiteiten. Post (1998) stelt dat de Gereformeerde Bond als vereniging slechts een beperkte omvang heeft en dat zijn ledenvergadering weinig voorstelt. Ten slotte is het niet duidelijk of de grote randkerkelijkheid, waarvan binnen alle hervormde gemeenten sprake is geweest, ook betekent dat de relatief grote omvang van de Gereformeerde Bond moet worden gerelativeerd.

Mogelijk zou daarom zelfs gesproken kunnen worden van 'de mythe van de Gereformeerde Bond'.[6] Het is dus de vraag in hoeverre de hem toegeschreven omvang, zijn eigen cultuur en de hem toegedachte invloed binnen de kerk daadwerkelijk bestaat. Daarbij gaat het erom of deze stroming in de snel veranderende cultuur daadwerkelijk minder invloed van het secularisatieproces ondergaat dan de andere delen van de kerk. Het kan ook zijn dat men alleen veertig jaar achterloopt. Al deze vragen wijzen op een boeiend maar moeilijk grijpbaar fenomeen, dat in deze studie aan de orde komt.

Deze studie beoogt een godsdienstsociologisch onderzoek te zijn naar de feitelijke ontwikkelingen binnen deze traditionele kerkelijke stroming. Zij wil zicht geven op de

[5] Toegespitst op een concreet voorbeeld: binnen de Evangelische Omroep kunnen bonders mogelijk nog wel een rol spelen in programma's, maar zonder als zodanig herkenbaar te zijn. Bij de EO.TV lijkt behalve de christelijke gereformeerde Andries Knevel niemand meer bekend als exponent vanuit een kerkgenootschap. Zelfs dit laatste is verbleekt, als Knevel in 2011 aangeeft de ochtenddiensten van de evangelische internationale gemeente *Crossroads* in Amsterdam te bezoeken. Bij het zoeken van sprekers op EO.Jongerendagen is afwisseling naar kerkelijke kleur geen factor meer. In tegenstelling tot de vorige algemeen secretaris van de Bond is de huidige woordvoerder van de Bond geen vaste gast in EO.programma's. De Bond zelf heeft ook geen mediasterren voortgebracht. Dat is geen nieuwe ontwikkeling, omdat ook de vorige generatie hervormde EO.prominenten (van Willem Glashouwer tot Henk Binnendijk en van Meindert Leerling tot Jan van den Bosch) niet herkenbaar was qua kerkelijke afkomst.

[6] Al in 1933 publiceerde H. Bunning een gelijkluidend artikel in *Kerk en Wereld*, het orgaan van de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden.

doorwerking van moderniteit op kerkelijke tradities en godsdienstigheid, specifiek in de context van de Gereformeerde Bond. Het geheel van maatschappelijke veranderingen is te omvangrijk om grondig uit te werken. Daarom wordt de studie toegespitst op één centraal aspect binnen alle ontwikkelingen. Hiervoor is het begrip modernisering te wijd en veelomvattend. Uit de veelheid van langetermijnprocessen heb ik gekozen voor de toespitsing op de veranderde rol van het individu binnen de samenleving en het hiermee verbonden begrip individualisering. Het individualiseringsproces zal binnen deze studie het kristallisatiepunt zijn voor de maatschappelijke veranderingen die zich voordoen.

In 1998 heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) individualisering aangewezen als de meest algemene noemer achter de sociale veranderingen van het laatste kwart van de 20e eeuw (SCP 1998, Schnabel 1999). Daarbij gaat de aandacht uit naar de manier waarop mondige individuen, zich mede baserend op eigen verstand en gevoel, onafhankelijk opstellen met betrekking tot de tradities van het gezin, de buurt en de kerk waaruit zij afkomstig zijn. Hun relaties worden sterk instrumenteel, hetgeen de kerk vraagt om een afgestemd, gevarieerd aanbod te doen (Dekker 2000). Hiermee hebben alle kerken en kerkelijke stromingen rechtstreeks te maken. Dit geldt eveneens voor bewegingen die zich meer beschouwen als hoedster van 'de traditie', zoals de Gereformeerde Bond. Het is dus in deze studie de vraag in hoeverre en op welke manier individualisering doorwerkt binnen een traditionele stroming als de Gereformeerde Bond. Alle veranderingsprocessen worden daarom in deze studie vanuit het perspectief van individualisering bekeken.

Bij het individualiseringsproces gaat het om de manier waarop essentiële waarden als mondigheid, vrijheid, ontplooiing, zelfbepaling, gelijkwaardigheid en overleg de verhouding tussen mensen onderling gaan bepalen. Dit sluit nauw aan bij de nadruk op de eigen beleving bij de hedendaagse mens. Dekker en Stoffels (2001) stellen in navolging van Schelsky (1957) dat de moderne mens waarden slechts aanvaardt, als zij corresponderen met de eigen subjectieve ervaring. Tradities kunnen van betekenis zijn zolang zij als relevant worden beleefd. In deze studie wordt er vooralsnog van uitgegaan dat er niet sprake is van één eenduidig individualiseringsproces, maar dat er van een geheel van processen sprake is, die samen kunnen worden aangeduid als individualisering.

Uit de hiervoor gegeven analyse van de Geformeerde Bond en zijn context is duidelijk dat een studie naar ontwikkelingen binnen de Gereformeerde Bond zich nadrukkelijk niet tot het landelijk niveau mag beperken. Het landelijke functioneren is het eerste podium waar de Bond optreedt, maar uiteindelijk gaat het om de manier waarop hij is geworteld in gemeenten. Daarom zal er in deze studie eveneens aandacht zijn voor het lokale niveau, de kerkelijke gemeente met haar bestuurslaag, de kerkenraad en de manier waarop die communiceert met zijn leden. Ook is de godsdienstigheid van de gemeenteleden in gemeenten die tot de stroming van de Gereformeerde Bond worden gerekend, van groot belang. Hoe ontwikkelen individuen zich in relatie tot de individualiseringsprocessen?

Nadrukkelijk komt de vraag aan de orde hoe leidinggevenden op alle niveaus in de kring van de Gereformeerde Bond met die veranderingen omgaan. Dan betreft het niet het hoofdbestuur alleen, maar ook allen die invloed uitoefenen op gemeenteleden.

Naast allerlei organisaties en auteurs die landelijk publiceren, is er het plaatselijk niveau waarbinnen niet alleen predikanten en kerkelijk werkers verantwoordelijkheid dragen. Verder hebben ambtsdragers en andere vrijwilligers met dezelfde vraagstukken te maken. Hoe beoordelen de leidinggevenden het proces van individualisering in hun publicaties en uitspraken (macroniveau) en in het beleid dat zij als bestuur (macro en meso) voeren?

Wanneer wij zicht willen krijgen op de doorwerking van individualisering binnen de Gereformeerde Bond, is het belangrijk het accent te leggen op de recente ontwikkelingen. Individualisering is een langetermijnproces dat vele decennia speelt. De doorwerking ervan is een geleidelijk proces dat vraagt om een duidelijk afgebakende onderzoeksperiode. De algemene ontwikkeling van de Bond zelf is voor de hele 20e eeuw adequaat beschreven in het proefschrift van Post (1998). Dit pleit ervoor deze studie te concentreren op het eerste deel van de 21e eeuw. Concreet is ervoor gekozen om dit onderzoek, zo ver dit mogelijk is, af te bakenen tot de periode 2000-2012. Deze periode is lang genoeg om het individualiseringsproces in beeld te krijgen en voldoende compact voor de uitvoering van een omvangrijk onderzoek. Binnen deze periode wordt indien nodig een onderscheid gemaakt tussen de periode voor en na mei 2004, waarbij het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland als scharnierpunt fungeert.

Het beginjaar 2000 markeert niet alleen de start van het eerste decennium van de nieuwe eeuw, maar ook een nieuwe fase qua leiderschap binnen de Gereformeerde Bond. In april 2000 treedt P.J. Vergunst aan als algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond. Hij volgt J. van der Graaf op, die gedurende 28 jaar het belangrijkste gezicht en de woordvoerder van deze organisatie was.[7] Verder is kort hiervoor (in 1998) ook een nieuwe voorzitter gekozen, in de persoon van G.D. Kamphuis. Zowel Vergunst als Kamphuis behoort tot een jongere generatie bestuurders. Een uitbreiding van de onderzoeksperiode is overwogen, waardoor het mogelijk zou zijn nog exacter aan te sluiten op de onderzoekperiode van J.E. Post, die op macroniveau alle ontwikkelingen tot 1996 heeft beschreven. Dit is niet gedaan, omdat het nauwelijks invloed kan hebben op de uitkomsten. De periode 1996-1999 is – evenals 2000-2004 – sterk gestempeld

[7] In 1972 wordt bestuurslid J. van der Graaf aangesteld als vrijgesteld algemeen secretaris voor de Gereformeerde Bond. In deze functie is hij de motor achter vele initiatieven en meestal de woordvoerder namens de Gereformeerde Bond. De invloed van J. van der Graaf binnen de stroming van de Gereformeerde Bond, juist in samenhang met de bredere kerkelijke en culturele context, is een aparte studie waard. De kerkelijke context maakte hem in ieder geval tot boegbeeld in de SoW.discussies in en buiten de eigen kring. B. Plaisier, scriba van de Nederlandse Hervormde Kerk, zegt hierover: 'Ongetwijfeld heeft de opstelling van Van der Graaf het Samen-op-Weg-proces met jaren verlengd' (in Vergunst 2002: 72). Wallet stelt: 'J. van der Graaf maakte op mij wel eens de indruk van iemand die een vuur aansteekt, vervolgens roept dat er brand is en er dan kritiek op levert dat er niet snel genoeg geblust wordt' (2005: 163). Zijn optreden op tal van kerkelijke en maatschappelijke terreinen leverde Van der Graaf de titel 'bondscoach' op. Voor kranten, tijdschriften en andere media is hij in deze tijd duidelijk de opinieleider vanuit de Gereformeerde Bond en breder, van de gereformeerde gezindte.

door de discussies over het 'Samen-op-Weg'-proces (SoW-proces) [8], zodat een dergelijke uitbreiding weinig nieuws zal opleveren. De einddatum van de onderzoeksperiode is bepaald door de wens een zo actueel mogelijk totaalbeeld van de beweging te geven. In de regel is dit 2012.[9]

Op basis van het bovenstaande kom ik tot de volgende probleemstelling voor deze studie:

> *In hoeverre worden processen van individualisering zichtbaar in het functioneren van de stroming van de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk / Protestantse Kerk in Nederland in de periode 2000-2012 en hoe gaan leidinggevenden hiermee om?*

Als het antwoord op deze vraagstelling is gegeven, zal bij de afsluiting van deze studie aandacht worden geschonken aan de manier waarop de leidinggevenden de uitkomsten van deze studie in hun handelen kunnen betrekken.

1.2 Relevantie van dit onderzoek

Het uitvoeren van een onderzoek naar de doorwerking van individualiseringsprocessen binnen de Gereformeerde Bond is zowel wetenschappelijk als maatschappelijk van belang.

Het wetenschappelijk belang van deze studie zit vooral in het tonen van de manier waarop maatschappelijke processen doorwerken in een redelijk traditionele, gesloten en orthodoxe kerkelijke groepering. Kernvraag is daarbij, hoe processen van individualisering doorwerken op de identiteit van deze beweging en hoe leidinggevenden hiermee omgaan. Dit onderzoek sluit aan bij eerdere onderzoeken van Janse (1985), Dekker (1992), Stoffels (1995) en Post (1998), waarin de spanning tussen maatschappelijke verandering en kerkelijke instituties aan de orde komt. Mijn eigen invalshoek hierbij is drieledig.

Allereerst bied ik inzicht in het feitelijk functioneren van de Gereformeerde Bond. Dit is één van de grootste en oudste protestantse kerkgerichte bewegingen, waar in Nederland relatief weinig onderzoek naar is gedaan. Dit hiaat wil ik met deze studie opvullen.[10]

---

[8] Dit is de aanduiding voor het proces van samengaan van de grote protestantse kerken in Nederland, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. Dit start in 1961 met een oproep tot eenheid en leidt uiteindelijk in mei 2004 tot een fusie. Inmiddels is dan de Evangelisch.Lutherse Kerk ook toegetreden tot deze samenwerking. Zie verder par. 2.5.

[9] De gegevensverzameling op macroniveau, met name de standpuntbepaling vanuit de Gereformeerde Bond, loopt door tot en met 2012. Als uitzondering hierop zijn recente publicaties van het hoofdbestuur uit de eerste vier maanden van 2013 verwerkt. Het onderzoek op mesoniveau (casusstudie) is in 2011 uitgevoerd en voorlopig afgerond. Uit 2012 is alleen de afloop van enkele beleidsontwikkelingen verwerkt. Hiermee beschrijft het onderzoek de ontwikkelingen binnen de Gereformeerde Bond in het begin van de 21e eeuw.

[10] Ten opzichte van de studie van Post (1998) bevat deze studie een thematische diepteboring op macroniveau, uitgewerkt in samenhang met het niveau van de lokale gemeente. Een andere om-

Ten tweede wordt getekend, hoe veranderingsprocessen zich voltrekken in traditionele kerkelijke instituties en kerkgerichte bewegingen. Het betreft groeperingen die zich tenminste gedeeltelijk contra-cultureel opstellen. In dit verband geef ik aandacht aan de verschillende actoren binnen deze beweging: het functioneren van een landelijk bestuur en de flanken in de beweging, van lokale kerkelijke gemeenten binnen de Gereformeerde Bond en hun leidinggevenden en van de individuele leden binnen de beweging. Het gaat hierbij om sociologische kernbegrippen als beweging en instituut, leiderschap en *belonging*. Ondanks de populariteit van het begrip individualisering is binnen de Nederlandse godsdienstsociologie nieuw, dat er systematisch onderzoek wordt gedaan naar het doorwerken van deze individualiseringsprocessen.

In de derde plaats is deze studie relevant omdat zij zich richt op onderzoek naar veranderingsprocessen in hun onderlinge samenhang. Hierbij wordt getracht een verbinding te leggen tussen een onderzoeksmatige benadering van individualisering en de sociaal-filosofische analyse ervan. Via een casusstudie wordt de samenhang tussen de beide invalshoeken onderzocht. In de huidige literatuur over individualisering wordt meestal eenzijdig ingezet op één van beide benaderingen.

De maatschappelijke relevantie van het onderzoek kent twee aspecten. Ik maak voor leidinggevenden in kerken en gemeenten, zeker ook binnen de kring van de Gereformeerde Bond zelf, duidelijk op welke manier maatschappelijke veranderingen zoals individualisering doorwerken in het functioneren van een kerkelijke groep of beweging. Over veranderingsprocessen leven er uiteenlopende opvattingen, gebaseerd op alledaagse kennis. Deze processen zijn grotendeels eveneens van toepassing op zowel kleinere gereformeerde kerkgenootschappen als op de in omvang groeiende categorie van evangelische en pinkstergemeenten. Daarnaast bied ik op basis van mijn constateringen over de mogelijke doorwerking van individualisering aanknopingspunten voor het handelen van leidinggevenden die hiermee op allerlei niveaus te maken hebben. Is het mogelijk aan te geven welke kruispunten zij tegenkomen en welke gevolgen de diverse keuzes hebben?

1.3 Uitwerking deelvragen

Vanuit de probleemstelling is een zestal deelvragen ontwikkeld, waaraan ik in deze studie achtereenvolgens aandacht zal besteden. Deze vragen zullen zover mogelijk en zinvol tevens de basis vormen voor de hoofdstukindeling van deze studie. De probleemstelling valt uiteen in de volgende deelvragen.

---

vangrijke kerkelijke beweging, de *Confessionele Vereniging*, heeft feitelijk nog minder aandacht gehad vanuit kerkhistorisch en godsdienstsociologisch perspectief. Zij heeft een wat minder geprofileerde identiteit dan de Bond en mogelijk nog sterker te maken met onduidelijke grenzen. Gelet op de spanning tussen identiteit, cultuur en samenleving ligt hier eveneens, zeker inzake processen op lokaal niveau, een boeiend onderzoeksterrein. Te denken valt aan het – in vergelijking met de Gereformeerde Bond – sneller accepteren van vernieuwingen zoals de vrouw in het ambt en homoseksualiteit, in combinatie met een vrij orthodox.gereformeerde geloofsvisie.

1. Hoe dient de stroming van de Gereformeerde Bond[11] te worden getypeerd en afgebakend, speciaal in relatie tot de verscheidenheid die zich voordoet met betrekking tot zaken die theologisch en godsdienstsociologisch relevant zijn voor haar functioneren? Hoe functioneert de stroming van de Gereformeerde Bond binnen haar kerkelijke context? Hoe moeten de flanken worden gekenmerkt en waar liggen de grenzen van de beweging?
   De interne verhoudingen worden uitgewerkt aan de hand van voor deze context relevante criteria, die mede zichtbaar maken welke stromingen er binnen de Gereformeerde Bond te onderscheiden zijn. Waar mogelijk wordt een poging ondernomen de omvang van deze stroming en haar flanken aan te geven. Daarbij wordt ook duidelijk hoe de Bond naar buiten treedt als kern van de beweging.[12]
   Deze analyse wordt toegespitst op de interne crisis rond het SoW-proces, als recent voorbeeld van het intern functioneren van de Gereformeerde Bond en het falen van zijn beheersingsstrategie
2. Wat zijn de processen van individualisering die zich binnen de Nederlandse samenleving voordoen en hoe manifesteren deze zich aan het begin van de 21e eeuw? Hoe kan de doorwerking van dit soort langetermijnprocessen worden gemeten binnen een bepaald, afgebakend tijdvak en een specifieke kerkelijke groepering zoals de Gereformeerde Bond? Wat zijn, bezien vanuit de processen van individualisering in het kerkelijke domein en gezien de identiteit van deze groepering, de belangrijkste onderzoeksthema's waarmee de mogelijke doorwerking van individualisering kan worden beschreven?
   Hierbij wordt rekening gehouden met drie niveaus waarop de organisaties en bewegingen zichtbaar functioneren: landelijk als beweging in de kerk, lokaal op het niveau van afzonderlijke gemeenten en hun bestuur, en op individueel niveau in het leven van gemeenteleden persoonlijk. Dit komt overeen met de sociologisch populaire drieslag, waarbij onderscheid tussen een macro-, meso- en microniveau wordt gemaakt.
3. Hoe worden processen van individualisering zichtbaar in de standpunten die de Bond uitdraagt en in het eventuele interne debat dat binnen de Gereformeerde Bond wordt gevoerd in de onderzoeksperiode? Wat is de beginsituatie in het jaar 2000 en in welke mate doen zich concrete veranderingen in de onderzoeksperiode

[11] Binnen de Gereformeerde Bond zelf wordt vaak gebruikgemaakt van de term 'hervormd.gereformeerden' om de eigen stroming aan te duiden. Ik neem deze term niet over omdat binnen kerk en theologie de roepnaam 'Gereformeerde Bond' gebruikelijker is voor de stroming als geheel. Daarnaast is de term 'hervormd.gereformeerd' alleen voor insiders begrijpelijk. Voor niet ingewijden betreft dat samenwerking tussen hervormden en gereformeerden, twee grote protestantse kerkgenootschappen die zich in 2004 verenigden. Regelmatig zal ik kortheidshalve over de Bond of over 'bonders' spreken als het gaat om mensen die behoren tot deze stroming. Het gebruik van termen als stroming en beweging geeft aan dat het gaat om een niet scherp afgebakende groepering.

[12] De uitwerking van deze deelvraag zal behulpzaam moeten zijn bij de operationalisering van relevante thema's voor de analyse op landelijk niveau. Ook de uitwerking van deelvraag 1 is van groot belang voor het kunnen kiezen van een representatieve casus.

voor op landelijk niveau inzake de voor dit onderzoek geselecteerde thema's? Op welke wijze wordt leiding gegeven vanuit de Gereformeerde Bond? In welke mate is er sprake van eenheid binnen de beweging of komt juist een bepaalde verscheidenheid in de standpunten naar voren? In welke mate doen zich verschillen voor in de manier waarop vanuit de Bond wordt omgegaan met de belangrijkste onderzoeksthema's?

4. Waar, wanneer en hoe werken processen van individualisering door in het functioneren van Gereformeerde Bondsgemeenten? Welke veranderingen komen in gemeenten aan de orde en zetten zich al dan niet door, bezien vanuit de geselecteerde onderzoeksthema's? Hoe vinden besluitvormingsprocessen over identiteitsgevoelige onderwerpen plaats in kerkenraden en hoe geven kerkenraden leiding ten aanzien van deze thema's? Om goed zicht te krijgen op deze processen zal een kwalitatief onderzoek in de vorm van een casusstudie worden uitgevoerd binnen een voor de Bond representatieve context.
5. Welke invloed hebben processen van individualisering, specifiek binnen de geselecteerde thema's, op het denken en doen van individuele gemeenteleden binnen Gereformeerde Bondsgemeenten? Met betrekking tot deze vraag wordt onderzoek verricht naar de manier waarop individuele gemeenteleden binnen de gekozen casusstudie omgaan met deze ontwikkelingen, zoals geconcretiseerd in de onderzoeksthema's. Dat zal zichtbaar maken in welke mate deze processen zich concreet op microniveau voordoen.
6. Ten slotte wordt ingegaan op de uitkomsten van het onderzochte veranderingsproces. In welke mate zijn individualiseringsprocessen zichtbaar binnen de beweging van de Gereformeerde Bond? In hoeverre is er binnen de Gereformeerde Bond sprake van een stille revolutie[13] als gevolg van de doorwerking van individualiseringsprocessen? Daarbij is er oog voor de mogelijke verscheidenheid binnen de beweging in de manier waarop leidinggevenden, landelijk en lokaal, hiermee omgaan. Aansluitend wordt gevraagd voor welke keuze leidinggevenden door de individualiseringsprocessen worden geplaatst en wat dit betekent voor de opleiding en toerusting van leidinggevenden.

1.4 Opbouw van het onderzoek

In deze paragraaf presenteer ik de opbouw van deze studie, aangevuld met enkele essentiële methodologische overwegingen. Ik volg hierbij de al omschreven opbouw van de studie, vanuit de gekozen deelvragen.

[13] G. Dekker (1992) heeft in *De stille revolutie. Ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990* het ingrijpende veranderingsproces beschreven dat in de Gereformeerde Kerken (GKN) plaatsvond. In veel discussies wordt hiernaar verwezen als teken van een hellend vlak, als negatief referentiepunt. Men vraagt zich regelmatig af, of het invoeren van veranderingen ten opzichte van de eigen traditie een signaal is van ongewenste modernisering en in welke mate niet alleen de vorm, maar juist de inhoud wordt prijsgegeven. Zie de directe verwijzing hiernaar in *De Waarheidsvriend* (A.J. Kunz, DWV 5.7.2007).

In aansluiting op de eerste deelvraag biedt hoofdstuk 2 inzicht in de Gereformeerde Bond als stroming en zijn onderscheiden flanken. Hierbij hanteer ik vooral een kerkhistorisch en macrosociologisch perspectief. Het gaat om het zelfverstaan van de Bond en zijn imago in de kerk. Vervolgens schets ik een inhoudelijk theologisch profiel van de bond met oog voor de verscheidenheid die daar wordt aangetroffen. Hierdoor ontstaat een genuanceerd beeld over deze stroming als geheel, haar flanken en haar grenzen. Daarbij wordt een poging gedaan om de omvang van de Gereformeerde Bond nauwkeuriger te bepalen. Wanneer de gedachte bestaat, dat er mogelijk sprake is van mythevorming rond de Bond, wordt dit opgehelderd door aanvullend onderzoek. Ik breng de interne veranderingsprocessen zoveel mogelijk in kaart, inclusief de SoW-crisis en de scheuring waaruit de Hersteld Hervormde Kerk is ontstaan. Wat leert ons dit over de beheersingsstrategie van de Gereformeerde Bond, in het bijzonder vanuit het hoofdbestuur?

In hoofdstuk 3 werk ik het verschijnsel individualisering uit. Dit begrip wordt vaak vrij willekeurig gebruikt en op verschillende manieren geïnterpreteerd. Nadat ik een eigen definitie heb geformuleerd, geef ik aan hoe individualisering binnen de context van Nederlands onderzoek is geoperationaliseerd. Apart gaat hierbij aandacht uit naar individualisering op het terrein van godsdienst en kerk. In aansluiting op deze literatuur wordt het begrip sociologisch geoperationaliseerd voor een onderzoek binnen de stroming van de Gereformeerde Bond. Dit leidt tot het vaststellen van een beperkt aantal concrete onderzoeksthema's. De uitwerking hiervan moet toepasbaar zijn op alle niveaus van de beweging van de Gereformeerde Bond.

Vanaf hoofdstuk 4 presenteer ik de uitkomsten van het onderzoek naar de manier waarop de processen van individualisering zichtbaar worden binnen de stroming van de Gereformeerde Bond. Allereerst wordt het macroniveau beschreven. Op welke manier geeft de Gereformeerde Bond leiding door middel van publicaties over de thema's van individualisering? Welke standpunten brengt men naar buiten en leidt dit tot verdere discussie? Tevens maak ik duidelijk wie behalve het hoofdbestuur nog meer over de thema's schrijven. Het hoofdbestuur heeft geen monopolie op standpunten en de bijdragen van andere auteurs laten iets zien over het functioneren van de Gereformeerde Bond als beweging. Soms is hierbij sprake van inbreng vanuit de flanken van de Bond.

Bij standpuntbepalingen op landelijk niveau over de aan individualisering gerelateerde thema's wordt aangegeven hoe meningen worden onderbouwd. Daarbij is aandacht voor de epistemische status van het onderzoeksmateriaal: wat zijn de belangrijkste bronnen voor het uitdragen van standpunten naar binnen of naar buiten? Als uitgangspunt richt ik mij op de landelijke periodieken, met name de tijdschriften voor eigen kring. Daar wordt voorlichting gegeven aan de eigen achterban. Daarnaast zijn er allerlei publicaties vanuit de Gereformeerde Bondskring, zowel van het bestuur, alsook van anderen uit deze stroming. Met het oog op een goede duiding van de ontwikkelingen in de onderzoeksperiode, schets ik eerst de beginsituatie: hoe sprak men voor het jaar 2000 over deze thema's? Alleen tegen deze achtergrond is duidelijk of er sprake is van individualiseringseffecten in de periode 2000-2012.

Hoofdstuk 5 verplaatst de blikrichting naar het mesoniveau. Daarbij presenteer ik de lokale situatie waarin een casusstudie is uitgevoerd. Zowel de onderzoeksopzet op

dit niveau als de gemeenten zelf worden geïntroduceerd. Aansluitend toont hoofdstuk 6 in welke mate processen van individualisering doorwerken in het functioneren van een doorsnee 'Gereformeerde Bondsgemeente'. Op welke manier tonen het beleid en de activiteiten van de gemeente een weerslag van de genoemde processen? Het is vooral de vraag hoe besluitvormingsprocessen over identiteitsgevoelige onderwerpen plaatsvinden in de kerkenraad, als er een relatie bestaat tot individualisering. Hoe gaan kerkenraden hiermee om? Door middel van de casusstudie krijgen we ook zicht op de manier waarop de visies en voorlichting van het landelijk niveau doorwerken in het beleid van een gemiddelde Gereformeerde Bondsgemeente. Voorafgaand aan de uitkomsten van dit onderzoek wordt verantwoording afgelegd over de keuze van een representatieve casus op mesoniveau.

In het zevende hoofdstuk beschrijf ik in welke mate de processen van individualisering zich voordoen op individueel niveau. Getracht wordt keuzes van individuele gemeenteleden op de relevante terreinen zichtbaar te maken. Door middel van interviews worden de gemaakte keuzes uit de onderzoeksperiode in kaart gebracht tegen de achtergrond van de levensloop van deze gemeenteleden. In deze analyse wordt gezocht naar de mate waarin er verschil op microniveau wordt aangetroffen tussen mannen en vrouwen en of er verschil is tussen de generaties. Daarnaast kan er ook verschil zijn dat te maken heeft met de verscheidenheid binnen de Gereformeerde Bond zoals die op lokaal niveau voorkomt.

Hoofdstuk 8 vormt de afsluiting van de studie, waarbij de uitkomst van het onderzochte individualiseringsproces wordt samengevat. Dan wordt duidelijk hoe zich de ontwikkelingen op landelijk niveau tot het meso- en microniveau verhouden. In welke mate is er binnen de stroming van de Gereformeerde Bond sprake van aanzienlijke doorwerking van de individualiseringsprocessen als een stille revolutie? In welke mate mogen de uitkomsten van de casusstudie worden gegeneraliseerd? Hoe zijn leidinggevenden op meso- en macroniveau omgegaan met deze veranderingsprocessen?

Aansluitend geef ik een aantal aanbevelingen voor de manier waarop leidinggevenden in de toekomst bewust kunnen omgaan met de processen van individualisering. Op welke kruispunten komen zij bij de uitoefening van hun taak en welke gevolgen hebben de diverse keuzes? Daarbij wordt nader ingegaan op de visie op individualisering en effecten daarvan voor de onderzoeksthema's. Aanvullend wordt beschreven wat dit kan betekenen voor de opleiding van leidinggevenden in het algemeen. Verder wordt ingegaan op de positie van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. Hoe ontwikkelt zich de Gereformeerde Bond en welke mogelijkheden heeft het bestuur om leiding te geven aan dit soort veranderingsprocessen? Apart wordt ten slotte ingegaan op de effecten die dit heeft voor de visie op het fenomeen individualisering op godsdienstig terrein.

2. De Gereformeerde Bond: identiteit, continuïteit en discontinuïteit

2.1 Introductie

In dit hoofdstuk werk ik uit wat de Gereformeerde Bond is. Allereerst schets ik zijn ontstaan en historische ontwikkeling. Dit wordt aangevuld met zijn zelfbeeld en het imago dat de Bond heeft vanuit het perspectief van de kerk en de sociale wetenschappen. Aansluitend geef ik meer informatie over zijn omvang en de spreiding er van. Deze kennismaking krijgt een verdieping door een beschrijving van het theologisch profiel van de Bond en een bespreking van zijn flanken. Afrondend ga ik in op de crisis rond Samen-op-Weg als een voorbeeld van de manier waarop de Bond functioneert binnen de landelijke kerk, hoe het hoofdbestuur tracht leiding te geven en hoe de flanken binnen deze stroming functioneren.

2.2 Eerste kennismaking

2.2.1 Het ontstaan van de Bond in historisch perspectief

De oprichting van de Gereformeerde Bond in 1906 past volledig in het tijdperk van de uitbouw van de verzuiling in Nederland zoals deze aan het begin van de 20e eeuw opkomt. De maatschappelijke veranderingen van deze tijd brengen gelijkgezinden samen om eigen doelen te kunnen realiseren. Naar binnen toe gaat het om samenbinden van geestverwanten, bemoediging en toerusting. Naar buiten toe om het bereiken van eigen doelen via bundeling van krachten (Righart 1986).

Nadat Abraham Kuyper een 'gereformeerde' kerk met eigen organisaties heeft opgezet, is de tijd aangebroken om ook binnen de Nederlandse Hervormde Kerk via 'richtingsorganisaties' veranderingen na te streven.[14] Hierdoor gaat het meeste verenigingswerk dat in het midden van de 19e eeuw is ontstaan en meestal een algemeen-christelijk karakter heeft gedragen, steeds meer een binnenkerkelijk stempel dragen.[15]

---

[14] De Confessionele Vereniging bestaat al langer, sedert 1864. In 1904 wordt de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden in Friesland opgericht. Na de oprichting van de Gereformeerde Bond volgt in 1913 de landelijke Vereniging van Vrijzinnig Hervormden.

[15] Dit is helder wat betreft het jongelingswerk, waarbinnen de oudste vereniging, het Nederlandch Jongelings Verbond (NJV) en zijn opvolger, het Christelijk Jongeren Verbond (CJV, later YMCA), lokaal wel vaak een hervormd stempel draagt, maar feitelijk niet aan een kerk gebonden is. Pas veel later volgen de kerkgebonden jongelingsorganisaties (Gereformeerd, Christelijk.Gereformeerd, Gereformeerde Bond, enz.). Op zendingsterrein zijn in de loop van de 19e eeuw al drie Zendingsverenigingen werkzaam geweest voordat kerkelijke kloven hebben geleid tot kerkgebonden organisaties, zoals de Zending Gereformeerde Kerken en Gereformeerde Zendingsbond vanuit de kring van de Gereformeerde Bond. Tal van organisaties volgen in het kerkelijk leven. Binnen het zondagsschoolwerk heeft de Nederlandse Zondagsschool Vereniging (1866) een stevige positie behouden, al komt ook hier het kerkelijk gebonden zondagsschoolwerk op.

De vereniging die in de wandelgangen al direct 'De Gereformeerde Bond' wordt genoemd, krijgt in 1909 als naam 'De Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging der Waarheid in de Nederlandsch Hervormde (Gereformeerde) Kerk'. Het verbreiden en verdedigen van de gereformeerde visie zit eveneens in de tijdgeest. Bij de opkomst van de verzuiling past ook een eigen organisatie voor allen die binnen de Hervormde kKerk opkomen voor de gereformeerde visie op de waarheid. Ondanks het feit dat in de 19e eeuw tweemaal een groep gereformeerden de Hervormde Kerk heeft verlaten, blijven er gereformeerden in deze kerk achter. Niet iedereen vindt de kerkverlating, zoals die plaats heeft gevonden vanuit de Afscheiding (1834) en de Doleantie (1886), een goede optie. Vele 'gereformeerd' denkende kerkleden en predikanten blijven juist in hun kerk, ook al delen zij de bezwaren tegen de centralistische structuur die in 1816 door de Koning per reglement is opgelegd. In dit 'Algemeen Reglement' heeft een bestuurscollege de functie van de synode overgenomen (Post 2003) en ontbreekt eigen inhoudelijk beleid. De gereformeerden in de Nederlandse Hervormde Kerk blijven vanuit het historische perspectief hun kerk als de 'vaderlandse kerk' zien, waarbinnen de gereformeerde geloofsleer vanouds haar plaats heeft gehad en hoort te hebben.

In de loop van de 19e eeuw verbinden vele actieve kerkleden zich met elkaar in informele vriendenkringen. Het is een vorm van verbondenheid die kenmerkend is voor de 19e eeuw en in de godsdienstige stroming van 'Het Reveil' een bloeitijd kent (Kluit 1970 (Van Lieburg 2012a**)**. Vanuit deze vriendenkringen ontstaan allerlei maatschappelijke, politieke en kerkelijke initiatieven. Een deel van deze activiteiten loopt uit op een verdere organisatorische uitbouw onder leiding van A. Kuyper. Hij staat niet alleen aan de wieg van de Anti-Revolutionaire Partij (1878) en de Vrije Universiteit (1880), maar ook van de Doleantie (1886) waarbij het kerkverband ontstaat dat later bekend wordt als de 'synodaal' Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN).

Andere hervormden met een gereformeerde visie houden afstand. Een groot aantal rechtzinnige, gereformeerde predikanten heeft zich al in 1864 verenigd onder de naam 'Confessionele Vereeniging'. Zij beschouwt zich als 'een Vereeniging, die niet aan de wetenschap en niet aan de consciëntie of het bewustzijn van het individu, maar alleen aan de wettig bestaande belijdenis der Kerk de uitspraak overlaat, wat in de Kerk recht heeft van bestaan of niet.'[16] In haar ogen behoort de confessie, de belijdenis van de kerk, leidend te zijn voor haar inrichting. Daardoor zijn er direct twee essentiële verschilpunten met de latere Gereformeerde Bond. In de eerste plaats omdat confessionelen van mening zijn dat de belijdenis haar positie alleen kan terugkrijgen via de prediking. Dit wordt 'de medische weg' genoemd, terwijl de Bond ook juridische wegen aanvaardbaar acht in zijn strijd voor de waarheid. Verder wil de Confessionele Vereniging geen gesloten actievoerende vereniging zijn, maar een noodverband in de Kerk.

Voor vele gereformeerden in de Hervormde Kerk is deze vereniging niet consequent genoeg en daarom richten zij een 'gereformeerde' bond op. Deze nieuwe vereniging op het kerkelijk erf wil in navolging van de stijl van Kuyper actief het recht van de

[16] http://www.schriftenbelijden.nl/index.php/confessionele.vereniging (opnamedatum 13.09.2009). Hun binding aan de belijdenis wordt getypeerd als 'onbekrompen en ondubbelzinnig' (Rasker 1986: 254).

gereformeerde belijdenis in de kerk nastreven. In de eerste jaren staat daarom het begrip 'vrijmaking' centraal. Men wil de kerk ontdoen van de haar opgelegde reglementenbundel. De interne kerkelijke reorganisatie is in de eerste vijftig jaar van zijn bestaan een centraal item binnen de Bond gebleven (Haitjema 1953, Van der Graaf 1978, Post 1998).

De oprichters van de Gereformeerde Bond, een aantal predikanten en andere maatschappelijke zwaargewichten,[17] zijn – mede onder invloed van Kuyper – ontevreden over de kerkelijke koers van de Confessionele Vereniging, die zij niet echt gereformeerd vinden. Zij willen echter ook geen bijwagen van de Doleantie zijn, hetgeen als gevolg heeft dat zij eigen organisaties voor 'gereformeerd-hervormden' oprichten: eerst in 1896 een eigen tijdschrift (het *Gereformeerd Weekblad*), daarna in 1901 een theologische studentenvereniging (Voetius) en in hetzelfde jaar ook een eigen zendingsorganisatie (Gereformeerde Zendingsbond, afgekort GZB). Al deze activiteiten staan binnen de Nederlandse Hervormde Kerk dus naast en deels tegenover de confessionelen.

Behalve op kerkelijk gebied is er op politiek terrein een scheiding tussen bonders en confessionelen, die tot uiting komt in het bestaan van de ARP (Anti Revolutionaire Partij) en de CHU (Christelijk Historische Unie). De 'dolerende' gereformeerden domineren de ARP en de 'confessionele' hervormden de CHU. Gereformeerden in de Hervormde Kerk staan politiek aan de zijde van de ARP en leveren hiervoor ook Kamerleden, zoals H. Visscher en L.F. Duymaer van Twist.[18] Hier ligt zelfs een van de directe aanleidingen voor het ontstaan van de Bond als organisatie. De gereformeerde bonders

---

[17] Naast predikanten zoals H. Visscher heeft vanaf het begin ook een beperkt aantal niet.predikanten een rol gespeeld binnen de Gereformeerde Bond. De belangrijkste en bekendste van hen is het ARP.Kamerlid L.F. Duymaer van Twist (1865.1961), die vanaf 1931 de titulaire rang van luitenant.generaal heeft en daarom de bijnaam 'de generaal' draagt. Hij is niet alleen het langstzittende Nederlandse Tweede Kamerlid geweest (1901.1946), maar ook het langstzittende hoofdbestuurslid van de Bond (1906.1960). Bij zijn afscheid benoemt de Bond hem tot erelid en in die functie woont hij nog enkele vergaderingen bij, voordat hij in 1961 op 95-jarige leeftijd overlijdt (DWV 18.5.1961 en 17.8.1961).
Gedurende de eerste 75 jaar van het bestaan van de Bond domineert deze voorkeur voor de ARP, hoewel in Gelderland velen de CHU steunen. De prominente hoogleraar H. Visscher is lange tijd bestuurslid en daarna lid van de 2e Kamer (1922.1935). Bondsvoorzitter en hoogleraar J. Severijn zit jarenlang in het Centraal Comité van de ARP. Op zijn voorspraak neemt W. Aantjes (geboren in Bleskensgraaf) in 1957 deze, min of meer bewust voor de 'bonders' gereserveerde, bestuurszetel in het Centraal Comité van de ARP over (Bouwman 2002). Pas in latere jaren gaan hoofdbestuursleden van de Gereformeerde Bond posities vervullen binnen de SGP (W.Chr. Hovius, L. van der Waal, G. Holdijk), de RPF (K. Exalto) en de ChristenUnie (G. van den Brink). Het CHU/CDA.Kamerlid G. van Leijenhorst (1971.1994, met twee onderbrekingen als hij staatssecretaris is) wordt eveneens tot de stroming van de Bond gerekend, evanals in de 21e eeuw de CDA.kamerleden E.J. Bilder en J.L Geurts.

[18] Laatstgenoemde wordt 'de afgevaardigde van Staphorst' genoemd, omdat hij vanaf 1901 afgevaardigde van het kiesdistrict Steenwijk is, terwijl hij in Gouda woont. De uitslag van Staphorst bij zijn herverkiezing in 1906 is doorslaggevend geweest
(bron: http://www.europa.nu.nl/9353000/1/j9vvh6nf08temv0/vg09ll06zxxd#p10, opnamedatum 02.03.2010).

in de ARP verwijten de confessionelen dat 'hun' partij (CHU) heeft meegewerkt aan de val van het 'christelijke' kabinet-Kuyper in 1905, hetgeen voor de ARP tot een grote verkiezingsnederlaag leidt (Graafland 1981, Post 1998).

Een tweede aanleiding tot de oprichting heeft te maken met een kerkelijk incident. Dat speelt zich af rond de weigering om vanuit de kerk tucht uit te oefenen tegen de vrijzinnige predikant L.A. Bähler, die in een brochure het boeddhisme boven het christelijk geloof stelt. De oprichters van de Gereformeerde Bond willen de kerk en haar gemeenten zo spoedig mogelijk vrijmaken van de bestaande machteloze bestuursvorm en komen tot herstel van een gereformeerd kerkmodel.

De oprichting van een eigen kerkelijke bond is het sluitstuk in het bewustwordingsproces onder gereformeerden in de Hervormde Kerk. Het is tevens de katalysator voor de verdere uitbouw van de eigen stroming. Conform het verzuilingsmodel wordt, evenals bij de gereformeerden van Kuyper, de organisatie van het gemeenteleven in eigen kring beoogd.[19] Kerkleden worden gemobiliseerd om via organisatie van onderop zich samen te voegen in clubs en verenigingen, en landelijk samenbundeling van krachten na te streven.

De groei verloopt de eerste jaren moeizaam,[20] maar in de loop van de tijd ontstaat er een palet aan verenigingen en organisaties die zich 'hervormd op gereformeerde grondslag' gaan noemden. Na en naast de jongelingsverenigingen komen er ook knapen- en meisjesclubs, vrouwen- en mannenverenigingen. Ook eigen zondagsschoolwerk en evangelisatiewerk komt van de grond. Al deze activiteiten leiden tot een netwerk van relatief zelfstandig werkende hervormde bonden met een gereformeerde grondslag. Vaak zorgen individuen voor goede onderlinge verbindingen op bestuurlijk vlak,[21] zodat men dikwijls dezelfde sprekers ziet optreden bij landelijke bijeenkomsten

[19] Een typerende oproep hiervoor is het voorstel van ds. M. van Grieken, voorzitter van de Gereformeerde Bond, in *De Waarheidsvriend* van 11 februari 1910 om te komen tot een eigen organisatie die zich richt op de 200 jongelingsverenigingen die nergens bij een Bond zijn aangesloten: 'Zouden dat geen Vereenigingen kunnen zijn, die bezwaar hebben om zich aan te sluiten bij het Nederlands Jongelingsverbond [waarbinnen confessioneel hervormden actief waren, TvdL], omdat daar het beginsel niet gereformeerd is – maar die óók bezwaar hebben zich te vereenigen met den Bond op Geref. Grondslag, omdat het daar alles in handen is van hen, die onze kerk zijn uitgegaan en daar geen middel onbeproefd wordt gelaten om 'zieltjes te winnen' voor hun kerken, vooral onder de jongelingen? (…) De Luthersen hebben hun Bond – de Chr. Gereformeerden hebben hun Bond – de mannen van de verenigde Gereformeerde kerken hebben hun Bond – de Friezen zelfs hebben hun Bond' (citaat in: Van de Lagemaat 1983: 21.22).

[20] Dat geldt breder dan voor de Bond zelf. T.W. Korevaar geeft in 1960 in een terugblik vanuit de Jongelingsbond aan, dat men in de Bond 'over het algemeen kopschuw was voor organisaties' en dat velen niet voor aansluiting voelden (Van de Lagemaat 1983: 35; Post 1998).

[21] In de beginjaren is dat naast H. Visscher vooral J.D. de Lind van Wijngaarden (de eerste voorzitter van de GZB). Daarna vervult M. van Grieken deze rol en in later jaren de hoofdonderwijzer M. Noteboom, de motor achter de groei van het jongelingsblad *De Vaandrager* en de oprichting van een Knapenbond, waarvan hij van 1921. 1958 voorzitter is (Van de Lagemaat 1983, Van Lieburg 2012). Noteboom neemt eveneens het initiatief voor de oprichting van de Zondagsscholenbond in 1928, waarvan hij van 1929.1958 voorzitter is (Vroegindeweij e.a. 1979) en van de Bond van

van de onderscheiden bonden.

2.2.2 De verscheidenheid in honderd jaar Gereformeerde Bond

De beginjaren van de Bond[22] worden getypeerd als het zoeken van een tussenpositie tussen Reveil en Afscheiding, en tussen volkskerk (confessionelen) en vrije kerk (dolerenden) (Blenk 2006). De Bond is intern nogal verdeeld over de manier waarop het kerkelijk vraagstuk moet worden aangepakt. Dit wordt het debat tussen 'delers en helers' genoemd (Graafland 1981, Post 1998).

In de eerste jaren domineert de stroming van de 'delers'. Hieraan kan het feit dat de Bond in deze jaren erg klein bleef, worden toegeschreven. Er is een sterke oriëntatie op het Kuyperiaanse denken en de terminologie uit deze kring. Deze stroming waarbinnen de hoogleraar H. Visscher de meest prominente woordvoerder is, wil komen tot 'de vrijmaking van de kerken'.[23] Dat betekent dat de plaatselijke gemeenten worden verlost van het juk van het kerkelijk reglement uit 1816 waarin het synodebestuur niet vanuit de classis wordt gevormd en niet spreekt over geloofszaken.

Na een fel intern debat over de koers en door het vertrek van enkele initiatiefnemers, verandert de ledenvergadering van 1909 de doelstelling, waarbij elke gedachte aan vrijmaking wordt afgewezen. Men wil geen binnenkerkelijke afscheiding. Het nieuwe doel is gericht op het 'arbeiden tot verbreiden en verdedigen van de Gereformeerde Waarheid' in het eigen kerkverband, in de verwachting van een herleving van deze kerk.[24] Men kiest er voor om zich nooit af te scheiden van de eigen kerk. De helers hebben in 1909 gewonnen en met de komst van enkele nieuwe bestuursleden met organisatietalent start de langzame groei van de beweging.

Hiermee is het debat tussen helers en delers echter niet verdwenen. De stromingen blijven botsen, inzake de strategie voor de vernieuwing van de kerk. De helers willen participeren in breder kerkelijk overleg om vernieuwing van de kerk te realiseren. Gezondmaking moet verlopen via kerkherstel. De delers blijven het accent leggen bij de gewenste vrijheid voor de plaatselijke gemeenten binnen het kerkverband. Liefst zien zij de kerk opgedeeld in aparte segmenten, waarbinnen verwante gemeenten gescheiden van andersdenkenden hun plaats hebben. Deze vorm krijgt in 1916 de naam 'modus-vivendi-voorstel' (Wiegeraad 1991) en blijft een intern twistpunt in de periode tot 1940.

Hervormde Mannenverenigingen op Gereformeerde Grondslag in 1933 (Van der Graaf 1978: 105).

[22] De periode 1906.1909, maar feitelijk werkt dit door tot 1940.

[23] In de eerste formulering van het doel van de Bond heeft vrijmaking een duidelijke plaats. Het gaat om 'het streven naar opheffing van de organisatie', zoals die in 1816 bij Koninklijk Besluit is opgelegd, en naar 'vrijmaking van de plaatselijke kerken', met gelijktijdig 'herstel van eene kerkordening, om te komen tot een herboren Gereformeerde Kerk' (Artikel 4 Statuten GB 1906, citaat in: Van der Graaf 1978: 268).

[24] Als volgt in de statuten vastgelegd: 'om mede daardoor te komen tot oprichting van de Hervormde kerk uit haren diepen val, en tot wederverkrijging van hare plaats in het midden van ons volk, haar van ouds door den Heere aangewezen, met vasthouding van de Kerkorde van 1619.'

Naast dit verschil in kerkvisie gaan beide groepen in de jaren '30 ook in theologisch opzicht sterker uiteenlopen. De stroming van de Gereformeerde Bond krijgt in toenemende mate te maken met interne polarisatie. Een aantal theologen voert via het *Gereformeerd Weekblad* vrij systematisch oppositie tegen het hoofdbestuur en zijn blad *De Waarheidsvriend*. Naast Visscher speelt de Baarnse predikant I. Kievit hierin een grote rol. Kievit heeft zijn theologische visie uitgewerkt in het boek *Tweeërlei kinderen des verbonds*, waarin een scherp onderscheid wordt gemaakt tussen een uitwendig en een inwendig verbond. Wie formeel, uitwendig lid is van de kerk, mag zich niet automatisch als vallend onder het interne verbond met God rekenen.

De helers, onder leiding van M. van Grieken en J.G. Woelderink, benadrukken juist de grote waarde van de verbondsbeloften voor ieder die gedoopt is. Dat leidt tot een positiever visie op de kerk (volkskerk). Omdat deze gedachten ook sterk binnen de Confessionele Vereniging leven, roept dit ook wantrouwen op. Kort voor 1940 nemen beide helers daadwerkelijk afscheid van de Gereformeerde Bond. Dan treedt een nieuwe generatie bestuursleden aan,[25] die de koers van het hoofdbestuur sterk naar een middenpositie brengt waarin niet uitdrukkelijk voor 'delen of helen' wordt gekozen (Post 1998). Een leerling, vriend en collega van Visscher, J. Severijn, zal jarenlang voorzitter zijn (1938-1966).

De eerste veertig jaren van de Bond tonen een beperkte voortgang in het bereiken van zijn doelstelling. De kerkelijke reorganisatie wordt niet gerealiseerd, maar leidt wel tot interne tegenstellingen en verzwakking van de positie van het hoofdbestuur. Het ideaal van meer invloed op de theologieopleidingen wordt slechts in beperkte mate bereikt. De voortgang op het terrein van zending en evangelisatiewerk is mager. Wel is de aanhang binnen de kerk voor het gedachtegoed van de Bond groter geworden en is het eigen verenigingswerk gegroeid. Cultureel gezien leven de Bondsgemeenten in een sterk kerkelijk isolement.

De naoorlogse periode staat in het teken van de strijd rond de vernieuwing van de kerkorde. De tijd is rijp geworden voor een grondige vernieuwing van de 19^{e}-eeuwse structuur van de Nederlandse Hervormde Kerk. Vanuit de Gereformeerde Bond wordt meegewerkt in kerkelijke commissies die werken aan een nieuwe kerkorde, maar uiteindelijk valt het oordeel negatief uit. De belijdenis krijgt in hun ogen geen gezaghebbende plaats, de interne organisatie wordt te omvangrijk en de ambities van de vernieuwde kerk op het terrein van de kerstening vindt men te optimistisch (Van der Graaf 2002, 2003; Blenk 2006). De afstand tussen de Bond en de anderen blijft groot.

Regelmatig wordt in de naoorlogse periode een scherp theologisch debat gevoerd met die anderen in de eigen kerk. Spraakmakend en een hoogtepunt in de eigen beleving vormt de publieke briefwisseling van hoofdbestuurslid G. Boer met de gezaghebbende hervormde theoloog H. Berkhof in 1956.[26] De geloofsbeleving van bonders

[25] Dit waren de predikanten J.J. Timmer, J. Severijn, J. Vermaas en H. Bout.

[26] Op verzoek van de redactie van het tijdschrift *Woord en Dienst* voeren Berkhof en Boer een briefwisseling over de positie en de problemen van de Gereformeerde Bond. Vanwege het belang ervan neemt de Bond deze discussie over in zijn blad (DWV 5.4.1956: 108). Deze publicatie echoot nog steeds door en er wordt inmiddels binnen de Bond ook heel verschillend naar geke-

wijkt sterk af van die van de meerderheid in de kerk. De aanvaarding van de vrouwelijke ambtsdrager (1958) wordt voor hen een dieptepunt in het kerkelijk leven en door hen scherp afgewezen. Dat geldt ook voor de loochening van de verzoeningsleer door P. Smits.[27] Ondanks vele scherpe protesten blijkt de kerkelijke tucht nauwelijks te kunnen functioneren (Van der Graaf 2002).

Intern kiest het bestuur voor een sterk traditionele invulling van het kerk-zijn. Terwijl de naoorlogse samenleving snel verandert, blijft zijn strategie gericht op behoud van het oude (Bijbelvertaling, psalmberijming, belijdenissen).

Een nieuwe fase ontstaat als de bond in de jaren '60 te maken krijgt met een vernieuwingsbeweging uit de eigen achterban. Het hoofdbestuur heeft vanaf 1964 ontmoetingen met een groep vernieuwingsgezinde predikanten. Een van de woordvoerders, C. Graafland, legt de kritiek vast in een boekje *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking.* In 1966 treedt de beweging bewust naar buiten met een open brief in *De Waarheidsvriend*. Zij wensen meer ruimte dan 'in de officiële koers van het hoofdbestuur speurbaar is', met name vanuit een vrees teveel in het isolement terecht te komen, ook liturgisch. Het hoofdbestuur wijst hun wensen af: 'Ondanks bezwaren, die kunnen worden aangevoerd tegen de oude berijming, blijft het hoofdbestuur de voorkeur geven aan de oude boven de nieuwe berijming'.[28] Tegelijk voert men de polarisatie niet op: 'Er is te veel dat ons bindt'.[29]

---

ken. Vaak instemmend, maar soms ook met aarzeling in publicaties en debatten. Vijftig jaar later verdedigt R.H. Kieskamp het inzicht van Boer:

'Met nadruk poneerde Boer dat het gaat om de vraag hoe we een genadig God kunnen krijgen. De schuldvraag stijgt ver uit boven de vraag naar de zin van ons leven' (korte briefwisseling met A. van de Beek, DWV 11.5.2006: 7). Anderen in eigen kring gaan zich na 2000 meer herkennen in de benadering van Berkhof, die stelt dat de moderne mens andere vragen heeft, zoals: 'Wie is God?' Visser zegt op een jaarvergadering van de Bond: 'Er is zoveel verschoven in de samenleving en in ons leven, er werken zoveel invloeden van buitenaf in op ons denken en geloven, dat een dergelijke benadering in veel gevallen niet meer voldoet' (P.J. Visser, 'Culturele verschuivingen en de vreze des Heeren', DWV 18.9.2008: 6). Een ander bevestigt dit, maar neemt geen afstand van de waarde van Boer:

'Wanneer we nu – een halve eeuw later – op die briefwisseling terugkijken, moet je zeggen, dat Berkhof ergens toch gelijk gekregen heeft. De klacht over de afwezige God – die trouwens reeds in het Oude Testament hoorbaar wordt – getuigt niet alleen van vijandschap, maar is voor velen een uiting van oprecht zoeken. Overigens neemt dat niet weg dat in dat zoeken een mens toch altijd weer komt te staan voor de vraag naar de genadige God. Daarom meen ik dat de accenten die Boer in zijn prediking gelegd heeft, ook voor vandaag van grote betekenis zijn. In onze belevingscultuur is het soms allemaal zo lief en gemoedelijk, zo braaf moralistisch ook. Preken verontrusten dan niet meer en vertroosten evenmin. Op zo'n moment kan ik verlangen naar de diepte en de ernst van de preken van Boer, waarin altijd weer de verwondering doorklonk om het feit dat een schuldig en geoordeeld mensenkind door God om Christus' wil wordt vrijgesproken' (A. Noordegraaf, citaat in: DWV 9.3.2006: 5).

[27] 'Het is ook mijn eer te na dat er iemand voor mijn schuld zou boeten. Ik wens te staan voor de gevolgen van mijn eigen daden. En geef dan wat Paulus betreft mijn portie maar aan fikkie' (P. Smits, citaat in: Van der Graaf 2003: 56).

[28] DWV 1966, 58e jrg. nr. 7, citaat in: Post 1998: 309.

[29] DWV, 54e jrg., nr. 37, citaat in: Post 1998: 308.

De interne spanningen verminderen ook 'mede door een aantal personele wisselingen' (Post 1998: 308). Eén hiervan is in 1969 het terugtreden om gezondheidsredenen van G. Boer als voorzitter. Wanneer daarna in 1972 C. Graafland wordt benoemd tot buitengewoon hoogleraar namens de Gereformeerde Bond in Utrecht, verminderen de scherpe onderlinge tegenstellingen.

Een belangrijke factor achter het verminderen van de interne spanningen ligt in de gedeelde verontrusting over de theologische ontwikkelingen van deze tijd. Kerk en theologie stellen zich steeds meer maatschappijkritisch op in de jaren '60. De verontrusting hierover leidt tot een oproep van een breed samengestelde groep prominente hervormde theologen, onder de titel *Getuigenis* (1971). Daarin wordt de waarde van de fundamentele geloofspunten uit de kerk der eeuwen onderstreept. Vanaf deze tijd leeft in de kerk breder het idee dat de Bond als minderheid een factor is, waarmee men rekening moet houden. Dit leidt er onder meer toe dat er in synodebesturen meer systematisch ruimte komt voor minimaal één gereformeerde bonder.

In deze tijd van grote culturele veranderingen wordt het contact met andere kerken en organisaties met een gereformeerde grondslag intensiever. Het raakt ingeburgerd om over 'de gereformeerde gezindte' te spreken. De groei van deze contacten en het kunnen leveren van bijdragen aan het kerkelijke debat is bevorderd doordat het hoofdbestuur in 1972 een vrijgestelde secretaris aanstelt. Vanaf dit moment zal J. van der Graaf de spreekbuis van de Gereformeerde Bond zijn.

Een andere ontwikkeling binnen de Bond is dat hij – na jarenlange tekorten aan predikanten – te maken krijgt met de groei van het aantal afgestudeerde theologen. Een deel van hen vindt, hiertoe mede gestimuleerd door het hoofdbestuur, een plaats als predikant buiten de traditionele Bondsgemeenten.[30] De openheid voor een op Christus georiënteerde verkondiging en het verzet tegen een maatschappijkritische prediking vormen de basis voor deze groei. Het bestuur realiseert zich dat op deze manier traditionele Gereformeerde Bondskenmerken kunnen vervagen, maar bepleit deze optie vanuit de roeping binnen het geheel van de kerk.[31] De helers lijken het te winnen.

[30] Meest zichtbaar is dit in Noord.Nederland. De IZB ontplooit vanaf 1973 nieuwe activiteiten in het noorden, die vanuit de landelijke kerk worden ervaren 'als het "droppen" van een GB.predikant'. Al in 1974 reizen de IZB.directeur C. Snoei en J. van der Graaf samen dorpen in het noorden af 'om te komen tot uitbreiding van de hervormd.gereformeerde prediking en evangelisatiewerk' (De Reuver 1993: 105.106). Van Lieburg (2012) karakteriseert dit zelfs als een opleving in het hoge noorden. Latere verkenningen gaan richting Frankrijk (studiereis 1982) en Canada, beide overigens met relatief weinig effect.

[31] Zowel in 1974 (in de brochure *Positie en Beleid*) als in 1986 (in *Overwegingen inzake Uitgangspunten en Knelpunten)* stelt het bestuur nadrukkelijk, dat zijn eigen liturgische voorkeur niet betekent, dat de grenzen van de kerk hiermee samenvallen. Vanuit missionair perspectief (IZB) wordt aan dit type gemeenten ook financieel steun gegeven, als zij een kandidaat uit de gereformeerde richting beroepen. Ondanks de goede samenwerking bij de start van de contacten leggen beide genoemde bonden niet dezelfde accenten: ' Vanuit het verschil in fronten pleitte de IZB voor een grotere mate van openheid' (De Reuver 1993: 136).

In dezelfde periode wordt de interne verscheidenheid echter scherper zichtbaar, wanneer op de rechterflank in 1981 een organisatie van verontrusten ter rechterzijde van de Bond ontstaat, met een eigen weekblad, *Het Gekrookte Riet*. Als in dezelfde tijd het Samen-op-Weg-proces, de samenwerking tussen de Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken, steeds duidelijker vormen aanneemt, ontstaat een nieuw kerkelijk front voor de Gereformeerde Bond. In de fusieplannen krijgt de belijdenis niet de juiste plaats, hetgeen de argwaan van de Bond tegen deze samenwerking versterkt. Velen willen de 'kerk der vaderen' niet loslaten. Zowel het debat over de inrichting van de nieuwe kerk als het moeten loslaten van het eigen kerkverband, leidt tot blijvende spanningen in eigen kring.

Het bestuur verliest het vertrouwen van een deel van de achterban en moet veel tijd besteden aan het interne gesprek. Uiteindelijk loopt Samen-op-Weg in 2004 uit op een fusie, die een pijnlijke interne breuk voor de Gereformeerde Bond betekent. Een deel van de achterban gaat uiteindelijk niet mee in het nieuwe kerkverband (Protestantse Kerk in Nederland). Als deze fase is gepasseerd, zet de Gereformeerde Bond zijn werk in de nieuwe kerk op de oude voet voort. Hoewel een lastig deel van de achterban is verdwenen, blijven de interne verscheidenheid en het debat daarover bestaan. Tegelijk blijft de Bond zijn centrale doelstelling nastreven.

2.2.3 Doel en middelen van de Gereformeerde Bond

In deze paragraaf ga ik nader in op de manier waarop de Gereformeerde Bond naar zichzelf kijkt, hoe hij functioneert en de middelen waarvan gebruik wordt gemaakt. De Gereformeerd Bond wil de Waarheid – met een hoofdletter – verbreiden en verdedigen in de kerk. In zijn doelstelling, artikel 4 van de statuten, stelt de Bond dat hij dit doet 'om mede daardoor te komen tot oprichting van de Hervormde Kerk uit haar diepe val, en tot wederverkrijging van haar plaats in het midden van ons volk' (citaat in: Propagandaboekje, z.j.: 1).

De strijd van de Gereformeerde Bond voor de waarheid kent twee kanten, die voortvloeien uit zijn centrale motto 'verbreiden en verdedigen'. Er is een positieve zijde: het steun geven aan zaken waar men voor is. De waarheid wil men verbreiden. Tegelijk is er de zijde van de strijd en het conflict vanwege zaken die men afwijst. Zo wordt waarheid verdedigd. Ik beschrijf hierna hoe de Bond zijn doelen ziet op de belangrijkste werkterreinen: de landelijke kerk en de plaatselijke gemeente. Daarbij komt naar voren welke middelen hij hierbij gebruikt.

Het eerste werkterrein is de landelijke kerk. Hier gaat het, zoals beschreven, in de beginfase om de reorganisatie die wordt gewenst en sedert 1951 om het debat over de gewenste invulling van het kerk-zijn:

> 'Zolang men geen binding aan de belijdenis wil en niet die maatregelen neemt, welke uitzicht kunnen geven op een reformatie der Kerk in de zin van haar confessie, zolang heeft de Gereformeerde Bond nog de taak om voor de belijdenis der vaderen op te komen en

> te protesteren tegen alles, wat met de waarachtige geestelijke belangen der kerk en haar rechten in strijd is.'[32]

Een oud Propagandaboekje[33] zegt over de kerkorde van 1951, dat die 'wel presbyteriaal is genoemd, doch het in werkelijkheid en in toepassing niet is (…)'. De Drie Formulieren worden in Artikel X wel vermeld, maar van een binding met de belijdenis wordt 'opzettelijk niet gesproken'. De Bond bepleit dus het tegenovergestelde: een kerk die echt presbyteriaal is met de nadruk op de zelfstandigheid van gemeenten, een heldere binding aan haar belijdenis kent en die zich in de prediking naar die belijdenis richt. Liefst wil men zelfs terug naar de sobere Dordtse Kerkorde van 1619.

Toch neemt in de loop van de jaren de waardering voor de kerkorde van 1951 wel toe. De gereformeerde grondstructuur blijkt wel degelijk aanwezig te zijn en zij biedt de mogelijkheid tot tuchtuitoefening,[34] ook al komt er in de praktijk niet veel van terecht. In het Samen-op-Weg-proces wordt het verlies van deze kerkorde duidelijk als een minpunt beschouwd.

Op landelijk vlak zijn de belangrijkste middelen het publiceren van standpunten in het eigen blad, brieven aan de synode of haar moderamen en overleg met het moderamen en met geestverwante organisaties uit de kerk. Daarnaast zijn er minder zichtbare activiteiten zoals informeel overleg, bijvoorbeeld via het bijeenroepen van synodeleden om gezamenlijk cruciale agendapunten voor te bereiden.

Indirect wordt het landelijke doel nagestreefd via het uitoefenen van invloed op de predikantsopleidingen en via de eigen begeleiding van theologisch studenten. Voor de verbreiding van de – gereformeerde – waarheid benadrukt de Bond voortdurend het centrale belang van de prediking: 'In de prediking wordt in de hervormd-gereformeerde gemeenten, vanuit de Bijbel als norm, nauwe aansluiting gezocht bij de belijdenisgeschriften als spreekregel van de kerk der Reformatie'.[35]

Het theologisch onderwijs is een terrein waar de kerk vanouds beperkt zeggenschap heeft, omdat dit grotendeels aan openbare faculteiten voor Godgeleerdheid plaatsvindt.[36] Vanaf het begin van zijn bestaan heeft de Bond hiervoor een zogenaamd Leerstoelfonds. Op deze manier wordt een bijdrage geleverd aan de vorming van toe-

---

[32] Website Gereformeerde Bond (http://www.gereformeerdebond.nl, opnamedatum 5.8.2010).

[33] Verschenen kort na 1951, omdat de schrijver stelt: 'Bijna een halve eeuw heeft de Gereformeerde Bond aan dit streven gewerkt en hoewel niet zonder rijken zegen, schijnt het doel slechts weinig benaderd', Hoofdbestuur, z.j.: 1).

[34] Vastgelegd in Artikel X, lid 6: 'De kerk weert al wat haar belijden weerspreekt.'

[35] Website Gereformeerde Bond (http://www.gereformeerdebond.nl, opnamedatum 6.8.2007).

[36] Vanouds zijn dit de Theologische faculteiten Utrecht, Leiden, Groningen en Amsterdam (UvA). Hieraan is in twee stappen een einde gekomen. In 2006 ontstaat de PThU (Protestantse Theologische Universiteit) als verzelfstandiging van de theologische opleiding van de Protestantse Kerk, waarbij zij naast de opleiding in Kampen ook een opleiding van predikanten aanbiedt in samenwerking met Utrecht en Leiden. In 2012 zijn deze vestigingen afgebouwd en vervolgt de PThU haar opleidingen op twee locaties in nauwe samenwerking met theologische faculteiten van de VU (Amsterdam) en de Rijksuniversiteit Groningen.

komstige predikanten vanuit een gereformeerd perspectief.[37] Gemeenten worden opgeroepen hiervoor jaarlijks op Oudejaarsavond te collecteren.

De theologische verdieping wordt ook nagestreefd via een eigen uitgave*, Theologia Reformata*, die sinds 1958 viermaal per jaar verschijnt. De redactie is inmiddels versterkt met theologen van christelijke gereformeerde en vrijgemaakt gereformeerde universiteiten. Verder organiseert de Bond sinds 1999 een promovendiberaad om zo zijn eigen achterstand op dit terrein actief in te kunnen lopen (Van den Brink 2007:53).

Jaarlijks worden bijeenkomsten en conferenties georganiseerd voor theologiestudenten, waarop hun aanwezigheid wordt beloond met het uitdelen van enkele boeken voor de opbouw van hun studiebibliotheek. Een tweetal bestuursleden onderhoudt contacten 'met een groot aantal studenten' met het oog op een studietoelage of hulp bij de opbouw van een eigen bibliotheek (Jaarverslag, DWV 23.5.2002: 341). Hiervoor bestaat er een 'Studiefonds', waarover de website in 2010 meldt: 'De laatste jaren is ook sterke nadruk komen te liggen op de zogeheten late roepingen. Voor velen die op latere leeftijd gaan studeren en voor een gezin hebben te zorgen, biedt het Studiefonds de mogelijkheid om de studie aan te vangen of voort te zetten.'[38] De Gereformeerde Bond blijkt dus een rijke organisatie te zijn, die toekomstige predikanten ook moreel aan zich weet te binden.[39]

Als zij dienst doen in een gemeente, biedt de Bond predikanten ook steun bij hun functioneren. Nieuw aantredende predikanten worden persoonlijk bezocht, er zijn mentorgroepen voor beginnende predikanten en jaarlijks organiseert de bond direct na

[37] Al tijdens de eerste ledenvergadering (1906) wordt het voorstel aangenomen om te komen tot een bijzondere leerstoel in de gereformeerde theologie bij de universiteit van Utrecht. Omdat de meeste GB.studenten in Utrecht studeren, is het belangrijk dat daar een voor bonders herkenbaar gezicht op de faculteit werkt. Eerst is dit H. Visscher, later J. Severijn. Beiden hebben na hun reguliere pensionering een tijdlang de bijzondere leerstoel namens de Gereformeerde Bond bezet. In de periode 1972.1993 is C. Graafland in Utrecht hoogleraar namens de Gereformeerde Bond (en vanaf 1976 ook regulier universitair docent). Hij is hier opgevolgd door resp. A. de Reuver en H. van den Belt. Vanaf resp. 2001 en 2006 zijn nieuwe, parttime leerstoelen gevestigd aan de universiteiten van Leiden (eerst W. Verboom, daarna G. van den Brink) en Kampen (J. Hoek). De omvang van deze leerstoelen groeit en in 2012 volgt men de keuze van de PThU richting Groningen en Amsterdam. Opmerkelijk is dat hierbij het hoofdaccent op Groningen komt te liggen, de kleinste opleidingsplaats (1,4 fte), terwijl in Amsterdam (0,4 fte) waarschijnlijk de meeste studenten uit eigen kring zullen gaan studeren.

[38] Website Gereformeerde Bond (http://www.gereformeerdebond.nl, opnamedatum 5.8.2010).

[39] Inmiddels is zowel het vermogen van de Bond als de omvang van het Studiefonds te fors gegroeid, evenals de andere fondsen. Hierbij plaatst de 'Financiële commissie' een kritische kanttekening tijdens de Jaarvergadering op 18 mei 2009: *'*De commissie dringt aan, gezien de nog steeds groeiende vermogens van fondsen, op een actiever beleid met betrekking tot de gelden voor de doelen van de desbetreffende fondsen*',* aldus het verslag (DWV 27.5.2010: 12). Op dat moment is het fonds in vier jaar tijd met 70% gegroeid naar een saldo van 241.000 euro (naast een vermogen van ruim 2,7 miljoen). Bezien over vier jaar (2006.2009) is er jaarlijks gemiddeld € 89.500 aan giften binnengekomen voor het studiefonds en is er € 69.500 uitgegeven. De Bond zit dus ruim bij kas. In 2012 blijkt dit onveranderd te zijn doorgegaan. Het steunfonds is gegroeid naar € 304.000 en het eigen vermogen – met name door enkele aanzienlijke legaten – naar 3,7 miljoen (DWV: 18.5.2012: 11).

de drukke kerstperiode zijn predikantencontio, een tweedaagse studieconferentie. Jaarlijks is een aanzienlijk deel van de predikanten daar daadwerkelijk aanwezig (ca. 150). Incidenteel zijn er bijzondere conferenties, zoals recent juniconferenties over 'Geestelijk leiding geven' (vanaf 2010) of een nadrukkelijk besloten bijeenkomst, zoals een studiedag rond vragen over 'Schepping en evolutie' (dec. 2009). De groei van het aantal Bondspredikanten in het noorden heeft ertoe geleid, dat voor hen, mede vanwege hun kwetsbare positie, tweemaal per jaar een aparte predikantenontmoeting in Noord-Nederland wordt gehouden.

Voor het gebruik in gemeenten en door individuele personen worden sinds 1927 maandelijks twee preken uitgebracht in de prekenserie *Genade voor Genade*. Voor predikanten is in de periode 1993-2009 de zesdelige serie *Het Woord der prediking* gepubliceerd als handreiking bij deze taak.

Het tweede werkterrein van de Bond wordt gevormd door lokale gemeenten, gemeenteleden en in het bijzonder de ambtsdragers. Voor de Gereformeerde Bond klopt het hart van de kerk in de plaatselijke gemeente. Daar is een kerkenraad die ambtelijk zorg draagt voor de gemeente als geheel. Wanneer die kerkenraad niet in meerderheid de gereformeerde overtuiging is toegedaan, worden individuele leden ondersteund. Dit laatste is onder meer gebeurd door middel van het stimuleren van de oprichting van plaatselijke afdelingen van de Gereformeerde Bond. Dit fenomeen is echter lang niet overal ingeburgerd (Post 1998).

De rol van de plaatselijke en regionale afdelingen van de Gereformeerde Bond is niet erg helder. Zij hebben in het verleden vaak een voorpost op lokaal niveau gevormd. De laatste jaren is de Gereformeerde Bond met behulp van een speciale 'voorlichter' bezig een netwerk van contactpersonen op te zetten. Daarbij staat de abonneewerving voor *De Waarheidsvriend* voorop. Het aantal plaatselijke afdelingen is tussen 2000 en 2012 met 17% gedaald tot 55 afdelingen. In relatie tot het aantal in het Adresboekje opgenomen gemeenten is het percentage van plaatselijke afdelingen teruggelopen van 21% naar 17%. Het hoofdbestuur is niet actief bezig om deze trend te keren. De realisatie van zijn doelstellingen verloopt vooral via de kerkenraden.

Voor kerkenraden worden jaarlijks in september ambtsdragersvergaderingen gehouden. Die hebben de vorm van een regionale bezinningsavond. Op twee dinsdagavonden in september wordt in totaal in twaalf regio's hetzelfde thema behandeld. Daarnaast is er jaarlijks een apart 'Grote stedenberaad' en een overlegmoment met plaatselijke afdelingen in het noorden. Incidenteel organiseert de Bond ambtsdragersbijeenkomsten rond actuele thema's, zoals 'Samen-op-Weg' of over de dilemma's waarmee kleine gemeenten te maken hebben.

Hiernaast is er met vele gemeenten – meestal op hun verzoek – een adviesrelatie. Vooral bij beroepingswerk en spanningen in de gemeente wordt de Gereformeerde Bond geraadpleegd.[40] Met het oog op de financiële ondersteuning van Bondsgemeenten bestaat er een 'Steunfonds', dat vooral bijdragen toekent met het oog op de in-

[40] Bron: mondelinge informatie P.J. Vergunst. 18.8.2007. De website meldt dit onder het kopje 'Middelen': 'Er worden adviezen gegeven aan gemeenten ten aanzien van het kerkelijke leven.

standhouding van veelal fulltime predikantsplaatsen. Via een 'onderwijscommissie' richt de Bond zich op vraagstukken in de relatie kerk-school, waarover met enige regelmaat ook bijeenkomsten worden georganiseerd.

Een nieuw fenomeen vormen de studiedagen over een actueel maatschappelijk thema, die worden georganiseerd voor ambtsdragers, leidinggevenden in kerkenwerk en betrokken ouders. Naast hoofdlezingen zijn er workshops waaruit kan worden gekozen. De succesvolle dag over de Huisgodsdienst (2008) werd in de volgende jaren nog in verscheidene regio's herhaald. De jaren erna (2009 en 2010) werden andere thema's aan de orde gesteld die tonen waar het bestuur zijn prioriteiten legt: 'Leven met God in een tijd van welvaart', 'Pastoraat rondom het zevende gebod' en 'Hervormd én evangelisch'. De viering van '100 jaar *Waarheidsvriend*' wordt in 2011-2012 opgepakt in regionale ontmoetingen met lezers.

Naast deze directe contacten met gemeenteleden en ambtsdragers kent de Bond ook indirecte contacten, via zijn weekblad en andere publicaties. Vanaf het begin van zijn bestaan houdt de Bond contact met zijn leden en de bredere achterban via een eigen contactorgaan. In de eerste vier jaren wordt hiervoor het *Gereformeerd Weekblad* gebruikt. Vanaf december 1909 heeft de Bond zijn eigen blad, *De Waarheidsvriend*, als centraal middel om zijn doelstellingen breed bekend te maken.[41] Deze naam staat voor zijn programma en ambitieniveau: vrienden van dé Waarheid.[42] Het geabonneerd zijn op dit blad staat los van het lidmaatschap van de Bond. In 2006 is de lay-out grondig gemoderniseerd en de abonneewerving met enig succes ter hand genomen.

De Bond is actief in het uitgeven van eigen brochures en boeken. Vanaf 2005 gebeurt dit vooral met boeken in de nieuwe Artios-reeks.[43] Hiermee wil hij 'gemeentele-

---

Deze adviezen zijn gericht op plaatselijke situaties.' (http://www.gereformeerdebond.nl, opnamedatum 5.8.2010). In de Jaarverslagen komt hier weinig tot niets over naar voren. Daar wordt naast een vermelding van het concrete werk van de voorlichter een algemene boodschap afgegeven: 'In enkele plaatsen en regio's worden voorbereidingen getroffen tot het oprichten van een regionale of plaatselijke afdeling. Deze intensieve samenwerking resulteert in een voortdurende groei van leden en abonnees. Doelstelling en activiteiten van de Gereformeerde Bond worden op deze wijze steeds (meer) onder de aandacht gebracht, tot opbouw van de plaatselijke gemeente' (*Jaarverslag 2008.2009*, punt 9).

[41] Het jaarverslag van 2004 verwoordt de waarde van dit blad als volgt: 'Voor het uitdragen van zijn boodschap in kerk en samenleving is *De Waarheidsvriend* voor het hoofdbestuur een belangrijke medium. (…) Opnieuw is breed aandacht besteed aan de ontwikkelingen in het kerkelijk leven, in de gemeenten, in de samenleving. (…) Het hoofdbestuur hoopt via *De Waarheidsvriend* velen in de gemeenten, met name ook onze ambtsdragers, te bereiken.' (DWV 20.5.2004: 321) Volgens opgave van de algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond heeft de top van de oplage op 12.000 abonnees gelegen, hetgeen rond 2004 fors is gedaald . In 2007 zijn er 9000 abonnees, waarna als gevolg van de extra werving in december 2009 de grens van 10.000 wordt gepasseerd (mondelinge informatie P.J. Vergunst, 18.8.2007; Jaarverslag in DWV 14.5.2010: 9). De honderdste jaargang wordt pas in 2011 bereikt omdat in de oorlogsjaren niet is gepubliceerd.

[42] Verder is deze naam typerend voor de beeldende naamgeving uit deze periode.

[43] De Artios.reeks wordt verzorgd door uitgeverij Groen (Heerenveen). Aan deze reeks is de Reformatie Reeks voorafgegaan, bij uitgeverij Kok (Kampen), in de jaren '80. Deze uitgever verzorgt vanaf 2005 de serie Gereformeerd belijden. Een derde uitgeverij waar de Gereformeerde Bond

den toerusten inzake kerkelijke, maatschappelijke en ethische onderwerpen.' Het nevendoel is de eigen theologen te stimuleren om 'hun studietijd ten dienste van de gemeenten op een nuttige manier in te zetten' (Jaarverslag 2009-2010: punt 16).

Een specifiek doel op publicitair terrein is het beschikbaar houden van de gereformeerde traditie voor de eigen tijd. Dit gebeurt via allerlei initiatieven tot hertaling van belangrijke teksten. Zo komt in 2000 een proeve van hertaling van de klassieke liturgische formulieren gereed en stelt de Bond een commissie in voor de herziening van de *Statenvertaling* (afgekort: HSV). Beide initiatieven worden in de landelijke kerk positief ontvangen. De hertaalde formulieren krijgen een plaats in het Dienstboek van de Protestantse Kerk en de HSV ontvangt al kerkelijke erkenning voordat zij eind 2010 wordt gepubliceerd.[44]

Op maatschappelijk en kerkelijk niveau is de Gereformeerde Bond als organisatie betrokken bij allerlei initiatieven. Kerkelijk is er sprake van formele en informele contacten met de Christelijke Gereformeerde Kerken, die qua identiteit het meest vergelijkbaar zijn met de Bond. Dit vermindert na 2004 enigszins als er contacten beginnen te komen tussen christelijke gereformeerden en de hersteld hervormden.

Op interkerkelijk terrein participeert de Bond in het overlegplatform ('Contactorgaan') voor de Gereformeerde Gezindte (COGG) en in de besturen van een aantal belangrijk geachte maatschappelijke initiatieven.[45] Met kerkelijk verwante organisaties, zoals de Confessionele Vereniging en het Evangelisch Werkverband, is er periodiek overleg, hetgeen soms tot nieuwe initiatieven leidt.[46] Incidenteel wordt een eigen initiatief snel verbreed als dat voor die doelstelling nodig is. In de onderzoeksperiode betreft dit vooral de Stichting Herziene Statenvertaling.

De Gereformeerde Bond heeft op heel beperkte schaal internationale contacten. Veelal is hierbij sprake van historisch aan het Nederlandse protestantisme gerelateerde relaties. In Oost- Europa is er vooral contact met de Hongaars sprekende gereformeer-

---

veel mee samenwerkt is het Boekencentrum (Zoetermeer), waar een aantal losse uitgaven verschenen. Over de Artios.reeks maakt het Jaarverslag in 2010 trots melding van de verkoop van 25.000 exemplaren binnen vijf jaar (DWV 14.5.2010). De naam Artios betekent 'goed toegerust' (2 Timotheüs 3:16.17).

[44] Op de ledenvergadering in mei 2010 benadrukt synodepreses Verhoeff de hoge kwaliteit van de proefteksten en zegt te verwachten, dat de HSV breed ingang zal kunnen vinden, ook in gemeenten die nooit de Statenvertaling gebruikten. Omdat het om een herziening gaat, hoeft geen lang traject van 'kerkelijke toetsing' te worden doorlopen. Van deze vertaling wordt zeker verwacht dat zij de eenheid binnen de kerk bevordert. Bron: DWV 27.5.2010: 9.

[45] Vanaf de jaren '70 worden bestuurders aangeleverd voor de Gereformeerde Sociale Academie (nu CHE) en later voor Eleos (geestelijke gezondheidszorg) en de SGJ (jeugdzorg). Recent is P.J. Vergunst aangetreden als voorzitter van de Raad van Toezicht van Driestar Educatief.

[46] Zo heeft de 'Appèlkring kerkelijk belijden' (van een aantal orthodoxe verenigingen binnen de PKN) tussen 1989 en 2008 een viertal gezamenlijke boodschappen uitgebracht. Het werk van de Evangelische Omroep wordt kritisch gevolgd, onder meer via periodiek inhoudelijk overleg.

den. Verder gaat het om kerken in Frankrijk[47] en – nog minder frequent – met Indonesië, Ceylon (Sri Lanka) en Canada. Soms gaan bonders mee in delegaties naar oecumenische bijeenkomsten, maar de resultaten daarvan blijven meestal beperkt tot een verslag achteraf in *De Waarheidsvriend*. Voor de Bond is Nederland de spits, al is hij zich wel bewust van de internationale kerk.

Aparte aandacht moet er zijn voor de manier waarop de Gereformeerde Bond zich verhoudt tot zijn zelfstandige 'zusterorganisaties'. Samen beslaan zij het volledige spectrum aan kerkelijke activiteiten: jeugdwerk, mannen- en vrouwenverenigingen, zondagsscholen, zending en evangelisatie, werelddiaconaat, gehandicaptenzorg, theologisch onderwijs, theologische studentenvereniging, informatica, hulp in Oost-Europa, enz. Enkele initiatieven zijn ouder zijn dan de Bond zelf.

Hoewel het hoofdbestuur sinds de oprichting vaak het initiatief heeft genomen tot of betrokken is geweest bij nieuwe activiteiten, is er maar zelden sprake van een moeder-dochterrelatie.[48] De organisaties leiden een eigen bestaan en bewaken in een aantal situaties nauwkeurig hun onafhankelijkheid. Dat geldt sterk voor de drie grotere Bondsorganisaties: GZB, IZB en HGJB,[49] mede ook omdat hun beleid niet altijd volledig samenvalt met dat van het hoofdbestuur. Zij willen wel 'hervormd op gereformeerde grondslag' zijn, maar met eigen accenten. Deze organisaties hebben binnen de landelijke kerk in de loop der tijd nadrukkelijk erkenning gekregen voor hun werk.[50]

---

[47] Met de theologische faculteit in Aix en Provence dateert het contact al uit de jaren '50. Jaarlijks stimuleert men financieel de deelname van enkele Nederlanders aan een conferentie (de 'Pastorale van Dijon', nu de Colloque Biblique Francophone). Met het kleine gereformeerd.evangelische kerkverband EREI is er contact sinds de periode van het 'kandidatenoverschot'. Toen is actief gekeken of Frankrijk een mogelijk werkterrein zou kunnen worden voor predikanten vanuit de Bond, maar die kloof bleek cultureel te groot te zijn (Studiereis C. den Boer 1985: eigen waarnemingen). Vanuit jeugdwerk en zending zijn er wel contacten gebleven, die in 2010 uitmonden in de benoeming door de GZB van een tienerwerker in Bordeaux.

[48] Typische dochters van de Bond zijn de THGB (de Theologische Hogeschool vanwege de Gereformeerde Bond 'Johannes Calvijn') en het Comitee d'Entraide Reformé (steun Franstalige wereld). Het eigen theologisch onderwijs is overgedragen aan de Christelijke Hogeschool, waarbij de THGB een van de 'founding fathers' is van de GPW.opleiding. Via eigen studieavonden en publicaties daarover blijft de THGB enigszins zichtbaar.

[49] De zendingsorganisatie GZB, opgericht in 1901, is al genoemd. De jeugdorganisatie HGJB (Hervormd Gereformeerde Jeugdbond) stamt uit 1910 en de IZB (Hervormde Bond voor Inwendige Zending) uit 1935. Deze drie organisaties zijn in de loop van de tijd sterk uitgebouwd, met stafleden en uitvoerende professionals (zie Van Lieburg 2012, Van den End en Van 't Veld 2001 en De Reuver 1993).

[50] De GZB vanaf 1951, de HGJB en IZB formeel vanaf de tweede helft van de jaren '80, Het beleidsplan *Leren leven van de verwondering* (2005) stelt als actiepunt 11: 'Als verenigde kerk zoeken wij nauwere samenwerking met andere kerken en met verwante organisaties. Ook krijgen de zogenaamde modalitaire uitvoeringsorganisaties alle ruimte om – in samenwerking met of op eigen kracht – voor de gehele kerk beschikbaar te zijn'. Op het terrein van het jeugdwerk gaat HGJB.directeur Van Wijnen vanaf 2006 taken vervullen binnen de jeugdwerkorganisatie van de Protestantse Kerk (JOP), in 2009 zelfs als programmamanager. In 2011 stapt hij helemaal over naar de JOP.

Hiermee tonen IZB en HGJB binnen de Gereformeerde Bond als beweging een duidelijk eigen gezicht aan de 'linkerflank'. In de vorm van een 'zevenbondenberaad' wordt aan overleg en afstemming gedaan.[51]

De interne organisatie van de Gereformeerde Bond wordt publiekelijk weinig zichtbaar. Het functioneren van het hoofdbestuur vormt de centrale ader voor zijn werk. 'Elke maand, behalve in juli, reizen we voor onze vergadering naar Woerden. Het dagelijks bestuur vergadert twee weken eerder op het kantoor van de Gereformeerde Bond in Apeldoorn' (Jaarverslag mei 2009). Incidenteel brengen publicaties, personele of kerkpolitieke zaken extra werk met zich mee. Het Jaarverslag van 2008-2009 meldt: 'Meer dan in andere jaren werden extra vergaderingen gehouden'. Elk bestuurslid heeft een of meer specifieke taken. Veel voorbereidend en uitvoerend werk wordt verricht door de secretaris en de voorzitter.

In 1972 wordt J. van der Graaf parttime vrijgesteld voor het bestuurlijke werk omdat het vrijwilligerswerk de predikanten teveel wordt. Al snel (1974) gaat hij fulltime als 'algemeen secretaris' werken. Van der Graaf wordt door zijn artikelen en bijdragen aan publieke debatten het boegbeeld van de Gereformeerde Bond. Benamingen als 'de bondscoach' en ' Graaf Jan' verwijzen hier ook naar (Vergunst 2002: 16). Ten aanzien van het verwijt 'De Bond is Jan van der Graaf' stelt bestuurslid A. Baas bij diens afscheid: ´Hij groeide meer en meer in het werk van de Bond. En wij lieten hem groeien.' Maar: 'Het hoofdbestuur weet zich verantwoordelijk voor het gevoerde beleid' (Baas 2002: 16-17). Zijn opvolger P.J. Vergunst wordt eveneens gerekruteerd uit het zittende bestuur.

Een tweede functie die de Gereformeerde Bond een tijdlang kent, is de 'studiesecretaris'. Hiervoor wordt in 1978 een predikant uit het bestuur parttime benoemd (voor 60%). C. den Boer, bestuurslid vanaf 1966, vervult als zodanig in de periode 1978-1991 drie taken: contact met studenten theologie, studieprojecten en coördinatie van het theologisch onderwijs dat de Bond op HBO-niveau aanbiedt (THGB). De Bond stelt daarna geen nieuwe studiesecretaris aan, met uitzondering van J. van der Graaf, die kort voor zijn pensionering (september 2000-februari 2002) als studiesecretaris aan een tweetal grote publicaties werkt.

De groei van het werk leidt ertoe dat de voorzitter in 1998 voor drie dagdelen wordt vrijgesteld voor al dit werk. Het kantoorwerk groeit evenredig. In 2007 laat het bestuur een eerste organisatieadvies uitbrengen (het rapport *Meer sturen, minder roeien*) dat moet leiden tot meer sturing op hoofdlijnen door het bestuur. Verder wordt een

[51] Ook dit is een overlegvorm die vooral in stilte werkt. Een van de weinige publieke meldingen hierover staat op de website van de Vrouwenbond: 'Ook hebben we contacten met andere hervormd.gereformeerde bonden binnen het Zevenbondenberaad'
(http://hervormdevrouwenbond.nl/activiteiten.php, opname 5.8.2010). Er wordt slechts viermaal melding van gemaakt in *De Waarheidsvriend* (www.digibron.nl; opnamedatum 14.06.2012). Het Jaarverslag 2004 van de IZB meldt, dat er hiernaast een directeurenoverleg bestaat (van HGJB, GZB en IZB), waaraan ook de algemeen secretaris van de GB deelneemt. (http://www.izb.nl/images/files/2004_9880.pdf: 27; opnamedatum 14.06.2012). Volgens het IZB. jaarverslag van 2005 komen zij zesmaal per jaar bijeen om de ontwikkelingen in het werk te bespreken.

eindredacteur voor *De Waarheidsvriend* aangeraden. Een nieuw signaal van werkdruk (hartinfarct van de algemeen secretaris Vergunst) maakt aanscherping van het rapport in 2010 nodig.[52]

Post (1998) benadrukt in zijn dissertatie de grote verschillen tussen het functioneren van de door hem bestudeerde kerken en de Gereformeerde Bond. Feitelijk is de Bond een landelijke organisatie van vooral predikanten, die sinds 1972 door een klein eigen bureau (één staflid en enige secretariële ondersteuning) wordt ondersteund. Opvallend noemt hij de losse band met de leden. De ledenvergadering, die 'slechts één dag in beslag nam waarbij, na aftrek van de benodigde plichtplegingen, nog maar beperkte tijd beschikbaar was voor discussie' (Post 1998: 264), ondersteunt het beeld. Post merkt ook op dat de Gereformeerde Bond 'voor historisch onderzoek een moeilijk toegankelijke organisatie is' (Post 1998: 263), onder andere omdat onderlinge discussies in de verslaglegging slechts zeer summier worden weergegeven. Mijn eigen indruk is dat het op ledenvergaderingen feitelijk niet om de discussie gaat, maar om presentatie. Het bestuur leidt de vereniging op oligarchische wijze.[53] Via de kandidaatstelling van bestuursleden geeft hij mede vorm aan zijn identiteit, waarbij de flanken weinig of niet zijn vertegenwoordigd.[54] Dit compenseert men enigszins door voor het publicitaire werk wel medewerkers uit een brede kring te vragen.

---

[52] De jaarverslagen melden, dat de organisatieadviseur twee vervolgrapporten opstelt (2008 en 2010). Het bestuur houdt die vertrouwelijk, maar geeft wel via een interview met Vergunst (op 8.11.2010) inzicht in de achtergronden en hoofdlijnen hiervan. Kernpunt in de rapporten is de noodzaak om de bestuurlijke taak sterker te maken door een sterker accent op pro.actief besturen, een verdere taakverdeling tussen algemeen en dagelijks bestuur en het formuleren van een meerjarenperspectief. De automatisering en de redactie van het weekblad vragen versterking. Bestuursleden kunnen zich meer op het uitdiepen van beleidsthema's richten, waaronder nieuwe initiatieven. Vergunst noemt de positief ontvangen nota over de verhouding tot de Islam als voorbeeld. Door de concentratie op jaarthema's wordt meer samenhang in het werk gebracht. De functie van algemeen secretaris blijft niettemin een bepaalde alomvattendheid houden, als interne spil in het werk en als eerste aanspreekpunt naar buiten. Een goed draaiend bureausecretariaat is hierbij voor hem onmisbaar.

[53] Een voorbeeld hiervan is de discussie in de Jaarvergadering 2009 over het voorstel om het principe van dubbeltallen bij een bestuursvacature te verruilen voor een enkelvoudige voordracht. Kritische vragen uit de zaal van een gezaghebbende bonder (M. Burggraaf, Ede) blijven onbeantwoord, omdat het juridisch gespecialiseerde bestuurslid die dag niet aanwezig is. Na enkele discussieronden houdt het bestuur vast aan de noodzaak van het voorstel, dat daarna bij acclamatie wordt aangenomen. Bron: eigen waarneming.

[54] Terwijl in *De Waarheidsvriend* actief een afspiegeling van de Bond wordt nagestreefd, speelt dit bij bestuursbenoemingen niet echt een rol. Zo heeft het bestuur systematisch vermeden personen uit de richting van *Het Gekrookte Riet* kandidaat te stellen. Pas na 2004 treedt eenmaal een bestuurslid aan van wie duidelijk is dat deze de 'rechterflank' van de Bond vertegenwoordigt (J.A. van den Berg). De linkerflank is nooit echt vertegenwoordigd geweest in het hoofdbestuur en lijkt dit ook minder nodig te hebben. Dit maakt het besturen er waarschijnlijk wel makkelijker op. Wel zijn er sinds de jaren '70 in het bestuur altijd een of twee predikanten die voldoende herkenning bieden voor de linkerflank van de Bond.

De achterban van de Gereformeerde Bond wordt door Post onderscheiden in een directe groep van ongeveer 10.000 verenigingsleden,[55] vermeerderd met 'de veel grotere groep van sympathisanten. Dat zijn er ongeveer 450.000' (Post 1998: 266). Dit zijn de leden van de ongeveer 320 gemeenten die de Bond in zijn adresboekje vermeldt.[56] Post concludeert hierbij: '[D]e GB is een stroming of beweging waarvan een vereniging, genaamd de GB, de organisatorische kern vormt' (Post 1998: 266). Hierbij wordt door hem aangetekend dat het verenigingsmodel in de praktijk weinig voorstelt. Verder is er sprake van een grote variatie aan zusterorganisaties die een eigen, soms enigszins afwijkende identiteit hebben, hetgeen de vraag oproept of er wel van één beweging kan worden gesproken. Voorlopig constateer ik dat de Gereformeerde Bond een wijd vertakte kerkelijke stroming is, waarvan het hoofdbestuur wel de belangrijkste, maar zeker niet de enige organisatorische kern vormt.

2.2.4 Het imago van de Gereformeerde Bond

Vanaf het begin van zijn bestaan heeft de Bond een strijdbaar bestaan geleid. Hij wil zijn doel bereiken binnen de kerk. Daarbinnen is hij actief en soms voor anderen hinderlijk aanwezig. Het is zinvol te bezien hoe anderen de Bond beoordelen. Zijn imago, zowel binnen als buiten de eigen kerk, wordt in allerlei eigen publicaties zichtbaar gemaakt. Naast een aantal theologische studies geven jubilea aanleiding een en ander over de Bond te publiceren.

Vaak wordt het debat met de Confessionele Vereniging en met confessionele theologen gevoerd. Juist omdat zij qua uitgangspunten relatief dicht bij elkaar staan, zullen de onderlinge verschillen helder gemaakt moeten worden. Met andere richtingen in de kerk zijn de verschillen groter en zijn er minder debatten over elkaars identiteit. Een belangrijke woordvoerder van confessionele zijde is de kerkhistoricus Haitjema geweest. In zijn studie *De richtingen in de Nederlandse hervormde kerk* uit 1934 zegt hij moeite te hebben met een theologische peiling van de Gereformeerde Bondsrichting. 'Het is veel gemakkelijker over deze richting als organisatie te spreken en de geschiedenis van haar kerkelijke actie in onze hervormde gemeenten (…) te beschrijven, dan over haar theologische (...) eigenaardigheden te moeten handelen' (Haitjema 1953: 170). 'De in deze kring van meet af helaas omvangrijkste stroming vertegenwoordigt een vorm van Gereformeerd denken, die (…) als 'doperse geestesstroming' werd getypeerd. De

[55] Volgens opgave van de algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond (interview met P. Vergunst, 18.8.2007) zijn deze aantallen die Post noemt te hoog. Op dat moment zijn er ongeveer 9000 abonnees en 8800 Gereformeerde Bondsleden. Nadat de afloop van het 'Samen-op-Weg'-proces heeft geleid tot een fors verlies aan lezers en leden, loopt het aantal vanaf 2005 weer duidelijk op.

[56] De Bond merkt hierbij zelf op dat er sprake is van een ruim vermeldingsbeleid. Lang niet alle predikanten in het *Adresboekje* dienen een gemeente die tot de Bond wordt gerekend. Omgekeerd staan ook leden van de Bond als predikant in gemeenten die zelf hier niet toe willen behoren. In een volgende paragraaf wordt nauwkeuriger ingegaan op onduidelijkheden en mythevorming rond de omvang van de stroming van de Gereformeerde Bond.

Duitse theoloog en cultuurhistoricus Troeltsch duidde deze stroming bij voorkeur als 'het secte-type' aan' (idem 171-172). Daartegenover staat voor Haitjema Hoedemaker als de gereformeerde denker die volop vanuit 'het kerk-type' leefde. In de oprichting van de Bond ziet Haitjema 'het Kuyperiaanse individualisme in het kerkbegrip en de overschatting van de zelfstandigheid der plaatselijke kerken.' Na de koerswijziging van de Bond in 1909 ziet hij wel een op het kerktype gerichte stroming, 'de stroming ds-Jongebreur binnen de Gereformeerde Bond' (Haitjema 1953: 190), zodat er sprake is van grote interne verdeeldheid.

In 1953 voegt Haitjema feitelijk een tweede deel toe aan zijn betoog, waarin hij zijn beschrijving aanvult en dan wel een theologische peiling aandurft van het denken in de Bond. Dat doet hij door de theologie van Severijn te confronteren met het denken van Woelderink, respectievelijk getypeerd als 'dopers' en 'reformatorisch'. Voor de eerste stroming citeert hij Woelderink, die zegt: 'Het grondtype is doopersch, daarnaast of daarin treft de individualistische, de piëtistische of methodistische lijn' (citaat in: Haitjema 1953: 241). De stromingen worden tegenover elkaar geplaatst, met de voor hen typerende nadruk op 'wedergeboorte en uitverkiezing' of 'belofte en verbond'. Over de Bond in deze tijd is Haitjema niet positief: 'Wij moeten helaas (…) constateren, dat naar alle schijn de doperse stroming (…) machtiger en omvangrijker is dan de reformatorische' (Haitjema 1953: 260).

De eveneens confessionele hoogleraar A.A. van Ruler sluit op dit punt aan. In zijn theologisch testament, het artikel 'Ultra-modern en vrijzinnig',[57] bekritiseert hij de gnostiek en lijdelijkheid bij de ultra-gereformeerden, waar voor hem de Bond ook onder valt. Een nieuwe generatie theologen binnen de Gereformeerde Bond lijkt voor deze kritiek wel enigszins open te staan en scherpt er in ieder geval de eigen visie mee aan. Voor de generatie waartoe Van der Graaf behoort, is Van Ruler een theologisch leermeester en identificatiefiguur. De ketterijen van links (vrijzinnigheid) zijn voor Van Ruler maar kinderspel bij die van rechts, de rechterzijde van de gereformeerde gezindte.[58] Dat laatste hebben bonders nooit in hun mond genomen en zijn betoog wordt evenmin kritiekloos overgenomen, maar op vele theologische punten afgewezen (Van der Graaf 1972).[59] Zijn corrigerende stem is echter blijven doorwerken. Van Ruler neemt – zonder overigens de Bond te noemen – in zijn artikel ook afstand van elk juridisch streven om

[57] Oorspronkelijk postuum gepubliceerd in het blad *Wapenveld* in 1971, later opgenomen in een bundel met reacties hierop vanuit de Gereformeerde Bond: J. van der Graaf, *Op het scherp van de snede* (1972).

[58] Opmerkelijk is dat Van Ruler in zijn betoog geen enkele kerk, stroming of theoloog noemt, maar toch herkenbaar een ideaaltype beschrijft van de theologische bijzonderheden in de rechterflank van de hele gereformeerde gezindte (zie ook Zwemer 1992). Bij de theologie van de Gereformeerde Bond zullen enkele aspecten uit zijn betoog nog apart aan de orde komen.

[59] In deze publicatie nemen de bonders sterker afstand van de hoofdlijn van het betoog van Van Ruler dan W.H. Velema in 1971 doet: 'Het is net of hij de misgrepen van de ultra.gereformeerden heeft aangegrepen om het echte gereformeerde in zijn labiel evenwicht nog eens duidelijk te schetsen. Men kan dit artikel ook noemen: rekenschap van het gereformeerd zijn.'

tucht in de kerk vorm te geven. Daarbij toont hij een vooruitziende blik als het gaat om het functioneren van de moderne media.

> 'Is de kerk, niet alleen de Nederlandse Hervormde Kerk, maar de gehele christenheid geestelijk gezond, krachtig en zuiver genoeg om dat hoge werk van de leertucht te kunnen volbrengen? Is zij 'geestelijk' genoeg? Wie voelt zich in onze tijden bekwaam om het mes er in te zetten en chirurgisch in te grijpen in het lichaam van de kerk? Wie bidt de Here God er niet om, er voor gespaard te blijven, betrokken te worden – als verantwoordelijke instantie – in een leertuchtproces? En wat zullen de journalisten van de pers, de radio, de televisie er niet van zeggen? Ze hebben al van de Kerk zo weinig verstand. Zouden ze van een leertuchtproces ook maar een grein begrijpen? In onze moderne, democratische, tolerante tijd?' (Van Ruler 1972: 90)

In de periode dat de Bond een aanzienlijke groei bereikt, vanaf het begin van de jaren '70, is er relatief veel contact met andere gereformeerde kerken. De grote maatschappelijke veranderingen brengen hen meer tot elkaar. In die tijd wordt vanuit de kring van de Bond veel gepubliceerd. Allereerst brengt men een paperback uit over de eigen visie, met de uitdagende titel *Gewoon hervormd* (Van Brummelen e.a., 1971). Daarna verschijnt een bundel die de verscheidenheid op het kerkelijk erf illustreert *Tien keer gereformeerd* (Aalders e.a., 1973). In deze bundel benadrukt de synodaal gereformeerde predikant J. Overduin de onderlinge verschillen die hij binnen de gereformeerde richting aantreft, ook binnen de Bond zelf. Het gaat om groepen die een onzichtbare geestelijke eenheid ervaren:

> 'Er zijn Bonders, Chr. Gereformeerden, Confessionelen, Gereformeerden en Buitenverbanders die zich geestelijk één voelen, maar die deze eenheid niet zichtbaar en institutair kunnen beleven. Maar er zijn ook Bonders en Chr. Gereformeerden die elkaar in de Gereformeerde Gemeenten herkennen' (Overduin 1973: 38).

Ruim dertig jaar later blijkt deze situatie in de Bond niet echt te zijn veranderd, aangezien de oud-synodepreses G.H. van de Graaf stelt dat het kerkelijk denken bij een deel van de bonders zeer zwak is. De effecten van de perforatieregeling tonen aan 'dat er ook tussen hervormd-gereformeerde gemeenten onderling aanzienlijke verschuivingen plaatsvonden' (citaat in: Vergunst 2006: 41). De bond is zelf evenals de hele gereformeerde gezindte een verdeeld huis.

Tegenover het hervormde zelfbewustzijn komt vooral vanuit de vrijgemaakt-gereformeerde kerken de kritiek dat de Bond geen keuzes wil maken. De vrijgemaakte J. Douma begint zijn reactie in jubileumjaar 1981 positief met het feit dat de Bond sedert de jaren '70 heel veel activiteiten ontplooit. 'Ook op theologisch terrein presteert men tegenwoordig mijns inziens meer dan vroeger. Je kunt rustig zeggen dat de GB zich scherper profileert dan hij dat in vroeger tijd wel gedaan heeft' (Douma 1981: 138). Hij herinnert eraan dat hij in 1975 tijdens een COGG-bijeenkomst heeft gezegd 'dat de sleutel om de deur naar grotere kerkelijke eenheid onder de gereformeerden in ons land te openen, in handen lag van de Gereformeerde Bond'. Hij vindt de bonders een kerkje binnen hun kerk, die het voeren van leerprocessen mijden. Men klaagt wel:

> 'Er kan zo veel in onze kerk….!' Maar dat hoor ik hem [Van der Graaf] en vele anderen binnen de Bond voortdurend verzuchten zonder dat zij er iets tegen doen. In tal van gevallen had een leertuchtprocedure kunnen worden aangespannen, maar men doet het niet. Men lijdt, maar strijdt men ook?' (Douma 1981a: 86).

Vanuit zijn verbondenheid met de bonders en het verlangen naar kerkelijke eenheid, stelt Douma:

> 'blijf ik aandringen op gehoor voor de boodschap van onze confessie over de kerk, waarin ook het woord afscheiding op een heilzame zaak wijst. (…) een vereniging met hen die voor dezelfde waarheid (…) willen strijden. En dan niet samen binnen een Bond, maar binnen de kerk' (Douma 1981a: 87).

Ook vanuit christelijke gereformeerde kring komt af en toe dit verwijt van ongehoorzaamheid en passiviteit met betrekking tot kerkelijke tucht en echte eenheid.

Vanuit de eigen kerk klinkt vooral kritiek op de pretentie van de Bond, zijn isolationisme en kerkelijke passiviteit. Bij het vijfenzeventigjarig bestaan uit M. Groenenberg[60] in de herdenkingsbundel *Beproefde trouw* (Van der Graaf 1981) kritiek op het monopoliseren van de term gereformeerd door de bonders, waardoor het een partijnaam wordt. Ten aanzien van de plaats en taak van de Bond in de kerk benadrukt hij, dat de Bond ervoor moet oppassen dat hij geen machtsorganisatie wordt, een soort 'schaduwkerk'.

Wanneer bij het honderdjarig bestaan van de Bond in 2006 de oud-synodepreses G.H. van de Graaf een bijdrage levert aan de jubileumbundel, constateert een recensent grote continuïteit met 1981:

> 'Het is interessant de stukken van Van de Graaf uit 2006 en van Groenenberg uit 1981 te vergelijken. Mijn indruk is dat de manier waarop Bonders overkomen op anderen in de kerk niet zoveel is veranderd. Bonders kunnen gemakkelijk de indruk wekken de waarheid in pacht te hebben, waardoor wederzijdse kerkelijke betrokkenheid niet goed meer mogelijk is' (Nederveen 2006: 55).

Groenenberg spreekt zijn waardering uit over het 'sterk "bewarende" in de kerk' van de Bond. 'Juist nu (…) is het belangrijk dat er een groep in onze kerk is die de gereformeerde noties bewaart en blijft onderstrepen dat het gaat om (…) de daad van de verzoening (…)' (In: Van der Graaf 1981: 346). Maar hiernaast constateert hij een sterk conservatisme.

> 'In Gereformeerde Bondskringen is men erg taai in het vasthouden: alles moet blijven zoals het is. (…) Wie iets verandert, moet zich niet verbazen als gemeenteleden hem de rug toekeren. (…) Dat betekent dat elke stroming in de kerk, ook die van de Gereformeerde Bond, haar eigen innerlijke problematieken kent. (…) Het leven in de kerk gaat zijn eigen gang en organisaties hebben daar vaak minder invloed op dan het ogenschijnlijk lijkt. Men moet daarom ook de betekenis en invloed van het hoofdbestuur van de

[60] Groenenberg is predikant en visitator, maar vooral bekend door columns in *Hervormd Nederland*. Wanneer in *Beproefde trouw*, het jubileumboek van 1981, ruimte wordt gegeven aan een viertal gastscribenten, belandt de bijdrage van deze ene niet.bonder uit de eigen kerk in het gedeelte dat de titel *Uit andere kerken* draagt. Hoewel het formeel in tegenspraak is met de eigen visie, illustreert dit wel schrijnend de kloof tussen bonders en de rest van de kerk. Vijfentwintig jaar later bevat de jubileumbundel uit 2006 bijdragen van twee niet.bonders, overigens beiden wel orthodoxe geestverwanten uit de eigen kerk. Opmerkelijk genoeg is dan de gereformeerde gezindte geen gesprekspartner meer. De Bond positioneert zich sterker in de eigen kerk en heeft minder ambities in de richting van de kleinere gereformeerde kerken.

> Gereformeerde Bond en deze bond zelf niet overschatten'[61] (Groenenberg 1981: 347-348).

Anderen hekelen bij het jubileum in 2006 het door de Bond gekozen isolement en het wantrouwen van anderen in de kerk (Hofman 2012). De confessionele predikant Wassenaar bekritiseert het groepsdenken in de Bond rond Samen-op-Weg:

> 'Inderdaad werd de Gereformeerde Bond in het fusieproces meer en meer tot 'gelijkgezinde groep'. Kuyper herleefde… Ook plaatselijk zie ik dat verschijnsel her en der. Als bondsgemeente trekt men zich van de kerk als geheel vaak weinig aan. Ik zou het als een gebrek aan solidariteit willen kwalificeren' (Wassenaar 2006: 17).

Deze relatief sterke gerichtheid naar binnen maakt dat de kloof naar andere gemeenten binnen de eigen kerk groot is.

Feitelijk heeft de Bond een negatief imago. In de kerk leeft het beeld dat de Bond overal 'tegen' is en voortdurend op de rem trapt. Een vrouwelijke predikant bevestigt dit vanuit haar ervaringen in haar protestantse gemeente Rotterdam-Hillegersberg:

> 'Ook in deze gemeente is de naam Gereformeerde Bond voor velen niet positief geladen. (…) De houding in het SoW-proces, maar ook de vrouw in het ambt noem ik uitdrukkelijk, omdat dit wel als het meest illustratief gezien wordt voor het feit hoe ver de Bond van de moderne tijd afstaat' (H.B. Graafland 2006: 19).

In de jubileumbundel van 2006 analyseert A. van de Beek als gedeeltelijke buitenstaander dit aspect als onderdeel van de cultuur:

> 'De hoofdstroom van de Bond probeerde de wereld buiten de deur te houden door de verdediging van de waarheid. Maar als die verdediging een doel op zichzelf wordt en niet wordt gedomineerd door het positieve van de verbreiding van die waarheid, dan begeeft men zich in een ander veld en uiteindelijk verliest men die strijd' (Van de Beek 2006: 153).

Hij illustreert dit met opvattingen over evolutie en bioscoopbezoek die uiteindelijk onhoudbaar zijn gebleken. 'Het ontbreekt aan mensen die met geestelijk gezag en eruditie een eigen lijn trekken die meer biedt dan de seculiere moderniteit. "Waar zijn uw Bogermannen?" vroeg Bronkhorst in de synode aan de Gereformeerde Bond' (idem: 158).

Oud-bestuurslid J. Maasland bevestigt dit, geeft een inkijkje in de manier waarop De Bond in de cultuur heeft gestaan en verklaart dat dit inmiddels naar zijn mening niet meer gewenst is.

> 'Wat is ons antwoord op de druk van de moderne cultuur? Ik weet uit eigen herinnering hoe door leidinggevenden binnen de GB in alle oprechtheid gezocht is naar een antwoord op de vraag: Hoe geven we leiding aan de gemeenten, hoe stellen we ons op in de kerk, nu er zich zoveel veranderingen aandienen in de cultuur en de maatschappij? Het kwam veelal toch neer op een herhalen van wat al eeuwen vast lag. De oude vertrouwde antwoorden dus. Er heerste veel wantrouwen naar ieder die ook maar enigs-

[61] Groenenberg illustreert dit met de gezangenkwestie. Al zou het hoofdbestuur het gebruik van het *Liedboek* adviseren, gemeenten zullen er geen gehoor aan geven. Toch zou de Bond zijn invloed vergroten als hij het zingen van gezangen niet tot een doorslaggevende zaak zou maken. Daarvan ziet hij ook tendensen: 'Nu men stilzwijgend aan de rand gezangen laat opklinken, meen ik dat er zo op het grondvlak een uitbreiding in gaat treden, die niet zal gaan ten koste van de diepte. Daarmee is de kerk gediend' (Groenenberg 1981: 346).

> zins afweek van wat als de bijbelse koers werd gezien. In eigen kring, maar ook naar anderen buiten die kring. We kunnen hier denken aan de heftige afwijzing van de opvattingen van Miskotte en van allen die meenden dat hij een bruikbare weg wees. De vonken spatten er bij tijden van af. Achteraf kun je je er soms nog voor schamen dat het er zo heet aan toe ging. Echt een botsing van meningen en visies op het scherpst van de snede. Dat was natuurlijk niet zonder reden. Er kwamen zulke fundamentele vragen aan de orde, op ons bord gelegd door het opdringen van de moderne cultuur. Ze werden niet toegelaten en ze mochten niet werkelijk doordacht worden. We achten de risico's van de doordenking van de vragen groter dan de zich aandienende vragen zelf' (Maasland 2006: 36).

Maasland verwijst hier naar het schrikbeeld van de veranderingen in de Gereformeerde Kerken. De Bond kan niet volstaan met het afhouden van de cultuur en het herhalen van oude antwoorden. In de godloze cultuur staande, zal men met het Woord een nieuwe houding moeten vinden. In dit verband citeert hij instemmend de jonge theoloog W.M. Dekker:

> '"De preken van de Bond gingen nog uit van de volstrekte vanzelfsprekendheid van Gods bestaan en voorzienigheid, zodat men de vragen daarover kon overslaan en zich wijden aan de vragen van bekering en wedergeboorte" (…) Er wordt [inmiddels] wel anders gepreekt. Maar of men werkelijk de diepte in gaat van een godloze cultuur die zulke aangrijpende vragen oproept om van daar uit het rode koord van de absoluut vrije genade zichtbaar neer te laten in het midden van de gemeente is voor hem [Dekker] een vraag. En ik voel daarin met hem mee. Het geloof in God is zo totaal onvanzelfsprekend en de absurditeit van het menselijk bestaan in een almaar uitdijend heelal zo aangrijpend. Het moet ons telkens weer worden aangezegd dat er toch een God is die genadig is en dat het eeuwig de moeite loont naar Hem uit te zien en op Hem te wachten' (Maasland 2006: 36-37).

Samenvattend kan worden gezegd dat het imago van de Bond binnen de eigen kerk vrij negatief is. Het is een stroming waarin conservatisme overheerst en die buiten de eigen tijd en cultuur staat. Binnen de kerk stelt men zich op als een geïsoleerde groep die eigen gelijk poneert en de eigen visie als enige vorm van gereformeerd-zijn claimt.[62] Buiten de eigen kerk is er respect voor het werk vanuit de Bond, maar wordt hem wel passiviteit verweten wanneer de feitelijke omgang met kerkelijke tucht aan de orde is.

2.2.5 Het beeld van de Bond in wetenschappelijke studies

Wetenschappelijk is er lange tijd weinig over de Gereformeerde Bond als kerkelijke stroming geschreven. In deze paragraaf presenteer ik de resultaten die benaderingen vanuit de godsdienstsociologie, de antropologie en de kerk- en religiegeschiedenis hebben opgeleverd.

In godsdienstsociologische literatuur is de aandacht voor de stroming van de Gereformeerde Bond relatief nieuw. De godsdienstsociologie heeft zich in de laatste kwart van de 20e eeuw vooral ontwikkeld vanuit de theologische faculteiten met hun eigen

[62] Mogelijk is er na 2004 meer ruimte gekomen voor inbreng vanuit de kring van de Gereformeerde Bond, zowel via IZB en HGJB als binnen de dienstenorganisatie. Het blijft de vraag of dit doorwerkt ten gunste van het imago van de Bond als organisatie en als stroming als geheel.

kerkelijke binding. Nijmegen en Tilburg waren sterk katholiek georiënteerd en Amsterdam en Kampen synodaal gereformeerd georiënteerd, zodat de Nederlandse Hervormde Kerk als geheel wat buiten het beeld viel.[63] In de periode vóór 1975 zijn er studies van Banning, De Loor en Thung geweest, die wel de Nederlandse Hervormde Kerk als geheel aandacht hebben gegeven (Vugt 1981).

In landelijke statistische verkenningen blijft de Gereformeerde Bond meestal buiten beeld omdat hij onderdeel is van een pluriform kerkverband. Opvattingen en gedragingen uit deze kring vallen meestal weg in het 'gemiddelde' beeld van het eigen kerkverband.[64] Qua geloofsbeleving vertoont de stroming van de Gereformeerde Bond meer overeenkomst met de vele kleinere, orthodox-gereformeerde kerken, maar dergelijke nuances zijn niet zomaar in te passen in de landelijke enquêtes naar godsdienstigheid. De constateringen over individualisering in de studie van Felling, Peters en Scheepers (2000) dat bij 'streng gereformeerden' en inwoners van plattelandsgemeenten een 'inhaalpatroon' herkenbaar is, zal waarschijnlijk ook op de gereformeerde bonders van toepassing zijn. Eén van de vermoedens is, dat men culturele veranderingen op grote afstand volgt.

Vanaf de studie van Janse (1985) en die van Dekker en Peters (1989) wordt de Gereformeerde Bond wel steeds vaker genoemd. Pas met de dissertatie van Post (1998) is zijn functioneren systematisch onderzocht en met anderen vergeleken. Dekker en Peters hebben in 1989 een typologie geïntroduceerd, waarin zij verwerken hoe de maatschappelijke veranderingen doorwerken onder de gereformeerden. Hierbij worden twee dimensies onderscheiden: wel of niet orthodox en wel of niet bevindelijk. Bij orthodoxie wordt verwezen naar het onderscheid tussen 'preciezen en rekkelijken' in de Nederlandse kerkgeschiedenis. Bevindelijkheid slaat op de manier van geloofsbeleving, de mate waarin geloof wordt gezien als primair een existentiële ervaring en niet allereerst als het instemmen met een geloofsbelijdenis. Zo ontstaan vier kwadranten. Op basis hiervan onderscheiden zij drie stromingen: bevindelijk gereformeerden,[65] ortho-

[63] Beeldbepalende protestantse onderzoeken zijn bijvoorbeeld J. Hendriks, *De emancipatie van de gereformeerden* (1971); D.Th. Kuiper, *De voormannen* (1972); G. Dekker, *De stille revolutie* (1992); en J.B. Jonkers, *De gelovige gemeente* (1991, 1993, 1994). Daarnaast zijn bijvoorbeeld ook evangelischen onderzocht (Stoffels 1990), de nieuwe religieuze bewegingen, en zijn er een aantal thematische onderzoeken verricht, o.a. naar de veelkleurigheid in gereformeerde kring. Vanaf het moment dat onderzoek zich op de 'bevindelijk gereformeerde kring' richt, wordt de Gereformeerde Bond wel besproken, maar gaat het altijd over een deel ervan.

[64] Zie o.a. de onderzoeken *God in Nederland* (1966, 1979, 1996 en 2007), waarbinnen de Gereformeerde Bond niet voorkomt.

[65] Kwadrant orthodox en bevindelijk. De term bevindelijk gereformeerd is van Janse (1985), wiens onderzoek (*Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en de persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*) het begrip 'bevindelijk gereformeerd' een plaats geeft in de Nederlandse godsdienstsociologie. Het voldoet beter dan negatief klinkende begrippen zoals 'de zwaren', zwarte.kousen.kerken, of 'de oud.gereformeerden' (Tennekes 1969, Brunt 1972). Vanuit theologisch perspectief is het claimen van de term bevinding voor één bepaald type existentiële geestelijke ervaringen aanvechtbaar. Dit bezwaar wordt versterkt doordat Janse deze inhoud koppelt aan één specifieke uitingsvorm. Hij meet het bevindelijk gereformeerd.zijn uiteindelijk

dox-gereformeerden[66] en modern-gereformeerden.[67] Het vierde kwadrant (wel bevindelijk, maar niet orthodox) blijft oningevuld. De suggestie om hiervoor de term 'evangelisch-gereformeerden' te gebruiken heeft nog relatief weinig navolging gekregen,[68] al blijft dit een realistische optie.

In deze onderzoeken krijgt de Gereformeerde Bond relatief weinig aandacht omdat hij niet zomaar in deze typologie past. Aangenomen wordt dat bonders zowel onder de bevindelijk gereformeerden als onder orthodox-gereformeerden zijn te vinden. Een grotere verwantschap met de modern-gereformeerden ligt minder voor de hand.

Stoffels (1995) werkt binnen deze typologie de maatschappelijke opstelling van orthodox-protestanten ten opzichte van de hen omringende moderniteit nader uit met behulp van een typologie van Thurlings (1971) die een indeling maakt met twee criteria: in welke mate ervaren mensen afstand tot de moderne cultuur en in welke mate ervaart men machtsverschil met de dominante cultuur. Hiermee komt hij tot een typologie van vier houdingen, die variëren van vrees en wereldmijding tot militantie (beide met een groot cultureel verschil) en van assimilatie tot openheid en dialoog (beide met een klein cultureel verschil).

Aanvullend voegt Stoffels een analyse toe waarin hij een relatie legt met kerklidmaatschap zoals dit zich aftekent in hun maatschappelijk functioneren. Hij ziet dan drie 'kernen' binnen het orthodox-protestantisme. Dit zijn de vrijgemaakte kern, de bevindelijk gereformeerde en de 'evangelisch-reformatorische' kern. Opnieuw behoren de gereformeerde bonders niet tot één categorie. Zij zijn verdeeld over de laatstgenoemde kernen. Aangenomen mag worden dat de vrijgemaakte kern qua profiel inmiddels is opgegaan in de 'evangelisch-reformatorische', die beter de evangelisch-gereformeerde kern kan worden genoemd.[69]

---

met een specifiek politiek, kerkelijk en maatschappelijk signalement. Dan gaat het om het steunen van de eigen zuilorganisaties (SGP stemmen, het *Reformatorisch Dagblad* lezen) en specifieke kerkelijke en culturele gewoonten zoals o.a. strikte zondagsrust, niet.ritmisch psalmgezang, de Statenvertaling en hoofdbedekking van vrouwen in de kerkdienst (Janse, 1985: 62.70). Ondanks kritiek op deze versmalling van het begrip bevinding is deze term in vakliteratuur (Dekker en Peters 1989, Stoffels 1995) en in de eigen kring (*Reformatorisch Dagblad* en reformatorische scholen) snel gemeengoed geworden.

[66] Kwadrant orthodox en niet bevindelijk. Stoffels (1995) werkt deze categorie verder uit in *Als een briesende leeuw. Orthodox protestanten in de slag met de tijdgeest.*

[67] Kwadrant niet orthodox en niet bevindelijk. Modern in de zin van aanpassing aan de eigen tijd en cultuur. Zie Dekker en Peters (1989).

[68] Zie Van de Lagemaat 1991. Hierbij wordt geloofservaring meer charismatisch geïnterpreteerd en is er minder aandacht voor 'de rechte leer'. Janse (2009) stelt dat naar zijn mening mensen uit vele kerkelijke richtingen (vrijgemaakt, christelijk.gereformeerd, Gereformeerde Bond) net als de EO met zijn nadruk op de 'oecumene van het hart' tenderen naar dit evangelisch.gereformeerde kwadrant.

[69] In de 21e eeuw lijkt het onderscheid tussen een aparte vrijgemaakte en de evangelisch.reformatorische kern weinig bestaansrecht meer te hebben. Vrijgemaakte scholen en hun krant stellen deuren vrij wijd open voor anderen. Heel zichtbaar is de fusie op politiek gebied

In zijn proefschrift maakt J.E. Post een systematische vergelijking van het uit elkaar groeien van de opvattingen tussen de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN), de Christelijke Gereformeerde Kerken (CGK) en de Gereformeerde Bond.[70] Zijn studie beschrijft de ontwikkelingen van de Gereformeerde Bond op landelijk niveau voor de hele 20e eeuw. Zijn machtspositie in de kerk blijkt vanaf de zeventiger jaren sterk toe te nemen. Tegelijk blijft men kwetsbaar in het omgaan met stromingen die intern van onderaf vernieuwingen wensen en mogelijk niet altijd genegeerd kunnen worden.

Vanuit de studieterreinen van religiewetenschap en kerkgeschiedenis is weinig specifiek en actueel materiaal beschikbaar over de positie van de Gereformeerde Bond als geheel. In de vaderlandse kerkhistorie wordt de Gereformeerde Bond gezien als een stroming binnen het Nederlands protestantisme. Haitjema (1953) benadrukt, zoals al is genoemd, het sektetype karakter van de Bond. Hierbinnen staat het bewaken van de zuiverheid van de kerk centraal. De Jong (1985) noemt vooral theologische aspecten die in de prediking bij de Gereformeerde Bond aan de orde komen: nadruk op de verlorenheid van de mens en de persoonlijke toepassing van het heil. Rasker (1986) werkt de context van de Bond uit. Extern is er het onderscheid met de confessionelen en intern zijn er de twee stromingen die verschillend denken over de betrokkenheid bij de kerk. Meijering (2007) benadrukt de afkeer van intellectualisme in de Bond en mede hiermee samenhangend het gebrek aan echte eigen theologische bijdragen. Selderhuis (red., 2006) accentueert de groei van de Bond als onderdeel van een bredere herleving van de orthodoxie in de tweede helft van de twintigste eeuw.

De stroming van de Gereformeerde Bond komt wel uitvoerig aan de orde in een aantal biografieën over een aantal theologen uit de twintigste eeuw. Vooral de studies over H. Visscher (Wiegeraad 1991), Woelderink (Wilschut 2000) en G. Boer (Van der Graaf 2005) bieden diepteboringen in hun theologische opvattingen en de context daarvan. Andere vermeldenswaardige biografieën gaan over H.G. Abma (Dolder-de Wit 2006), I. Kievit (Neven 2002), W.L. Tukker (Neven 2001) en P. Zandt (Hille 1997). Hiernaast zijn vanuit de Bond zelf via interviewbundels en korte levensschetsen populair geschreven impressies van de eigen geschiedenis uitgebracht.[71]

Binnen de in omvang toenemende discipline van de Nederlandse religiegeschiedenis is de Gereformeerde Bond de eerste tijd nauwelijks zichtbaar. Een recent overzicht spreekt over de 'machtige rechtervleugel in de Hervormde Kerk' (Van Eijnatten en Van Lieburg, 2006: 342), die binnen het SoW-proces grote onrust veroorzaakt zodat een deel zich aan de fusie onttrekt en de Nederlandse Hervormde Kerk wil voortzetten. Vanuit de historische optiek (Harinck e.a. 2009) wordt meer informatie geboden. Met

---

(2001, ChristenUnie). Gelet op het diffuse karakter van het begrip 'reformatorisch' is het beter te kiezen voor de term 'evangelisch.gereformeerd'.

[70] Zijn vraagstelling luidt: 'In welke mate en op welke wijze zijn opvattingen over identiteit binnen de GKN, de CGK en de Gereformeerde Bond gedurende de 20e eeuw aan verandering onderhevig geweest en welke sociologische verklaring is te geven voor verschillen in ontwikkeling tussen deze drie groeperingen?' (Post, 1998: 17).

[71] Vergunst en Van 't Hul 1997, Vergunst 2009, Van der Graaf 2004. Een snel totaaloverzicht van alle voorzitters van de Gereformeerde Bond is te vinden in Vergunst 2006.

name de invalshoek vanuit de 'herinneringscultuur' toont hoe vanaf de 19e eeuw de identiteit en de interne cohesie van gereformeerde organisaties is geconstrueerd. In deze studie wordt de Gereformeerde Bond niet expliciet benoemd, hetgeen opnieuw bevestigt dat de Bond niet makkelijk in typologieën past.[72] Toch maakt de Bond voluit deel uit van het hier beschreven 'Gereformeerde geheugen', waarmee gezamenlijke vaderfiguren (helden, met name Calvijn, maar ook Bogerman, Voetius en Groen van Prinsterer), zelfbeelden (geuzen, kleine luyden), geschiedbeelden (Reformatie en verval) en vijandbeelden (Rome, Franse Revolutie, modernisme) worden gedeeld. In hun analyse spelen leidersfiguren en sjibbolets een belangrijke rol. Elke subcultuur heeft hiernaast een specifiek eigen 'geheugen' waarin leiders fungeren als 'herinneringsmanagers'. Die benadrukken een specifiek verleden in de vorm van het 'present stellen, ontkennen, vergeten, verontschuldigen, (traumatisch) verdringen en (nostalgisch) bewenen' (Harinck ea. 2009: 20). De sjibbolets maken de grenzen van de eigen 'community' duidelijk.[73]

Recent heeft een studie van Hofman (2012) deze lacune enigszins opgevuld, waarbij de veranderingen in de collectieve herinnering in de kring van de Gereformeerde Bond worden gedocumenteerd over de periode 1956-2006.[74] Zij benadrukt de grote betekenis van verwijzingen naar de Reformatie en daarbinnen vooral naar Calvijn. Deze krijgt in 2006 gezelschap van Luther, Bucer, Kohlbrugge en Bonhoeffer. In de eigen kring ziet zij dat de heldenrol van Visscher wordt verruild met G. Boer en aangevuld met Van Ruler en meer recent Noordmans en Miskotte. In het zelfbeeld lijkt het motto 'Schrift en belijdenis' ingeruild te zijn voor 'de Schrift alleen', terwijl het zingen van psalmen een identiteitspunt blijft.

Volgens mij zal een fijnmaziger vervolgonderzoek meer nuances kunnen blootleggen, met oog voor andere vaderfiguren uit eigen kring waarbij ook de flanken duidelijker in beeld komen. Zo kan naast G. Boer worden gedacht aan vader en zoon Kievit en W.L. Tukker. Als zelfbeelden kan worden gedacht aan het begrip vaderlandse kerk, de waarheidsopvatting en aan het idee 'zij die bleven'. Als vijandbeeld verdienen de synodaal gereformeerden, de confessionelen en de vrijzinnigen meer aandacht.

Een andere recente publicatie waarin de Gereformeerde Bond aan de orde komt in zijn historische context, is de studie van Van Lieburg (2012) over het jeugdwerk van

[72] Hier de typologie hervormd, gereformeerd en bevindelijk gereformeerd. Mogelijk speelt de kerkelijke herkomst van de meeste auteurs hierbij een rol. Harinck is vrijgemaakt.gereformeerd en Wallet christelijk.gereformeerd. De hervormde achtergrond van H. Paul komt niet uit de verf.

[73] Voor de beschrijving van het doorwerken van individualisering is het boeiend te bekijken hoe de gezamenlijke herinneringscultuur functioneert in een nieuw tijdperk. Zo kan duidelijk worden wie de leiders zijn en hoe zij omgaan met het 'gereformeerde geheugen'. Een sterk collectief bewustzijn kan betekenen dat er minder individualisering is en het ontbreken ervan zal even veelzeggend zijn. De sjibbolets kunnen mogelijk behulpzaam zijn bij het markeren van interne grenzen tussen de vleugels binnen de Bond. Hierbij valt zeker te denken aan allerhande liturgische zaken, zoals niet.ritmisch zingen of het zingen van gezangen in de eredienst.

[74] In deze masterthesis worden de bronnen van de Bond (jubileumuitgaven en *De Waarheidsvriend*) uit drie jubileumjaren (1956, 1981 en 2006) systematisch met elkaar vergeleken vanuit de theorie van herinneringsculturen.

de HGJB. Hij beschrijft honderd jaar jeugdbeweging met al de verscheidenheid aan opvattingen binnen de Bond. Zowel de continuïteit inzake de gereformeerde uitgangspunten als de grote veranderingen in culturele vormgeving van het jeugdwerk zijn opvallend. In dit opzicht schijnt de jeugdbeweging te verschillen met de kerkelijke moederbeweging, die door de tijd heen minder variëteit lijkt te kennen.

De stroming van de Gereformeerde Bond wordt beperkt zichtbaar in een aantal sociologische, sociografische of antropologische casusstudies. Die geven inzichten in situaties waarin gereformeerde bonders nadrukkelijk aanwezig zijn. Direct valt op dat dit vooral plattelandsgemeenten betreft. Ook moet worden geconstateerd dat deze studies vooral afkomstig zijn uit de jaren '70 en niet vrij zijn van enig vooroordeel bij de onderzoekers.

Muntjewerff heeft in 1971 onderzoek gedaan naar de achterblijvende economische ontwikkeling van gereformeerde bonders in twee Friese dorpen, Driesum en Wouterswoude. Dit zijn enclaves waarin de hervormde gemeente als uitzondering op de omgeving de Gereformeerde Bondskleur dragen. Hij citeert Impeta (1961: 197), die stelt dat Bondsgemeenten overwegend in kleinere plaatsen in een agrarisch klimaat te vinden zijn. Naast onbekendheid met nieuwere landbouwmethoden en financieel onvermogen is er sprake van onwil tot vernieuwing op godsdienstige gronden. Op basis van ongestructureerde interviews omschrijft Muntjewerff de individualistische geloofsbeleving van de bonders. De mens is nietig en het aardse leven slechts een doorgangshuis. Iedereen moet persoonlijk tot bekering komen. De uitverkiezing is belangrijk, maar tegelijk stelt hij: 'M.i. vertrouwt elke g.b.-er erop, dat wanneer hij serieus vanuit de Bijbel probeert te leven hij ook wel tot de uitverkorenen zal behoren'[75] (Muntjewerff 1971: 14). Er is sprake van sterke groepsdruk en een interne oriëntatie.

Men is conservatief en politiek rechts (80% SGP). Het opleidingsniveau ligt lager dan bij de vergeleken groep, de doopsgezinde boeren. Tegelijk sluit men zich niet geheel af, bijvoorbeeld niet van de moderne media. Er is een duidelijke discrepantie tussen strenge normen en het feitelijk gedrag. Dit wordt door hen =zelf gekoppeld aan hun eigen zondig-zijn (loslaten van het taboe op inenting, aanschaf van televisie). Intern is er ook sprake van veranderingsprocessen:

> 'Andere bedreigingen van de zuivere g.b.-leer van de gemeente van Wouterswoude zijn de ontwikkelingen in (…) het nabije Driesum. Onder de huidige predikant zijn daar zeer veel veranderingen doorgevoerd. De oude (…) g.b.-ers in Driesum zijn het hier evenwel niet mee eens. Men denkt aan de invoering van de nieuwe Bijbelvertaling; er wordt in de kerkdienst rytmisch gezongen en vrouwen hebben stemrecht gekregen bij de benoeming van ouderlingen. (..) Het is te verwachten dat vooral onder de jeugd deze ontwikkelingen wel weerklank vinden. De huidige g.b.-predikant in Wouterswoude wordt zeer gewaardeerd in zijn orthodoxe opvattingen en preken' (Muntjewerff 1971: 65).

[75] Mogelijk constateert Muntjewerf hier een belangrijk aspect uit de praktijk van het dagelijks geloofsleven van vele orthodoxen. Dan wijkt de onderstroom met dit vertrouwen op de goede afloop af van de formele geloofsleer. Een verkennende studie naar de geloofsbeleving van oudere gemeenteleden in het dorp Enter (Abbes en Berkhoff 2009) illustreert, dat hier eveneens de opvatting breed leeft, dat het behoud een gevolg is van goede werken, netjes leven of veel bidden.

Het is inderdaad merkwaardig dat Driesum na een periode van identieke geestelijke ontwikkeling in de jaren 1954-1980 relatief moderner is dan het buurdorp. Vanaf 1980 gaat deze gemeente wel weer tot de rechterflank van de Gereformeerde Bond behoren. Muntjewerff spreekt zichzelf hier overigens tegen aangaande de voorkeuren van de jeugd.

Mede onder invloed van de studie van A. van der Meiden (1968)[76] wordt de bewarende kracht van de traditie te midden van alle modernisering onderschat. Smits (1972: 206) pleit in dit verband voor meer vergelijkend onderzoek naar lokale verschillen, gericht op de gevolgen van de maatschappelijke veranderingen, onder meer in de vorm van spanningen tussen de generaties.

Een tweede studie waarin de cultuur van de Bond aan de orde komt, is de casusstudie van de antropoloog J. Verrips over het dorp Ottoland. Hij noemt het geestelijk klimaat van deze hervormden een 'zeer passieve en lijdelijke variant van het Calvinisme', waarin de

> 'behoudende instelling van de hervormde kerkenraad (…) het meest duidelijk tot uiting kwam in het soort predikanten, dat de kerkenraad aantrok. Allen behoorden tot de Gereformeerde Bond. Deze vereniging vormde een bolwerk van behoudzucht en verzette zich tegen vrijwel elke vernieuwing binnen de kerk' (Verrips, 1978: 183).

Ondanks deze grove generalisering biedt de studie zelf heldere inzichten in de onderlinge kerkelijke en sociale verhoudingen van het dorp. Verrips beschrijft de grote mate van autonomie van de hervormde kerkenraad en concentratie van het gemeenteleven op de zondagse prediking.

Onder de hervormden in Ottoland treft Verrips een dichotoom wereldbeeld aan, gebaseerd op een prediking waarin de verering van God en het afzijdig blijven van 'de wereld' voorop staan. Tegenover een betrekkelijk goed platteland staat de verdorven stad, geleerd staat tegenover eenvoudig, hooghartig tegenover nederig, weelderig tegenover sober. Predikanten spreken in 1971 ten tijde van zijn onderzoek een archaïsche taal, wereldvreemd, vol cryptische metaforen en met vage morele richtlijnen. Weinig

[76] Van der Meiden is in 1968 een van de eersten die de reformatorische kring systematisch, maar wel enigszins als rariteit beschrijft (*De zwarte.kousen kerken*). Muntjewerf citeert Van der Meiden (1968: 59) als die spreekt over een ziekelijke zelfkastijding. Ellende en armoede krijgen een functie omdat zij geduldig maken in tegenspoed en een ongelovige tot bekering kunnen brengen. Verder ontleent hij aan Van der Meiden ook de stelling dat de jeugd geen belangstelling meer heeft voor een dergelijk zwaar geloof. Tegelijk spreekt hij zichzelf ook tegen (zonder dit te constateren), wanneer hij stelt dat de jeugd in de traditionele diensten vrij goed vertegenwoordigd is terwijl zij de maandelijkse jongerendiensten slecht bezoeken. In de gewijzigde editie van 1976 (*Welzalig is het volk*) wordt de prikkelende benaming 'zwarte.kousenkerken' via de ondertitel gehandhaafd. Hierin meldt Van der Meiden (1976: 15) dat schatting van het deel van de Bondsgemeenten die ertoe behoren 'bijna speculatie' is, maar hij spreekt elders (1976: 152) over zeker 100.000 gemeenteleden. Tevens meldt hij het bestaan van hervormde gemeenten die te zwaar zijn om bij de Bond te willen horen. De derde gewijzigde herdruk in 1993 ('*De zwarte kousen kerken', bevindelijk heroverwogen portret*) signaleert veranderingen, vooral als gevolg van de stijging van het opleidingsniveau en de maatschappelijke participatie. De omvang van de bevindelijke bonders schat hij nu op 75.000 (1993: 17) en 'zeker enkele tienduizenden' die het een eer vinden ingedeeld te worden bij de zwarte.kousenkerken (1993: 157).

kerkgangers weten na afloop nog waar de dominee het over had en 'vaak was er slechts sprake van het gevoel van tevredenheid of ontevredenheid' (Verrips 1978: 186). De doorwerking ervan verschilt per persoon en is vooral zichtbaar in de levensstijl van een beperkt aantal religieuze specialisten die binnen de gemeente de dienst uitmaken. De kloof tussen leiders in de gemeente en de leden blijkt ook uit het feit dat het kerkblad van Ottoland geen voorlichting geeft over discussies die spelen in de classis of de synode. Verder wordt er weinig gelezen op kerkelijk terrein.[77]

Verrips werkt duidelijk uit hoe een Bondsgemeente een volledig andere ontwikkeling doormaakt dan de erfgenamen van de Doleantie ter plaatse:

> 'Binnen het bestek van een kleine honderd jaar had een volledige ommekeer van de godsdienstige situatie plaatsgevonden. Waren de Gereformeerden aan het einde der 19e eeuw 'zwaren' geweest en de Hervormden 'lichten', omstreeks 1970 waren de laatsten 'zwaar' en de eersten 'licht'. Binnen de ene kerk voltrok zich een 'verrechtsing', binnen de andere een 'verlinksing' (Verrips 1978: 219).

De verrechtsing van de hervormden is overigens al snel na de Doleantie ontstaan, gestimuleerd door twee predikanten die – hoewel ze slechts kort in Ottoland stonden – de opkomst van de Gereformeerde Bond in dit dorp sterk bevorderd hebben. Verrips meldt dat beiden later ook in de Bond zelf een belangrijke rol gaan spelen.[78] Ook Van der Meiden (1968, 1976 en 1993) benadrukt de grote rol en het geestelijk gezag van predikanten in hun gemeenten.

In de studie van Zwemer (1992) over bevindelijk gereformeerden komt de positie van predikanten eveneens naar voren, die hij als machtspositie typeert. Zwemer bespreekt in dit opzicht ook het optreden van een aantal 'bevindelijk-gereformeerde' bonders. Hij noemt het bevindelijk-gereformeerde theologische klimaat labadistisch,[79] hetgeen zeker aanknopingspunten biedt voor het begrijpen van de rechterflank van de Gereformeerde Bond. Aan de hand van thema's als geloofsleer, kerkvisie en geloofsbeleving, bijvoorbeeld rond het veelvuldig voorkomen van avondmaalsmijding, illustreert hij de labadistische kenmerken in de rechterflank van de Bond. De andere kenmerken, die zich toespitsten op de roeping van de predikanten en het geestelijk leiderschap van een elite van bekeerde mensen, beschrijft Zwemer niet voor de Bond.

---

[77] Tegenover meer dan 100 kerkbladlezers (1971) meldt Verrips 8 abonnementen op *De Waarheidsvriend* en 13 hervormde lezers van het in 1971 opgerichte *Reformatorisch Dagblad*.

[78] Verrips werkt dit niet verder uit. Vermeldenswaardig is dat één van hen, J.G. Woelderink, hier predikant is van 1909.1912. Hij wordt later hoofdbestuurslid en ontwikkelt zich in de loop van de tijd tot een origineel theoloog, die het debat met Visscher leidt. Hij bedankt in 1938 voor het hoofdbestuur en in 1946 als lid van de Bond.

[79] Deze geestelijke stroming gaat in de voetsporen van de theoloog De Labadie, die in conflict kwam met de gereformeerde theologen van zijn tijd. In een voor geïnteresseerde gemeenteleden geschreven handboek over de gereformeerde geloofsleer typeert J. Hoek hem als volgt: 'Jean de Labadie (1607.1678) is vertegenwoordiger van de doperse visie op de kerk, die deze ziet als een gemeenschap van louter wedergeboren christenen. In de praktijk liep dat bij De Labadie uit op een kloosterachtige huisgemeente, geheel afgescheiden van de diep vervallen bestaande kerkgenootschappen' (in: Van den Brink e.a., red. 1996: 413).

Mogelijk matigt de aanwezigheid van een kerkverband met een duidelijke kerkorde dit labadisme binnen de Gereformeerde Bond. Ook het monopolie van enkelen op het kunnen beoordelen van het geestelijk leven van anderen, lijkt meer te behoren tot de uitzonderingen, dan tot de stroming van de Gereformeerde Bond. Zwemer typeert het door hem bestudeerde deel van de hervormde gemeenten als 'volkskerkachtig pietisme', waarbinnen hij twee subgroepen ziet. Voor de ene groep verwijst hij naar de studie van R. van der Laarse over Woerden (1989), die beschrijft hoe meer paternalistisch ingestelde kerkenraden uiteindelijk de bevindelijke kant kiezen om groeiende sociale tegenstellingen toe te dekken (Woerden, Tholen en op Flakkee). Anderzijds zijn er geïsoleerd liggende homogene hervormde gemeenschappen waarin kerkenraden de cultuur stempelen (Staphorst, Dokkumer Wouden, delen van de Veluwe).

Veranderingsprocessen krijgen meestal het karakter van een 'antagonistische acculturatie', het proces waarbij een gemeenschap een groot aantal vreemde cultuurelementen overneemt, maar tegelijk in staat is haar 'complexe sociaal-religieuze stelsel bijna volledig intact (…) te houden' (Van den Bergh, citaat in: Zwemer 1992: 460). Daarnaast is het ook mogelijk dat door het wegvallen van groepsdruk de traditionele identiteit bezwijkt ('ontmaskering') of dat er een middenweg van aanpassing wordt gekozen.

Uit het bovenstaande overzicht blijkt dat in sociaal-wetenschappelijke studies over de lokale situaties de rechterflank van de Bond onevenredig veel aandacht heeft gekregen. Zowel de middengroep als de meer moderne flank binnen de Bond blijft hierdoor in de schaduw staan.

Indicatief voor de incidentele wetenschappelijke aandacht voor de Gereformeerde Bond zijn de recente studies van Anderson, Smelik en De Jong en Kregting. De laatste twee publicaties richten zich hoofdzakelijk op het vraagstuk van de kwantificering. Smelik (2006) publiceert cijfers over de groei en spreiding van Gereformeerde Bondsgemeenten, in aansluiting op de bredere studie van Knippenberg (1992) naar de spreiding van godsdienst in Nederland. De Jong en Kregting (2010) kwantificeren de omvang van alle stromingen binnen de Protestantse Kerk en komen tot heel andere conclusies over de omvang van de Bond. In een volgende paragraaf ga ik inhoudelijk op beide studies in.

Clifford B. Anderson (2006)[80] heeft in een – niet-gepubliceerde – lezing voor het IRRSC-congres in 2006 op originele wijze twee confessioneel georiënteerde kerkelijke bewegingen vergeleken. Deze systematisch theoloog ziet tussen de Gereformeerde Bond en de *Confessing Christ*-beweging binnen de Amerikaanse *United Church of Christ* naast grote verschillen veel opvallende overeenkomsten.

De verschilpunten tussen beide bewegingen liggen op theologisch, organisatorisch en historisch vlak. *Confessing Christ* functioneert sedert het begin van de jaren '90 binnen een kerk die in 1957 door een fusie van lutheranen, presbyterianen en gereformeerden is ontstaan. Deze beweging streeft hierbinnen naar het behoud van een centrale, gezamenlijk gedeelde, identiteit. Te midden van alle onduidelijkheden wijst zij

[80] Anderson, systematisch.theoloog en destijds curator van de speciale collecties van Princeton Theological Seminary, hield deze lezing op het ISSRC.congres (Princeton 2006). Met dank aan de auteur voor het toezenden van zijn ongepubliceerde lezing.

naar het centrum van het kerk-zijn en in de polarisatie tussen links en rechts in de kerk wil zij een brugfunctie vervullen. Daarom kiest *Confessing Christ* in tegenstelling tot verontruste groepen geen partij in de 'culture-war issues', zoals abortus en de acceptatie van homoseksualiteit.

Met de Gereformeerde Bond deelt deze beweging, dat zij de historische erfenis van de kerk wil bewaren en actualiseren. Opvallend is dat beide bewegingen zelf intern verdeeld zijn over de strategie. *Confessing Christ* kent de thematiek die binnen de Gereformeerde Bond bekendstaat als de strijd tussen 'delers en helers'. Daar werken de 'helers' intensief samen met de kerkleiding, terwijl 'delers' vooral het eigen grondvlak willen versterken. In beide bewegingen ligt hier een verschil in kerkvisie op de achtergrond. Anderson benadrukt de waarde van het bewaren van een creatieve balans tussen accommodatie en separatie voor het behoud van de eigen identiteit als beweging. Dat laatste spitst hij toe op de toekomst voor beide bewegingen.

Beide hebben ze een respectabele aanhang, maar ze hebben recent te maken met ledenverlies. Nieuwe oecumenische ontwikkelingen binnen hun kerkgenootschap plaatsen beide voor de opgave om een werkbare balans te zoeken tussen de traditie en de actuele aspecten in de identiteit van hun moederkerk.

2.2.6 Omvang en spreiding van de Gereformeerde Bond

Over de omvang van de Gereformeerde Bond bestaat veel onduidelijkheid. Traditioneel staat de Bond bekend als een omvangrijke en groeiende groepering binnen de landelijke kerk.[81] Hoe groot is hij eigenlijk en hoe is zijn spreiding over Nederland? Het antwoord op deze vraag biedt niet alleen meer informatie over de stroming van de Gereformeerde Bond, maar is ook zinvol om meer zicht te krijgen op aspecten die relevant zijn bij de keuze van een casussituatie die voldoende representatief is voor het geheel. Verder is een nadere kwantificering nuttig om meer te kunnen zeggen over de omvang van de flanken van de Gereformeerde Bond in relatie tot het geheel.

De Gereformeerde Bond als onderdeel van de Bijbelgordel

De spreiding van de gemeenten die tot de Gereformeerde Bond behoren vertoont grote overeenkomst met de concentratie van orthodox-protestanten in bepaalde regio's van het land, veelal als 'Bijbelgordel' aangeduid.[82] Dat is een strook die zich vanaf het zuidwesten van ons land via het midden naar het oosten uitstrekt.[83] Knippenberg (1992)

[81] 'In de Hervormde Kerk groeide de Gereformeerde Bond vanaf de jaren 1960 uit tot een machtig, vermogend bolwerk van kerkelijke orthodoxie' (Van Eijnatten en Van Lieburg 2005: 338).

[82] De term Bijbelgordel is ontleend aan het uit de Verenigde Staten overgewaaide begrip Biblebelt en is inhoudelijk helderder dan Van Knippenberg's term Protestantenband. Het pleidooi van Snel (2007) voor de combinatie met het begrip Refo, dus de term Refogordel of Refoband neem ik niet over. Het is zowel historisch als godsdienstsociologisch niet terecht deze strook alleen aan de bevindelijk.gereformeerde variant te verbinden. Het begrip 'reformatorisch' is bovendien te pluriform om een heldere functie te kunnen vervullen.

[83] Het betreft in geografisch opzicht delen van Zeeland, de Zuid-Hollandse eilanden, Alblasserwaard, Oost-Utrecht, de Veluwe, Noordoost-Overijssel en een uitloper bij Rijssen.

heeft dit als onderdeel van een aantal geografische patronen in Nederland beschreven. Hij schetst een Protestantenband die grenst aan de zone ten zuiden van de grote rivieren, waar sprake is van een van oorsprong katholiek deel van ons land. Meer ten noorden van deze Bijbelgordel zijn de Nederlanders vaker vrijzinnig of onkerkelijk.

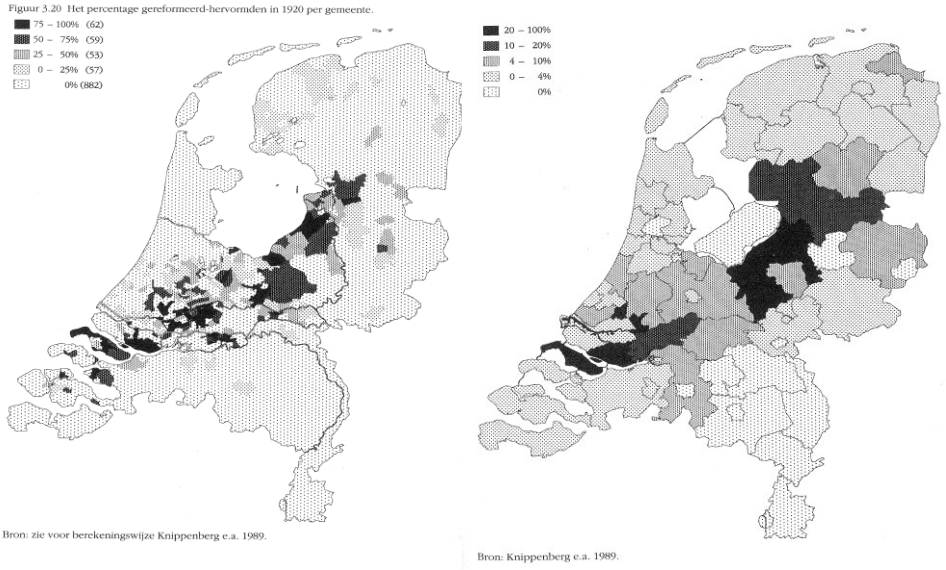

Figuur 1: De Bijbelgordel, indicatie percentages gereformeerde bonders (1920 en 1985)[84]

Ondanks alle secularisatie blijft het contrast tussen de Bijbelgordel en de rest van Nederland bestaan. De Bijbelgordel draagt een overwegend 'gereformeerd' karakter. De Bijbel speelt hier een aanzienlijke rol in het dagelijkse leven van de mensen, hetgeen ook in het publieke domein aan de orde is. Deze Bijbelgordel, die loopt van Tholen tot Staphorst met een uitloper in de regio Rijssen-Vriezenveen, is de Gereformeerde Bond goed vertegenwoordigd, met uitzondering van de provincie Zeeland. Daar is de Bond slechts aanwezig in enkele dorpen, vooral op Tholen, terwijl de Gereformeerde Gemeenten in deze provincie relatief goed zijn vertegenwoordigd (Zwemer 1993). Knippenberg biedt veel cijfer- en kaartmateriaal, onder meer ten aanzien van de regionale spreiding van de Gereformeerde Bond in 1920 en in 1985. Hierin is het hoofdpatroon van de Bijbelgordel helder zichtbaar. De fijnmazige uitwerking van 1920 is het meest geschikt om de Bijbelgordel te lokaliseren, omdat de voor 1985 beschikbare regioverdeling veel globaler is.[85]

[84] Knippenberg 1992: 114.115.

[85] In 1920 wordt uitgegaan van de cijfers van alle 1110 burgerlijke gemeenten. De kaart van 1985 hanteert een zeer globale indeling met 40 regio's (COROP), Bovendien wordt in 1985 een bredere kerkelijke categorie aangehouden (confessioneel. en gereformeerd.hervormden samen).

Verwarring over de omvang van de Bond

Sinds 1970 is de achterban van de Gereformeerde Bond aanzienlijk gegroeid. Janse (1985: 196) stelt dat zijn omvang binnen de Nederlandse Hervormde Kerk in tien jaar (1972-1982) groeide van 17,7% naar 22,3%. Hij verklaart dit uit het feit dat de Bond nauwelijks deelt in de algemene terugloop van de kerk. Daling van het kerkbezoek, sluiting van kerkgebouwen en vermindering van predikantsplaatsen lijken aan de Gereformeerde Bond voorbij te gaan.

Knippenberg (1992: 109) komt met aanzienlijk hogere aantallen voor de omvang van de Bond. Voor 1985 kwantificeert hij hun aandeel op 24,9% van alle leden (447.000 personen) en 22,9% van de predikantsplaatsen (totaal 393). Hij geeft aan dat de Bond wel enigszins meegaat in de algemene daling van het ledental van de kerk.[86] Niettemin blijft decennialang dit beeld over de Bond met meer dan 400.000 leden bestaan. Post (1998) doet in zijn proefschrift geen eigen uitspraken over de omvang van de Bond, maar herhaalt de aangetroffen cijfers. Verder meldt hij op gezag van ds. L.J. Geluk, destijds de voorzitter van de Bond, dat zijn omvang qua predikantsplaatsen kan worden geschat op zo'n 30% (1981). Geluk komt dus aanzienlijk hoger uit dan Knippenberg. Over de kerkgang meldt Post onder verwijzing naar het *Reformatorisch Dagblad* (4 juli 1996) dat 41% van de kerkgangers in de Nederlandse Hervormde Kerk tot de modaliteit van de Bond behoort (Post 1998: 314).

In 2005 komt J. Smelik (Janse 2005, Smelik 2006)[87] met nog veel hogere cijfers over het aantal bonders. Voor 1985 berekent hij een onwaarschijnlijk grote omvang van 653.986 personen, hetgeen 47% meer is dan de raming van Knippenberg.[88] Hiermee geconfronteerd stelt Smelik vrij nonchalant: 'Waarschijnlijk zit ik met de bonders te hoog' (Janse 2005). Wanneer wordt uitgegaan van de statistiek van de Nederlandse Hervormde Kerk zelf (ruim 2,7 miljoen leden) zit er enige logica in zijn cijfers. Dan is het aandeel dat hij aantreft van de Gereformeerde Bond (24,2%) vergelijkbaar met de raming van Knippenberg. De denkfout zit in de structuur van de ledentallen van de Neder-

[86] Knippenberg schat de omvang van de Gereformeerde Bond in 1920 op bijna 573.000 personen (24,9 % van de hervormden). Terwijl de Nederlandse Hervormde Kerk in de periode 1920.1985 bijna 1 miljoen leden verliest (35%), ligt dit verlies binnen de Bond slechts op 125.000 leden (22%).

[87] Deze studie is de enige publicatie in het kader van een project over de omvang en geografische spreiding van het gereformeerde volksdeel in Nederland in de naoorlogse periode. Het *Wetenschappelijk Jaarverslag 2005* vermeldt dit project nog, terwijl dit in het *Onderzoeksprogramma 2006.2011* is verdwenen (bronnen: http://www.tukampen.nl/onderzoek/WV2005.pdf, project 3.C.1 en http://www.tukampen.nl/onderzoek/ecclesiologie/OPOGKK2006.2011.pdf).

[88] Smelik combineert de omvang van de Gereformeerde Bond, ontleend aan de *Adresboekjes*, met de beschikbare statistische gegevens van de Nederlandse Hervormde Kerk, het *Handboek* van Van Alphen (tot 1990) en de CBS.gegevens. Met behulp hiervan heeft hij een eigen databestand geconstrueerd. Daarin worden de leden van de gereformeerde bondsgemeenten aangevuld met een evenredig deel uit gemeenten waar meer modaliteiten bestaan (conform de verdeling van de predikantsplaatsen). Vanwege de gehanteerde bronnen en de systematische uitwerking ervan, lijkt zijn onderzoek in eerste instantie een betrouwbaar beeld te geven van de omvang van de Gereformeerde Bond. De uitkomst is echter niet geloofwaardig.

landse Hervormde Kerk waarbij veel randkerkelijke leden die feitelijk geen binding met de kerk onderhouden worden meegeteld. Deze rand treffen wij ook aan binnen de Bond.

Recent tonen nieuwe cijfers van De Jong en Kregting (2011) een veel nauwkeuriger beeld van de omvang van de Bond, waarbij zij eveneens de andere stromingen binnen de Protestantse Kerk weten te kwantificeren. Zij baseren zich op een groot Kaski-onderzoek onder kerkelijke gemeenten, waarbij de leden gevraagd is naar sympathie per stroming en daardoor recht gedaan aan de pluriformiteit van gemeenten.[89] Zij schatten de omvang van de Bond op 16% van de leden van de kerk, 290.000 personen. Gevraagd naar de identiteit van de gemeente zelf, kiest 14%, bijna 300 (wijk)gemeenten, voor deze modaliteit.

Meer inzicht in de omvang van de Bond

De Gereformeerde Bond houdt zelf geen statistieken bij, maar geeft wel jaarlijks een *Adresboekje* uit, op grond waarvan de mutaties van zijn potentieel bereik over een langere periode kunnen worden beschreven. Zelf geeft de Bond altijd nadrukkelijk aan dat het *Adresboekje* geen ledenregister is. 'In enkele gevallen' staat een predikant erin omdat zijn gemeente tot de Bond wordt gerekend, zoals omgekeerd een gemeente kan zijn opgenomen omdat hun predikant lid van de Bond is. De veranderingen in de omvang van de Bond zijn vanaf 1970 uit de jaarboekjes bekend.[90]

Om goed zicht te krijgen op deze ontwikkeling heb ik een indexering opgesteld, waarbij het jaar 2000, als beginjaar van de onderzoeksperiode, op 100 is gesteld.[91] Het bovenstaande overzicht bevat de index van het aantal gemeenten, het aantal predikantsplaatsen en het aantal vacante predikantsplaatsen. In de laatste twee kolommen wordt zichtbaar, hoe de ontwikkeling is geweest voor twee soorten gemeenten, namelijk de eenmansgemeenten (enkelvoudig) en de gemeenten met twee of meer predikantsplaatsen (centrale gemeenten). De absolute aantallen (van het jaar 2000) worden in de laatste regel van de tabel vermeld. Tot 2004 kent de Bond een duidelijke groei van gemeenten en predikantsplaatsen. Het aantal centrale gemeenten is zeer sterk toegenomen. In de periode 1980-1990 is de groei het sterkst geweest. De crisis van 2004 valt af te lezen in het verlies van ongeveer 10%. In absolute getallen zijn er in 2010 34 predikantsplaatsen minder dan in 2004.

---

[89] Het Kaski heeft dit onderzoek eind 2009 uitgevoerd onder 1800 van de 2270 PKN.gemeenten met een respons van 23%. De uitkomsten zijn met behulp van SMRA.gegevens gecorrigeerd voor ondervertegenwoordigde categorieën. Daardoor is een representatief beeld ontstaan naar type gemeente (wijkgemeente of enkele gemeente), ledental en kerkprovincie.

[90] Het oudst aangetroffen 'Schippersboekje' in het archief van de Gereformeerde Bond (Apeldoorn) dateert van 1970. Het is de 3e druk. Waarschijnlijk zijn de uitgaven in de eerste jaren niet jaarlijks geweest omdat de 4e druk dateert van 1973. Daarna wordt het *Adresboekje* jaarlijks uitgegeven. Oorspronkelijk is deze uitgave bestemd geweest voor schippers die 's zondags buiten hun thuisgemeente verbleven.

[91] Eigen bewerking van de gegevens uit de *Adresboekjes*, per decennium. Voor de onderzoeksperiode wordt dit aangevuld met de gegevens uit 2004 (laatste gegevens voor de breuk met de hersteld hervormden) en 2012.

Index 2000=100	Gem.	Pred.pl.	Vacat.	Enkele gem.	Centr. gem.
1970	76	71	93	86	49
1980	85	80	67	85	72
1990	98	95	73	99	90
2000	100	100	100	100	100
2004	104	103	113	104	102
2010	95	94	111	94	93
2012	94	95	122	96	92
Aantallen in 2000:	332	444	45	262	182

Tabel 1: Mutaties in de omvang van de Bond volgens de Adresboekjes, 1970-2012

Een nadere analyse van deze cijfers richt zich op de vraag welk percentage van de vermelde predikanten en gemeenten feitelijk niet tot de Gereformeerde Bond moet worden gerekend. Daar zijn geen harde gegevens over beschikbaar evenmin als eenduidige criteria hiervoor. Mogelijk bieden de data van het Kaski-onderzoek een aanknopingspunt om op een andere manier het aantal gemeenten vast te stellen. De Jong en Kregting spreken over 'bijna 300' GB-(wijk-)gemeenten, hetgeen valt te vergelijken met het aantal predikantsplaatsen van de Bond uit 2010 (416). Dat zou neerkomen op een marge van 28% van de vermeldingen in het *Adresboekje*. Omdat er tussen bonders en confessionelen een grijs gebied is dat ook voor de Bond relevant is, kies ik zelf voor een schatting dat een reductie van de aantallen van de *Adresboekjes* met 20% redelijk is.[92]

[92] Hieraan liggen twee overwegingen ten grondslag. Allereerst werkt de onderzoeksaanpak van het Kaski een lager cijfer voor Bondsgemeenten in de hand. Een deel van de gemeenten zal zichzelf niet snel in deze categorie plaatsen, terwijl zij hiertoe in de regel wel worden gerekend. Het afwijzen van etikettering leeft duidelijk in de achterban van de Bond zelf. Hier speelt het verschil tussen de Bond als organisatie en als beweging.
In de tweede plaats toont een systematische vergelijking tussen de adresboekjes van de Gereformeerde Bond en Confessionele Vereniging daadwerkelijk enige overlap. Van alle predikanten uit het adresboekje van de Bond is 4% lid van de Confessionele Vereniging (bron: eigen tellingen *Adresboekjes* 2007.2008). De grens tussen Confessionele Vereniging en Gereformeerde Bond is vaag en predikanten participeren in en worden gevraagd door beide organisaties. Het lijkt erop dat een dubbellidmaatschap door meerderen op prijs wordt gesteld. Dit betekent dat er een grijs gebied is waarin dubbeltellingen onvermijdelijk zijn. Dit ligt anders wanneer gekozen zou worden voor een smalle definitie van de stroming van de Gereformeerde Bond. Daarvoor geeft de beschikbare literatuur echter geen aanleiding. Ter illustratie van de overlap twee voorbeelden. In 2010 lijkt de hele 'top' van de Confessionele Vereniging in het *Adresboekje* van de Bond te staan, zowel de secretaris en de nieuwe voorzitter (laatstgenoemde is overigens in 2012 wel geschrapt). Daarnaast illustreert de groei van het aantal GB.predikantsplaatsen in Katwijk scherp de veranderde verhoudingen. Daar heeft traditioneel een evenwicht bestaan tussen het aantal confessionele en bondswijken, elk met vier predikanten. Dit is vervaagd nadat confessionele wijken ook bonders zijn gaan beroepen. Zo groeit de omvang van de Bond in Katwijk vrij snel van vier predikanten (1970 en 1980) naar zes (1990) en acht (vanaf 2000), terwijl feitelijk het totaal aan predikantsplaatsen slechts met twee gegroeid is (van acht naar tien; Van Deursen 2011).

Met deze aanname is het mogelijk een nauwkeuriger beeld te schetsen van de ontwikkeling van de achterban van de Gereformeerde Bond. Hiervoor bieden de cijfers van Smelik, na een correctie voor de te ruime aantallen hervormden (de randkerkelijken) en de 20%-marge van het *Adresboekje*, een goed aanknopingspunt.[93] Deze gegevens worden gepresenteerd in figuur 2. Het is opmerkelijk dat de uitkomst van deze herberekening feitelijk leidt tot een omvang van de Bond in 2010, die overeenkomt met de raming van de omvang bij De Jong en Kregting: 290.000 sympathisanten.

Figuur 2: Omvang Gereformeerde Bond 1989-2012

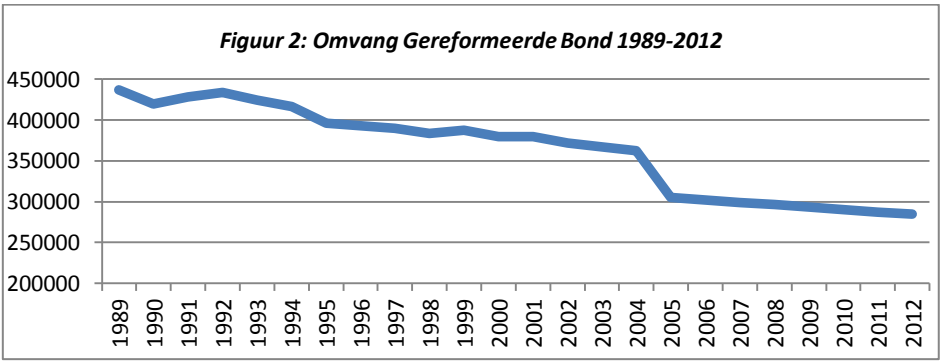

De nieuwe berekening toont aan dat de omvang van de Bond na enkele jaren van stagnatie, vanaf 1992 voortdurend afneemt. De teruggang van gemeenteleden wordt niet meer gecompenseerd door groei van de achterban (nieuwe gemeenten). De aanzienlijke terugval in 2005 komt direct voort uit de breuk met de hersteld hervormden (55.000 gemeenteleden, 15% van zijn achterban). Met een omvang van 290.000 gemeenteleden in 2010 voor de stroming van de Gereformeerde Bond wordt het oude beeld van Knippenberg van ruim 400.000 leden aanmerkelijk bijgesteld. Tegelijkertijd blijft het met 16% van het ledental een aanzienlijke groepering binnen de Protestantse Kerk.[94]

[93] Met dank aan J. Smelik voor zijn data en – niet.gepubliceerde – grafieken (Smelik 2006). Ik heb deze data bewerkt vanuit de hier gepresenteerde aannamen: vermindering van de aantallen vanwege de marge van 20% 'mee.geregistreerde leden' en ook nog eens vanwege 20% niet.bonders. Het eerste getal is iets hoger genomen dan de feitelijke omvang ervan in de Nederlandse Hervormde Kerk (15% in 2004), vanuit de aanname dat de secularisatie in bondsgemeenten nog minder was doorgezet dan elders in de kerk. Voor de periode na 2005 is bovendien de trend in ledenverlies van de Protestantse Kerk aangehouden (1,5% per jaar).

[94] Hierbij wordt een ledental van ruim 1,8 miljoen (doop. en belijdende) leden voor de Protestantse Kerk aangehouden. Daarover is veel onduidelijkheid omdat rapporten tegengestelde cijfers vertonen.

2.3 Theologisch profiel van de bond

Tot nu toe is vooral in het algemeen over 'de' Gereformeerde Bond gesproken. De keuze om de Bond als stroming of beweging te zien, geeft aan dat er de nodige verscheidenheid is. Allerlei conflicten in de loop van het ruim honderdjarig bestaan illustreren dit ook. Het gaat in de Bond om een groepering waarin bepaalde doelen of idealen worden gedeeld.

In de eerste sub-paragraaf ga ik nader in op het sociologisch fenomeen van een kerkgerichte beweging. In de tweede werk ik het theologisch profiel van de Bond uit vanuit het perspectief van het hoofdbestuur. In de derde vul ik dit aan met een analyse van het theologisch denken en functioneren van zijn flanken. Daarbij schenk ik ook aandacht aan de ontwikkelingen binnen de flanken en de globale omvang ervan. Op deze manier werk ik zowel de begrenzing als de variatie binnen de Gereformeerde Bond als beweging uit.

2.3.1 Het functioneren van kerkgerichte bewegingen

Onvrede met een bepaalde situatie kan de aanleiding vormen tot het bundelen van krachten. Mensen willen iets veranderen of tegenhouden en als dit een min of meer duurzame vorm aanneemt, wordt er gesproken over een sociale beweging (Schreuder 1981, De Jong 2008). Een bruikbare definitie hiervan luidt: 'Een sociale beweging is een bundeling van individuen, groeperingen en organisaties die op grond van gemeenschappelijke opvattingen proberen door middel van gezamenlijke actie de maatschappelijke ontwikkeling in een door hen gewenste richting te sturen' (De Jager en Mok 1999: 280).

In de sociologie wordt een sociale beweging veelal gekoppeld aan een te veranderen maatschappelijke situatie. Dan zijn de overheid en de publieke opinie het oriëntatiepunt. Bewegingen kunnen zich echter ook richten op andere maatschappelijke terreinen, zoals de situatie binnen een kerk. Dekker en Stoffels (2001, 2008) noemen een groot aantal kerkelijke bewegingen. Het onderscheid naar meer individugerichte, kerkgerichte of maatschappijgerichte bewegingen wordt door deze auteurs in 2008 losgelaten. Dit is logisch omdat alle bewegingen ten diepste kerkgericht zijn en het onderscheid tussen individugericht en maatschappijgericht kan nogal kunstmatig zijn. Toch kan de evangelische beweging bijvoorbeeld vooral individugericht zijn en weer andere bewegingen willen de kerk meer maatschappijgericht maken. Sommige bewegingen richten zich vrij exclusief op de door hen gewenste binnenkerkelijke veranderingen. Dat is iets wat de Gereformeerde Bond met een progressiever beweging als Op Goed Gerucht deelt. Binnen de katholieke kerk bestaat eenzelfde gerichtheid, gezien bewegingen zoals de Acht Mei Beweging en Opus Dei.

Binnen elke sociale beweging is een aantal relevante aspecten te onderscheiden (Jager en Mok 1999, De Jong 2008). Het betreft dan de gezamenlijke overtuiging en idealen (ideologie), de manier waarop leiding wordt gegeven (mobilisatie) en de interne organisatie en communicatie binnen de beweging, die wil bijdragen aan het levend houden van het doel (commitment). De Gereformeerde Bond is in dit opzicht zeker te zien als een beweging. Hij heeft een duidelijke ideologie ('verbreiden en verdedigen van

de waarheid'). Het begrip ideologie dient dan als een neutrale aanduiding te worden opgevat. Het betreft een zienswijze die niet ter discussie staat.[95] De interne organisatie van de Bond als beweging is al uitgewerkt, waarbij is vermeld dat het bestuur actief werkt aan de beïnvloeding van opinies en de beeldvorming door vele achterbanactiviteiten. De wisselwerking tussen leiding en achterban, toegespitst op individualiseringsprocessen, vormt de kern van deze studie.

Binnen een dergelijke beweging zijn veelal verschillende zelfstandige organisatorische kernen aanwijsbaar. Die oefenen naar binnen toe invloed uit, maar soms ook extern op de landelijke kerk. Dit zal voor de Bond nadrukkelijk aan de orde komen. Ik zie geen reden De Jong (2008) te volgen in zijn redenering dat bewegingen altijd charismatische leiders moeten hebben. Uiteraard is dit een pré voor bewegingen en in de geschiedenis van de Bond zijn dergelijke leiders ook aanwezig geweest. Vormen van traditioneel of functioneel leiderschap kunnen echter eveneens afdoende zijn. Zeker binnen een traditionele kerkelijke beweging kent leiderschap sterk traditionele en functionele aspecten. De analyse die ik hieronder presenteer van het SoW-proces als een 'case in point' beschrijving van het functioneren van de Bond, zal dit punt nader illus-treren. Ten slotte is ook commitment aan de eigen beweging een belangrijk aandachtspunt. Betrokkenheid wordt verondersteld binnen bewegingen. De vraag is in welke mate individualisering op dit punt doorwerkt.

Veel bewegingen veranderen in de loop van de tijd grondig, omdat hun doel niet of slechts gedeeltelijk wordt gerealiseerd. Het onbereikbaar blijven van een doelstelling heeft uitwerking op een organisatie. In de paragraaf over het honderdjarig bestaan van de Bond is al naar voren gekomen, dat de Bond zelf in het begin van de 21e eeuw meent dat hij als beweging dezelfde is gebleven. Hij benadrukt de grote continuïteit met de beginfase, tenminste bezien vanuit de koerswijziging in 1909. Er dient te worden beseft dat in dit type betogen sprake kan zijn van een historische constructie. In ieder geval kan wel worden geconstateerd dat de Bond is gegroeid in omvang en dat de context aanzienlijk is veranderd, maar dat de realisering van zijn ideaal niet veel dichterbij is gekomen. In de behandeling van het SoW-proces komt dit duidelijk naar voren. Doelen en idealen zijn echter gebleven, de organisatie is gegroeid evenals haar bereik. Verder kan zeker wel een aantal inhoudelijke resultaten worden genoemd.

Om te kunnen beoordelen of de Gereformeerde Bond aan het begin van de 21e eeuw nog een beweging mag worden genoemd, wordt bezien of alternatieve aanduidingen niet meer van toepassing zijn. Die worden door mij hier kort geïntroduceerd en besproken. In dit verband let ik op de bruikbaarheid van de alternatieven, zoals organisatie, actie- en pressiegroep.

Bij organisaties staat de doelgerichtheid van het handelen voorop (De Jong 2009) en niet haar waarden of ideologie. Een beweging heeft wel een organisatiestructuur die haar spil vormt, maar zij gaat hier niet in op. Er spelen meer zaken dan alleen de doelgerichtheid. De waarden en idealen staan voorop in de beweging. Inzake de stroming

[95] 'Een geheel van opvattingen en overtuigingen dat aan het streven van een groepering zin geeft en tevens rechtvaardigt, en dat voor de aanhangers ervan boven iedere twijfel verheven is' (De Jager en Mok 1999: 334).

van de Gereformeerde Bond is er zeker wel een duidelijke en bij momenten actieve organisatie die de beweging ondersteunt en activiteiten coördineert. Tegelijkertijd vallen de sympathie en steun voor de hoofddoelen niet samen met de organisatievorm. Het ideaal leeft breder, zodat de aanduiding organisatie niet adequaat is voor de Bond als geheel.

Actie- en pressiegroepen (De Jager en Mok 1999) hebben een beperkt concreet doel dat zij nastreven. Het gaat dan om waarden of belangen die zij willen afdwingen. Dit kan wel onderdeel van een beweging vormen, maar is er ook van te onderscheiden. De brede en ver gelegen doelstellingen van de Bond tonen aan dat zijn functioneren niet gereduceerd kan worden tot een actie- of pressiegroep. Wel kunnen er momenten zijn waarop hij hiervan kenmerken vertoont. Bij de toespitsing op het SoW-proces komt dit punt verder aan de orde. In deze fase van de kerkgeschiedenis zijn er zeker zaken die de Bond als pressiegroep heeft willen afdwingen. Omdat er kritiek is gekomen op de manier waarop het hoofdbestuur deze belangen verdedigde, heeft zich zelfs binnen de stroming een alternatieve pressiegroep gevormd, die zowel intern als extern dit belang is gaan behartigen.[96]

In de traditie van de Nederlandse Hervormde Kerk worden de kerkelijke termen 'richting' en 'modaliteit' veelvuldig gebruikt. Dit zijn meer statische begrippen die wijzen op het naast elkaar bestaan van groepen in de kerk met verschil in opvattingen en geloofsbeleving, in feite op een stilzwijgende maar nooit geheel geaccepteerde verzuiling binnen het kerkelijk leven. De kerkelijke organisatie lijkt met deze begrippen de beweging te hebben ingekapseld.[97]

Het begrip (kerkgerichte) beweging blijft daarom de beste inhoudelijke typering voor de stroming van de Gereformeerde Bond. In deze studie worden de begrippen beweging en stroming wisselend gebruikt voor dit fenomeen. De term 'stroming' geeft aan dat de desbetreffende groepering een bepaalde richting uit wil binnen een groter landschap. Het accent ligt dan op het hebben van een eigen specifieke manier van denken. Het vestigt daarmee ook de aandacht op de pluriforme context waarbinnen de stroming functioneert en van anderen is te onderscheiden. De term stroming is een goed te gebruiken term, die echter minder zeggingskracht heeft dan de term beweging. Bij een stroming zijn de motieven voor het gewenste veranderingsproces minder zichtbaar.

[96] Het Comité tot behoud van de Nederlandse Hervormde Kerk (1996.2004).

[97] Het werk van de GZB, HGJB en IZB wordt binnen de Protestantse Kerk met de naam 'modalitaire uitvoeringsorganisatie' (muo) aangeduid. De beleidsnota *Leren leven van de verwondering* formuleert als één van haar beleidsuitgangspunten: 'Als verenigde kerk zoeken wij nauwere samenwerking met andere kerken en met verwante organisaties. Ook krijgen de zgn. modalitaire uitvoeringsorganisaties alle ruimte om – in samenwerking met of op eigen kracht – voor de gehele kerk beschikbaar te zijn' (Leren leven 2005: 6).

2.3.2 Theologisch profiel van de hoofdstroom

Theologisch gezien heeft de Gereformeerde Bond nooit sterk een eigen gezicht ontwikkeld. Hij is geen kerk die genoodzaakt is een eigen predikantsopleiding te stichten, hetgeen bijna automatisch de verdere theologiebeoefening stimuleert. De Bond kent in zijn honderdjarig bestaan relatief weinig originele identiteitsbepalende theologen. Vanaf zijn beginjaren tot in de jaren '60 is men gereformeerd, onder verwijzing naar twee soorten bronnen. Enerzijds zijn dit de Gereformeerde belijdenis, de traditie van de Reformatie en de Nadere Reformatie[98]. Daarnaast kent men een sterke oriëntatie op het theologisch denken binnen de Gereformeerde Kerken, zoals dit zich onder leiding van Abraham Kuyper heeft ontwikkeld. De synodaal gereformeerden drukken vanaf het begin van de eeuw zowel theologisch als politiek-maatschappelijk een duidelijk stempel op het denken en leven van de bonders. 'Hervormd-gereformeerde predikanten raadpleegden commentaren, dogmatische en ethische studies die binnen de Gereformeerde kerken verschenen. De kerkopvatting was verschillend, maar men voelde zich verbonden met de gereformeerde theologie' (Wallet 2005: 86).

Vanaf de jaren '60 gaat men zich vanwege het veranderde theologische klimaat bij de gereformeerden (Rasker 1986, Meijering 2007) op anderen oriënteren. Dat zijn enerzijds vooral de hervormde theoloog A.A. van Ruler en anderzijds vrijgemaakt-gereformeerden en christelijk-gereformeerden. Daarvan zijn respectievelijk J. Douma en W.H. Velema de bekendste vertegenwoordigers. Regelmatig horen gereformeerde bonders de oproep 'Waar zijn uw Bogermannen?',[99] maar het aanbod van eigen invloedrijke theologen bleef gering. Enkelen van hen worden hierna kort behandeld. Opvallend is dat theologische bijdragen uit de eigen kring vaak intern omstreden zijn.

De Gereformeerde Bond heeft zijn doelstelling ('verbreiding en verdediging van de Waarheid in de Nederlandse Hervormde (Gereformeerde) Kerk') vooral opgevat als het terugroepen van de kerk naar haar eigen wortels. Om die reden is het voornemen van een fusie in 2004, waarbij het hervormd-zijn bewust is verbreed, ook een kritisch moment in zijn bestaan. De Bond wenst niets anders dan de gereformeerde beginselen in 'de kerk van de Hervorming' vast te houden. In de gereformeerde traditie wordt de door God geopenbaarde waarheid het nauwkeurigst vertolkt. Het betreft dan waarheid met een hoofdletter W.

In de ruim honderd jaar van zijn bestaan heeft de Gereformeerde Bond te maken met verschillende contexten in de cultuur en de eigen kerk. Ik heb dit verwerkt in een globa-

[98] Deze laatste beweging blijkt in recent historisch onderzoek sterk een 'invented tradition' te zijn waarmee de geloofwaardigheidstructuur van de refozuil wordt ondersteund (Exalto 2006, Frijhoff 2010). Zie ook het debat rond deze stelling van Van Lieburg (F.A. van Lieburg, 'Nadere Reformatie uitgevonden traditie', *Reformatorisch Dagblad* 24.10.2008).

[99] Van den Brink 2007: 52. De critici verwijzen naar Johannes Bogerman (1576.1637), theoloog en Bijbelvertaler. Hij heeft het orthodox geloof weten te verbinden met een hoog theologisch wetenschappelijk niveau. Zijn leiderschap is vooral bekend geworden doordat hij als overtuigd contraremonstrant in zijn functie als voorzitter van de Synode van Dordrecht op 14 januari 1619 de remonstranten de vergadering uitstuurde.

le periodisering van de geschiedenis van de Bond, die aansluit bij belangrijke omslagpunten uit zijn eigen bestaan (Blenk 2006, Post 1998). Het schema maakt duidelijk hoe elk tijdperk in een concrete kerkelijke situatie en de bredere culturele context eigen vragen en uitdagingen kent.

Periode	Kernopgave voor de beweging GB	Culturele context	Contextfactoren van de kerk	Markante theologen ('Helden')
1906-1909	Startfase en vrijmakingsidee	Opkomst verzuiling	Groeiende invloed van Kuyper (kerkelijk en maatschappelijk)	H. Visscher
1909-1940	Uitbouw van de beweging Scherpe interne debatten	Verzuiling en schaduw (crisis, oorlog)	Debatten over kerkelijke reorganisatie (NHK)	M. van Grieken H. Visscher I. Kievit J.G. Woelderink
1940-1970	Consolidering en groei Interne onrust	Heropbouw van de samenleving	Nieuwe kerkorde en de apostolaatstheologie	J. Severijn G. Boer W.L. Tukker
1970-1990	Uitbouw en groei tot een machtspositie in de kerk	Cultuuromslag Welvaart Groei	Gedeelde verontrusting over de maatschappijkritische koers van de kerken	L. Kievit C. den Boer C. Graafland
1990- heden	Crisis rond SoW Consolidering en kleine veranderingen	Secularisatie Postmodernisme	Afronding van het SoW-proces; PKN consolideert haar middenkoers	J. van der Graaf W. Verboom W. Dekker

Schema 1: Periodisering van de geschiedenis van de Gereformeerde Bond in zijn context

Tegelijkertijd is er de vraag naar de formulering van de inhoudelijke continuïteit van de beweging. Die blijkt in belangrijke mate uit de verwerking van en de reflectie op de theologische ontwikkelingen waarmee de Gereformeerde Bond te maken heeft. Daarin ligt zijn visie op de Waarheid besloten. Dit roept de vraag op hoe het theologisch profiel van de Gereformeerde Bond eruitziet en zich ontwikkeld heeft. Aansluitend kan als vervolgvraag worden besproken welke bandbreedte er in de beweging aanwezig is. Hoe is de verhouding van de vleugels van de beweging tot de middenstroming en welke varianten zijn herkenbaar binnen de min of meer gedeelde identiteit?

Post (1998) vat de identiteit van de Gereformeerde Bond uit de periode voor de Tweede Wereldoorlog samen aan de hand van een aantal kernpunten: Schriftgezag, binding aan de belijdenis, liturgische soberheid, een geestelijk leven met openheid naar de cultuur, kerkelijk hervormingstreven en de roeping voor zending, evangelisatie en diaconaat. Hij beoogt hiermee niet de theologie van de Bond samen te vatten, maar een beginpunt van het theologisch denken binnen de Bond te markeren

Ik probeer in deze paragraaf een wat nauwgezetter typering te geven van de hoofdlijnen in het theologisch denken binnen de Bond. Daarbij zoek ik een logische en overzichtelijke indeling van de meest relevante aspecten. Het accent ligt op de manier waarop de Bond in het begin van de 21^{e} eeuw functioneert, met oog voor mogelijke veranderingen die hebben plaatsgevonden in de voorafgaande perioden. Een belangrijke bron voor deze beschrijving vormt het zelfbeeld dat de Gereformeerde Bond naar buiten brengt in verschillende jubileumuitgaven en andere publicaties. Op grond daar-

van kunnen de meest relevante aspecten van het theologisch denken binnen de hoofdstroom van de Gereformeerde Bond worden geschetst. In een volgende paragraaf zal er meer oog zijn voor de verscheidenheid van opvattingen die zich in deze kring eveneens aftekent en die het mogelijk maakt een scherper onderscheid te maken tussen hoofdstroom en flanken.

In historisch perspectief is het belangrijk te constateren hoe de Bond zelf de ontwikkeling van zijn theologische opvattingen beoordeelt. Hier is relatief weinig over geschreven. Specifiek gaat W.L. Tukker, de latere voorzitter van de Bond (1969-1978), in 1957 in een lezing op het Hervormd Seminarium in op veranderingen binnen de Bond. Hij geeft aan dat de theologische ligging van de Bond is veranderd in vergelijking met de vooroorlogse jaren. Het ging destijds om de antropologie en in de prediking om 'het mens-zijn in zijn verschillende staten, in de staat der zonde, in de staat der genade, in de staat der heerlijkheid' (in: Van der Graaf 2003: 264). Dit betreft de verhouding tussen rechtvaardiging en heiliging, verkiezing en belofte, inwendige en uitwendige roeping, wedergeboorte en geloof. Verschillen in visie hebben tot controversen in eigen kring geleid. Het theologisch denken ontwikkelt mee met het theologisch denken binnen de Hervormde kerk en een trinitarische hoofdlijn is herontdekt.

> 'Persoonlijk is het voor mij een ontdekking geweest te merken, dat de Reformatie geen orde des heils kende. De Reformatie hield al die stukken bijeen. Als de reformatoren zeiden geloof, dan bedoelden ze hetzelfde als wedergeboorte' (Tukker, citaat in: Van der Graaf 2003: 264).[100]

Het citaat van Tukker bevestigt de algemene indruk dat vanaf de jaren '60 en '70 binnen de Bond andere theologische accenten worden gelegd.[101] Terwijl eerder breed

[100] De Gereformeerde Bond zal in 1971 een boekje van Tukker uitgeven: *De orde des heils.* Deze uitgave is gebaseerd op een serie lezingen in Kampen voor het convent van hervormd.gereformeerde ambtsdragers en gasten. Hierin is hij minder stellig, maar heeft hij wel een front voor ogen: 'Daar leeft wat in zo'n gemeente (…) ook onder het volk, dat in de dorpen rondom sterk onder het beslag kwam, mede door de gescheiden kerken, van de gereformeerde religie' (Tukker 1971: 5). Hij benadrukt dat het nodig is om dit volk 'bij de grondstukken van het geloof der Reformatie' te bewaren. Hij benadrukt ook de samenhang in de orde des heils (predestinatie, roeping, wedergeboorte, rechtvaardiging, heiligmaking en verheerlijking). De oude, vertrouwde taal wordt wel gesproken, maar van enige schematisering van de heilsweg of de noodzaak van een 'vierschaarbeleving' is geen sprake.

[101] Blenk (2006) suggereert dit impliciet. In hetzelfde jubileumboek verricht L.H. Oosten een studie naar de veranderingen in geloofsbeleving binnen de Bond over de afgelopen 100 jaar. Zijn startpunt ligt in de uitspraak van de oude ethische predikant J. Riemers, die stelt dat volgens hem de preken van bonders op dat moment (1972) 'echter ook wel anders dan een halve eeuw geleden' zijn. In de jaren '70 constateert Riemers dus verandering ten opzichte van de jaren '20 en '30 van de vorige eeuw. Oosten zoekt in vier bijbelstudieseries naar wat er dan veranderde in de preekwijze, principes en bevinding. Hij signaleert twee verschuivingen. Allereerst is er mede onder invloed van Woelderink sprake van objectivering van Gods beloften. Op dit punt heeft er overigens altijd al een zeker spanning bestaan in de kring van de Gereformeerde Bond. Verder ziet hij onder invloed van Graafland en anderen de invloed van de Nadere Reformatie minder worden inzake de verinnerlijking van het geloof (de mens in plaats van Christus centraal) en de modellering van het geloofsleven (bijv. de 'vierschaarbeleving' en een verbondsprediking die 'afsnijding' bevat). Terwijl hoofdbestuursleden hebben gewaarschuwd voor verschraling van de 'Schriftuur-

een verbondsmatige beschouwing geen aandacht heeft gekregen of zelfs is afgewezen, wordt zij nu als een belangrijk aspect gezien. De sterke nadruk op de verkiezingsleer maakt plaats voor een christocentrische prediking. Theologen die voorheen vaak snel en scherp werden afgewezen (Hoedemaker, Woelderink), worden weer als gesprekspartners en inspiratiebronnen beschouwd.[102] De invloed van het denken over rechtvaardiging van de 19e-eeuwse theoloog Kohlbrugge neemt toe, waarbij niet de christen centraal staat maar Christus.[103] Dat geldt ook voor de Utrechtse theoloog A.A. van Ruler met zijn visie op de werking van de Geest in de cultuur en zijn theocratische visie. Het blijft opmerkelijk dat een bredere systematische reflectie op deze veranderingen in deze periode lijkt te ontbreken. Theologische verschuivingen lijken taboe te zijn voor een beweging die in het spoor der vaderen wil blijven. Alleen in de – veelal onderhuids optredende – spanningen met de stroming van *Het Gekrookte Riet* blijft het verwijt over deze veranderingen levend.

Inmiddels zijn al heel veel theologische begrippen de revue gepasseerd en wordt het tijd de theologische kerngedachten van de Gereformeerde Bond samen te vatten. Ik sluit daarvoor gedeeltelijk aan bij een analyse uit het gedenkboek van de Gereformeerde Bond uit 1981. Bij die gelegenheid schetst de synodaal-gereformeerde theoloog Runia een aantal kenmerken van het theologisch denken in de Bond. Met gebruikmaking van de binnen de Bond gebruikelijke begrippen wordt een aantal kernbegrippen op een rij gezet uit de systematische theologie (Van Brummelen 1981a, Velema en Van Genderen 1992, McGrath 1997). Elk begrip wordt kort uitgelegd.

Onderstaande kenmerken zijn dus de verwoording van de manier waarop de theologie haar weerslag vindt binnen het kerkelijk leven in de stroming van de Gereformeerde Bond. Het gaat derhalve over het theologisch denken, zoals dat door hen zelf wordt verwoord en door anderen wordt waargenomen binnen de hoofdstroom van de Bond.

1. **Schriftgezag.** Als eerste kenmerk moet de visie op de Schrift worden genoemd. Het gezag van de Bijbel als Heilige Schrift is onbetwistbaar. Tegelijk is dit geen fundamentalistische opvatting omdat strikt mechanische Schriftopvatting wordt afgewe-

---

lijk.bevindelijke' prediking, wensen anderen 'meer ruimte' dan het smalle spoor van het hoofdbestuur. Het Schriftuurlijk.bevindelijke aspect bleef wel aanwezig, maar met een ander evenwicht. Oosten beschouwt de Bond als 'bewarende kracht', omdat 'in zijn midden de beste tradities van Reformatie en Nadere Reformatie bewaard zijn gebleven' (Oosten 2006: 76).

[102] Waardering voor Hoedemaker (en A.A. van Ruler) is vooral gestimuleerd door J. van der Graaf. Zie de artikelen van Visser en Van der Waal in: Vergunst (red., 2002). De herwaardering voor Woelderink staat niet los van het veranderde theologische klimaat in de Bond (zie Wildschut 2000: 648). Voor de meer recente tijd noemt Hofman (2012) ook het ontstaan van waardering voor Miskotte, Noordmans en Bonhoeffer.

[103] Binnen de Bond geven vooral S. van der Linde, H. Bout en A. de Reuver meer aandacht aan H.F. Kohlbrugge. Regelmatig schreven zij hierover in *Theologia Reformata*. In dit blad komt deze aandacht in de jaren '60 op en deze groeit per decennium. Pas na 2000 daalt het aantal vermeldingen. In *De Waarheidsvriend* is hetzelfde patroon terug te vinden, vooral door J. van der Graaf en A. de Reuver. (bron: Digibron). Overigens was er in de jaren '30 ook al veel aandacht in *De Waarheidsvriend* voor Kohlbrugge.

zen. Runia (1981) omschrijft deze positie als liefde voor de Schrift. Het gaat om het Sola Scriptura: het Woord is de bron en de norm voor geloof en leven. Het gaat om een gelovig en eerbiedig luisteren naar de Schrift.

2. **Binding aan de belijdenisgeschriften**. Als gezaghebbende vertolking van het geloof dient de kerk de belangrijke geloofsbelijdenissen uit het verleden te erkennen. In de begintijd van de Reformatie zijn de essenties van het geloven uitgewerkt in drie gereformeerde belijdenisgeschriften (de Heidelbergse Catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Dordtse Leerregels). Gezamenlijk worden zij 'de drie Formulieren van Enigheid' genoemd. Deze drie teksten hebben de basis voor de eenheid van de Nederlandse Hervormde (Gereformeerde) Kerk gevormd. Hierin wordt de Schrift nauwkeurig vertolkt en de geloofsleer samengevat en afgegrensd. Runia (1981) noemt dit de liefde voor de belijdenis. Opmerkelijk is dat binnen de Bond deze binding wordt geformuleerd op twee manieren die naast elkaar bestaan. De formulering dat alles 'naar Schrift en Belijdenis' moet zijn, is mogelijk vooral de interne norm. In de communicatie naar anderen toe, dus zeker ook extern, wordt gesproken over de waarde van 'de religie van de belijdenis'. Hierbij spreekt men over de kern en dus niet zozeer over de letter ervan.
3. **Liefde tot de kerk.** Runia (1981) geeft dit als derde kenmerk van de theologie binnen de Bond. Christus heeft de kerk gegeven. Regelmatig wordt een citaat van de kerkvader Cyprianus aangehaald,[104] dat wie de kerk niet tot moeder heeft God ook niet tot Vader kan hebben. Aan de kerk is het Woord toevertrouwd en daarom wordt zij niet verlaten, ook niet als deze moeder ziek is. Een deel van de Bond legt alle nadruk op de plaatselijke gemeente, de basis waarop de 'vaderlandse kerk' is gefundeerd. Niet iedereen heeft zich overigens zo liefdevol over de landelijke kerk uitgelaten. H. Visscher noemt haar op de oprichtingsvergadering in 1906 'een uitgeknepen citroen' (Graafland 1981: 90). De liefde voor de kerk richt zich op een verlangen naar een hervorming van deze kerk. Zij wordt opgeroepen het gezag van Schrift en belijdenis te erkennen. Zo kan deze kerk haar roeping vervullen om Gods getuigenis te laten klinken op alle levensterreinen. Vanuit deze keuze voor een belijdende kerk wordt ten diepste de gedachte van een 'volkskerk' afgewezen.
4. **Prediking centraal**. De prediking staat centraal in het kerkelijk leven. Hier vindt de 'bediening van de verzoening' plaats. Runia (1981) spitst dit toe door het benadrukken van de onderscheidende prediking. Anderen noemen dit de prediking waarin 'twee wegen' worden voorgesteld. Dan wordt een scherp onderscheid gemaakt tussen de weg die naar de hemel en de weg die naar de hel leidt. Een bekend onderscheid is de tegenstelling tussen voorwerpelijke en onderwerpelijke prediking. Hiermee worden twee accenten binnen de prediking bedoeld. In voorwerpelijke prediking wordt het verlossingswerk van Christus benadrukt, de beloften van God en geloof als enige grond van zaligheid. De onderwerpelijke prediking legt

[104] 'Niemand kan God als Vader hebben, als hij de Kerk niet als Moeder heeft' (Cyprianus, *De catholicae Ecclesiae unitate*, 6; PL 4, 502 (citaat bij J.M. Escrivá: http://www.escrivaworks.nl/book/liefde_tot_de_kerk.hoofdstuk.2.htm; of, anders vertaald: 'Wie de Kerk niet als moeder heeft, kan God niet als Vader hebben', in Latijn: 'Habere non potest Deum patrem qui ecclesiam non habet matrem' (bron: http://www.citaten.net).

accent op de toe-eigening van het geloof door het werk van de Heilige Geest. Dit gebeurt in een proces van het persoonlijk ervaren van schuld, verlorenheid en vergeving (de kern van de zogenaamde heilsorde). Hoofdbestuurslid Maasland zet accolades, als hij in 1981 zegt dat het de Bond gaat om een 'gezonde voorwerpelijke onderwerpelijke prediking, waarin alles aan de orde komt. De hele Schrift en het volle heil' (Maasland 1981:285).[105] Een andere zegswijze die vaak wordt gebruikt is 'de prediking van Wet en Evangelie'.

5. **christocentrisch en trinitarisch**. Bij de centrale plaats voor de prediking moet ook worden gewezen op de inhoud en toespitsing van de verkondiging. Indirect kwam hierover al wat naar voren bij het spreken over het verlossingswerk van Christus, verzoening, hemel en hel en toe-eigening van het geloof. Via de prediking vindt de ontmoeting plaats tussen de heilige God en de zondige mens. God openbaart zich als de drie-enige God: Vader, Zoon en Heilige Geest. De God die zich met mensen verzoent door het werk van Jezus Christus. Prediking is binnen de Gereformeerde Bond daarom allereerst Christusprediking. Het lijden, sterven en de opstanding van Christus staan centraal. De hele Schrift wordt christocentrisch gelezen. Tegelijkertijd is er in de prediking een trinitarische aanpak herkenbaar. Het betreft de verkiezende liefde van de Vader, het verzoenende werk van de Zoon en het geloofstoeeigenende werk van de Heilige Geest. Ook in het geloofsleven zelf spelen het christocentrische en het trinitarische een grote rol. Van Brummelen, hoofdbestuurslid en later voorzitter van de Bond omschrijft dit als volgt: 'Het bevindelijk geloofsleven van de Gereformeerde Bond is een trinitarische spiritualiteit', waarbij onder meer (…) 'levend schuldbesef (…) een wezenskenmerk van de spiritualiteit van de Gereformeerde Bond' is (Van Brummelen 1981a: 160-161).
6. **Wedergeboorte, bekering en geloof**. Tegen de achtergrond van de belijdenis van Gods verkiezend handelen (de verkiezingsleer) wordt de noodzaak van persoonlijk geloof en wedergeboorte benadrukt. Terwijl de wedergeboorte de actie van God uit laat zien en de passieve rol van de mens, wordt tegelijkertijd ook het 'bevel tot bekering en geloof' benadrukt. De mens wordt ook actief opgeroepen tot bekering. Waar de Geest werkt, verandert de mens en ontstaat er een persoonlijk geloof. De persoonlijke ervaring van het geloof ('bevinding') is hiervan de vrucht.
7. **Verbondsmatig denken**. Hoewel het verbond feitelijk pas sinds de jaren '60 binnen de Bond systematisch aandacht heeft gekregen, is het een centraal kenmerk geworden. De confrontatie met zowel ultraorthodoxe als evangelische opvattingen

[105] Tegelijkertijd valt een grote mate van verscheidenheid in de Bond te constateren op dit punt, waarop ik in de volgende paragraaf nog verder inga. J. Maasland schrijft hierover: 'Parallel met de omschreven tweesporigheid in kerkelijk en kerkpolitiek opzicht hebben er ook steeds in geestelijk, bevindelijk opzicht verschillende lijnen binnen de Bond gelopen. Een meer voorwerpelijk getinte prediking en een veel onderwerpelijker prediking. Men kan ook zeggen dat enerzijds de nadruk veel meer lag en ligt op het verbond en anderzijds veel sterker de verkiezing de prediking sterk bepaalt (…) waarbij sprake is van (…) een andere sfeer (…). Die verscheidenheid in prediking, in geestelijke ligging van gemeenten is er altijd geweest binnen de kring van de Gereformeerde Bond' (Maasland 1981: 283).

heeft het belang van dit begrip doen toenemen. Als fundament voor Gods verbond wordt gewezen op de beloften die Hij deed aan Abraham, de vader van alle gelovigen. Hij belooft zijn zegen aan allen die het teken van dit verbond hebben ontvangen in de joodse besnijdenis en de christelijke doop. Dit is geen automatisme maar vraagt om een antwoord van de mens. Via geloof 'in de weg van wedergeboorte en bekering' deelt de mens in de zegen van het verbond. Voor een oppervlakkig 'verbondsautomatisme' wordt nadrukkelijk gewaarschuwd.

8. **Een sobere levensstijl**, **met een evenwicht tussen wereldmijding en participatie**. Veelal wordt wereldmijding gezien als kenmerk van de Bond, vaak ook in combinatie met de geslotenheid van dorpen waarbinnen gemeenten van de Gereformeerde Bond een grote rol spelen. Enige wereldmijding past ook bij de nadruk op het eeuwigheidsleven. Anderen leggen meer accent op de spanning tussen wereldmijding en wereldverbetering, die 'diep in de genen van de gereformeerde theologie zit' (Van den Belt 2009a: 35). De opvatting dat de gelovige geroepen is om te participeren in de samenleving en de cultuur, heeft eveneens altijd aandacht gehad binnen de Bond. Dit uit zich in een visie op de samenleving, in maatschappelijke initiatieven zoals christelijk onderwijs, zorg en hulpverlening en in de deelname aan de politiek. Er is echter geen grote openheid naar de cultuur of enige vorm van cultuuroptimisme. Het ander uiterste, de wereldmijding, werd ook afgewezen. Runia (1981) benadrukt op dit punt de grote plaats van bevinding in de Bond. Geloof moet een doorleefde werkelijkheid zijn in het dagelijks leven. Hierin blijkt de 'vreze des Heren' (eerbiedig dienen van God). Deze innerlijke gerichtheid, in combinatie met het vermijden van de uitersten van wereldmijding en brede culturele participatie, kenmerkt het geloofsleven binnen de Bond.
9. **Profetische en priesterlijke roeping van de kerk**. Parallel aan de persoonlijke participatie van de gelovigen in het dagelijks leven is er ook een visie op de taak van de kerk. Gemeenten zijn geroepen tot verkondiging van de Naam van Christus, ook buiten de eigen kerkmuren. De visie op zending heeft al tot organisatie geleid vóórdat de Bond zelf is opgericht. Ook het evangelisatiewerk in eigen land is als roeping opgepakt. Verder worden consequenties getrokken uit het Evangelie voor het terrein van zorg en hulpverlening (diaconale taken), ook wereldwijd. Vanuit het geloof wordt gereageerd op maatschappelijke ontwikkelingen. Verkondiging en hulpverlening worden niet uit elkaar getrokken. Het bijbelse woord 'dabar', dat de samenhang tussen van Woord en daad benadrukt, is een veelgebruikt begrip. Onder verwijzing naar twee bekende functies uit het Oude Testament wordt gesproken over het profetische (woord) en het priesterlijke (daad), als roeping van de kerk.
10. **Liturgische soberheid**. Analoog aan de sobere levensstijl wordt ook het kerkelijk leven als sober en ernstig gezien. De zondagse erediensten zijn de plaats waar God wordt ontmoet. De vormgeving van de diensten is sober te noemen. Dit concentreert zich op een vasthouden aan oudere, traditionele gebruiken en vormen. Liturgische vernieuwingen vinden niet of nauwelijks navolging. Het voorlezen van de volledige Wet des Heren (Tien Geboden) stempelt het eerste deel van de ochtenddiensten. De liturgische soberheid concentreert zich verder in terughoudendheid in de liedkeuze, in bijzonder rond het zingen in de eredienst. Men is 'voor de psalmen'

en veelal ook 'tegen gezangen'. Het niet-zingen van gezangen is in de loop der jaren vaak een kenmerk van de Bond genoemd, maar ook regelmatig tegengesproken. Verder ligt de soberheid ook voor velen in de wijze van psalmgezang (langzaam zingend, lange tijd in de vorm van niet-ritmische gemeentezang) en het veelal ontbreken van symboliek bij de inrichting van de kerkgebouwen.

Met deze tien kernpunten kan de hoofdlijn van het theologisch denken worden getypeerd, zoals die binnen de brede hoofdstroom van de Gereformeerde Bond sedert de Tweede Wereldoorlog vorm heeft gekregen. Binnen de Gereformeerde Bond is hierop weinig expliciet gereflecteerd. Op academisch terrein ligt de nadruk eerder op de respons op anderen, dan op het uitwerken van een eigen theologie (De Kruijff 2008).

Theologen in de kring van de Gereformeerde Bond lijken meer gebruikers van theologische kennis te zijn dan dat zij zelf actief zijn op dit terrein. Zij vertolken de bronnen van de traditie. Hun prioriteit ligt bij het werk in eigen gemeente, in prediking en pastoraat. Studies hebben veelal een historisch accent, hetgeen mede verklaard kan worden door het hiervoor al aangegeven belang van de herinneringscultuur. Een goed voorbeeld van deze aanpak is de studie van K. Exalto, *De roeping* (1978), over een aspect van de heilsorde. Hij bespreekt eerst de Bijbelgegevens en daarna uitvoerig de opvattingen van de eigen 'helden', waarna hij zorgvuldig stelling kiest in de hedendaagse tijd.[106]

Veel bezinningsmateriaal richt zich op de vorming van ambtsdragers en andere leidinggevenden in de gemeenten. De productie hiervan is vooral opgekomen vanaf het moment dat een algemeen secretaris leiding gaat geven aan het werk van de Bond. Wanneer Gereformeerde Bonders zich op het academische pad begeven, concentreren zij zich lange tijd op de kerkgeschiedenis. Dat past bij de sterke oriëntatie op het rijke verleden dat ontsloten en geactualiseerd dient te worden.[107] Het aantal theologische promoties is in de periode 1960-2010 aanzienlijk toegenomen.[108] Door middel van het

[106] Exalto plaatst na de Schriftgegevens het denken van Luther en Calvijn, dat het omvangrijkste deel van zijn studie vormt. Nadat daarna de drie belijdenisgeschriften zijn behandeld, wordt stelling genomen tegen tendensen in de eigen tijd. Dan worden twee polen in de theologie afgewezen. Zowel opvattingen van Steenblok ('keihard rationalisme') als het tegenovergestelde: een te eenzijdig accent op roeping, zonder oog voor het inwendige werk van de Geest. Bij dit laatste behandelt hij ook de opvattingen van J.G. Woelderink, het voormalig hoofdbestuurslid, die afstand heeft genomen van het idee over de doodsstaat van de mens en van de uitverkiezing.

[107] Verboom (2007) bevestigt in zijn evaluatie over vijftig jaargangen van het blad *Theologia Reformata*, dat dit opvalt door een hoge score aan historisch georiënteerde artikelen.

[108] Een reconstructie op basis van vermeldingen in *Theologia Reformata* levert een scherp beeld van de groei van theologisch werk vanuit de kring van de Gereformeerde Bond.

periode	aantal promoties	1980-1989	13
1960-1969	2	1990-1999	17
1970-1979	6	2000-2010	26

Tabel 2: Groei van het aantal promoties vanuit de stroming van de Gereformeerde Bond

in 1999 gestarte promovendiberaad tracht het hoofdbestuur ook een grotere diversiteit aan studieterreinen te realiseren. Het is opvallend dat de thema's in artikelen en publicaties in de loop van de tijd ook lijken te verschuiven. Vanaf de jaren '80 is er veel aandacht voor vraagstukken van maatschappelijke en kerkelijke aard, met thema's als christelijk onderwijs, politiek, de belijdenis en de kerk. In het eerste deel van de 21e eeuw komt meer nadruk te liggen op allerlei vragen die te maken hebben met gemeenteopbouw en praktisch-pastorale thema's.

De genoemde verbreding van thema's vraagt om een aanvulling van de tien genoemde kernpunten in de theologie binnen de Gereformeerde Bond. Ontwikkelingen in kerk en samenleving hebben nieuwe onderwerpen aangedragen, waarop theologen uit de Bond regelmatig reflecteren en min of meer eigen visies hebben geformuleerd. Dit betreft:

11. **Het gesprek met Israël (Israëlvisie**). De positie van Israël als land, staat en volk is na de Holocaust en de stichting van de staat Israël een belangrijk theologisch onderwerp geworden. De hervormde kerkorde heeft de toon gezet door het accent op 'het gesprek met Israël'. Vanuit de kring van de Bond werd S. Gerssen een voortrekker en de eerste studiesecretaris voor Kerk en Israël in de Nederlandse Hervormde Kerk. Hierna hebben C. Graafland en het Israëlcomité van de Gereformeerde Bond (met name de predikanten C. den Boer en M. van Campen) veel gepubliceerd over 'de blijvende beloften aan Israël'. Feitelijk wordt dit beschouwd als een vorm van actueel belijden.
12. **Aandacht voor de gaven van de Gees**t. Verschillende aspecten die sterk zijn uitgewerkt in de Pinksterbeweging (Van der Graaf 2005), zoals de vervulling met de Geest, de geestesgaven en de geloofsgroei, krijgen aandacht binnen een deel van de Bond. Een van de eersten is in de zestiger jaren G. Boer, de voorzitter van de Bond. Vanaf de jaren '80 komt de aandacht op voor de gewone gaven van de Geest. Wat minder vaak komen de bijzondere gaven van de Geest aan de orde, maar ook dit aspect is niet afwezig.
13. **De blijvende waarde van het ambt (ambtsvisie).** In antwoord op de gezagscrisis in de samenleving wordt veel nadruk gelegd op de blijvende waarde van het ambt. Ambtsdragers worden wel gekozen door de gemeente, maar ontlenen hun opdracht en gezag aan Christus, de grote Ambtsdrager. Gezagdragers staan niet alleen maar tegenover de gemeente, maar moeten ook de gaven en talenten ('bedieningen') binnen de gemeente stimuleren. Men blijft vrouwelijke ambtsdragers systematisch afwijzen.

Op deze manier zijn dertien identiteitsbepalende theologische onderwerpen voor de Bond te onderscheiden.

Wie de theologie van de Bond wil samenvatten, kan aansluiten bij de woorden van Maasland, die spreekt over 'Gereformeerd in spirituele en confessionele zin' (Maasland 1981: 281). Ik vul deze twee aspecten aan met een derde: het ecclesiologische. Zo-

---

Bron: *Theologia Reformata* (nov. 2007), Inhoudsopgave met registers 1958.2007; voor 2008.2010 gebaseerd op datum van vermelding felicitatie in dit tijdschrift, rubriek Reflexen.

doende is het mogelijk de theologische hoofdlijn van de Gereformeerde Bond via drie invalshoeken te typeren:

- Confessionele aspecten: Schrift en belijdenis, prediking centraal, christocentrisch en trinitarisch, verbond, Israëlvisie.
- Spirituele aspecten: sobere levensstijl (tussen cultuurmijding en participatie), bevinding van het geloof, wedergeboorte en bekering, liturgische soberheid, aandacht voor geestesgaven.
- Ecclesiologische aspecten: liefde tot de kerk, roeping van de kerk (woord en daad), hoge ambtsvisie.

Met behulp van deze hoofdlijnen en kernpunten kan aansluitend vrij scherp worden aangegeven hoe de relatie tussen de middenstroming en de flanken binnen de Bond is.

Ter linkerzijde zijn er open bonders. Zij leggen confessioneel gezien meer nadruk op het verbond en de prediking is voorwerpelijk. Spiritueel benadrukt men de cultuurparticipatie en staat men open voor liturgische vernieuwing. Ecclesiologisch is er aandacht voor de landelijke kerk, wil men actief participeren en bestaat er enige bereidheid tot het sluiten van compromissen.

Ter rechterzijde zijn er bevindelijke bonders die juist tegenovergestelde keuzes maken. Niet het verbond, maar verkiezing staat centraal. De prediking moet daarom onderwerpelijk zijn. Qua spiritualiteit ligt de nadruk op de noodzaak van bekering, wedergeboorte en bevinding. Dit komt tot uiting in de levensstijl met een duidelijke wereldmijding. Confessioneel ligt de nadruk ook op het gezag van de belijdenis. Ecclesiologisch staat de plaatselijke gemeente centraal, met grote afstand tot de landelijke kerk, een scherpere toon in discussies en meer nadruk op het tegenover in het ambtelijk gezag.

Het feitelijk functioneren van beide flanken wordt hierna beschreven, inclusief de ontwikkeling die zij hebben doorgemaakt en een verdere toelichting op hun theologische accenten.

2.3.3 De flanken van de beweging

In dit deel werk ik de verscheidenheid binnen de Gereformeerde Bond als beweging systematisch uit. Na een standpuntbepaling over de meest geschikte aanduiding ervan, wordt per flank het historisch perspectief getekend. Hierbij ligt de nadruk op de laatste decennia van de 20^{e} eeuw, waarbij hun functioneren in relatie tot de middenstroming van de Bond centraal staat. De eigen accenten en de verhoudingen tot het midden en de andere flank komen eveneens aan de orde.

Het indelen van mensen of gemeenten in een bepaalde flank of in de middenstroming van de Bond vraagt om duidelijke criteria. Dit categoriseren en typeren van situaties en opvattingen hoort tot de essenties van de sociologie. Hiermee wordt binnen alle verscheidenheid getoond hoe er van samenhang sprake is. De indelingscriteria zijn grofmazig waardoor altijd enig onrecht geschiedt aan de nuances. Niet iedereen kan zomaar worden ingedeeld bij de middenstroming of één van de flanken. Een goed voorbeeld hiervan is C. Graafland, die als buitengewoon hoogleraar namens de Gereformeerde Bond veel van zich liet horen. Zijn opvattingen illustreren hoe een open

bonder op veel momenten de breedte van de beweging weet aan te spreken. Tegelijk zijn de verschillen tussen de flanken te groot om onbesproken te blijven.

Stromingen en benaming

De analyse van flanken van de Bond vraagt om taal die recht doet aan hun inhoudelijke verscheidenheid. Deze aanduiding dient ook voor de betrokkenen zelf aanvaardbaar te zijn als typering. Vaak wordt het voor de hand liggende onderscheid tussen linkerflank, rechterflank en middenstroming gebruikt, ook in deze studie. Deze aan de politiek ontleende indeling[109] is sterk verbonden met de tegenstelling progressief – conservatief. Dit kan op kerkelijk terrein behulpzaam zijn, maar heeft een sterke gevoelswaarde. Niet ieder is blij met zo'n indeling en dit kan als een vorm van stigmatisering worden opgevat. Daarom zijn deze begrippen feitelijk niet geschikt. Hetzelfde geldt voor de hiermee nauw verwante, aan de Nederlandse geschiedenis ontleende, tweedeling tussen 'rekkelijken en preciezen'.

Een andere indeling, het begrippenpaar open – gesloten, kan voor de open bonders mogelijk wel acceptabel zijn omdat openheid naar de cultuur en openheid naar de landelijke kerk als belangrijke deugden wordt gezien. Voor de flank ter rechterzijde is dit echter minder aantrekkelijk omdat geslotenheid een negatieve gevoelswaarde heeft. Mogelijk kan deze groep beter inhoudelijk worden aangeduid als 'bevindelijk-gereformeerd'. Dat sluit aan bij de grote waardering door hen van het begrip bevindelijk en het ingeburgerd zijn van deze typering, zowel in eigen kring als godsdienstsociologisch. Als variant hierop wordt in het vervolg gesproken over 'bevindelijk-hervormden', die met de term 'bevindelijke bonders' worden aangeduid. Tegelijkertijd wordt aangetekend dat dit specifieke gebruik van het begrip 'bevindelijk' niet het exclusief bezit is van deze stroming. In andere delen van de Bond bestaat eveneens veel aandacht voor geloofsbeleving, met soms andere accenten.[110] De bevindelijk-gereformeerden hebben geen monopolie op dit begrip, evenmin als op de soms hieraan verbonden sacralisering van uiterlijke kenmerken.[111]

Op grond van bovenstaande overwegingen kies ik voor termen die beide flanken typeren met behulp van een essentieel aspect van hun functioneren, dus als open bonders en bevindelijke bonders. Het voordeel is dat beide termen zowel intern als extern herkenbaar zijn. Dit is belangrijker dan het nadeel dat deze termen niet tot dezelfde categorie herleidbaar zijn. Tevens vraagt het voortdurend om de nuancering dat de term bevinding hiermee niet exclusief is voor de bevindelijke bonders. De middenstro-

[109] De oorsprong hiervan gaat terug op de plaats die stromingen in het parlement hebben ingenomen.

[110] Hierbij valt te denken aan de manier waarop beleving functioneert bij C. Graafland (zie hierna). Voor de middenstroming van de Bond wijs ik op het werk van A. de Reuver, die de gereformeerde vroomheid vaak thematiseert en van J. Hoek, hoogleraar 'Gereformeerde spiritualiteit'. Kenmerkend voor de manier waarop open bonders hun geloof existentieël verwoorden, is te vinden bij W. Dekker (2011) en H. Vreekamp (2003, 2010).

[111] Dan functioneert deze variant van geloofsbeleving sterk als sjibbolet (Harinck e.a. 2009), eenzijdig verbonden aan een aantal uiterlijke kernmerken zoals geïntroduceerd door Janse (1985).

ming van de Bond duid ik niet apart aan, omdat die verbonden is aan het bestaan van de vereniging zelf en het functioneren van het hoofdbestuur.

Wel is het de vraag, of naast beide flanken en de middenstroming nog een vierde stroming valt te ontdekken binnen de Gereformeerde Bond, die meer exclusief is gekoppeld aan de invloed vanuit de evangelische wereld. Is er sprake van een andere vorm van geloofsbeleving, van een stroming van 'evangelische bonders'? Duidelijk is, dat er sedert de toename van de onderlinge contacten, zoals binnen de Evangelische Omroep en in allerlei maatschappelijke organisaties, zeker signalen van evangelisch-gereformeerde opvattingen zichtbaar zijn. Te denken valt aan het gebruik van evangelische liederen en manieren van werken in jeugd- en evangelisatiewerk.[112] Bij sommige auteurs (zoals C. Graafland, C.G. Geluk, M.J. Paul, G.H. Abma en J. Hoek) is duidelijk affiniteit te bespeuren met één of meer evangelische thema's zonder dat zij zich hierin nadrukkelijk profileren.

Op dit punt is een duidelijk onderscheid te zien tussen deze gereformeerde bonders en de opmars van de nieuwe evangelische invloeden in de landelijke kerk, zoals die binnen het Evangelisch Werkverband zichtbaar is. Deze heeft zijn wortels mede in een aantal voormalige gereformeerde kerken en richt zich op de bevordering van geloofsgroei (vooral via het concept 'gemeentegroeigroepen'), evangelisatie en gemeentestichting.[113]

De meeste evangelische ontwikkelingen die overwaaien uit de Angelsaksische wereld (bijv. de '40 Doelgerichte Dagen', de New Wine beweging,[114] het *ministry*-gebed) vinden in de onderzoeksperiode weinig aansluiting in Bondsgemeenten. Een uitzondering hierop vormt de Alpha-Cursus, die door de IZB in Nederland is geïntroduceerd en breed wordt gebruikt. Onderzoek toont dat de eigen achterban door een aantal inhoudelijke aanpassingen wel de al te charismatische elementen weglaat (Verboom 2002). Binnen de Bond is er in de onderzoeksperiode geen aparte stroming van evangelische bonders zichtbaar, zodat deze optie in het onderzoek verder buiten beschouwing wordt gelaten.

---

[112] Feitelijk kan de populariteit van opwekkingsliederen worden vergeleken met de liedbundel van Johannes de Heer, een Nederlandse voorloper van het populaire geestelijke lied.

[113] Er is slechts een beperkte overlap met de Gereformeerde Bond, zeker als het predikanten betreft. Aan grote acties, zoals het evangelisatieproject rond de glossy *Meer* in 2012 doet de IZB wel actief mee.

[114] Vanuit Saddleback (Rick Warren) zijn de 40 Doelgerichte Dagen geïntroduceerd als 'een krachtige levensveranderende reis voor plaatselijke kerken'. De nadruk wordt gelegd op het uitnodigen van gasten en op geestelijke groei: 'meer dan 150 kerken in Nederland hebben de 40 Doelgerichte Dagen afgemaakt en plukken daar nu de vruchten van' (bron: http://www.doelgericht.net/?page_id=70; opnamedatum 19.10.2010).
New Wine heeft als missie meer aandacht te creëren voor de geestelijke vernieuwing van de kerken in Nederland. De beweging vraagt daarbij speciaal aandacht voor het werk van de Heilige Geest, 'die Jezus centraal zet en door mensen het Koninkrijk van God zichtbaar wil maken' (http://www.new.wine.nl/home/; opnamedatum 19.10.2010).

In de geschiedenis van de Gereformeerde Bond is er sprake geweest van een tweedeling of een driedeling. Naast de bekende indeling tussen delers en helers zijn de bevindelijken als derde groep gekomen (Post 1998). Voor een verdere inhoudelijke analyse is deze driedeling ongeschikt. Zij is te zeer gebaseerd op één eccesiologisch punt (delen of helen), terwijl veel meer theologische aspecten relevant zijn. De toevoeging van de categorie bevindelijken maakt het beeld alleen verwarrender. Door alle veranderingen in het theologische denken binnen de Bond vanaf de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw, is de tweedeling 'delen of helen' niet meer allesbepalend.

Lange tijd is het theologisch klimaat gesloten en krijgt het intern debat weinig ruimte. Omdat de flank van de open bonders het eerst als zodanig zichtbaar wordt, wordt deze stroming als eerste besproken.

Open bonders

Het hoofdbestuur is direct na de oorlog erg kritisch naar allen die openheid bepleiten. Het zegt tot eenieder 'die de dingen meer confessioneel aanvoelt', dat men er dan beter aan doet 'zich aan te sluiten bij de Confessioneele Vereniging' (Jaarvergadering 1947, citaat in: Post 1998: 303).[115] Deze heldere taal voldoet niet om het gevoel van onvrede dat van binnenuit komt, te laten verdwijnen. De tijden veranderen. Vanaf de jaren '60 ontstaat er een breder gedragen reactie, die zich richt tegen de conservatieve koers van het hoofdbestuur. Het ontstaan van een 'Contactgroep' in 1964 markeert het begin van deze periode van openlijke discussies. Leden gaan officieel in gesprek met het hoofdbestuur. Veranderingen in het maatschappelijke klimaat in de jaren '60 (Kennedy 1995) laten zich eveneens voelen binnen de beweging van de Gereformeerde Bond.

Drie publicaties uit de kring van de Contactgroep markeren de opvattingen van de open bonders. In 1965 publiceert de Veenendaalse predikant C. Graafland een lezing met de titel *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking*. Kort daarna komt er een geruchtmakende *Open Brief* van 35 predikanten, die een vervolg krijgt in de publicatie *De eigen wijs* (Balke c.s. 1966). De auteurs willen hiermee een andere melodie laten horen en protesteren tegen valse ondertonen die de welluidendheid van de traditie bedreigen.

De eigen wijs verwoordt wat een groep – grotendeels – jongere predikanten denkt en wat zij willen veranderen in de koers van het hoofdbestuur. De waarde van het gereformeerd belijden wordt wel onderstreept, evenals de geloofsbeleving. Gewaarschuwd wordt echter tegen ontsporingen in de vorm van conservatisme en eenzijdige prediking. De gebrokenheid van de kerk lijkt immers van de nood een deugd te maken en de Bond sluit zich op in eigen kring. De prediking dient zich op 'de volle breedte van het leven' te richten en 'ook in haar vorm en woordgebruik zal zij (….) niet de indruk mogen wekken (…) dat ze alleen verstaanbaar is voor de "ingewijden". Dat geldt ook haar probleemstelling.' (Balke c.s. 1966: 77). De Bond mag geen partijorgani-

[115] Enkele voormannen uit de vooroorlogse periode waren op dat moment al buiten de Bond komen te staan (Van Grieken, Woelderink, Van der Zee). Dit lot was eerder, in 1936, ook ondergaan door een groep predikanten (Bruyn, Van Schuppen, Uitman en Lammerink). Zie Post 1998: 303, voetnoot 35.

satie zijn waarin één visie domineert en een ander deel praktisch buitenspel wordt gezet. In plaats van 'het voortdurend hameren op het gezag van de Heilige Schrift', moet men trachten 'vanuit het Woord Gods de vragen van kerk en cultuur tegemoet te treden'. Eenheid in de Waarheid moet de nadruk krijgen boven eenvormigheid. Doelgerichte samenwerking met de confessionelen wordt bepleit. Zowel binnen de kerk als binnen de Bond worden tekenen van individualisme en subjectivisme gevonden. Daarom moeten gevoelig liggende zaken zoals de liturgie en de vrouw in het ambt niet op dezelfde hoogte worden geplaatst als de grote dogma's van de kerk. Liturgisch moet men zich ook niet isoleren van het geheel van de kerk.

Twee jaar lang (1964-1966) heeft de Contactgroep zich intern bezonnen op thema's die binnen de Bond geen ruimte kregen: 'de plaats in de kerk, de prediking, de liturgie, de sociale en culturele ontwikkeling, kerkelijk meedenken, oecumene, vorming en opleiding, apostolaat, geloof en wetenschap, pastoraat en levensstijl' (Van der Graaf 2005: 267). Letterlijk formuleren zij in hun notulen: 'Op de achtergrond van al deze onderwerpen staat het probleem van het Gereformeerde Bondsklimaat, dat menigmaal zo benauwd is' (citaat in: Van der Graaf 2005: 267). Deze groep heeft uit 26 predikanten bestaan. Er kwamen enkele ontmoetingen met het hoofdbestuur. Die waren vriendelijk maar inhoudelijk teleurstellend. Opvallend is dat deze nieuwe generatie theologen als een beweging van 'onderop' in deze fase van de geschiedenis van de Bond vernieuwing vanuit het hoofdbestuur zelf verwacht. Tevergeefs wordt een eigen tegenkandidaat voor het hoofdbestuur ingediend als blijkt dat het bestuur niet spontaan een zetel voor hen vrijmaakt (1966). Men vormt een minderheid binnen de Bond.[116]

Intussen veroorzaakt de al genoemde *Open Brief* – volgens Van der Graaf – *'*nog meer kortsluiting' (Van der Graaf 2006: 281). De contactgroep wil de zaak echter niet laten escaleren en evenmin de Bond verlaten. Zij blijven op de grens staan, waarbij zij aangeven: 'en ook wij hebben de Gereformeerde Bond nodig' (Van der Graaf 2006: 281). Omdat het hoofdbestuur de koers niet wijzigt, besluit de groep zich op te heffen en zich bij de nieuwe situatie aan te passen. Andere factoren dragen eveneens bij aan het verminderen van de spanningen binnen de Bond. Dit betreft zowel het terugtreden van G. Boer als voorzitter (1969)[117] als het ontstaan van een nieuw, gezamenlijk front in de kerk, waar de toenemende horizontalisering en politisering van het Evangelie een brede verontrusting oproept.

Feitelijk gaat het verzet ondergronds en richten deze predikanten zich voortaan op hun eigen gemeente, eventueel in combinatie met wetenschappelijk en bovenplaat-

[116] Deze tegenkandidaat, S. van der Linde, kreeg wel 66 stemmen, maar dat was veel te weinig om gekozen te worden.

[117] Boer heeft heftig gereageerd op oppositionele geluiden. Dat heeft overigens nooit de onderlinge verhoudingen volledig beschadigd, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het gezamenlijk optrekken met H. Jonker binnen de ARP. Zij beleggen vanuit het Centraal Comité van de ARP een landelijke contactconferentie met hervormd.gereformeerde predikanten (Van der Graaf 2006: 291). Verder wordt A. Noordegraaf (wel lid van de Contactgroep, maar geen ondertekenaar van de *Open Brief*) al in 1966 gevraagd een vaste rubriek in *De Waarheidsvriend* te gaan verzorgen ('Uit de pers'). Hierin heeft hij – tot zijn terugtreden in 1991 – zijn visie op vele kerkelijke thema's kunnen verwoorden.

selijk kerkelijk werk. Velen uit deze Contactgroep[118] leveren een actieve bijdrage aan de ontwikkeling van de theologie binnen de Gereformeerde Bond, onder meer via het tijdschrift *Theologia Reformata*. Anderen zijn actief binnen de landelijke kerk (T. Poot, G. Spilt, A. Romein). Hiermee verdwijnt geruime tijd het publiek debat over de koers van het hoofdbestuur.

De energie van de open bonders lijkt zich sterk te concentreren binnen twee zusterorganisaties van de Bond, de HGJB en de IZB. Dit valt bij beide samen met de groei van de organisatie. Het aantal stafleden groeit in de loop der jaren, zodat beide door hun werk heel zichtbaar worden binnen de Gereformeerde Bond. Vrij vroeg kiest de HGJB voor een open koers.[119] Vanaf 1960 start de professionalisering (Terlouw 1985, Van Lieburg 2012) met de komst van de eerste jeugdpredikant, in 1962 aangevuld met een jeugdwerkleider voor het knapenwerk. De IZB verandert rond 1970 zijn middenkoers met als doel zich sterker te richten op de ondersteuning in meer stedelijke contexten, op de fronten waar de secularisatie het sterkst speelt (De Reuver 1993).[120]

Parallel aan de groei van de verzorgingsstaat en uitgedaagd door de vraagstukken van het kerkelijk werk, worden deze organisaties beide professioneel uitgebouwd. Tegelijkertijd blijven vrijwilligers in dit werk een centrale rol spelen, onder wie vele gemeentepredikanten die als open bonders bekendstaan. HGJB en IZB positioneren zich qua identiteit op de open flank van de Bond, hetgeen zich uit in andere theologische accenten en een grotere culturele openheid.[121]

Het gezamenlijke jeugdevangelisatiewerk van HGJB en IZB, *De Windroos*, roept met zijn jaarlijkse Kerstconferentie voortdurend kritiek op van de meer behoudende flank. Al langer werken HGJB en IZB samen, vanaf de jaren ’60 in evangelisatie- en recreatiewerk (op campings) onder de naam *Dabar*. Deze vorm van naar buiten treden met Woord en daad past bij een open houding van deze bonders.

Een nieuwe fase voor de open bonders ontstaat als deze flank op het theologisch vlak meer gezicht krijgt, wanneer in 1986 het blad *Kontekstueel* verschijnt. De ondertitel van het blad verwoordt het motief dat de open bonders aanspreekt: *Tijdschrift voor Gere-*

[118] Balke, Gerssen, Graafland, Jonker, Kievit, Meijers, Noordegraaf, Van der Linde en Van der Velden.

[119] Dit is zichtbaar in de leidinggevenden binnen de Jeugdbonden. Vanaf de eerste jeugdpredikant (A.J. Jorissen in 1960) is er sprake van predikanten uit deze stroming (H.J. Smit, C.G. Geluk, H. van Wijnen).

[120] In 1970 treedt H.G. Abma, destijds al SGP.Kamerlid, terug als voorzitter, mede omdat hij niet alle gebruikte middelen kan steunen. Het open profiel wordt zichtbaar in de thema’s die de IZB aankaart in zijn brochures en publicaties van die tijd (bijv. over homofilie en over het werk van de Geest). Vaker worden in steden evangelisten aangesteld die verder afstaan van de ‘Gereformeerde Bondscultuur’. De eerste benoeming van een vrouw als evangelist (in 1972) roept eveneens verontrusting op bij een deel van de achterban (De Reuver 1993). De latere IZB.stafleden (L. Westland, H. de Leede, W. Dekker) geven in theologische debatten duidelijk profiel aan de flank van de open bonders.

[121] Beide gaan bijvoorbeeld actief gebruikmaken van de door de Gereformeerde Bond afgewezen Nieuwe berijming en het *Liedboek voor de kerken*. Vooral via jongerendagen van de HGJB en de HGJB.bundel *Op Toonhoogte* wordt dit breder in de achterban bekend.

formeerd belijden nú. Kontekstueel wil een breed gesprekspodium vormen tussen open bonders, de middenstroming van de Bond, confessioneel-hervormden, evangelisch georiënteerden en leden van andere kerken.[122] Men wil vastgeroeste kerkelijke tegenstellingen doorbreken door het aankaarten van thema's die elders, onder meer binnen de Bond, niet goed uit de verf komen. Vanaf de eerste jaargang gaan auteurs met elkaar in 'debat' over het Schriftgezag en hermeneutiek, ethische thema's, liturgische zaken en de positie van de vrouw in de kerk. Daarbij worden prominente leden vanuit het midden van de Bond aan het woord gelaten, maar ook allerlei tegenstemmen.

Het hoofdbestuur van de Bond heeft altijd afstand bewaard en in 2005 formuleert men dit pregnant in een brochure, onder het kopje 'Georganiseerde vleugels':

> 'Bij de toename van de verscheidenheid in de Gereformeerde Bond werd de opgave elkaar vast te houden groter. Theologen die kritische vragen stelden bij het beleid van de Gereformeerde Bond groepeerden zich rond het blad Kontekstueel. Het brede midden van de hervormd gereformeerde stroming bleef echter verbondenheid met het hoofdbestuur houden' (Hoofdbestuur 2005: 30).

Hoewel de redactie zichzelf niet als een flank binnen de Bond beschouwt, gaat zij wel regelmatig expliciet met 'de Bond' in gesprek.[123] Vanwege de kritische toon is het begrijpelijk dat het hoofdbestuur in hen de belichaming van de linkerflank van de Bond ziet.

Zelf zegt de initiatiefgroep dat zij door de keuze voor een brede samenstelling van de redactie en de medewerkerskring wil vasthouden aan een platformgedachte, 'omdat juist dan het gevaar van partijschap en een nieuwe richting of organisatie wordt afgewend en eventuele vastgeroeste bestaande tegenstellingen kunnen worden doorbroken.' (*Kontekstueel* 1986, 1-2: 44). Het gaat hen erom 'een bijdrage te leveren aan een wezenlijk en diepgaand geestelijk réveil binnen de Nederlandse Hervormde Kerk'. Daarbij klinkt de evangelische inspiratie door: 'Wij stellen ons open voor het werk van de Heilige Geest en de weg die ons daardoor in deze tijd wordt gewezen' (idem: 45).

---

[122] *Kontekstueel i*s een samenwerkingsverband waarin de linkerflank van de Bond een scharnierfunctie vervult met predikanten als P.L. de Jong, H. de Leede en C. Graafland, aangevuld met theologen uit de middenstroming (J. Hoek, J. Maasland, J. Westland). Onder meewerkende confessionele theologen bevinden zich verschillende ex.bonders onder wie diverse vrouwelijke predikanten. Het blad gaat uit van een vereniging die in haar naam ('het landelijk overlegorgaan Ph. J. Hoedemaker') expliciet verwijst naar de breedte van de confessioneel.gereformeerde stroming in de kerk. Hoedemaker is zich in de loop van zijn leven steeds meer tegen elke vorm van organisatievorming binnen de kerk gaan verzetten en heeft uiteindelijk in 1897 bedankt als lid van de Confessionele Vereniging. Het blad verschijnt zesmaal per jaar en richt zich op het middenkader in de kerk.

[123] In de eerste rubriek 'Van het bestuur' (*Kontekstueel* 1.2) wordt aangegeven dat zij haar taak breed ziet. Naast de uitgave van een tijdschrift wil men inspirerende ontmoetingsdagen organiseren, studenten theologie moreel ondersteunen, invloed uitoefenen op het universitaire benoemingsbeleid en het richtingengesprek bevorderen. Men oriënteert zich op de wereldwijde evangelische beweging.

Dergelijke zinnen zullen overigens bij het hoofdbestuur eerder associaties hebben opgeroepen met de oude 'ethische' stroming uit de kerk.[124]

In 1990 treedt de open, vernieuwingsgezinde richting binnen de Bond naar buiten met de publicatie van een nieuwe *Open Brief* (Pinksteren 1990). Hierin wordt het cultureel isolement en de toenemende dwang tot uniformiteit in eigen kring afgewezen. Vanuit het geloof in de Heilige Geest wordt ruimte bepleit voor verscheidenheid, openheid voor vernieuwing en voor actuele prediking. De ondertekenaars komen voor het grootste deel uit de HGJB en IZB. Hun gedachten worden nader uitgewerkt in het *Open Boek* (1991). Binnen de Bond krijgt hun oproep weinig bijval. Van der Graaf schrijft in *De Waarheidsvriend* van 14.6.1990:

> 'Waarom hebben de briefschrijvers hun inzet niet genomen bij het bewaren van onze gemeenten, ook de jongeren, bij de rijkdom van de gereformeerde belijdenis? (…) Onze crisis in de cultuuromslag van vandaag zou wel eens een bevindelijke crisis kunnen zijn' (citaat in: Van Driel e.a. 1991: 19).

Hoewel hij de noodzaak tot bezinning ondersteunt, vindt Van der Graaf de analyse en remedie te eenzijdig.

Na deze periode blijft de verscheidenheid binnen de Bond bestaan, maar leidt zij nauwelijks meer tot confrontaties tussen hoofdbestuur en open bonders. De energie gaat steeds meer in het SoW-proces zitten. IZB en HGJB blijven qua identiteit sterk verworteld in de flank van de open bonders zonder de binding aan de Bond als geheel los te laten. Niet elke gemeente herkent zich in hun werk, zoals omgekeerd niet alle gemeenten zich door het hoofdbestuur vertegenwoordigd weten. Tegelijkertijd wordt breed in de Bond voor jeugdwerk en evangelisatiewerk het materiaal van deze bonden gebruikt.

Dat het verschil in opstelling identitair blijft wringen, blijkt in 2010 wanneer binnen de HGJB de poging mislukt om ruimte te geven aan hen die zich verzetten tegen de open koers. Een nieuw opgericht Hervormd Jeugdcontact (HJC) wijst de culturele openheid in materiaal en activiteiten van de HGJB af. In een opmerkelijke eensgezindheid brengen de meest betrokken zusterbonden (HGJB en Zondagsscholenbond) een brief naar buiten waarin wordt aangegeven, dat het voortzetten van het HJC 'tot een tweedeling [zou] kunnen leiden binnen het geheel van de hervormd-gereformeerde beweging'. Elke vorm van organisatievorming naast de HGJB wordt afgewezen.[125] Het broederlijk gesprek zal worden voortgezet en de HGJB zegt een diepgaande bezinning toe over 'de onderliggende en achterliggende aspecten (theologisch, methodisch, contextueel) die leiden tot een behoefte aan differentiatie in materialen en activiteiten in het werk in de verschillende gemeenten binnen de hervormd-gereformeerde beweging' (DWV 25.11.2010: 27). De uitkomst hiervan komt in hoofdstuk 4 aan de orde.

---

[124] Dit versmelten van verwoordingen van oudere 'ethische' theologie met opvattingen in de Gereformeerde Bond wordt in de 21e eeuw vaker gehoord. Vergelijk de waarderende bespreking van de opvattingen van J.H. Gunning (1829.1905), eerst door W. Balke (1985) en recent door de voormalige bondsvoorzitter H.J. Lam (DWV 2.8.2012). Hetzelfde geldt voor de grote waardering voor de theologen Hoedemaker en Noordmans, bijvoorbeeld in: Van der Graaf 2012.

[125] Aldus de conclusie van het gevoerde zevenbondenberaad in november 2010 (DWV 25.11.2010: 27).

Wanneer nauwkeuriger gekeken wordt naar de theologische lijn van de open bonders, sluit ik aan bij de hiervoor genoemde aspecten. Aanvullend wordt gelet op de belangrijkste theologen die hieraan hebben bijgedragen. Het verbondsmatige accent is al genoemd evenals de wens tot grotere openheid. Dit spitst zich sterk toe op de uitleg van de Schrift. Open bonders hebben meer oog voor de hermeneutische vragen en de vertaalslag van toen naar nu. De belijdenis zelf krijgt relatief weinig nadruk, zeker niet als formele gezagsbron. Evenals in de hele Bond staat de prediking centraal met een accent op meer actualiteit in de prediking. Het 'christocentrische en trinitarische' wordt geheel onderschreven maar niet verheven tot een eigen kenmerk. Het geloof krijgt meer nadruk dan het begrip 'wedergeboorte' (meer 'voorwerpelijk' dus). Qua spiritualiteit is cultuurparticipatie belangrijk en wordt afstand genomen van de refozuil en haar subculturele uitingen. De openheid uit zich eveneens in voorzichtige liturgische vernieuwingen.

De theologische spraakmakers van de open bonders functioneren voor een belangrijk deel in de universitaire wereld. De latere hoogleraren H. Jonker, C. Graafland, S. van der Linde, W. Balke en F.G. Immink spelen hierin een rol, evenals A. Noordegraaf, wetenschappelijk medewerker in Utrecht. Vanuit de zusterorganisaties leveren theologen als C.G. Geluk, H. de Leede en W. Dekker bijdragen aan de theologie. Open bonders zijn duidelijk actief op het wetenschappelijke front.

Opmerkelijk is, dat de nieuwe generatie kerkelijk hoogleraren en docenten vanaf de jaren '90 niet direct meer tot deze flank behoort. Bij een enkeling komt dit omdat deze zich weinig publiek uitspreekt (G. van Ek). Meestal is dit te verklaren uit het feit dat zij tot de middenstroming behoren op het moment van hun benoeming en dit ook blijven tijdens hun academische loopbaan. Dit is wel verklaarbaar omdat het hier gaat om hoogleraren die het hoofdbestuur zelf benoemt (De Reuver, Verboom, Hoek, Van den Brink en Van den Belt). Hierbinnen zijn er rond publicaties van de theologen Hoek en Van den Brink wel signalen over een duidelijk eigen positionering die verder gaat dan die van het hoofdbestuur.[126]

Afsluitend doe ik een poging tot bepaling van de omvang van deze flank. Een goede kwantificering van de omvang van de open bonders is nagenoeg onmogelijk. De overgang naar zowel de middenstroming van de Bond als naar de Confessionele Vereniging is vloeiend en niet te binden aan harde criteria. Voor een goede interpretatie van de interne ontwikkelingen binnen de Bond is enige kwantificering echter onmisbaar.

Verschillende predikanten uit de kring van de open bonders participeren actief binnen activiteiten van de Confessionele Vereniging.[127] Hieruit is eveneens op te maken

[126] Hoek toont een duidelijke openheid voor de inbreng van charismatische zijde (meer ruimte voor Geestesgaven in de gemeente). Van den Brink publiceert veel over de verhouding geloof en wetenschap en roept in 2010 verontrusting op over zijn standpunten rond evolutie (zie noot 143).

[127] Te denken valt aan het houden van lezingen op studieconferenties en medewerking aan het blad *Confessioneel*. Verder wordt in diverse gemeenten uit de flank van de open bonders voor de kindernevendienst de methode *Vertel Het Maar* gebruikt. Deze is in 1994 uitgegeven door een

dat de Confessionele Vereniging zich vanaf 2008 actiever probeert te profileren.[128] Hieruit blijkt dat de grenzen vaag zijn en deze voorgangers waarschijnlijk weinig groepsbinding kennen. Hoewel niet onderzocht, lijkt dit verschijnsel wel aan te sluiten bij het patroon van individualisering.

In historisch perspectief kan de omvang van de beweging achter de Contactgroep en de *Open Brief* (1964-1966) nauwkeurig worden vastgesteld. Van der Graaf (2006) noemt totaal 41 predikanten, van wie er 33 een eigen gemeente hebben.[129] Met het nodige voorbehoud kan de flank van de open bonders in 1966 worden gesteld op 10% van alle predikantsplaatsen. Opvallend is dat zij sterk aanwezig zijn in de grotere gemeenten in de Randstad.

Een schatting voor de omvang van de flank van open bonders voor 2012 is veel moeilijker te maken. Wanneer ik het *Adresboekje* van de Bond aanhoud en een schatting maak op grond van het kenmerk 'liturgische vrijheid'[130] ontstaat er een globaal beeld. Hierbij wordt aangetekend dat er feitelijk sprake is van een vloeiende overgang van de middenstroming en de flanken en dat elke indeling geen recht doet aan nuanes. Een globale indruk van de aantallen heeft echter ook waarde omdathet zicht geeft op de interne verhoudingen.

---

stichting opgericht door een groepje gereformeerde en hervormde predikanten uit de confessionele hoek. Bij de uitvoering krijgen zij steun van de o.a. de IZB, de Stichting Timotheüs en de Christelijke Gereformeerde Jongerenorganisatie (CGJO), met een bereik van inmiddels 1500 gemeenten (http://www.vertelhetmaar.nl/geschiedenis, opnamedatum 29.10.2012). Het grootste deel van de Gereformeerde Bond wijst kindernevendiensten af; vrij recent is dit nog gedaan door de open bonder C.G. Geluk (DWV 23/30.09.2010, 7.10.2010).

[128] Voor het eerst in haar bestaan stelt zij in 2008 een van haar predikanten, B.H. Weegink, als algemeen secretaris en parttime vrijgestelde kracht aan (40%), hetgeen overigens slechts enkele jaren wordt volgehouden. Een nieuwe serie brochures beoogt een bredere groep bekend te maken met de eigen bronnen, of zoals zij zelf formuleert: De serie *Geloven op goede gronden* wil 'zoekende mensen tot het belijden en beleven van het christelijk geloof brengen en lezers creatief uitnodigen tot nadenken over wat Luther noemde de schat en het kapitaal van de kerk' (http://www.schriftenbelijden.nl/index.php/home, opnamedatum 30.10.2012).

[129] Van der Graaf 2006: voetnoten 140 en 148 (p. 267, 281) en p. 277 (ledenvergadering 1966). Hier zijn de 35 ondertekenaars van de *Open brief* aangevuld met 6 andere leden van de contactgroep. Dit cijfer (41) is gecombineerd met de eerste gedetailleerde cijfers die over de GB bekend zijn (Ledenboekje 1970, 315 gemeenten). Deze gemeenten zijn in 1966 vooral in of nabij de Randstad aanwezig. Het betreft vooral grotere gemeenten zoals Amersfoort, Amsterdam, Bodegraven, Huizen, Nieuwerkerk a.d. IJssel, Utrecht en Veenendaal). Een aantal van die gemeenten is kleiner, zoals De Bilt, Doeveren en Meteren. Uit mondelinge informatie blijkt dat de lijst uit 1966 een minimum vormt. Zo blijft de toekomstige HGJB.jeugdpredikant H.J. Smit buiten beeld, omdat hij als predikant in Stellendam weinig contacten heeft kunnen onderhouden met collega's elders in het land (interview 12.11.2010).

[130] Bewust meer vrijheid kiezend dan de hoofdlijn van het hoofdbestuur (soberheid in de liturgie), door het zingen van gezangen in de eredienst. Bron: *Adresboekje* 2012 (eigen informatie en internetonderzoek).

Benadering omvang open bonders 1966 en 2010:	Aantal	Totalen Geref. Bond	% open bonders
Wijkgemeenten 1966 (dienstdoende predikanten)	33	315	10%
Wijkgemeenten open bonders 2012 (raming)	75	380	20%

Tabel 3: Omvang stroming open bonders (1966 en 2012)

Rekening houdend met het grijze gebied tussen de bonders en confessionelen (20%) trek ik de voorzichtige conclusie dat de flank van open bonders ongeveer 20% van de gemeenten omvat. Deze flank is in 45 jaar dus aanzienlijk in omvang toegenomen.

Bevindelijke bonders

De tweede flank binnen de Bond, de bevindelijke bonders, heeft in de geschiedenis van de Bond verschillende posities ingenomen. In de vooroorlogse periode is zij zichtbaar door een sterke gerichtheid in vele gemeenten op de geestelijke wortels vanuit de Nadere Reformatie[131] en een sterk accent op het functioneren van de lokale gemeente.[132] Dat laatste aspect doet haar in deze periode in sterke mate samenvallen met de bredere stroming van de 'delers'. Gelet op de door Graafland (1981) aangetoonde verscheidenheid tussen beide blijft het echter zinvol een scherp onderscheid te maken tussen de piëtistische stroming in de Bond en de meer Kuypergezinde 'delers'.

De woordvoerders van de naoorlogse generaties wijzen steeds weer terug naar twee opvallende predikanten uit de vooroorlogse periode. Dat zijn de Baarnse predikant I. Kievit (1887-1954) en de Delftse predikant en SGP-Kamerlid P. Zandt (1881-1961). De piëtistisch-lijdelijke traditie heeft zich altijd weinig aangetrokken van landelijke organisatievorming en is pas laat een aparte stroming op de flank van de Gereformeerde Bond geworden. De kerkelijke isolatie van de Bond (1945-1970) heeft ook weinig aanleiding gegeven tot bundeling van krachten. Het bestaan van een aantal kleine schermutselingen op lokaal niveau is al aangestipt. Die hebben er meestal toe geleid dat een groep gemeenteleden zich heeft losgemaakt van de kerk, om zelfstandig of als oudgereformeerde gemeente verder te gaan.[133]

De groeiende kerkelijke invloed van de Bond vanaf de jaren '70 leidt tot een verbreding van zijn achterban, waarbij zowel het predikantenbestand als de gemeenten binnen de Bond een grotere verscheidenheid gaan vertonen. Tegelijk ontstaat op maatschappelijk vlak, vooral gestimuleerd vanuit de kring van de Gereformeerde Gemeenten, een aparte reformatorische zuil. Tot dan toe is dit volksdeel alleen via de SGP verenigd, maar nu krijgt men eigen vormen van onderwijs en een eigen krant (*Reformatorisch Dagblad* 1971), een Gereformeerde Bijbelstichting (1963/1966) en een eigen vakorganisatie (RMU 1983) (Janse 1985). Door deze onderlinge activiteiten en de stijging

[131] Vergelijk wat in paragraaf 2.2.3 is vermeld over Van Ruler's kritiek op het ultra.gereformeerde en de typering door Zwemer (1992: 174) van het labadistisch geestelijk klimaat (in par. 2.3.4).

[132] Relatief veel Bondsgemeenten vertonen een bepaalde mate van lokalisme (Muntjewerff 1971, Zwemer 1992).

[133] Te denken valt aan afsplitsingen in Hoogeveen (Taverne), Oldebroek, IJsselmuiden en Ede (Van Dieren), zie: Van der Graaf 2002: 97, 294v.

van het opleidingsniveau komt er een einde aan de geïsoleerde situatie van de bevindelijke bonders. Ongetwijfeld heeft dit bijgedragen aan de behoefte aan een eigen contactorgaan.

Een nieuwe generatie predikanten organiseert zich in 1981 rond een eigen blad, *Het Gekrookte Riet.* De directe aanleiding hiervoor ligt in hun onvrede over de manier waarop het hoofdbestuur van de Bond zich bemoeit met het interne beleid van de SGP. Wanneer de bonder Abma terugtreedt als fractievoorzitter, wordt de uit bevindelijk-hervormde kring afkomstige B.J. van der Vlies als opvolger aangewezen. Gereformeerde bonders voeren vergeefs een tegenactie voor een eigen geestverwant, G. Holdijk (Zwemer 1992).

De stroming rond *Het Gekrookte Riet* gaat vrij snel ambtsdragersbijeenkomsten organiseren. Mogelijk groeit in deze tijd ook haar omvang binnen de kerk. Zij ontwikkelt zich tot een tegenspeler van het hoofdbestuur. De predikanten J. van der Haar, B. Haverkamp, J.P. Verkade, J. Catsburg, S. de Jong en Tj. de Jong zijn in dit opzicht de belangrijkste woordvoerders. Zwemer (1992: 137) noemt in dit verband ook de namen van P.J. Dorsman, A.J. Wijnmalen en A.C. Rijken. Spoedig treedt een jongere generatie aan, van wie W. Pieters, P. de Vries en W. van Vlastuin de woordvoerders zijn. De grens met de middenstroming van de Gereformeerde Bond is niet altijd even scherp en het hoofdbestuur blijft alle predikanten achter *Het Gekrookte Riet* beschouwen als zijn achterban, getuige de bijbehorende vermelding in zijn *Adresboekje*.

Inhoudelijk sluiten de bevindelijk bonders nauw aan bij de reformatorische zuil. Hiermee wordt de verwantschap gevoeld die binnen de eigen kerk volledig ontbreekt. De kerkmuren zijn laag, zodat in doordeweekse diensten ('tijdredes', voor de SGP of de GBS, de *Gereformeerde Bijbelstichting*) predikanten veel buiten het eigen kerkverband voorgaan (Spruyt 2009). Men herkent elkaar in de oriëntatie op het gedachtegoed van de Nadere Reformatie, hun 'gereformeerde heiligen' (Exalto 2005). Er is een sterk naar binnen gekeerd geloofsleven dat aansluit bij het kerkelijke en maatschappelijke isolement. Dit wijkt af van de koers van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond vanaf de jaren '70.[134]

Snel groeit de verwijdering tussen broeders van hetzelfde hervormd-gereformeerde huis. Illustratief hiervoor is de anekdote over het incident tussen bondsvoorzitter W.L. Tukker en de Staphorster predikant Tj. de Jong, op een jaarvergadering van de Bond:

> 'Het was een stukje tragiek in het leven van ds. Tukker dat in de tijd dat hij voorzitter van de Gereformeerde Bond was, de aanzet werd gegeven voor een afsplitsing van de bond, die uiteindelijk heeft geleid tot de oprichting van het Gekrookte Riet (1981). In het 'bondje' in Urk, de hervormd-gereformeerde evangelisatie naast de plaatselijke (confessionele) gemeente, begon het. Daar voltrok zich een koerswijziging waardoor het zicht op de kerk minder werd en de keuze van de voorgangers eenzijdiger. Op een jaarvergadering nam ds. Tj. De Jong, later de centrale persoon in het Gekrookte Riet, het voor het 'bondje' op. Dit

[134] Zoals vastgelegd in vele boeken en brochures die de hervormd.gereformeerde standpunten voor een breder voetlicht hebben gebracht (50 publicaties in de Reformatiereeks, die naast theologie ook de meeste levensterreinen bestreken). Zie interview met Van der Graaf, *Wapenveld* 1999, 49.5: 179v.

> wekte de toorn van voorzitter Tukker, die de voorzittershamer de zaal in smeet' (Van der Graaf, 2004: 124).

Van der Graaf stelt dat het in deze kring niet alleen is gegaan om het bevindelijk leven, maar vooral om de koers van de kerk. Dat heeft aanleiding gegeven tot lokale conflicten waarin kerkpolitiek een rol heeft gespeeld, hetgeen heeft geleid tot conflicten met de visie van de Gereformeerde Bond. Dit verklaart de irritatie bij deze voorzitter, die wordt gekarakteriseerd als waardig, iets aristocratisch en samenbindend, maar soms ook driftig (Neven 2001: 167). De gebeurtenissen in Urk kenmerken de opstelling van geestverwanten van de bevindelijke bonders. Tegenover de confessionele wijkgemeente wordt een 'eigen' evangelisatie gesticht.[135] In de ogen van het hoofdbestuur werkt zoiets onnodig polariserend.

In de eerste fase van haar bestaan heeft de bevindelijk-gereformeerde flank via *Het Gekrookte Riet* het zelfbewustzijn en de onderlinge contacten versterkt. De oriëntatie naar buiten is beperkt en is zich in toenemende mate gaan richten op het verzet tegen het Samen-op-Weg-proces. Tegelijkertijd staan velen uit deze kring nog wel in contact met collega's uit de Bond en zijn kansels niet volledig voor elkaar gesloten.

De jongere generatie wordt eind jaren '80 strijdvaardiger aangaande de koers van de Bond. Soms wordt op felle toon het debat aangegaan. Daarvoor staat de publicatie *De weg Zijner getuigenissen* van P. de Vries uit 1986 model en deze auteur zal in de loop van deze studie nog vaker terugkomen. De Vries reageert verontrust op de studie *Man en vrouw in bijbels perspectief* (1985), die het resultaat is van een breed gedragen bezinning binnen de Gereformeerde Bond over de positie van de vrouw in de kerk. Hij zoekt direct na het verschijnen van deze publicatie de openbaarheid door een sterke afwijzing in de veelgelezen *Hervormde Kerkbode, weekblad voor de Nederlandse Hervormde Kerk op de Veluwe* te plaatsen. Omdat het hoofdbestuur weinig begrip toont voor zijn zorg, werkt hij de bezwaren uit in bovengenoemd boek. Daartoe voelt hij zich geroepen, stelt hij in het voorwoord: 'Wanneer op essentiële punten geen klaar en helder geluid gegeven wordt, zou het zelfs van grote nalatigheid en onverschilligheid getuigen, daar niet publiekelijk op te wijzen' (De Vries 1986: 3).

De Vries vindt dat in de studie van de Bond de hele gereformeerde theologie wordt scheefgetrokken. Achtereenvolgens gaat hij dan in op thema's als scheppingsorde, Schriftgezag, leer van de Drie-eenheid, verhouding kerk-Israël, binding aan de belijdenis, het mensbeeld en de visie op de kerk. Ten aanzien van het 'verbond der genade' verwijst hij naar I. Kievit die ervoor waarschuwt dat men nooit moet vergeten 'dat er sprake is van "tweeërlei kinderen van het verbond"' (De Vries 1986: 107). Wedergeboorte is nodig om tot de ware gelovigen te kunnen behoren. De kern van zijn bezwaar ligt in de vaagheid vanuit de Gereformeerde Bond:

> 'In meerdere meditaties, artikelen etc. uit hervormd-gereformeerde kring wordt, zonder dat het één en ander ontkend wordt, weinig aandacht geschonken aan het werk van de Heilige Geest in het hart en aan de noodzaak van zelfonderzoek [zoals wordt verwoord in het klassieke avondmaalformulier, TvdL]. De inhoud is zodanig, dat een arminiaan niet

[135] Onder de naam 'Elim', met van 1981.2005 als voorganger de eerwaarde heer G.W. Nijhof.

> wordt beledigd en een calvinist niet wordt bevredigd. We zien hierin de kwalijke gevolgen van een eenzijdige verbondstheologie' (De Vries 1986: 110).

In het slotwoord schrijft De Vries over zijn zorg richting hoofdbestuur, dat zich vervreemdt van zijn wortels in de achterban en zo zijn bestaansrecht verspeelt:

> 'Ik vrees dat als u aan deze ontwikkelingen geen halt tracht toe te roepen of hierin geen duidelijke keuzes maakt, u zich vervreemdt van hen die ook in onze tijd nog wensen te leven bij datgene wat onze vaderen destijds in de drie formulieren van enigheid hebben beleden. Bovendien zult u dan juist ook gezien uw eigen grondslag uw recht van bestaan gaan verliezen. In het verleden heeft de Gereformeerde Bond een bijdrage mogen leveren aan het verdedigen en verbreiden van de waarheid die naar de godzaligheid is. Moge dat in de toekomst zo blijven' (idem: 181).

Vanuit dezelfde verontrusting wordt in de periode hierna (1987-1991) het bestuur van een zusterorganisatie, de Gereformeerde Zendingsbond, aangesproken. Vergeefs poogt men via een open brief en een brochure de GZB af te brengen van zijn koers, die zich 'naar ons diepste overtuiging, verwijdert van Schrift en Belijdenis' (Budding 1991: 5).[136]

In de jaren '90 verplaatsen de debatten zich naar het thema Samen-op-Weg-proces omdat deze naderende fusie alle aandacht vraagt. Hierbij stelt *Het Gekrookte Riet* zich onwrikbaar op en groeit de samenwerking met een deel van de middenstroming van de Gereformeerde Bond. Velen stellen zich meer en meer op tegenover de in hun ogen toegeeflijke koers van het hoofdbestuur. Dit leidt uiteindelijk tot een definitieve breuk in 2004, waarbij beide groepen samen de Hersteld Hervormde Kerk gaan vormen.

In 2009 draagt de prominente Gereformeerde Bondstheoloog H. van den Belt[137] een nieuw perspectief aan op de gevoerde discussies. Hij doet dit in het kader van een terugblik op de breuk met de hersteld hervormden en wil een aantal punten ter overweging aanreiken. Hij geeft aan dat zijn analyse gekleurd is, vanuit zijn eigen biografie.[138]

---

[136] Dit is een initiatief van een dertigtal, vooral jongere, predikanten. Een vijftal hiervan, onder wie De Vries, fungeert als woordvoerder in kleiner overleg met het GZB.bestuur. Na de gesprekken en de publicatie van een brochure dooft het debat, omdat het bestuur aan de middenkoers vasthoudt. Juist samenwerking in de zending met kerken overzee maakt dat er grote culturele verschillen kunnen zijn tussen de contexten in de zending en de plaatselijke gemeente. Een van de kritiekpunten is de groeiende samenwerking van GZB met IZB en HGJB, onder meer in een jaarlijkse jongerenzendingsdag. Ook daarmee gaat de GZB door, al profileert hij zich minder dan de beide andere organisaties.

[137] Van den Belt (geb. 1971) is in 2008 benoemd als opvolger voor A. de Reuver op de leerstoel van de Gereformeerde Bond in Utrecht. Hij wordt aangesteld als wetenschappelijk docent, in afwachting van verdere publicaties naast zijn dissertatie (in 2006) die een hoogleraarsfunctie moeten rechtvaardigen (in 2013 gerealiseerd bij de verplaatsing van de PThU van Utrecht naar Groningen). Van den Belt is hoofdbestuurslid van de SGP.

[138] Van de Belt komt oorspronkelijk uit een vrije gemeente en heeft als tiener in Katwijk geestelijk onderdak gevonden bij de hervormde predikant W. Pieters. Hij heeft geparticipeerd in het evangelisatiewerk in Hoorn. Over die tijd zegt hij: 'In de jaren '80 was er in de kring van *Het Gekrookte Riet* elan en verwachting dat de Heere in Nederland nog een grote oogst zou geven. Helaas is dit door de kerkelijke verdeeldheid in hervormde kring weggeëbd.' Zelf heeft hij daarna 'meer de

> 'Ruim 25 jaar geleden kwam er met een groot geestelijk enthousiasme in en naast de Gereformeerde Bond een radicale vernieuwingsbeweging op. (..) niet gericht op modernisering, maar op nadere reformatie. Voor een deel was zij gelieerd aan het blad Het Gekrookte Riet, opgericht in 1981, maar de beweging was breder. Een aantal pas begonnen predikanten stond voor een radicale verkondiging van zonde en genade. De prediking in veel bondsgemeenten vonden zij te oppervlakkig, te verbondsmatig. (…) Zij poneerden met kracht de bekering als een diepe ervaring van de rechtvaardiging van de goddeloze. (…) De beweging stond ook een radicale levensstijl voor; veel radicaler dan de gemiddelde bondsgemeente als volkskerk verdragen kon. Op veel plaatsen ontstond spanning' (Van den Belt 2009: 283).

Van de Belt onderkent in deze beweging het element van opwekking, 'een geestelijk elan, dat ook aantrekkelijk was voor jongeren.' De verkondiging op jeugdappeldagen 'was een verademing voor hen die geen aanbod van genade gewend waren. Het leek alsof de puriteinen herrezen waren' (idem: 283). Hij signaleert onmacht bij het hoofdbestuur om goed om te gaan met de radicale vragen uit deze groep:

> 'De leiding van de GB wist niet goed raad met deze radicalen. Er was veel ruis en spanning omheen. Bovendien had men zorgen om de linkervleugel die aan het contextualiseren was. Er werd gezocht naar een gulden middenweg. Dat was lastig genoeg, want de marges waren smal. Van twee kanten kwam kritiek. (…) De kloof ter rechterzijde werd steeds groter, terwijl de grenzen naar links vloeiend bleven. Uit bezorgdheid over de radicalisering heeft de Gereformeerde Bond zich van de rechterflank gedistantieerd. In ieder geval voelde een aantal mensen zich genegeerd. Sterker nog, zij ervoeren het als een afwijzing van het echte bevindelijke leven' (idem: 283).

Tegelijk noemt Van den Belt ook het separatistisch element, dat hij als kenmerk van veel opwekkingsbewegingen onderkent. Vanwege de kloof met de rest van de Bond lukte het niet 'de kracht van de radicale prediking vruchtbaar te maken voor het geheel van de hervormd gereformeerde beweging, laat staan voor het geheel van de kerk. Dat blijft tragisch' (idem: 284).

De breuk binnen de Gereformeerde Bond kan naar zijn mening worden verklaard uit deze voorgeschiedenis van 'een door bezorgdheid miskende en door separatisme mislukte vernieuwingsbeweging'. (Van den Belt 2009: 284). Hij wijst helder de intenties van beide stromingen aan die elkaar niet hebben kunnen vinden. Hiervoor was de kramp in het midden van de bond te groot en het aantal bruggenbouwers in beider kring te beperkt. De bedreiging van de 'hervormde' identiteit die uitging van het SoW-proces (Post 1998) is in de periode 1992-2004 alle discussies gaan overheersen en heeft de sluimerende onvrede over de koers van het hoofdbestuur versterkt.

De zoektocht naar de omvang van de stroming van de bevindelijke bonders vindt plaats vanuit de *Adresboekjes* van de Bond. Op basis hiervan kan hun omvang vóór 2000 worden gesteld op 12% van de gemeenten binnen de Gereformeerde Bond. Hierbij is gecorrigeerd voor de geschatte overlap met de confessionelen (20%) ten aanzien van het totaal van de Bondsgemeenten. Na 2004 is deze flank door de afloop van het SoW-proces

---

breedte van het kerkelijk leven opgezocht. Dat heb ik nodig om te functioneren' (P. Verhoeve, 'Pastoriepromovendus'. In: *GezinsGids,* 28.9.2006).

geminimaliseerd, maar nog steeds aanwezig. Evenals bij de open bonders geldt hier dat de overgang naar de middenstroming feitelijk vloeiend is.

Benadering omvang bevindelijke bonders 2000 en 2010:	Aantal	Totalen Geref. Bond	% bevindelijke bonders
Bevindelijk hervormd (gemeenten) 2000	42	355	12%
Bevindelijk herv. gemeentepredikanten, 2000	45	380	10%
Bevindelijk herv. gemeenten 2012[139]	11	380	3%

Tabel 4: Omvang stroming bevindelijke bonders (2000 en 2010)

In de beginfase heeft de stroming van *Het Gekrookte Riet* bestaan uit een groep van 20 dorpsgemeenten uit de volle breedte van de Bijbelgordel.[140] In de jaren '80 en '90 breidt hun invloed zich uit tot een enkele wijkgemeente binnen grotere gemeenten zoals Katwijk, Genemuiden en Veenendaal. Daarnaast zijn er gemeenten, predikanten en kerkenraadsleden die zich wel verwant voelen, zonder zich binnen de stroming van *Het Gekrookte Riet* te begeven. Zij delen de bevindelijke spiritualiteit, maar zijn ecclesiologisch minder sterk op de autonomie van de lokale gemeente gericht. Van hen is L.H. Oosten een belangrijke woordvoerder, die zich ook rond Samen-op-Weg achter de visie van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond opstelt.

In de jaren na 2004 tracht de Gereformeerde Bond de resterende bevindelijke bonders actief bij zijn werk te betrekken. Vanuit deze gedecimeerde groep worden na lange tijd weer scribenten gevraagd voor bijvoorbeeld meditaties in *De Waarheidsvriend*. Ook is enige tijd één van hen lid van het hoofdbestuur (2007-2011).

De stroming van de bevindelijke bonders profileert zich vanaf 2010 met concrete wensen op het terrein van het jeugdwerk. Op dit punt werken zij samen met predikanten en jeugdleiders uit het midden van de Bond, vooral uit de kring van de Hervormde Zondagsscholenbond. De onvrede over de HGJB leidt ertoe dat het bestuur van de Gereformeerde Bond zich zelf ermee gaat bemoeien, omdat deze tegenstelling een nieuwe splijtzwam in eigen kring kan worden. Het conflict spitst zich toe op de geschiktheid van het jeugdwerkmateriaal van de HGJB voor de breedte van de Gereformeerde Bond. De HGJB vraagt een klankbordgroep met expliciete vertegenwoordigers uit de middenstroom van de bond – onder meer P.J. Teeuw, die wij in Hoofdstuk 4 vaker zullen tegenkomen – om hier onderzoek naar te doen, waardoor het conflict wordt gesust. De verscheidenheid in leefwerelden blijft echter voelbaar en de bezwaarden gaan door met het organiseren van eigen activiteiten.

Ondanks de verzwakking van deze flank in 2004 blijven de bevindelijke bonders een duidelijk zichtbare factor binnen de Gereformeerde Bond.

---

[139] Het betreft gemeenten en voorgangers met een min of meer bevindelijk profiel, te weten Sint Anthoniepolder, Elspeet, Goudswaard, Harskamp, Hedel, Montfoort, Ouddorp, Scherpenisse, Valburg, Vinkeveen, Wouterswoude.

[140] De Bijbelgordel volgend betreft dit Ouddorp, Leerbroek, Nederhemert, Hedel, Zuilichem.Nieuwaal, Montfoort, Houten, Maartensdijk, Opheusden, Kesteren, Harskamp, Garderen, Driedorp, Elspeet, Doornspijk, Nieuwleusen , Staphorst, Vriezenveen (buitengewone wijkgemeente), Wouterswoude en Driesum.

Het midden en de flanken

In het jaar 2000, het aanvangsjaar van deze studie naar individualisering, zijn de beide flanken van de Bond duidelijk als minderheden aanwezig. In deze periode gaan de open bonders geen echte debatten aan met de Bond. Zij zijn goed vertegenwoordigd in HGJB en IZB en hun omvang lijkt te groeien. De bevindelijke bonders nemen in aantal en invloed toe. Hun onvrede verplaatst zich van het uiten van verontrusting over theologische zaken naar de kerkpolitieke verschillen.

In het voorafgaande deel is beschreven hoe het hoofdbestuur van de Bond is omgegaan met zijn flanken in de afgelopen vijftig jaar. De voorzichtige beheersingsstrategie die in de jaren zeventig is toegepast ten opzichte van meer vernieuwingsgezinden, heeft aan het eind van de 20e eeuw niet meer gewerkt. Open bonders worden min of meer gedoogd, in combinatie met het herhalen en uitdiepen van de eigen beproefde standpunten. De radicale bevindelijke vernieuwingsbeweging heeft zelf afstand geschapen en het hoofdbestuur is niet in staat gebleken tot het bouwen van bruggen. De SoW-crisis heeft de interne kloof vergroot en verdiept.

Post (1998) concludeert ten aanzien van de Gereformeerde Bond dat hier ondanks aanwezige spanningen sprake is van een redelijk rustige interne constellatie. Dat in tegenstelling tot de situatie in de door hem onderzochte Gereformeerde en Christelijke Gereformeerde Kerken. Hij verbindt dit met een stijl van leidinggeven die de aanwezigheid van stromingen zoveel mogelijk negeert. De context van een 'eigen' organisatie maakt deze stijl makkelijker. In een kerkverband is dit niet altijd mogelijk. Het bestuur van de Bond hoeft minder verantwoording af te leggen en ontevreden leden kunnen eenvoudiger in stilte overgaan naar een moderner type gemeente. Toch signaleert Post al in 1998 dat het SoW-proces alle betrokkenen onontkoombaar voor een expliciete keuze plaatst en dat dit de interne spanningen zal vergroten. De bestuursstijl van de Bond is inderdaad in de periode tot 2004 ontoereikend gebleken om allen vast te houden.

Ten slotte is voor de verhouding tot de flanken de uitspraak van de socioloog Post vermeldenswaard, dat de keuze van de Gereformeerde Bond om zijn identiteit niet aan te passen uiteindelijk ook blokkerend kan werken. Hij stelt 'dat het lang en strikt vasthouden aan bepaalde opvattingen het heel moeilijk maakt op enig moment die opvattingen alsnog te veranderen in een richting die aanvankelijk zo bestreden werd' (Post 1998: 356). Dit is al bij het SoW-proces gebleken, toen de Bond zijn koers bij wilde sturen maar een deel van de achterban hierin niet mee wist te krijgen. Post schetst het dilemma omdat het niet alleen moeilijk is zich op een gegeven moment aan te passen aan culturele veranderingen; omgekeerd kunnen eenmaal doorgevoerde veranderingen ook moeilijk teruggedraaid worden.

2.4 Omgaan met verscheidenheid

2.4.1 De spanning tussen richting en ruimte

Na de analyse van de positie van de flanken in de Bond ga ik nu nader in op de manier waarop binnen de Gereformeerde Bond met verschillen wordt omgegaan. Hiervoor is al

aangegeven hoe dit is gebeurd met de flanken als geheel. Nu richt zich de aandacht met name op de manier waarop op individuele profilering door theologen uit de eigen kring is gereageerd. In de volgende paragraaf wordt dit aangevuld door de analyse van een totaalproces. Daarvoor wordt Samen-op-Weg bestudeerd als een casus voor de manier waarop de Bond omgaat met verschillen en spanningen.

In de richting van het afwijkende individu is de oproep uit de jaren '50 al gemeld dat eenieder die 'confessioneel voelt' wordt aangeraden om zich bij die groepering te voegen. De jaren '70 laten echter een koerswijziging zien. Deels is dit te verklaren vanuit sociale overwegingen. Ten aanzien van het dreigende kandidatenoverschot komen er kansen om in het noorden van het land hervormd-gereformeerde predikanten te beroepen. Dat kunnen wel gemeenten zijn die een andere liturgische traditie kennen dan de Gereformeerde Bond voorstaat. In een officiële beleidsverantwoording schrijft het hoofdbestuur dan dat de liturgie ondergeschikt is aan de prediking:

> De grenzen van de kerk liggen intussen niet bij het al of niet zingen van het vrije lied (…). Wel mag hier gevraagd worden om onderlinge verdraagzaamheid. Predikanten die geroepen worden in de dienst des Heeren, worden vandaag in verschillende situaties geroepen. Zij die dienen mogen in vanouds hervormd-gereformeerde gemeenten, hebben niets voor op hen die dienen moeten en mogen in situaties, waar de inrichting van het gemeentelijk leven, met daarbij de eredienst, anders is dan in vanouds hervormd-gereformeerde gemeenten het geval is. (…) De liturgische verschillen op zich mogen geen aanleiding zijn, dat predikanten uit de ene gemeente niet meer in de andere gemeente beroepen worden. De prediking als zodanig zal toch doorslaggevend zijn (Overwegingen 1986: 15).

Naast de liturgie waarop zich regelmatig het debat toespitst, zijn er ook vele andere twistpunten, meer van theologische of culturele aard. De Bond lijkt hieraan meer ruimte te willen geven dan in de voorafgaande periode. Dat is vaker voorgekomen ten aanzien van predikanten in het midden van de Bond of aan één van de flanken.

Zo levert de hoogleraar H. Visscher dertig jaar lang (1910-1940) kritiek op de Bond en ontvangt hij die van de Bond. Toch blijven de meeste van zijn theologische visies wel grotendeels samenvallen met de hoofdstroming binnen de Bond. In deze tijd wordt ook de visie van de 'delers' binnen de Bond, die zich onder andere organiseren in de zogenaamde conventbeweging (Wiegeraad 1991, Post 1998), lange tijd fel bestreden. Dat is iets wat het gezag van het hoofdbestuur in een deel van de achterban aanmerkelijk doet verminderen. De twee eigen bladen (*De Waarheidsvriend, Gereformeerd Weekblad*) staan in de jaren '30 fel tegenover elkaar. Wanneer na 1938 de panelen verschuiven, stelt het hoofdbestuur anderen onder kritiek, zoals J.G. Woelderink.

Meestal zijn debatten ook niet gericht op individuen maar op de opvattingen die zij vertegenwoordigen. Zo reageert J. van der Graaf op het verschijnen van *Kontekstueel* met de wens 'dat dit geen "vijfde colonne" zou worden, die binnen de eigen muren de vesting zou gaan ondergraven' (Graafland 1995: 125). Het hoofdbestuur weet zich als belichaming van de grote middenstroming in de Bond verantwoordelijk voor het geheel. Voortdurend zoekt men naar eenheid rond gedefinieerde identitaire ankerpunten. De meeste individuen zijn in relatie daarmee duidelijk te positioneren.

Een duidelijke uitzondering hierop vormt de theoloog C. Graafland. Zijn denken is, hoewel er veel verband is met de open bonders, niet zomaar in te delen bij een stroming. De verhouding tussen de Bond en Graafland illustreert hoe de Bond omgaat met de spanning tussen richting geven en ruimte bieden.

Cornelis Graafland (1928-2004) is als jong predikant bevriend met toonaangevende predikanten als I. Kievit en G. Boer en lange tijd vervult hij een hoogleraarschap namens de Bond. Zo lijkt hij goed te passen in de middenstroming. In 1965 treedt hij naar buiten met een spraakmakend boekje *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking*, waarin hij kritisch is over de verstarring en systeemvorming in de prediking binnen de Bond. Hij pleit voor dynamiek die voortkomt uit het wezen van Gods openbaring. Dan 'zal de verkondiging (…) telkens weer opnieuw actueel, en op de concrete situatie gericht zijn' (Graafland 1965: 19). Hierna ontstaat in *De Waarheidsvriend* een felle discussie met de Bondspredikanten J. van Sliedregt en G. Boer. Met grote koppen krijgt dit debat aandacht in de pers. Op deze manier wordt Graafland een woordvoerder voor interne kritiek van vele open bonders. Wanneer hij daarna een beroep naar Amsterdam aanneemt, schrijft G. Boer aan een vriend: 'Nu is Graafland helemaal verloren. Hij zal daar wegzinken in het moeras van de midden-orthodoxie' (Graafland 1995: 123). Het tegenovergestelde gebeurt in zijn Amsterdamse periode. P.L. de Jong schrijft hierover in een terugblik:

> 'Het ging nu niet meer om nuanceringen binnen de Bond en de gereformeerde gezindte, maar om gereformeerd of niet gereformeerd in de discussies over bijvoorbeeld de publicaties van Kuitert en de verzoeningsleer van Wiersinga. Door deze confrontatie neemt hij afstand van zijn dynamisch openbaringsbegrip en valt hij onwillekeurig terug op binnen zijn kring vertrouwde gereformeerde standpunten' (De Jong 1993: 161).

Zelf benadrukt Graafland een ander aspect uit deze tijd, namelijk dat hij theologisch veel leert van de moderne theologie. Het verklaart dat zijn

> '… latere kritische bezinning op de gereformeerde traditie veel verwantschap laat zien met de thema's van de nieuwere theologie. Ik denk dan voornamelijk aan het universele karakter van het heil en de afwijzing van het verengde particularisme […] en het] steeds meer beklemtonen van het historisch karakter van de goddelijke openbaring (…)' (Graafland 1995: 136).

Zelf verbindt hij zijn Amsterdamse periode dus met het verder uitbouwen van een kritische benadering van theologische inzichten in eigen kring. Toch benoemt de Bond hem in 1972 als bijzonder hoogleraar voor de 'Gereformeerde Godgeleerdheid' in Utrecht, hetgeen hem de gelegenheid biedt de verhouding tussen Reformatie en Nadere Reformatie wetenschappelijk uit te diepen. Hij blijft voortdurend kritisch spreken over de Nadere Reformatie en haar manieren van preken en allen die daarbij willen aansluiten. Daar is sprake van systeemvorming en 'versmald-gereformeerde vroomheid' (Graafland 1995: 125).

Op andere theologische gebieden is Graafland eveneens actief. Zo vraagt hij – vanuit het perspectief van het verbond – meer oog voor het thema Israël, als land en volk, zonder overigens kritiekloos de Israëlische politiek te steunen. Hij is als bestuurslid van de IZB actief op het terrein van het evangelisatiewerk en zijn geloofsbeleving heeft ook sterk een evangelische kant.[141] In de loop van de tijd ontwikkelt hij zich tot een dui-

[141] Hij beschouwt de Geestesgaven wel als een verrijking van het geloof en stelt: 'Ik ben er verlegen om, maar ik kan het kennelijk toch ook zonder die gaven nog stellen' (Graafland 1995: 104). Het blijft hem in ieder geval bezighouden.

delijk voorstander van vrouwelijke ambtsdragers. De hermeneutiek hieromtrent blijft hem grondig bezighouden. In al deze punten lijkt hij vooral een open bonder te zijn.

Tegelijkertijd houdt Graafland in zijn persoonlijke geloofsbeleving en spiritualiteit, zeker in lezingen en preken, altijd een sterk bevindelijk accent. Daarin ligt een duidelijke verwantschap met de bevindelijke flank. Hetzelfde geldt ook voor zijn weerzin tegen alle kerkelijke organisatievorming en machtspolitiek. Over het SoW-proces is hij eveneens kritisch. De landelijke kerk is voor hem bijkomstig. Graafland heeft behoord tot een buitencategorie. P.L. de Jong typeert hem als behorend tot alle drie de hoofdstromingen binnen de bond (delers, helers en bevindelijken): 'regelmatig (…) een dwarsligger (…), maar misschien is dat wel de karakteristiek van een echte bonder' (De Jong 1993: 160).

Zelf heeft Graafland zich onafhankelijk van de Bond als organisatie opgesteld, maar hij wil wel bij deze beweging horen. In de evaluatie van zijn relatie tot de Gereformeerde Bond (Graafland 1995) pleit hij voor een Bond die een geestelijke kracht in de kerk is, een groep die tegengas geeft. Hij ziet wel de voortdurende verleiding om zelf kerkpolitieke macht uit te gaan oefenen. Aanvullend benadrukt hij ook de vruchtbaarheid van een infrastructuur als een soort kerkelijk middenveld voor toerusting van de gemeente. Maar ten diepste is er bij hem – inzake de Bond – sprake van een geloofsverbondenheid:

> 'De Bond is voor mij in feite niets anders dan een verzamelnaam van gemeenten en gelovigen in de hervormde kerk, die het kostbaar geloof in Christus, bewaard en ons overgeleverd in de gereformeerde prediking en vroomheid, beoefenen. Anders gezegd: het is de gereformeerde spiritualiteit die mij aan de Bond bindt (…) Dat ik die band zo sterk ervaar, zal natuurlijk samenhangen met mijn eigen geloof en vroomheid. (…) Ik bedoel hiermee de kern aan te geven (…) van waaruit een beleving van het (…)samen gemeente-van-Christus-zijn en een gezamenlijke opdracht in de kerk en in de wereld en ook een vorm van theologiebeoefening gegeven zijn' (Graafland 1995: 132).

De theoloog Graafland neemt dus wisselend posities in als deler en heler. Hij staat open voor vernieuwing, maar wil tegelijkertijd bevindelijk blijven. Binnen de richting van de Bond zoekt hij – in verbondenheid aan de gereformeerde spiritualiteit – ruimte voor zijn eigen theologisch bezigzijn.

Zijn speelruimte wordt niet beperkt door een hoofdbestuur of een bepaalde traditie. Daarom gaat hij binnen de beweging van de Gereformeerde Bond een eigen weg. Mogelijk heeft deze ongebondenheid ook wel te maken met zijn wortels, die in de Christelijke Gereformeerde Kerken liggen. Zijn moeder ging haar kinderen voor in het zoeken van extra geestelijk voedsel bij doordeweekse kerkdiensten van de vereniging Calvijn, de Goudse afdeling van de Gereformeerde Bond. Graafland's dochter meldt, dat haar grootouders elkaar leerden kennen op een gezelschap, 'waarbij opa opviel, omdat hij (…) "zo mooi kon bidden"' (Graafland 2003a: 10). Mogelijk is Graafland hiermee, als onafhankelijk zoeker naar eigen richting én ruimte, een prototype van individualisering binnen de beweging van de Gereformeerde Bond.[142]

[142] Een recente parallel met de opstelling van Graafland is mogelijk te vinden in de opstelling van G. van den Brink bij de discussies over evolutie in reformatorische kring (2009 en 2010). Na een fel debat in de krant, een besloten predikantenbijeenkomst en een voorlichtingsbrochure van de

Ik zal in het vervolg voor de 21e eeuw nagaan of deze spanning tussen richting en ruimte meer en meer een kwestie van individualisering wordt, of dat de interne debatten vooral een uiting zijn van de collectiviteit waartoe iemand behoort. De afloop van alle debatten over Samen-op-Weg biedt hiervoor veel casuïstiek.

2.4.2 De SoW-crisis als casus

Midden in de onderzoeksperiode voltrekt zich binnen de Gereformeerde Bond een enorme crisis rond het Samen-op-Weg-proces. Deze crisis is de grootste die zich in zijn ruim 100-jarig bestaan heeft voorgedaan. Het is de tweede keer dat een groep zich collectief en langdurig tegenover het hoofdbestuur van de Bond opstelt. In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog heeft dit uiteindelijk tot een grondige koerswijziging geleid en het vertrek van de meest prominente bestuursleden. In 2004 komt het tot een formele scheiding van de wegen en breekt de Bond in twee delen. Hierna zet het hoofdbestuur zijn werk feitelijk ongewijzigd voort binnen de Protestantse Kerk. Deze tweedeling raakt het hart van het bestaan van de Bond. Het is opnieuw een spanning tussen verdediging en verbreiding van de waarheid in de eigen kerk. Het is de tweespalt tussen delers en helers, zoals die vanaf de oprichting binnen de Bond voelbaar is geweest, maar nu leidt tot een daadwerkelijke opdeling.

In het Samen-op-Weg-proces (vaak afgekort tot SoW) komen spanningen naar boven die al veel langer een sluimerend bestaan leiden. In deze paragraaf bekijk ik deze SoW-crisis vanuit het perspectief van een mislukte beheersingsstrategie binnen de beweging van de Gereformeerde Bond.

Samen-op-Weg is de naam van het proces van samenwerking en eenwording van de grootste protestantse kerken van Nederland, dat zich tussen 1961 en 2004 heeft voltrokken. Na de Tweede Wereldoorlog groeit zowel binnen de Nederlandse Hervormde Kerk als in de Gereformeerde Kerken het besef dat de onderlinge verschillen kleiner zijn geworden en het zoeken van kerkelijke eenheid vereist is. De oproep van achttien hervormde en gereformeerde predikanten (Pinksteren 1961) wordt gezien als het begin van het SoW- proces (Wallet 2005). Een van de achttien is de Gereformeerde Bondspredikant T. Poot, hoewel de oproep overigens volledig los van de Bond staat.[143]

In 1973 start het SoW-proces formeel met een gezamenlijke synodevergadering. De voorbereiding komt in handen van een gezamenlijk overlegorgaan, de *Raad van Deputaten Samen-op-Weg*. In het traject naar een echte fusie komt een aantal belangrijke

---

Gereformeerde Bond is alles – tenminste voorlopig – weer helemaal stil op dit punt. Het illus.treert de grote interne verscheidenheid die onder de oppervlakte aanwezig is. Hardop de evolutietheorie accepteren roept onrust op, maar betekent niet dat iemand met deze opvatting buiten de Bond komt te staan.

[143] Poot is hierbij betrokken geraakt vanuit zijn taak als docent in het hervormde toerustingswerk van Kerk en Wereld (Driebergen). Hij is hier benoemd vanuit de IZB.kring, waarvoor de Gereformeerde Bond overigens wel een financiële bijdrage heeft geleverd. Na het vertrek van Poot in 1966 naar de hervormde gemeente Groningen wordt deze post niet opnieuw vervuld (bron: Interview met T. Poot, *Reformatorisch Dagblad* 9.12.2003; De Reuver 1993).

beslispunten aan de orde, zoals een intentieverklaring (1986, *Verklaring van Overeenstemming ten aanzien van het samen kerk zijn*), het debat over de ontwerp-kerkorde (1992, eerste ontwerp), de eerste vaststelling van kerkorde en ordinanties (1997) en het definitieve besluit (december 2003). Steeds stelt de Gereformeerde Bond zich inhoudelijk kritisch op. Nieuwe twistpunten ontstaan door de toetreding van een derde partner, de kleinere Evangelisch-Lutherse Kerk in 1990, en de keuze van een naam voor de nieuwe kerk (in 1997 wijzen de hervormden de naam *Verenigde Protestantse Kerk* af). De start van het gezamenlijke Landelijk Dienstencentrum (1999) roept opnieuw protest op omdat tegenstanders dit beschouwen als een ongewenst vooruitlopen op de fusie. Feitelijk beheerst het thema Samen-op-Weg veel discussies in het kerkelijk leven in de periode 1982-2004.

De gestage groei van de Gereformeerde Bond binnen de kerk heeft tot gevolg dat de verwachtingen ten aanzien van de eigen invloed toenemen. Men acht zichzelf een krachtige en zelfbewuste minderheidsgroepering. Al in 1982 wordt sterk bezwaar aangetekend tegen de zwakke plaats die de belijdenis zal gaan innemen. Verder betreurt de Bond het ontbreken van een geestelijk uitgangspunt in de vorm van een gezamenlijke schuldbelijdenis. Op een diepere gevoelslaag leeft de tegenstelling tussen hervormden en gereformeerden. Velen willen de Nederlandse Hervormde Kerk niet opgeven. Wallet zegt dat het ging om 'het gegeven dat de Hervormde Kerk de kerk der vaderen[144] was en bleef' (Wallet 2005: 87). Op een hoogtepunt van de interne bezinning van de Bond over SoW spreekt J. van der Graaf in Putten 1600 ambtsdragers toe:

> '(…) In wat ik nu ga zeggen sla ik – ik besef dat – enigszins aangezette tonen aan. Maar de ernst van het moment dringt ons het zo te zeggen. Van die historische verworteling van de Hervormde Kerk hebben de gereformeerden in het algemeen weinig moeten weten. (…) Dat is inderdaad ons spanningsveld als gereformeerden in de historische Hervormde Kerk. We kunnen niet weg en we kunnen niet méé (…). Gereformeerden gingen ooit weg en intussen gingen ze massaal méé'. (…) De deformatie (…) heeft daar (…) toch aangrijpend om zich heen gegrepen' (DWV 26.11.1992: 789).

Deze principiële afwijzing van het SoW-proces door Gereformeerde Bond betekent niet dat men zich afzijdig houdt. In 1983 is zijn voorman Van der Graaf benoemd in *Raad van Deputaten Samen-op-Weg*, een functie die hij tot 1993 vervult.

Ook andere bonders worden hierbij betrokken. In de Werkgroep *Kernen van Belijden*, die een *Verklaring van Overeenstemming ten aanzien van het samen kerk zijn* opstelt, zitten niet alleen prominente theologen als A. van de Beek en H.W. de Knijff, maar ook de bonders J. Maasland (lid van het hoofdbestuur) en S. Meijers. Deze werkgroep formuleert vier kernen van belijden: de rechtvaardiging van de goddeloze, de kerk is het lichaam van Christus, de waarheid is ondeelbaar, en de roeping om getuige te zijn in de wereld. Rond het begrip waarheid en de formulering daarvan vertelt de werkgroep meer over de eigen worsteling hierbij: 'Het angstvallig vasthouden van de in

[144] Wallet wijst hier naar een artikel uit *Trouw* van 1 september 1983, ter gelegenheid van de benoeming van J. van der Graaf tot lid van de *Raad van Deputaten Samen op Weg*. Het begrip vaderlandse kerk stamt uit de opkomst van het nieuwe nationale bewustzijn in de late 18e eeuw (Van Eijnatten en Van Lieburg 2005: 246). In de debatten rond SoW gaat dit begrip een steeds grotere rol spelen, o.a. in het Hervormd pleidooi van dr. Aalders e.a. (1994).

een bepaalde tijd geformuleerde waarheden heeft vaak geleid tot verstoring van de eenheid.' Het formuleren van de waarheid is niet makkelijk en moet niet worden losgekoppeld van het streven naar 'het samen leven in de éne waarheid (….) Dit verlangen een zo groot mogelijke eenheid te bewaren, kan leiden tot vervaging van de waarheid' (citaat in: Koffeman 2005: 199-200). In een rapportage wordt gesproken over een groeiende herkenning binnen verschillende werkgroepen.

> 'In de Werkgroep Kernen van Belijden, die veel voorwerk heeft gedaan voor deze 'Verklaring', werd ervaren, dat het noodzakelijk én mogelijk is te denken vanuit het midden naar de randen en niet in omgekeerde richting. Daarmee kan ook de richting worden aangegeven, die de éénheid-zoekende kerken zijn ingeslagen' (citaat in Koffeman 2005: 205).

Hierna gaan andere Bonders een rol spelen in SoW, met name de predikanten P. van den Heuvel, die als kerkrechtspecialist ook een centrale rol speelt bij de totstandkoming van de nieuwe kerkorde, en A. Romein, scriba van de kerkvergadering Gelderland en vanaf 1995 lid van de deputaten SoW. De rol van de 'helers' is hier heel zichtbaar en heeft vooral in de eerste fase van het proces de steun van het hoofdbestuur.

In deze tijd neemt in de Nederlandse Hervomde Kerk als geheel het verzet tegen Samen-op-Weg toe. Dat wordt niet zichtbaar in de synode, waar bij de besluitvorming in 1986 slechts twaalf tegenstemmen zijn (16%). Dat wijkt sterk af van een peiling onder kerkenraden en classicale vergaderingen, waarbij 30% de voorstellen afwees en 4% koos voor 'nee mits'. Dit bevestigt de Bond in zijn weerstand tegen SoW. Een jaar hiervoor heeft J. van der Graaf[145] in zijn referaat voor de jaarvergadering al feitelijk een toespeling gemaakt over een mogelijke afscheiding. Hij bepleit het eigen recht van de plaatselijke gemeente:

> 'Zodat niet van bovenaf Samen-op-Weg over de gemeente komt en deze in een harnas komt waarin zij niet kan gaan. Als het onverhoopt toch tot een afhaken moet komen dan zal de kerk, de verenigde kerk, af moeten haken van die gemeenten, die zich niet voegen willen onder een synodaal beleid dat weer de trekken krijgt van een synode die we in het verleden hebben gehad (…)' (DWV 30.5.1985: 327).

Hij geeft wel aan dat dit de zwartste dag van zijn leven zou zijn en dat men met deze mogelijkheden wel rekening moet houden, maar er geen program van mag maken. In 1986 geeft het hoofdbestuur dezelfde boodschap af in een brochure over SoW: 'In afscheidingen hebben wij nooit heil gezien. Als zich in de toekomst een afscheiding zal voltrekken dan alleen deze, dat de Hervormde Kerk zelf zich afscheidt van de vaderlandse kerk, planting Gods in de geschiedenis' (Hoofdbestuur 1986: 20). Het protest krijgt vervolgens vorm in een Manifest van een ambtsdragersvergadering over Samen-op-Weg (Barneveld 1988) en een Gezamenlijk appel van de Gereformeerde Bond, de Confessionele Vereniging en het Confessioneel-Gereformeerd Beraad.

Inmiddels zijn de predikanten van *Het Gekrookte Riet* in 1987 min of meer definitief afgehaakt. Hun voorman Tj. De Jong verklaart: 'We blijven Hervormde Kerk en we gaan niet mee met diegenen die de SoW-kerk voorstaan; (…) in ieder geval zijn zij de wettige voortzetting van de Hervormde Kerk niet' (Wallet 2005: 126). Rond SoW wordt dus een eerste scheur in de beweging van de Gereformeerde Bond zichtbaar. Feitelijk

[145] En niet de voorzitter (L.J. Geluk), zoals Wallet ten onrechte vermeldt (Wallet 2005: 88).

maakt deze stroming zich al in 1981 los van de invloedssfeer van het hoofdbestuur door het oprichten van een eigen blad en rond SoW haken zij al in een vroeg stadium af. De bevindelijk-hervormde flank zet hiermee ook een toon die invloed zal hebben op de Bond als geheel.

De onrust over SoW cumuleert in de al genoemde ambtsdragersbijeenkomst in Putten (1992) en het hier verzonden 'Adres' (verzoek) aan de synode. Hierin wordt een 'onaanvaardbaar' uitgesproken over de nieuwe ontwerpkerkorde. Tegelijk wordt de eigen positie kernachtig verwoord in de paradox 'We kunnen niet weg en we kunnen niet méé'. De hervormde synode neemt de weerstand serieus en belegt in januari 1993 een aparte synodevergadering over het Adres van de Gereformeerde Bond. Twee hoofdbestuursleden lichten de tekst toe en er ontstaat een lang debat. Bij de afronding houdt zowel de gereformeerde H.B. Weijland als de algemeen secretaris van de Bond, Van der Graaf, een emotionele toespraak. Synodelid R. van Kooten schrijft in de nabeschouwing over de inbreng van de laatstgenoemde:

> 'De rede rond de klok van één in de nacht was met gezag. Niet het gezag van een manager die de touwtjes in handen wil houden, maar met een belijdend, een profetisch gezag van een getuigenis recht uit het hart. (…) Maar dit moge voor verschillende synodeleden nieuw zijn: ze hebben kunnen zien, horen en ervaren dat het spreken over de religie van het belijden geen stokpaardje is, maar een zaak die tot in het diepst van het bestaan leeft en raakt' (DWV 28.1.1993: 65).

Incidenteel wordt deze stellingname van de Bond, vooral vanuit de linkerflank, bekritiseerd.[146] In het eigen blad komen in deze periode nauwelijks kritische stemmen naar voren. Alleen de rubriek *Uit de pers* gaat kritisch in op uitspraken van W. Dekker (Wezep). Hij heeft in de *Hervormde Kerkbode, weekblad voor de Nederlandse Hervormde Kerk op de Veluwe* geprotesteerd tegen het onvruchtbare isolement dat door een massabijeenkomst wordt versterkt en een afscheidingsgeest aanwakkert:

> 'Er kan honderd keer worden ontkend dat men afscheiding wil, maar met zulke manifestaties wordt wel een geest van afscheiding, die altijd óók in de G.B. gesluimerd heeft, aangewakkerd. Ik acht dat gevaarlijk. De Gereformeerde Bond heeft de roeping om het zout in de pap te zijn van (…) de bredere Protestantse Kerk in Nederland' (citaat in: DWV 17.12.1992: 842).

Maasland pareert dit op basis van zijn eigen ervaring als lid van het hoofdbestuur:

> 'Ik kan uit jarenlange deelname aan de gesprekken binnen het HB over SoW het absolute tegendeel verklaren. Als er voortdurend één richting was die we nooit hebben willen gaan, dan is het juist die van afscheiding. Zorgvuldig hebben we er (…) voor gewaakt ook maar enige suggestie in die richting te uiten' (DWV 17.12.1992: 842).

Hij noemt Dekkers visie op participatie 'veel te idealistisch' en benadrukt dat het in SoW-voorstellen gaat om 'een nieuw te vormen kerk, waarin op centrale punten het gereformeerde karakter wordt prijsgegeven.' Achter dit meningsverschil met Dekker 'ligt wellicht ook een verschil in visie op de kerk. '(…) Zal de Christus der Schriften Ko-

[146] In *Kontekstueel* van juni 2003 stelt H. de Leede dat de 'onhelderheid van dit aforisme' heeft geleid tot onhelder beleid. Een jaar later, maart 2004 bevestigt oud.hoofdbestuurslid J. Maasland dit en constateert dat dit misleidend is geweest omdat een dergelijk standpunt nooit was vol te houden. Dit laatste is opmerkelijk omdat hij in 1992 nog heel andere dingen heeft gezegd in reactie op W. Dekker.

ning zijn over Zijn kerk of zal de mens van nu met zijn intellectualistisch geladen denken over God en Zijn openbaring het voor het zeggen krijgen?' (DWV 17.12.1992: 842-843).

Het principiële in de eigen stellingname wordt ook duidelijk door de titel van de brochure van het hoofdbestuur uit 1994 over de nieuwe conceptkerkorde: *Ondeugdelijke basis voor een Verenigde Protestantse Kerk in Nederland*. Binnen de Hervormde Kerk groeit de weerstand tegen SoW. Wallet koppelt dit aan de eenzijdige beeldvorming in de kring van de Bond: '*De Waarheidsvriend* bleef in zijn voorlichting kiezen voor een negatieve interpretatie van het synodegebeuren' (2005: 163). Hij illustreert dit met een sprekend citaat uit 1995 over afbrokkeling van het draagvlak binnen de hervormde synode: 'Geharnaste voorstanders van SoW hebben, soms trillend van emotie, moeten aanzien, dat SoW, zoals het zich nu ontwikkelt, zwaar verzet oproept. Deze synode was voor hen een grote teleurstelling' (DWV 22.6.1995: 423; Wallet 2005: 367). Uiteindelijk blijft de invloed van de Gereformeerde Bond beperkt tot het vertragen van het hele proces en het wegnemen van één van de grootste struikelblokken op het punt van de belijdenis. De veel bekritiseerde *Leuenberger Konkordie* verdwijnt als grondslag voor de nieuwe kerk.

Inmiddels zet de onrust in eigen kring zich voort. Ondanks alle verzet tegen Samen-op-Weg gaat dit proces door. Op de rechterflank van de Bond verklaart in maart 1996 een groep van 95 predikanten op initiatief van W.J. op 't Hof in een open brief niet mee te gaan maar in de eigen kerk te blijven.[147] Deze groep belegt los van het hoofdbestuur een eigen predikantendag. De Bond vindt dit verontrustend, omdat zijn paradox wordt omgebogen naar een eenzijdig 'Wij kunnen niet mee'. Het hoofdbestuur krijgt het verwijt de kool en de geit te willen sparen. De interne verwijdering zet zich door, als deze predikanten een aparte organisatie oprichten naast en tegenover het hoofdbe-

[147] De eerste maanden van 1996 zijn hectisch geweest. Synodelid H. Klink is teruggetreden omdat de bezwaren van vele classes niet serieus worden genomen. Het hoofdbestuur stuurt een open brief aan het synodebestuur, en een groep van bijna 350 predikanten (gereformeerde bond en confessioneel) stuurt een eigen open brief om de bezwaren van Klink te ondersteunen. Beide brieven worden in januari 1996 gepubliceerd in *De Waarheidsvriend* (resp. op 18 en 25 januari). Het hoofdbestuur wijst in scherpe bewoordingen de kerkfusie af: 'Wij kunnen en willen niet mede verantwoordelijk zijn voor het prijs geven van de historische Hervormde Kerk aan een kerk, die niet meer geworteld is in de traditie van de Reformatie.' In februari schrijft bestuurslid Kieskamp persoonlijk een *Hervormd Adres*: 'In het tumult van de huidige ontwikkelingen in het Samen-op-Weg-proces wil ik in een persoonlijke reactie vanuit hervormd gereformeerde visie, duidelijk maken wat mij beweegt om de Nederlandse Hervormde Kerk niet te kunnen prijsgeven voor een gefuseerde kerk zoals die wordt voorgestaan' (DWV 15.2.1996: 116). Een week later schrijft de voorzitter van de Bond, Van Brummelen, dat het er soms op gaat lijken dat 'ieder doet wat goed is in eigen oog. Hoe begrijpelijk veelal, toch is dat niet de beste, geestelijke weg' (DWV 22.2.1996: 124). Aansluitend belegt de Bond samen met de Confessionele Vereniging in Katwijk een gebedssamenkomst vanwege de crisis in de Nederlandse Hervormde Kerk. Het duidelijke 'nee' in de open brief van 95 predikanten (onder leiding van Op 't Hof) wordt niet in *De Waarheidsvriend* gepubliceerd. Wel schrijft men (25 april) over 'toenemende onrust' en 'zo kan en mag het niet verder gaan'. Het hoofdbestuur schrijft een nieuwe ambtsdragersbijeenkomst uit (in september 1996), maar 'de 95' zijn sneller met hun predikantendag in mei, waar zij een eigen organisatie oprichten.

stuur. Dit wordt een stichting met als naam 'Comité tot behoud van de Nederlandse Hervormde Kerk'.[148] Na een breed intern beraad over de crisissfeer[149] (Wallet 2005) organiseert het hoofdbestuur in september 1996 een nieuwe ambtsdragersbijeenkomst (Amersfoort) met een bijgestelde toon. Het hoofdbestuur wil 'geen wereldse methoden' en stelt: 'we kunnen niet heen gaan en de kerk prijsgeven aan hen die er geen recht op hebben' (Wallet 2005: 165). Het motto is vanaf nu: 'Wij willen niet mee, maar gaan ook niet weg'. SoW is niet meer onaanvaardbaar.

Op dit moment is er een proces binnen de eigen achterban op gang gekomen, waar het hoofdbestuur geen enkele invloed meer op heeft. Vertegenwoordigers vanuit *Het Gekrookte Riet* en predikanten uit de Gereformeerde Bond die een radicalere opstelling wensen tegenover het SoW-proces vinden elkaar in hun onvrede over zowel de synode als het hoofdbestuur van de Bond. Hun onvrede over de Gereformeerde Bond richt zich behalve op zijn koers in het Samen-op-Weg-proces ook op de afloop van de zogenaamde 'vrij-beheerkwestie'. Dat houdt in het beëindigen van de ruimte die er jarenlang binnen de Nederlandse Hervormde Kerk geweest is voor een zelfstandig beheer binnen gemeenten.

In de *Hervormde Kerkorde* in 1951 is via overgangsbepalingen ruimte gelaten voor de oude praktijk, waarin een kerkvoogdij plaatselijk zelfstandig het financieel beheer voert. De nieuwe kerkorde brengt het financieel beheer onder de eindverantwoordelijkheid van de kerkenraad, met ouderlingen die hierin als ouderling-kerkrentmeester een speciale taak hebben. De Gereformeerde Bond heeft altijd de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeente verdedigd, ook op beheersmatig terrein.[150] Wanneer de synode in 1991 besluit dat de overgangssituatie in 1996 eindigt, moeten vele gemeenten zich gaan aanpassen. Het hoofdbestuur en het merendeel van de Bondsgemeenten legt zich hierbij neer.

Ander gemeenten blijven zich tegen het nieuwe beheer verzetten en uiteindelijk gaat een groep van 73 hervormde gemeenten, hoofdzakelijk uit de kring van de Gereformeerde Bond, bij de burgerlijke rechter in beroep. Dit wordt afgewezen, hetgeen leidt tot een langdurig vervolg bij hogere rechters. Uiteindelijk stelt de Hoge Raad eind 2003 de landelijke kerk definitief in het gelijk.[151] De onvrede richt zich mede op het

---

[148] Opgericht 10 mei 1996. Een jaar later (21 juni 1997) houden zij een eerste bezinningsdag, waar de predikanten K. ten Klooster, L.W.Ch. Ruijgrok en C.J.P. van der Bas spreken (in 1998 gepubliceerd onder de titel: *Om een gereformeerde kerk. De kerk op het spel.5*). Andere initiatiefnemers zijn de jurist P. Baijense en de predikanten R. van Kooten en W.J. op 't Hof. Laatstgenoemde persoon is de verbindingslijn naar de predikanten uit de kring van *Het Gekrookte Riet*.

[149] Wallet geeft hierover geen nadere informatie. Vanuit zijn positie als secretaris van de *Raad van Deputaten Samen op Weg* zal hij hier ongetwijfeld goed van op de hoogte zijn gebleven.

[150] Leidinggevenden van de Gereformeerde Bond (Severijn, I. Kievit) hebben in 1951 bij vaststelling van de kerkorde juist op dit punt bezwaar aangetekend tegen, verwijzend naar de zelfstandigheid van plaatselijke kerken (Exalto 1981).

[151] Hoge Raad in december 2003: http://www.kerkrecht.nl/main.asp?page=453&intNieuwsID=2 en F.T. Oldenhuis, *Nederlands Dagblad*, 3.1.2004. Van de aangekondigde rechtsgang naar het Europese Hof in Straatsburg is het door de afloop van het SoW.proces in 2004 niet meer gekomen. De synode van de Hersteld Hervormde Kerk heeft in 2008 uitgesproken, dat het vrij beheer weer mag worden gebruikt.

hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond, omdat dit zich na de besluitvorming in 1991 heeft geconformeerd aan deze regelgeving. Het verwijt klinkt dat de Bond zijn principes heeft verloochend. De verontrusting over beide processen, Samen-op-Weg en vrij beheer, versterkt elkaar en leidt tot verdere afbrokkeling van het gezag van het hoofdbestuur in dit deel van de achterban. Het vrij beheer is een symbool voor de lokale onafhankelijkheid. Men vreest dat het opheffen van het vrij beheer ook het verlies van een machtsmiddel in het SoW-proces betekent.

Een ambtsdragersbijeenkomst van *Het Gekrookte Riet* in oktober 1996 stelt dat het hoofdbestuur woordbreuk pleegt met zijn nieuwe SoW-koers. Zij wijzen verder gezamenlijk overleg af (Wallet 2005). Eind 1998 cumuleert de interne spanning binnen de Bond in het bijeenroepen van een buitengewone extra ledenvergadering op initiatief van een aantal verontruste leden. Die willen het hoofdbestuur dwingen tot een andere koers in het SoW-proces. Het hoofdbestuur blijft de binnenkerkelijke weg bewandelen:

> 'Het gaat om de vraag of de verenigde kerk in haar ambtelijke vergaderingen wordt erkend of niet. Dan gaat het uiteindelijk toch – het hoogste woord moet eruit – om scheiden of blijven. Het hoofdbestuur wil zich niet afsnoeren van het geheel van de kerk (…)' (J. van der Graaf, DWV 31.12.1998: 874).

De motie die het beleid van het hoofdbestuur afkeurt, wordt uiteindelijk – bij gebrek aan ondersteuning onder de 450 aanwezigen – ingetrokken. Het beleid van het bestuur heeft de steun van de leden, maar de kloof met het Comité is onoverbrugbaar geworden. Een deel van de achterban vindt het moeilijk te kiezen tussen beide. De weerstand tegen Samen-op-Weg leeft breed in de stroming van de Gereformeerde Bond.

Tegelijkertijd is er een groep bonders die wel actief participeert in Samen-op-Weg. Al is Van der Graaf zelf in 1993 afgehaakt, hij wordt door vele anderen opgevolgd.[152] Feitelijk allen open bonders.

Naarmate het moment van fusie dichterbij komt, wordt de druk op de synode opgevoerd. Ook via formele posities in het moderamen wordt getracht het besluitvormingsproces te beïnvloeden. Dit werkt naar twee kanten, want de benoeming van nieuwe synodevoorzitters uit de middenstroming van de Bond[153] heeft ook tot gevolg dat daardoor hun achterban minder makkelijk afstand kan nemen van de besluitvorming.

In de periode tot 1998 gaat het om de vormgeving van de nieuwe kerk via een concept-kerkorde. Over die tijd zegt Wallet (2005: 132): 'Slagorden van meningen werden tegenover elkaar gezet.' Inmiddels is ervoor gekozen de structuur van de Hervormde Kerk leidend te laten zijn en elementen uit de andere kerken toe te voegen.[154] Het

---

[152] Wallet (2005: 16) noemt hierbij nadrukkelijk de namen van P. van den Heuvel, A. Romein, F.G. Immink en K.W.F. Borsje. 'En anderen', zegt hij zonder verdere toelichting.

[153] B.J. van Vreeswijk (1998.2001) en A.W. van der Plas (2001.2004).

[154] Als naam wordt uiteindelijk voor 'Protestantse Kerk in Nederland' gekozen. Dit is, conform het hervormde basismodel, in enkelvoud, omdat deze kerk als zodanig gestalte is van de ene heilige katholieke Kerk. Die bestaat uit gemeenten met de classis als scharnierpunt. Van de gereformeerden is de visie overgenomen, dat de nadruk op de plaatselijke gemeente moet liggen. Van de luthersen komt de opvatting dat de gemeente voortkomt uit het openbare ambt van Woord en Sacrament.

betekent geenszins dat de onrust verdwijnt. Het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond blijft zich als een van de belangrijkste woordvoerders systematisch tegen het fusieproces verzetten. Sterk wordt een federatiemodel bepleit. De synode komt de bezwaarden in 1998 op dit punt enigszins tegemoet. Men krijgt de gelegenheid met voorstellen te komen die 'meer ruimte te creëren om eigen vormen van kerkelijk leven voort te zetten binnen het gezamenlijk kerk zijn.'[155] Het lukt de tegenstanders van SoW niet om met een alternatieve visie te komen, omdat hun onderlinge verschillen te groot zijn. Als antwoord op de stagnatie in het hele proces formuleert de kerkleiding daarna zelf een voorstel om meer federatieve elementen in te bouwen binnen de nieuwe kerk, dus 'om eigen vormen van kerkelijk leven voort te zetten.' (Wallet 2005: 272)[156] Hierdoor zijn er naast protestantse gemeenten ook aparte hervormde, gereformeerde en lutherse gemeenten blijven bestaan. Op deze manier is meer ruimte geschapen voor interne verscheidenheid in de nieuwe kerk. Tot en met de laatste adviesronde via de classes wordt breed de zorg uitgesproken over gemeenten waar scheuring dreigt. 'Het typisch hervormde solidariteitsgevoel werkte tot het laatst toe door', zegt Wallet in zijn nabeschouwing (2005: 309).

In de slotfase van het fusieproces zet de scriba van de SoW-kerken, B. Plaisier, als eindverantwoordelijke in de kerkelijke organisatie, bewust een versnelling door. Tijdens een vakantie in Tunesië (begin 2002) realiseert Plaisier zich dat tegenstanders van SoW steeds meer hun kans roken. Hij zegt achteraf:

> "Het leek een gebed zonder end te worden" (…) Ik had de indruk dat grote groepen gematigde kerkleden het gezeur en gedoe op de millimeter zat waren. (…) We dachten: we moeten nú een datum kiezen waarop we een definitief besluit nemen, er is een moedige stap nodig." Hij vervolgt: "Passie helpt. Als je zelf iets duidelijk voor je ziet, kun je anderen meekrijgen. Ik dacht: We gaan de drie synodes niet vragen of ze er voor voelen om de zaak te versnellen, nee, we delen ze gewoon mee dat het dan moet gebeuren" (Hakkenes 2008: 54).

Tot het einde toe probeert de Gereformeerde Bond te zoeken naar alternatieve oplossingen. Illustratief is hun vraag tijdens een ontmoeting met het triomoderamen (februari 2003): 'Is er niet een ontzaglijke vertrouwenscrisis in de kerk? Zou het niet van pastorale wijsheid en geestelijke moed getuigen geen verdere stappen op de weg naar de vereniging te zetten?' (DWV 20.2.2003; citaat in: Wallet 2005: 226). Tegelijkertijd komt er in 2003 ook nog een 'Appel' van predikanten en 262 (wijk-)kerkenraden om de fusie

[155] Als gevolg van de motie Visser.De Heijst, 21 maart 1999 (Wallet 2005: 202).

[156] Illustratief voor de rol van open bonders in dit proces is de bijdrage van A. Romein als voorzitter van een werkgroep die in 1999 wordt ingesteld met het oog op de impasse op het punt van de naamgeving (de meerderheid van de hervormde synode wil een andere naam) en het uitblijven van alternatieve voorstellen op het punt 'federatie of fusie'. Deze werkgroep heeft de federatieve elementen uitgewerkt en ingepast in de fusieplannen. Op de volgende triosynode (januari 2000) roept hij op, 'het eigene niet te koesteren, maar het in te brengen in het grote geheel van Samen-op-Weg.' Nadat in gespreksgroepen is gesproken over ieders pijnpunten, stelt hij op het moment van besluitvorming 'dat de roeping tot eenheid een geestelijke beweging is. Het is hem opgevallen, hoe de gedachte aan eenheid bij de bezwaarden niet onder woorden werd gebracht. Is het geen hardigheid des harten wanneer wij, gehoord Johannes 17, de verdeeldheid accepteren?' (Wallet 2005: 275).

uit te stellen. Vanuit de Hervormde Kerk wordt nog een handreiking aan de bezwaarden gedaan, zodat zij in de vorm van een 'Verklaring' hun verbondenheid met het gereformeerd belijden kunnen uitspreken en dit voor de toekomst kunnen vastleggen als preambule van een eigen beleidsplan.

Enkele maanden voor het fusiebesluit bespreekt de synode een rapport van de landelijke visitatoren, *Overzicht van het geestelijk leven van gemeenten en kerk 1996-2002,* waarin kritisch wordt gesproken over het groeiende verzet tegen het Samen-op-Weg-proces, de vertraging daardoor en de energie die dit vraagt, hetgeen 'in bepaalde opzichten verlammend heeft gewerkt op het kerkelijk leven in de afgelopen jaren' (citaat in: Wallet 2005: 311) Over het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond schrijven de visitatoren, dat de interne oppositie het hen moeilijk maakt om leiding te geven, omdat zij verlamd worden door de angst dat de hervormd-gereformeerde beweging doormidden zal scheuren. Deels mag het hoofdbestuur dit zichzelf verwijten, omdat het een gevolg is van de door hen bepleite paradox die hier een patstelling wordt genoemd. Deze opstelling maakt 'dat de bezinning iets machteloos had en onvruchtbaar bleef' (College van visitatoren-generaal: 37). Ook het hoofdbestuur van de Confessionele Vereniging krijgt het verwijt dat het niet duidelijk leiding heeft gegeven. De visitatoren constateren dat de rechterzijde van de kerk met haar sterke gehechtheid aan de Nederlandse Hervormde Kerk wordt beheerst door 'het individualisme dat in onze samenleving leeft' (College van visitatoren-generaal: 40). De landelijke kerk leeft niet meer voor mensen. Hun kerkelijk besef beperkt zich tot de plaatselijke gemeente.[157] De triosynode aanvaardt dit rapport op 20 november 2003 met slechts 7 tegenstemmen.

De gereformeerde bonder die op dat moment de hervormde synode leidt, is A.W. van der Plas. Hij stipt in een interview aan dat in de achterban van de Bond, in de kerkenraden, is nagelaten om de gemeenten te informeren over wat er gaande is, vanuit het besef dat het toch wel zou vastlopen. Daardoor zijn velen de aansluiting met het proces kwijtgeraakt en zijn de gemeenten niet goed geïnformeerd over de mogelijkheden die de nieuwe kerk hun biedt (Wallet 205: 314).

Het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond voert een strijd op twee fronten. Enerzijds moeten de eigen leden worden voorgelicht over de onvermijdelijkheid van het proces,[158] anderzijds blijft men landelijk strijden voor uitstel van het onvermijdelijke besluit. Zes dagen voordat het besluit valt, wordt dit nog onderstreept via een petitie met 10.700 handtekeningen. Nog op de valreep, de dag van de besluitvorming rond SoW (12 december 2003) schrijft het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond een open brief aan de synodeleden om hen attent te maken op de scheuren in gemeenten en gezinnen die het gevolg zullen zijn van hun beslissing.

---

[157] Hoe waar dit laatste mag zijn, de koppeling aan individualisme in de samenleving doet geen recht aan alle dieper liggende aarzelingen en bezwaren.

[158] Opmerkelijk is de interne regie van de Bond. Net als over andere onderwerpen wordt ook over SoW niet openlijk gediscussieerd in *De Waarheidsvriend*. Alleen het eigen standpunt wordt uitgewerkt. Vergelijk de eensgezindheid in de artikelenserie, die wordt gebundeld in het boek *Licht op de kerk* (Vergunst 2003) met de tweespalt die er al vanaf 1996 is.

De definitieve besluitvorming vraagt om een gekwalificeerde, twee-derde, meerderheid in elke synode. Elke stem wordt belangrijk. In de synode stemt elke afgevaardigde zonder last of ruggespraak en daarom besteden de classes aandacht aan de vraag wie uit hun midden wordt afgevaardigd. Wallet (2005: 318) beschrijft hoe ingrijpend dit is gegaan in de classis Harderwijk, zodat haar eerste afgevaardigde, de gereformeerde bonder C. van Sliedregt, omwille van de druk om tegen te stemmen, zich genoodzaakt ziet terug te treden. Zijn vervanger stemt wel tegen. Wanneer uiteindelijk twee synodeleden uit de kring van de Gereformeerde Bond vóór de fusie stemmen (H. de Jong en G. de Fijter) krijgt het voorstel voldoende steun.[159] Door een deel van de achterban worden zij als verraders beschouwd. De Fijter zegt hierover in 2008:

> 'Toen op 12 dec. 2003 het besluit was genomen, kwam er zó'n geweld tevoorschijn dat ik nooit voor mogelijk had gehouden. (…) (I)k kan wel zeggen dat er is geprobeerd om mijn ziel kapot te trappen. En ik heb nog pijn als ik denk aan hoe eenvoudige godvrezende gemeenteleden voor ogen werd geschetst dat de Protestantse Kerk het meest vreselijke was dan er ooit zou kunnen gebeuren.' Over het feit dat hij in 2007 synodepreses werd zei iemand: "Het Judasloon is uitbetaald" (Hakkenes 2008: 59).

Velen hebben in de laatste periode publiekelijk uitgesproken dat 'blijven' gewenst is, onder wie een grote groep emeriti-predikanten. Vanuit de Classis Alblasserdam komt op de valreep een nieuw initiatief om nog nadrukkelijker de eigen gereformeerde identiteit te onderstrepen en binnen de Protestantse Kerk alleen het gezag van de gereformeerde belijdenisgeschriften te aanvaarden. Mede hierdoor besluit alsnog een aantal predikanten uit de kring van het Comité in de eindfase met de kerkfusie mee te gaan en afstand te nemen van het 'ongeestelijke activisme' vanuit het Comité.[160]

Niettemin is het gevolg dat een aanzienlijk deel van de trouwe achterban van de Bond kerkelijk een andere weg gaat. Al tijdens de laatste synodevergadering dreigt R. van Kooten: 'Als vandaag het fusiebesluit genomen wordt, zullen we morgen al dingen moeten doen die gedaan moeten worden' (Wallet 2005: 318). En dit gebeurt onder leiding van het Comité. Het draaiboek lijkt vooraf al gemaakt te zijn. In januari worden voorlichtingsavonden georganiseerd en eind januari komt een Convent van kerkenraden bijeen. Eind april 2004 tekenen 55 gemeenten een notariële akte, waarin elke gemeente uitspreekt met ingang van vrijdag 1 mei verder te gaan onder de naam 'Neder-

[159] Hierin tonen beiden zich echte 'helers', omdat zij de eenheid in de kerk zwaarder laten wegen dan het risico dat SoW in eigen kring tot een scheuring leidt. Dat ook anderen zoals ouderling W. van Groningen (Goes, lid Gereformeerde Bond) en de predikant M. van der Giessen (geen lid van de Gereformeerde Bond, maar wel bestuurslid IZB en opgenomen in het *Adresboekje* GB) tot de voorstemmers behoren, krijgt geen publiciteit, evenals het gegeven dat er ook vanuit de breedte van de kerk enkele tegenstemmers waren (mededeling P. Vergunst, interview 18 augustus 2007).

[160] Dit zgn. Convenant van Alblasserdam wordt in maart 2004 vanuit het moderamen van de synode erkend. Dit draagt bij aan het besluit van een laatste vijftal predikanten uit de kring van het Comité om, ondanks grote bezwaren tegen de fusie, in de laatste week voor 1 mei toch afstand te nemen van het 'geesteloos Kuyperiaans activisme' in de kring van het Comité (zie: http://www.nd.nl/artikelen/2004/april/29/oud.betrokkenen.kritiseren.comite). Een enkeling volgt deze stap pas later in 2004.

landse hervormde gemeente (in hersteld verband)'.[161] Zij zien zichzelf als de voortzetting van de oude Nederlandse Hervormde Kerk. Op grond van een rechterlijke uitspraak moet men een andere naam kiezen, zodat zij als Hersteld Hervormde Kerk (HHK) verder gaan.[162]

Ruim 100 Gereformeerde Bondsgemeenten verliezen een aanzienlijk deel van hun leden. Een tiental gemeenten houdt zelfs geheel op te bestaan binnen de PKN. In gemeenten waarin geen scheuring plaatsvindt, verandert weinig tot niets. Elders zijn de gevolgen van de scheuring groot. De effecten variëren van een voortdurend voelen van de pijn van het verlies (halfvolle kerken, verlies predikantsplaats, familieruzies) tot een – mogelijk even vaak voorkomend – gevoel van opluchting dat de Samen-op-Weg-discussies eindelijk zijn afgesloten en alle energie op de eigen gemeente kan worden gericht. In de meeste Bondsgemeenten blijft de identiteit ondanks het verlies van veel leden uit de bevindelijke flank, relatief ongewijzigd.

De Gereformeerde Bond zelf gaat als organisatie en als beweging schijnbaar onveranderd verder binnen de PKN. Het oplossen van plaatselijke spanningen is toevertrouwd aan een Commissie voor Bijzondere Zorg van de PKN.[163] De Bond wil de 'rechterflank' binnen de gemeenten niet graag alsnog aan de hersteld hervormden verliezen, zodat hij nadrukkelijk een vertegenwoordiger van bevindelijke bonders bij zijn werk betrekt. Dit staat niet los van alle pogingen uit de eindfase van het SoW-proces om de schade zo beperkt mogelijk te houden.

Het hoofdbestuur evalueert zelf in december 2005 het SoW-proces in de brochure *Hervormd gebleven*. De interne controverse met het Comité krijgt nauwelijks aandacht. Die wordt voor de eerste keer aangestipt met betrekking tot de onmacht om in 1998 voor de synode samen een alternatief te ontwikkelen. 'Het tekent onze gebrokenheid, onze verdeeldheid. Hiermee komt pijnlijk onze schuld aan het licht, voor God, voor elkaar en voor de kerk' (Hoofdbestuur 2005: 25).

Onder het kopje 'Hoe kon het gebeuren?' wordt een analyse gegeven waarin de volgende overwegingen naar voren komen:

> 'Wie had deze ontwikkeling tien, vijftien jaar geleden kunnen voorzien?' (…) 'Hebben wij te fors gesproken?' (…) 'verkokering binnen gemeenten die zich rekenden tot de Gereformeerde Bond' (…) 'Uiteindelijk ligt de diepere oorzaak van de onderlinge verwijdering

[161] *Reformatorisch Dagblad* 29.4.2004.

[162] In totaal telt de HHK per 1 januari 2008 117 gemeenten en een moeilijk vast te stellen aantal leden. Zelf houdt zij op dat moment het aantal op 70.000 personen, maar het SCP geeft een realistischer omvang van 54.000 leden aan.

[163] In deze Commissie voor Bijzondere Zorg (CBZ) zitten relatief veel bonders, onder wie J. van der Graaf. Anno 2012 is voor nagenoeg elke gemeente die met een breuk te maken kreeg, een regeling getroffen waarmee men beoogt zowel de eigen gemeente als de groep die buiten de PKN verder gaat recht te doen. Het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond speelt hoogstens op de achtergrond in een aantal gevoelige situaties een bemiddelende of stimulerende rol. Het steunt ook financieel en met advies gemeenten die in een gebroken situatie terecht zijn gekomen. Tegelijk gaan alle andere werkzaamheden 'gewoon' door. In het Jaarverslag van de Gereformeerde Bond van mei 2007 komt zelfs geen enkele verwijzing meer voor naar de gevolgen van de SoW.crisis.

> in het gebrek aan geestelijke spankracht van de gemeenten. Waar het geestelijk leven kwijnt, steekt kerkelijke zelfgenoegzaamheid de kop op (…)' (Hoofdbestuur 2005: 27-30).

Daarna wordt aangegeven dat vanaf de jaren '80 de flanken zich organiseerden rond de tijdschriften *Het Gekrookte Riet* en *Kontekstueel*. Feitelijk geeft het bestuur hiermee aan hoe klem het zat tussen de helers en allen die na 1996 verzet bleven aantekenen. Dat een minderheid vanuit het Comité zich uiteindelijk niet van de kerk losmaakte, wordt als winst gezien.

Aangaande de scheuring wordt schuld beleden en deze gebrokenheid van het kerkelijk leven wil men blijven meedragen. Tegelijk signaleert men ook in vele gemeenten enige ontspanning nu de debatten over SoW zijn afgelopen. Hoe wil men verder? Calvijn wordt aangehaald, die op zijn sterfbed vroeg in de gemeente 'niets te veranderen. De mensen vragen dikwijls om nieuwigheden. Ik vraag dit niet voor mijzelf, uit eerzucht (…) Maar omdat alle veranderingen gevaarlijk en soms schadelijk zijn' (citaat in: Hoofdbestuur 2005: 46-47). Het gaat om de trouwe prediking van het Woord en om de Geest die mensen vernieuwt en gemeenten doet herleven. Dat gereformeerd belijden wil men inbrengen in de Protestantse Kerk in Nederland.

Het is duidelijk dat het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond zijn beheersingsstrategie voortzet. Participeren in de kerk vanuit het behoud van eigenheid, met een grote argwaan naar teveel openheid en vernieuwing zoals die in de flank van de open bonders aanwezig is. Die flank wordt ook niet uitgenodigd bestuurlijk te participeren. Tegelijk wordt hun opnieuw wel alle ruimte geboden mee te draaien in de bredere beweging van de Gereformeerde Bond omdat er veel is wat samenbindt.

Hoofdbestuurslid C. Blenk is in 2006 realistischer als hij aangaande 1996 stelt: 'Het hoofdbestuur had zelf een worsteling, eer het de koers kon aangeven' (Blenk 2006: 31). Van der Graaf stelt in een terugblik, dat de afscheiding in 2004 sterk is beïnvloed door de reformatorische zuil:

> "(…) ikzelf heb nóóit overwogen om de kerk vanwege de fusie te verlaten. Orthodoxe hervormden hebben het idee van afscheiding altijd afgewezen. (..) Ja, ik heb de bezwaren aangejaagd, maar ik heb altijd gezegd: we zijn geroepen om op onze post te blijven. Dat er toch een groep hervormden is weggegaan, is zó on-hervormd. Zeker, ik ben daar tot op zekere hoogte verantwoordelijk voor. Maar de gevolgen zie je pas achteraf. Ik ben verantwoordelijk, mede, voor de meningsvorming. Niet voor het gedrag van sommige mensen. En, let wel, negentig procent van de Bonders is gebleven. Het is geen complete uittocht geweest. Die tien procent is onder de invloed geraakt van een ander soort denken, van refo-ideeën. Ik heb me nooit kunnen indenken dat dit ooit zou gebeuren. Natuurlijk heb ik mij afgevraagd: Wat heb ik losgemaakt? Heb ik een geest uit de fles gelaten die er niet meer in wil? (Hakkenes 2008: 64-65).

In 2012 herhaalt Van der Graaf dat hij nooit gedacht heeft, dat er in eigen kring een scheuring zou kunnen komen. Hij noemt zichzelf en de Gereformeerde Bond hier wel mede schuldig aan. In algemene zin vraagt hij zich af of verzet tegen het verenigingsproces wel altijd werd 'gedragen door een geest van verootmoediging' (2012: 79) en het in veel gemeenten congregationalistisch toeging.

Anderen zijn, zoals we zagen in de standpunten van De Leede en Dekker, in hun evaluatie minder positief geweest over rol van de Bond. Als betrokken buitenstaander benadrukt Wallet uiteindelijke de goede afloop van het SoW-proces:

> 'Felle polemieken hebben mensen verwond en modaliteiten geschaad', maar 'Met alle vallen en opstaan, met kromme lijnen en omwegen is de vereniging er een teken van dat

> breuken kunnen worden geheeld en scheidingen kunnen worden overwonnen. Maakt dat alleen al het proces niet de moeite waard?' (Wallet 2005: 331).

Feitelijk heeft Post deze situatie al in 1998 helder geanalyseerd, als hij stelt dat Samen-op-Weg de interne verhoudingen onder druk zal zetten als gevolg van de spanning tussen 'delen' en 'helen'. Het negeren van tegenstellingen vanuit het hoofdbestuur zou contraproductief kunnen werken. De grote nadruk op de eigen uitgangspunten is inderdaad een voedingsbodem voor de interne onrust geworden.

Ongewenste en onbedoelde neveneffecten zijn niet te regisseren. Als de onderhuidse spanningen aan het licht komen, wreekt zich het gebrek aan interne openheid over en de acceptatie van onderlinge verschillen. De Bond als geheel heeft met zijn nadruk op de waarheidsvraag weinig ervaring in het omgaan met verscheidenheid en het aangaan van compromissen.

Rond het ontstaan van de scheuring in 2004 tekent zich een helder beeld af over het functioneren van de Bond als stroming. Het bestuur probeert leiding te geven, maar krijgt hierin niet de hele achterban mee. Het staat hierin ook voor een bijna onmogelijke opgave om intern procesbeheerser te zijn en extern de rol als belangenbehartiger te vervullen.

Het is hier niet de plaats om te bepalen in welke mate individualisering in dit proces een rol speelt. In ieder geval hebben individuele predikanten een leidinggevende rol vervuld, waarbij de verbondenheid met een specifieke collectiviteit onmiskenbaar is.[164] Naast de verminderde gezagsverhoudingen speelt de groepsdynamiek een belangrijke rol bij dit conflict.

De scheuring is pijnlijk en ingrijpend voor alle betrokkenen, ook voor het imago van de Bond. Tegelijk moet en gaat de Bond verder. In 2005 wordt zijn naam aangepast aan de nieuwe situatie in de Protestantse Kerk, waarbinnen zijn doelstelling nog onverminderd actueel is.

[164] Predikanten zijn in de Samen-op-Wegdiscussies veelal de woordvoerders en zij organiseren hun achterban en geven voorlichting via brochures, tijdschriften en toespraken. Toch is dit gedrag zeker niet puur individueel, omdat men dit doet in de rol van leidinggevende van een collectiviteit. In de vorm van het Comité met eigen ontmoetingsdagen, een blad, brochures, een website en een strategie voor de toekomst krijgt de Bond een volwaardige tegenhanger.

3. Individualisering

3.1 Introductie

Individualisering is een containerbegrip. Bussemaker (1998) noemt het een 'kameleontisch concept'. Het wordt gebruikt als aanduiding van een algemene ontwikkeling in de westerse samenleving en wordt dan als een positief proces beschouwd. Dit heeft te maken met de toenemende vrijheid voor het individu. Anderzijds zijn er veel auteurs die de schaduwkanten belichten en zorg uitspreken over deze ontwikkeling. Hieronder een typerend voorbeeld van beide benaderingen:

> 'Je bereikt nu een eindstadium, waarin de steeds kleiner wordende groepen zich ontbinden in enkelingen, in iedere burger afzonderlijk. Dat is een waanzinnig belangrijk cultureel proces. (…) Ieder mens wordt meer en meer verantwoordelijk voor het eigen lot en krijgt als het even kan, de ruimte om dat lot in te richten' (Hans van Mierlo, fractievoorzitter D'66, citaat in: Bussemaker 1998: 34).

> 'Individualisering leidt op die manier niet alleen tot mooie dingen als zelfstandigheid en ontplooiing, maar ook tot zwart werken, zwart rijden, zwart geld, hondepoep, belastingfraude, chaos met maximumsnelheden, overlast van junks en gerommel met uitkeringen. De "zinloze dood in eenzaamheid" wordt bij veel mensen kennelijk voorafgegaan door een stervensproces waarin "halen, hebben en houden" centraal staan' (Deth, 1994: 22).

Niet toevallig verwijzen beide citaten naar de manier waarop de samenleving wordt ingericht. In politieke visies wordt vaker stelling genomen inzake individualisering, terwijl een sociologische benadering vooral beschrijvend en verklarend wil zijn. Toch wordt ook in de sociale wetenschappen een debat gevoerd over de achtergronden, de afbakening, de verspreiding en de relevantie van het proces van individualisering. In dit hoofdstuk kijk ik achtereenvolgens naar de volgende punten:

1. Het begrip individualisering staat meestal voor een langetermijnproces. Hoe kijkt de sociologie naar langetermijnprocessen en wat is de plaats van individualisering hierin ?
2. Valt er een algemeen aanvaarde definitie van individualisering te geven? Ik bekijk in welke mate de visies op de processen van individualisering uiteenlopen. In dit verband onderscheid ik drie invalshoeken die in de sociologie gehanteerd worden :
   - Een meer sociologische benadering, waarbij de nadruk ligt op het meten van langetermijnontwikkelingen (Sociaal en Cultureel Planbureau, Felling c.s.);
   - Een meer ideologisch geïnspireerde benadering (Lukes, Schnabel);
   - Een meer sociaal-filosofische analyse van het verschijnsel (Giddens, Beck, Bauman).

   De belangrijkste auteurs over individualisering passeren de revue en ik vat samen hoe door hen het individualiseringsproces wordt bezien. Dit loopt uit op een eigen definitie van dit begrip.
3. Welke plaats heeft het individualiseringsproces ten opzichte van andere grote maatschappelijke ontwikkelingen? Hier krijgt het begrip een plaats in relatie tot de verschillen in maatschappelijke waardering van dit proces. Ook werk ik de verhou-

ding van individualisering tot andere sociologische duidingen van de maatschappelijke ontwikkelingen nader uit.
4. Aansluitend beschrijf ik hoe individualisering zich voordoet binnen het domein van kerk en godsdienst. Dit is het gebied waarop deze studie zich richt. Wanneer het algemene beeld bekend is, valt in het onderzoek scherper te bezien in welke mate individualisering zich voordoet in een traditionele kerkelijke beweging.
5. Apart geef ik aan op welke manier onderzoek is gedaan naar processen van individualisering. Wat zijn de belangrijkste uitkomsten van dit onderzoek en welke knelpunten zijn er op dit terrein? In dit verband zoek ik zoveel mogelijk naar aanknopingspunten voor het eigen onderzoek op het terrein van kerk en godsdienst.
6. Op basis hiervan wil ik komen tot een concrete operationalisatie van mijn onderzoek. Ik kies thema's die zicht kunnen geven op de doorwerking van individualisering binnen een kerkelijke beweging als de Gereformeerde Bond. De gekozen onderzoeksmethodiek wordt uitgewerkt en verantwoord.

Aansluitend presenteer ik in de hoofdstukken 4 tot en met 7 de uitkomst van het eigen onderzoek naar de mate van doorwerking van individualisering. Ik schenk daarbij aandacht aan de drie onderscheiden niveaus: de landelijke beweging en haar opvattingen, de lokale kerkelijke gemeente en haar beleid en het leven van de concrete gemeenteleden.

3.2 Individualisering als één van de langetermijnprocessen

De sociologie heeft als wetenschap haar eigen vorm gekregen aan het eind van de 19e eeuw, waarbij auteurs als Durkheim en Weber het meest gezichtsbepalend waren. (Goddijn e.a. 1977). Zij hebben zich in sterke mate op het samenleven van mensen gericht, bezien vanuit de samenhang tussen individu en samenleving. Elk mens leeft samen met anderen en wordt door hen beïnvloed. Sociologie is de wetenschap van de manieren waarop mensen met elkaar samenleven (Wilterdink en Van Heerikhuizen, 1993: 15).

In de periode voorafgaand aan het ontstaan van de sociologische wetenschap is er al veel aandacht voor maatschappelijke ontwikkelingen en hun invloed op het sociale leven geweest. De maatschappij veranderde sterk, met grote gevolgen voor haar leden. Sommigen, zoals August Comte (1798-1857), waren overtuigd van de maatschappelijke vooruitgang die de wetenschap zou bieden. Na de perioden waarin het theologische en het filosofische denken heeft gedomineerd, breekt de tijd aan van het positief-empirische denken. Wetenschap is voor dit type denkers de betrouwbare gids naar de toekomst (positivisme). De sociologie fungeert dan als richtingwijzer. Anderen zijn minder ambitieus en richten zich vooral op de beschrijving van de maatschappelijke processen die zij waarnemen. Dit betreft vaak de economische processen (het nastreven van gezond eigenbelang bij A. Smith en J. Bentham), de meer politiek-maatschappelijke ontwikkelingen (de verwondering van De Tocqueville over het positief effect van gelijkheid in de Amerikaanse samenleving) of de politiek-economische processen (de dominantie van economische factoren in de samenleving bij Marx).

In alle gevallen betreft het denkers die een langdurige ontwikkeling in de samenleving beschrijven die de verhoudingen tussen mensen ingrijpend verandert. Binnen de sociologie is er aandacht gebleven voor dit type langetermijnprocessen die kenmerkend zijn voor verandering in de samenleving. Voor een meer gedetailleerde behandeling van sociologische theorievorming verwijs ik naar de specifieke handboeken.[165] De analyse van langetermijnprocessen zet zich tot op vandaag voort, waarbij deze worden aangeduid met termen zoals individualisering, risicomaatschappij, globalisering, netwerksamenleving en belevingscultuur.

De aandacht voor de grote rol die individualisering speelt, lijkt voor velen vanzelfsprekend te zijn. In alle bezinning op maatschappelijke ontwikkelingen is individualisering minstens één van de sleutelwoorden. In het politiek debat, vooral bij het ontwikkelen van wetgeving en beleid, wordt veelvuldig verwezen naar het proces van individualisering. Het sterkst is dit inzake juridische, sociale en onderwijskundige vraagstukken. Al in 1994 noemt het Sociaal Cultureel Planbureau (afgekort: SCP) deze term de meest kernachtige karakterisering van de maatschappelijke dynamiek van het laatste kwart van de twintigste eeuw en het onderstreept dit nog sterker in 1998 (SCP 1998).

Toch is het gebruik van deze term minder vanzelfsprekend dan uit de huidige waardering van deze ontwikkeling blijkt. Allereerst valt op dat het begrip individualisering in de sociale wetenschappen pas relatief laat is ingeburgerd. Pas vanaf 1986 komt het meer structureel voor.[166] Even opvallend is de constatering dat het begrip ontbreekt in de belangrijkste sociologieboeken tot de jaren '90 van de twintigste eeuw. Individualisering is lange tijd juist geen kernbegrip.[167] Slechts een enkele deelstudie zoals de klassieker van Lukes (*Individualism*, 1973) en de studie Goddijn over Max Weber (1980) vormt hierop een uitzondering.[168] Deze relatief late opkomst van het begrip heeft zoals

[165] Handboeken met een brede historische schets zijn onder meer Goddijn e.a. (1977), Van Hoof en Ruysseveldt (1996) en Giddens (2006).

[166] Picarta, een veel gehanteerd digitaal zoeksysteem, biedt de oudste vermeldingen van 'individualisering' uit 1881 en 1927 binnen de rechtsleer en criminologie. Pas in 1955 volgt de eerste sociologische vermelding (Riesman), waarna losse treffers uit 1957 en 1974 volgen, beide onderwijskundig. In 1978 volgt de tweede sociologische vermelding (Nijhof, die in *Individualisering en uitstoting* een andere betekenis hanteert, waarbij het individualiseringsperspectief problemen van het individu loskoppelt van hun problematische sociale context). Daarna gaan sociologie en onderwijskunde gelijk op in gevonden vermeldingen. Pas in 1986 staan er voor het eerst drie treffers uit één jaar. Uiteindelijk loopt dit nog op tot totaal 195 treffers. Andere verwante zoektermen ('individualisme' en 'individualism') gaan eveneens terug naar 1881 en bieden resp. 274 en 777 treffers (Picarta, zoekdatum 10.11.2008).

[167] Een goed voorbeeld hiervan is het Nederlandstalige standaardwerk *Grondbeginselen der sociologie* van De Jager en Mok. In 1983 (8e gewijzigde druk) speelt het begrip nog geen enkele rol. Pas in 1999 (11e gewijzigde druk) komt 'individualisering' voor in de definitielijst. Het thema zelf is dan ondergebracht onder beroepsstratificatie als voorbeeld van de toegenomen levenskansen van mensen, waarbij het eigen beroep inmiddels een veel grotere rol speelt bij het verwerven van status dan het gezin van afkomst.

[168] Het lemma 'individu/individualisme' bevat negen verwijzingen in het boek van Goddijn (1980) en individualisering komt eenmaal voor. Dit is veel in vergelijking met sociologische handboeken uit die tijd. In een beperkte steekproef trof ik geen van deze lemma's aan. Dit betreft de hand-

we hierna zullen zien vooral met de ontwikkelingen binnen het sociologisch perspectief te maken.

In de huidige sociologische theorievorming is individualisering wel een kernbegrip. Het komt in allerlei analyses naar voren als één van de centrale ontwikkelingen in de westerse samenleving (Jansweijer 1987, SCP 1998, Beck en Beck-Gernsheim 2002, Felling 2004). Dit heeft te maken met de grote culturele veranderingen die zich hebben voorgedaan. Tegelijkertijd wordt individualisering nog steeds niet rechtstreeks gezien als een basisvraagstuk in de sociologische analyse van de samenleving. Individualisering is niet zo cruciaal als vraagstukken rond ongelijkheid en cohesie. Daarnaast zijn er ook centrale thema's waarover in de sociologie minder unanimiteit bestaat of dit de aanduiding van 'basisvraagstuk' verdient, zoals wel het geval is met rationalisering en identiteit.[169] Tegelijkertijd moet worden onderstreept dat individualisering wel nauw samenhangt met de mogelijke vermindering van cohesie en alles te maken heeft met het vraagstuk van de identiteitsontwikkeling.

De herkomst van het begrip individualisering en het verwante begrip individualisme kan worden teruggevoerd op de 19e-eeuwse sociale denkers Comte en De Tocqueville. Parallel aan de ingrijpende maatschappelijke veranderingen wordt het perspectief van de zelfbewuste en mondige burger ontdekt, vooral in de politieke filosofie. De sociologie is als wetenschap nog lang niet uitgekristalliseerd wanneer de filosoof Comte voor het eerst de term individualisme gebruikt. Goddijn e.a. (1977: 90) stellen dat Comtes term individualisme in het Engelstalig gebied bekend is geworden via de vertaling van de studie *De la démocratie en Amérique* (1835/1840) van de politiek filosoof De Tocqueville. Hij hanteert individualisme als een neutraal begrip, dat typeert hoe in de democratische Amerikaanse samenleving het individu zich losmaakt van zijn sociale afkomst.

> 'Individualism is a novel expression, to which a novel idea has given birth. Our fathers were only acquainted with 'egoism' (selfishness). Selfishness (..) leads a man to connect everything with himself and to prefer himself to everything in the world. Individualism is a mature and calm feeling, which disposes each member of a community to sever himself from the mass of his fellows and to draw apart with his family and his friends, so that after he has thus formed a little circle of his own, he willingly leaves society at large to itself' (De Tocqueville 1998: 205).

---

boeken van De Jager en Mok 1983 (*Grondbeginselen der sociologie*) en Berger en Berger, 1972 (*Sociologie, een biografische opzet*). Andere bevatten slechts een enkel lemma dat in de richting van individualisering wijst: Boudon, 1981 (*Logica van het sociale*) bevat een verwijzing naar 'individualisme'; C. Wright Mills, 1959 (*The Sociological Imagination*) één keer 'individual'; Berger en Luckmann, 1966 (*The Social Construction of Reality*) één keer 'individualism' en één keer 'individualization' (waarbij dan ook direct wordt doorverwezen naar vier vermeldingen van 'anonymity', hetgeen al direct licht werpt op de specifieke betekenis van het begrip in deze fase van sociologisch denken).

[169] Vergelijk de driedeling 'cohesie, ongelijkheid en identiteit' (Van Hoof en Ruijsseveldt) met de reeks 'ongelijkheid, cohesie en rationalisering' (Ultee, Arts, Flap). Ook het begrip 'afhankelijkheid' komt vaak naar voren (Wilterdink en Heerikhuizen). Bij Giddens (2006) is dit laatste begrip vooral gevuld vanuit het kernwoord 'globalisering'.

De Tocqueville beschrijft een samenleving waarin mensen meer gelijkwaardig zijn en voor zichzelf moeten opkomen. Hierbinnen zijn de democratische grondstructuur en het geheel van vrije organisaties en instellingen bepalend voor het realiseren van cohesie tussen individuele burgers.

Het zal nog heel lang duren voordat het begrip individualisering echt inburgert en er sprake is van een collectief proces van individualisering. In Europa – zeker ook in Nederland – vormen burgers onderdeel van hun sociale klasse en een tijdlang ook van de maatschappelijke zuil waartoe zij op grond van hun levensovertuiging behoren (Righart 1986, Kennedy 1995).

De sociologie zelf heeft al vanaf haar beginperiode een sterk collectivistische optiek. Dit houdt in, dat het individu wordt bezien vanuit zijn socialisatie, zijn sociale positie en de cultuur waartoe het behoort. Veelal is de samenleving het onderwerp van analyse. Aanvullend hierop introduceert de socioloog Max Weber een ander accent (Goddijn e.a, 1977). Vanuit zijn visie op de sociologie als 'verstehende' wetenschap gaat het om het begrijpen van het gedrag van de handelende mens. In het perspectief van dit 'sociale handelen' komen de sociaal gevormde motieven van individuen sterker naar voren. De mens is actor in de eigen sociale context. Het handelen van elke persoon komt voort uit een persoonlijke interpretatie van alles wat hij of zij waarneemt. Via het 'verstehen' probeert de wetenschapper toegang te krijgen tot dit sociale handelen, hetgeen hij – met woorden van Weber – 'deutend verstehen und dadurch in seinen Ablauf und seinem Wirkungen ursächlich erklären will' (citaat in: Verhoogt 1980: 70).

In de verdere ontwikkeling van sociologische stromingen komt pas veel later ruimte voor de interpretatieve sociologie, die in de lijn van Weber het individu centraal stelt.[170] Hieraan gaat eerst een periode vooraf waarin andere perspectieven domineren, zoals functionalisme (in de lijn van Durkheim) en (neo-)marxisme (de conflictsociologie, vooral geïnspireerd door Marx). Feitelijk is er pas vanaf de jaren '70 van de twintigste eeuw ruimte voor de analyse vanuit het perspectief van de zingeving van de mens voor de mens als actor (Buiks en Van Tillo 1980). Dit is de tijd waarin een begrip als individualisering passend is. De ontwikkeling van het individu wordt meer centraal gesteld in de sociologische analyse en weerspiegelt daardoor ook de culturele ontwikkelingen die zich voordoen.

Deze ontwikkeling van het sociologisch perspectief loopt parallel aan de brede historische en culturele ontwikkelingen in de westerse samenleving. De Nederlandse maatschappij kent evenals heel Europa na de Tweede Wereldoorlog een fase van wederopbouw. In de maatschappij herleven de oude verzuilde structuren die functioneren als vrij gesloten subculturen. Die werken op politiek en maatschappelijk terrein in coalities met elkaar samen. Het is een tijd van economische en culturele stabiliteit (Felling 2004), die wordt gevolgd door snelle culturele veranderingen. Die worden ingeleid door studentenrevoltes (Parijs 1968 als blikvanger) en gaan gepaard met scherpe ideologische tegenstellingen in de samenleving. De traditionele waarden, gewoonten en instituties staan onder druk. Vrijheid en ontplooiing van elke mens worden bepleit. Mede als gevolg hiervan groeit ook de daadwerkelijke keuzevrijheid voor het individu en

[170] Meer hierover in handboeken zoals Giddens 2006; Baranov 2004, Buiks en Van Tillo 1980.

neemt de sociale controle evenredig af. De overheid krijgt een grotere taak in het bieden van zorg en zekerheid, hetgeen leidt tot uitbouw van de verzorgingsstaat. De directe afhankelijkheid van ouders en familie vermindert en zorgarrangementen worden overgenomen door een onpersoonlijke overheid (De Swaan 1983) en in tweede instantie door de marktsector.

Opvallend groot zijn de culturele veranderingen in Nederland, dat van een ouderwets landje verandert in een liberaal 'gidsland'.[171] Politieke leiders en ander gezagsdragers kiezen in de jaren '60 een 'pragmatische en adapterende koers' (Kennedy 1995: 216). Zij zien dat er geen weg terug is naar de jaren '50, de goede oude tijd. Op deze manier zijn de leiders vaak halsoverkop van de ene in de andere verandering terechtgekomen. Kennedy geeft zijn introductie een treffend citaat mee van de vooraanstaande hervormde theoloog H. Kraemer, die al in 1945 deze grondhouding aanbeveelt:

> 'De tijden zijn veranderd, en wij moeten mee veranderen, niet uit kameleontische karakterloosheid, maar uit opmerkzaamheid voor de teekenen der tijden' (citaat in: Kennedy 1995: 9).

Wanneer er vanaf het midden van de jaren '70 een rustiger sociaal-cultureel en politiek klimaat ontstaat, verspreiden de ingezette culturele vernieuwingen zich breder in de samenleving. Eén hiervan is het individualiseringsproces. De relatief late populariteit van dit begrip is niet alleen vanuit de al genoemde veranderingen in het sociologische perspectief te verklaren. Zij hangt sterk samen met de doorwerking van de culturele veranderingen die zich vanaf de jaren '70 van de 20e eeuw aftekenen. Hoewel de term individualisering een relatief nieuw begrip is, spreken we in dit verband bewust over een langetermijnproces.

Individualisering is een ontwikkeling die zich al lang geleden heeft ingezet (begin 19e eeuw), maar deze veranderingen hebben zich pas later onder brede lagen van de bevolking doorgezet. Dit proces blijft doorwerken in de 21e eeuw. De waarden achter individualisering hebben het beeld van de samenleving en de onderlinge verhoudingen aanzienlijk veranderd. Tegelijkertijd doet zich hierbij een aanzienlijke ongelijktijdigheid voor. Niet iedereen heeft er op alle terreinen evenveel en even sterk mee te maken. Te denken valt aan de positie van traditionele bevolkingsgroepen en orthodoxe kerkelijke groeperingen, die minder lijken te worden beïnvloed. Ook valt vanuit multicultureel perspectief te zien dat niet alle nieuwkomers zich probleemloos aanpassen. Verder is – zoals we hierna zullen zien – de individualisering niet altijd eenduidig en zijn er nieuwe vormen van collectivering zichtbaar. Een verdere beschrijving van de mate waarin individualisering zich voordoet in de Nederlandse samenleving komt aan de orde in paragraaf 3.6.

De tweede reden voor het spreken over een langetermijnproces ligt in de meer filosofische overweging dat de individualisering die zich nu voordoet, aansluit bij een centrale bouwsteen in het westerse mens- en wereldbeeld. Daarbinnen heeft de waar-

[171] Kennedy (1995:10) citeert in dit verband een apocriefe uitspraak van Heinrich Heine (al betwisten anderen dit): 'Als de wereld verloren gaat, zou ik naar Holland gaan, waar alles vijftig jaar later gebeurt.' Maar al in 1967 zou een Engels journalist schrijven 'The Dutch have stopped being dull' (Kennedy 1995: 11).

dering voor het individu een centrale plaats. De socioloog Schnabel (1999) benadrukt de grote verschillen tussen culturen met een meer individualistisch of met een collectivistisch mensbeeld. In het collectivisme ligt iemands toekomst in grote lijnen vast voor de leden van de groep. Op basis van onderzoek van Hoppe en van Hofstede geeft hij aan dat Nederland wel zeer individualistisch is, maar dat dit goed samengaat met een sterke sociale oriëntatie (zorg, verantwoordelijkheid, solidariteit en loyaliteit). Schnabel voert deze individualistische cultuur terug op het Verlichtingsdenken waarbinnen de politieke filosofie de burger losser maakt van de staat. In die tijd heeft het individualiseringsproces eveneens gespeeld, ook al werd het nog niet zo genoemd. Het ging daarbij om de vormgeving van de openbare, publieke sfeer. Tegelijkertijd heeft deze visie in potentie ook gevolgen voor de private sfeer van mensen. De uitwerking van dit laatste – in de relatie tussen individu en collectiviteit – komt pas in de tweede helft van de 20e eeuw breder naar voren.

Filosofisch wordt individualisering gezien als een proces dat minstens teruggaat op de Renaissance en mogelijk zelfs wortelt in de vroege Middeleeuwen. Taylor (1989) situeert het begin bij de kerkvader Augustinus met zijn nadruk op de innerlijkheid en reflexief vermogen. Dekker en Stoffels (2001) verwijzen naar een nieuw menstype dat ontstaat in de Renaissance en in de hieropvolgende Reformatie een nieuwe mondigheid krijgt. Dit sluit aan bij Weber, die met 'het protestantse ethos' benadrukt dat de eigen verantwoordelijkheid van mensen voorop komt te staan. De filosoof Taylor (1989) legt het zwaartepunt van de ontwikkelingen na de Verlichting, wanneer binnen de stroming van de Romantiek (19e eeuw) het eigen innerlijk, het gevoel en de emotie van de mens een centrale rol gaan spelen. Anders dan bij Augustinus, bij wie de innerlijkheid was ingebed in een totale orde van het bestaan, is daar sprake van een radicale individualisering. De mens is geroepen om zijn eigen zijnswijze vorm te geven en moet leven vanuit de centrale waarden van vrijheid en zelfbepaling. Uiteindelijk krijgen deze opvattingen pas aan het eind van de 20e eeuw ook vorm in het alledaagse leven in de westerse wereld.

Andere filosofen gaan wat individualisering betreft nog verder terug in de westerse cultuurgeschiedenis. Rorty (1999) verwijst naar het vrijheids- en ontplooiingsideaal in de Griekse traditie. Daarbinnen vormen Socrates en Plato twee polen met betrekking tot de rol van het individu binnen de samenleving. Terwijl Socrates de nadruk legt op het denkvermogen van het individu, ziet Plato het proces van bewustwording zich voltrekken bij het individu dat in wezen een onderdeel is van de samenleving. Het denken over de vrijheid van het individu ten opzichte van de samenleving blijkt een thema te zijn dat zo oud is als de westerse cultuurgeschiedenis zelf. De vormgeving ervan, met vrijheid voor individuele burgers zonder directe inmenging van anderen, is een proces dat zich pas vanaf de jaren '70 van de 20e eeuw doorzet in de Nederlandse en – breder – de West-Europese samenleving.

Het in deze studie beschreven proces van individualisering valt te bezien als een ontwikkeling met zeer diepe wortels. Die worden echter pas vanaf het laatste kwartaal van de 20e eeuw breed in de samenleving zichtbaar en daardoor object van sociologische analyse.

3.3 Wat is individualisering?

In deze paragraaf wil ik komen tot een scherpere afbakening van het kernbegrip individualisering. In het voorafgaande zijn individualisering en individualisme al enkele keren als synoniemen gebruikt. Soms doen auteurs dit bewust, maar het kan ook onbewust gebeuren. Voor een nadere analyse lijkt het zinvol het begrip individualisering verder te onderscheiden van verwante termen als individualisme en individuatie.

Een goede afbakening lijkt niet makkelijk. Duyvendak zegt in zijn oratie (2004: 7) 'Het valt niet mee om uit de recente sociaalwetenschappelijke literatuur over individualisering een heldere definitie te destilleren. Als het al tot een omschrijving komt, dan blijkt er bovendien voortdurend iets anders onder te worden verstaan'. Omdat er over de invulling van het begrip individualisering geen brede overeenstemming lijkt te zijn, wil ik met het oog op mijn onderzoek komen tot een bruikbare eigen definitie.

3.3.1 Drie hoofdlijnen

Meer zelfbepaling

De Jager en Mok definiëren individualisering als 'het losraken of zich losmaken van mensen uit traditioneel georganiseerde verbanden' (1999: 334). Mensen behoren door hun geboorte en afkomst tot sociale verbanden die hen in sterke mate beïnvloeden. De belangrijkste verbanden waarin een mens opgroeit, zoals gezin en familie, maar ook bredere verbanden zoals de buurt, wijk of dorp, sociale klasse of de kerkelijke gemeenschap, bieden hun steun bij hun functioneren in de samenleving. Bij individualisering wordt deze sociale beïnvloeding minder sterk. Mensen maken zich ervan los, zegt de definitie van De Jager en Mok. Tegelijkertijd verwerken zij ook een passief element in hun omschrijving, het 'losraken'. Dit aspect blijkt weinig terug te komen in andere definities. Het intentionele van het individualiseringsproces overheerst in de literatuur. Toch is het passieve element van belang. Elk individu ondergaat invloed van de maatschappelijke ontwikkeling en velen gaan mee in een proces van verandering zonder hier bewust voor te kiezen. Dit heeft op dezelfde manier plaats bij de invloed van factoren als toegenomen opleidingsniveau en mobiliteit. Ontwikkelingen dragen eraan bij dat iemand uiteindelijk min of meer losweekt van de eigen culturele herkomst. Individualisering is dus niet altijd een bewust zelfgekozen proces.

Het *Sociaal en Cultureel Rapport 1998* spreekt over individualisering als 'de groeiende autonomie van hetindividu ten opzicht van de directe omgeving' (de kleine gemeenschap) 'en de morele orde waarin het individu, via die verbanden, is ingebed' (de bredere sociaal-culturele verbanden). Het individu wordt minder afhankelijk van die kleine gemeenschappen en hun bredere verbanden. Felling benadrukt eveneens het intentionele aspect in zijn definitie. Hij ziet individualisering als 'een toegenomen streven naar meer individuele vrijheid, een grotere nadruk op zelfontplooiing, de bevrijding uit traditionele banden van familie, gezin en kerk en het niet meer als vanzelfsprekend ervaren en aanvaarden van traditionele opvattingen en zekerheden' (2004: 3). Hiermee wordt de aandacht gevestigd op de tegenstelling tussen het individu en zijn sociale verbanden.

Ieder mens is een sociaal wezen en leeft in relaties tot vele anderen. Deze relaties kennen vaste patronen, met een zekere duurzaamheid en voorspelbaarheid. Daarbinnen zijn min of meer natuurlijke verbanden aanwezig waarmee de mens vanaf zijn geboorte te maken krijgt, zoals het gezin en het familie- of stamverband waarbinnen men opgroeit. Daarnaast zijn er vele wijdere sociale verbanden, organisaties en netwerken, die soms zelfs minder zichtbaar zijn. Die kunnen per tijd en plaats enorm verschillen. Voor een kind zijn de verbanden eerst nog in hoge mate vanzelfsprekend. Het socialisatieproces brengt de regels bij van de eigen omgeving. Zo worden mensen ingewijd in het cultuurpatroon dat kenmerkend is voor hun eigen omgeving. Cultuur is dan 'het min of meer samenhangende geheel van voorstellingen, opvattingen, waarden en normen, die mensen zich als lid van hun maatschappij door leerprocessen verwerven, dat in hoge mate hun gedrag beïnvloedt en waardoor zij zich onderscheiden van de leden van andere maatschappijen.' (De Jager en Mok, 1999: 330). Individualisering maakt dit bijna automatische overnameproces tot een bewuste eigen keuze. De dominante cultuur verandert in de richting van een grotere waardering voor ontplooiing van het individu en diens eigen keuzes.

Voor het individu betekent deze ontwikkeling een grotere zelfstandigheid ten opzichte van de levensverbanden waaruit men afkomstig is (zelfbepaling). Felling (2004) onderscheidt verschillende deelprocessen, waarvan hij de culturele kant typeert als 'detraditionalisering' en de structurele kant als 'de-institutionalisering'.[172] Bij dit laatste aspect gaat het om het verzwakken van traditionele bindingen en minder betrokkenheid bij sociale verbanden als gezin, politieke partij, vakbond of kerk. Bij detraditionalisering is er sprake van het vervangen van traditionele opvattingen door waarden als vrijheid en autonomie, met de nadruk op rechten van het individu, tolerantie, zelfverwerkelijking, utilitarisme en hedonisme. Op religieus terrein vult hij detraditionalisering in als een meer binnenwereldlijke gerichtheid. Deze beide processen zijn elkaars keerzijde, hetgeen ook logisch is vanuit de samenhang van structuur en cultuur binnen een groepering of de samenleving als geheel.

Een nuancering op het proces van toenemende vrijheid komt naar voren in de omschrijving door Van der Loo en Van Rijen als 'een proces waarin de afhankelijkheid van het individu verlegd wordt van zijn directe omgeving naar verder weg gelegen, veelal anonieme verbanden' (1997: 191). Dan wordt duidelijk dat er een vermindering is van invloed van sociale verbanden, maar dat er ook een verschuiving plaatsvindt van afhankelijkheid binnen concrete sociale verbanden naar onpersoonlijke en abstracte grootheden. Niettemin blijft er sprake van een toegenomen gevoel van keuzevrijheid en vermindering van expliciete dwang. Samenvattend kan individualisering vanuit de hierboven gepresenteerde visies allereerst worden gezien als de feitelijke ontwikkeling in de richting van een toegenomen zelfbepaling.

[172] Aanvullend noemt Felling nog drie andere deelprocessen. Het kan bij individualisering ook gaan om privatisering (waardenoriëntaties worden minder bepaald door het behoren tot sociale groepen), fragmentering (minder samenhang in culturele opvattingen) en heterogenisering (toename van verschillende opvattingen tussen mensen). In paragraaf 3.6 komt aan de orde wat de uitkomsten van de empirische toetsing door Felling en anderen oplevert.

Meer vrijheid

Een ander accent in de definiëring wordt in de Nederlandstalige literatuur gelegd door Schnabel (1999), die in het verlengde van Lukes (1973) een koppeling legt tussen individualisering en individualisme met betrekking tot een maatschappelijk ideaal. Lukes heeft in een vroegtijdig stadium de wortels van het begrip individualisme beschreven vanuit de sociale wetenschappen en de filosofie. Met een citaat van K. Mannheim benadrukt ook hij het ontbreken van eenduidigheid over de invulling van het begrip:

> 'We shall begin with the fact that the same word, or the same concept in most cases, means very different things when used by differently situated persons' (citaat in: Lukes 1973: 1).

In de westerse cultuurgeschiedenis is individualisme afwisselend beschouwd als een bedreiging voor het sociale leven (Franse conservatieve denkers), als cultuurideaal (Duitse romantiek), als economisch ideaal (liberaal welvaartsstreven) en als politiek-maatschappelijke ideaal (emancipatie van de mondige, vrije burger). Individualisme is dus geen neutrale term. Men is voor of tegen deze ontwikkeling. Historisch gezien schetst Lukes een naar zijn zeggen verwarrend grote variatie in het gebruik van deze term. Hij herleidt dit tot vier waarden die centraal staan in het proces van individualisme: gelijkwaardigheid, autonomie, privacy en zelfontplooiing.

Als eerste ideaal van het individualisme noemt Lukes gelijkwaardigheid. Dat is de erkenning van de waarde en waardigheid van elk mens, onafhankelijk van andere kenmerken die iemand heeft. In de tweede plaats betreft het autonomie. Dit omvat de erkenning van de autonomie van het individu, zijn mogelijkheden om het eigen bestaan in te vullen (zelfbepaling) en zijn persoonlijke verantwoordelijkheid. Het behelst ook het vertrouwen in de positieve kwaliteiten van ieder mens. De derde waarde is privacy. Het recht van eenieder op privacy moet worden erkend en het is noodzakelijk een onderscheid te maken tussen het openbare en het private leven. Het private is geen afgeleide van het openbare leven, maar omvat een eigen domein met het recht om in vrijheid zonder inmenging van anderen te denken en te leven. Ten slotte noemt Lukes de zelfontplooiing. Die omvat de erkenning van de waarde van de persoonlijke ontwikkeling en zelfverwerkelijking van het individu. Zij is niet alleen voor het individu belangrijk, maar eveneens voor de kwaliteit van de samenleving. Deze waarde vormt een contrast met meer collectivistische waarden zoals aanpassing, invoeging, onderwerping en continuïteit. Lukes beschrijft hoe deze individualistische waarden functioneren binnen verschillende belangrijke segmenten van de samenleving, zoals politiek, economie, godsdienst, ethiek en wetenschap.

Schnabel (1999) gebruikt individualisering en individualisme door elkaar en ziet ze bijna als synoniemen, zonder de onderlinge relaties duidelijk uit te werken. Het proces van individualisering loopt uit op een cultuur van individualisme en op zoiets als een toestand van individualiteit. Individualisme is als het ware de binnenkant, de dynamiek van het individualiseringsproces. Individualisme is in de cultuur als een houding en norm aanwezig, die het individualiseringproces sterk stimuleert. De definitie van indivi-

dualisering van Schnabel sluit dicht aan bij een lange omschrijving van Jansweijer,[173] waarvan de kern ligt in het proces waarin de directe sociale omgeving minder invloed heeft op het individu. Dit sociale proces hoeft niet direct de realisering van de bijbehorende norm te beogen, maar die speelt wel een belangrijke rol, omdat dit de richting van de individualisering bepaalt. Dit noemt hij individualisme, 'een filosofisch, politiek en moreel concept, dat gebaseerd is op een aantal expliciete uitgangspunten en impliciete veronderstellingen' (1999: 23). Schnabel ziet individualisme op die manier als idee en als ideaal. De kern ervan ziet Schnabel in navolging van Lukes in de Verlichtingsidealen vrijheid en gelijkheid. Het vrijheidsprincipe (privacy, zelfontplooiing, autonomie) staat voor hem centraal, maar vereist gelijktijdig het gelijkheidsprincipe (gelijkwaardigheid, respect, verantwoordelijkheid).

Schnabel ziet het Verlichtingsdenken als een politieke filosofie, die de burger rechten heeft gegeven en hem losser maakt van de staat. Hij noemt dit 'kwantitatief individualisme'. De uitbouw hiervan – individualisme in de maatschappij – komt pas veel later. Daardoor ontwikkelde zich uiteindelijk een 'kwalitatief individualisme' in de westerse samenleving. De kern hiervan is dat de vormgeving van het Verlichtingsideaal verschuift van de publieke naar de private sfeer. Hier verandert de grondslag van relaties van een financiële naar een affectieve en morele afhankelijkheid. Relaties zijn in toenemende mate gebaseerd op 'wederzijdse toeneiging, gemeenschappelijke belangstelling en onderlinge afspraken' (Schnabel 1999:27*)*. Familie-, gezins- en huwelijksbanden blijven belangrijk, maar zijn alleen zinvol als en voor zover ze voorzien in affectieve behoeften.

Schnabel heeft niet alleen dit feitelijke proces in de private sfeer op het oog, maar meer nog een gewenste verandering in de samenleving. De vrijheid neemt toe omdat mensen minder afhankelijk worden van 'specifieke anderen' en afhankelijkheidsrelaties steeds meer functioneel van karakter krijgen. 'Van een totale afhankelijkheid van bijvoorbeeld één instantie, laat staan van één persoon, is in onze samenleving vrijwel nergens sprake meer' *(*1999: 28).[174] In zijn visie is individualisering een proces in de richting van het realiseren van een maatschappelijk vrijheidsideaal.

Meer reflectie

Een derde invulling van het begrip individualisering is te vinden bij auteurs als Beck, Giddens en Bauman, die op de grens van de overgang naar de 21e eeuw processen be-

[173] Individualisering is 'het proces, waarin de afhankelijkheid van het individu, zowel economisch als in normatieve zin, verlegd wordt van zijn directe sociale omgeving naar verder weg gelegen anonieme verbanden via partiëlere relaties, met als gevolg dat de machtsverhouding tussen het individu en zijn directe sociale omgeving gelijk wordt, en dat niet zozeer de invloed, als wel het sturend vermogen van de omgeving vermindert' (Jansweijer 1987).

[174] Schnabel benadrukt tegelijkertijd nog een ander normatief aspect. Er zijn immers ook steeds groepen achterblijvers die deze idealen wel voor zichzelf willen realiseren, maar uiteindelijk niet de sociale competenties bezitten om ze te kunnen omzetten in werkelijkheid. Dit feit doet voor hem niets af aan de waarde van het ideaal zelf.

schrijven die mogelijk het eindpunt vormen van het hierboven geschetste proces van toenemende vrijheid.

Volgens Beck en Beck-Gernsheim (2002) bestaat individualisering uit twee deelprocessen binnen de relatie tussen individu en samenleving. Allereerst is er sprake van desintegratie van vroegere sociale vormen. Het individu wordt de basiseenheid in de samenleving. Dit aspect komt overeen met de hiervoor uitgewerkte visies. Ten tweede gaat het individu vorm geven aan het eigen leven en eigen keuzes maken. Dit vindt plaats binnen een geheel van abstracte arrangementen die geheel nieuwe eisen stellen aan de manier waarop het individu hierbinnen functioneert. Sociale reflectie is daarbij onmisbaar om keuzes te kunnen maken en zichzelf te kunnen zijn. Dit vraagt om een vorm van zelfmanagement. Elk individu moet in staat zijn tot het combineren van de vormgeving van de persoonlijke vrijheid, in relatie tot betrokkenheid op anderen, dichtbij en zelfs ver weg. Voor eenieder staat de kwaliteit van het eigen leven centraal. Het leven is het eigen ontwerp.

Zeggenschap over eigen tijd is belangrijker dan inkomen of carrière. Tijd is een sleutel tot een leven van zelfbepaling. Het individu is gericht op immateriële bronnen zoals rust en ontspanning en zelfgekozen prioriteiten op het terrein van werk, relaties en gezinsleven.

Essentieel is het vermogen tot reflectie op de eigen keuzes en identiteit (Giddens 2006). Niemand kan terugvallen op gewoonten en tradities die je zonder meer kunt volgen. Er is sprake van het voortdurend moeten kiezen ('reflexieve moderniteit'). Dit valt te verbinden met de term 'expressief individualisme' (Bellah 1985). Dit houdt in dat iedere persoon unieke gevoelens en intuïtie kan ontwikkelen. Het zelfontwerp van het leven wordt gebaseerd op het ideaal van authenticiteit. Elk mens ontwikkelt een 'do it yourself'-biografie. Feitelijk is de mens een nomade geworden, voortdurend op weg naar nieuwe keuzes (Beck en Beck-Gernsheim 2002).

Schulze (1992) typeert de context waarin deze individualisering plaatsvindt met het begrip 'Erlebnisgesellschaft'. In de belevingssamenleving, of mogelijk scherper geformuleerd de belevingscultuur (Van der Stoep 2007), staat persoonlijke ervaring centraal. Mensen gaan het leven steeds meer zien als een project van het 'goede leven' (Taylor 1989). Men wil het leven ervaren als uitdagend, comfortabel, interessant en vooral als de moeite waard. Voor Schulze is de esthetisering van het alledaagse leven hiervan een belangrijk onderdeel. Naast het project van het 'goede leven' ziet hij hier het project van het 'schone leven'. Innerlijk beleven alleen is niet voldoende, omdat het alledaagse ook een esthetische waarde moet hebben die aan anderen kan worden getoond. Op deze manier worden ervaringen met elkaar gedeeld en collectief als waardevol beleefd.

Bij het maken van eigen keuzes oriënteert men zich innerlijk op de keuzes die anderen maken, waardoor opnieuw standaarden, stijlen en milieus ontstaan. Deze zijn echter minder duurzaam dan de traditionele instituties, die Beck en Beck-Gernsheim (2002) typeert als 'zombiecategorieën', uitstervende soorten. Nieuwe keuzes zijn nauw verweven met het aanbod van nieuwe mogelijkheden. Daarbij spelen media en reclame een bemiddelende rol door het aanbieden van de mogelijkheden. Het individualiseringsproces heeft dus niet alleen een subjectieve kant waarin de beleving centraal staat.

De beleving is tegelijk volledig ingebed in de maatschappij, waarbinnen individualisering de mens in de consumentenrol brengt.

Ook anderen zien de toegenomen keuzevrijheid niet als probleemloos. Het is een voortdurend balanceren, onderhandelen, plannen en calculeren. Bauman (2000) spreekt in dit verband over een voortdurend verlangen zonder vervulling te bereiken. Hij typeert het leven als lopen in een renbaan zonder finish.[175] Dan spelen collectieve arrangementen en standaardisering een rol, maar op een andere manier dan in de traditionele samenleving. Bauman vat dit samen in de constatering dat er twee opvallende kenmerken zijn. Allereerst speelt het marktmechanisme een dominante rol. Er is een groot aanbod waaruit kan worden gekozen. Het individu geeft al consumerend vorm aan de eigen identiteit. Daarnaast is er sprake van een identificatieprincipe. Voorbeelden, rolmodellen en adviezen worden niet meer ontleend aan de sociale verbanden waaruit men afkomstig is, maar vooral ontleend aan de moderne media. Bauman verwijst in dit opzicht naar talkshows, waarin naast populaire persoonlijkheden en experts juist ook gewone mensen optreden, die herkenbare problemen verwoorden en beantwoorden. Nieuwe rituelen worden getoond en ervaren. Deze vorm van 'publiek debat' helpt mensen hun eigen zorgen te herkennen en te leren hanteren.

Individualisering is dan dus vooral een stijl van leven. Alle vroegere vormen zijn flexibel geworden. Bauman (2000) typeert dit bij voorkeur met de term 'liquid', het vloeibaar worden van het leven. Individualisering is geen verheven ideaal, maar een project, de plicht om het eigen leven op een persoonlijke, authentieke en reflexieve manier vorm te geven.[176]

3.3.2 Naar een definitie van individualisering

Wanneer we de bovenstaande drie denklijnen overzien, vallen zowel de overeenkomsten als de onderlinge verschillen op. Individualisering kan feitelijk op drie manieren worden gezien: als een feitelijke ontwikkeling naar meer zelfbepaling, als een maatschappelijk vrijheidsideaal of als het noodzakelijk moeten realiseren van het eigen reflexieve levensproject.

De samenhang tussen deze drie benaderingen is aanwezig in de nadruk die zij leggen op het individu dat zelf keuzes maakt, waardoor het sturend vermogen van zijn directe omgeving vermindert. Achtereenvolgens legt iedere benadering een eigen ac-

[175] Het voortdurend moeten kiezen is lust en last tegelijk. Hierin bestaat wel een verschil qua levensgevoel met de dodelijke ernst van existentialistische auteurs als J.P. Sartre. Het leven is voor Bauman en Beck niet absurd. Het is uiteindelijk een zwaar en onvermijdelijk maar toch wel mooi project. Zonder expliciet hun levensvisie uit te werken, blijft bij hen een fundamenteel vertrouwen in de toekomst van de mens aanwezig. Schulze (1992) tekent dit als een normaal proces van culturele overgangsstadia in de samenleving. In de loop van de 21e eeuw klinkt vaker kritiek op het neoliberale karakter ervan (Dawson 2012).

[176] De vraag of iedereen hiertoe in staat geacht moet worden, wordt niet beantwoord door Bauman. Hij schetst de culturele ontwikkeling die zich in sterke mate voordoet. In de volgende paragraaf ga ik in op de nuanceringen van Duyvendak en Hurenkamp (2004) die aantonen dat er tegelijkertijd nog steeds veel 'kuddegedrag' is.

cent. Dat betreft de mens die keuzes kan maken, wil maken, moet maken. Individu en samenleving komen feitelijk in een nieuwe verhouding tot elkaar te staan met betrekking tot hun omgang met de traditie. In de eerste benadering is het oogmerk het veroveren van 'meer vrijheid' ten opzichte van de directe omgeving (de feitelijke veranderingen). Dit proces kan verlopen via een 'bewust vormgegeven emancipatie' (de ideologie) en loopt in feite uit op het mogelijk realiseren van een eigen levensstijl (de attitude).

Het lijkt vooralsnog het meest vruchtbaar te zijn niet direct te kiezen tussen deze drie invalshoeken, maar deze aspecten zoveel mogelijk te combineren binnen een gezamenlijk perspectief. Op basis van de hierboven onderscheiden hoofdlijnen rond individualisering kies ik voor de volgende omschrijving van het begrip individualisering in deze studie:

> *Individualisering is het proces waarin individuen in toenemende mate hun eigen levensomstandigheden willen, kunnen en moeten invullen, zonder de vanzelfsprekende overname van opvattingen en gewoonten die gangbaar zijn in de samenlevingsverbanden waarin zij leven.*

In deze omschrijving worden de belangrijkste aspecten van dit verschijnsel onderscheiden. Individualisering is allereerst een collectief veranderingsproces waarbinnen individuen centraal komen te staan. De relatie tot hun eigen sociale omgeving ('de samenlevingsverbanden waarin zij leven') verandert. Van belang is het hebben van ruimte om het eigen leven ('de eigen opvattingen en gewoonten') te kunnen realiseren ('kunnen invullen'). Daarbij is er sprake van vrijheid, mondigheid en relatieve autonomie ('individuen … kunnen invullen'). Gestreefd wordt naar een vorm van zelfontplooiing, op een reflectieve wijze ('willen invullen'). In deze oriëntatie is het sturend vermogen van de directe omgeving ('opvattingen en gewoonten die gangbaar zijn') verminderd, ten gunste van de cultuur waarin men leeft.

Bovenstaande omschrijving en de hierbij gepresenteerde hoofdlijn uit de literatuur biedt een goed aanknopingspunt voor de opzet van mijn eigen onderzoek. Daarin maak ik onderscheid naar soorten betrokken samenlevingsverbanden. Op het microniveau van kleine groepen en leefverbanden betreft dit de opvattingen van mensen en hun relaties. Naast de meer traditionele instituties van huwelijk, gezin en familieverband valt hieronder ook de vormgeving van vriendschappen en netwerken. Op mesoniveau is in ieder geval van belang de manier waarop mensen betrokken zijn bij organisaties zoals sportverenigingen, vakbonden, politieke partijen en – in dit onderzoek vooral – kerken en godsdienstige organisaties.

Binnen de Nederlandse samenleving (het macroniveau) betreft het zaken als veranderingen in gangbare opvattingen, cultuurpatronen en levensstijl die zich aftekenen in subculturen en de samenleving als geheel.

Voor nader onderzoek zijn de drie voor individualisering beschreven accenten in hun onderlinge samenhang mogelijk vruchtbaar te maken. Dat heeft te maken met de volgende deelvragen:

- Wanneer individualisering een complex proces is dat niet altijd eenduidig is te interpreteren, is de kernvraag: wat zijn feitelijke ontwikkelingen die met individualisering in verband gebracht kunnen worden? (de feitelijke ontwikkeling)

- Wanneer individualisering een proces is waarbij een aantal specifieke waarden centraal komt te staan, is de vraag: in welke mate is er sprake van een verschuiving in de richting van het maatschappelijk vrijheidsideaal (gelijkwaardigheid, autonomie, privacy en zelfontplooiing)? (de ideologische ontwikkeling)
- Wanneer individualisering een proces is waarbij mensen op reflexieve wijze hun eigen leven en levensstijl vormgeven, is de vraag: is deze ontwikkeling (van een persoonlijke identiteit, een project van eigen leven) herkenbaar? (attitudeontwikkeling).

3.4 Individualisering als maatschappelijke verandering

Individualisering vormt een belangrijk kenmerk van de hedendaagse samenleving. Vanaf de jaren '70 van de 20e eeuw heeft zij diepe wortels in de Nederlandse samenleving. Een groot aantal andere maatschappelijke veranderingen hangt hier nauw mee samen. In deze paragraaf ga ik in op de politieke context van dit fenomeen en de samenhang met andere cultureel-maatschappelijke ontwikkelingen.

De toename van de techniek en de welvaart heeft in de tweede helft van de vorig eeuw een grote rol gespeeld bij de uitbouw van het individualiseringsproces. Zo neutraal als de eerste ontwikkeling wordt beschouwd, zoveel visieverschillen zijn er over de laatste aanwezig. Binnen de sociale wetenschappen wordt ook niet eenduidig over de veranderingen gedacht. Het is van belang om de samenhang van het individualiseringsproces met een aantal andere belangrijke ontwikkelingen te bezien. Allereerst ga ik in op het al aangestipte ideologische debat. Daarna komt de samenhang aan de orde met een aantal andere grote maatschappelijke veranderingen, zoals differentiatie, rationalisering, secularisatie, globalisering en netwerksamenleving.

Het ideologische debat

In de vorige paragraaf is al uitgewerkt dat Schnabel (1999) de Verlichtingsidealen vrijheid en gelijkheid centraal stelt. Hij is positief over de ontwikkeling in de richting van een mondig burgerschap. Hij sluit aan bij de tweedeling van Lukes (1973) tussen burgers die pro-individualisme zijn (vanuit liberalisme, empirisme of individualistisch conservatisme) en zij die anti-individualistisch denken. Dit laatste ziet hij, politiek gezien, zowel aanwezig bij linkse als bij rechtse stromingen, in het bijzonder bij het conservatisme en marxisme. Lukes (1973) beschouwt autonomie als het fundament onder de kernwaarden van het individualisme (gelijkheid en vrijheid). Daarvoor is vrijheid nodig. Hij poneert uiteindelijk dat de waarden van het individualisme noodzakelijk zijn om een – door hem gewenste – humane vorm van socialisme te bereiken.

Naast deze voorstanders van de individualiseringwaarden zijn er ook talloze weerstanden tegen dit proces. Individualisering is vanuit verschillende visies bestreden. Vanuit de politiek-conservatieve hoek wordt ten aanzien van vrijheid en mondigheid gevreesd dat die uitlopen op sociale en morele desintegratie. De idealen van de Verlichting worden afgewezen. Schnabel (1999: 7) ziet hier de verbinding met '(…) een neiging om ieder teken van verminderende sociale cohesie te beschouwen als een bewijs van toenemende individualisering.' Mensen zouden zich minder aantrekken van anderen en

alleen oog hebben voor eigen belang en genoegens. Daardoor is individualisering een bedreiging voor sociale integratie.

Vanuit een communautaire visie wordt een herwaardering van sociale verantwoordelijkheden bepleit, waarbij duurzame sociale verbanden en gedeelde waarden centraal staan (Bellah 1985, Putnam 1995/2000, Etzioni 1996). Het individualiseringsproces is dan geenszins het ideaal.

De hier genoemde stromingen hebben ondanks hun bezwaren tegen het proces wel volop met individualisering te maken. Ook wie de ideologie niet deelt, moet wel een standpunt bepalen jegens de uitkomsten ervan. Schnabel (1999) stelt in dit verband dat er in de 19e en 20e eeuw een voortdurende discussie is geweest over individualisme, waarin de verhouding tussen vrijheid en gelijkheid aan de orde is geweest. Enerzijds is de vraag gesteld of er niet teveel vrijheid en gelijkheid is, zodat samenhang verdwijnt (conservatisme). Anderen stellen dat er juist te weinig gelijkheid is (socialisme) of menen dat er te weinig echte vrijheid is (Frankfurter Schule). Gemeenschappelijk in dit debat is, dat alle partijen sterk normatieve uitgangspunten hebben die voor hen niet ter discussie staan. Dat kenmerkt het ideologische aspect in dit debat.[177] Schnabel stelt dat in dit debat nauwelijks naar de feitelijke ontwikkelingen wordt gekeken. Standpunten worden niet empirisch onderbouwd, niet inzake schaalgrootte (de mate van erkenning van vrijheid en gelijkheid als recht voor alle individuen) en niet met betrekking tot schaalhoogte (de mate waarin vrijheid en gelijkheid per samenleving verschillen, ook in historisch perspectief).

Schnabel benadrukt verder het verschil in waardering van individualisering binnen de sociale wetenschap enerzijds en door allerlei maatschappelijke stromingen anderzijds. Wetenschappelijk gezien is er sprake van een nieuwe samenhang en betrokkenheid op elkaar in de samenleving. Daarom heeft het SCP (1998) individualisering gezien als de meest algemene noemer achter de sociale veranderingen van het laatste kwart van de 20e eeuw. Dit is voor hem vanuit de empirische gegevens onmiskenbaar. De onderbouwing daarvan komt in paragraaf 3.6 aan de orde. Tegelijkertijd waarderen diverse politiek-filosofische stromingen deze ontwikkeling niet en willen ze dit proces graag ombuigen.

De samenhang tussen de grote maatschappelijke veranderingen

Individualisering is niet de enige maatschappelijke verandering, er zijn meer ontwikkelingen kenmerkend voor de grote veranderingen die zich voordoen. Mogelijk is modernisering de meest geschikte overkoepelende term. Van der Loo en Van Reijen (1997) noemen in dit verband naast individualisering nog drie andere centrale langetermijnprocessen: rationalisering, differentiatie en domestisering. Daarnaast zijn er nog andere sociologische termen die op andere veranderingsprocessen wijzen, zoals subjectivering, secularisatie en globalisering.

[177] Een ideologie is een 'geheel van opvattingen en overtuigingen dat aan het streven van een groepering zin geeft en het tevens rechtvaardigt, en dat voor de aanhangers boven iedere twijfel verheven is' (De Jager en Mok 1999: 334).

De vier kenwoorden rond modernisering van Van der Loo en Van Reijden wijzen op vier verschillende invalshoeken, die zicht geven op het menselijk handelen. De eerste invalshoek vertrekt vanuit de persoon (individualisering). Hiertegenover staat de invalshoek van de natuur (domestisering). De andere twee invalshoeken zijn de structuur (differentiatie) en de cultuur (rationalisering). Elke term werk ik kort uit in relatie tot individualisering.

Het proces van differentiatie hangt nauw samen met individualisering. Dekker en Stoffels (2001: 103) leggen dit verband expliciet. Door een andere manier van produceren ontstaat er een scheiding tussen wonen en werken. Omdat er twee volledig gescheiden werelden ontstaan (werk en privéleven), heeft dit grote gevolgen voor het sociale leven. Er groeit een grote verscheidenheid aan organisaties en activiteiten in de complexer wordende samenleving. In de 19e eeuw wordt het verenigingsmodel het instrument waarmee mensen zich op veel terreinen gaan organiseren en anderen mobiliseren voor hun doel. Zo ontstaat er een aanzienlijke sociale differentiatie, waarbij nieuwe samenlevingsverbanden ontstaan op politiek terrein, op het gebied van de arbeid en vooral op dat van de vrije tijdsbesteding. Deze terreinen verzelfstandigen zich ten opzichte van de meer traditionele levensverbanden, zoals gezin en familie, buurt of dorp en de kerk. Mensen participeren in los van elkaar staande, vaak zelfgekozen, levensterreinen en hun loyaliteit wordt verdeeld over al deze samenlevingsgebieden. De normen en opvattingen kunnen per levensterrein ook sterk uiteenlopen, zodat de sociale differentiatie uitloop op een sterke culturele differentiatie (waardendifferentiatie). Verzuiling heeft deze culturele openheid lang tijd met succes weten af te schermen. De in de jaren ’70 opgekomen ontzuiling valt samen met de doorbraak van de individualisering. Er is sprake van een groter aanbod aan zingevende activiteiten, dus zijn er meer keuzemogelijkheden. Ook is er meer vrijheid om ergens wel of niet de eigen identiteit aan te verbinden. Tussen de levensterreinen onderling is potentieel enige concurrentie omdat een individu niet aan alles kan deelnemen. Felling (2004) spreekt in dit verband over de-institutionalisering: maatschappelijke verbanden en instituties verliezen hun invloed. Sociale verbanden veranderen meer en meer in de richting van service-instituten. Zij moeten zich steeds meer richten naar de wensen en behoeften van hun leden. Organisaties ontwikkelen zich meer en meer tot actieve marktpartijen.

Het proces van rationalisering wijst op het ordenen en systematiseren van de werkelijkheid, op beheersing en weloverwogen keuzes. De menselijke rede, de rationaliteit, is het voertuig waarmee vrije, mondige mensen hun keuzes maken. De rationele werkelijkheid lijkt zich tegelijkertijd ook boven de vrije mens op te stellen in de vorm van een op beheersing gerichte ordening van het leven. Planning en regelgeving bepalen de relaties tussen mensen. Rationele inzichten schrijven voor hoe processen moeten verlopen. De doorwerking hiervan op godsdienstig terrein hangt nauw samen met het secularisatieproces. Secularisatie betekent een verminderde godsdienstigheid, die in de westerse samenleving sterk met rationaliteit samenhangt en doorwerkt in het privéleven.

Naast en deels tegenover rationalisering is er sprake van een proces van subjectivering. Dat betreft de invloed van de beleving door het individu op de keuzes die worden gemaakt. Dit is vanaf de periode van de Romantiek nauw verbonden met individualisering. De rationele en formele processen die sterk domineren op economisch en poli-

tiek terrein, worden vergezeld van een culturele onderstroom met veel aandacht voor het gevoelsmatige. Deze subjectivering krijgt een plaats in de private wereld van mensen, in het project van het goede en het schone leven. In het publieke domein werkt subjectivering door in de vorm van een groot consumptief assortiment (Schulze 1992). Rationalisering en subjectivering zijn polen die beide voor de reflexieve mens beschikbaar zijn.

Het laatste proces dat Van der Loo en Van Reijen onderscheiden is de domestisering. Dit betreft het vermogen van mensen zich te kunnen onttrekken aan hun biologische en natuurlijke beperkingen. Dankzij de moderne techniek zijn veel nieuwe mogelijkheden ontstaan, waarbij overigens niet elke vorm van beheersing verdwijnt. Deze verschuift van concrete lichamelijke beperkingen naar vormen van psychische afhankelijkheid en conditionering van de mens. Schnabel (1999) legt een verband met individualisering, als hij stelt dat de grote keuzevrijheid alleen kan bestaan wanneer de samenleving zelf voor haar voortbestaan niet meer afhankelijk is van het individu. De persoonlijke, directe afhankelijkheid van mensen is vervangen door een gegeneraliseerde afhankelijkheid. Er is een hoge mate van arbeidsverdeling en een hoog gemeenschapsniveau. Dit verklaart de constatering van Dekker en Stoffels (2001: 105) dat individualisering gepaard lijkt te gaan met een sterke standaardisering.

Globalisering benadrukt een andere ontwikkeling in de samenleving. Het betreft de uitbreiding van de afhankelijkheid van individuen, collectiviteiten, instituties en naties van elkaar op wereldschaal. De leefwereld verplaatst zichvan lokaal en nationaal naar mondiaal niveau en krijgt als gevolg van de digitale ontwikkelingen het karakter van een netwerksamenleving.[178] Mensen gaan tot wereldwijde netwerken behoren. Multinationale ondernemingen en informatietechnologie maken van de wereld een dorp. Globalisering vermindert de invloed van gevestigde instituties en geeft individualisering een impuls (Giddens 2006). Beck (1992) spreekt in deze context over de 'risicosamenleving'. De traditionele cultuur als basis voor het sociale leven wordt vervangen door een industriële productiewijze en wetenschappelijke beheersing. In dit systeem zijn grote risico's ingebouwd, bewust en soms onbewust. Die vragen om doordenking en beheersing ('reflexieve modernisering').

Het individu wordt weliswaar meer en meer de basiseenheid van het sociale leven, maar is hierbij afhankelijk van de arbeidsmarkt en het aanbod van dienstverlening en consumptie. De individuele situatie wordt gestructureerd door instituties van markt, wet, opvoeding en dergelijke: 'individualization is the most advanced form of socialization' (Beck 1992: 131). Traditionele rollen en posities zijn overgenomen door de consumentenrol. Veel problemen en risico's van de samenleving kunnen volgens Beck, in con-

[178] Met deze term wijst M. Castells (1996/2000) op nieuwe patronen van interactie als gevolg van het gebruik van digitale informatie. en communicatiemogelijkheden. Die staan los van plaats en ruimte en zijn daarmee in de termen van Bauman 'liquid' van aard. Individuen maken deel uit van virtuele netwerken en gemeenschappen.

trast tot de reflexieve modernisering, alleen nog worden gedragen door niet te luisteren, versimpeling en apathie.

Het individualiseringsproces staat niet op zichzelf maar is een onderdeel van een omvangrijker veranderingsproces en belicht hierin vooral het individu als actor.

3.5 Individualisering van kerk en godsdienst

In deze paragraaf werk ik uit hoe individualisering doorwerkt op het terrein van geloof en godsdienstigheid, in de institutionele vormen, in kerkelijke gemeenschappen en organisaties.

De tijd dat het christelijk geloof in de westerse samenleving een grote en dominante plaats heeft ingenomen lijkt voorbij (Dekker en Stoffels 2001, Bruce 2002, Davie 2007). Niettemin blijft geloof zichtbaar aanwezig en is de institutionele vormgeving hiervan, in de vorm van kerken, gemeenten en kerkelijke activiteiten, een actueel thema. De opkomst van de islam en nieuwe vormen van spiritualiteit verbreden de aandacht binnen het religieuze landschap (Sengers 2005, WRR 2006, De Hart 2011).

Godsdienst minder zichtbaar

Voor klassieke godsdienstsociologische auteurs zoals Emile Durkheim (1885-1917) en later Peter Berger is godsdienst bij uitstek een sociaal fenomeen. Zij is een verbindend onderdeel van de cultuur van de samenleving, een 'conscience collective', en functioneert als overkoepeling van het sociale leven (het 'hemels baldakijn'). Latere sociologen nemen meer afstand van een eenzijdig collectivistische benadering.

In 1967 vraagt Thomas Luckmann in zijn studie *The Invisible Religion* aandacht voor de wisselwerking tussen individu en samenleving inzake godsdienst in de moderne, snel veranderende samenleving. Voor hem gaat het bij godsdienst om institutionalisering van ervaringen:

> 'The familiar forms of religion known to us as tribal religion, ancestor cult, church, sect and so forth are specific historic institutionalizations of symbolic universes. (...) Symbolic universes are objectivated as meaning systems that relates the experiences of everyday life to a 'transcendent' layer of reality' (Luckmann 1967: 43-44).

Daarom is religie voor hem een basaal antropologisch feit. Zij hoort bij het menselijk bestaan en is:

> 'the transcendence of biological nature by human organisms. The individual human potential for transcendence is realized, originally, in social processes that rest on reciprocity of face-to-face situations. These processes lead to the construction of objective worldviews, the articulation of sacred universes and, under certain circumstances, to institutional specialization of religion. The social forms of religion are thus based on what is, in a certain sense, an individual religious phenomenon: the individuation of consciousness and conscience in the matrix of intersubjectivity' (Luckmann 1967: 69).

Via het proces van socialisatie en individuatie (de psychologische aanduiding van de ontwikkeling tot een unieke persoonlijkheid) kan het overgedragen idee over een heilige kosmos onderdeel worden van iemands persoonlijke identiteit. Hoe duidelijker deze heilige kosmos in de 'worldview' wordt benadrukt, des te waarschijnlijker de socialisatie van de godsdienstigheid. Bij snelle sociale veranderingen voldoen de in de kerkelijke traditie gestolde antwoorden echter niet meer automatisch. De persoonlijke identiteit

wordt in essentie een privézaak. Daarom bepleit Luckmann dat de sociologische analyse meer oog moet hebben voor nieuwe sociale vormen van godsdienstigheid.

Feitelijk ziet Luckmann al vanaf de Reformatie de invloed van de kerkelijke godsdienst verschuiven naar de persoonlijke levenssfeer. In het publieke leven domineren politiek en economie en komt het individu in een consumentenrol te staan. Een groot assortiment aan religieuze thema's wordt hem aangeboden, inclusief vele andere vormen van zingeving ('ultimate significance'). Dit varieert van 'positief denken', populaire psychologie, muziekteksten tot en met de *Playboy*. Het autonome individu kiest een persoonlijk zingevingsysteem. Hierbij vervult volgens Luckmann het kerngezin nog wel een belangrijke rol, maar de institutionele kerkelijke godsdienstigheid zal door deze ontwikkelingen in de periferie terechtkomen. Veel godsdienstigheid zal niet meer zichtbaar zijn in traditionele vormgeving maar bestaan als 'invisible religion'. Ten opzichte van andere aanbieders van zingeving houden kerken echter wel een historische voorsprong, omdat zij verbonden zijn met de bestaande christelijke traditie. Voor de toekomst vraagt Luckmann op godsdienstig terrein aandacht voor onderwerpen die te maken hebben met de blijvende doorwerking van de individuele autonomie. Hij noemt in dit verband de terreinen van zelfexpressie en zelfrealisatie, mobiliteit, seksualiteit en familiegerichtheid.

De door Luckmann aangekondigde veranderingen op godsdienstig terrein hebben zich in Nederland daadwerkelijk voorgedaan.[179] De kerken zijn van grote organisaties veranderd in culturele minderheden. Buitenkerkelijkheid is sterk gegroeid zonder dat geloof is verdwenen. Godsdienstigheid is sterk teruggedrongen naar het privédomein. Kerklidmaatschap is een minder vanzelfsprekende zaak en binnen de kerken zelf loopt het kerkbezoek terug en neemt de interne pluriformiteit toe. De voorspelde ondergang van godsdienstigheid lijkt uit te blijven, maar de godsdienstigheid is wel sterk veranderd. Het individu staat anders in de wereld van geloof en godsdienst, hetgeen alles met individualisering te maken lijkt te hebben.

De beoordeling van individualisering op godsdienstig terrein

Binnen de godsdienstsociologische en praktisch-theologische benaderingen is de opvatting over individualisering in de loop der jaren veranderd.

Bij de introductie van het thema individualisering wordt in kerkelijke kring vaak kritisch afwijzend of op z'n best neutraal gereageerd. Individualisering wordt verbonden met ontbinding in de samenleving (Evangelische Alliantie 1984, Deth 1994) en met een toenemende pluriformiteit binnen de kerken (Dekker 1992).

Anderen zijn al in een vroegtijdig stadium positiever over de veranderingen die zich voordoen. Op grond van een groot onderzoek onder studenten constateert de praktisch theoloog J.A. van der Ven (1994) dat individualisering onder bepaalde voorwaarden kan worden gezien als een transformatie. Religie moet niet eenzijdig worden

[179] De verschillende versies van het onderzoek *God in Nederland* uit 1967, 1979, 1997 en 2007 (Bernts e.a. 2007) en rapporten van het Sociaal en Cultureel Planbureau over secularisatie uit 1994, 1997, 2000 en 2006 (Becker en De Hart 2006) tonen over een periode van veertig jaar ingrijpende veranderingen.

bezien als steun voor een bepaald geheel aan opvattingen, maar juist als iets dat daadwerkelijk wordt beleefd bij deelname aan religieuze riten. Ook moet er oog zijn voor verschillen in culturele stijlmilieus die door leeftijd en opleiding worden bepaald. Van der Ven baseert zich in dit verband op het onderzoek van Schulze (1992). Hij stelt dat het nodig is om afstand te nemen van de gedachte dat er één formeel juist kerkbeeld is. Verder bepleit Van der Ven oog te hebben voor de binnenkerkelijke verscheidenheid. Religiositeit moet niet alleen in haar traditionele vormen beschouwd worden, maar juist ook in nieuwe, meer abstracte vormen en opvattingen: 'De traditie en de institutie gaan mede door de selectiefilter van de individuele vrijheid van de persoon heen, alvorens ze zijn religiositeit bepalen' (Van der Ven 1994: 82). In de religieuze socialisatie wordt de traditie selectief overgenomen. In dit onderzoek treft Van der Ven bij de onderzochte doelgroep (Nijmeegse studenten) niet alleen veel postmoderne waarden aan maar ook een sterk maatschappijkritische houding. Hij constateert dat ontplooiing en solidariteit kennelijk samengaan. Dit aspect wordt in later vervolgonderzoek niet of nauwelijks teruggevonden.

De feitelijke ontwikkeling van individualisering op godsdienstig terrein

Intussen verandert de Nederlandse samenleving en daarbinnen ook de godsdienstigheid. Periodiek wordt een rapport *God in Nederland* uitgebracht. In de meest recente versie (Bernts e.a. 2007) is een hoofdconclusie dat zowel de kerkelijkheid alsook de gelovigheid van Nederlanders blijft afnemen. Terwijl breed de opvatting is ontstaan dat geloven weer 'in' is (WRR 2006), blijkt dit maar beperkt op te gaan. Anno 2007 is wel duidelijker een vorm van niet-kerkelijke religiositeit zichtbaar, door De Hart (2007: 123) getypeerd als 'zoekreligiositeit', het zelf samenstellen van een religie uit allerlei tradities. Anderen noemen dit bricolage (knutselen). De helft van de bevolking geeft aan – met allerlei nuances – de aanwezigheid van 'God of een hogere macht' te hebben ervaren.[180]

Religie blijkt inmiddels vooral een persoonlijke zoektocht te zijn waarin voortdurend veranderingen kunnen optreden. Een ruime meerderheid heeft 'er behoefte aan af en toe de zin van het eigen leven te overdenken' en is van mening dat 'er iets is dat mens, wereld en natuur tot in de kern verbindt' (De Hart 2007: 126-127, 176). Er is een transformatie opgetreden waarvoor het begrip secularisatie tekort schiet. De Hart onderscheidt drie verschillende processen. Allereerst is er vanuit de christelijke traditie sprake van 'modularisering'. Weinig mensen nemen de hele traditie over. Velen selecteren hieruit vooral de 'vrolijke, bemoedigende en beloftevolle kanten' (De Hart 2007:

[180] In totaal beschouwt 61,5 procent van de Nederlandse bevolking zichzelf als gelovigen, van wie de helft wel kiest voor de nuancering 'eigenlijk wel/enigszins'. Binnen deze groep geeft twee derde aan dat dit geloof een grote betekenis heeft in hun eigen leven en een derde kiest voor 'enigszins'. Onder alle respondenten blijkt het christendom de stroming te zijn waarmee men zich het meeste identificeert (55% eerste keuze, 10% tweede keuze). Dat betekent dat in 2006 65 procent van de Nederlanders zich verbonden weet met het christendom. Het humanisme komt op de tweede plaats (20%, waarvan 8,5% als eerste keuze). De categorie 'Ik voel mij met geen van deze religieuze/wereldbeschouwelijke stromingen verwant' scoort ook hoog, nl. 24 procent (Bernts e.a. 2007).

179). Er is vooral vraag naar beleving en ervaring, de psychologische kant van religie, terwijl voor lidmaatschapsvragen geen belangstelling is. Ten tweede worden religieuze opvattingen en rituelen vaak losgekoppeld van hun herkomst. Nieuwe publieke rituelen zorgen voor kanalisering van persoonlijke emoties (herdenkingstocht, bloemen, knuffels en briefjes op een onheilsplek). Ten slotte is er vanuit het individu bezien sprake van een religieuze individualisering waarin persoonlijk zoekgedrag en eclecticisme de plaats innemen van de inmiddels verbrokkelde traditie (briololage). Het enige en uiteindelijk criterium voor de geloofwaardigheid is de persoonlijke ervaring. Veel mensen zijn spirituele nomaden. Kerken komen hierdoor meer in de positie van een aanbieder op een open religieuze markt. Reflectie en authenticiteit zijn kernwoorden.

Een ander aandachtspunt (Beck 2008) is de constatering dat er sprake is van een geïnstitutionaliseerde individualisering. Zowel het bewust willen maken van eigen keuzes als de keuzedwang wordt bepaald door de context van een welvaartssamenleving. Hij constateert dit onder meer uit onderzoek in Duitsland, waar Pollack en Pickel (2007) religieuze individualisering constateren. De aard van de betrokkenheid binnen kerken verandert, wat Beck typeert als 'multiple believing with belonging: multiple Glaubensbindungen trotz konventioneller Kirchenmitgliedschaft' (Beck 2008: 167). Binnen kerkelijke gemeenschappen komt een verscheidenheid aan godsdienstige en spirituele beleving voor. Hoe hoger mensen zijn opgeleid, hoe meer distantie er bestaat ten aanzien van de traditionele kerkelijke bindingen.[181]

Voor Nederland is de constatering van Beck dat kerkleden kiezen voor alternatieve invullingen van geloof onder kerkleden wel enigszins herkenbaar. Vooral onder katholieken, maar ook bij meelevende leden van de PKN valt bricolage te contateren (De Hart 2007).[182] De omvang van de categorie 'nieuwe spirituelen', gericht op alternatieve spiritualiteit, is 8%. De helft van deze groep behoort tot de categorie 'buitenkerkelijk gelovigen' ('believing without belonging').

Een andere vorm van individualisering op godsdienstig vlak wordt benoemd door Beck (2008). Hij maakt melding van de wisselwerking tussen globalisering en religie, hetgeen naar zijn mening vraagt om een perspectiefwisseling in de sociologie. Godsdienst is actor in de moderne mondiale risicosamenleving. Hij heeft een vermogen tot vrede en gerechtigheid in zich maar bevat ook een fors geweldspotentieel. Dit laatste ziet hij opkomen in de vorm van een modern en partieel reflexief fundamentalisme.[183] Dit illustreert de invloed van individualisering. Gelovigen nemen bewust mondiaal stelling te-

[181] Beck verwijst naar onderzoek van Pollack en Pickel (2007). Zelf blijft hij de filosofisch georiënteerde socioloog die geen enkele vorm van eigen onderzoek aan zijn cultuuranalyses verbindt. Pollack en Pickel concluderen dat religieuze individualisering uiteindelijk geen verandering brengt in het doorgaande seculariseringsproces in Duitsland.

[182] Voor elk van de vier onderzochte parapsychologische onderwerpen (geluksgetallen, astrologie, raadplegen medium voor contact met doden, helderziendheid) is de steun echter aanzienlijk minder dan het landelijk gemiddelde.

[183] Beck (2008: 214). Hij ziet dat het (islamitisch) fundamentalisme zich actief mondiaal manifesteert (via massamedia, internet) en netwerken vormt.

gen het universalisme van de moderne westerse wereld. Vanuit een onwrikbaar eigen Godsbeeld wordt het anders−of niet−gelovig-zijn gedemoniseerd. In deze vorm van godsdienstigheid is sprake van een subjectieve, persoonlijke keuze voor een eigen objectieve werkelijkheid. Het gaat om 'der eigene Gott'. Helaas doet Beck geen poging tot kwantificering van deze categorie.

Een derde vorm van geïndividualiseerde spiritualiteit binnen de kerken is de evangelicalisering (De Roest en Stoppels 2007, Boersema 2006). Dit hangt nauw samen met de groei van evangelische, charismatische en pinksterkerken in Nederland (Becker en De Hart 2006).[184] Omdat er sprake is van een geheel aan organisaties en kerken, wordt vaak gesproken over 'de evangelische beweging'. De Evangelische Omroep en – in iets mindere mate – de Evangelische Alliantie zijn te beschouwen als belangrijke representanten hiervan. Deze vorm van geloofsbeleving heeft binnen traditionele kerken vrij veel ingang gevonden.

In zijn casestudy heeft Roeland (2009) onderzocht in welke mate de evangelische godsdienstigheid onder de Nederlandse jeugd te beschouwen is als een vorm van geïndividualiseerde subjectiviteit. Hij constateert een grote tegenstelling tussen de onderzochte evangelische jeugdcultuur en de bestaande kerkelijke praktijk:

> 'Contemporary evangelicalism represents a change from a Christianity that addresses the justification of the sinner, to a version with mainly works on well-being and happiness that comes to a fulfilled life. This change is reflected in the worship service, which is generally directed to the evocation of experiences such as catharsis, release, and tranquility' (Roeland 2009: 198).

De grote aandacht voor de ervaringen van de gelovige stelt diens 'zelf' centraal. Dat sluit aan bij waarden uit het individualiseringsproces zoals vrijheid, zelfontplooiing en autonomie. Het subjectief welbevinden wordt gekoppeld aan het gevoel van veiligheid, zekerheid, plezier en uitdagingen.

In eerste instantie concludeert Roeland echter dat de evangelische cultuur meer wordt gekarakteriseerd door een vorm van onderwerping dan door subjectivering. Daarvoor heeft hij drie argumenten. In ontologisch opzicht wordt het individu gevraagd zich te onderwerpen aan een hogere macht. Epistemologisch onderwerpen evangelische gelovigen hun subjectiviteit aan de visie dat er één waarheid bestaat. Moreel gezien oriënteert het subject zich op het gezag van God, dat uitgaat boven de eigen wil. Toch doet deze benadering geen recht aan de complexiteit op dit punt, omdat deze onderwerping verloopt via subjectivering:

> 'contemporary evangelicalism is partly affected by modes of subjectivation. Evangelicalism not only embraces a subjective understanding of the good life, which is defined in terms of well-being, but it also provides the building blocks and the therapeutic means with which to achieve this' (Roeland 2009: 209).

[184] De groei van de evangelische gemeenten valt globaal te schetsen vanuit het beschikbare cijfermateriaal over hun kerken. Becker en De Hart (2006) tonen een sterke groei aan voor evangelische denominaties in de periode 1970-1990 (van 52.000 naar 118.000 leden). Na 1990 is dit beperkter (naar 147.000 in 2005), maar in deze fase gaat het aantal evangelischen in de traditionele kerken groeien. Dat is moeilijker te kwantificeren.

De beoogde onderwerping aan Gods wil krijgt via het subjectiveringsproces vorm, zodat er feitelijk sprake is van een vorm van culturele assimilatie. Er is in aanzienlijke mate sprake van individualisering. Duidelijk wordt dat het proces van individualisering via subjectivering een grote rol speelt onder evangelische jongeren en mogelijk veel breder in andere generaties, ook binnen de bestaande kerken.

Afsluitend constateer ik dat het terrein van kerk en godsdienst te maken heeft met grote veranderingen als gevolg van individualisering. Die kunnen leiden tot verminderde godsdienstigheid en kerkverlating maar ook tot veranderingen in de invulling van het eigen geloof. Dit laatste kan op basis van de beschikbare literatuur zich in drie richtingen ontwikkelingen. Het kan de vorm van een nieuwe spiritualiteit en bricolage, van partieel reflexief fundamentalisme of van evangelicalisering aannemen. Van deze drie komen de eerste en de laatste in mijn onderzoek terug.

3.6 Individualisering in Nederland

In deze paragraaf beschrijf ik het onderzoek naar feitelijke ontwikkelingen op het terrein van individualisering in Nederland. Dit levert een aantal bouwstenen voor het uitwerken van het eigen onderzoek. Al eerder is aangegeven, dat verschillende auteurs over individualisering een sociaal-filosofische insteek kiezen en zich niet bezighouden met de kwantificering hiervan. Een voorbeeld hiervan is het werk van Beck over individualisering als levensproject. Deze benadering is waardevol omdat zij de culturele trends analyseert, maar dan wel meer cultuurfilosofisch dan sociologisch van karakter is.

Recent bevestigt Dawson (2012) de problematische relatie tussen theorie en empirisch onderzoek: ‘this lack of empirical engagement (…) not only sociologically problematic, but is politically dangerous by universalizing a particular, middle class, experience of late modernity’ (2012: 307-308). De beperktheid betekent dat de nadruk sterk op de middenklasse ligt en nogal Eurocentrisch is. Dit vormt geen belemmering zolang zaken relevant zijn voor de context van de Nederlandse kerk en cultuur.

In Nederland is onderzoek uitgevoerd door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en hun data zijn onderdeel van het zogenaamde SOCON-project. Meer recent heeft dit een vervolg gekregen vanuit Amsterdam (UVA, P. de Beer) met behulp van de data van het Europese waardenonderzoek (EVS). Vanuit deze analyses wordt ingegaan op de wijze waarop individualisering zich aftekent in de Nederlandse samenleving.

3.6.1 De mate van individualisering in Nederland

Overzichten van het Sociaal Cultureel Planbureau

Schnabel (1999) vat samen op welke manier het proces van individualisering vorm krijgt op het gebied van het persoonlijk leven van mensen. Hij geeft de signalen door zonder al te veel in te gaan op de achterliggende cijfers die een jaar eerder in het Sociaal en Cultureel rapport 2008 (afgekort: SCR-98) zijn uitgewerkt. Het biedt een goede introductie omtrent de manier waarop individualisering in Nederland zichtbaar wordt in het privédomein:

- Mensen leven in steeds kleinere verbanden. Het aantal eenpersoonshuishoudens groeit mede door echtscheidingen, gezinnen worden kleiner en jongeren gaan eerder op zichzelf wonen.
- Het karakter van het huwelijk verandert. Er is sprak van duurzame relaties, al dan niet gevolgd door een huwelijk. In beide situaties worden sterker een eigen autonomie en identiteit behouden, hetgeen zich bijvoorbeeld uit in het als gehuwde vrouw blijven voeren van de eigen naam. Er is meer sprake van een gelijkwaardig partnerschap.
- Het recht op privacy, het behoud van een eigen levenssfeer wordt belangrijker zowel voor huwelijkspartners onderling alsook voor hun kinderen. Kinderen hebben vaker eigen kamers en brengen hier meer tijd door.
- Maatschappelijke instituties passen zich aan bij de veranderende behoeften aan vormgeving van het leven, zoals het bestaan van flexibele relatievormen en de inpassing van echtscheiding en samenwonen.
- Er is sprake van een sterke informalisering van de onderlinge relaties. In gezinnen wordt de aanspreektitel als vader/moeder vaak ingeruild voor het meer kinderlijke pappa/mamma. Kinderen spreken hun ouders vaak bij de voornaam aan. Elk gezinslid is een zelfstandig individu en gelijkwaardig vanwege het verlies aan hiërarchie.

Volgens Schnabel is de wil om zelfstandig en vrij te leven een emanciperende kracht geworden. Kenmerkend voor het moderne individu zijn de eigen, strikt persoonlijke uniciteit en de fundamentele gelijkwaardigheid aan anderen. Vrijheid en gelijkheid worden dus in toenemende mate gerealiseerd.

Het Sociaal Cultureel Planbureau waarvan Schnabel van 1998-2013 directeur is, schenkt in het laatste decennium van de 20e eeuw meer aandacht aan het individualiseringsproces. Al in 1994 noemt het dit 'de meest kernachtige karakterisering van de maatschappelijke dynamiek' en in 1998 pakt het dit nog uitgebreider op in het SCR-98, dat de titel *25 jaar sociale verandering* draagt. Het SCP constateert de groeiende autonomie van het individu ten aanzien van zijn directe omgeving en de morele orde die daarbij behoort. Na 'de erosie van verwantschapsnetwerken en dorpsgemeenschappen', die al in de negentiende eeuw is begonnen, wordt het gezin, het 'laatste en sterkste bastion van de traditionele samenleving' door individualisering 'gepenetreerd' (SCP 1998: 3).

Het SCP geeft in zijn tweejaarlijkse rapporten veel kerncijfers over de ontwikkelingen die gekoppeld zijn aan de vele beleidsterreinen van de overheid. Op die manier beschrijft het de relevante ontwikkelingen[185] niet rechtstreeks vanuit de theorie rond individualisering. De actualiteit van de beleidsthema's bepaalt de mate waarin iets wordt behandeld in een *Sociaal en Cultureel Rapport.* Voor mijn doel rangschik ik de

[185] Het SCP heeft tot taak wetenschappelijke verkenningen uit te voeren die een samenhangend beeld geven van ontwikkelingen die het sociaal en cultureel welzijn beïnvloeden. Op deze manier draagt het bij tot de keuze van beleidsdoeleinden en de wegen om die te realiseren. Ook reikt het informatie aan waarmee uitgevoerd beleid kan worden geëvalueerd. Het moet gaan om ontwikkelingen die meer dan één departement raken (bron: instellingsbesluit, KB no. 175 artikel 9 d.d. 30 maart 1973).

beschikbare gegevens scherper vanuit het perspectief van individualisering dan de rapporten dit zelf doen. Hiervoor is SCR-1998 het uitgangspunt omdat dit wel een poging doet tot een thematische behandeling van individualisering. Behandelde thema's zijn: gezinsvorming, emancipatie, normvervaging, cohesieverlies en informalisering.[186] Ik zal het gebrek aan visie op onderlinge samenhang ondervangen door de beschikbare informatie te verbinden aan een verdere operationalisering van het theoretische begrip individualisering.

Het voordeel van de studies van het SCP is, dat zij een grote hoeveelheid feitelijke ontwikkelingen per beleidsthema uitwerken, waarbij niet altijd nadrukkelijk wordt ingegaan op de mate waarin zij hier individualisering in zien.[187] Op deze manier wordt individualisering niet alleen verbonden met de persoonlijke levenssfeer (demografie, emancipatie, informalisering en wonen) en de vrijetijdsbesteding (vrije tijd, media/cultuur, participatie) maar ook met het maatschappelijk leven (onderwijs, arbeid, politiek, cohesie, technologie, economie). Het terrein van kerk en godsdienst is voor het SCP geen beleidsthema maar hoogstens een achtergrondvariabele in zijn onderzoeken. Dit wordt meestal binnen de vrijetijdssector gerangschikt.[188]

Culturele ontwikkelingen rond 2000

Wanneer ik alle beschrijvingen uit de beleidsthema's van het SCR-98 bijeenbreng, kom ik tot een negental ontwikkelingen die het meest in het oog springen in de periode rond 2000, het beginjaar van mijn onderzoek. Deze ontwikkelingen kunnen tot een viertal hoofdlijnen worden herleid. Voor de exacte cijfers verwijs ik naar het rapport. Waar dit relevant is, voeg ik de belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen na 2000 expliciet toe. De onderstaande ordening van deze thema's biedt aanknopingspunten voor de latere operationalisering van mijn eigen onderzoek.

1. Emancipatie en de positie van de vrouw:
   - Toenemende keuzevrijheid inzake huwelijk en gezinsvorming
     Mensen blijven langer ongehuwd maar gaan sneller zelfstandig wonen. Het kerngezin blijft dominant maar de aanloop ernaartoe is langer en vraagt meer keuzes in de weg

[186] Vanaf SCR.2000 wordt de visie op de meest relevante ontwikkelingen uitgebreid tot een vijftal kernbegrippen, elk beginnend met de letter I. Naast individualisering gaat het dan om informalisering, informatisering, internationalisering en intensivering. Hierbij wordt aangegeven 'niet op voorhand te kunnen bepalen hoe, in welke mate en in welke onderlinge samenhang ze zich zullen manifesteren' (SCP 2004: 5). Dat biedt dus geen steun voor een goede operationalisering van het begrip.

[187] De gegevens uit de beleidsgedeelten van het rapport zijn niet eenvoudig te vergelijken met de voorafgaande theoretische analyse, omdat het SCP uiteindelijk zijn data alleen per beleidsterrein presenteert en dan niet meer systematisch analyseert vanuit individualisering. Op het terrein van wonen gaat het bijvoorbeeld over 'woonconsumptie' en daarbinnen komen gezinsverkleining, eenpersoonshuishoudens en privacy voor kinderen aan de orde. De hierboven gegeven analyse van Schnabel uit 1999 vormt een redelijk goede leeswijzer bij de data uit SCP.98.

[188] De spiegel van de tijd is in de rapporten zichtbaar, wanneer het SCR.2006 en 2008 religie wel apart thematiseren omdat de hoofdthema's van die jaren (resp. Investeren in het sociaal vermogen van de samenleving; Sociale cohesie) dit vereisen.

erheen. De komst van kinderen wordt langer uitgesteld. Ongehuwden zijn niet meer per definitie beklagenswaardig. Na 2000 groeit de acceptatie en gelijkwaardigheid van homoseksuele relaties.

- Gedeeltelijke emancipatie van de vrouw
  Traditionele en moderne beelden over rolverdeling blijven botsen. Mannen vinden vaker de vrouw 'geschikter' voor de opvoeding van kinderen. De beeldvorming over mannelijkheid en vrouwelijkheid blijft feitelijk ongewijzigd en er is een 'gebrekkige rolsymmetrie'. Tegelijkertijd wordt de arbeidsparticipatie van vrouwen groter en gaat de trend in de richting van het 'anderhalfverdienersgezin'. De positie van vrouwen verbetert enigszins: horizontaal gezien vermindert de kloof tussen mannen- en vrouwenberoepen, verticaal gaan vrouwen hogere functies bekleden.

2. Vermindering gezagsverhoudingen en toenemende informalisering:
   - Toenemende informalisering en gelijkwaardigheid binnen gezinsverhoudingen
     De informalisering binnen gezinnen houdt een vermindering van de sociale afstand in. Het uit zich in het inburgeren van het 'jij'-zeggen tegen ouders. Kinderen krijgen jonger de vrijheid zelf keuzes te maken, bijvoorbeeld over het tijdstip van thuiskomen, vervolgopleidingen, het jong op kamers mogen (vooral van meisjes) en het hebben van een eigen kamer.
   - Informalisering van de onderlinge verhoudingen in de samenleving
     Maatschappelijke verschillen worden kleiner door hogere onderwijsdeelname. Als bron voor sociale waardering stijgt authenticiteit ten koste van de sociale status die voortvloeit uit betaald werk. Media dragen sterk bij aan de informalisering tussen burgers en mondigheid in het algemeen. Na 2000 komt hierbij dat mensen sterker in netwerken functioneren en via sociale media flexibeler worden in hun contacten.
3. Flexibilisering van de vrije tijd met keuzevrijheid inzake maatschappelijke participatie:
   - Flexibilisering van de tijdsbesteding
     In de verhouding tussen arbeid en vrije tijd wordt het laatste sterker gewaardeerd. Het leidt tot een sterkere uitbouw van flexibilisering in arbeidsduur, werktijden en dienstverbanden. Na 2000 is deze flexibilisering enigszins verminderd. Binnen gezinnen neemt planning toe, om alle activiteiten van de autonome individuen op elkaar af te stemmen. Flexibiliteit en mobiliteit staan voorop. De gezinsagenda heeft haar intrede gedaan.
   - Hoge waardering van de eigen vrije tijd
     Binnen de belevingscultuur worden sport en recreatie hoog gewaardeerd. Vormen van sport en fitness die op individuele basis kunnen worden ingepast in de eigen vrije tijd, groeien het sterkst. Tegelijkertijd groeit ook de verenigingssport, waaruit blijkt dat de individualiseringstendens niet overal doorzet. Recreatieve activiteiten nemen toe, vooral in de vorm van korte vakanties of dagtochten. Het SCP typeert dit als 'de rusteloze vrijetijdsbesteder' (SCP 1998: 722). Niettemin wordt thuis zijn eveneens hoog gewaardeerd, veelal gecombineerd met mediagebruik (tv, internet). Het aandeel van levensbeschouwelijke activiteiten vermindert in de vrije tijd.
   - Verminderde maatschappelijke participatie
   - De deelname aan politieke partijen, vakbonden, kerken en emancipatiebewegingen neemt af. Daartegenover neemt de steun voor organisaties op het terrein van 'morele issues' toe, met zeer uiteenlopende doelen zoals abortus en euthanasie, natuur en milieu en internationale solidariteit. Helaas maakt SCP-98 niet zichtbaar in welke mate dit naast passieve financiële steun ook actief gebeurt. Organisaties zelf professionaliseren, waarbij de ideologie vermindert en er sprake is van 'veralledaagsing van het charisma'.
4. Toenemende autonomie en ontplooiing:
   - Groeiende steun voor postmaterialistische waarden

Onder verwijzing naar de theorie van Inglehart (1997) wordt groeiende steun geconstateerd voor postmaterialistische waarden zoals zelfontplooiing en emancipatie, ten koste van volgzaamheid, tradities en materieel voordeel.

- Groeiende vrees voor normvervaging en vermindering cohesie
  De hoge waardering van autonomie leidt tot een verminderde cohesie, met een aantal onbedoelde negatieve effecten in de samenleving en op opvoedkundig terrein. De binding aan anderen is minder duurzaam en onderhandelingsrelaties binnen gezinnen kunnen leiden tot een lagere frustratietolerantie.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau beschrijft feitelijk de ontwikkelingen op een neutrale welwillende manier. Wel is er aandacht voor de mogelijke schaduwzijde van de ontwikkelingen vanwege mogelijk verlies van maatschappelijk normbesef en cohesie.[189] In de latere edities is er meestal minder aandacht voor individualisering en meer bezorgdheid over desintegratie en ontbreken van cohesie.[190] Het SCR-2004 vormt daarop een uitzondering en heeft als hoofdtoon dat de vergroting van de persoonlijke vrijheid doorgaat: 'De Nederlandse samenleving individualiseert in een hoog tempo' (Schnabel 2004: 56).

Uit het bovenstaande valt te concluderen dat het SCP in zijn rapporten over de belangrijkste maatschappelijke en culturele ontwikkelingen wel aansluit bij de theoretische notie van individualisering en de hiermee verwante begrippen zoals informalisering, 'Erlebniskultur' en postmaterialisme, maar zich beperkt tot het doen van zeer concrete waarnemingen. Het interpreteert de maatschappelijke ontwikkelingen met behulp van het begrip individualisering. Naast een overheersend positieve grondhouding is er ook een ondertoon van zorg vanwege het verlies van cohesie. Het SCP wijst wel in de breedte de terreinen aan waarop individualisering zich voordoet.

3.6.2 Toetsing van de individualiseringsthese

Rond het jaar 2000 zijn pogingen ondernomen de empirische gegevens van het SCP rond individualisering inhoudelijk te analyseren (Felling e.a. 2000, Felling 2004). Het SOCON-project omvat een vijfjaarlijkse meting van sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland, gestart in 1979. Via een grote, representatieve steekproef wordt gevraagd naar een breed scala aan onderwerpen zoals opvattingen over kerkelijkheid en geloof, waarden, politieke overtuigingen, maar ook over werk, opleiding, huwelijk en gezin, etnocentrisme, maatschappelijke participatie, milieu, gezondheid.

[189] Genoemd worden onbedoelde neveneffecten zoals 'criminaliteit, politieke onverschilligheid, gebrek aan verantwoordelijkheid, hedonisme en morele afstomping' (SCP 1998: 5) Ook in de opvoeding ziet men deze nadelen. Op dit aspect lijkt de tekst meer op een politiek pamflet dan op een wetenschappelijk rapport.

[190] Daarin vormen de rapporten een spiegel voor het politieke klimaat van Nederland. Het rapport van 2002 stelt dat de samenleving 'blootstaat aan individualisering' en 'deze doordrenkt (…)'. Het SCP constateert de individualisering van de moraal, een 'desintegratieproces [dat]… nu wellicht weer in een versnelling is geraakt.' Wat betreft binding: 'vooral vormen van participatie die investeringen in tijd vergen, lijken aan de verliezende hand' (Van Praag 2002: 10.11).

Felling (2004) biedt een volledig overzicht van het onderzoek naar de mate van individualisering in de periode 1979-2000. De sociaal-culturele ontwikkelingen zijn uitgewerkt voor drie terreinen, namelijk de waardenoriëntaties, de politiek-ideologische opvattingen en de godsdienstigheid.

Binnen de waardenoriëntaties worden drie clusters onderscheiden. De burgerlijke waardenoriëntatie omvat twee verschillende deelgroepen: de familiaal-burgerlijke waardenoriëntatie, met een sterke waardering voor gezin en familie, en de economisch-burgerlijke waardenoriëntatie, gericht op beroep, carrière en economische zekerheid. Hiernaast stelt Felling de maatschappijkritische waardenoriëntatie (accent op gelijkheid) en de hedonistische waardenoriëntatie (accent op genieten en vrijheid).

Binnen de politiek-ideologische opvattingen rangschikt hij visies op de rolverdeling van mannen en vrouwen, en opvattingen rond menselijk ingrijpen bij kwesties van leven en dood (abortus, euthanasie, zelfdoding).

Ten aanzien van godsdienstigheid gaat het om geloofsinhouden, kerkelijke betrokkenheid (lidmaatschap en kerkbezoek) en de relevantie van geloof voor het dagelijks leven (saillantie).

Felling werkt dan vijf aspecten van individualisering uit en toetst of deze vormen van individualisering zichtbaar worden. Dit betreft:

- *De-institutionalisering*: het verzwakken van traditionele bindingen (aan instituties). Dan betreft het de afname van lidmaatschap en deelname aan traditionele verbanden als gezin, partij, vakbond en kerk. Felling gebruikt de term niet, maar misschien kan dit als *structurele individualisering* worden getypeerd.
- *De-traditionalisering*: de afname van steun voor traditionele opvattingen en waarden. Felling noemt dit zelf ook *culturele individualisering*. Dan betreft het meer zelfsturing en eigen verantwoordelijkheid met steun voor waarden als vrijheid, autonomie, rechten van het individu, tolerantie, zelfverwerkelijking, utilitarisme en hedonisme. Op religieus terrein gezien kan dit zich uiten in een binnenwereldlijke gerichtheid.
- *Privatisering*: de afnemende betekenis van sociale collectiviteiten voor de waarden en opvattingen van haar leden. Er is dan minder samenhang te zien tussen sociale achtergronden en individuele opvattingen. Leden van collectiviteiten zijn niet meer cultureel consistent. Het effect van het behoren tot een sociale groep neemt af.
- *Fragmentering*: er is minder samenhang te vinden tussen opvattingen en waarden van mensen op verschillende levensgebieden (de *objectieve* fragmentering); daarnaast zijn opvattingen van groeperingen minder van betekenis (saillantie) voor het dagelijks leven (de *subjectieve* fragmentering).
- *Heterogenisering*: er is een toenemende verscheidenheid aan opvattingen en waarden tussen individuen van een groepering. Een ieder zal een eigen pakket samenstellen (bricolage) met als gevolg dat integratie moeilijker te realiseren is. Bij de toetsing blijkt dit aspect niet in de data voor te komen, zodat Felling het verder buiten beschouwing moet laten.

Toetsing van deze processen toont dat individualisering het sterkst aanwezig is op het terrein van de-institutionalisering en daarbinnen het meest radicaal op het terrein van

de godsdienstigheid. De-traditionalisering en fragmentering hebben slechts gedeeltelijk plaats gevonden. Privatisering heeft zich slechts gering voorgedaan.

Via de gebruikte longitudinale onderzoeksgegevens constateert Felling dat er geen steun is voor de stelling dat er van radicale individualisering sprake is. Hij ziet geen transformatie naar een sterk post-traditionele samenleving. Alle veranderingen verlopen namelijk geleidelijk: 'Individualisering is een langzaam en geleidelijk proces met verschillende snelheden op de diverse levensterreinen' (Felling 2004: 33). Individuen maken wel in toenemende mate zelfstandig keuzes uit een breed aanbod. Dit gebeurt in de context van een maatschappelijk middenveld, dat hij anno 2000 nog ziet bloeien en groeien.

Met betrekking tot de onderscheiden *waardenoriëntaties* ziet Felling de nodige verscheidenheid. Hedonisme (genieten, vrijheid) en economisch-burgerlijke waarden (de waardering van beroep, carrière en economische zekerheid) nemen toe.[191] Op *politiek-ideologisch vlak* is in beperkte mate sprake van de-institutionalisering en daarnaast neemt de steun voor het cultureel conservatisme (traditionele rolverdeling man-vrouw, afwijzing ingrijpen in leven/dood) voortdurend af.

Op het terrein van *godsdienstigheid* is er sprake van vergaande de-institutionalisering (ledenverlies), de-traditionalisering (minder steun voor traditionele geloofsinhouden) en fragmentering (verlies van voorspellende waarde voor het dagelijkse leven). Felling legt een relatie met het secularisatieproces als een uiting van individualisering. Daarbij sluit hij aan bij de bekende driedeling (Dekker en Stoffels, 2001) die een onderscheid maakt tussen een vermindering van godsdienstigheid van mensen (lidmaatschap, participatie en saillantie), de beperking van de reikwijdte van de godsdienstigheid (invloed van instituties in het maatschappelijk leven) en de aanpassing van geloof aan ontwikkelingen in de samenleving (horizontalisering, transcendentieverlies, groei binnenwereldlijke oriëntatie).

Felling constateert dat in de door hem onderzochte periode (1979-2000) een deel van de onderlinge samenhang tussen de drie onderzochte terreinen (waarden, politiek-ideologisch en religieus) is afgenomen. Hier is dus zeker enige fragmentering. Slechts op enkele aspecten blijft de samenhang ongewijzigd bestaan. Dat betreft de relatie tussen familiale burgerlijkheid en cultureel conservatisme, tussen godsdienstigheid en het afwijzen van hedonisme en tussen de maatschappijkritische waardenoriëntatie en het afwijzen van economisch conservatisme.

In de eerdere studie (Felling 2000) is gekeken naar de afzonderlijke individualiseringsprocessen. Daarbij is aandacht geschonken aan de rol van achtergrondvariabelen zoals de leeftijdscohorten, urbanisatiegraad en kerkelijke en politieke achtergronden. Uit dit onderzoek is de constatering van belang, dat 'streng gereformeerden' op verschillende punten in de onderzoeksperiode (1979-2000) een inhaalslag maken.[192] Er is

[191] Vanuit de eerste resultaten van het meest recente SOCON.onderzoek (Eisinga e.a. 2012) blijkt dat deze tendens zicht ook tot 2011 heeft doorgezet. Hedonisme is opnieuw toegenomen maar wordt gecombineerd met familiale en economische burgerlijkheid.

[192] De afbakening wordt helaas niet gespecificeerd (SOCON registreert pas vanaf 1985 de modaliteiten binnen de Nederlandse Hervormde Kerk).

sprake van een versnelling van het individualiseringsproces in deze kring. Dit is te zien in een daling van de godsdienstigheid en het cultureel conservatisme, steun voor het hedonisme en het economisch burgerlijk waardenpatroon. Toch blijft deze categorie significante verschillen vertonen met andere kerkelijke stromingen in 2000. Verder is de constatering belangrijk dat de kerken en kerkleden in een minderheidspositie zijn gekomen. 'In de jaren tachtig en negentig is individualisering nog het meest radicaal geweest op het terrein van de ontkerkelijking, waardoor kerkelijke godsdienstigheid (…) definitief een minderheidsverschijnsel is geworden' (Felling 2000: 253).

3.6.3 Wordt individualisering niet overdreven?

Nadat individualisering jarenlang een populaire term is als duiding van de maatschappelijke ontwikkelingen, klinken vanaf 2004 nieuwe kritische stemmen. Duyvendak en Hurenkamp leveren in hun boek *Kiezen voor de kudde* kritiek op de nadruk die velen leggen op het alom aanwezig geachte individualiseringsproces. In hun ogen is er sprake van een 'mythe van individualisering'. Weliswaar constateren zij veranderingen in de afhankelijkheid van individuen. Er is minder sociale cohesie, onafhankelijkheid van individuen onderling en ook een grotere diversiteit in gedrag en meer financiële onafhankelijkheid. Dit leidt echter niet tot minder, maar tot een andere afhankelijkheid.

> 'Dat deze veranderde afhankelijkheden tot een grote mate van pluriformiteit zouden hebben geleid, blijkt meer wensdenken dan dat daar veel empirische aanwijzingen voor zijn. Kortom: wie de Nederlandse samenleving wil begrijpen aan de hand van termen als keuzevrijheid en toenemende pluriformiteit, komt niet ver' (Duyvendak 2004: 13).

De kern van de verandering ligt volgens hen in het ontstaan van 'lichte gemeenschappen' waarin een modern kuddegedrag zichtbaar is. De onderlinge banden zijn wel losser geworden maar er komen ook meer netwerken voor in de plaats. Ondanks de vrijheid om keuzes te maken en bindingen aan te gaan, blijven mensen trends volgen. Nu wordt de richting aangeven door massamedia, reclame en de vrijetijdsindustrie als sturingsmechanismen; de burgers zijn hierbij 'skilled consumers'. De auteurs wijzen de gedachte van een absolute individualisering af, hetgeen zeker vanuit hun politieke insteek een relevant gegeven is. Het domein van kerk en godsdienstigheid komt in deze studie geheel niet aan de orde.

Dat gebeurt wel in het werk van De Beer en Koster, die afstand nemen van de uitkomsten van Felling (De Beer 2007, De Beer en Koster 2007 en 2009). Hun eerste kritiekpunt richt zich op de gehanteerde begrippen, waarvoor zij enkele alternatieve voorstellen doen[193] die naar mijn mening de discussie meestal niet verhelderen. De Beer verwerpt het begrip fragmentering als zijnde niet relevant voor individualisering.

[193] De Beer en Koster (2007, 2009) stellen voor de terminologie van Felling op een aantal punten te wijzigen. Voor de.institutionalisering bepleiten zij de term 'de.traditionalisering' (waarmee de koppeling naar structuurelementen verdwijnt). Die term van Felling vervangen zij door het multi.interpretabele begrip 'modernisering' en privatisering wordt vervangen door 'emancipatie'. Heterogenisering vinden zij wel een goed te gebruiken term, al vinden zij 'pluriformisering' hiervoor ook bruikbaar. In de bespreking van onderzoeksuitkomsten van De Beer houd ik voor de duidelijkheid de terminologie van Felling c.s. aan.

Dit komt door zijn definitie van individualisering, die hij beperkt tot een macro-sociaal fenomeen (De Beer en Koster 2007, 2009). Vanuit de meeste gebruikelijke visies op individualisering en de door mij gekozen definitie is dit geen logische beperking voor dit verschijnsel.

In een eigen analyse stelt De Beer dat er geen sprake is van de-institutionalisering, omdat andere instanties (lichte gemeenschappen) deze beïnvloeding overgenomen. Ook overleven vele traditionele organisaties ondanks het verlies van hun vanouds sterke greep op haar leden min of meer als 'zombiecategorie' (Beck en Beck-Gernsheim 2002: 27). In 2007 constateert hij echter wel enige de-institutionalisering en de-traditionalisering (De Beer en Koster 2007).[194]

De Beer pleit ervoor individualisering op te vatten als verandering van de input in plaats van de output. Mensen zijn vrijer om keuzes te maken maar dit leidt niet per se tot andere keuzes of minder voorspelbaar gedrag. 'Individualisering zit tussen de oren: ze komt tot uitdrukking in het feit dat steeds meer mensen op strikt individuele gronden dezelfde keuzes maken' (De Beer 2004: 34). Hij stelt op basis van de hierboven beschreven overwegingen dat er sociaal wetenschappelijk gezien geen individualisering is maar moreel-filosofisch wel. Vrijheid wordt gezien als een groot goed. Hierin sluit hij aan bij gedachten van Schnabel en deels bij Giddens en Beck. Tegelijkertijd constateert hij dat de overheid ook op veel terreinen de keuzevrijheid van het individu juist beperkt (autogordels, milieuvoorschriften) en dat de arbeidsomgeving hoge eisen stelt aan werknemers, bijvoorbeeld op het terrein van verantwoording en integriteit. Individualisering is voor De Beer vooral een cultuursociologisch begrip. Empirische sociologie kan naar zijn mening beter terughoudend zijn met deze term, tenzij zij zich beperkt tot een zeer specifieke interpretatie ervan zoals een bepaalde demografische ontwikkeling. Zijn pogingen om gedegen empirisch onderzoek te doen leverden hem geen bewijs op.

Zoals hiervoor is aangegeven is dat te eenzijdig, enerzijds omdat De Beer uiteindelijk wel enige de-institutionalisering, de-traditonalisering en pluriformisering vaststelt. Verder beperkt hij het terrein van de individualisering en gaat hij voorbij aan het domein van kerk en geloof, waar Felling de meeste individualisering constateert. De tegenstem van De Beer is dus niet overtuigend.

Het onderzoek van De Beer en Koster (2009) richt zich op een internationale toetsing van de mate waarin individualisering voorkomt, met behulp van de data van uitkomsten van de European Value Studies/World Value Studies uit de jaren 1990 en 2000. Ten aanzien van 25 geïndustrialiseerde landen worden drie aspecten kwantitatief geanalyseerd: de-institutionalisering, heterogenisering en privatisering. In 2000 blijken Frankrijk, Portugal, Griekenland en Turkije het meest geïndividualiseerd zijn, terwijl Ne-

[194] Op het terrein van de.traditionalisering concentreren de auteurs zich op de thema's gelijkheid en individuele keuzes. Daarbij blijken standpunten op de meeste items (74% van in totaal 34 items) fors te zijn veranderd, vooral in de jaren '70 en '80. Sindsdien lijken opvattingen op deze terreinen zich te stabiliseren volgens de auteurs. Ik trek dit in twijfel omdat bij 72% van de items waar verandering was die zich in de jaren '90 gewoon doorzet. Daarom is een meer genuanceerde conclusie dat zich bij een aantal items stabilisering voordoet in de jaren '90 en dat de.traditionalisering zich op de helft van de onderzochte thema's doorzet.

derland, op Australië, IJsland en Finland na, het minst geïndividualiseerd is. Nog opmerkelijker is de constatering dat over de onderzochte periode van tien jaar geen bewijs van toename van individualisering kan worden geleverd. De auteurs plaatsen wel vraagtekens bij de betrouwbaarheid van hun eigen onderzoeksinstrument[195] en vragen zich af of de meetperiode te kort is geweest. Evenwel worden opnieuw vragen gesteld bij het begrip individualisering. Mogelijk leeft het meer in de hoofden van mensen dan feitelijk in de praktijk. In ieder geval is de conclusie ten aanzien van individualisering 'that it is a much less understood and much more ambiguous phenomenon than is generally thought' (De Beer en Koster 2009: 64). Zij herhalen de gedachte over 'de mythe van de individualisering' vanwege de suggestie erin dat het individu zich minder als groepslid gaat gedragen. Het gaat volgens hen niet om minder groepsinvloed, maar om een transitie naar een ander patroon met meer 'lichte' instituties en netwerken. Die keuzes zijn minder duurzaam omdat verandering van groepen makkelijker gaat. Ook al maken mensen eigen keuzes, bewust of onbewust kiezen zij er toch voor om de kudde te volgen. Duidelijk is dat via een kwantitatieve benadering niet snel het laatste woord over individualisering gesproken kan worden.

Bij de behandeling van de visie op individualisering als 'reflexieve vormgeving van het eigen levensproject' is al aangegeven dat deze benadering een hoog filosofisch gehalte heeft. Als theorie spreekt het wel aan en kan individualisering ook in de praktijk worden aangewezen (bijv. Roeland 2009) maar zij is als these moeilijk bewijsbaar. Het is zelfs de vraag of zij wel empirisch te onderzoeken is (Zinn 2007). Het werk van Felling e.a. toont aan dat er zeker ontwikkelingen kunnen worden aangewezen, met name inzake de steun voor hedonistische waarden en de verminderde godsdienstige betrokkenheid. Kwantitatief onderzoek op dit terrein blijft complex. Dawson benadrukt de noodzaak om individualisering te zien als een concrete zoektocht van verantwoorde burgers op concrete levensterreinen. Een abstractie als geïndividualiseerd gedrag ('disembedded individualisation', Dawson 2012: 314) valt niet apart te meten.

3.6.4 Aanknopingspunten voor onderzoek

Op basis van de hiervoor gepresenteerde visies en onderzoeken, formuleer ik de aandachtspunten die van belang kunnen zijn voor onderzoek in een traditionele, kerkelijke context. Dan moet worden onderzocht of de opvattingen en gedragingen, de waarden en de idealen van het individualiseringsproces zich hier voordoen. Dat betreft vragen als:

- Is er sprake van een toenemende wens tot en realisatie van meer vrijheid, zelfbepaling, autonomie en mondigheid?
- Is er sprake van groei in reflexief vermogen en toenemende waardering van authenticiteit?

[195] Ik ben geneigd deze vraagtekens te onderstrepen, omdat bijvoorbeeld bij de.institutionalisering in het religieus domein niet het lidmaatschap van kerken zelf wordt meegewogen in de gebruikte schaal, maar wel het lidmaatschap van godsdienstige organisaties (voor Nederland is dit laatste 34%, en voor Polen slechts 5%).

- Wordt voor oriëntatie en identificatie gebruik gemaakt van moderne media in plaats van de directe overdracht van tradities en gewoonten?
- Wordt sterker persoonlijk vorm gegeven aan de eigen identiteit en levensstijl? Is hierbij aandacht voor het 'goede en schone leven' en in welke mate is dit materieel (met een hoog consumptieniveau) of immaterieel van aard?
- In welke mate is er sprake van een eigen levensproject in het aangaan van relaties en functioneren in (lichte) gemeenschappen? In welke mate worden de drie centrale waarden: (autonomie, privacy en ontplooiing) gecombineerd gerealiseerd?

De lijst valt zeker uit te breiden of verder te specificeren. Het zijn hoge onderzoeksdoelen, waarvan uit de pogingen tot kwantitatief onderzoek is gebleken, dat ze hiervoor te absoluut zijn. Individualisering is niet los van concrete casuïstiek verkrijgbaar. Dit tendeert ernaar om onderzoek eerder kwalitatief dan kwantitatief in te richten.

3.7 Het onderzoeksontwerp

Onderzoek naar het proces van individualisering binnen een specifieke kerkelijke context vraagt een heldere operationalisering van het begrip individualisering in dit verband. In hoofdstuk 1 is al aangegeven dat de beweging van de Gereformeerde Bond vraagt om uitwerking van deze studie op drie niveaus: landelijk, lokaal en individueel. Wat het macroniveau betreft, kan dit de vorm krijgen van een bronnenstudie, terwijl de beide andere niveaus in een casusstudie worden uitgediept.

De kern van het onderzoek richt zich op de manier waarop de verhouding tussen individu en kerkelijke gemeenschap vorm krijgt en zich ontwikkelt. Bij individualisering verliest de kerk invloed en verovert het individu zich de vrijheid om eigen keuzes te maken. Daarnaast dient er ook aandacht te zijn voor het privéleven van het gemeentelid. Daar wordt de saillantie van het geloof al dan niet zichtbaar. Dan betreft het thema's als de informalisering van relaties, de emancipatie van de vrouw en de ontwikkelingen rond partnerschap en huwelijk. Om zichtbaar te maken hoe het godsdienstige doorwerkt in het persoonlijk leven van gemeenteleden, is aandacht voor de socialisatie van belang, omdat bij individualisering een eigen positie wordt ingenomen ten opzichte van de gewoonten en opvattingen in het ouderlijk milieu.

3.7.1 De selectie van onderzoeksthema's

Ordening van de relevante aspecten

Bij het onderzoek naar keuzes van het individu op het gebied van kerk en geloof kies ik een aantal essentiële deelaspecten als onderzoeksterrein. Onderwerpen die relevant zijn in de concrete context van de Gereformeerde Bond en kansrijk lijken voor de toetsing ervan op het thema individualisering. Dit vraagt om een nadere ordening en selectie van de in de vorige paragrafen aangereikte verscheidenheid aan aspecten van individualisering.

Het eerste aandachtspunt betreft de toenemende vrijheid en de daaraan verbonden mondigheid. Dit kan zich uiten in een sterke waardering van de eigen autonomie en een onafhankelijke opstelling ten opzichte van anderen. Deze thematiek speelt sterk op het terrein van de opvoeding en de onderlinge relaties in gezinnen (socialisa-

tieproces, dominante waarden, gelijkwaardigheid partners). Op het kerkelijk terrein concentreert dit zich in ieder geval op de visie die men heeft op het ambt. Is een ambtsdrager, toegespitst op de predikant en ouderling, iemand met een baantje of gezaghebbend als gezant van God? Omgekeerd is het de vraag in welke mate de kerk en daarbinnen vooral de kerkenraad ruimte biedt voor de toegenomen mondigheid. Hoe ziet men overleg, inspraak en communicatie met de leden? Zien ambtsdragers zelf hun ambt als een roeping om een tegenover te zijn? En op welke manier komt dit naar voren in de praktijk van het ambtelijke werk? Binnen de indeling van Felling (2004) gaat het bij toenemende gelijkwaardigheid in de cultuur om het aspect van de-traditionalisering en op meso/macroniveau van privatisering.

In de tweede plaats de grotere waardering van de eigen ontplooiing. Die vereist een sterk reflexief vermogen en sluit aan bij de trend om een eigen identiteit vorm te willen geven, los van voorgegeven kaders. Dit speelt op godsdienstig terrein een rol in de vorm van subjectivering. Dit zoekproces kan allerlei vormen aannemen en zich op verschillende terreinen voordoen. Een van de terreinen waarop de behoefte aan de eigen geloofsbeleving sterk naar voren kan komen, is het liturgische gebied. Dit raakt de inrichting van de kerkdienst en vooral de plaats van het lied daarbinnen. Breder gezien – in de plaatselijke kerk of gemeente – betreft het ook de ruimte die wordt geboden om kerkdiensten met een meer privékarakter daadwerkelijk een persoonlijke inkleuring te geven (bij doop, belijdenis, huwelijk en begrafenis). De invulling van kerkdiensten is altijd een belangrijke karakteristiek van groeperingen en verankerd in hun traditie. Dan is eveneens de-traditionalisering aan de orde. Op meso/macroniveau is er sprake van heterogenisering.

Een derde punt van onderzoek richt zich op een ander aspect van vrijheid: de zelfbepaling op godsdienstig terrein. Dit kan geloofsinhoud betreffen zoals hierboven is uitgewerkt, maar dan in de binding met en de betrokkenheid bij de eigen gemeente. Die kan zich uiten in een lossere band (selectieve participatie, snellere wisseling van activiteiten of zelfs van kerk/gemeente). Er kan dan sprake zijn van een verminderde betrokkenheid bij de kerk en het geloof. Op mesoniveau wordt deze ontwikkeling zichtbaar in de vorm van cohesieverlies. Vanuit de analyse van Felling betreft het dan een relatie met zowel de-traditionalisering, de-institutionalisering en fragmentering. Op meso/macroniveau is er sprake van heterogenisering, mogelijk ook privatisering.

De vierde onderzoeksrichting is die naar de ontplooiing en authenticiteit van het individu, hetgeen sterk in de godsdienstigheid kan doorwerken. Het komen tot meer persoonlijke, authentieke keuzes raakt de inhoud van het geloof en leidt tot het minder automatisch onderschrijven van traditionele geloofsinhouden. Veranderende geloofsopvattingen op individueel niveau kunnen zich in heel veel richtingen bewegen. Er kan sprake zijn van een blijvend zoekproces, de 'zoekreligiositeit', ook getypeerd als 'zwevende gelovigen'. Ook kan een bepaalde mate van bricolage aan de orde zijn, waarbij een unieke persoonlijke combinatie van traditionele en niet-traditionele opvattingen wordt gehuldigd. In veel situaties zal dit proces wel leiden tot een min of meer vast geheel van eigen overtuigingen zonder dat dit samenvalt met de overgedragen traditie. Dit kan leiden tot verminderde steun aan traditionele (gereformeerde) geloofsopvattingen en -praktijken. Ook dit thema valt onder de-traditionalisering en op meso/macroniveau onder heterogenisering.

Concreet zijn bij de invulling ten minste twee onderzoeksrichtingen van belang als wordt vertrokken vanuit de gereformeerde traditie. Deze worden aangeduid met de termen 'evangelicalisering' en 'modernisering'. Bij evangelicalisering betreft het een andere, meer op beleving gerichte orthodoxie. De evangelische beweging heeft dan invloed en aantrekkingskracht op een deel van de kerkleden. Bij modernisering is er sprake van een sterke reductie van de geloofsinhoud. Veelal zal er dan enige bricolage qua opvattingen zijn. Een derde ontwikkelingsrichting kan worden onderscheiden zonder dat deze onder individualisering valt. Vanuit de stroming van de Gereformeerde Bond kan gekozen worden voor versterking van de traditie, hetgeen ik als refoïsering aanduid. Dan wordt aangesloten bij een bestaande traditie en bevolkingsgroep. Deze opvattingen worden bewaakt en uitgedragen vanuit de reformatorische zuil en daarom is refoïsering eerder het tegenovergestelde van individualisering: collectivering.

Het vijfde aspect van het onderzoek naar individualisering richt zich op veranderingen in de persoonlijke levenssfeer en hoe het proces van emancipatie doorwerkt op godsdienstig terrein. Dan gaat de aandacht uit naar de gelijkwaardigheid en onderlinge vrijheid tussen mensen. Zelfbepaling kan hierbij ook een rol spelen. Hoewel de positie van de vrouw evenzeer als indicator kan gelden voor de veranderende godsdienstigheid wordt dit thema apart uitgediept. Het genderaspect is een relatief gevoelig thema op kerkelijk terrein. Het biedt tevens gelegenheid om de persoonlijke levenssfeer in het onderzoek te betrekken. Juist hier spelen veel zaken rond individualisering zich af. Het betreft vragen rond relaties (samenwonen, huwelijk), gezinsvorming, emancipatie en – breder – de informalisering van de onderlinge relaties, ook in de richting van de kinderen. Onderzoek kan zich richten op de mate waarin emancipatie doorwerkt in de positie en rol van de vrouw in het persoonlijk leven (gezin, vrije tijd en betaald werk) en in de kerkelijke gemeente. In dat verband betreft het in ieder geval de vragen rond 'de vrouw in het ambt'. Hier zijn in de termen van Felling vooral de-traditionalisering en op meso/macroniveau heterogenisering aan de orde.

De selectie van vijf thema's

Op grond van de hierboven genoemde terreinen kunnen vijf thema's worden geselecteerd, die tesamen de volledige breedte van het individualiseringsproces laten zien. De te kiezen thema's dienen actueel en relevant te zijn voor de stroming van de Gereformeerde Bond. Bovendien moeten zij in voldoende mate toegankelijk zijn voor nader onderzoek. Ook moeten ze een rol spelen op alle drie niveaus waarop operationalisering is vereist (macro-, meso- en micro-).

Om tot een goede afweging te komen binnen alle mogelijkheden heb ik in schema 2 een nadere analyse en selectie gemaakt van mogelijke thema's. De uiteindelijk gekozen kernwoorden zijn vetgedrukt. Op die manier zijn vele andere, eveneens interessante en waardevolle thema's niet gekozen. Zo zou, om hiervan een voorbeeld te geven, het interessant zijn om de socialisatie en opvoedingspraktijk met alle gezagsaspecten daarvan te onderzoeken. Het functioneren van het ambt is echter relevanter voor het functioneren van de Gereformeerde Bond als stroming.

Operationalisering: Aspecten zijn niet volledig te scheiden, maar wel te onderscheiden	Aansluiting op het domein van geloof en kerk in enkele kernwoorden (mogelijke opties)	Keuze van vijf onderzoeksthema's (eerste verwoording ervan)
1. Autonomie (mondigheid, onafhankelijkheid)	Geloof een privé-zaak; traditie losser; kritischer lidmaatschap van organisaties; socialisatie-aspecten; mondigheid en minder gezag; privacy	Het toenemen van mondigheid en de gevolgen hiervan voor de manier waarop het ambt functioneert: **mondigheid in relatie tot ambt/gezag**
2. Ontplooiing (reflexief vermogen)	Zoekreligiositeit (nieuwe identiteiten); liturgie; geestesgaven; geloof en wetenschap	Een sterkere waardering van persoonlijke liturgische voorkeur, en het omgaan met **liturgische veranderingen**
3. Vrijheid (zelfbepaling, selectieve participatie, losse binding, privacy)	Lidmaatschap losser; geloof privé-zaak; verminderde relevantie geloof; privatisering. Minder cohesie	De vermindering van de **binding aan de eigen gemeente**
4. Veranderende godsdienstigheid (authenticiteit)	Andere religiositeit: bricolage, zoekreligiositeit, moderner, evangelicalisering	De verminderde steun **voor traditionele geloofsopvattingen en - praktijken**
5. Gelijkheid (veranderende persoonlijke levenssfeer)	Veranderende opvattingen en gedragingen privé en kerkelijk (emancipatie en participatie)	Gelijkheid in **rol en positie van vrouwen in gezin en kerk**

Schema 2: Uitwerking operationalisering van individualisering

Op grond van de bovenstaande afwegingen onderzoek ik individualisering binnen de stroming van de Gereformeerde Bond aan de hand van de volgende vijf thema's, elk met een eigen kernvraag:

1. Is er een toenemende mondigheid en heeft dit gevolgen voor de manier waarop het ambt functioneert? Dus: veranderingen rond ambtelijk gezag.
2. Is er sterker behoefte aan persoonlijke liturgische voorkeuren en welke gevolgen heeft dit voor liturgische veranderingen in gemeenten? Dus: veranderingen rond liturgie.
3. Vermindert de binding van leden aan de eigen gemeente en welke gevolgen heeft dit? Dus: veranderingen rond binding met de eigen gemeente.
4. Vermindert de steun voor traditionele gereformeerde geloofsopvattingen en is er dan sprake van evangelicalisering of modernisering? Dus: veranderende godsdienstigheid.
5. Verandert de rol en positie van vrouwen in gezin en kerk in de richting van meer gelijkheid? Dus: veranderingen rond de positie van de vrouw.

Elk thema bekijk ik op de drie niveaus (macro-meso-micro). Worden deze ontwikkelingen zichtbaar en hoe wordt hierop gereageerd? Daarbij zal in de uitwerking duidelijk moeten worden wanneer zaken wel of geen vormen van individualisering zijn. Op dit punt zal ik tijdens het onderzoek zelf (in een iteratief proces) nadere beslissingen moeten nemen. Die worden op die momenten verder toegelicht. Mogelijk kan dan een aantal algemeen sociologische inzichten worden benut, zoals het onderscheid tussen isoleren en aanpassen inzake het afwijzen of aanvaarden van ontwikkelingen. Waarschijnlijk

is het nuttig dit perspectief aan te vullen met een derde factor, namelijk de mogelijkheid te kiezen voor de optie van transformatie. Dat begrip geeft meer inzicht in de inhoud van de te maken keuzes, waarbij het innemen van tussenposities vaak voorkomt. Het triadisch perspectief (isoleren, transformeren, aanpassen) biedt ruimte voor dit soort alternatieven. Zodoende wordt het feitelijke onderhandelingsproces met de cultuur (Veerman 1998) beter onderkend.

3.7.2 Uitwerking op drie niveaus

Drie niveaus: macro – meso – micro

Ik start het onderzoek met een grondige verkenning op macroniveau. Dan wordt via een bronnenstudie bekeken hoe vanuit de stroming van de Gereformeerde Bond over deze onderwerpen wordt gedacht. De focus ligt op de ontwikkelingen in de periode 2000-2012 en de manier waarop het hoofdbestuur standpunten uitdraagt.

Aangezien individualisering voorkomt tijdens langetermijnprocessen, kijk ik naar de manier waarop per thema een scheiding gemaakt kan worden tussen het nulpunt, de periode ervoor, en de periode hierna. Het nulpunt voor deze studie is formeel 1 januari 2000, maar meestal zijn de relevante standpunten al geruime tijd eerder op papier gezet. Standpunten begin 2000 hebben ook een eigen voorgeschiedenis, die doorklinkt in de ontwikkelingen in de onderzoeksperiode. Soms kan dit aan de hand van een of enkele kerndocumenten worden beschreven, maar vaker blijkt een aanzienlijke bronnenstudie nodig om de beginsituatie te schetsen.

In dit onderzoek hanteer ik het hermeneutisch perspectief (Baronov 2004, Swinton en Mowat 2007). De betekenis van de teksten voor de opsteller en de doelgroep ervan staat centraal. Ik tracht een zinvolle samenhang te beschrijven zonder normatieve duiding daarvan. De betekenis van de gepresenteerde teksten zal blijken uit hun functies voor onderscheiden lezersgroepen. Het hoofdaccent ligt op de officiële publicaties vanuit de Gereformeerde Bond, zoals artikelen in *De Waarheidsvriend*, zijn officieel orgaan, en brieven, brochures en boeken. Daarnaast put ik uit een beperkte selectie van publicaties van andere auteurs uit de beweging. Dan let ik op de verscheidenheid binnen de Gereformeerde Bond zoals met name in zijn flanken waarneembaar is. Per thema bekijk ik of de individualisering doorwerkt op het macroniveau van de Gereformeerde Bond als stroming.

De volgende stap in het onderzoek is het onderzoek op het mesoniveau. Gelet op de omvang en de verscheidenheid binnen de Gereformeerde Bond is een keuze tussen kwalitatief of kwantitatief onderzoek noodzakelijk (Swanborn 2006, Vermeulen 2010). Breed representatief onderzoek vraagt om een grote steekproef, waarbinnen vooralsnog ten minste drie doelgroepen zichtbaar zijn: gemeenteleden, kerkenraadsleden en predikanten. De complexiteit van de problematiek rond individualisering vraagt voor een kwantitatief onderzoek een omvangrijke vragenlijst, hetgeen vele mogelijke respondenten zal afremmen. De hierdoor te verwachten non-respons vormt een bedreiging voor de betrouwbaarheid van de uitkomsten. Verder blijkt uit de hiervoor genoemde kwantitatieve onderzoeken dat valide uitkomsten nauwelijks zijn te realiseren.

Individualiseringsprocessen zijn moeilijk kwantitatief zichtbaar te maken. Om deze redenen heb ik gekozen voor een casusstudie[196] (De Vaus 2001, Braster 2000, Denzin en Lincoln 1998), waarvan de verwachting bestaat dat de samenhang binnen de processen wel in kaart gebracht kan worden.

De interne verscheidenheid die voorkomt binnen de Gereformeerde Bond vraagt om duidelijke criteria voor de te kiezen casus uit het oogpunt van validiteit. Op mesoniveau maak ik zichtbaar of lokale gemeenten meer of minder te maken hebben met autonome, kiezende gemeenteleden. Hoe werkt de invloed vanuit de gemeenteleden (van onderop) door in de kerkenraad? Dan speelt mee dat kerkenraadsleden ook persoonlijk met individualisering te maken hebben; dus is het de vraag hoe dit doorwerkt in het beleid van hun kerkenraad. Verder is het de vraag in welke mate een kerkbestuur zich laat leiden door de eigen lokale tradities en of er effecten zijn van invloed vanuit de Gereformeerde Bond.

Een speciaal aandachtspunt bij de mesostudie is het zoeken naar aanknopingspunten voor onderzoek om het beeld van individualisering in de gemeente zo compleet mogelijk te beschrijven. Dan valt onder meer te denken aan het onderzoek naar het beschikbaar maken van gegevens over 'instroom' en 'uitstroom' tussen wijkgemeenten. Vanuit het mesoperspectief kunnen aandachtspunten opkomen die relevant zijn voor het microniveau (bijv. is er veel perforatie, in welke richting?). Wanneer beide niveaus op elkaar betrokken worden, zal ook zichtbaar worden op welke manier kerkenraden leidinggeven op de thema's die voor individualisering relevant zijn.

Op microniveau wordt via interviews zichtbaar gemaakt, of en in welke mate individualisering zich feitelijk voltrekt bij gemeenteleden. Als werkwijze heb ik gekozen voor het half gestructureerd interview, met een retrospectief perspectief (Baarda 2007, Nijhof 2000). Op die manier wordt de persoonlijke ontwikkeling binnen de onderzoeksperiode in kaart gebracht tegen de achtergrond van de eigen biografie. Daarbinnen is onder meer aandacht voor eventuele generatieverschillen omdat tot dezelfde gemeente zowel twintig- als zeventigjarigen behoren (Spangenberg en Lampert 2010, Becker 1998, Luykx en Righart 1998). Voor de aanpak van het onderzoek op drie niveaus vat ik in een schema samen hoe ik het onderzoek in onderlinge samenhang zal aanpakken. Het onderstaande schema beschrijft ook de uitvoering van het onderzoek in de tijd.

Om de casusstudie goed uit te kunnen voeren, is een basale informatie nodig over de uitwerking van de vijf thema's op macroniveau. Vanuit een basale schets heb ik de vijf delen in de loop van het onderzoek nader ingevuld. Daarom ben ik met de beschrijving van het macroniveau begonnen. Feitelijk is de dataverzameling voor de drie

[196] Voorbeelden van dit type onderzoek zijn in dit opzicht voor mij de studies van Ammerman, *Bible believers* (over evangelischen als USA), Brouwer, *Geloven in gemeenschap* (over een hervormde wijkgemeente, met behulp van het model van *Congregational studies*), Van der Laarse, *Bevoogding en bevinding* (over religieuze aspecten in de sociale ontwikkeling van Woerden in de 19e eeuw), Verrips, *En boven het dorp de hemel* (over verzuiling in Ottoland), en Versteeg, *Draw us close* (over het functioneren van een Vineyardgemeente). Elk van deze studies heeft een andere invalshoek, maar ze tonen wel aan, op welke manier processen binnen een gemeente kunnen worden beschreven.

deelonderzoeken min of meer gelijktijdig verlopen. In de rapportage heb ik de logische volgorde aangehouden: eerst de hoofdlijnen op macroniveau, daarna op mesoniveau, daarna op microniveau. Hierdoor kan de informatie optimaal bij elkaar aansluiten. De casusstudie bleek voldoende informatie te bieden om de vraagstelling te beantwoorden, zodat geen extra aanvullend onderzoek is verricht.

<table>
<tr><th>Vijf gekozen thema's:</th><th>Macro
Periode: Nulmeting (voor 2000)
Ontwikkeling 2000-2012</th><th>Meso
Beleid kerkenraad en functioneren van het gemeenteleven</th><th>Micro
Meningen en gedragingen van de gemeenteleden</th></tr>
<tr><td rowspan="2">Onderzoek</td><td>(1)
Bronnenstudie: artikelen, boeken, brochures
- uitgedragen visies
- interne uniformiteit?
- relatie met de bredere culturele context</td><td colspan="2">(3)
Casusstudie
- In welke mate is er sprake van individualisering binnen één karakteristieke GB-gemeente?
- Werving/keuze van een gemeente</td></tr>
<tr><td>(2)
Zoeken naar een totaalbeeld, vanuit de vijf deelterreinen Eenheid en verscheidenheid binnen de stroming van de Bond</td><td>(4)
Processen mesoniveau
- Documenten
- Observaties
- Cijfermateriaal
- Interviews van betrokkenen</td><td>(5)
Interview van gemeenteleden
- Generatieverschillen
- Levensloopperspectief
(6) Bij onvoldoende resultaten meer aanvullend onderzoek (casusstudie of survey)</td></tr>
<tr><td>Conclusies</td><td colspan="3">Verbinden van de uitkomsten van het onderzoek op deze drie niveaus
Beantwoording van probleemstelling – scenario's voor leidinggevenden</td></tr>
</table>

Schema 3: Overzicht aanpak van het onderzoek

De keuze voor een casusstudie

Het houden van een casusstudie is een complex fenomeen. Kerkenraden die deelnemen aan een dergelijk onderzoek, krijgen te maken met een aantal specifieke vragen. In het algemeen bestaat er vaak enige aarzeling om deel te nemen aan onderzoek. Enerzijds kan door de verantwoordelijke kerkenraad worden opgezien tegen het tijdsbeslag dat deelname aan onderzoek van alle betrokkenen vraagt. Verder is er over het algemeen enige huiver voor dit type onderzoek. Is het wel nodig en wat heb je eraan? Eveneens is er mogelijk bezorgdheid over het kunnen lopen van risico's door een publicatie over de eigen gemeente. Zijn negatieve effecten uit te sluiten en valt dit binnen de invloedssfeer van de onderzoeker?

Bij de start van het werven van een casusgemeente (2010) is heel actueel, dat praktisch theologisch onderzoek (Brouwer 2009) voor kerkenraden anders en minder positief kan uitwerken dan bij de start werd verwacht. Dat maakt kandidaat-gemeenten extra terughoudend inzake deelname. Brouwer heeft in Amersfoort onderzoek verricht naar de verhouding tussen de gemeente als gemeenschap (wijkgemeente De Brug) en de veranderende maatschappelijke context. Toegespitst op de relatie tussen de kerk en de haar omringende burgerlijke wijk, blijkt de steeds meer evangelisch georiënteerde wijkgemeente minder aandacht te schenken aan de samenleving (*community*). Als onderzoeker heeft hij drie jaar veldonderzoek in deze gemeente verricht. De uitkomsten van het onderzoek zijn gevoeliger geworden door de beschrijving van de leiderschaps-

stijl van de laatste predikant, die in 2008 de functie van scriba van de Protestantse Kerk in Nederland is gaan bekleden.[197] Wanneer een onderzoeker op grond van bijbels-theologische overwegingen dan kritisch is ten aanzien van de koers van de wijkgemeente en de rol van de predikant hierin, geeft dit achteraf een gevoel van onvrede aan de betrokken kerkenraad.

De onvrede over de als pijnlijk ervaren beoordeling vloeit ook voort uit de keuze van Brouwer om als praktisch theoloog ook een normatief-wetenschappelijke beoordeling te geven (Osmer 2008). Hoewel Brouwer afstand neemt van de massief ideologische benadering vanuit de *Faith and Order*-documenten van de Wereldraad van Kerken, blijft voor hem 'de (kritische, normatieve) vraag naar de ethische, politieke en diaconale consequenties van koinonia als wezen van de kerk, van betekenis' (Brouwer 2009: 71). In mijn onderzoek beperk ik mij juist tot het beschrijven van de processen die zich voordoen in hun onderlinge samenhang zonder te komen tot een nadrukkelijke normatieve beoordeling. Na kennisneming van de gesignaleerde feiten is voor het maken van die stap een bewuste beoordeling van feiten nodig op grond van geaccepteerde criteria. Het nalaten van deze interpretatie biedt ook meer kans op een goed draagvlak voor onderzoek binnen kerkelijke gemeenten. Ik beperk mijn toespitsing van de onderzoeksuitkomsten tot het schetsen van enkele scenario's die behulpzaam kunnen zijn voor het omgaan met de geobserveerde individualisering.

Om de betrokken kerkenraden zoveel mogelijk zekerheid te bieden over de manier waarop het onderzoek naar buiten gebracht zal worden, heb ik bij het zoeken van een casusgemeente duidelijkheid geboden over de onderzoeksopzet en de randvoorwaarden die ik daarbij wil hanteren. Een goede inbedding van het onderzoek is gerealiseerd door het instellen van een centrale begeleidingscommissie met vertegenwoordigers uit de betrokken wijken. Met hen zijn de belangrijke keuzes in het onderzoek besproken en is gezocht naar draagvlak voor het onderzoek. Als extra garantie is een onderzoeksprotocol opgesteld, waarin verwoord is dat er zorgvuldig zal worden omgegaan met de belangen van de gemeente en de meest betrokken personen.[198]

Sluitstuk in het protocol is de instelling van een externe commissie die is aangezocht in samenspraak met de kerkenraden. Deze externe adviescommissie bestaat uit deskundigen die specifiek letten op het belang van de gemeente bij de in te zetten onderzoeksinstrumenten. Daarnaast kunnen zij als arbitragecommissie optreden in situa-

[197] 'De predikanten hebben een duidelijk stempel op deze wijkgemeente gedrukt' en brachten 'een eigen profiel binnen. Binnen dit profiel zetten zij accenten die de kleur van de gemeente in de loop der jaren veranderd hebben' (Brouwer 2009: resp. 121, 148).

[198] Ten aanzien van het naar buiten brengen van informatie over zaken die de gevoelig kunnen liggen, is gezocht naar een balans tussen openheid en zorgvuldigheid. In de beginfase van het onderzoek zijn vijf centrale uitgangspunten vastgelegd, die in onderlinge samenhang bezien moeten worden:

- objectieve weergave (check bij betrokkenen);
- zorgvuldigheid (zich bewust zijn van gevoelige zaken, terughoudendheid hierbij);
- niet.eenzijdig (zorgen voor balans, bijvoorbeeld bij kritiek die wordt geuit door een enkeling);
- openheid;
- zorg voor de goede naam van betrokkenen (predikant, gemeente, kerkenraadsleden).

ties waarin onderzoeker en interne begeleidingscommissie het oneens blijven over een te publiceren tekst. Vanuit de breedte van de Gereformeerde Bond zijn enkele theologisch deskundige personen aangezocht die ook geacht worden de verbinding met de godsdienstsociologie te kunnen leggen.[199] Over de werkwijze in het algemeen en het omgaan met anonimiteit in het bijzonder zijn eveneens afspraken vastgelegd in een onderzoeksprotocol.

[199] Deze commissie heeft bestaan uit de heren M. van Campen (uit de kring van de Gereformeerde Bond en bekend met Ede, vanaf 2009 hoofdbestuurslid) , D.Ph.C. Looijen (oud.directeur IZB en visitator) en T.T.J. Pleizier (praktisch theoloog PThU).

4. Individualisering op landelijk niveau

4.1 De aanpak van de bronnenstudie

4.1.1 Selectie van bronnen op macroniveau

De eerste stap van het onderzoek richt zich op het macroniveau. Ik kijk dan naar de manier waarop de stroming van de Gereformeerde Bond met individualisering omgaat. Ten aanzien van vijf geselecteerde thema's onderzoek ik of zich veranderingen hebben voorgedaan. Hierbij geef ik aandacht aan veranderingen in formele standpunten. Soms zijn kleine nuances veelzeggend en het binnen de Bond gevoerde debat is van belang. Wanneer mensen in debat gaan of tegengestelde visies publiceren, kan dit direct of indirect te maken hebben met een andere visie op de doorwerking van individualisering.

Dit hoofdstuk is een bronnenstudie; ik heb daarvoor publicaties van het hoofdbestuur van de Bond en andere auteurs uit deze stroming bestudeerd. De belangrijkste bron is het blad van de Bond, *De Waarheidsvriend*.[200] Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van talloze boeken, brochures en andere tijdschriften. De meeste publicaties hebben bewustwording en voorlichting ten doel. Standpunten worden verdedigd of uitgelegd. Veelal gaat dit om concrete ontwikkelingen en gebeurtenissen, soms om meer algemene beschouwingen. Een enkele keer neemt het hoofdbestuur een standpunt in ten aanzien van zaken waarover in eigen kring niet eensgezind wordt gedacht. Tegelijkertijd biedt het hoofdbestuur velen uit zijn achterban een podium om over zaken te publiceren.

De meeste publicaties hebben het karakter van een betoog. De eigen visie wordt gepresenteerd met als doel de beïnvloeding van de achterban. Wanneer ik in deze studie meningen bespreek waarover verschillen bestaan, geef ik in de tekst aan of er op dit punt sprake is van verschillen die een relatie hebben met de flanken van de Bond. Dit biedt meer inzicht in de verscheidenheid die er is in de Gereformeerde Bond. In welke mate gaan de leden van het hoofdbestuur en vertegenwoordigers van de flanken op dezelfde manier om met de vragen die vanuit het individualiseringsproces op hen afkomen en wat zegt dit over hun manier van leidinggeven aan veranderingsprocessen?

Bij elk thema breng ik de beginsituatie in beeld. Vaak maak ik eerst wat opmerkingen vooraf die scherper zicht geven op de thematiek. Daarna komt aan de orde welke opvattingen de beginsituatie in het jaar 2000 kenmerken. Dan betreft het opvattingen die kort vóór het jaar 2000 binnen de stroming van de Bond leven over dit vraagstuk. Direct wordt al duidelijk of er sprake is van verscheidenheid qua standpunten. Het standpunt van het hoofdbestuur zelf krijgt relatief de meeste aandacht. Soms is het no-

[200] Analyse van deze bron is vereenvoudigd doordat de digitale versies in 2011 zijn opgenomen in de databank *Digibron* (http://www.digibron.nl), waarin ruim 1,4 miljoen artikelen zijn opgenomen, waarvan 60.861 uit *De Waarheidsvriend* 1909.2010 (opnamedatum 24.10.2012).

dig vanwege het fundamenteel karakter van een bepaalde publicatie of een bepaald debat verder terug te gaan in de tijd.

Het zal blijken dat discussies en veranderingsprocessen zich niet veel aantrekken van het voor deze studie gekozen beginpunt, het jaar 2000. Daarom hanteer ik deze grens flexibel. De volgende stap bij elk onderzoeksthema is de presentatie van de ontwikkelingen die zich in het eerste deel van de 21e eeuw (2000-2012) voordoen inzake individualisering. Veel boeiende andere visies en veranderingen blijven om die reden buiten beschouwing. Meestal volg ik hetzelfde stramien: eerst beschrijf ik de formele standpunten vanuit de Gereformeerde Bond in relatie tot de standpunten van het hoofdbestuur. Dit wordt aangevuld met visies vanuit de flanken en het verloop van de eventuele intern gevoerde debatten. Elk deelthema sluit ik af met een korte beschouwing waarin ik de uitkomsten samenvat en weeg of en in welke mate hier sprake is van individualisering. Het hoofdstuk sluit ik af met een samenvattende eindbeschouwing over individualisering op macroniveau.

De individualisering zelf bekijk ik in dit hoofdstuk vanuit enkele perspectieven. Allereerst is het de vraag of de Bond individualisering ziet, mogelijk zelfs zo benoemt en wat hij daarvan vindt. In de tweede plaats gaat het om de vraag hoe hij reageert op de voor individualisering relevante vraagstukken, dus omgaat met dit proces in de praktijk van het kerkelijk leven. Zonder expliciete verwijzingen naar de term individualisering kan het wel over dit vraagstuk gaan. In de derde plaats kijk ik naar de manier van leidinggeven met betrekking tot de thema's en deelthema's die te maken hebben met individualisering. Wie geeft welke boodschap af aan de eigen achterban? Maakt dit onderdeel uit van een constante lijn in het leidinggeven en liggen er relaties naar de interne verscheidenheid? Bij de afronding ga ik hier ook verder samenvattend op in. Dan is inmiddels duidelijk hoe de Gereformeerde Bond als organisatie en de stroming als geheel met zijn flanken, omgaat met individualiseringsprocessen.

4.1.2 Hoe de Bond wil staan in het spanningsveld van de cultuur

Voorafgaand aan de bespreking van de vijf thema's ga ik apart in op de manier waarop de stroming van de Gereformeerde Bond zich verhoudt tot de hedendaagse cultuur. Dit is de context waarbinnen het proces van individualisering zich afspeelt. In dit verband blijkt eveneens hoe de Bond de godsdienstsociologische invalshoek benut in zijn analyses.

Regelmatig komen de veranderingen in de cultuur aan de orde. Dan gaat het om het 'moderne levensgevoel', vaak in verband met de invloed op de eigen groep. Godsdienstsociologische begrippen komen af en toe aan de orde. Incidenteel wordt de term individualisering gebruikt. Vaker wordt aangesloten bij het door sociologen vaak gebruikte dilemma tussen 'isoleren' en 'aanpassen'.

Het vertrek van J. van der Graaf in 2000 als algemeen secretaris vormt de natuurlijke afscheiding met de onderzoeksfase ervoor. Hij heeft vaak de bezinning op de maatschappelijke en culturele veranderingen aan de orde gesteld.[201] Via zijn wekelijkse

[201] J. van der Graaf, 'Verlegenheid, uitgangspunt of aanknopingspunt' (DWV 2.11.2000: 2.3).

hoofdartikel in *De Waarheidsvriend* bereikte hij een groot lezerspubliek. Bij dit afscheid geeft hij een analyse van het leven in een cultuur waarin iedereen zijn eigen waarheid creëert. Dan betreft het gemeenteleden die ingrijpende vragen stellen. Ook stelt hij individualisering aan de orde, waarmee volgens de godsdienstsocioloog G. Dekker de relatie tussen het kerklid en het instituut wordt omgekeerd.[202]

In een terugblik erkent Van der Graaf de invloed van de cultuur. Individualisering, mondigheid en hang naar vrijheid hebben op eenieder hun uitwerking: 'Het raakt ten volle het hart van het gemeente-zijn (…). Als hervormde gereformeerden staan we ook midden in het spanningsveld tussen oecumenischen, evangelischen en reformatorischen, (…). Hoe dan leiding te geven (…)?'[203] Voorzitter Kamphuis lijkt daar minder van onder de indruk en accentueert het evangelie. Daarmee heeft de kerk een inspirerende visie. De gemeenschap staat centraal maar moet niet afgesloten functioneren: *'*Daarbij zal de gemeente in deze cultuur krachtig en duidelijk moeten leren dat Christus volgen niet het volgen is van een bepaalde beschermde traditie*'* (in Vergunst 2001: 121).

Rond de viering van het 100-jarig bestaan van de Gereformeerde Bond (2006) wordt dit debat weer opgepakt. Dan heeft de kerkscheuring van 2004 geleid tot een bescheiden toonzetting en een houding van inkeer.[204] Bestuurslid J. Maasland stipt aan dat groepsdenken hoort bij een organisatie, hetgeen tot een wij-zij-tegenstelling leidt.[205] Het signaleren van deze separatistische elementen in de eigen achterban leidt niet tot afstand nemen van de eigen ambities. Vanuit de flank van de open bonders sluiten verschillende scribenten hierop aan in een themanummer van *Theologia Reformata.* Noordegraaf vraagt zich hardop af of bonders in de kerk behoren tot de mensen 'die voortdurend aan de zijlijn staan'. Immink stelt dat het groepsdenken is toegenomen.[206]

In 2007 start het hoofdbestuur met het jaarthema 'Omgaan met veranderingen'. Maasland schrijft twee inleidende artikelen, waarin hij de kloof tussen het dagelijks leven en de kerk signaleert:

> 'De recepten van voorheen kloppen niet meer met de werkelijkheid, want die blijkt steeds weer anders te zijn. Ik vermoed dat er nogal wat kerkgangers onder ons zijn die nauwelijks raad weten met de spagaat waarin hun leven zich geestelijk is gaan afspelen. De zondagse preek en de plek die men in de wereld inneemt, kennen soms zo weinig verbindingspunten. Daarbij komt ook dat de impact van de preek sterk is afgenomen. Het is een momentopname geworden, een snel wegebbend onderdeel van de flitscultuur waarin we leven.'[207]

Hij zegt dat het individu weinig kan met de prediking. Door de veranderingen in tijd en cultuur is veel kennis en inzicht over de Bijbel en de belijdenisgeschriften verloren gegaan. Een predikant moet niet meegaan in de verleiding om het niveau aan te passen,

---

[202] In: Vergunst 2001.

[203] J. van der Graaf, 'Terugblik op symposium "De kerk op adem". Kritisch op weg in gesprek met de cultuur.' (DWV 7.9.2000: 562.563).

[204] G.D. Kamphuis, 'Ons staan in de Protestantse Kerk', inleiding gehouden bij de jaarvergadering van de Gereformeerde Bond op 24 mei 2005, (DWV 26.5.2005: 326.327).

[205] J. Maasland, 'Een nieuw hoofdstuk' (DWV 20.10.2005: 625.626). In zijn rubriek 'Uit de pers'.

[206] *Theologia Reformata*, 49 (2006) 2: resp.: 172 en 115.

[207] J. Maasland, 'Geestelijk klimaat in de gemeenten (1): Stilzwijgend veranderen', (DWV 14.6.2007: 6).

maar er wel op letten geen interne kerktaal te spreken zoals rond het begrip 'rechtvaardiging'. Daarnaast vindt hij preken te voorwerpelijk:

> 'Ik vind soms dat preken onder ons zo langs je heen kunnen gaan. Er is zo weinig appel op het hart van de hoorder, het is zo beschouwelijk en vanzelfsprekend orthodox, de rafels van het vaak verscheurde mensenhart geplaagd door het ongeloof van de moderne wereld worden nauwelijks zichtbaar. Ik merk zo weinig van het besef dat het 'normaal' is dat een mens niet gelooft in Christus, maar dat het een geweldig wonder van de Heilige Geest is als een mens zich overgeeft aan God in Christus.'[208]

Opmerkelijk is hierbij dat Maasland het persoonlijke appel van de prediking (het 'onderwerpelijke') combineert met erkenning van het existentiële moment van twijfel (de rafels van een door ongeloof verscheurd mensenhart).

Niet elk hoofdbestuurslid pakt dit tweede element op. De net aangetreden nieuwe voorzitter, H.J. Lam, gaat op Maaslands vragen over de preek in. Typerend verschil is zijn binnenkerkelijk taalgebruik: 'Zijn onze preken wel aanklagend genoeg? Wordt de wet in haar ontmaskerende functie voldoende aan de orde gesteld?'[209] Het zondaar zijn en de daarmee verbonden verootmoediging moet een grotere plaats krijgen. Wanneer predikanten zich echt laten leiden door de Heilige Geest, zullen de vonken overspringen naar de gemeente.

Drie jaar later (2010) herhaalt eenzelfde type debat zich. De context is nu anders, omdat het hoofdbestuur samen met de IZB een extra predikantenconferentie organiseert over *Geestelijk leiding geven vandaag.* Klaarblijkelijk is er verlegenheid ten aanzien van leiderschap. H.J. Lam stelt in de uitnodiging dat velen in deze tijd ervaren dat de boodschap van zonde en genade niet meer landt. Van Ekris biedt een theologische duiding voor dit 'onaanraakbaar zijn' van mensen. Het kan liggen aan de '(…) cocon die deze cultuur om je heen kan leggen, waardoor alle geloofstaal je bij vlagen vreemd wordt.'[210] Dan ervaart de mens slechts 'in de leegte' te praten. Deze open bonder vindt dat men dit als uitgangspunt moet accepteren. De Leede[211] sluit hierbij aan en pleit voor de kerk als kleine, contrasterende gemeenschap. Het idee van volkskerk moet men loslaten. Daar hoort een nieuwe praxis bij met een sterker accent op doop en avondmaal, heiliging, boetedoening en vreemdelingschap. De grote en minder persoonlijke gemeenschappen moeten dus volgens zijn voorstel plaatsmaken voor kleinere hechte kerktypen.

Niet alle aanwezigen nemen de analyse en oplossingen van de open bonders over. P.J. Teeuw is hierin het duidelijkst. Hij vindt aanpassing van de grondstructuren van het kerk-zijn ongewenst. Voor hem staat de lijn verbond, doop en heilstoe-eigening centraal. Hij mist het gezag van het Woord. 'Als je vanuit het Woord leiding geeft in de

---

[208] J. Maasland, 'Geestelijk klimaat in de gemeente (2). Zo vanzelfsprekend orthodox' (DWV 21.6. 2007: 7).

[209] H.J. Lam, 'Geestelijk klimaat in de gemeente (5, slot): Verwachting van de prediking' (DWV 12.7.2007: 6). Opgemerkt kan worden dat juist Lam bij zijn afscheid als voorzitter in 2012 voorzitter wordt van een commissie die de prediking nader gaat bestuderen.

[210] C.M.A. van Ekris, 'In de leegte praten', in: Hoofdbestuur 2011: 37.

[211] H. de Leede, 'De kerk in het vizier', in: Hoofdbestuur 2011: 46.58.

verkondiging, de catechese en het pastoraat, dan voelen de mensen dat.' Daarbij verwijst hij naar A. de Reuver, die schreef: 'Ik geloof dat één van de ernstige symptomen van de huidige crisis in kerk en cultuur is gelegen in de toenemende teloorgang van de verborgen omgang met God.'[212] Teeuw stelt dat het in deze tijd van verscheidenheid en pluriformiteit nodig is helder te zijn. Het gaat niet om het besef van de invloed van de cultuur, zoals Van Ekris stelt, maar 'ik probeer vanuit een vastomlijnde identiteit in de gemeente en de kerk te werken. De pijlers die de Bijbel (…) ons aanreikt zijn onopgeefbaar. (…) Daarnaast probeer ik in alle eenvoud de inhoud van de gereformeerde belijdenisgeschriften uit te dragen, waarin de bijbelse kernen helder verwoord worden. (…) Willen we als gemeente daarachter staan? (…) Dan heb je een ijkpunt (…) waar de gesprekken dan ook over [zullen] gaan.'[213]

Gedurende de hele onderzoeksperiode komen aanzienlijke interne verschillen naar voren. De tegenstellingen illustreren het debat over de mate van aanpassing en distantie. Vraagt een andere cultuur een andere boodschap omdat men zelf onderdeel is van deze geseculariseerde cultuur? Of is de boodschap in alle tijden in de kern dezelfde omdat de geestelijke nood van de mens onveranderd is? Gaat het om het blijven innemen van heldere, traditioneel geformuleerde standpunten of voldoen die niet meer? Niemand in de Bond kiest volledig voor isolatie of aanpassing, maar het begrippenpaar verheldert wel de standpunten. Open bonders en een deel van de middenstroming van de Bond staan hiertegenover een ander deel van de middenstroming. Het hoofdbestuur zelf voert actief dit gesprek en laat een breed spectrum van tegengestelde mogelijkheden naast elkaar bestaan. Het probeert de bronnen van de traditie zoveel mogelijk toegankelijk te maken voor de hedendaagse kerkganger. Op het continuüm tussen isoleren en aanpassen bevindt het bestuur zich in de onderzoeksperiode dichter bij de eerste dan bij de tweede pool.

Bij de uitwerking van de verschillende deelthema's zal blijken of en hoe het hoofdbestuur zijn eigen middenpositie vorm geeft.

4.2 Ambt en gezag

4.2.1 Introductie

Het functioneren van de ambten en het gezag binnen de kring van de Gereformeerde Bond staan niet los van de maatschappelijke context waarin mondigheid, inspraak en het goed hanteren van procedures belangrijke uitgangspunten zijn geworden. Een kerk heeft als organisatie echter te maken met haar eigen traditie inzake de interne structuur. Daarom werk ik hier ter introductie kort uit, wat de belangrijkste relevante visies op het ambt zijn vanuit de protestantse traditie. Ik beschrijf dit eerst ten aanzien van de kring van de Gereformeerde Bond en de mogelijke verschuivingen in de manier waarop hij zijn visie op de ambtsdrager in de periode 2000-2012 aan de orde stelt. De beginsi-

[212] P.J. Teeuw, 'Verbond en bevinding', in: Hoofdbestuur 2011: 65.
[213] Teeuw, idem: 66.

tuatie rond 2000 presenteer ik met het doel goed zicht te krijgen op de ontwikkelingen in de
periode daarna.[214]

De visie op het ambt is heel geschikt als eerste thema omdat hier kaders worden aangereikt voor de verhouding tussen gemeente en individu. De bredere culturele context van de onderzoeksperiode is hiervoor al geschetst en zal vaak resoneren. Bepaalde hiermee samenhangende onderwerpen zoals de binding met de eigen gemeente, de ontwikkelingen rond geloofsbeleving en het vraagstuk van de vrouw in het ambt, komen bij andere thema's aan de orde.

Inleidend beschrijf ik eerst hoe het denken over het ambt zich in de westerse kerken heeft ontwikkeld. Berkhof (2007: 373) onderscheidt in de ambtsleer een driedeling. Het hoogkerkelijke en het laagkerkelijke type zijn hierbij tegenpolen, waarbinnen de klassiek-reformatorische ambtsvisie een middenpositie inneemt. In het hoogkerkelijke type is de ambtelijke wijding een sacrament. Dat plaatst de drager ervan voorgoed boven en tegenover de gemeente. Het ambt kent een interne hiërarchie van priesters en bisschoppen en één van hen functioneert als hoofd van de kerk. Dit bepaalt de structuur in de Rooms-Katholieke, de Oosters-Orthodoxe en de Anglicaanse Kerk. Het klassiek-reformatorische type plaatst de ambtsdrager in de gemeente. God roept mensen voor een taak waarin zij door de gemeente worden erkend. Er is binnen de gemeente een onderscheid naar taken en verantwoordelijkheden. In de 'gereformeerde' variant bouwt Calvijn het onderscheid tussen predikanten, ouderlingen en diakenen systematisch uit. In het laagkerkelijke type vervult de ambtsdrager een taak net als alle anderen in de gemeente. De lokale kerk is zelfstandig en in de gemeentevergadering wordt het gezag gedeeld. Binnen deze visie op het ambt kan charismatisch leiderschap sterk naar voren komen.

De verschillen in ambtsvisie zijn gebaseerd op uiteenlopende theologische inzichten en niet eenvoudig onder één noemer te brengen. In de oecumenische beweging heeft de Wereldraad van Kerken een poging ondernomen deze visies meer met elkaar te harmoniëren (Lima-rapport, 1982). De Nederlandse Raad van Kerken heeft een poging ondernomen tot een consensus te komen:

> 'Laten we er voor het ogenblik eens vanuit gaan dat we minimaal met elkaar samen kunnen zeggen: 'ambt' is een dienst in het midden van de gemeente die bedoelt de gemeente bij haar identiteit (en dus ook bij haar opdracht) te bewaren. Dat betekent dan ook dat over het ambt, impliciet of expliciet, altijd gesproken moet worden in relatie tot de identiteit van de gemeente/kerk. Als we het zo stellen, verwoorden we feitelijk een inzicht waarover in de oecumene gaandeweg een brede consensus is ontstaan: kerk en ambt veronderstellen elkaar.'[215]

---

[214] Bij het schrijven van dit gedeelte maak ik mede gebruik van de binnen dit onderzoeksproject geschreven bachelorstudie van Marian Vennik–Joossen, *Ambtsopvattingen binnen de Gereformeerde Bond in de periode van 2000.2010. De invloed van de ambtsvisie op het functioneren van de gemeente*, Ede CHE (2011).

[215] *'Gespreksnotitie over het ambt in de oecumenische discussie'*, zie: http://www.luisterenddienen.nl/info.aspx?page=9358 (opnamedatum 5.6.2012).

In de laatste 50 jaar komt de discussie over het ambt en de aard van de kerk steeds terug zonder dat er echte vooruitgang komt. In de ambtsleer van de Protestantse Kerk in Nederland is een compromis vastgelegd tussen meer hoogkerkelijke aspecten uit de lutherse traditie en het sterk laagkerkelijke denken van de Gereformeerde Kerken, waarbinnen de zelfstandigheid van de lokale gemeente en de mondigheid van haar leden centraal staan.[216]

Voor debatten binnen de Gereformeerde Bond is naast uiteraard de visie van Calvijn en de Dordtse kerkorde vooral het in 1970 verschenen studierapport *Wat is er aan de hand met het ambt?* een belangrijk referentiepunt. Daarmee heeft de meerderheid van de kerk voor een functioneel ambtsbegrip gekozen. De opsteller, H. Berkhof, gaat in op de roeping van ambtsdragers door Christus: 'Uiteindelijk is Hij het die door zijn Geest ambten en ambtsdragers schenkt.' Maar hij legt meer nadruk op de overeenkomst tussen roeping op allerlei terreinen:

> 'Wat men in de regel roeping noemt, is een mengsel van aanleg en neiging, dat op andere wijze evenzeer nodig is voor andere beroepen die de volle mens opeisen. Daarom is het wijs, het woord roeping in verband met het ambt alleen te gebruiken voor de herkenning en erkenning door de gemeente.'[217]

Dat is de orthodoxe minderheid niet met hem eens. Zij halen een eerder commissierapport uit 1965 weer uit de kast. Dit rapport heeft destijds de synodetafel niet gehaald maar gaat nu fungeren als een soort tegenrapport.[218] Een van de kenmerkende accenten in de ambtsvisie van Van Ruler, die als theoloog in toenemende mate invloed krijgt binnen de Bond, is de nadruk op het 'tegenover' van het ambt, los van de persoon van de ambtsdrager: **'**Omdat het ambt de voortzetting van Christus' ambt in de gemeente is en dus Christus zelf representeert, heeft het de notie van gezag in zich. Kenmerkend voor het ambtsbegrip is dan ook dat aan dit gezag uitstralende 'tegenover' een centrale plaats wordt toegekend' (Graafland 1999: 172).

---

[216] De kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland zocht allereerst aansluiting bij een laagkerkelijke ambtsvisie, in artikel IV, lid 2: 'Alle leden van de gemeente zijn geroepen en gerechtigd hun gaven aan te wenden tot vervulling van de opdracht die Christus aan de gemeente geeft. (3.) De gemeente geeft gehoor aan haar roeping door onder leiding van de kerkenraad de samenhang in haar leven en werken te bevorderen en alles te richten op de lofprijzing van de Naam des Heren en de dienst in de wereld. Sectieteams en taakgroepen kunnen in het kerkenraadswerk worden ingeschakeld. In artikel V lid 1 komt de hoogkerkelijke ambtsvisie terug: 'Om de gemeente bij het heil te bepalen en bij haar roeping in de wereld te bewaren is van Christuswege het openbare ambt van Woord en Sacrament gegeven.' Met dit openbare ambt wordt de predikant bedoeld, die – op eenzame hoogte – namens Christus voor de gemeente zorgt.

[217] Studierapport van de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, krachtens haar besluit van 18 februari 1969, *Wat is er aan de hand met het ambt?* ('s.Gravenhage: Boekencentrum N.V. 1970), resp.: 36 en 42.

[218] De titel van dit ongepubliceerde document van T. Dokter en A.A. van Ruler luidt: *Het kerkelijk ambt*. Zie: Graafland 1999: 11.

4.2.2 Ambtelijk gezag in 2000

Met een omvangrijke studie, getiteld *Gedachten over het ambt,* rondt C. Graafland zijn denken over het ambt af en markeert daarmee voor dit onderzoek de overgang naar de 21e eeuw. Graafland signaleert een verschil met dertig jaar eerder als hij stelt 'dat in onze tijd niet zozeer het denken over het ambt zich in een crisis bevindt, maar veeleer het ambt zelf.' (Graafland 1999: 11). Hij signaleert een toenemend functie- en gezagsverlies van de ambten. Grondig beschrijft hij de ambtsopvattingen van de belangrijkste hervormde theologen uit de 20e eeuw maar ook van een vijftal auteurs uit de kring van de Gereformeerde Bond. Hij stelt zelf dat ambt en charisma, de geestesgaven die aan de gemeente zijn geschonken, niet zonder elkaar bestaan. Gezag en functionaliteit van het ambt staan niet tegenover elkaar maar vormen twee dimensies van het ambt. Het ambt is tweedimensionaal, het is goddelijk en menselijk tegelijk (idem: 22).

Graafland pleit voor een nieuwe doordenking van de bijbelse gegevens. In het laatste hoofdstuk van zijn boek merkt hij op:

> 'Ik ben gaan inzien, dat wij voorzichtig moeten worden met de overtuiging, dat zoals onze kerk de ambten ziet en praktiseert, de enige, ware, Bijbelse manier is (…) Een Bijbelse ambtsleer zet in met een Bijbelse exegese (…). Is er onder reformatorische kerken ook niet zoiets als een tweebronnenleer ontstaan, met name als het om de ambten gaat? Schrift én traditie hebben de plaats ingenomen van de Schrift alleen' (idem: 255, 257, 258)

Met betrekking tot de visie op het ambtelijk gezag is Graafland te beschouwen als een kritische stem naast en soms tegenover de middenstroming van de Gereformeerde Bond. Van de vijf door hem behandelde studies uit de kring van de Gereformeerde Bond heeft er slechts één zijn instemming. Niet verrassend, want hij is zelf deelnemer geweest in de commissie achter dit boek van Den Boer (1985).[219] Het Schriftbewijs en de hermeneutische keuzes geeft hij veel aandacht waarbij hij het 'tegenover' van de ambten afwijst. Doordat God gaven schenkt, kan de gemeente zichzelf onderhouden, leiden en verzorgen. De zelfwerkzaamheid van de gemeente en het daarin afhankelijk zijn van de genadegave van God vormen geen tegenstelling maar een diepe geestelijke eenheid. 'Wat de gemeente doet, doet dus ten diepste God zelf. (…). Dan is elke scheiding, elk 'tegenover' van gemeente en wat wij 'ambt' noemen, opgeheven' (Graafland 1999: 307-308).

De ouderlingen hebben een positie die wel gezag verdient. 'Het besturen droeg een geestelijk karakter en diende het welzijn van de gemeente.' Zij verrichten bestuurlijk werk door 'acht geven op de kudde' en te waken tegen dwaalleer (Hand. 20:28 en 31) in onderscheid tot 'het inhoudelijke werk van de verkondiging en sacramentsbediening zelf.' (Graafland 1999: 297).

Hoewel Graafland het 'tegenover' van de ambtsdragers afwijst, komt hij met deze en andere Schriftgegevens toch weer in de buurt daarvan. Maar het accent blijft

[219] C. den Boer is samensteller van deze publicatie, die intensief in de commissie is voorbereid. Zie verder in par. 4.2.6.

liggen bij de gemeente die genadegaven ontvangt. Verder blijft hij abstract over het alternatief. Recensent J. Hoek schrijft hierover in *De Waarheidsvriend*:

> 'Ik vind het wel jammer dat Graafland (…) toch te vaag blijft in zijn invulling (…); (…) leiding wordt mede uitgeoefend door middel van mensen die uit de gemeente opkomen, maar in een 'functioneel tegenover' worden geplaatst. (…) Er zijn charismata die als een soort hartbewaking van de gemeente functioneren – en die noemen wij in de traditie 'de ambten'.'[220]

Hoek benadrukt wel de geestesgaven maar houdt vast aan de traditie van ambtsdragers in een tegenover-positie.

Andere studies vanuit de stroming van de Gereformeerde Bond laten evenmin een eensluidende visie op het ambt zien. Het hoofdbestuur brengt in 1981 een handreiking uit voor ambtsdragers,[221] waarin vooral het 'tegenover' wordt benadrukt. De Bondsvoorzitter in deze periode, A. van Brummelen, signaleert rond het ambt 'enige tekenen, die erop wijzen, dat het predikantsambt geheel wordt uitgehold' (Van Brummelen 1981: 46-47). Hij beschrijft hoe de ambten het bijzondere ambt van Christus weerspiegelen: 'Om een lange uiteenzetting kort te maken: Christus als profeet, priester en koning glanst door in het gewone ambt' (idem: 48).

Enkele jaren daarna valt de grote aandacht voor de charismata op die de studie van C. den Boer kenmerkt: 'Naast de apostolische fundering van de gemeente is er in het Nieuwe Testament ook sprake van een voortgaande toerusting van de gemeente' (Den Boer 1985: 163). Op dit punt komt kritiek vanuit de flank van de bevindelijke bonders. P. de Vries verwijt de auteur onevenwichtig Schriftgebruik. Er wordt geen recht gedaan aan het feit dat de ambtsdragers een goddelijke volmacht hebben: 'Juist omdat de Heilige Geest hen tot opzieners over de gemeente gesteld heeft, kunnen en mogen de ambtsdragers met goddelijke volmacht spreken en is de gemeente aan haar voorgangers gehoorzaamheid en onderdanigheid verschuldigd' (De Vries 1986: 17).

Over het 'tegenover' van het ambt wordt in het jaar 2000 binnen de Bond verschillend gedacht. Conform het klassiek-reformatorische kerkmodel staat de ambtsdrager allereerst binnen de gemeente maar er is ook direct sprake van een 'tegenover' van het ambt. Met de publicatie van de studie van Den Boer wordt meer accent gelegd op het dienende aspect: het ambt heeft tot taak alle geestesgaven in de gemeente optimaal te laten functioneren. Deze nieuwere inzichten worden niet door iedereen overgenomen. Een advies om vanuit de Bond een studie over de ambtsleer uit te brengen (Den Boer 1985: 180) is nooit gerealiseerd.

4.2.3 Ambtelijk gezag in ontwikkeling na 2000

De aandacht voor het charismatische element in de gemeente krijgt een verdieping op het terrein van de gemeenteopbouw. Dit bespreek ik bij het thema 'binding'. Drie aspecten vragen nu vanuit het individualiseringsperspectief de aandacht. Allereerst is dit de vraag naar de visie op het ambt en daarmee verbonden veranderingen die te maken

---

[220] J. Hoek, 'Graafwerk inzake het ambt' (3) (DWV 27.5.1999: 351).

[221] C. den Boer (red.), *Met vreugde… Pastorale handreiking ten dienste van predikant en kerkeraad,* Kampen: Kok, 1981.

hebben met de culturele verandering. Daarmee hangt mogelijk het verlies van gezag samen. Ten derde komt de vraag aan de orde hoe met tucht moet worden omgegaan in de gemeente.

Visie op het ambt

In 2000 brengt het hoofdbestuur een taalkundig aangepaste versie uit van de klassieke liturgische formulieren. De voortdurende aandacht voor 'hertaling' is kenmerkend voor de focus van het hoofdbestuur. Door de herziening van de oude teksten blijft hun inhoud bewaard voor de eigen tijd.[222] Zodoende wordt de 'klassieke' inhoud eveneens onderstreept, dus met zinsneden over de roepstem van God ('Bent u er in uw hart van overtuigd dat u wettig door Gods gemeente en daarom door God zelf tot deze heilige dienst geroepen bent?')[223] en de hoge taak (het 'regeren' van de gemeente, het geplaatst zijn in een 'hoog regeringsambt', het 'toezien op de gemeente' en het 'vermanen van allen die zich onstichtelijk gedragen'). Hier staat het ambt allereerst tegenover en boven de gemeente. De bijzondere positie van predikanten wordt onderstreept met zinsneden als 'hem met vreugde te ontvangen', 'achting' te hebben en hem te gehoorzamen, omdat hij Gods woorden spreekt.[224] Nog geen jaar na de studie van Graafland wordt in de klassiek-reformatorische lijn opnieuw het hoogkerkelijk element onderstreept. Op verscheidene latere momenten klinkt dezelfde oproep, zoals bijvoorbeeld in 2006 wanneer W. Verboom in 2006 op de ambtsdragersvergadering zijn visie geeft over 'Het ambt in de praktijk'. Hij onderstreept de herkomst van het ambt. Dit komt van God, ten dienste van de gemeente.[225]

Enkele jaren daarvoor (2002) gebruikt G.D. Kamphuis wel het begrip dienen voor ambtsdragers maar feitelijk gaat het om opzicht en sturing.

---

[222] Redactie Dienstboek van de Protestantse Kerk in Nederland, *Liturgische formulieren uit de Gereformeerde traditie*. *Een hertaling,* Zoetermeer: Boekencentrum, 2004. Interessant is het 'Woord vooraf', waarin de redactie ingaat op de achtergronden. In de hertaling zijn geen nieuwe inzichten opgenomen. Hertalen wordt scherp onderscheiden van herschrijven omdat: '(…)het gereformeerd karakter onaangetast blijft, zowel wat betreft intentie, inhoud, opbouw als bijbelse argumentatie' (p. 8). Toch heeft men op verscheidene punten aanvullingen opgenomen (over de ouderling.kerkrentmeester, de bredere Schriftuurlijke onderbouwing van het diakenambt en de bepalingen uit de kerkorde over de geheimhoudingsplicht). Dat is dus meer dan een taalkundige herziening. Dit tekent ook de spanning tussen 'ongewijzigd actualiseren' en 'noodzakelijke wijzigingen of aanvullingen' (p. 12). Men zegt feitelijk het eerste maar doet terughoudend het tweede.

[223] Formulieren voor de bevestiging van dienaren van het Goddelijk Woord, en van ouderlingen en diakenen (Redactie Dienstboek 2004).

[224] 'Bedenkt dat God zelf door middel van hem u aanspreekt en u dringend nodigt. Neem daarom het woord aan dat hij u (…) zal verkondigen, niet als het woord van een mens, maar als Gods woord (…)' (Redactie Dienstboek 2004: 47).

[225] W. Verboom, 'Het ambt in de praktijk (1): Poosje werken in de wijngaard': 'In het algemeen kunnen we zeggen: het ambt is het instrument dat God heeft uitgekozen om in Zijn gemeente Zijn werk te doen. Centraal daarin is het werk om verloren zondaren te redden en Zijn koninkrijk te doen komen. Het ambt komt dus niet van beneden, van mensen, vanuit de gemeente, maar van boven, van God' (DWV 19.10.2006: 4).

> 'Dienen is: op een geestelijke manier leiding aan de gemeente geven. Ambtsdragers mogen de gemeente in Godsvrucht en in gehoorzaamheid aan het Woord van God voorgaan. (…) De opzieners zijn geroepen opzicht te hebben over de kudde van God. Vooral in het ouderlingambt komt dat sterk naar voren. In de ambtelijke structuur van onze kerk komt dat tot uitdrukking in de bijeenkomst van de ambtsdragers: de kerkenraad. De gemeente heeft stuur en geestelijke leiding nodig om als lichaam van Christus te kunnen functioneren.'[226]

Het begrip 'dienst' voor ambtelijk werk wordt vaker gebruikt. De christelijke gereformeerde theoloog T. Brienen werkt dit uit in een boek *Van ambt naar dienst*. Niet de ambtsdrager, maar het verkondigde Woord vormt een tegenover. 'Alleen dit Woord heeft gezag.'[227] Feitelijk sluit J. Hoek zich hierbij aan wanneer hij in 2008 stelt dat de ambtsdragers geen groep náást de gemeente maar een bijzondere groep ín de gemeente vormen (Hoek 2008: 53). Zij zijn geroepen tot dienstbetoon (Efeze 4:11vv.). Hoek definieert het begrip ambt als een dienst: 'Onder ambten verstaan we diensten met een permanent karakter, bekleed met gezag, gepaard gaande met roeping, aanstelling, handoplegging en soms een bepaalde vergoeding' (idem: 58). Hoewel Christus de ambten schenkt aan de gemeente, wortelt het ambt ook in de gemeente: de gemeente kiest ambtsdragers op grond van herkende gaven. Hierin combineert hij het christologische en het pneumatologische perspectief. Hoek benadrukt dat de roeping van de ambtsdrager niet principieel verschilt van die van de gelovigen. Dit onderbouwt hij met een verwijzing naar zondag 12 van de Heidelbergse Catechismus waar de ambten van profeet, priester en koning rechtstreeks worden doorgetrokken van Christus naar elke christen: 'De ambtsdragers staan hier niet tussen als bemiddelaars. De gemeente wordt eerst genoemd, als Christus representerend in de wereld. Pas in tweede instantie zijn het de ambten die Christus representeren in de gemeente, opdat de gemeente toegerust zal zijn en blijven tot haar taak in de wereld' (idem:128). De representatie van Christus door ambtsdragers behoort gekenmerkt te worden door dienstvaardigheid. Hoek spreekt dan liever over leidinggevende diensten dan over het regeerambt (idem: 125).

De recensie van het boek van Brienen in *De Waarheidsvriend* maakt duidelijk dat de nadruk op gezag en 'het tegenover' vaker steun ondervindt dan de nadruk op dienst en de charismata van de gemeente.

> 'Het past bij deze tijd van nivellering (…) om over het ambt slechts als een dienst te spreken. Daardoor gaat veel verloren. Op deze wijze worden ambtsdragers niet meer gezien als vertegenwoordigers van Christus, die namens Hem hun werk doen. Er wordt dan niet meer gesproken over het 'tegenover' van het ambt. Toch zegt Paulus juist: 'Wij zijn gezanten van Christus wege' (2 Kor. 5:20). Een gezant, een ambassadeur komt namens een ander én neemt daardoor een bijzondere positie in. Zeker een gezant van Christus. Hij komt namens de hoogste instantie. We mogen dat dan ook niet losmaken van de persoon. (…) Tegelijk is het belangrijk dat er een bepaald gezag uit blijft gaan van het ambt, om alle zaken in de gemeente in goede banen te leiden.'[228]

---

[226] G.D. Kamphuis, 'En uw ambt bekleedt met eer. Gericht op de volle ontplooiing van de gemeente' (DWV-21.2.2002: 2)

[227] T. Brienen, 'Ambt en dienst' (DWV 15.1.2009: 19), in reactie op een kritische boekrecensie.

[228] W.G. Hulsman, 'Dienaar of ambtsdrager' (DWV 4.12.2008: 12).

De spanning tussen beide benaderingen blijft bestaan, omdat andere theologen voor een meer gavengerichte benadering van de gemeente blijven pleiten.[229]

Andere aspecten van het ambtelijk functioneren diep ik hier niet uit omdat de relatie tot individualisering minder sterk aanwezig is.[230]

Vermindering van het gezag van ambtsdragers

De culturele veranderingen kunnen bijdragen aan de vermindering van het gezag van ambtsdragers. Veelal wordt dit toegespitst op het gezag van predikanten.

Kontekstueel stelt de culturele veranderingen verschillende keren aan de orde. In een artikel over de verschuiving van aandacht voor het ambt naar de persoon van de prediker zelf stemt W.J. Dekker in met een artikel van twee open bonders (W.G. Sonnenberg en A. Juffer) met zorg om het verlies van het 'tegenover' van het Woord in de gemeente:

> 'Zij wijzen op een verandering in de beleving van de gemeente met betrekking tot de prediker. De aandacht is verschoven van zijn ambt naar zijn persoon. (…) Dominee heeft niet meer als vanzelf iets te zeggen omdat hij spreekt op gezag van Christus. Hij heeft pas iets te zeggen als hij het op een bepaalde manier weet te zeggen. Deze verschuiving verontrust de beide auteurs. En ik deel die verontrusting. Hier is iets aan het schuiven gegaan, en waar komen we uit? Waar gaat het de gemeente om als ze de preek hoort? Is ze zich nog bewust van haar Tegenover? Is zij ervan doordrongen dat daar Christus zelf spreekt? Wat Sonnenberg en Juffer aanwijzen laat zien hoe hard de secularisatie onder ons heeft toegeslagen.' *(Kontekstueel* 2004, 18-3: 19)

In *De Waarheidsvriend* klinkt in de richting van H.A. Post het verwijt dat hij in zijn dissertatie[231] te weinig oog heeft voor het gezag van predikanten:

> 'Calvijns pleidooi voor een vierde ambt – dat van leraar der kerk – komt ten diepste echter helemaal niet voort uit de situatie van zijn tijd, maar uit de hoogheid van het Woord Gods, dat in de kerk om een dergelijk ambt vraagt. Het beroep van Post op een vierde ambt van kerkelijk werker komt daarentegen veeleer voort uit een onderschatting van het hoge ambt van dienaar des Woords!'[232]

Hoewel hoofdbestuur zelf de vermindering van gezag niet expliciet aan de orde stelt, blijkt een algemeen gevoel wel af en toe uit dit soort artikelen. Het 'tegenover' wordt ook intern bedreigd.

---

[229] P. van den Heuvel, 'Toch maar een bisschop? Over episcopaal en presbyteraal', *Kontekstueel* 2007, 22.1. Zie verder de visie van M. van Campen (zie par. 4.4 en in: Tjerk de Reus, Ronald Westerbeek, 'Bezinning op de ambten', in: *CV.Koers*, juni 2005), A. Peters (2009) en J. van Beelen. De laatste stelt: 'Een kerkenraad die goed leiding geeft, zoekt de gaven in de gemeente en durft, in het geloof, zaken toe te vertrouwen aan haar leden' (DWV. 27.10.2005: 641).

[230] Te denken valt aan de interne rangorde tussen predikant, ouderling en diaken, de bezinning op het bisschopsambt en de spanning tussen de ambtsstructuur en nieuwe fenomenen, zoals de positionering van de hbo.opgeleide theoloog en de bevoegdheden van gemeentestichters.

[231] *De kerkelijk werker en het ambt,* Kampen: Kok, 2006.

[232] H. Liefting, 'Pleidooi voor doelgroep: Dr. Post verdedigt in proefschrift vierde ambt' (DWV 4.10.2007: 10).

Een nieuwe visie op leidinggeven?

Vanaf 2004 gaat het hoofdbestuur regelmatig in op de toename van de interne verscheidenheid in eigen gemeenten. Het wil leidinggeven met betrekking tot dit thema door kerkenraden een visie hierop aan te reiken. Verschillende jaarthema's worden hieraan gewijd, zoals *Omgaan met verschillen in de gemeente* (2004 en 2007)[233] en *Geestelijk leiding geven* (2012).

P.J. Visser stelt op de jaarvergadering in 2008 dat de overtuiging over het bewaren van de vreze des Heren onomstreden is 'maar de invulling ervan is een zware klus.'[234] Al te vaak wordt aan de aloude benadering, die niet meer voldoet, vastgehouden. Is men zo niet '– met alle goede bedoelingen – (…) meer bezig een tijdgebonden patroon van geloofsbeleving in stand te houden, dan dat mensen de vreze des Heren leren?' (DWV 16.9.2008: 6). Ambtsdragers moeten er rekening mee houden dat gemeenteleden echt mee veranderen met de cultuur. Deze oproep toont aan dat dit kennelijk nog te weinig bij hen leeft. Zij kunnen dat doen door de Bijbel helder uit te leggen in de taal van vandaag.

Bij de introductie van het jaarthema 2011 valt de nadruk op de vaardigheden die moeten worden ontwikkeld:

> 'Leiding geven in de Bijbel is altijd dienend leiderschap. Ondertussen hebben we in de kerk net als in de maatschappij te maken met ontwikkelingen als individualisering, crisis ten aanzien van gezag, relativering van het kennen van de waarheid. Waar een grotere diversiteit aan opvattingen in de gemeente gevonden wordt, vraagt dit meer van degenen die geroepen zijn tot leiding geven. Dat betekent concreet dat er bepaalde vaardigheden gevraagd worden van degenen die leiding geven' (P.J. Vergunst, brief van 7 juni aan kerkenraden, DWV 7.7.2011: 18).

In een lezing van A. J Mensink, de latere bondsvoorzitter, komt dit leiding geven aan de orde met een illustratief voorbeeld. Hij geeft het voorbeeld van een kerkenraad die binnen een gemeentevergadering spanningen verwacht. Wat is het dan mooi als op een gegeven moment een gewoon gemeentelid opstaat die zegt dat de gemeenteleden de kerkenraad moeten respecteren: 'Als gemeente zijn we een gezin, en een gezin heeft een vader en moeder nodig. De kerkenraad moet voor ons die vader en moeder zijn.' Deze hartenkreet verwoordt de kern van wat geestelijk leiding geven vandaag is. (Mensink, DWV 29.9.2011: 4). Een kerkenraad moet de vader- en moederrol vervullen in het gezin van de gemeente. Hij leert de gemeente wat haar roeping is.

Mensink ziet dit niet als een eenzijdig proces want de gemeente moet het beleid ook toetsen: 'Beslissingen in de gemeente moeten altijd getoetst kunnen worden. De gemeente moet wel weten dat ambtsdragers in de kerkenraad geen flank of stroom uit

---

[233] Een artikelenserie uit 2004 wordt omgewerkt tot een boekje (P.J. Teeuw 2007). Daarover organiseert het hoofdbestuur een serie ambtsdragersvergaderingen. Dat wordt vervolgd in een serie regionale bezinningsavonden rond het boek van A. Peters (*Gemeente in beweging*, 2008). Beide uitgegeven in de 'eigen' Artiosreeks.

[234] P.J. Visser, 'Culturele verschuivingen en de vreze des Heeren', in: DWV, nrs. 38 t/m 41 (18, 25 september en 2, 9 oktober 2008).

de gemeente vertegenwoordigen' (DWV 29.9.2011: 5). Boeiend is de parallel die hij trekt tussen kerkenraad en hoofdbestuur:

> 'We merken dat in de gemeente steeds meer om leiderschap wordt gevraagd. Gemeenteleden verwachten van de kerkenraad geestelijke leiding te krijgen. Het valt me de laatste jaren op dat ook aan de Gereformeerde Bond steeds nadrukkelijker wordt gevraagd om leiding te geven. Hoe komt dat? (…) De roep om geestelijke leiding verraadt verwarring op het grondvlak. (…) Er is geen vanzelfsprekendheid meer. Dit onderstreept de roeping van ambtsdragers om leiding te geven, om de kudde Gods te weiden die hen bevolen is' (DWV 6.10.2011: 6).

Met betrekking tot leiding geven in de kerk neemt Mensink afstand van een managementcultuur voor de kerkenraad. Men moet als vaders en moeders leiding geven.[235] Overigens geeft hij in het vervolg aan dat hij wel degelijk nuttig gebruik wil maken van communicatiedeskundigen en managementgoeroes zoals S. Covey. Als het echter gaat om de grondhouding van de ambtsdrager, karakteriseert hij die met een polariteit: nederig, maar ook doortastend. Daarnaast geeft hij een veelheid van aandachtspunten zoals gerichtheid op toerusting van de gemeente, identiteitsbewustheid,[236] verdieping van de eigen identiteit, communicatie en transparantie, geestelijke doelen en middelen[237] en gemeenschap met Christus. Leiderschap zet een geestelijke, identitair bewuste koers uit, maar wel met elementen die rekening houden met de veranderde tijd (nederigheid, communicatie, transparantie). Het stimuleren van deze combinatie heeft prioriteit bij het hoofdbestuur.

Hoe omgaan met de tucht?

De term 'tucht' verwijst naar het toezicht op leven en leer, geloof en levenspraktijk binnen de gemeente. Dit kan de vorm hebben van 'vermanen' waarbij de nadruk ligt op het waarschuwen van gemeenteleden. In de gereformeerde traditie wordt tucht het

---

[235] Beeldend betoogt Mensink in zijn lezing voor ambtsdragers: 'Het is zoeken naar wat echt geestelijk leiding geven is, omdat we in een managementcultuur leven. Vooral in de Randstad zijn veel ambtsdragers en gemeenteleden gewend in managementstructuren te werken. Op een kerkenraadsvergadering kun je zomaar een document uit een commissie op tafel hebben liggen, geschreven door gemeenteleden of ambtsdragers, waarin het aan voetnoten, literatuurverwijzing (ook Engelse), en woorden als input, output, meetfactoren en risicofactoren niet ontbreekt. Voor elke kwestie maken we een protocol, een stappenplan, berekenen percentages en verhoudingen – en het ergst van alles lijkt me dat aan het begin van de kerkenraadsvergadering iedereen zijn notebook openklapt of zijn iPad tevoorschijn tovert en vanachter deze digitale verschansing zijn inbreng in de vergadering levert. Midden in die vergadering horen we die roep: "We zijn een gezin. En we hebben een vader en moeder nodig!"' (DWV 29.9.2011: 6).

[236] De zinsnede 'ik vind' wordt door Mensink sterk afgewezen: 'Gebrek aan identiteit in een vergadering kun je opmerken als over en weer "ik vind" klinkt.' Hierbij verwijst hij naar de liturgiediscussie in gemeenten: 'Als het goed is, stoot een kerkenraad door naar de fundamenten van (…) wat een gereformeerde eredienst is' (DWV 29.9.2011: 5).

[237] 'Als de ambtsbroeders besluiten nemen die ze inhoudelijk naar de gemeente verdedigen kunnen, hoeven ze niet te bang voor commentaar te zijn. Enquêtes zijn in de gemeente trouwens uit den boze. Ze wekken de indruk dat de meerderheid beslist en bepaalt', aldus Mensink (DWV 6.9.2009: 6).

derde kenmerk van het kerk-zijn genoemd naast de zuivere prediking en bediening van de sacramenten (Nederlandse Geloofsbelijdenis art. 29; Van Genderen en Velema 1992: 658).

De formele visie op tucht komt naar voren in een gezamenlijke publicatie van de Gereformeerde Bond en de Christelijke Gereformeerde Kerken (2006).[238] Zij hebben sinds 2002 gesprekken gevoerd over samenwerking op plaatselijk niveau. Een van de verschilpunten is de visie op tucht. In een gesprekshandreiking wil men de kloof overbruggen. Het vertrekpunt ligt in de belijdenisgeschriften.[239] De verkondiging van het Woord is de eerste manier waarop tuchtoefening plaatsvindt. Daarna kan vermaning volgen en – als daaraan geen gehoor wordt gegeven – uitsluiting van deelname aan de sacramenten en in het uiterste geval de ban, de uitsluiting uit de gemeenschap van de kerk. Daarnaast staat nadrukkelijk het onderling vermaan, de onderlinge pastorale zorg (onder verwijzing naar Matth. 18). Vermanen is dus geen zaak van de kerkenraad alleen. Hierna komt de vraag of tucht haalbaar is, gelet op alle kerkelijke verdeeldheid. Verder wordt aangestipt, dat tucht soms verkeerd is uitgeoefend, zodat bescheidenheid en voorzichtigheid nodig is. Toch deelt men de visie, dat de kerk aan Christus verplicht is de sacramenten rein te houden en de tucht te oefenen, om de gemeente dicht bij Hem en Zijn Woord te houden. De invulling hiervan wordt opengelaten.

Uit enkele artikelen blijkt wel, wat de Gereformeerde Bond zelf zijn ambtsdragers adviseert inzake tucht. Het onderscheid tussen schare en kerk is het kernpunt. Dit wordt heel duidelijk met betrekking tot het vraagstuk van het 'overdopen'. Af en toe signaleert men, dat gemeenteleden niet langer achter de kinderdoop staan en daarom hun kinderen niet laten dopen. Anderen gaan een stap verder en laten zichzelf – als volwassene – opnieuw dopen. Niet iedereen gaat dan direct over naar een evangelische gemeente en dat stelt kerkenraden voor allerlei vragen. In 2005 schrijft A.J. Mensink voor de Artios-reeks over de kinderdoop. Enkele jaren later werkt hij dit in enkele artikelen concreter uit, omdat het hoofdbestuur meer leiding wil geven op dit terrein.[240] Over een tuchtmaatregel in bovenstaande situaties zegt hij: 'Willen we met tucht trekken en niet afdrijven, dan zullen we uiterst behoedzaam en zorgvuldig hierin onze weg moeten zoeken' (DWV 29.1.2009: 8). Hij wil overdoop en de weigering van de kinderdoop niet als zonde, maar als een dwaling zien. Anders ligt dit, wanneer ambtsdragers deze kant opgaan. Zij horen zich aan het beleid en het belijden van de kerk te conformeren. Wie dat niet kan, zal daar dan de consequenties van moeten aanvaarden en zijn

---

[238] *Handreiking voor het gesprek tussen de kerkenraden over de uitoefening van de tucht. Begeleidende brief bij de handreiking*, in: DWV 5.10.2006: 10. Gesprekspartners waren de Deputaten Eenheid van de Gereformeerde belijders.

[239] Artikel 29 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, handelend over 'De kenmerken waaraan men de ware Kerk kan herkennen', formuleert dat: 'de kerkelijke tucht uitgeoefend wordt om de zonden te bestraffen'. Zondag 31 van de *Heidelbergse Catechismus* noemt dit de sleutelmacht van de kerk, waarbinnen 'de Christelijke ban of uitsluiting uit de Christelijke gemeente' een taak is (Generale synoden 1983: 36).

[240] A.J. Mensink, 'Voortgaande bezinning op de kinderdoop'. In vier artikelen (DWV 2009 nrs. 1.4) geeft hij een nadere invulling op het boek uit 2005, *Genade als erfgoed. Het bijbelse recht van de kinderdoop*. Dit wordt verwerkt in de gewijzigde druk van dit boek (2009).

ambt moeten neerleggen. Wanneer een ambtsdrager dit weigert, kan een kerkenraad een tuchtmaatregel in gang zetten.[241]

Een tweede signaal over de verlegenheid rond vermaan gaat over het bespreekbaar maken van seks voor het huwelijk. Een recent artikel uit *De Waarheidsvriend* stelt de norm van 'vroeger' duidelijk en bevestigt die. Toch lijkt het al of niet vermanen mede af te hangen van de persoonlijkheidskenmerken van een predikant:

> 'Vroeger vroeg een predikant tijdens een huwelijksgesprek altijd of een jongen of meisje tot dusver rein hadden geleefd. Ik heb dat nooit gedaan. Te verlegen ben ik daarvoor. Maar wij kunnen dat als predikanten beter wel doen, opdat, als daar iets verkeerd zou zijn gegaan, God het onze jonge mensen zou vergeven als ze het Hem zeggen' (J.A.H. Jongkind, DWV 3.11.2011: 11).

Mogelijk zijn velen terughoudend geworden met een al te sterk 'tegenover' als ambtsdrager, zeker op dit terrein.

Het spreken over tucht vanuit de Bond loopt sterk uiteen. Enerzijds wordt abstract aangegeven, dat tucht erbij hoort. Dat wordt echter niet of nauwelijks concreet gemaakt. Het thema 'overdopen' is hierbij een uitzondering, al is de auteur ook hier terughoudend ten aanzien van tuchtuitoefening. Die wordt alleen concreet, als het om misstanden bij ambtsdragers gaat. Slechts één publicatie gaat grondiger in op het vraagstuk, het vermanen in het pastoraat.

J. het Lam (2004) behandelt de verlegenheid in het vermanende gesprek en vraagt zich af, 'of het mogelijk is om aan de klem te ontkomen tussen de bijbelse opdracht en de gevoelens van mensen' (idem: 9). Vraagt God werkelijk om mensen te vermanen? Voor een antwoord raadpleegt hij zowel het Oude als het Nieuwe Testament. In het Oude Testament speelt gehoorzaamheid aan Gods wetten een heel grote rol. 'De nadruk op gehoorzaamheid staat lijnrecht tegenover een ethiek die de normen en waarden wil opbouwen vanuit de menselijke rede'(idem: 17). In het Nieuwe Testament ontdekt hij bij de vermaningen van Jezus een verschil in de manier waarop Hij de schare benadert en hoe Hij dat bij volgelingen doet. Bij de schare staat de evangelieverkondiging voorop en de wet volgt. Zijn uitnodiging is onvoorwaardelijk. Jezus is daarbij ook heel duidelijk over de ethische grenzen.[242] 'Naar volgelingen, op beslissende momenten, ligt een sterk accent op de vermaning, dat wil zeggen op de consequenties van de keuze om het evangelie te aanvaarden. Het evangelie is op zulke momenten verondersteld, maar niet altijd uitgesproken' (idem: 26).

In een volkskerk is de grens tussen schare en kerk niet altijd even duidelijk. Het Lam werkt dit uit met een groot aantal casussen. Alleen wanneer de grens tussen schare en kerk duidelijk is, kan er geduld zijn met de schare, terwijl de volgelingen worden vermaand.[243] Het theoretische onderscheid tussen schare en gemeente blijkt bij de uit-

---

[241] DWV 29.1. 2009: 8, 9. Mensink geeft nadrukkelijk aan dat dit, als het een ambtsdrager betreft, altijd in overleg met de hogere kerkelijke organen moet gebeuren.

[242] Het Lam verwijst naar het gesprek van Jezus met een Samaritaanse vrouw (Joh. 4), waarin Hij invoelend begint, maar ook een ontmaskerende vraag stelt.

[243] 'Wie zijn geloof belijdt, wie (...) een kind laat dopen, wie het avondmaal viert en wie een taak krijgt als ambtsdrager, kan niet meer tot de schare behoren. Hij behoort bij de kerk. En van zo iemand mag dus ook gevraagd worden te leven in navolging van Christus' (Het Lam 2004: 55).

werking van casuïstiek ongetwijfeld moeilijk, bijvoorbeeld in situaties waarin een gelovige vrouw samenwoont met een vriend die niet gelooft en beiden op een gegeven moment een huwelijk aan willen gaan en de vrouw dit graag kerkelijk bevestigd ziet. Vermaant men dan of blijft dat juist achterwege? Het Lam schaft tucht niet af, maar is terughoudend met betrekking tot de concrete praktijk. Hij vindt het moeilijk invulling te geven aan de overtuiging, dat wie het vermaan achterwege laat, tekortdoet aan iemand die dwaalt of zondigt. Dat gemeentelid mist dan namelijk de verwijzing naar de juiste weg: het inzien van schuld, erkenning daarvan en ontvangen van vergeving door Christus.

Tucht is niet een begrip waar bonders makkelijk mee uit de voeten kunnen. Ten aanzien van dit onderwerp heeft de flank van de open bonders geen afwijkend perspectief. Ook klinkt vanuit deze kring (Sonnenberg en Juffer) geen ander geluid inzake de waardering van het belang van het 'tegenover' van het ambt. Hierna komt nog aan de orde dat zowel vanuit de middengroep als vanuit de flanken pleidooien klinken waarin de charismatische gemeente meer centraal staat en het ambt daarbinnen een plek vindt.

Duidelijker is de Gereformeerde Bond met betrekking tot tucht op het terrein van de geloofsleer. Dit houdt verband met zijn visie op de plaats van de belijdenis binnen het eigen kerkverband. Het hoofdbestuur vraagt nadrukkelijk om tucht in situaties waarin predikanten op essentiële punten van de geloofsleer afwijken. In de onderzoeksperiode concentreert zich dit op de opvattingen van de Middelburge predikant K. Hendrikse. Hij profileert zich in zijn boek *Geloven in een God die niet bestaat* als 'een atheïstische dominee'. H.J. Lam schetst de overeenkomst met tucht die de kerk richting vrijzinnigheid moet toepassen:

> 'Wat de zaak van ds. Hendrikse betreft: daarvoor geef ik het woord aan ds. J. Koopmans (1905-1945), ook ooit predikant in Zeeland. Hij vond dat we de vrijzinnigen niet mogen uitwerpen. Want door de doop zijn ze onze broeders in Christus, al zijn ze het niet wat betreft het geloof in Christus. Onze taak is níet hen uit te werpen, maar zich te doen ónderwerpen aan het gezag der kerk. Nog minder erkennen wij hun recht in de kerk, omdat ze op kardinale punten afwijken van de belijdenis.'[244]

Tucht is vooral een appel doen op alle leden van de kerk, om zich aan de belijdenis te onderwerpen.

Weging

Ten aanzien van mogelijke veranderingen in opvattingen over het gezag van het ambt door individualisering zijn binnen de Gereformeerde Bond in het begin van de 21e eeuw relatief weinig ontwikkelingen waar te nemen.

Allereerst valt op, dat de meer laagkerkelijke visie op het ambt en de waardering van de charismata van de gemeente, al ruim vóór 2000 door velen zijn geaccepteerd, ook in publicaties van het hoofdbestuur. Deze visie blijft in de onderzoeksperiode relatief onderbelicht. Het 'tegenover' van het ambt ontvangt dan juist meer accent.

---

[244] H.J. Lam schrijft dit in een commentaar op een publicatie van de stroming *'*Op goed gerucht' (DWV 28.8.2008: 5).

Over de visie op het ambt als een 'dienst' lopen de meningen uiteen. Ambtsdragers moeten de rol van vader en moeder in de gemeente vervullen. Hierin lijkt een reactie op de individualiseringstendens aanwezig. De taak om leiding te geven staat voorop. Toch blijft het hoofdbestuur oog houden voor een balans tussen gemeenteleden en ambtsdrager. Dit verklaart de term dienend leiderschap.

Het besef van een toenemende verscheidenheid binnen de eigen gemeenten is toegenomen. In de algemene analyse over de cultuur is al geconstateerd, dat de reactie hierop loopt tussen 'terug naar de eigen basis' en 'wij zijn onderdeel van de crisis'. Ten aanzien van de uitwerking van het ambtelijk gezag blijkt deze verscheidenheid niet. Het 'geestelijk leiding geven' wordt sterk benadrukt.

Het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond besteedt veel aandacht aan voorlichting van en bezinning met kerkenraden en predikanten over de manier waarop het ambt moet worden ingevuld. Enerzijds is er de interne verscheidenheid in eigen gemeenten en de – overigens nauwelijks expliciet genoemde – mondigheid van gemeenteleden. Daarnaast is er veel aandacht voor de roeping om geestelijk leiding te geven. Dit lijkt het hoofdthema van de tweede helft van de onderzoeksperiode te zijn. In de eerste periode is er geen thema dat domineert.

Het afnemend gezag van ambtsdragers is mogelijk af te meten aan de worsteling met de vraag, hoe tucht en vermaning in de gemeente zouden moeten plaatsvinden. Het onderwerp wordt echter niet intensief behandeld en goed vergelijkingsmateriaal met de vorige periode ontbreekt.

Tucht lijkt een moeilijk thema, maar wordt wel op enkele terreinen duidelijk bepleit (vooral bij overdoop bij ambtsdragers). Het accent met betrekking tot tucht ligt bij de verkondiging. De preek is hiervoor het moment bij uitstek. Dan is het Woord zelf het 'tegenover'. Er is dan een vermanend moment, maar tegelijk kan op Christus worden gewezen. Of hiervoor de juiste, actuele taal gevonden wordt, valt op dit moment nog niet te beantwoorden. Eveneens valt niet aan te geven, of ambtsdragers aan gezag verliezen. Dit wordt wel af en toe gesteld, maar het bewijs ervoor ontbreekt.

Feitelijk moet worden geconstateerd, dat er op macroniveau met betrekking tot veranderingen rond ambt en gezag, geen aanwijzingen zijn voor het doorwerken van individualisering in de onderzoeksperiode. De flanken van de Bond laten evenmin een afwijkende visie zien op dit punt.

4.3 Liturgische veranderingen

4.3.1 Introductie

Liturgie is een kenmerkend terrein voor de identiteit van de Gereformeerde Bond. Vaak wordt een sobere liturgie als een kenmerk van de Bond genoemd. Tegelijkertijd wordt regelmatig gesteld dat de liturgie, hoewel geen middelmatige zaak, niet tot de identiteit gerekend mag worden. Vanuit het individualiseringsproces mag worden verwacht dat gemeenteleden op dit gebied mondiger worden en meer eisen gaan stellen. Bij de beschrijving van de geschiedenis van de Bond is het debat op liturgisch gebied vanuit de flanken al beschreven. Dit leidt ertoe dat ik in de volgende paragrafen eerst de standpunten van het hoofdbestuur geef en daarna apart in ga op de opvattingen van ande-

ren, met name vanuit de flank van de open bonders. Ter afronding trek ik conclusies ten aanzien van de ontwikkelingen in bezinning en beleid op dit terrein. Het onderzoek naar veranderingen op liturgisch terrein concentreert zich vooral op het vraagstuk van het zingen van psalmen en gezangen. Daarnaast kunnen verwante vraagstukken aan de orde komen.[245]

Het thema liturgie verwijst naar de manier waarop gelovigen in hun samenkomsten hun godsdienst vormgeven. Al eeuwenlang worden in bijeenkomsten teksten en liederen gecombineerd. De centrale plaats van de preek is sinds de Reformatie een belangrijk kenmerk van protestantse gemeenten. Over de inhoud van de gemeentezang is al eeuwenlang een debat gaande in de kerken van gereformeerde signatuur. De Nederlandse traditie zet met de Dordtse kerkorde (1619) sober in, door te kiezen voor het zingen van de berijmde psalmen, slechts aangevuld met enkele gezangen. De gedwongen invoering van een nieuwe psalmberijming in 1773 leidt op vele plaatsen tot een psalmenoproer. Vanaf 1816 stelt de Nederlandse Hervormde Kerk het zingen van een gezang verplicht in de kerkdiensten. Dit wordt door A. Kuyper bij de Doleantie afgeschaft, waardoor het niet-zingen van gezangen tot een kenmerk van rechtzinnigheid wordt verheven (Van der Velden e.a. 2000, Harinck e.a. 2009).

4.3.2 De liturgie in 2000

Positie van het hoofdbestuur

Wanneer in februari 2000 de brochure *Zingen naar de Schriften* verschijnt, wordt het standpunt van het hoofdbestuur duidelijk gemarkeerd. Hieraan besteed ik vrij veel aandacht. omdat in deze publicatie zowel de geschiedenis wordt samengevat, alsook de koers voor de periode na 2000 wordt uitgezet.

Het bestuur kiest vóór de psalmen en adstrueert dit grondig. De oudste bron voor dit standpunt is artikel 4 van de statuten. Daarin wordt aangegeven, dat de Gereformeerde Bond als vereniging vasthoudt aan de Dordtse Kerkorde van 1619. Hoe vaak deze keuze voor het beperken van gezangen ook is aangevochten, van buitenaf en van binnenuit, dit is het uitgangspunt. De Bond kan de gemeenten niets voorschrijven, maar weet dat velen belang hechten aan zijn argumenten. Hij benadrukt, 'dat deze liturgische positionering geen absoluut criterium is voor het al dan niet gereformeerd zijn' (Hoofdbestuur 2000: 3). Tegelijk stelt hij, zonder verdere onderbouwing, dat de liturgische kwestie echter wel nauw met de prediking samenhangt. Binnen hervormd-gereformeerde gemeenten doen zich veranderingen voor, hetgeen bij velen gevoelig ligt: 'Kleine wijzigingen in de liturgie worden vaak ervaren als het begin van een verdergaande ontwikkeling' (idem: 4). Vanwege het risico op polarisatie rond liturgische vragen, wordt opgeroepen tot voorzichtigheid en wijsheid.[246]

---

[245] Ik maak gebruik van de resultaten van de binnen het kader van dit onderzoeksproject geschreven bachelorstudie van F. Schilt en M. van Werkhoven, *De eredienst gereformeerd? Ontwikkeling van de liturgie binnen de Gereformeerde Bond*, Ede: CHE, 2010.

[246] De brochure gebruikt de multi.interpretabele formulering: 'te behouden en te bewaren is nog iets anders dan leeg conservatisme of traditionalisme' (Hoofdbestuur 2000: 8).

Voor een grondige bezinning is het belangrijk helder zicht te hebben op de context van de liedkeuze. Vanuit de geschiedenis van de gezangenkwestie wordt belicht dat juist remonstranten voor het zingen van gezangen kozen. Bijbels-theologisch ziet het hoofdbestuur twee lijnen. Enerzijds gaat het om de grote waarde van de oudtestamentische psalmen, die een christologische duiding hebben gekregen. Anderzijds wordt – onder verwijzing naar Ef. 5:19 en Kol. 3:16 – erkend dat de nieuwtestamentische gemeente waarschijnlijk wel in geestelijke liederen op directe wijze over Christus en Zijn heil heeft gezongen. De vorm van de eredienst valt niet direct uit de Schrift af te lezen, maar heeft mede vorm gekregen doordat ontsporingen door de Reformatie zijn gecorrigeerd.

Uit de geschiedenis van de Bond valt te constateren dat het zingen van gezangen altijd is afgeraden. Vooral de latere bondsvoorzitter J. Severijn heeft dit in zijn brochure *De gezangenkwestie* onderbouwd. Hij ziet gezangen als een bron voor dwalingen, hetgeen vraagt om grote voorzichtigheid bij toelating ervan. Het is beter ze niet te zingen. Ook in 2000 vreest het hoofdbestuur voor een andere geestelijke koers als gezangen zullen worden ingevoerd.

Op vele momenten heeft het hoofdbestuur vanaf 1970[247] zijn voorkeur voor de psalmen aangegeven zonder 'het Schriftgebonden lied' helemaal uit te sluiten. Wel wordt geconstateerd dat de scherpe scheidslijn tussen gezangen zingende confessionelen en psalmen zingende gereformeerden vervaagt. Hier ligt in de visie van het hoofdbestuur ook niet 'hèt beslissende moment voor de hervormd gereformeerde identiteit' *(*idem: 25). Elke voorganger is vrij te beslissen wel of geen gezangen te laten zingen.

De brochure somt externe invloeden op die de eigen identiteit onder druk zetten. Evangelischen introduceren liederen met een eenzijdig Jezusbeeld als voorbeeld of als vriend ('jesuologie', idem: 26) en veel minder vanuit de christologie. Wel is een positief aspect van deze nieuwe zangcultuur dat er weer samen wordt gezongen. Dit schept echter wel een kloof tussen de nieuwe jongerencultuur en de traditionele gemeenten, waardoor er een toenemende vraag is naar het vrije lied in de eredienst. In de achterban ziet men polarisatie. De een wil gezangen, terwijl elders – in reactie hierop – de inrichting van de eredienst strakker wordt, bijvoorbeeld in het trager zingen van psalmen. Vrij uitvoerig verwijst de brochure naar het beschikbaar zijn van enkele gezangen voor de kersttijd.[248] Het hoofdbestuur houdt zich afzijdig van daadwerkelijke veranderingen.

---

[247] Brochures uit 1974 en 1986, waarin kort, en uit 1992, waarin uitvoerig op deze kwestie is ingegaan.

[248] Dat is in de vorige brochure (*Verlegen om geestelijk opleving,* 1992) al uitgewerkt, namelijk 'dat het gemis aan vrije liederen in de eredienst (…) zich in de gemeentelijke samenkomsten doet gevoelen bij de kerkelijke hoogtijdagen: Kerst, Goede Vrijdag, Pasen, Hemelvaart, Pinksteren'. Dan waarschuwt men – in 1992 – voor vervlakking, maar keurt vanuit evangelisatorisch oogpunt goed, dat 'direct' over Christus wordt gezongen. Dat kan echter ook, want 'daartoe lenen zich de kerstliederen in de *Enige Gezangen*. Past hier dan ook niet het *Ere zij God?'* (citaat in: Hoofdbestuur 2000: 27*)*. Feitelijk geeft het hoofdbestuur hierbij aan dat het, ondanks de groter wordende roep om aanpassing van de liturgie, graag alles bij het oude houdt. Er zijn rond Kerst al genoeg mogelijkheden in de eigen traditie om te voldoen aan de behoeften (de Lofzangen van Maria,

Het hoofdbestuur ziet als bedreiging 'dat wij in deze tijd als hervormd gereformeerden een fase overslaan' (idem: 27). Daarmee bedoelt men de directe overgang van de *Enige Gezangen* naar het zingen van opwekkingsliederen. Dan wordt de fase van 'het klassieke kerklied' overgeslagen, hetgeen jammer is omdat die juist vaak zo mooi zijn. De inhoud van vele berijmingen in het *Liedboek voor de Kerken* stelt men echter onder kritiek omdat die vaak nogal horizontalistisch zijn. Opwekkingsliederen zijn te vlak en inhoudelijk te eenzijdig, zodat het belangrijk is bij de psalmen te blijven.

Aan het slot van de brochure wordt een onderscheid gemaakt tussen de Gereformeerde Bond als vereniging en als beweging binnen de hervormde gemeenten. De vereniging heeft een statuut dat zich bindt aan de liturgie van Dordt.[249] Essentieel voor de beweging is de 'twee-eenheid tussen prediking en liturgie', waarbij liturgische aspecten niet voorop staan. In het verleden heeft het hoofdbestuur over nieuwe liederenbundels in de kerk altijd een afwijzend oordeel gegeven. Het wil consistent blijven in zijn uitspraken en waken voor polarisatie.

Wel benoemt het dat in de breedte van de hervormd-gereformeerde beweging een aanzienlijke differentiatie is ontstaan. Deze verscheidenheid accepteert het 'ter wille van het voorkomen van schade aan de doorwerking van het Evangelie en tot bevordering van de stichting der gemeente' (idem: 33). De band met Schrift en belijdenis is bepalend. Dan kan er tegen Bijbelliederen en andere, vrije liederen geen bezwaar zijn, mits die Schriftuurlijk zijn. In een voetnoot wordt dan de bundel *Uit aller mond*[250] aanbevolen voor missionaire diensten en verenigingswerk. Verder moet de muzikale toonzetting van liederen overeenkomen met wat in de traditie van de kerk onder kerkmuziek wordt verstaan ('gewijd' zijn). Duidelijk klinkt de stelling dat gemeenten met een gezang tot de hervormd-gereformeerde beweging kunnen behoren.[251]

Geen nieuwe berijming

Opmerkelijk is dat de brochure uit 2000 niet inhoudelijk ingaat op de vraag welke psalmberijming de voorkeur heeft van het hoofdbestuur. Daarvoor moeten we feitelijk terug naar 1968, toen de 'Nieuwe Psalmberijming' werd uitgebracht. Binnen de Bond komen de eerste tijd vooral voorstanders aan het woord, maar de uiteindelijke toetsing

---

Zacharias en Simeon en de volkstraditie om het lied 'Ere zij God', meestal na afsluiting van de Eredienst, staande te zingen). Het is echter niet duidelijk wat uit evangelisatorisch oogpunt dan op de overige christelijke feesten kan worden gezongen.

[249] 'Op dit statuut zijn in feite alleen de aangesloten afdelingen en de leden van de Gereformeerde Bond aanspreekbaar' (Hoofdbestuur 2000: 29).

[250] Deze bundel is in 1988 door de Stichting Geestelijk Lied Gereformeerde Gezindte uitgebracht voor gebruik in gezin, school, vereniging en koor. Hierin participeerden één of meer mensen uit de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Gemeenten, de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt en uit de kring van de Gereformeerde Bond. Als voorzitter van de werkgroep vervulde de bonder H. van 't Veld, neerlandicus en dichter, een centrale rol.

[251] Vergunst vat later de strekking van deze brochure als volgt samen: 'De brochure mag vooral gelezen worden als opnieuw een pleitbezorger van het zingen van de psalmen. Maar meer dan in het verleden wordt gerekend met een zekere verscheidenheid: gemeenten die gewend zijn aan een andere liturgische invulling en waarin de gereformeerde prediking wordt begeerd, worden niet minder tot de hervormd.gereformeerde beweging gerekend' (Vergunst 2006: 198).

door een commissie onder voorzitterschap van hoofdbestuurslid G.B. Smit is minder positief.

Uit de beoordeling van een selectie van achttien psalmen die samen representatief zijn voor de nieuwe bundel, blijkt dat het messiaans-eschatologisch element niet meer helder naar voren komt. Ook de nieuwtestamentische vervulling van bijbelse noties als bevrijding, verzoening en heil wordt niet of niet voldoende opengehouden. De commissie is wel positief over de taal van de nieuwe berijming maar mist uitdrukkingen die tot het 'karakteristieke bijbelse taaleigen' horen. De eindconclusie bepaalt jarenlang de opvattingen binnen de Bond: 'Ondanks de bezwaren die kunnen worden aangevoerd tegen de oude berijming, blijft het hoofdbestuur de voorkeur geven aan de Oude boven de nieuwe berijming' (citaat in: De liturgie 2008: 31). Enige tijd streeft het hoofdbestuur ernaar om beide berijmingen in één bundel uit te laten geven. Een meningsverschil met de uitgever blokkeert dit,[252] zodat de berijming van 1773 tot ver in de 21e eeuw in gebruik blijft in de meeste Gereformeerde Bondsgemeenten.

Predikanten uit de flank van de open bonders hebben de waarde van de nieuwe berijming regelmatig onderstreept.[253] De definitieve afwijzing van de nieuwe berijming in 1970 zal zeker in verband staan met het conflict in de periode 1964-1966 over de wens tot vernieuwingen binnen de Bond. Dit leidt tot een grotere voorzichtigheid bij het hoofdbestuur, waarbij de voorkeur blijft uitgaan naar de oude berijming. De wegen gaan op dit terrein sterk uiteenlopen.[254]

Geen Liedboek, geen Opwekkingsliederen

Wanneer het *Liedboek voor de kerken* verschijnt (1973), valt de toetsing – in 1980 – eveneens negatief uit. Een commissie bestaande uit vier theologen en drie neerlandici bestudeert voor het hoofdbestuur alle 115 Bijbelliederen uit het *Liedboek* op hun theologische en literaire kwaliteit.[255] Theologisch voldoen zij niet omdat bijbelse kernzaken als verzoening, zonde, berouw en oordeel te weinig aan de orde komen en er te veel dichterlijke vrijheid zich is veroorloofd. Hoewel een aantal liederen positief wordt be-

[252] Het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond wenst een bundel waarin de berijmingen naast elkaar zullen worden afgedrukt, terwijl uitgeverij Boekencentrum niet verder wil gaan dan publicatie van beide bundels na elkaar. 'Dat is niet de bedoeling' schrijft bondsvoorzitter G. Boer in 1969 in *De Waarheidsvriend* (citaat in: Van der Graaf 2002: 398). Het zal vervolgens tot 2000 duren, voordat een dergelijke bundel, *Psalmen in tweevoud,* op de markt komt (*Reformatorisch Dagblad* 6.11.2000).

[253] H. Jonker, 'Calvijns beginsel voor de zang in de eredienst', DWV (1957), zie: Van der Graaf 2002: 164. Voor de artikelenreeks van G. Spilt in DWV (1967), zie: Van der Graaf 2002: 366.

[254] Vooral H. Jonker is kritisch over de vooringenomenheid in de Bondskring, ook ten aanzien van de nieuwe berijming: 'Kritiek op vernieuwing is goed, mits deze opkomt na ernstige studie en diepgaand onderzoek. We hebben zelfs nog geen begin gemaakt met ons onderzoek, maar hebben ons standpunt al lang bepaald. Niet de positieve kritiek, maar wel de negatieve mentaliteit, die achter onze botte afwijzing vol oordeel ligt, is de 'wereld' in onze eigen kringen' (*Wapenveld* (1965), citaat in: Van der Graaf 2002: 306).

[255] Geluk en Van de Hoef 1980: 5.

oordeeld, wordt het gebruik van de bundel als geheel niet verantwoord genoemd voor de eredienst.

In de jaren erna blijken de verwante organisaties HGJB en IZB het *Liedboek* wel te gaan gebruiken. Dan groeit ook de belangstelling voor 'evangelische vroomheid', vooral via de bundel *Opwekkingsliederen.* In deze tijd gaan de bevindelijke bonders zich uiten over liturgische zaken.[256] Als op Jongerenzendingsdagen van HGJB, IZB en GZB het opwekkingslied zijn intrede doet, komt een meer bevindelijk-gereformeerd deel van de achterban in de richting van de GZB in actie.[257] Een groep predikanten doet in 1991 een dringend appel op het bestuur van de Gereformeerde Zendingsbond:

> 'Het heeft er alle schijn van dat de jongerenzendingsdag mede gebruikt wordt voor het introduceren van nieuwe liturgische gewoonten in onze gemeenten. (…) Voor het vrije lied is (…) ruim plaats. Daartoe maakt men ook gebruik van de gezangen van het LvdK. Hier gaat men lijnrecht in tegen het advies van het hoofdbestuur van de GB, zoals dat in 1980 verwoord is (…)' (Budding 1991: 10).

Daarnaast is er bezwaar tegen het gegeven dat de meeste liederen uit de bundel *Opwekkingsliederen* komen.

> 'De talrijke refreinen vol van dank, aanbidding en "hallelujah's" zijn zonder grond, omdat het Schriftuurlijke stuk van 's mensen ellende geheel ontbreekt. (…) Helaas zijn sommige van deze liederen ook opgenomen in een bundel, die destijds vervaardigd is door de IZB en die op veel van onze hervormd-gereformeerde jeugdverenigingen gebruikt wordt. (…) Al zingende brengen zij [de GZB, IZB en HGJB] een dwaalleer de gemeente binnen' (Budding 1991: 11).

Wanneer de GZB deze bezwaren niet overneemt, zwijgt het protest en neemt een deel van deze groep afscheid van deze organisatie. *Het Gekrookte Riet* gaat het zendingswerk van reformatorische organisaties zoals *Bonisa* en *Stephanos* steunen. Verschillen over liturgische zaken illustreren de diepe kloof die er is tussen de flanken in de Bond.

Vanuit de kring van de bevindelijke bonders worden verder geen eigen opinies gegeven op het terrein van de liturgie. De bestaande kerkelijke praktijk, aansluitend bij het pleidooi van het hoofdbestuur voor het zingen van psalmen, lijkt hier sterk te leven. Voor een eigen positionering als flank lijkt geen reden te zijn.

4.3.3 De liturgie na 2000

Het debat over de liturgie zet zich in de onderzoeksperiode feitelijk volgens dezelfde lijnen voort. Ik vestig de aandacht op de mate van individualisering die op dit terrein zichtbaar wordt.

---

[256] Al eerder heeft J. van der Haar zijn verontrusting onder woorden gebracht in een boek over de gereformeerde eredienst: 'Al de roep om verandering van de eredienst en om verkorting van de prediking, wijziging van de liturgie en het sneller en anders zingen der psalmen enz. enz. hangt, naar we vrezen, meer samen met de 'tijd' en de 'tijdgeest' waarin we leven, dan dat het is een eis, een gebod, onmiddellijk voortspruitend uit de Schriften' (Van der Haar 1961: 20)

[257] De beide andere bonden zijn dan al geen gesprekspartner meer voor de flank van bevindelijke bonders.

Positie van het hoofdbestuur

In de periode tot en met 2004 is er weinig aandacht voor de liturgische kwesties. Artikelen over de eredienst moeten liever geen extra onrust oproepen.[258]

Wel valt de inhoud van een achtdelige serie in *De Waarheidsvriend* uit 2003 op. Die handelt over *'*De plaats van muziek in ons leven'. In eerste instantie sluit men aan bij het levensgevoel van jongeren en de bij hen populaire muziek. De auteur heeft hier duidelijk affiniteit mee en de redactie plaatst daarna een volledig tegenovergestelde visie waarin popmuziek gif wordt genoemd.[259] Een onderling gesprek brengt geen oplossing. Afsluitend schrijft het hoofdbestuurslid A. Baas over de kerkelijke kant van muziek waarbij hij zich vrij negatief uitlaat over het opwekkingslied.[260] Verwijzend naar Packer typeert hij de opwekkingsliederen als 'bubbelbad-religie' en hij betreurt het dat de bundel *Uit aller mond* niet meer bekendheid heeft gekregen. Het is opmerkelijk dat de hier gebruikte scherp afwijzende typeringen (evangelikaalslag, bubbelbad-religie) in latere, meer formele publicaties van de Bond niet worden gebezigd.

In de periode na 2005 wordt in relatief veel publicaties aandacht geschonken aan liturgische vraagstukken. Hiervan geef ik een kort overzicht.

Bij het honderdjarig bestaan schrijft algemeen secretaris Vergunst een beschouwend artikel over de liturgische ontwikkelingen. Hij wil de eigen geschiedenis ontsluiten en hiermee kritisch in gesprek zijn. Die kritiek blijft echter beperkt tot 'anderen' in de eigen beweging:

> 'Nu evangelisch gedachtegoed (…) gemeenten binnenkomt, dienen kerkenraden in onze tijd helder voor ogen te hebben wat een kerklied is.' Hij roept op tot eenheid in belijdenis en liturgie: 'De liturgie maakt de eenheid van gemeenten met elkaar zichtbaar. Juist nu [na 2004, TvdL] (….) gemeenten zich geroepen wisten (…) op hun post te blijven, is het nodig dat het ijkpunt van ons kerklied in de gereformeerde belijdenis blijft liggen (…)' (Vergunst 2006: 199).

Evenals in de periode tot 2000 overheerst hier de terughoudendheid op dit terrein.

De onderlinge verscheidenheid treedt duidelijk naar voren in een serie van dertien artikelen in 2007, waarin het hoofdbestuur leiding wil geven op liturgisch terrein. Via een artikelenreeks wil men zoveel mogelijk mensen bereiken, waarna dit wordt gebundeld als brochure (*De liturgie in hervormde gemeenten)*.[261] Feitelijk worden op-

---

[258] Een lange informatieve serie van 21 artikelen over de eredienst in 2001 vermijdt alle gevoelige kwesties.

[259] De eerste auteur, B.J. van der Graaf, predikant in Gouda, heeft duidelijk affiniteit met popmuziek. Hij neemt afstand van de zwart.wit.standpunten over muziek vanuit de kring van de Gereformeerde Bond. Daartegenover waarschuwt de ex.popmuzikant Johan Vreugdenhil tegen de hedendaagse muziek: *'*Geen mens eet toch een paar happen gif?*'* (DWV 16.10.2002: 630).

[260] Bij de bespreking van *Aanbidding en muziek* stelt A. Baas dat de eigen kring tekortschiet als het gaat om echte aanbidding. De psalmen bewijzen echter dat dit wel kan. Tenslotte waarschuwt hij de jeugd voor de populaire liederen die vanuit de evangelische beweging de kerken binnenstromen: 'Zonder alles af te schrijven, zijn toch vele evangelische liederen evangelie.kaal. De weergave van de breedte en de diepte en hoogte van het geloofsleven zoals in de psalmen zo duidelijk aanwezig, wordt pijnlijk gemist' (DWV 30.10.2002: 667).

[261] Zoals wordt aangegeven in *De Waarheidsvriend* (1.11.2007: 4). Met het oog op de bezinning binnen kerkenraden wordt de serie ook als brochure uitgegeven, voorzien van gespreksvragen

nieuw de hoofdlijnen van beleid herhaald. Elke kerkenraad moet keuzes maken waarbij 'het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond hierin vanouds een zekere adviserende positie inneemt. (…) Het voorkomt ook onderlinge vervreemding, of positiever: het stimuleert de onderlinge verbondenheid' (Vergunst 2008: 8). Ten aanzien van de huidige situatie worden begrippen als 'wildgroei', 'ongelijktijdigheid' en 'evangelicalisering' gebruikt. 'Wildgroei kan geassocieerd worden met uiteenvallen, met het elk een eigen weg gaan' (idem: 9). Dat wil Vergunst voorkomen, waarbij hij erkent dat ontwikkelingen in gemeenten niet gelijk op lopen zodat algemene uitspraken niet mogelijk zijn. Gemeenten willen bijvoorbeeld 'evangelisch georiënteerde' leden niet verliezen. Hij constateert dat sommige voorgangers beseffen dat na invoering van 'meer liederen (…) "de bakens verzet worden" met alle negatieve gevolgen voor de opbouw van de gemeente.' (idem: 10). De verscheidenheid die binnen een centrale gemeente met wijkgemeenten mogelijk is, biedt geen uitkomst voor een dorpssituatie.

In een ander artikel in deze reeks legt C. Blenk uit dat het postmoderne levensgevoel vraagt om beleving en genot. Hij is ambivalent ten aanzien van het verlangen naar toewijding en overgave. Hij constateert dat bij zijn Delftse catechisanten, die graag Opwekking 488 (*De kracht van Uw liefde*)[262] zingen in hun belijdenisdienst. Opwekking 389 (*Create in me a clean heart*) heeft in ieder geval meer zijn instemming. G. van den Brink staat kritisch ten opzichte van de gedachte dat opwekkingsliederen als kerklied zouden kunnen functioneren. Dat komt zowel vanwege hun vormgeving (muzikaal en literair) alsook hun theologische eenzijdigheden.[263] Toch wijst hij ze niet systematisch af, ook niet voor de eredienst, want het kan van wijsheid getuigen wanneer zo'n vrij lied een plaats krijgt om 'bepaalde groepen jongeren en ouderen' voor de eigen kerk te behouden. Die liederen moeten dan wel 'Schriftnabij' zijn (Van den Brink 2008: 51).

Voorgangers zullen steeds bewuste keuzes moeten maken binnen de ruimte die kerkenraden hun hierin bieden. De ongelijktijdigheid binnen de Bond wordt helder wanneer bij de afsluiting van de serie opnieuw wordt ingegaan op het 'taalkleed' van de oude berijming. 'Meer dan eens werken woorden, begrippen vervreemdend' stelt oudvoorzitter G.D. Kamphuis (2008: 59), waarna hij ook de kwalificaties 'niet meer toereikend' en 'versluierend' gebruikt, zonder hiervoor enig alternatief aan te dragen. Deze bundel is vertrouwd en geliefd en dat lijkt doorslaggevend.

Eveneens kenmerkend voor de beleidskeuzes binnen de Bond is de motivering van voorzitter H.J. Lam om het *Liedboek voor de Kerken* niet aan te bevelen. Binnen de veelkleurigheid van de wereldwijde kerk kiest de Bond voor de psalmen. Dat is een helder profiel dat samenhangt met de statutaire verbondenheid aan de Dordtse kerkorde van 1618/1619. Wanneer anderen ervoor pleiten dit aspect van de identiteit los te laten, wil hij

---

(Hoofdbestuur 2008). Een tweede druk verschijnt in 2012, aangevuld met een artikel naar aanleiding van een eigen onderzoek uit 2011.

[262] Blenk citeert het refrein met zijn eigen accentuering: 'Houd mij vast, laat uw liefde stróomen; ik voel uw kracht en stijg op als een arend; dan zweef ik op de wind, gedragen door Uw Geest….' (Blenk 2008: 12).

[263] Zoals een hoog 'therapeutisch jargon', een te sterk accent op het overwinningsmotief en op beleving/aanraking ten koste van het geloofsaspect.

> 'een omgekeerd pleidooi houden. Juist in onze tijd zou er kerkbreed een lans te breken zijn om in de eredienst een nog sterkere concentratie te beoefenen op de eigen lied- en gebedenbundel van de Schrift. (….) Daarom pleit ik ervoor in (de keuze van) ons lied een zekere ascese te betrachten' (Lam 2008: 40).

In paragraaf 4.5 laat ik zien dat ascese voor Lam een kernwoord is met betrekking tot geloofsbeleving.

Begin 2012 zet de Bond de liturgie opnieuw op de agenda. Hoofdbestuurslid M.J. de Vries concludeert uit een klein eigen onderzoek dat de effecten van de eigen voorlichting gebrekkig zijn geweest. Ongeveer de helft van de eigen gemeenten is overgegaan op het zingen van andere vrije liederen al blijft dat veelal beperkt tot enkele bijzondere diensten.[264] Hij ervaart het als 'verontrustend' dat de keuze voor wat dan gezongen wordt nauwelijks op inhoudelijke gronden gebeurt. Hoofdreden is dat men deze behoeften uit de gemeente voelt opkomen.

> 'Kerkenraden zouden op dit punt moeten doen wat hun kerntaak is, namelijk geestelijk leiding geven. Dat daarbij de stem van de gemeente meegewogen wordt, is goed, maar in de christelijke gemeente geldt (…) hoe de Heere het wil hebben. (…) Het is immers Zijn eredienst. (…) De eredienst is niet iets om mee te experimenteren. Daarvoor is ze te heilig. Daarvoor is de God, die wij er in ontmoeten te heilig.'[265]

De Vries constateert dat vele gemeenten kiezen voor het gebruik van de HGJB-bundel *Op Toonhoogte*, hetgeen hij onder verwijzing naar de vormeisen van Calvijn voor liederen ('gewichtigheid en majesteitelijkheid') afwijst.

Intussen is een commissie in de Bond in 2011 gestart met te bekijken of de 'oude berijming' herzien kan worden, met het oog op de toekomst. 'Een goed christen houdt van de berijming van 1773', stelt commissievoorzitter J. Harteman (DWV 20.10.2011: 8). Hij verwacht dat een taalkundige herziening ervan 'een rijke vrucht voor het kerkelijke en het geestelijk leven af [zal] kunnen werpen'.[266] Een lezing op de predikantencontio 2013 van de kerkmusicus H. Eikelboom over 'Het calvinistische liturgische ideaal en de rol van de psalmen daarin' levert geen nieuwe inzichten op. Mogelijk geeft de door Eikelboom gepresenteerde analyse te weinig steun voor het eigen ideaal om deze lezing en een nabeschouwing hierop te publiceren.[267]

---

[264] Ik heb de uitkomsten van dit onderzoek naar liturgie (volgens de auteur een 'representatieve' steekproef, DWV 2.3.2012: 4) bestudeerd en vind hier weinig betrouwbare informatie. Van de genoemde 35 enquêtes heeft men er mij slechts 25 beschikbaar kunnen stellen. In deze groep zegt 20% ten minste één gezang per dienst te zingen en 44% zegt dit alleen in bijzondere diensten te doen, en dan vaak nog terughoudend. Van de responsgroep verwacht ruim 60% dat het thema liturgie de komende vijf jaar terugkomt op de agenda.

[265] M.J. de Vries, DWV 8.3.2012: 7. Toegevoegd aan de 2e druk van de brochure over de liturgie.

[266] DWV 20.10.2011: 8.9. Het is opmerkelijk dat het tweetal artikelen over deze voorgenomen herziening op geen enkele manier spreekt over het alternatief, dat al meer dan 40 jaar voorhanden is (Berijming 1968). Bij de afsluiting van het onderzoek (maart 2013) is niet bekend of de commissie daadwerkelijk concludeert, dat het project haalbaar is. Uit andere kerken zijn nog weinig steunbetuigingen vernomen.

[267] Pas in mei.juni 2013 worden fragmenten van deze lezing in *De Waarheidsvriend* gepubliceerd (25.5 – 20.6.2013). De verslaglegging in *Reformatorisch Dagblad* (3.1.2013) en *Nederlands Dagblad* (4.1.2013) biedt geen verslag van het op de lezing gevolgde debat. De vraag 'Hebben wij het

Tegelijkertijd wordt op kerkelijk erf gewerkt aan de totstandkoming van een nieuw liedboek in 2013. Het hoofdbestuur heeft mensen uit eigen kring gestimuleerd om deel te nemen aan commissiewerk hiervoor. Ook zijn kerkenraden opgeroepen te reageren op de vraag, welke genres en liederen vooral moeten worden opgenomen. Dat is in het belang van de kerk, ook als men zelf niet deze liedbundel zal gaan gebruiken in de eredienst: 'Nu zijn we als leden van de kerk wel geroepen ons in te zetten voor een liedboek dat een bijbels-reformatorisch karakter heeft' (DWV 24.1.2008: 5).[268]

Uit alles blijkt dat het hoofdbestuur in de onderzoeksperiode de deur naar gezangen een klein beetje opent maar dit uiteindelijk toch niet wil.[269] Beleid maken en leiding geven betekenen uiteindelijk de beperking tot een sobere liturgie en vaak daarbinnen nog alleen de oude berijming. Er is enig begrip voor gemeenten die uit het *Liedboek* of een andere bundel[270] laten zingen mits de psalmen het primaat blijven houden. Dat de kerkelijke wereld om hen heen verandert, ook binnen de eigen beweging, brengt in deze positie geen verandering.

Positie van de open bonders

In het debat over liturgie zijn de open bonders altijd de tegenstem geweest. De verwoording hiervan heeft vooral plaats in *Kontekstueel*. In november 2003 gaat Van der Velden ter gelegenheid van 25 jaar *Liedboek* in op de grote waarde van die bundel. Hij stipt aan dat een aantal liederen afkomstig is uit het piëtisme:

> '(…) de waarheid die bezongen wordt is een innerlijke waarheid, een beleefde bevindelijke waarheid. Op zichzelf is deze ontwikkeling te begrijpen in het kader van de culturele context van de tijd. Toch hebben deze liederen in zich dat het beleven van de innerlijke waarheid het een en al wordt waarom het in geloof en leven gaat. Het persoonlijke wordt sterk individualistisch en de grote werken Gods raken buiten het gezichtsveld. Daarin ligt overeenkomst met opwekkingsliederen, die vooral pogen emoties op te roepen. Die brengen echter een ander klimaat in de samenkomst van de gemeente' (*Kontekstueel* 2003, 18-2: 13).

In een slotbeschouwing gaat W. Dekker in op de verwarring van zijn tijd. Ondanks zijn eigen grote waardering voor het *Liedboek* constateert hij dat het snel is ingehaald door

---

verkeerd gedaan?' is wel intern gesteld maar wordt heel verschillend beantwoord (bron: eigen waarneming 3.1.2013). Vanuit het hoofdbestuur geeft P. Bouter aan te vrezen dat gemeenten onnadenkend liederen gaan zingen 'en na tien jaar wakker worden en ontdekken dat er een verschaald godsbeeld en geloofsleven is ontstaan.' (*Reformatorisch Dagblad* 3.1.2013)

[268] Naast het inhoudelijke gesprek hierover met de synode (DWV 14.6.2007, openingswoord van de jaarvergadering over 'Meedoen, zingen en bidden) wordt een informatief hoofdartikel geplaatst (DWV 24.1.2008) om kerkenraden te stimuleren hierover op de classis actief een inbreng te leveren. Daarna zijn alleen nog enkele losse, zijdelingse vermeldingen te vinden (DWV 3.3.2008, 4.6.2009 en 30.6.2011).

[269] Zoals voorzitter A.J. Mensink zegt in zijn openingswoord op de jaarvergadering van 2013: 'een psalmenreveil' (DWV 30.5.2013: 4.6).

[270] Veelal *Op Toonhoogte*, zie hierna. Op het terrein van de binnen de Bond gebruikte zangbundels, speelt overigens – ongenoemd – de oude *Hervormde Bundel* van 1938 ook nog een rol in een aantal gemeenten op de grens van de Confessionele Vereniging en de Gereformeerde Bond.

twee vernieuwingsbewegingen, elk met andere culturele wortels. Enerzijds is er meer behoefte aan algemeen menselijke en algemeen religieuze ervaringen, onder meer vertolkt in de liederen van de dichter Huub Oosterhuis. Hierachter ligt een relatie met de vernieuwde negentiende-eeuwse ervaringstheologie. Anderzijds is er het evangelische lied, geworteld in de opwekkingsbewegingen. 'Dat ze beide kansen gekregen hebben in deze tijd heeft cultureel alles te maken met het postmodernisme, waarin de subjectieve ervaring alle nadruk krijgt.'

De cultuuromslag noodzaakt tot een heroriëntatie, hetgeen volgens hem een gemiste kans is voor de Gereformeerde Bond. Dekker pleit voor een voorzichtige aanpak, gericht op verbreding van de liedkeuze, waarbij niet tegelijkertijd de oude berijming geheel overboord wordt gezet:

> 'Maar het getuigt absoluut niet van wijsheid nog steeds uitsluitend uit de oude berijming te zingen of de oude gezangen per se te willen handhaven. De generatie voor wie men dit doet wordt met de dag kleiner en de nieuwe generatie zingt ze voor een deel nog traditiegetrouw mee, maar het hart ligt al lang ergens anders, namelijk bij Opwekking. (…) Ik durf de stelling verdedigen, dat in de Gereformeerde Bond de opwekkingsliederen nooit zo'n grote ingang gevonden zouden hebben, wanneer men bijtijds was overgegaan tot een verantwoord gebruik van het Liedboek, daarbij gebruikmakend van jongerenkoren, kinderkoren, een goede cantor en dergelijke. Dan hadden heel veel ouderen en jongeren iets kunnen proeven van de diepte en de schoonheid van wat zowel wat betreft de psalmen als wat betreft de gezangen in het Liedboek geboden wordt. Toch is hiermee nu niets meer op te lossen. Er is een grote variatie aan culturen, dus ook aan liederen in diensten' (*Kontekstueel* 2003, 18-2: 13).

Zelf meent hij 'nooit [te] kunnen aarden in een kerk waar Bach is verbannen ten gunste van Michael W. Smith.' Maar hij beseft dat hij juist in de kerk 'de ander, kind van een andere cultuur' de ruimte moet geven.

De ontwikkelingen gaan verder

Naast de genoemde vernieuwingsbewegingen zijn er nog meer vormen van eigentijdse geestelijke muziek. Verschillende projecten vragen aandacht gedurende de onderzoeksperiode. Dat is allereerst het project *Psalmen voor Nu*, waarbinnen sinds 2002 een interkerkelijk team van componisten, dichters en theologen werkt aan een psalmberijming. De nadruk ligt op het hedendaags Nederlands met nieuwe, eigentijdse melodieën in de traditie van de moderne, populaire muziek.[271] Ten tweede heeft de HGJB een poging ondernomen nieuwe liederen te ontwikkelen en te laten uitvoeren. Dit heeft geleid tot het ontstaan van een 'eigen band' *Sela*, die vanaf 2005 concerten verzorgt in een stijl die men zelf omschrijft als 'hedendaagse worship-rock met Ierse folk en klassieke invloeden' (*Uitdaging*: 6.9.2010).

[271] Beoogd wordt dat liederen zowel solo vanaf een podium gezongen kunnen worden alsook door een zingende gemeente. Verder wil men de emotionele inhoud van de psalm vertalen in bijpassende muziekstijl, waarbij gebruik wordt gemaakt van moderne lichte muziek, variërend van klezmer tot country en van rock tot blues. Bron: website www.psalmenvoornu.nl, opnamedatum 28.12.2010. Het *Liedboek 2013* zal ook een of meer van deze psalmen opnemen (zie derde proefbundel, lied 8)

In de onderzoeksperiode ontwikkelt de HGJB met succes de liederenbundel *Op Toonhoogte*. De editie uit 2005 omvat 467 liederen, afkomstig uit een grote verscheidenheid van muzikale genres. De bundel slaat niet alleen aan in het kerkelijk jongerenwerk maar wordt ook steeds vaker gebruikt in erediensten. De uitgever adverteert met de slogan 'Sluit naadloos aan op zangontwikkelingen in bijbelgetrouw Nederland'.[272] De keuze voor het gebruik van *Op Toonhoogte* in de eredienst lijkt aan te sluiten bij de voorkeur van velen om de psalmbundel in de oude berijming te handhaven.[273] Hiermee worden allerlei aarzelingen ten aanzien van het *Liedboek* vermeden. Met een aanzienlijk aantal opwekkingsliederen en kinderliederen wordt ook iets extra's geboden voor de jeugd. Over het gebruik zijn weinig gedetailleerde gegevens bekend.[274] Eigen onderzoek op internet toont dat eind 2010 ten minste 9 gemeenten *Op Toonhoogte* als bundel in hun eredienst gebruiken.[275]

Opmerkelijk is de stelling van de liturgiewetenschappper Hoondert over *Op Toonhoogte* in het *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek 2009* dat de bundel model kan staan voor de toekomstige praktijk van de kerkmuziek. Het is 'een bont geheel waarin de evangelicale sound de boventoon voert' (Hoondert 2009: 79). Maar hij vervolgt met de constatering:

> 'Naar mijn idee is Op Toonhoogte een uitdagende bundel, juist omdat hierin verschillende liturgisch-muzikale repertoires bij elkaar gebracht worden. De verschillende sounds, en de daarmee verbonden sound groups in de betekenis van betekenisgemeenschappen en theologische taalvelden, vinden in deze bundel een plaats. Hiermee staat deze bundel (ook al is zij niet direct voor de eredienst bestemd) voor een praktijk die sommige kerkmusici wellicht vrezen, maar die in onze laat- of postmoderne cultuur onontkoombaar is (idem: 80).

---

[272] Uitgeverij Boekencentrum, http://www.uitgeverijmozaiek.nl/shop_details.php?productId=22146 (opnamedatum 28.12.2010). De inhoud komt uit een groot aantal verschillende bronnen, zoals de Psalmberijmingen van 1773 en 1968, *Psalmen voor Nu*; Gezangen uit *Bundel 1938*, *Liedboek voor de Kerken, Zingende Gezegend, Opwekkingsliederen, Youth for Christ.Liedbundel* en *Johannes de Heer*, maar ook nieuwe liederen (onder meer van *Sela*), kinderliederen van Elly en Rikkert en van vele anderen.

[273] *Op Toonhoogte* bevat een kleine selectie psalmen uit zowel de Oude als de nieuwe berijming.

[274] Uit onderzoek blijkt dat de bundel in 2008 bij 4,5% van de protestantse gemeenten werd gebruikt (Voortgangsrapportage Nieuw Liedboek, april 2009) en op de 19e plaats staat. Dit betreft wekelijks gebruik bij 0,7% van de 935 respondenten (6 gemeenten), regelmatig gebruik bij 3,1% (29 gemeenten) en incidenteel gebruik bij 0,7% (6 gemeenten).
Zie: http://www.kerklied.net/files/PKN%20Voortgangsrapportage.pdf (opnamedatum: 29.10.2010).

[275] Eén van de eerste is wijk 3 in Harderwijk (Bethelkerk). Eind 2010 is dit ook het geval in hervormd Veenendaal (wijkgemeenten Oude Kerk en Dragonder.Oost), Lopik, Lexmond, Poederoijen, IJsselmuiden.Grafhorst wijk 2, Oldebroek, Woerden wijkgem. Centrum en Ilpendam.Watergang. In andere gemeenten krijgt de bundel een plaats in een deel van of dichtbij de erediensten: Wierden (themadiensten), Ermelo (wijkgemeente Nieuwe kerk, jeugddiensten), Schoonhoven (trouwdiensten, gehandicaptendiensten), Bunschoten en Zwartebroek.Terschuur (zingen na de avonddienst) en Renswoude (gebedskring voorafgaand aan de ochtenddienst). Bron: internetresarch: 'Welke gemeenten zingen eredienst Op Toonhoogte' (opnamedatum 29.12.2010).

Vanuit de liturgiewetenschap benadrukt hij de rol van de gemeenschap, de sociaal-culturele context waarin de liturgie zal klinken. Muziek moet in een context als 'normaal' worden ervaren en in de huidige westerse samenleving is er een vergaande muzikale differentiatie. Ondanks een grote variatie aan identiteiten op liturgisch gebied is er sprake van dwarsverbanden, kruisbestuiving en een intersubjectief pluralisme. Met M. Barnard kenmerkt hij dit als *bricolageliturgie*. Op dit punt is *Op Toonhoogte* voor hem een voorloper van de aanpak die hij aanbeveelt voor het *Liedboek 2013*.

Weging

Ten aanzien van liturgische veranderingen is binnen de Bond als geheel in het begin van de 21e eeuw de verscheidenheid in de achterban toegenomen. Gemeenteleden lijken hier behoefte aan te hebben. Het hoofdbestuur constateert de actualiteit van het thema en gaat hier vanaf 2005 regelmatig op in. Feitelijk herhaalt en verdiept het zijn standpunten over de verhouding tussen psalmen en het nieuwtestamentische lied. Het spreekt zich nadrukkelijk uit voor een sobere liturgie met een voorkeur voor de psalmen.

Intussen hebben heel wat gemeenten de eigen vrijheid op dit punt daadwerkelijk genomen. Hierbij lijkt de HGJB-bundel *Op Toonhoogte* in een aantal gemeenten de functie van het *Liedboek* over te nemen als bron voor de keuze van geschikte liederen in de eredienst. Een keuze voor *Op Toonhoogte* is goed te combineren met de verbondenheid aan de oude psalmberijming die bestaat bij zowel hoofdbestuur als een groot deel van de gemeenten. Het is minder een sjibbolet dan de keuze voor het gebruik van het *Liedboek*. Het hoofdbestuur blijft op een voorzichtige manier waarschuwen tegen het zingen van gezangen en dan vooral tegen opwekkingsliederen.

Vanuit de kring van de open bonders blijft in de onderzoeksperiode regelmatig de oproep klinken om de nieuwe berijming en het *Liedboek* uit de taboesfeer te halen en als een goed alternatief te aanvaarden. Voorstanders van het zingen van opwekkingsliederen stellen meestal, dat het de jongeren zijn die hieraan behoefte hebben.

Het hoofdbestuur zet zich op liturgisch terrein in door het stimuleren van het gesprek in kerkenraden en gemeenten. Kerkenraden moeten op dit punt leidinggeven en worden daarvoor door publicaties ondersteund. Dit lijkt echter relatief weinig invloed te hebben op de besluitvorming in een groeiend deel van de gemeenten. Dit zet het hoofdbestuur aan tot extra activiteiten op het ingeslagen spoor (een onderzoekje, een artikel, heruitgave van de brochure *Zingen naar de Schriften* en het onderzoek of een herziening van de oude berijming haalbaar is). Tendensen in de richting van individualisering worden op dit terrein zoveel mogelijk afgeremd.

4.4 Verbondenheid met de eigen gemeente

4.4.1 Introductie

De verbondenheid van gemeenteleden kan worden aangeduid met het begrip 'binding'. Haspels (1999) heeft de binding aan de eigen kerk en gemeente theoretisch en empirisch uitgewerkt, waarbij hij zowel aan bijbels-theologische als aan sociaalwetenschap-

pelijke aspecten aandacht geeft. Het individualiseringsproces is voor hem een fundamenteel gegeven, hetgeen hij uitwerkt in een transformatie van traditioneel naar geïndividualiseerd.[276]

Haspels onderscheidt verschillende aspecten van dit veranderingsproces, dat ideaaltypisch uitloopt op het ontstaan van een relatie die partieel, incidenteel en flexibel is. Het betreft een vrijwillige, doordachte keuze, waarbij in de deelname het belang voor de betrokkene zelf centraal staat.

1. Van totaal naar partieel
2. Van duurzaam naar incidenteel
3. Van noodzaak (dwang) naar vrijwilligheid
4. Van robuust naar flexibel
5. Van vanzelfsprekend naar reflexief
6. Van trouw aan anderen naar trouw aan jezelf

Schema 4: Aspecten van binding bij individualisering (Haspels 1999)

Een bijzonder kenmerk van de context van hervormde gemeenten is het feit dat hierin de regels niet al te dwingend worden opgelegd aan de leden (de 'schare'). Normen gelden wel voor de leden van de kleinere kring die de dragers van de kerkelijke cultuur zijn.[277] Haspels maakt onderscheid tussen een feitelijke, gewenste en veronderstelde betrokkenheid. Wie lid is van een kerk, heeft te maken met een verwachtingspatroon en de mate waarin leden vrij zijn om hiervan af te wijken. In de context van een volkskerk is er relatief veel keuzevrijheid, hoewel binnen een beweging als de Gereformeerde Bond de normen wel eens hoger kunnen liggen. Zoutendijk (1991: 203) spreekt over drie gemeentetypen, hetgeen behulpzaam is voor het bepalen van de context van de Gereformeerde Bond. Gemeenten kunnen worden beschouwd vanuit drie perspectieven: vanuit het *samenraapsel zijn*, vanuit de *saamhorigheid* en vanuit het *samen verantwoordelijk zijn*. Deze drie typen van het gemeente-zijn verbindt hij met respectievelijk het hervormde, gereformeerde en evangelische kerktype. In een kerk waarin de nadruk ligt op het samenraapsel, de 'schare', kan de binding tussen leden sterk uiteenlopen.

In de godsdienstsociologie wordt ten aanzien van kerkleden veelal onderscheid gemaakt tussen lidmaatschap, gelovigheid en kerksheid. Niet iedereen is even betrokken bij de eigen kerk. Haspels werkt de binding uit in drie aspecten. Deze is *ideëel,* als doelen worden aanvaard en leden zich identificeren met de waarden, normen en overtuigingen van de kerk. Er is sprake van een *sociale* binding, als gevoelens van verbondenheid voorop staan. Daarnaast is het mogelijk te spreken over een *instrumentele* binding die voortvloeit uit taken die men heeft. Tegelijkertijd werkt hij binding vanuit een

[276] De context van Haspels' onderzoek (een landelijke survey onder synodaal gereformeerde kerkenraden) is moeilijk vergelijkbaar met dit onderzoek (een overwegend kwantitatief onderzoek in een meer orthodoxe context), maar zijn analyse biedt wel bruikbare aanknopingspunten.

[277] De 'volgelingen', de meelevende kern van de gemeente, in de terminologie van M. Weber het kerktype. McGuire (2002: 150.167) benadrukt de grote interne verscheidenheid binnen gemeenschappen van het kerktype.

bijbels-theologische invalshoek uit met behulp van het begrip gemeenschap (Grieks: *koinoonia*). Daarbij ziet hij drie niveaus waarop de gemeenschap functioneert: de concrete verbondssluiting (doop, belijdenis doen), de samenkomsten (diensten, vieringen) en de gemeenschap (interne groepen met primaire functies). Voor mijn onderzoek is binding te operationaliseren naar vier aspecten:

1. de formele band van het *lidmaatschap*;
2. de feitelijk band, de *participatie* (meedoen);
3. de beleving door het individu (een binding die meer ideëel of sociaal is), de i*dentificatie*;
4. de communicatie en interactie, de *intensiteit*.

Deze aandachtspunten worden vooral gebruikt in het onderzoek op microniveau (hoofdstuk 6). Op macroniveau ligt de nadruk op de mate waarin er aandacht is voor de tendens naar een meer partiële, geïndividualiseerde betrokkenheid en hoe de waardering van de lokale gemeenschap verandert (het perforatievraagstuk). Naast de visie op lidmaatschap en kerkgang let ik op het stimuleren van andere vormen van gemeenteleven (gemeenteopbouw).

4.4.2 Binding met de eigen gemeente in 2000

Betrokkenheid

Betrokkenheid bij de kerk lijkt zo vanzelfsprekend te zijn in de kring van de Gereformeerde Bond dat er weinig over wordt geschreven. Aan de zinsnede 'Ik geloof de gemeenschap der heiligen' uit de Apostolische Geloofsbelijdenis wordt elke zondag, de 'dag des Heeren',[278] vorm gegeven. De Heidelbergse Catechismus wordt hierin gevolgd in zijn accentuering bij het vierde gebod, 'dat we vooral op zondag trouw naar de kerk gaan'.[279] Kerkgang is de norm, ook wanneer een deel van de schare hierin minder trouw is.

Het thema kerkverlating wordt direct na verschijning van de studie van P. van de Ploeg, *Het lege testament* (1985) door Van der Graaf intensief aan de orde gesteld in *De Waarheidsvriend.* Dat de kerken in eigen kring nog vol zijn, is niet voldoende, want onder de oppervlakte is het proces van kerkverlating wel gaande.[280] De nadruk ligt op de remedie: jong beginnen. 'Men kan de kinderen niet vroeg genoeg mee naar de kerk nemen. Gezinsgewijs ter kerk gaan is een goede zaak. En positieve gesprekken over de prediking!' (DWV 25.7.1985: 454-455). Enkele maanden later concretiseert Van der

[278] Deze term wordt gebruikt in Openbaring 1:10, waarbij wordt verwezen naar de zondag als dag waarop Jezus is opgestaan. Op die dag komen gemeenteleden samen om 'brood te breken' (Hand. 2:7). In later tijd wordt de viering van de sabbat ingeruild voor de zondag als rustdag, in 321 door keizer Constantijn wettelijk vastgelegd (Van de Bank e.a. 1993).

[279] Verboom (2007: 75) geeft deze eigentijdse weergave van het adjectief 'naarstig' (Zondag 38, antwoord 103).

[280] Van der Graaf verwijst naar de Gereformeerde Gemeenten, die naar zijn mening op dit punt waarschijnlijk wel vergelijkbaar zijn met zijn eigen kring. Daar is jaarlijks sprake van bijna 400 uitschrijvers, op een totaal van 1300 vertrekkende leden (DWV 25.7.1985: 454.455).

Graaf deze aanbeveling met de metafoor 'de fakkel doorgeven'. Allereerst benadrukt hij het belang van gezag in een tijd van gezagscrisis: 'Hoezeer er ook sprake is van ambtelijke volmacht, het ambt zal moeten functioneren in luisterend en richtinggevend pastoraat'. De overdracht aan jongeren moet 'dogmatisch verantwoord' zijn zonder dogmatisch te worden. Daarnaast moet jongeren de warme geborgenheid van de kleine kring worden geboden. En het is belangrijk dat 'ouderen vanuit de verborgen omgang met jongeren over het geestelijke leven mogen spreken.'

Ook de onderlinge liefde is in de gemeente van groot belang. Daarmee benadrukt hij zowel de waarde van gemeenschap zelf als van geloofsoverdracht en pastorale zorg.

Een opvallend artikel in de periode voor 2000 gaat in op de manier waarop 'individualisering' zich bij de jongere generatie voordoet. Het is een van de weinige keren dat dit kernwoord grondig wordt uitgewerkt. J. Maasland gaat in zijn rubriek *'Uit de pers'* door op een analyse uit *De Reformatie*, met als kernvraag: 'Hoe gaan we met individualisering om?' De vruchten van het individualiseringsproces zijn niet alleen positief. Niet iedereen kan deze vrijheid aan en het heeft veel nadelen. Zo leidt individualisering tot uitstel van beslissingen, tot het relativeren van de vanzelfsprekendheden van de eigen – kerkelijke – traditie, tot minder verantwoordelijkheid willen dragen voor de eigen gemeente en tot het nemen van afstand van haar waarden en normen. De regels van het instituut kerk roepen aversie op en kerkdiensten sluiten niet altijd meer aan op de beleving. Als dat voorop staat, zegt Maasland:

> '(…) dan missen we de aansluiting. Moderne mensen zijn veel meer geïnteresseerd in de vraag, hoe hun eigen betrokkenheid vorm kan krijgen. (…) Probeer jongeren op catechisaties of tijdens preekbesprekingen de 'gezangenkwestie' maar eens uit te leggen. Een brede "smile" of een hartgrondig protest is meestal het gevolg. Maar gevoelig voor een historische achtergrond of een principiële stellingname vanuit het verleden zijn de meesten niet. Beslissingen van kerkenraden worden ten hoogste gerespecteerd, maar niet echt overgenomen, want ze kloppen niet met de eigen keus.'[281]

Maasland herkent de doorwerking van individualisering in eigen kring. Hij stelt – in navolging van *De Reformatie* – dat het belangrijk is de hoofd- en bijzaken te blijven onderscheiden, maar dat men eveneens de eigen tijd goed moet kennen. Dit dient het uitgangspunt te vormen voor het maken van keuzes, zelfs als dierbare zaken dan moeten wijken. Hij herkent zich in de vergelijking die wordt getrokken met natuurverschijnselen die je onaangenaam kunnen overvallen. Bij een hevige regenbui of een aardbeving is er sprake van moeten overleven: 'En hoe overleven we met elkaar? Hoe leven we verder (…) vooral met de jongere generatie?' Hij pleit voor het zoeken van nieuwe ankerpunten, het loslaten van niet-bijbels te funderen regels en gewoonten en het zoeken van bezieling. 'Mensen zoeken in kerkdiensten herkenbaarheid, warmte, hartelijkheid, ontspannenheid, persoonlijke betrokkenheid' (DWV 17.4.1997: 258). Maasland geeft het gemeenschapsideaal niet op, maar heeft oog voor de veranderde situatie en sluit in zijn remedie aan bij aspecten van het individualiseringsproces.

[281] J. Maasland, DWV 17.4.1997: 257.258, die ingaat op de in zijn ogen vruchtbare benadering van een vrijgemaakte collega, K. van der Geest, uit *De Reformatie* van 15 en 22 maart 1997.

Op dit laatste punt is er aanvankelijk geen verschil in toonzetting uit de kring van de Open Bonders. Daarbinnen is C.G. Geluk, directeur van de HGJB, een belangrijke woordvoerder, die vooral in de jaren '80 in *De Waarheidsvriend* publiceert.[282] Enkele jaren later treedt het verschil in visie tussen Open Bonders en het hoofdbestuur naar buiten als de eerstgenoemden een *Open Brief (*1990) publiceren. Van der Graaf is erg terughoudend omdat hij dit pleidooi voor actualiteit en pluriformiteit ziet als symptoombestrijding. Dit miskent de diepte van de crisis in het geestelijke leven zelf. Het gaat om het bewaren van 'de jongeren bij de rijkdom van de gereformeerde belijdenis (…) Wat we nodig hebben is een geestelijke vernieuwing (...). Gebeurt er nog iets onder de prediking?' (DWV 14.6.1990: 386-388). Dit zet de toon voor de interne verhoudingen. In de hieropvolgende jaren legt de Bond nadrukkelijk accent op het handhaven van het Schriftgezag als antwoord op vele vragen.[283]

In de loop van de laatste decennia van de twintigste eeuw groeit de zorg om het betrekken van de jongeren bij de kerk.[284] Enerzijds gaat het om het voorkomen van ledenverlies. De gemeente wordt actief opgeroepen om hun een warm thuis te bieden en hen te bewaren bij de eigen tradities. In *De Waarheidsvriend* krijgt de HGJB veel ruimte om hierover te schrijven. Zelf is de HGJB vanaf de jaren '80 actief op het terrein van geloofsopvoeding en integratie van jong en oud in de gemeente (Van Lieburg 2012). Ten aanzien van de andere generaties in de gemeente wordt niet over verlies aan binding gesproken.

Perforatie

Vanaf het begin verzet de Gereformeerde Bond zich tegen de voorstellen die perforatie, de keuze om van gemeente te wisselen, mogelijk maken. In de jaren '90 wordt regelmatig over dit onderwerp gepubliceerd. Steeds wordt de keuze voor perforatie sterk afgewezen.

De synode evalueert in 1999 de effecten van de perforatieregeling en constateert dat die zich vooral in de kring van de Gereformeerde Bond voordoen. Van der Graaf reageert hierop met sterk negatieve begrippen (consumptiementaliteit, ontvluchten, voor-elk-wat-wils-gemeente, desastreus, heilloze weg, gemeente-ontbindend) en stelt over de besluitvorming in de synode:

> 'We aarzelen niet (…) om (…) het besluit van 1992 op zich desastreus te noemen voor de kerk' [maar nu lijkt] '(d)e Hervormde Kerk (…) in principe de doodsteek te hebben gege-

[282] Hij verzorgt vanaf december 1985 een lange serie artikelen in *De Waarheidsvriend* : '*Hoe houden we de jongeren bij de kerk?',* die onder deze titel ook in boekvorm uitkomt (1986). Zie verder de analyse van zijn positie in: Van Lieburg 2012.

[283] Zie: DWV 24.2.1994: 114.116. Tegelijk worden vanuit de Bond duidelijk alle zelfgenoegzaamheid en geslotenheid afgewezen (bijvoorbeeld: DWV 3.11.1994: 814.815).

[284] De vraag 'Hoe houden we jongeren betrokken bij de kerk' is in de loop van de tijd steeds vaker in artikelen aan de orde gekomen. Het hoogtepunt ligt in 1990 met 67 artikelen (www.digibron.nl, hoe+houden+jongeren+bij+kerk). In 1970 komt het aantal vermeldingen voor het eerst boven de 20 per jaar, in 1979 zijn het er meer dan 40, in 1986 60. Opmerkelijk is dat zich na 1990 een daling inzet (gemiddeld rond 50 vermeldingen per jaar) zodat het aantal na 2002 rond 30 vermeldingen per jaar ligt.

> ven aan gemeentelijk leven, dat is gebaseerd op gekozen-zijn in plaats van eigen keuze. (…) nood is nu omgebogen tot een recht' (DWV 25.6.1999: 410-412).

Wat oorspronkelijk bedoeld was als een regeling tussen 'modaliteiten' onderling, is in de jaren '90 opgerekt, zodat ook de 'eigen geloofsbeleving' een geldig motief voor perforatie is geworden.

De Bond wil vanwege alle gebrokenheid wel noodmaatregelen accepteren,[285] maar dit niet zien als een recht. Het idee om de stroming van *Het Gekrookte Riet* als aparte modaliteit te gaan beschouwen wijst Van der Graaf af omdat hier sprake is van dezelfde belijdenis. Perforatie komt voort uit de tijdgeest waarin waarden als vrijheid en mondigheid centraal staan, hetgeen niet past bij de kerk: 'Waar we deze "zelfbeschikking" van mensen als gereformeerde hervormden echter op tal van terreinen afwijzen, mogen we ons afvragen op welke gronden we dit tolereren en propageren op kerkelijk terrein' (DWV 25.6.1999: 410-412). Deze afwijzing van individualisering wordt helder uit een voorbeeld waarop C. den Boer kort daarna de aandacht vestigt:

> 'We moeten trouw op de post blijven. Ik hoorde er deze week een voorbeeld van uit Groot-Ammers. Daar zat een mevrouw veertig jaar onder een vrijzinnige prediking te bidden of de Heere het wilde veranderen. En toen kwam ds. Bouthoorn! (…) Er was ook geen kerktoerisme. Deze gedachte is nu helemaal weg, ook in onze gezindte. Het is een dodelijk gevaar dat men zich voegt bij de gemeente waar het gezellig, gevoelig, warm enzovoorts is. Zijn we daarmee niet bezig het lichaam van Christus te verscheuren?' (DWV 14.10.1999: 654).

Van der Graaf meldt in 1999 dat het grensverkeer vooral plaatsvindt tussen 'Gekrookte-Riet-gemeenten' en 'gewone' hervormd-gereformeerde gemeenten. Dat gebeurt wederzijds en leidt tot het ontstaan van een verfoeid congregationalistisch kerktype.

Een jaar hiervoor heeft Van der Graaf al gemeld dat het probleem in de eigen kring dieper ligt. Dan geeft het hoofdbestuur in het artikel 'Zorgelijke ontwikkelingen in hervormd gereformeerde kring' zijn visie op de gang van zaken in de hervormde gemeente Nijkerk. Daar wenst een groep van 800-1000 leden meer pluriformiteit in de gemeente. Vanuit het hoofdbestuur wordt geadviseerd om voor deze 'verontrusten' een vierde predikantsplaats te stichten zonder interne perforatie. De algemene kerkenraad van Nijkerk wijst dit af en kiest het model van een buitengewone wijkgemeente voor deze groep. Van der Graaf noemt dit 'de meest vergaande vorm van perforatie' (DWV 10.9.1998: 587). Hij stelt dat men elkaar liever kwijt is terwijl er sprake is van een verschil in visie op 'Schrift en belijdenis'. Nijkerk wordt een teken genoemd van het verminderde kerkelijke besef en het versmallen van de beleidsruimte in gemeenten.[286]

---

[285] 'Dat vanwege de hardigheid des harten, dat wil zeggen vanwege de verdeeldheid in de kerk, noodmaatregelen (van pastorale en modalitaire aard) nodig zijn, is duidelijk.' (DWV 25.6.1999: 410.412) Daarbij wijst Van der Graaf ook naar het functioneren van buitengewone wijkgemeenten en kerkenraadscommissies in eigen kring en het bestaan van mentale gemeenten in grote steden.

[286] De afloop van de gesprekken in Nijkerk wordt in het Jaarverslag 2000 gemeld. Er is opnieuw een gesprek geweest maar de tegenstelling wordt scherper. De verontrusten willen een vierde wijk met perforatie maar de kerkenraad wijst dit af en het hoofdbestuur is machteloos: 'Aan beide kanten staan de hakken in het zand. De kloof is niet meer te overbruggen. Het hoofdbestuur heeft grote zorg over ontwikkelingen als in Nijkerk' (DWV18.5 2000: 324). Op dat moment is de

Van der Graaf onderbouwt dit met het voorbeeld van de vorige generatie leidinggevende predikanten, zoals L. Vroegindeweij, W.L. Tukker, G. Boer, J. van Sliedregt en L. Kievit, die elkaar in hun onderlinge verscheidenheid wel accepteerden.[287]

Verscheidenheid leidt nu tot fragmentatie. Heel concreet geeft Van der Graaf aan wat gewenst is in de eigen achterban, waar de onderlinge acceptatie vermindert. Het gaat niet om:

> ‘”Schrift en belijdenis” maar om attitude, om “houding”; of om “ervaring” ook, en dat laatste is zeer modern. (…) Het zou goed zijn wanneer elke kerkenraad er zich op zou bezinnen hoever (…) de (vanouds aanwezige) verscheidenheid, naar twee kanten, maar wel binnen de grenzen van Schrift en belijdenis, mag gaan. Sommigen staan aan de fronten van de secularisatie. Anderen zijn geroepen te houden wat men heeft. Kan hier geen accolade meer worden geslagen? Voor grote gemeenten speelt de vraag van wettige verscheidenheid bij het beroepingswerk. Voor kleine(re) gemeenten speelt die vraag bij het uitnodigingsbeleid van predikanten voor de zondagse diensten van het Woord. Zijn hier geen verschuivingen en daarom vereenzijdigingen opgetreden? Zullen we elkaar vasthouden? Opdat de gemeenten heel blijven. (…) We mogen bidden om de heelheid van de gemeente, in wettige verscheidenheid’ (DWV 10.9.1998: 587).

Duidelijk bepleit de Bond het blijven bij de geografische wijkgemeente. Gemeenten moeten niet ‘in toenemende mate verzamelingen van individuen’ zijn, maar ‘gemeenschappen, die krachtens roeping en belofte bijeen horen.’ (DWV 26.10.1995: 682-683).

Gemeenteopbouw

Inzake betrokkenheid bij de eigen wijkgemeente is het begrip gemeenteopbouw in de jaren ’90 een relatief nieuw fenomeen. Binnen de Bond komt deze term pas laat in gebruik. Waarschijnlijk houdt dit verband met de vrees voor moderne visies op gemeentezijn. De gelijknamige kerkelijke vernieuwingsbeweging *Gemeenteopbouw* uit de jaren ’30 en ’40 heeft nooit steun uit de Bond ontvangen.[288]

---

buitengewone wijkgemeente al gestart met 450 leden (RD 4.4.2000) Dat gebeurt in een kerkdienst waarin de preses van de algemene kerkenraad zegt ‘node’ afscheid te moeten nemen van een deel van de gemeente. Hij ‘(…) sprak de hoop uit dat in de toekomst van beide kanten bruggen gebouwd worden, zodat men elkaar niet uit het oog verliest.’ (*RD* 15.5.2000) In *De Waarheidsvriend* staat erbij: ‘Hij sprak de hoop uit dat de wonden in Christus geheeld mogen worden en dat er bruggen gebouwd worden (…). Daar is veel voor nodig en dat kunnen we niet in eigen kracht’ (DWV 25.5.2000: 354).

[287]Van der Graaf negeert hierbij de grotere tegenstellingen uit die generatie, tussen de hoofdstroom en de open bonders, zoals eerder al is beschreven. Collega’s als Spilt, Van der Velden en Jonker worden niet genoemd. Duidelijk is in dit voorbeeld wie ‘de vaderen’ zijn, als model voor de aanpak van actuele problemen.

[288] De beweging Gemeenteopbouw is in de naoorlogse periode de drager van kerkelijke en maatschappelijke veranderingen met als kernbegrippen doorbraak, kerstening en apostolaat (de Liagre Böhl 1991). Wanneer twintig jaar na de totstandkoming van de ‘nieuwe’ kerkorde de kerk nieuwe idealen zoekt, wordt opnieuw geroepen om gemeenteopbouw. Een ‘Commissie voor gemeentevormen en gemeenteopbouw’ gaat ondersteunen bij de ingrijpende herstructureringsplannen waarmee veel gemeenten aan de slag moeten gaan (Gemeentevormen… 1971). Ook deze remedie om gemeenteleden actiever bij de gemeente te betrekken wordt vanuit de Bond niet onderschreven.

Een van de eerste pleidooien voor gemeenteopbouw komt van de algemeen secretaris, Van der Graaf. In een terugblik op de landelijke jongerendag van de HGJB legt hij uit hoe een jeugdgroep de boodschap van de oudtestamentische profeet Nehemia in beeld bracht voor de doorsnee gemeente: veel consumerende leden, enkele doeners en veel onverschilligen. 'Gemeenteopbouw is geen zaak, waarvoor men beducht moet zijn. Ze gaat terug op een bijbelse opdracht. (…) [en] vindt plaats vanuit de verkondiging van het Woord' (DWV 23.51996: 346-347). Hij verwijst daarbij naar de visie op de gaven in de gemeente zoals die eerder in een studie van de Bond is uitgewerkt (Den Boer 1985). De tijd lijkt rijp voor een sterker accent op het activeren van gemeenteleden.[289]

De nieuwe aandacht voor gemeenteopbouw valt in een periode waarin tegenover secularisatie en ontzuiling nieuwe vormen van samenwerking en ontmoetingen ontstaan. De leus 'de oecumene van het hart' wordt populair, als gelovigen uit allerlei kerken op 'familiedagen' en conferenties bijeenkomen met een grote schakering aan doelgroepen zoals jongeren, twintig- en dertigplussers, mannen en vrouwen. Veel gemeenteleden putten voor hun geestelijk leven uit bronnen buiten de eigen kerk. De eigen Gereformeerde Bondsorganisaties houden eveneens een aanzienlijk aantal bovenplaatselijke activiteiten in stand.[290] Deze ontwikkelingen vragen om een meer bewuste positionering van de lokale gemeente en vulling van het samen-gemeente-zijn op dat niveau.

Als woordvoerder op dit terrein treedt in 1998 M. van Campen naar voren. Hij heeft als gemeentepredikant zijn visie uitgewerkt in een artikelenserie 'Gemeenteopbouw onder het Woord'.[291] In de periode tot 2001 publiceren de 'Edese' theologen Van Campen en Hoek relatief veel over gemeenteopbouw. Hoek verzorgt de eerste publica-

[289] In de periode hiervoor is wel over gemeenteopbouw gepubliceerd door open bonders met een binding aan de IZB (Van Andel 1986, Noordegraaf 1998). In de kring van de HGJB (en IZB) is gemeenteopbouw in het verlengde van vorming en toerusting in de jaren '80 al een belangrijk thema (Van Lieburg 2012). In *De Waarheidsvriend* valt slechts af en toe de term gemeenteopbouw omdat wordt verwezen naar activiteiten buiten de eigen kring zoals de publicaties van de vrijgemaakte theoloog M. te Velde (1989) en een themanummer in *Soteria* (1992) waaraan de bonders Van der Velden en Noordegraaf meewerken. Wanneer de Bond in september 1991 zijn regionale ambtsdragersvergaderingen houdt over *'*Opbouw van de gemeente in een tijd van geestelijke verschraling' publiceert het jaarverslag 1992 dit onder de titel 'Gemeenteopbouw'. De gehouden lezing van hoofdbestuurslid A. Baas (DWV, 14, 21 en 28 november 1991) concentreert zich echter nog geheel op opbouw van de gemeente vanuit de prediking.

[290] Naast de Windroos kerstconferentie en het Twintigpluswerk van de IZB vervullen de traditionele 'toogdagen' (HGJB Jongerendag, GZB Zendingsdag en de Bondsdagen van de Mannen. en de Vrouwenbond) een soortgelijke functie. De HGJB vernieuwt na 2001 zijn aanbod door meer nadruk op muzikale projecten (Van Lieburg 2012).

[291] DWV, 10.12.1998 . 11.2.1999 (8 delen). In 1998 treedt Van Campen aan als coördinator van het Instituut voor Gemeenteopbouw en Theologie, verbonden aan de opleiding GPW in Ede. Hier wordt cursuswerk 'ten dienste van de opbouw van de gemeente in al haar geledingen' aangeboden, waarbinnen catechese en gemeenteopbouw centraal staan. Hij combineert het docentschap in Ede tot 2003 met een predikantschap in Woerden (Centrum) en Waddinxveen (Zuid). In 2006 verruilt hij het docentschap weer voor de gemeente en in 2010 wordt hij lid van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. Deze artikelenserie is omgewerkt tot een boek (Van Campen 2000).

tie in de serie 'Bouwen aan de gemeente' waarin docenten van de opleiding Godsdienst Pastoraal Werk in Ede hun visie op gemeente-zijn naar buiten brengen. Hij introduceert een nieuw begrippenkader waarin de gemeente gekarakteriseerd wordt als 'lerende, vierende, pastorale, getuigende en dienende gemeente'.[292] Zo staat zij in een postmoderne cultuur. Het individualisme heeft als gevolg dat mensen in hun gezinnen en kerken eenlingen worden. Het leven biedt een 'supermarktcultuur' die veel mogelijkheden schept maar ook passief maakt, 'blasé en afgestompt' (Hoek 1999: 124). In kerken ziet hij onbegrip en polarisatie toenemen, hetgeen vraagt om een normatief tegenwicht van de gemeente als liefdesgemeenschap.

Van Campen benadrukt het vertrouwde: 'De prediking is de beste en belangrijkste vorm van gemeenteopbouw. (…)' maar wil tegelijk een stap verder gaan: 'Dat neemt echter niet weg, dat daarnaast en daaromheen ook andere aspecten van gemeente-zijn gehonoreerd dienen te worden. (…) Geestelijk leiderschap maakt de gemeente niet monddood maar juist mondig en actief.' De eerste reden om bewuster met de vragen van gemeenteopbouw om te gaan, ligt in 'de kille windvlaag van secularisatie en kerkverlating [die] aan onze gemeenten niet voorbij [gaat]. (…)' (DWV 10.12.1998: 823-824). Verder heeft hij andere Schriftgegevens herontdekt bij zijn oriëntatie op de reformator Bucer.[293] 'De Heilige Geest laat op bepaalde momenten in de geschiedenis dingen oplichten.' Daardoor is er nu bij hem 'meer aandacht gekomen voor de kerk als gemeenschap, (…)[als] organisme' (DWV 28.12.1998: 864-865).

In een viertal basisprincipes werkt Van Campen de inzet voor gemeenteopbouw uit: (1) 'Groei' op drie terreinen: genade, gemeenschap en getuigenis; (2) 'Bouwen doen we samen' met de gaven van ieder gemeentelid; (3) 'Van kerk naar kring vice versa', naast de grootschalige kerkdiensten bieden kleine kringen geborgenheid en een lage drempel;[294] (4) 'De gemeente als permanente leergemeenschap' in vorming en toerus-

[292] Hoek geeft geen verwijzing naar de herkomst van de door hem gebruikte indeling. Deze aanpak is te vinden in een boek van G.L. Goedhart uit 1984 (*Gemeenteopbouw: om vierende, lerende en delende gemeente te worden).* Opmerkelijk is de verandering in volgorde. Het leren komt voorop te staan en het missionaire krijgt meer nadruk (het aspect 'getuigen', dat bij Goedhart geheel afwezig is). Wel wijdt Hoek enkele toelichtende zinnen aan het begrip 'vierende gemeente', dat 'op het eerste gehoor wat vreemd aandoet. (…) [het] lijkt wellicht wat te 'gearriveerd'.' Maar vanwege de grote daden van God mag een gemeente bijeenkomen 'om het heil in Christus te vieren' (Hoek 1999: 33) zoals ook Israël zijn feesten en de sabbat viert. Deze invulling richt zich op de context van de gereformeerde gezindte en mist de nadruk die Goedhart op de Avondmaalvierende gemeente legt.

[293] De belangstelling voor de reformator Bucer valt te verklaren door de aansluiting van zijn denken op hedendaagse thema's zoals gemeenteopbouw en huwelijkspastoraat. Door aan te sluiten bij iets vertrouwds (de Reformatie) wordt steun verworven voor vernieuwende opvattingen. Al wil Van Campen wel leren van Amerikaanse voorbeelden – zoals Willow Creek – toch stelt hij: 'Maar laten we in de eerste plaats uitgaan van de eigen kaders. Vanuit de Schrift en onze reformatorische traditie mogen we biddend een weg zoeken tot vernieuwing en opbouw van de gemeente in onze eigen tijd en onze eigen context. (DWV 28.12.1998: 864.865).

[294] Zonder hier in de artikelen naar te verwijzen sluit Van Campen aan bij positieve opvattingen over kringwerk en huiskringen zoals in publicaties over gemeenteopbouw in gereformeerde kring (J. Hendriks) en in de evangelische beweging (H. Eschbach, *GemeenteGroeiGroepen*) zijn geïntro-

ting, catechese en de eredienst. Gemeenteopbouw is voor hem een tegenwicht tegen individualiseringsprocessen. Nadrukkelijk gaat Van Campen in op mogelijke aarzelingen: 'In gedachten zie ik echter hier en daar ook een ambtsbroeder, die de Waarheidsvriend met een lichte zucht terzijde legt. Een prachtig ideaalbeeld, maar wat komt ervan terecht?' (…)'. Hij verwijst naar het besef, dat de zegen van God nodig is: '(…) als we zo bezig zijn met gemeenteopbouw mogen we veel verwachten' (DWV 11.2.1999: 89). In 2001 gaat hij nog een keer systematisch in op de belangrijkste bezwaren tegen gemeenteopbouw, die duiden op een passieve, lijdelijke houding en problemen juist in de hand werken.[295] Gemeenteopbouw is een instrument maar niet de oplossing van alle problemen.

Opmerkelijk is dat *De Waarheidsvriend* in deze periode spreekbuis is voor het thema gemeenteopbouw, waarbij de toonzetting altijd positief is[296]. Kwantitatief onderzoek naar de aandacht voor bezinning rond het thema Gemeenteopbouw toont enkele opmerkelijke zaken (grafiek 1). Tot 1990 is hiervoor weinig aandacht geweest waarna dit in de jaren '90 toeneemt. De piek zit in de jaren 1999-2005 waarna de belangstelling voor gemeenteopbouw daalt. Dit diep ik uit in de volgende paragraaf.

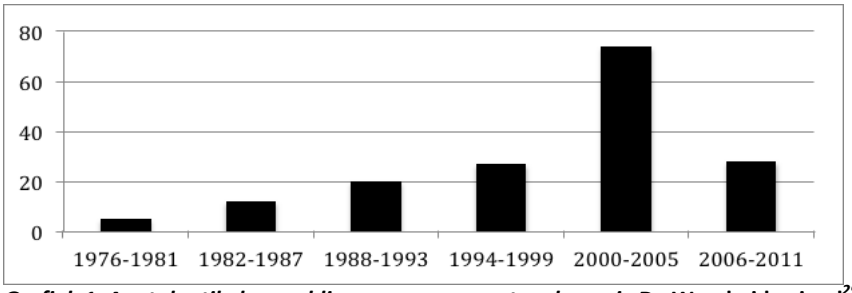

***Grafiek 1: Aantal artikelvermeldingen van gemeenteopbouw in* De Waarheidsvriend**[297]

duceerd. De (open) gereformeerde bonder Noordegraaf (1998) heeft in zijn studie over missionair gemeente.zijn nadrukkelijk aandacht gegeven aan het begrip gemeenschap waarbij hij zowel Hendriks als Eschbach noemt. In zijn boek gaat Van Campen (2000) wel nadrukkelijk in op het denken van o.a. J. Hendriks.

[295] Als tegenwerpingen ziet hij: (1) vrees voor activisme (is niet denkbeeldig maar niets doen is ook een beleidskeuze); (2) hoog.ambtelijk denken (is on.reformatorisch terwijl gavengericht werken juist een extra taak is voor ambtsdragers); (3) vrees voor wildgroei (wie geen beleid maakt, roept juist wildgroei op; alleen via beleid is een kerkenraad in staat om te corrigeren); (4) vrees voor oppervlakkigheid (dat is een probleem van de cultuur en vraagt om leren in de gemeente); (5) verwijt van teveel accent op de heiliging (is een valkuil maar omgekeerd zijn er ook gemeenten zonder enige werfkracht). Zie interview van P.J. Vergunst met Van Campen (DWV 1.2.2001: 72.74).

[296] In 1999 stelt Maasland dat gemeenteopbouw nodig is als tegenwicht tegen secularisatieprocessen. In 2000 behandelt G. van den Brink in zeven artikelen de relatie met de opkomende digitalisering ('De betekenis van elektronische post voor de gemeenteopbouw'). In de periode hierna (2002.2005) zijn er geen aparte artikelenreeksen over 'gemeenteopbouw'.

[297] Zoekwoord 'gemeenteopbouw' in combinatie met de term 'bezinning' (www.digibron.nl).

4.4.3 Ontwikkelingen rond de binding met eigen gemeente na 2000

Betrokkenheid

Om zicht te krijgen op aspecten van betrokkenheid in de onderzoeksperiode poog ik de meest relevante thema's te kwantificeren ten aanzien van *De Waarheidsvriend* in de periode 2000-2011 (tabel 5).[298]

Deelthema / Jaargang	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	Totaal DWV	Saambinder	DWV 1988-1999
Secularisatie	27	28	33	33	31	42	29	27	15	22	37	27	351	87	541
Individualisering	12	7	8	5	4	1	2	6	5	9	5	6	70	4	67
Betrokkenheid	71	71	86	68	58	74	91	71	85	80	85	45	742	143	508
Binding	6	9	14	26	9	12	13	4	8	5	6	6	118	34	156
Kerkbezoek	4	6	2	6	5	3	5	9	3	2	2	7	54	22	62
Kerkgang	16	6	11	7	12	19	9	13	7	11	11	8	134	50	200
Perforatie	6	2	4	4	2	2	1	0	0	2	0	0	23	1	63
Kerkverlating	3	11	8	6	10	11	6	1	7	8	7	11	89	18	172
Gemeenteopbouw	35	19	26	32	37	34	15	15	13	14	10	14	264	11	153

***Tabel 5: Kwantitatieve analyse* De Waarheidsvrien*d inzake binding, 2000-2011*[299]**

Bepaalde kernwoorden komen in de onderzoeksperiode vaker voor dan in de periode ervoor (gemeenteopbouw, betrokkenheid) terwijl vele andere termen worden minder vaak gebruikt (secularisatie, kerkbezoek, kerkgang, perforatie, kerkverlating). Opmerkelijk genoeg speelt het begrip individualisering zelf in beide perioden even sterk. In de periode 2000-2011 blijken zowel de termen perforatie als gemeenteopbouw minder aan de orde te komen terwijl de andere thema's over de hele periode constant blijven.

Het thema kerkbezoek is regelmatig aan de orde, in combinatie met de mogelijke terugloop in bezoek van de middag- en avonddiensten. Meestal is er een inhoudelijke verbinding met het door de Bond veel bepleite belang van catechismusprediking. Onder de titel 'De tweede dienst onder druk' vraagt P.J. Vergunst naar het waarheidsgehalte van de zegswijze over 'vollere avondmaalstafel en legere middagdiensten' (DWV 17.7.2003: 2):

> Wat zegt het over de gemeente, als zij niet waar mogelijk twee keer trouw opkomt? Hoe verontrustend is het als het kerkbezoek tijdens de tweede dienst sterk afwijkt van dat in

[298] Twee zoektermen blijken geen sterke indicator te zijn voor het thema binding aan de eigen gemeente: 'betrokkenheid' gaat vaak over het geloof zelf in allerlei meditaties, en 'binding' gaat regelmatig over de gewenste binding aan de belijdenis van de kerk.

[299] De korte vergelijking met een ander kerkblad (*De Saambinder*, het weekblad van de Gereformeerde Gemeenten) toont dat daar dit type begrippen veel minder wordt gebruikt. De verschillen zijn bij de termen Christus en verzoening minder groot (verhouding 2:1), mogelijk een goede indicator voor het verschil in omvang van de beide bladen. *De Saambinder* gebruikt andere theologische termen, zoals Middelaar, wedergeboorte en werkverbond, in deze twaalf jaar wel vaker dan *De Waarheidsvriend*.

> de eerste dienst op zondag? (…) Trouw aan de gemeente komt tot uiting in het daadwerkelijke meeleven en de aanwezigheid als zij vergaderd is rondom het Woord.'

Terwijl de lijdende kerk niet in vrijheid kan samenkomen, 'is het beschamend dat wij constateren dat kerkbezoek in Nederland terugloopt.' Velen verzuimen de tweede dienst waarvoor Vergunst een aantal redenen opsomt:

> 'Tijd voor het gezin, ruimte voor familiebezoek, ontspanning na een drukke werkweek, het niet rechtstreeks uit de Bijbel kunnen afleiden van onze twee erediensten, de tweede dienst als een doublure ervaren. (…) De zaken grijpen in elkaar: een als steeds drukker ervaren tijd, minder animo om zich daadwerkelijk te binden aan een gemeente, nadruk op het individualisme en de relevantie die afhangt van onze ervaring. Blijvend is daarbij van belang de overtuiging dat God ons wil ontmoeten en Zijn woorden ons wil inscherpen. (…) Het ND citeerde een uitspraak van Luther: 'Uitslapen, mooie kleren aantrekken, achter de kachel zitten, dat kunnen de heidenen ook! Maar gij zult het Woord Gods horen.' (…) waar het Woord wordt geleerd, zal de gemeente zijn. Dat vraagt van (jonge) ouders om de kerkgang op zondag voor zichzelf en hun kinderen tot een vanzelfsprekendheid te doen zijn. Zoals Jezus naar gewoonte naar de tempel ging.[300]

In 2010 komt de invulling van de zondagmiddagdienst opnieuw aan de orde. Dit jaar heeft het hoofdbestuur de leerdienst als jaarthema in nauwe samenhang met de terugloop van kerkbezoek in veel middagdiensten. In een artikel over 'Leerdienst en belevingscultuur' zegt M. van Campen:

> 'De constatering dat de leerdienst in veel gemeenten onder druk staat, is geen nieuwsfeit. Ook binnen de kring van de Gereformeerde Bond klinkt keer op keer de klacht dat het kerkbezoek tijdens de middag- en avonddiensten drastisch terugloopt. Moeten we er maar mee stoppen?[301] (…) De verleiding is groot om aan de drang van onze belevingscultuur toe te geven en de leerdienst te laten vallen of te beperken tot een aantal zondagen per jaar. In nogal wat gemeenten is dat intussen inderdaad het geval. Naar mijn diepe overtuiging zet deze ontwikkeling ons echter op een heilloos spoor. Ik pleit ervoor om tegen de stroom in te roeien en vast te houden aan de leerdienst' (DWV 22.7.2010: 4).

Belangrijk is voor de Bond dat een tweede dienst duidelijk een ander karakter heeft dan de morgendienst. Als leerdiensten wegvallen, wordt de middagdienst meer van hetzelfde en dat is voor veel kerkgangers een reden om de tweede dienst te laten schieten. De opdracht van de synode van Dordt (1618/1619) om de christelijke leer uit te diepen in korte middagdiensten is nog steeds van groot belang. Zowel bij de bespreking van het

---

[300] De ouderling krijgt hierbij een sleutelrol*:* 'En het wordt in onze hervormde kerkorde bijzonder tot de taak van de ouderling gerekend om de gemeente samen te brengen. De sleutel inzake het levend houden van de tweede dienst ligt daarom mede in de hand van de ouderling, die trouw zijn pastoraat verricht.'

[301] Hij vervolgt met een voorbeeld: 'De kerkenraad van een wijkgemeente in het midden van het land deed onlangs een dringende oproep tijdens de leerdienst plaats te nemen in de voorste banken om de afstand tussen voorganger en gemeenteleden niet al te groot te laten worden. De achterste helft van de kerk zou worden afgesloten, zodat de gemeente toch nog enigszins het gevoel had bij elkaar te zijn. [Mogelijk bedoelt hij de Edese Bethelkerk, waarin het achterste deel van de kerk in middagdiensten met linten wordt afgezet zodat de kerkgangers meer bij elkaar zitten in de minder goed bezette middagdiensten; TvdL.]Zulke geluiden zijn helaas geen uitzondering. De belangstelling voor de leerdienst loopt zienderogen terug en menig predikant vraagt zich af hoe hij jongeren en ouderen kan motiveren te blijven komen (…)' (DWV 22.7.2010: 4).

thema in zijn jaarvergadering (2010) als uit een evaluerend artikel blijkt dat er voor de Bond een forse kloof is tussen zijn ideaal en de feitelijke situatie. Men geeft wel wat voorbeelden maar een echt effect van alle inspanningen valt niet direct waar te nemen.[302]

Kerkverlating komt in de jaren na 2000 regelmatig aan de orde in relatie tot de secularisatie in kerk en samenleving. Een nieuw thema is de kerkverlating van oud-ambtsdragers. Uit een onderzoek in 2001 blijkt dat 50% van de gemeenten hiermee te maken heeft. Bij de deelnemende Gereformeerde Bondsgemeenten ligt dit aanzienlijk lager (5 van 51 gemeenten herkennen het probleem).[303] Minder goed scoort de Bond inzake interne conflicten waar de kerkvisitatie regelmatig mee te maken heeft. In het Visitatorenrapport 2002 gaat het nadrukkelijk over spanningen en polarisatie binnen Bondsgemeenten, met name in de provincies Gelderland en Zuid-Holland waar vele gemeenten zich tot de Gereformeerde Bond rekenen (DWV, 27 11.2003: 726-727). De kerkverlating zet zich door en een artikelenserie (2012) noemt het een 'steeds gehoord refrein' bij bezoekwerk onder ouderen: 'Onze kinderen gaan niet meer naar de kerk. Wij vinden het jammer, het doet ons pijn, maar we kunnen er niets aan doen' (DWV 2.2.2012: 6).

Vanzelfsprekendheden zijn weggevallen en de gemeente is in een situatie van marginaliteit terechtgekomen (Dekker 2011a). De ontwikkeling in het denken van W. Dekker, de studiesecretaris van de IZB, biedt een goede typering van de veranderende kijk op binding bij de open bonders. Bij het begin van de nieuwe eeuw spreekt de IZB positief over de aansluiting bij de postmoderne cultuur. Het is een uitdaging in christelijke kring:

> 'Wanneer mensen beschermd worden opgevoed binnen (…) en behoren tot het meer trendvolgende dan trendsettende type, dan is hun context een andere dan die van de doorsnee geseculariseerde Nederlander. Toch zou ik, hoezeer we deze ongelijktijdigheid ook moeten honoreren, ervoor willen pleiten een bewustwordingsproces op gang te brengen. Zeker ter wille van de jongeren van wie de meesten niet hun leven lang in een beschermde zuil of omgeving zullen doorbrengen. In de verkondiging, de catechese, het kringwerk zal dus gezocht moeten worden naar een ontmoeting tussen de bijbel en de huidige postmoderne context, die ik zo even agnostisch-humanistisch noemde' (Dekker 2002: 267).

[302] De evaluatie (Van der Waal, DWV 8.9.2011: 8.9) geeft drie voorbeelden die zijn te kwalificeren als 'best practices'. Bondsvoorzitter Lam geeft als algemene indruk 'dat het in menige gemeente een nieuwe liefde voor de leerdienst heeft gewekt'. Aan het meten van feitelijke effecten over de mate waarin leerdiensten vaker voorkomen en de opkomst hierin wordt geen aandacht besteed. De Bond richt zich meer op de normatieve dan op de empirische kant van het kerkelijk werk (Osmer 2008). De constatering op de Jaarvergadering 2010 dat deze intenties zowel arbeidsrechtelijk als qua werkbelasting niet haalbaar zijn, haalt het verslag in *De Waarheidsvriend* niet (DWV 27.5.2010; eigen notities jaarvergadering 2010).

[303] In verschillende artikelen wordt ingegaan op het onderzoeksrapport van H.P. de Roest (in opdracht van het College van Visitatoren.Generaal) naar de verminderde deelname van oud.kerkenraadsleden aan de kerkdienst (DWV 31.5.2001 2001: 374.375).

Dekker evalueert deze periode tijdens een ledenvergadering van de IZB in 2009.[304] Hij is kritischer geworden en stelt dat niemand zich rijk moeten rekenen met nieuwe religiositeit. Er is sprake van een nieuw front met het teruggekeerde heidendom en de cultuur is eerder een bedreiging dan een uitdaging. De kerk, gereduceerd tot haar kern, moet het geloof herijken en kan op authentieke wijze een spiegel zijn van God, in liefde en nederigheid. In 2011 gebruikt Dekker hiervoor de term 'contrastgemeenschap' en bepleit hij een mystiek leven rond Woord en sacrament. In een combinatie van transcendente oriëntatie en ascetische vormgeving wordt een andere stijl van leven gezocht. De ervaring van afwezigheid van God (Dekker 2011b) is uitgangspunt voor eigen en andermans leven.

Vanuit de Gereformeerde Bond is er ruimte voor dit betoog maar predikanten als P.J. Teeuw nemen deze visie niet over. Het hoofdbestuur lijkt beide groepen vast te willen houden en podium te willen geven.

Perforatie

De zorg over perforatie wordt regelmatig gekoppeld aan een verondersteld afnemend kerkbesef. Al in 2000 citeert Van der Graaf de open bonder P.L. de Jong, die spreekt vanuit de situatie onder studenten. De toonzetting is somber:

> 'Maar er is vandaag toch meer aan de hand dan zoeken en aftasten in de grote verscheidenheid van kerken en gemeenten. "Het kerkgevoel is het aan het afleggen tegen het gemeentegevoel", zegt ds. P.L. De Jong. Dat geldt niet alleen de studenten, dat geldt in de breedte van de kerken. Kerkelijk 'shoppen' is aan de orde van de dag. De toegenomen mobiliteit schiep kerkelijke mobiliteit. Mensen gaan daar kerken waar het hun zint en dan vaak zolang het duurt. (…) Maar nog een stap verder en de gemeente wordt gemeente naar eigen keuze, de gemeente waar 'ik' me het meest thuis voel. (....) Maar verder is de breed om zich heen grijpende perforatie er een bewijs van, dat mensen hun individuele keuze maken en dat op de achtergrond van verminderd gemeentebesef ligt vermindering van kerkbesef. (....) Naar het zich laat aanzien zal deze trend zich de komende tijd ook voortzetten. Mensen zoeken meer en meer 'oecumenische' verbanden naar hun hart. Met het gevolg ook dat verantwoordelijkheidsbesef voor eigen gemeente afneemt' (Van der Graaf, DWV 20.7.2000: 474).

Dezelfde De Jong pleit in een IZB-bundel nadrukkelijk voor het accepteren van het proces van individualisering als uitgangspunt voor het creëren van binding en voor gemeenschapsvorming.

> 'Vanwege [een] pluraal en totaal geïndividualiseerd levensgevoel zal men ook creatief moeten zijn in het vinden van aangepaste vormen voor bijvoorbeeld doop en huwelijksinzegening van gelovigen en sympathisanten, vormen waarin kerkordes niet voorzien. (…) Als de situatie daartoe dringt, zal de gedachte van de geografische wijkgemeente los gelaten moeten worden en hoeft er niets tegen vorming van mentale (wijk) gemeenten te zijn, in grotere plaatsen liefst in een zekere diversiteit wat betreft identiteit, spiritualiteit en vormgeving. (…) Als de natuurlijke verbanden erg los geworden zijn, werkt het niet meer van bovenaf op grond van postcodes op te leggen bij welke gemeente men zich heeft te voegen. (…) Het gaat erom, zichzelf bewarend voor negatieve energie en frustraties, zich te voegen bij de gemeente om het Woord te horen, beschikbaar te zijn en zich

[304] Eigen aantekeningen lezing IZB ledenvergadering 28.5.2008; zie ook verslag 'Gemeente moet open vindplaats van God zijn' (*RD* 29.5.2008).

> positief in te zetten naar binnen en naar buiten. Ook in de gemeente van 'eigen keus' is men aan elkaar gegeven' (De Jong 2002: 171-172).

Vanuit het hoofdbestuur wordt deze keuze niet overgenomen, maar het is wel opmerkelijk dat vanaf 2001 nauwelijks meer over perforatie wordt geschreven.[305] Ook verdwijnt de scherpe toon uit artikelen over perforatie. De Bond is zich duidelijk op andere prioriteiten gaan richten, waarbij het gaat om het goed functioneren als gemeente (omgaan met diversiteit, het maken van beleid, geestelijk leiderschap). Dit vraagt niet om het blijven herhalen van verzet tegen onvermijdelijke ontwikkelingen. Mogelijk speelt hierin niet alleen de veranderde kerkelijke context maar ook de komst van nieuw leiderschap binnen de bond een rol.[306]

Formeel is het standpunt niet veranderd, hetgeen blijkt uit de enige recente vermelding uit de onderzoeksperiode. Vergunst meldt de herstart van de hervormde gemeente in Garderen. Voorheen behoorde deze gemeente tot *Het Gekrookte Riet* en in 2004 is dit een hersteld hervormde gemeente geworden. De Gereformeerde Bond ondersteunt de kleine groep overgebleven hervormde leden bij het maken van een 'doorstart' als hervormde gemeente. Vergunst roept in dit artikel allen die in de loop der tijd zijn geperforeerd naar naburige gemeenten, op terug te gaan naar hun geografische gemeente. Garderen is voor Vergunst een voorbeeld van een gemeente, die een tijdlang

> 'geen oog heeft voor de breedte van een gemeente en waarin het Evangelie niet of onvoldoende in zijn breedte en diepte verkondigd wordt. (…) Uitwijken naar een naburige gemeente is dan hooguit een noodoplossing. (…) Het is bekend dat het beleid van de Gereformeerde Bond in die jaren zich kenmerkte door verzet tegen deze [perforatie-]regeling. (…) Ondertussen weten we al jarenlang dat met name op de Veluwe de perfora-

[305] In 2001 schrijft W. Verboom over perforatie naar aanleiding van het Pinksterfeest, waarbij hij zijn eigen verlegenheid over het verlies van gemeenschap uitspreekt: 'Je weet gewoon niet meer hoe je die mensen, die de gemeenschap willen verlaten, erbij kunt houden. (…) Nergens is de perforatie van gemeenten en dus de verdeeldheid zo erg als onder ons. Soms alleen maar omdat het tempo van zingen enigszins verschilt. (...) Het brengt ons bij de vraag: waar starten we in onze betrokkenheid bij de gemeente. Bij ons zelf of bij de ander? Of beter gezegd bij de mens of bij Christus?' (DWV 31.5.2001: 370.371).
Feitelijk geeft *De Waarheidsvriend* tussen 2002 en 2009 geen artikelen over de perforatieproblematiek. Ook komt die niet aan de orde in de boeken die ingaan op de verscheidenheid in de gemeente (Teeuw 2007, Peters 2009). De focus is daar de opbouw van de eigen wijkgemeente, niet de toetreding van leden.

[306] De gewijzigde context omvat de definitieve besluitvorming over perforatie (1999) en het vertrek van een groot deel van de bevindelijke bonders uit de kerk (2004). Door dit laatste verdwijnt een vorm van interne perforatie binnen de stroming van de Gereformeerde Bond. Inzake het leiderschap valt op dat Van der Graaf sterker gericht is geweest op het kerk.zijn (landelijke kerk, kerk in de samenleving) en Vergunst zich sterker richt op het functioneren van de lokale gemeente. Opmerkelijk zijn ook de verschillen in biografie. Vergunst is sterk verbonden met situaties waarin de eigenheid voorop staat (reformatorisch onderwijs gevolgd en gewerkt als journalist in de reformatorische zuil, kerkelijk behorend tot een buitengewone wijkgemeente). Van der Graaf heeft lesgegeven op een protestants.christelijke school en is lid van een hervormde gemeente die allerlei schakeringen van de Bond kent.

> tieregeling een enorme vlucht genomen heeft. (…) Dat de pijn hierover onder ons nauwelijks meer gevoeld wordt, blijkt uit het feit dat diverse hervormd-gereformeerde gemeenten op de homepage van hun website op prominente wijze de mogelijkheid tot perforatie onder de aandacht brengen. Je zou bijna zeggen: er wordt mee geadverteerd, alsof we in deze 'kerkelijke reclame-uiting' ons tot leden uit ándere gemeenten hebben te richten. Ik doe een oproep om de wijze waarop we ons als gemeente presenteren, tegen het licht van ons kerkelijke denken te houden. (…)' (DWV 19.2.2009: 4-5).

Vergunst toont er begrip voor, als een terugkeer naar de eigen gemeente niet altijd per direct plaatsvindt vanwege grote consequenties voor kinderen die zijn ingeburgerd in de buurgemeente. De visie van de Bond is niet veranderd maar het geluid klinkt nog slechts incidenteel en de toon is gematigder.

Gemeenteopbouw

De publicatiegolf over gemeenteopbouw valt niet samen met de afgrenzing van de onderzoeksperiode. Zowel kort voor als na 2000 is er veel aandacht voor dit thema, waarna in de periode 2002-2005 voor het eerst ook kritische beschouwingen in *De Waarheidsvriend* voorkomen.

In 2004 schrijft C.A. van der Sluijs over 'de bijna overspannen aandacht voor gemeenteopbouw' en 'een hijgerig achterna lopen van theologische modetrends om de kerkelijke boot maar niet te missen' (DWV 25.11.2004: 712). Hij heeft het dan over de vrijgemaakte universiteit, maar de boodschap voor eigen kring is onmiskenbaar. F.G. Immink zegt in 2004[307] in een artikel over de competenties van de predikant dat gemeenteopbouw geen kerntaak voor predikanten is. In 2005 plaatst Van der Sluijs kritische opmerkingen bij het fenomeen gemeenteopbouw in combinatie met het functioneren van de geestesgaven:

> 'Bij dit laatste heb ik mijn bedenkingen ten aanzien van de voorgestane charismatische vernieuwing, ook van onze gemeenten. Het uiterlijke omhulsel van een als boven omschreven gedreven (!) gemeenteopbouw kan de innerlijke leegte niet verhullen voor God en voor de mensen. Het Woord zal het doen. (….) Soms denk ik: hoe 'geestelijker' hoe geestelozer, althans gelet op de Schriften alleen. Hervormden, let op uw zaak!' (DWV 3.3.2005: 135).

In 2007 verwoordt A. Beens kernachtig dat het niet gaat om vernieuwingen in de gemeente maar om de prediking: 'Gemeenteopbouw vindt plaats in de verkondiging van het Woord van God' (DWV 1.2.2007: 7). Opmerkelijk is dat juist dit artikel dat kritisch is over elke vorm van aanpassing in gemeenten, door het hoofdbestuur wordt opgenomen in zijn jubileumbrochure *Zicht op de kerk* (2009).[308] Ook anderen, zoals in het boek-

[307] Oorspronkelijk als causerie gehouden op de predikantencontio 2003. 'Ik vrees dat de organisatie van de gemeente (gemeenteopbouw) de laatste tijd te veel beslag op de tijd van de predikant legt. De dominee als gemeentemanager. Ik vraag me af of dat een goede ontwikkeling is. (…) Opvallend is verder dat het doelgerichte en taakgerichte denken zo centraal staat in de gemeenteopbouw (…). Gemeenten zijn overgeorganiseerd, er moet veel te veel! (….) Een nieuw soort werkheiligheid' (DWV 15.7.2004: 9.10).

[308] In deze brochure is de jubileumlezing van G. van den Brink uit 2006 aangevuld met enkele andere lezingen van Van den Brink en Van den Belt, plus dit artikel: 'De vreze des Heeren. Over het bewaren en doorgeven van ons geestelijk erfgoed'.

je van hoofdbestuurslid H. van Ginkel (2003) gebeurt, beperken gemeenteopbouw feitelijk tot de zondagse verkondiging. Gemeenteopbouw is nodig maar kringwerk en het stimuleren van de gaven van alle leden staan niet centraal. Op dit punt lijkt er sprake te zijn van een tweedeling in de Bond waarbij velen gemeenteopbouw te activistisch en te optimistisch qua toonzetting vinden.[309]

Met betrekking tot gemeenteopbouw markeren de jaren 1999 en 2000 een omslag naar een positief denken op dit punt en is *De Waarheidsvriend* hiervan de spreekbuis. Het sluit aan bij de gaven van gemeenteleden en de behoeften aan onderling contact en geloofsverdieping. Tegelijk wordt ook afstand genomen van het individualiseringsproces omdat de band met de eigen gemeente wordt benadrukt. Na 2004 geeft de Gereformeerde Bond ook ruimte aan predikanten die dit veranderingsproces afwijzen uit vrees voor activisme en verlies voor de centrale rol van de prediking.

Weging

Op het terrein van de binding met de gemeente geeft binnen de Bond in het eerste deel van de 21e eeuw vooral een continuering van de bestaande koers te zien. Gemeente zijn geografische gemeenschappen waarin kerkgang de structuur bepaalt. Op de terugloop van kerkgang in de tweede dienst heeft men weinig greep. Gemeenteopbouw is zinvol, mits die ondergeschikt blijft aan het hoofddoel. Tegelijk valt een aantal kleine accentwijzigingen op in vergelijking met de periode hiervoor.

Het proces van kerkverlating lijkt zich op individueel niveau door te zetten maar krijgt relatief weinig aandacht. Wel is er enige zorg over vermindering van de opkomst in de tweede dienst. Dat wordt gekoppeld aan een offensief gericht op het handhaven van de leerdiensten. De effecten hiervan komen niet echt in beeld maar de boodschap is afgegeven.

De bezwaren tegen perforatie blijven formeel gehandhaafd maar in de praktijk wordt bestrijding hiervan feitelijk losgelaten. Het thema verdwijnt van de agenda en een realistische, meer congregationalistische benadering blijkt nu te domineren. Het hoofdbestuur lijkt zich te hebben neergelegd bij deze oplossing voor de interne verscheidenheid en er verder het zwijgen toe te doen.

Gemeenteopbouw, een van de relatief nieuwe ontdekkingen van het eind van de 20e eeuw, krijgt een eigen plaats in kerkenwerk, maar wordt regelmatig door andere woordvoerders sterk gerelativeerd omdat zij vrezen dat de prediking zelf minder cen-

[309] Dit wordt duidelijk in de boekbespreking van een nieuw boek van J. Hoek (2008) over gemeenteopbouw. P.J. Teeuw houdt ondanks veel waardering aarzelingen: 'Door alles heen hoor je het verlangen van de schrijver om de gemeente vitaal en enthousiast te laten zijn. Heel de gemeente, ambtsdragers en gemeenteleden, dragen hun steentje bij. Een enkele keer kwam tijdens het lezen bij mij de vraag boven: hoe kan een doorsnee gemeente dit alles realiseren? En is het soms niet wat activistisch?
In dit verband was het wellicht goed geweest om uitgebreider aandacht te schenken aan belemmerende factoren bij het uitvoeren van deze missie. Hoe ga je om met geesteloosheid, een zondige levensstijl zowel bij jongeren als bij ouderen, de houding van de 'passieve' kerkmensen, teleurstelling van gemeenteleden en ambtsdragers die zich wel inzetten, maar er lijkt weinig groei zichtbaar te worden in breedte en diepte van de gemeente?' (DWV 30.12.2008: 16).

traal komt te staan. Het hoofdbestuur geeft in de loop van de onderzoeksperiode de verontrusting meer ruimte, waardoor een diffuus beeld ontstaat op dit terrein.

Over het geheel genomen blijft in de opstelling van het hoofdbestuur ten aanzien van binding het accent op het belang van prediking en kerkgang liggen. Wat betreft perforatie lijkt het bestuur zich enigszins aan te passen bij de ontwikkelingen zonder dit te formaliseren. Op de andere terreinen is er eveneens enige onduidelijkheid. Rond gemeenteopbouw worden tegenovergestelde meningen gepubliceerd en ten aanzien van kerkgang en leerdiensten wordt vooral de eigen visie benadrukt zonder in staat te zijn de kloof met de praktijk te overbruggen. Per deelthema lijkt de aanpak van de spanning tussen ideaal en werkelijkheid verschillend te worden opgepakt.

4.5 Veranderende godsdienstigheid

4.5.1 Introductie

Wanneer de mogelijke veranderingen in godsdienstigheid zelf worden beschreven, komen we bij de kern van de identiteit van de Gereformeerde Bond. In welke mate verandert door individualisering de gereformeerde identiteit? Met betrekking tot dit punt kies ik voor de godsdienstsociologische invalshoek die zoekt naar de mogelijke vermindering of veranderingen in de godsdienstigheid.

Sociologisch wordt dit aangeduid met het begrippenpaar 'aanpassing' en 'transformatie'. Vanuit het individualiseringsproces valt te verwachten dat gemeenteleden mondiger worden en mogelijk kritischer omgaan met opvattingen die voorheen min of meer vanzelfsprekend werden geaccepteerd. Tegen de achtergrond van de tendens naar 'zelfbepaling en zelfrealisatie' neemt het individu niet automatisch de collectieve opvattingen van de eigen gemeente over. Traditionele geloofsopvattingen worden mogelijk minder gesteund en alternatieve opvattingen kunnen opkomen.

Bezien vanuit de stroming van de Gereformeerde Bond wordt dan allereerst op de 'evangelische beweging' gelet. 'Evangelicalisering' is één van de kernwoorden als wordt gesproken over zorglijke ontwikkelingen.[310]

De tweede zoekrichting richt zich op de modernisering. Binnen het kerkelijke debat komt dit vaak naar voren als wordt gesproken over het 'hellende vlak' of over 'stille revolutie'. Godsdienstsociologisch gaat het om aanpassing in de richting van het 'modern gereformeerde' kerktype (Dekker en Peters 1989). Dit kan worden gecombineerd met het principe van bricolage waarbij een mix van persoonlijke opvattingen ontstaat: elementen uit de eigen traditie worden gecombineerd met heel andere bronnen. Mogelijk is ook sprake van vormen van zoekreligiositeit.

De doorwerking van individualisering op het terrein van de veranderende godsdienstigheid binnen de Gereformeerde Bond kan worden bezien vanuit een driehoek,

[310] De begrippen 'evangelisch' en 'evangelischen' komen al heel lang in de kolommen van *De Waarheidsvriend* voor. Dit lijkt vrij constant te zijn voor de drie meest relevante perioden van 12 jaar (1976.1987, 1988.1999 en 2000.2012). De sociologische term 'evangelicalisering' wordt daarentegen pas sinds 1997 gebruikt. Bron: www.digibron.nl.

waarvan de handhaving van de orthodox-gereformeerde geloofsopvattingen (gereformeerde orthodoxie) de basis is. Daarnaast kunnen veranderingen zich bewegen in de twee andere richtingen: een meer evangelische of een meer modern-gereformeerde geloofsbeleving. Enkele aspecten kregen in het voorafgaande al aandacht zoals de evangelische invloeden inzake de ambtsvisie (ecclesiologie), de binding (gavengericht werken, gemeenteopbouw) en de liturgische opvattingen. Ten aanzien van modernisering kwam vermindering in kerkgang al aan de orde. In mijn analyse staat de formele opstelling vanuit het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond centraal. Aanvullend ga ik in op andere visies, al dan niet verbonden met de flanken van de beweging.

4.5.2 De veranderende godsdienstigheid in 2000

Modernisering

De zoektocht naar modernisering in tijdschriften en boeken vanuit de Gereformeerde Bond leidt niet tot een grote oogst. Typerend voor het negatieve oordeel over modernisering is een citaat uit een Zuid-Afrikaans kerkblad:

> 'Daar word beweer dat byderwetse musiek en 'n informele styl in die eredienste meer mense trek. Dr Nicol skryf egter dat al meer gemeentes wat hiermee eksperimenteer, en nie versigtig is nie, hulle vingers verbrand. Modernisering van die erediens lei dikwels daartoe dat die erediens uitrafel tot 'n oppervlakkige en niksseggende gebeure. (…) Miskien moet ons ook 'n les uit Nederland leer. Daar het die kerke wat met die modernisering van eredienste op loop gesit het, leeggeloop. Die meer behoudende kerke het op die lange duur meer lidmate behou as die kerke wat eredienste met konserte vervang het' (DWV 21.11.1996: 751).

Begrippen als traditioneel en behoudend zijn in de Bond niet bij voorbaat negatief. Men bewaart afstand van de moderne cultuur met al haar uitingen zoals die zich in de Nederlandse samenleving aftekenen. Vanouds zijn er vele gedragscodes, die bekend werden als 'de gereformeerde zede'.[311] In 1967 publiceert men vanuit hervormd-gereformeerde kring het boek *'In antwoord….'*. Hierin wordt duidelijk gemaakt, dat toneel en dans, kaarten, loterij en speelfilms ongepast zijn. Ook wordt tegen nieuwe mode zoals de 'damespantalon' en 'schaamteloze vakantiekleding' gewaarschuwd.[312]

---

[311] De synodaal gereformeerde hoogleraar R. Schippers publiceert in 1955 een grondige studie (*De gereformeerde zede*) ter heroriëntatie in een snel veranderende tijd. Vanuit de Gereformeerde Bond reageert men afwijzend. Bondsvoorzitter Severijn schrijft direct na verschijning: 'Een vlot geschreven boek en een knap stuk werk. Eigenlijk hier en daar wel wat al te vlot geschreven. Zó eenvoudig is het geloof ik niet. (…) Dat er verschuiving van zeden, gewoonten en gebruiken is, zal niemand tegen spreken. Ook niet, dat zulks binnen de Christenheid het geval is. Daarmede is echter de aard der verschuiving nog niet getypeerd' (DWV 6.1.1955: 4). H.G. Abma zegt in een artikel over het Schriftgezag: 'Prof. Schippers zal als gereformeerd theoloog artikel 7 van onze belijdenis ongetwijfeld onderschrijven. Toch ontwikkelt hij in zijn onlangs verschenen studie *De Gereformeerde Zede*, een gevaarlijke theorie, wanneer hij inzake het normerend gezag van de Heilige Schrift voor de vorming van de gereformeerde zede verwijst naar de overigens gangbare onderscheiding van historisch en normatief gezag van de Heilige Schrift' (7.4.1955: 106.107).

[312] Troost 1967. Zie resp. de beantwoording van de vragen 61.63, 167 en 60.

In de decennia hierna verschuift de ethische discussie naar het maatschappelijk debat over abortus en euthanasie. De maatschappelijke en kerkelijke veranderingen leiden tot een brede samenwerking in de 'gereformeerde gezindte' en er ontstaat een reformatorische zuil. Dit alles draagt bij aan het bewaren van afstand tot de modernisering.

Wanneer er verontrusting is, dan wordt die relatief weinig verbonden aan de levensstijl. Het komt eenmaal grondig aan de orde in een terugblik van C. Graafland op de reacties op zijn boek *Gereformeerden op zoek naar God*. Hij erkent dat hij hierin mogelijk wel wat eenzijdig kritisch was op de rechterflank binnen de gereformeerde gezindte. Hij is echter eveneens verontrust over de linkerflank:

> 'Daarom neem ik deze gelegenheid te baat om (…) mijn verontrusting uit te spreken over een toenemende veroppervlakkiging aan de min of meer andere kant van deze rechterflank. Om het concreet te benoemen. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken, dat er een groter deel dan mij lief is onder ons kritisch staat tegenover de rechterflank van de gemeente en ook van de Gereformeerde Bond, omdat het zelf innerlijk vreemd staat tegenover het bevindelijk leven van het geloof en ook, omdat men het ruimer en soepeler en gemakkelijker wil laten toegaan in eigen levensstijl. Er is onder ons ook naar die kant een geestelijke verschraling aan de gang. (DWV 1.8.1991: 490-491).

In de periode vóór het jaar 2000 komt modernisering dus slechts beperkt aan de orde. Voor bricolageprocessen is geen aanknopingspunt te vinden en als incidenteel een sociologische term als 'graascultuur' of 'geloven-a-la-carte' voorkomt, betreft het de culturele ontwikkelingen in de samenleving.

Evangelicalisering

Het verschijnsel evangelicalisering wordt wel veelvuldig besproken binnen de Gereformeerde Bond in de periode tot het jaar 2000.

Allereerst valt op dat het hoofdbestuur hierover vele keren publiceert. In 1990 verschijnt de brochure *Gereformeerd en evangelisch* die beoogt te voorzien in de doordenking en gesprekspunten aanreikt voor de dialoog. Geconstateerd wordt dat de evangelische beweging groeit en dat dit meer komt door haar aantrekkingskracht op de gevestigde kerken dan op niet-kerkelijke Nederlanders. Dit vraagt zelfonderzoek naar het functioneren van de eigen traditie.

Hierna gaat één derde deel van deze brochure over de waarde van de eigen traditie, waarna de geschiedenis van de wederdopers en hun accent op 'innerlijk licht' wordt getekend. Kritiekpunten naar de evangelischen zijn de verwerping van de kinderdoop en het ontbreken van een verbondsvisie.

> 'Juist hier openbaart zich dan een gemis aan zicht op de bijbelse samenhang der geslachten, het gemeenschapskarakter van de kerk (van alle tijden). Men wil zelf beleven datgene, wat in de doop wordt uitgebeeld. Hier openbaart zich vooràl een sterk individualisme' (Hoofdbestuur 1990: 18)

Er zijn ook herkenningspunten, zoals het gezag van het Woord en op veel punten doen evangelischen een appel op de kerk: doorwerking van de Geest, evangelisatiedrang, wederkomstverwachting, onderlinge liefde en gemeenschap, levensheiliging en geestesgaven. Zij spreken dan opmerkelijk positief over de waarde van de gemeente en het werk van de Heilige Geest, geheel in lijn met het eigen studierapport van Den Boer

(1985). Wel wordt gewaarschuwd voor het zoeken van een kerk van geestverwanten die allen gelovig worden geacht ('labadisme').

In de samenvatting van tien punten wordt steeds eerst het gemeenschappelijke benadrukt maar daarna afgesloten met de meerwaarde van de gereformeerde visie. Op twee punten (de aard en de structuur van de kerk) wordt sterk afstand genomen van de evangelischen terwijl op twee anderen punten juist veel van hen valt te leren (de gaven van en de vernieuwing door de Heilige Geest). De Bond hoopt dat onderling gesprek leidt tot 'vernieuwing en verlevendiging van de gemeente', maar ook 'tot een fundering in de vaste grond van het reformatorische geloof en belijden binnen evangelische gemeenten' (Hoofdbestuur 1990: 30).

In deze tijd weet de evangelische beweging meer maatschappelijke erkenning te verwerven. De EO ontwikkelt zich professioneel, er is enige verzuiling (evangelische scholen en hulpverlening) en kort na elkaar verschijnen er twee proefschriften over de evangelischen (Stoffels 1990, Vellinga 1991). Dit werkt ook door in de stroming van de Bond. De brochure van de Gereformeerde Bond roept kritische reacties op, ook uit eigen kring. In het IZB-blad *Schakels* is staflid H. de Leede kritisch, hetgeen in de rubriek 'Uit de Pers' wordt overgenomen en van commentaar voorzien. De Leede schrijft: 'Het voor mij onbevredigende is echter dat ook het eindpunt van de dialoog al vast staat. De boodschap van de brochure is feitelijk dat evangelisch goed is maar gereformeerd beter; en waar evangelisch beter lijkt dan gereformeerd, daar is gereformeerd niet écht gereformeerd'. Maasland vindt echter dat een dialoog toch echt mag beginnen bij de hartelijke verbondenheid met de eigen traditie. Wel wil hij leren van de ander: 'Persoonlijk acht ik het zeer wel mogelijk dat evangelischen o.a. mij daar de ogen voor zouden kunnen openen. Wie zou zo hooggevoelend durven zijn dat bij voorbaat uit te sluiten?' Hij stemt in met de wens van De Leede dat de evangelische beweging een spiegel zal vormen voor de gereformeerden. Ook de waardering van De Leede voor de kernvragen die evangelischen inbrengen, neemt hij letterlijk over. Die hebben betrekking op weerstand tegen de secularisatie,[313] maatschappelijk engagement en het vraagstuk van de menselijke wil. De afsluitende visie van De Leede citeert hij ook instemmend: 'De evangelischen zijn geen bedreiging voor het gereformeerde wanneer we hen zien als een uitdaging. Want 'gereformeerd' is beter, hoe goed 'evangelisch' ook is, maar gezamenlijk komen we misschien wel dichter bij het Beste' (DWV 18.4.1991: 253-254).

Anderhalf jaar later publiceert de Evangelische Alliantie een antwoord waarin zij het gesprek verder wil voeren met de 'gevestigde kerken'. Hieraan werken verscheidene open bonders mee omdat de IZB actief participeert in de Evangelische Alliantie.[314] In hieropvolgende jaren voert het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond een serie inhoudelijke gesprekken met de Evangelische Alliantie. Dat loopt uit op een gezamenlij-

[313] De Leede vraagt zich hardop af of het evangelische geloofstype mogelijk beter bestand is tegen de secularisatie en of dat komt door de nadruk op het persoonlijke geloven met aandacht voor de emotie, of dat er sprake is van fundamentalisme waarvan hij niet weet hoe lang dit het volhoudt.

[314] Deze brochure (*Evangelisch en gereformeerd)* bevat bijdragen van het IZB.staflid H. de Leede en A. Noordegraaf, bestuurslid bij de IZB.

ke conferentie die in goede sfeer verloopt. Hoofdbestuurslid Maasland houdt dan een lezing waarin hij het onderling respect en de wens om van elkaar te leren benadrukt. De belangrijkste verschillen liggen op het terrein van de kerkvisie en de geloofsbeleving. Naar eigen kring stelt hij ook kritische vragen: 'Zitten veel van onze gemeenten niet in de ban van een onbijbels traditionalisme waardoor de Geest soms kennelijk wordt gedoofd of in ieder geval wordt tegengestaan. (…) [en] tevreden met geestelijke middelmatigheid (…)' (DWV 13.10.1994: 676-677).

Als vervolg op deze conferentie stelt de Evangelische Alliantie voor een werkgroep te starten over het thema 'Groei', waarmee het hoofdbestuur instemt. Dit overleg loopt door tot in 1998 maar lijkt wat in mineur te eindigen.[315] Het hoofdbestuur wordt ook nooit lid van de Evangelische Alliantie in tegenstelling tot HGJB en IZB.[316] Wel zijn er informele contacten, bijvoorbeeld via de deelname van de algemeen secretaris van de Gereformeerde bond aan een EO-radiopanel waarin hij jarenlang broederlijk met evangelische voormannen als W.J. Ouweneel in debat gaat.

De redelijk positieve beoordeling vanuit de Gereformeerde Bond in deze periode (1990-1995) sluit aan bij het denken van oud-Bondsvoorzitter G. Boer, die al in 1960 positief sprak over de vervulling met de Geest en de gaven van de Heilige Geest. In de tijd van de ontmoeting met de Evangelische Alliantie (1994) wordt daarvan een selectie gepubliceerd in *De Waarheidsvriend*.[317]

Buiten de kring van het Hoofdbestuur is het vooral de IZB die het gesprek met de evangelischen thematiseert en hierover vaak wat positiever is. Feitelijk gaat het over dezelfde thema's: 'laten wij (…) de, zij het spanningsvolle, maar toch vruchtbare relatie tussen de kerk en de opwekkingsbewegingen onderhouden en bevorderen' (Graafland 1973: 30). In 1990 geeft de Open brief en later het Open Boek veel aandacht aan vernieuwing door de Heilige Geest. Ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar komt Graafland terug op de relatie van de Bond tot de evangelischen:[318]

> 'Mij viel in ieder geval op hoe ze van beide kanten hun best doen om hun verwantschap te accentueren. (…) Maar of dit zoden aan de dijk zet, betwijfel ik vooralsnog. Ik proef er van de kant van het hoofdbestuur (…) een stukje verlegenheidsstrategie in, om niet te zeggen: 'paniek-voetbal', wat niet overtuigend overkomt. (…) Wat Maasland heeft gezegd, is al vele malen gezegd, maar het lijkt wel dat met name predikanten en kerkenraden oostindisch doof daarvoor zijn. (….) Een oordeel van God over ons zelfgenoegzame gereformeerde bondsbestaan? Ik hoop natuurlijk dat ik me vergis' (Graafland 1994: 98).

---

[315] De Jaarverslagen van de Bond maken melding van het overleg over geestelijke groei maar ook dat het niet altijd kwam tot een inhoudsvolle gedachtewisseling. De laatste ontmoeting was wegens een slechte voorbereiding geen succes (DWV 21.5.1998: 358). Blijkbaar is het overleg voor beiden op dat moment geen prioriteit meer.

[316] Hieraan moeten mogelijk niet teveel conclusies worden verbonden, omdat naast een zestal evangelische kerkgenootschappen, baptistenkerkgenootschappen en Pinksterkerkgenootschappen geen van de traditionele kerken lid is van de Evangelische Alliantie (maar wel een aantal lokale kerkelijke gemeenten) (www.ea.nl, opnamedatum 19.5.2012).

[317] DWV 1.10.1994: 771.772. Van der Graaf (2005: 323.337) geeft de visie van Boer uitgebreid weer.

[318] Deze toenadering noemt hij overigens ook een 'signaal van vernieuwing' en de lezing van Maasland 'eerlijk en reëel'.

Van de zijde van de bevindelijke bonders wordt afwijzend gereageerd op de invloeden van de evangelischen. In een brochure over het GZB-beleid wordt ingegaan op de invloed van de evangelische beweging in Indonesië, waarbij de grote verschillen worden opgesomd. Dan gaat het over de Schriftvisie en de mensvisie ('de val en verdorvenheid van de mens'), over de eeuwige verkiezing en de geloofsweg ('rechtvaardiging en heiliging') en over de kerk- en ambtsvisie. Liever wordt aangesloten bij 'onze gereformeerde vaderen [die] (…) een duidelijk afwerend gebaar gemaakt hebben naar arminianen en geestdrijvers.' (Budding 1991: 33). Ook vanuit de hoofdstroom van de Bond benadrukken predikanten zoals bijvoorbeeld C.A. van der Sluijs (1999: 17) het gevaar van arminiaanse invloeden van de evangelischen.

Tegelijkertijd ontstaat in de bevindelijke kring een nieuwe generatie predikanten die zich sterk oriënteert op 18e-eeuwse puriteinse auteurs als J. Edwards en G. Whitefield. Dit is al eerder getypeerd als een 'radicale vernieuwingsbeweging'. W. van Vlastuin geeft één van zijn boeken de kenmerkende titel *Opwekking* mee.

4.5.3 De veranderende godsdienstigheid na 2000

Evangelicalisering

In de periode na 2000 blijft de evangelicalisering binnen het thema veranderende godsdienstigheid de meeste aandacht trekken. De term zelf is een korte tijd populair in het huisorgaan van de Gereformeerde Bond als aanduiding van de invloed vanuit de evangelische stroming.

Dit start in 2006 bij de viering van het honderdjarig bestaan van de Bond. Dan noemt G. van den Brink in de herdenkingsrede evangelicalisering een van de drie grote uitdagingen voor de Bond.[319] Hij ziet grote ongelijktijdigheid in gemeenten. Jongeren pleiten enthousiast voor een aanbiddingsband of gebedsministry terwijl ouderen niet weten wat *ministry* is.[320] Dat vraagt om bezinning op de vraag of men zelf niet te formeel is in de uitingsvormen. Tegelijkertijd staat het alert-zijn voorop: evangelischen hebben geen serieuze ecclesiologie en geen dragende, 'elk individualisme overstijgende' begrippen, zoals verbond, ambt en belijdenis. Bonders moeten op alle fronten waakzaam zijn (Van den Brink 2009: 16).

De forse aandacht voor evangelicalisering loopt door tot in 2008, het jaar waarin de Bond dit tot jaarthema verheft. Dit wordt uitgewerkt in een lange artikelenserie met de titel 'Evangelicalisering van de gemeenten'. Die start met de constatering dat evangelicalisering zich in de kerk heeft geworteld. Als een ouderling zich laat overdopen, legt hij bijvoorbeeld niet meer automatisch zijn ambt neer. Gemeenteleden moeten de

[319] Van den Brink (2009). De andere uitdagingen zijn de opstelling binnen de Protestantse kerk en het omgaan met secularisatie.

[320] *Ministry* is het gebedsmodel waarbij twee personen bidden voor een derde persoon. In Nederland geïntroduceerd via de New Wine. Daar wordt als definitie gehanteerd: 'Bidden met mensen in de kracht van de Heilige Geest' (www.newwine.nl, opnamedatum 11.3.2013). Via conferenties en cursussen worden mensen met dit gebedsmodel vertrouwd gemaakt.

kernpunten van de gereformeerde belijdenis kennen en weten waarin het evangelisch gedachtegoed afwijkt.[321] De serie sluit af met een gesprek tussen een vertegenwoordiger van het Evangelisch Werkverband en de gereformeerde bonder W. Verboom. Deze laatste signaleert een radicalisering van de evangelischen:

> 'Een evangelische geloofsbeleving is bij mijzelf, zeker na de periode in mijn eerste gemeente, altijd ook aanwezig geweest.(…) De belevingscomponent mag iets spontaans hebben, passend bij de cultuur. Wat ik nu zie, is een radicalisering. Ik vind het veel verschil maken of je ruimte geeft aan jongeren die 'Abba, Vader' zingen of dat ik lees dat het Evangelisch Werkverband pleit voor herdoop en een daarbij passende liturgie aanreikt. Die ontwikkeling gaat véél verder, waarbij wezenlijke gereformeerde noties onder druk komen te staan. Wat eerst accenten waren, worden dan verschillen' (DWV 4.12.2008: 4).

Tegelijkertijd presenteert *De Waarheidsvriend* de uitkomsten van een klein eigen onderzoek. Daaruit blijkt dat in 30 ondervraagde gemeenten in de afgelopen vijf jaar gemiddeld bijna 1,5% van de leden naar een evangelische gemeente over is gegaan. Het betreft vooral meelevende dertigers die erg actief zijn geweest in de kerkenraad, jeugd- of evangelisatiewerk, zodat hun vertrek ook vaak beroering veroorzaakt. Incidenteel komen gemeenteleden terug naar de hervormde gemeente. Dat krijgt als afsluiting van de serie via een interview extra nadruk. De vraag is: 'Waarom werd u na twaalf jaar toch weer hervormd?':

> 'We bleven in de gemeente enkelingen, de behoudende mensen. (…) We ontdekten langzaam maar zeker een stuk oppervlakkigheid. (…) Veel hangt van de leider af. Evangelische gemeenten hebben soms weinig structuur. Iedereen wil dan baasje zijn. Dat geeft gemakkelijk wrijving. (…): Er kwam bij ons ook onvrede over de preken. Langzaamaan gingen we 's avonds weer naar de hervormde gemeente. Toen kwamen we tot de ontdekking hoe voedzaam de prediking daar was. (…) Sinds vier jaar ben ik weer ouderling. (…) Wij brengen spontaniteit in. We proberen ook positief te zijn. En enthousiast. Dat is zeker naar jonge mensen toe belangrijk. (...) De psalmen spraken me vroeger nooit zo aan. Nu zeg je: "Wat is een psalm inhoudelijk bijzonder"' (DWV 4.12.2008: 8-9).

In de hele onderzoeksperiode blijft de zorg over evangelicalisering meespelen. Meestal overheerst de kritische benadering van de evangelische traditie.[322] Incidenteel wordt een kritische dialoog gevoerd zoals bij de evaluatie van het veertigjarig bestaan van de Evangelische Omroep. Hoofdbestuurslid Blenk benadrukt het leren van elkaar en het onderling gesprek. Hij waardeert dat de EO aan het front staat en poogt de (post)moderne mens te bereiken. Tegelijk handhaaft hij de antithese: 'Laat de schare niet het gedrag van de discipelen bepalen…' De omroep moet niet teveel meegaan in het postmoderne levensgevoel. Hij positioneert de hervormd-gereformeerden op het

[321] De serie vult dit in door aandacht te geven aan de doperse radicaliteit, evangelische invloed in de PKN (Evangelisch Werkverband en doopvisies) en de plaats van de Geestesgaven. Daarna wordt apart ingegaan op de drie personen in de Triniteit: de leer over God als Vader, Zoon en Heilige Geest. Na een artikel over de verschillen in waardering van het aardse leven komen andere thema's uit de geloofsleer aan de orde: rechtvaardiging (wedergeboorte), heiliging, kinderdoop, de kerk (over instituut, ambt en gemeenschap).

[322] Te denken valt aan brochures over de kinderdoop (Mensink 2005, 2008) en de liturgie in hervormde gemeenten (2008), een boek over het zegenen (Westland 2007) en een studiedag 'Evangelisch en hervormd' (2012).

kruispunt van de drie bestaande circuits: oecumenisch (PKN), evangelisch en reformatorisch. 'Wij willen van drie kanten iets leren en naar drie kanten iets zeggen. Dat eist hoog niveau en diepe afhankelijkheid' (DWV 26.4.2007: 11).

Dat men in gesprek blijft over evangelicalisering, blijkt in 2013 opnieuw als *De Waarheidsvriend* een themanummer 'Hervormd en evangelisch' uitbrengt dat in een grote oplage uitkomt en breed in gemeenten wordt verspreid. Nieuw is hier de bevestiging van de trend dat evangelische gemeenteleden niet meer hun hervormde gemeente verlaten maar juist zo lid willen blijven. Er is enige bescheidenheid vanwege eigen blinde vlekken maar tegelijkertijd klinkt zelfverzekerd: 'Wij hebben immers de goede principes, maar passen ze niet overal even consequent toe' (DWV 7.3.2013: 11). Hoewel een column aangeeft 'evangelicaal zijn we allemaal' (DWV 7.3.2013: 5) benadrukken nagenoeg alle artikelen dat de kernwoorden uit de Schrift en de belijdenis uitgangspunt en doel zijn van het onderling gesprek. In drie artikelen diept P. Nobel de theologische verschillen uit waarbij zware woorden vallen aan het adres van de evangelischen, zoals onderwaardering van het Oude Testament, een verbleekte Christus, de scherpte van zonde en verzoening ontbreekt, ongeestelijk activisme en de rechtvaardiging is grotendeels een gepasseerd stadium (DWV 14.3.2013: 13). Nobel heeft aangegeven dat evangelischen goed aansluiten bij de postmoderne cultuur met een optimistisch mensbeeld en aandacht voor ontplooiing, maar: 'De toegenomen nadruk op de Gaven van de Geest in de kerk is niet zo onschuldig als het lijkt (…)' (DWV 7.3.2013: 9). In het afsluitende artikel (DWV 21.3.2013: 15-17) draait hij de rol om en roept hij de eigen kerkenraden op de moed te hebben dingen te veranderen. Men moet dichter bij de leefwereld en de taal van vandaag komen en proactief zijn in de eigen gemeente. Dan vallen er ook meer evangelische termen als samen bidden om doorwerking van de Heilige Geest en aandacht voor de kleine groep in de gemeenteopbouw. De prediking blijft fundamenteel waarbij evenwicht centraal staat en de mens tegelijk als rechtvaardige en zondaar wordt aangesproken.

Veel studies uit de onderzoeksperiode benadrukken dat de eigen identiteit in de huidige tijd snel in verdrukking kan komen. Een kenmerkend voorbeeld hiervan is de studie van Hoek en Verboom over de blijvende waarde van het 'verbond'. De individualisering op het terrein van geloofsbeleving wordt nadrukkelijk genoemd. Het raakt vooral de jongere generaties, die

> 'zich bij vestiging in een nieuwe woonomgeving oriënteren op gemeenten in de regio en hun keus bepalen voor die gemeente waarin zij zich het meest thuisvoelen (…) Begrijpelijk dat het zo gaat, maar tegelijk volgens ons te betreuren en schadelijk. Het grijpt ons aan dat zoveel jonge gemeenteleden de kerk waarin zij gedoopt zijn (…) in de steek laten' (Hoek en Verboom 2010: 15).[323]

[323] In 2008 heeft Verboom nog scherper over het individualisme in evangelische kringen geschreven. Hij typeert dan de eigen tijd als: 'de tijd van het ongeremde individualisme' en signaleert verlies van kerkelijk besef hetgeen leidt tot ontbinding van de gemeenschap. Hij vervolgt: 'Is het nu echt allemaal zo erg? Ja, want individualisme is een groeiend kwaad. Daar gaat de kerk aan stuk. Individualisme is het omgekeerde van het verbond. De kerk bestaat dankzij de samenbindende kracht van het verbond. De kerk is er alleen maar dankzij Gods belofte, dankzij Zijn trouw. Individualisme kent het verbond niet. Sterker nog: individualisme is antiverbond. Dat betekent

God is trouw aan Zijn verbond en dit vraagt dus van gemeenteleden ook trouw aan de eigen gemeente en trouw in de kerkgang.

Naast de hier beschreven veel voorkomende visie op evangelicalisering, is er een beperkt aantal theologen in de Gereformeerde Bond dat veel positiever spreekt over de thema's uit de evangelische en charismatische beweging. Dan betreft het begrippen als geloofsgroei, gavengericht werken, gebedsgenezing, ziekenzalving, demonie, occulte belasting en profetie. Auteurs op dit terrein zijn M.J. Paul,[324] M.D. Geuze,[325] J. Hoek[326] en M.M. van Campen.[327] Opmerkelijk is dat deze visies vooral in de middenstroming van de Bond voorkomen. Het verschil met de binnen de Bond gebruikelijke opstelling blijkt uit de recensie door W. Verboom van het boek van M.M. van Campen. Hij deelt diens intentie, maar stelt tegelijkertijd de retorische vraag: '(…) laten we er met z'n allen nog eens goed over nadenken of mensen als Derek Prince en W.J. Ouweneel wel de geestelijke leiders zijn op dit punt, die wij als gemeente vandaag nodig hebben' (DWV 27.10.2012: 20).

---

ont.binding. Het verbond brengt bijeen, vergadert. Individualisme trekt mensen uiteen; veroorzaakt scheuringen en vernielt de gemeenschap. Daar zit iets demonisch in' (DWV 27.11.2008: 6.7).

[324] *Vergeving en genezing. Ziekenzalving in de christelijke gemeente* (1999), *Geestelijke strijd* (red. M.J. Paul, 2002). Paul, predikant en docent aan de CHE, is vooral actief via lezingen binnen en buiten eigen kring. Hij participeert actief in de media op momenten dat er vragen zijn over occulte belasting. Kenmerkend voor de manier waarop de Gereformeerde Bond met zijn visie omgaat is de aandacht voor ziekenzalving in *De Waarheidsvriend* (6 en 13 januari 2011). Door het overnemen van een *ND*.artikel, waarin een kerntekst hierover (Jak. 5) niet relevant wordt verklaard voor de hedendaagse toepassing van dit ritueel, bekent de redactie duidelijk kleur. Wanneer Paul dit bestrijdt (DWV 10.2011: 19.20), krijgen de vrijgemaakte wetenschappers het laatste woord in dit debat.

[325] *De gave van profetie* (2001), *Profetie. Onmisbaar voor de christelijke gemeente* (1994), *Help! Christus' Gemeente is in nood. Bidden om de Bedieningen in* de Gemeente' (2011). Geuze, emeritus predikant, is vooral actief via de gebedsbeweging ('huis van gebed'). Zijn publicaties worden niet alle besproken en soms is er wel een kritische ondertoon aanwezig ('Bij alle achting die ik br. Geuze toedraag, moet ik eerlijk bekennen dat zo'n beroep op buitenbijbelse profetie mij niet overtuigt' (A. de Reuver, DWV 23.9.1999: 601).

[326] Zijn bijdragen aan de twee bundels met collega's van de Christelijke Hogeschool Ede (M.J. Paul (red.), *Geestelijke strijd. Demonie en bevrijding in christelijk perspectief*, 2002, en R.J.A. Doornenbal en P.A. Siebesma (red.), *Gaven voor de gemeente. Over het werk en de gaven van de Heilige Geest*, 2005) krijgen een vervolg in *De Geest, het kruis en de gaven; een ontmoeting tussen gereformeerd en charismatisch* (2009). In de vorm van een fictieve conferentie worden argumenten voor en tegen uitgewisseld en wordt gezocht naar consensus. Een originele en waardevolle studie, meent recensent J. Westland, maar de fundamenteel theologische bezwaren zouden meer aandacht moeten krijgen (DWV 27.8.2009: 17). In 2011 volgt een boek samen met W.J. Ouweneel, *Gereformeerden en Evangelischen* waarin beiden elkaar kritisch bevragen.

[327] *De Gereedschapskist van de Heilige Geest. De negen Geestesgaven* (2011). Van Campen (geb. 1965) is predikant in Rotterdam.Zuid en behoort tot een nieuwe generatie predikanten die vanuit de puriteinse traditie aandacht heeft voor dit thema.

Ondanks de afstand tot de evangelische opvattingen geldt voor de breedte van de stroming van de Gereformeerde Bond dat zij – in het kader van gemeenteopbouw – wel openstaat voor vernieuwingen die via de Evangelische beweging binnenkomen. Het meest prominent hierin is de Alpha-Cursus waarvan het gebruik al ruim voor 2000 door de IZB wordt gestimuleerd. In 2002 constateert Verboom het brede gebruik hiervan en ziet hij hier veel mogelijkheden. Zowel de toetsing als de toepassing ervan laat hij aan de gebruikers over.[328]

In deze periode ontstaat buiten arena's van de Bond een ander debat over de waarde van de evangelischen. De anglicaanse evangelicale theoloog A.E. McGrath geeft in 2004 de voorzet door het einde van het protestantisme te voorspellen terwijl hij verwacht dat het evangelicalisme zal overleven. Via de rubriek 'Uit de pers' bereikt dit ook *De Waarheidsvriend* (6.1.2005) waarna het debat nog een tijdlang voortduurt. Eveneens opvallend is de gewijzigde houding van de Edese socioloog W.H. Dekker. Hij stelt in 2008 dat tien jaar daarvoor de evangelischen te gemakkelijk zijn afgeschreven met de term 'evangelikaalslag'. [329] De evangelischen zouden zich te veel aan de belevingscultuur hebben uitgeleverd. Nu waardeert hij hun inbreng en roept op tot onderling gesprek, ook om aansluiting te vinden bij de nieuwe generatie:

> 'Maar na tien jaar ironie en milde spot over deze beweging hecht ik er zelf ook waarde aan mijn eerdere indrukken te heroverwegen. Allereerst omdat een negatieve opstelling tegenover deze beweging mij niet vruchtbaar lijkt. Ten tweede omdat ik de evangelicalisering op onderdelen ook ben gaan waarderen. (…)[330] Evangelicalen stimuleren om tot God te gaan, je toe te wijden, het hart te openen en ontvankelijk te worden. Dat kan door stil te zijn, maar ook zingend. Beschaamd, in besef van zonden en schuld, maar ook vrolijk, vrij en met opgeheven hoofd. (…) Soms wordt in een scherp debat waarheid gevonden. (…) Zelf denk ik dat deze confrontatie de kerk ook nieuw zicht op God zal geven' (Dekker 2008: 22, 26).

Op de flanken van de Gereformeerde Bond zijn nog twee ontwikkelingen relevant. Vanuit de open bonders is er enige overlap met het Evangelisch Werkverband binnen de Protestantse Kerk. De overstap van H. Maat als HGJB-staflid naar het directeurschap van het Evangelisch Werkverband (2011) toont hoe vloeiend de grens is. Deze HGJB'er is niet alleen één van de initiators van de zangbundel *Op Toonhoogte* geweest maar

---

[328] *De Alpha.Cursus onderzocht. Een onderzoek naar hedendaagse missionaire catechese* (2002). De bespreking hiervan door H. van den Belt is eveneens mild van toon: de cursus is niet echt gereformeerd, maar wel nuttig wanneer deze goed wordt gehanteerd. Hij stipt wel de mogelijke verschillen aan tussen de anglicaanse charismatische context van de Alpha.Cursus en de Dordtse Leerregels. Toch is dit niet doorslaggevend: 'Liever een gebrekkige cursus met zuivere medewerkers dan een zuivere cursus met gebrekkige medewerkers. De Alpha.Cursus wortelt niet in de gereformeerde theologie en dat is soms wel te merken. Als de cursusleiding echter in de liefde van Christus geworteld en gegrond is, kan dat veel goed maken. Verboom (…) heeft liever een stamelende herder dan een briljante leraar.'

[329] *Wapenveld*, 2008, 58.3: 21. Tien jaar eerder is door dit blad de studiedag 'De evangelikaalslag van het gereformeerde leven' gehouden (15 november 1997).

[330] Hierbij verwijst Dekker zowel naar eigen ervaringen in Utrecht (Nieuwe Kerk) als in Ede (zijn huidige gemeente is de Bethelkerk).

neemt in 2011 ook zitting in de commissie die voor de Gereformeerde Bond onderzoekt of een herziening van de Berijming 1773 haalbaar is.

Een tweede punt van aandacht is het functioneren van de interkerkelijke stichting *HeartCry*, die wordt geleid door de hervormde evangelist A. Baan. Vanaf 2006 stelt hij zich als doel jongvolwassenen bewust te maken van de noodzaak van opwekking en bij te dragen aan geestelijke verdieping.[331] Hierbij klinken bevindelijk-gereformeerde noties over 'de noodzaak van gebed, persoonlijke bekering, geloof en een geheiligd leven (…) en de verwachting (…) dat de Heere God nog grote dingen kan doen in kerkelijk Nederland'),[332] in combinatie met de oproep tot radicale toewijding. Wanneer vanuit reformatorische zijde veel kritiek ontstaat, besteedt ook *De Waarheidsvriend* hier aandacht aan. Baan schrijft aan zijn gesprekspartner: 'De kerkgeschiedenis toont trouwens aan dat er binnen de geïnstitutionaliseerde kerken vaak geen of weinig ruimte was voor appelbewegingen. O Willem, laten we toch wakker worden en samen in ernstige bewogenheid de kerk terugroepen naar God en Zijn Woord!' (DWV 5.11.2009: 10). Zijn gesprekspartner, W(illem) Meijer, roept hem echter op om niet 'buitenkerkelijk' te werken. Een laagkerkelijke opwekkingsbeweging als *HeartCry* zonder expliciet gereformeerde grondslag wordt door hem afgewezen.

In de onderzoeksperiode is de echte interactie van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond met de evangelischen afgenomen en ligt minder nadruk op het leren van hen. Terwijl door hen feitelijk kritischer wordt gesproken in de richting van de evangelischen, staan velen uit de beweging open voor invloeden vanuit deze traditie, ook een kleine groep predikanten. Deze evangelicale invloed blijkt onder leidinggevenden uit de middenstroming aanwezig te zijn en ook enigszins in de flanken. Wat dit punt betreft, is de interne verscheidenheid in de Bond groter geworden.

Modernisering

In de tweede plaats kijken we naar ontwikkelingen in de richting van modernisering. Dit begrip komt vrijwel altijd aan de orde in de context van de samenleving, dus met betrekking tot anderen en niet direct over de eigen kring. Wanneer modernisering voorkomt, geldt dat veelal een zeer persoonlijke ontwikkeling of de koers van een bepaalde kerkenraad van een gemeente.[333] Het ontbreken van publieke discussies doet vermoeden dat modernisering weinig voorkomt.

---

[331] *Visienota HeartCry,* februari 2008. Bron: www.heartcry.nl (opnamedatum 22.5.2012). Als proponent gaat Baan regelmatig voor in kerkdiensten binnen gereformeerde bondsgemeenten.

[332] www.heartcry.nl/doelstellingen (opnamedatum 22.5.2012).

[333] Het meest opvallende individuele feit in de onderzoeksperiode is het vertrek van de predikant van de buitengewone wijkgemeente in Nijkerk. A. den Besten is van 2002.2009 predikant van deze gemeente van open bonders. Hij vraagt in 2008 losmaking van deze gemeente. Volgens de kerkenraad betreft het 'de verandering van zijn inhoudelijke visie op een aantal zaken zoals mensbeeld, Godsbeeld, verzoening en voorzienigheid. Daardoor zegt hij niet meer te passen in een gemeente die uitgaat van het gereformeerd belijden' (*RD* 3.9.1988: 2). De enige keer dat *De Waarheidsvriend* hier iets over meldt, is het beroep dat hij naar Zwolle aanneemt (Kerknieuws DWV 21.5.2009: 2). Inzake collectieve processen binnen gemeenten is de invoering van de vrouw in het ambt een goed voorbeeld (zie de casus Jacobikerk Utrecht, in par. 4.6.6). Het hoofdbestuur

Het dichtst bij de dagelijkse levenspraktijk rond modernisering komt J. de Kock[334] in een artikel over geloofsopvoeding (DWV 12.2.2009: 12-13). Hij stelt dat iedereen te maken heeft met modernisering: 'We kunnen er niet omheen dat de triangel van kerk, gezin en school onderhevig is geweest aan modernisering en als gevolg daarvan doorbroken is.' De samenhang tussen de levensterreinen ontbreekt en de gewenste geborgenheid en zingeving worden niet meer vanzelfsprekend doorgegeven binnen de driehoek van kerk, gezin en school. Dit vraagt op deze drie terreinen om een zoektocht naar een maximale vormgeving van dit ideaal. In dat opzicht stelt de onderwijskundige en theoloog De Kock het stimuleren van identificatieprocessen voorop. Dus feitelijk kiest hij voor een benadering die het individu als uitgangspunt heeft.

Een tweede terrein van modernisering kan op beperkte schaal worden aangetroffen in het zoeken van eigen theologische standpunten waarbij wordt gepleit voor nieuwe visies of praktijken. Dan lijkt er echter geen sprake te zijn van vormen van bricolage of zoekreligiositeit. Alle bijdragen blijven zich sterk oriënteren op de gemeenschappelijk gedeelde theologische basis en de Bijbel als norm. Vaak speelt in een dergelijke zoektocht de kerkgeschiedenis een belangrijke rol, met name in de oriëntatie op de kerk in de eerste eeuwen. Zo klinkt vanuit de HGJB het pleidooi voor het gaan vieren van de doopdag (DWV 7.3.2013).

Illustratief voor het ontbreken van verdere doordenking van theologische vragen is de reflectie rond de veranderingen in de avondmaalsviering in de stroming van de Gereformeerde Bond. Van den Heuvel (2010) geeft in *Kontekstueel* helder aan, hoe hij de praktijk heeft zien veranderen van een sterke avondmaalsmijding naar een brede deelname aan het avondmaal. Vele gemeenteleden komen in een druk bestaan niet toe aan een voorbereidingsweek en ervaren een kloof tot de in gebruik zijnde formulieren.[335] Ik constateer dat de nieuwe doordenking door theologen als Noordegraaf en Hoek over respectievelijk de deelname van kinderen en het wekelijks vieren van het avondmaal feitelijk niet wordt opgepakt.[336] Artikelen in *De Waarheidsvriend* over avondmaalsviering zijn vooral van pastorale of onderwijzende aard. Het meest uitgebreid gaat J.J. Verhaar op allerlei vragen in, waarbij hij stelt:

---

spreekt zich uit tegen deze ontwikkeling maar blijft deze gemeente tot zijn eigen, brede achterban rekenen.

[334] In deze tijd medewerker bij Driestar Educatief, docent aan de PThU en bestuurslid van de HGJB.

[335] Indirect bevestigt Mensink dit, wanneer hij als kritiek van de evangelischen hoort dat 'massale Avondmaalsgang in tegenspraak is met geestelijke halfslachtigheid in de gemeente' (DWV 7.3.2013: 13).

[336] Noordegraaf geeft in een artikel in het theologisch tijdschrift *Theologia Reformata* (2008.1) een verdere doordenking van aspecten bij de deelname van kinderen aan het Avondmaal, vanuit het perspectief van hun behoren tot de gemeente. Het besef van mogelijke onrust maakt hem extra voorzichtig in het stellen van vragen. Dat geldt ook voor het pleidooi dat Hoek (2009a) houdt voor Calvijns opvatting over het wekelijks vieren van Avondmaal vanwege de eenheid van Woord en sacrament. De studie van Immink over de kerkdienst (2011) wordt op deze punten nergens concreet.

> 'Soms valt bij gemeenteleden een bepaalde weerzin tegen het gebruik van vaste formulieren en formuleringen te bespeuren. Wij zijn in onze traditie immers ook gewend aan spontaan geformuleerde preken en gebeden. Persoonlijk ben ik blij dat we rond de sacramenten onze vaste formulieren hebben en dat er vaste gebeden worden gedaan. We worden zodoende bij deze belangrijke onderdelen van de eredienst behoed voor de al te persoonlijke en eenzijdige kijk van gemeenten of voorgangers op doop en avondmaal. We ademen (…) in de vrije en hoge berglucht van de kerk der eeuwen (…) En wij moeten leren ons geloof te normeren en te toetsen aan deze vaste formulieren' (DWV 13.11.2008: 12-13).

Verder toont hij zich niet gevoelig voor 'het nadeel dat de avondmaalsdiensten lang gaan duren' want 'het is een goede zaak om aan onze eigen traditie, het zitten om de tafel, vast te houden.' Binnen de Gereformeerde Bond lijkt naast de Schrift vooral de traditie het oriëntatiepunt te zijn voor de praktijk.

Een derde aandachtspunt rond modernisering is het afwijzen van modernisering. Al bij zijn aantreden als voorzitter van de Gereformeerde Bond (2007) waarschuwt H. Lam in een interview voor de verleiding om de gemeente aantrekkelijk te willen maken:

> 'Wel zou ik een aantal accenten willen leggen, met name op de prediking. (…) We zijn bezig om de gemeente 'aantrekkelijk' en 'vitaal' te maken. (…) Staan we niet te veel onder invloed van wat dr. H. Berkhof in zijn '*Crisis der midden-orthodoxie'* zoiets als amerikanisme noemt? (…) Laten we het dus niet te veel van allerlei activiteiten naast de prediking verwachten. We mogen geloven in de kracht van het Woord. Daarom hoef je bijvoorbeeld naast de alphacursus – qua vorm prachtig – geen alphadienst te organiseren. Als je te veel aandacht aan het secundaire schenkt, loop je het risico dat het primaire ondersneeuwt. (….) Ik kan me er niet bij neerleggen dat een bepaalde ingetogen manier van geestelijk leven verloren gaat' (DWV 31.5.2007: 6).

Twee jaar later diept Lam zijn voorkeur voor ingetogenheid uit door cultuurmijding als identiteitskenmerk van de Gereformeerde Bond te bepleiten. In het openingswoord van de Jaarvergadering van 2009 formuleert hij het ideaal van de Rechabieten naar aanleiding van Jer. 35: 5-11, 18-19. Net als bij de hedendaagse Amish is hun sobere levensstijl een spiegel voor de eigen beweging. Vrijwillige ascese is nuttig omdat dit bij de verborgen omgang met God hoort. Juist in een tijd waarin ernst en eenvoud wegebben, moet hier aandacht voor zijn:

> 'Ons gereformeerde kerkvolk heeft altijd aangevoeld dat de verborgen omgang met God niet alleen omtuind dient te zijn door een robuuste leer, (…) maar ook door een ingetogen leven, waarin ernst en eenvoud een voorname rol spelen. Ernst in de persoonlijke sfeer (…) en eenvoud naar buiten toe, waardoor nee wordt gezegd tegen alles wat ons afleidt van onze levenstaak, zoals nodeloze weelde, vermaak, opzichtigheid' (DWV 4.6.2009: 12).

Lam pleit voor 'een Rechabitisch trekje' in christelijke organisaties en vooral binnen de Gereformeerde Bond. 'Wie zijn ogen open heeft, ziet hoe er van alles gaande is waardoor ernst en eenvoud onder ons aan het wegebben zijn. (…) Zou een Rechabitische levensinstelling ook niet goed passen bij ons (…)?' Hij concretiseert dit met een pleidooi voor ascese in de liturgie:

> 'Daarin hoeft niet alles wat kan. Wanneer anderen de dingen anders doen, dan is dat goed. (…) Wíj houden het echter in de eredienst bij de Psalmen, omdat we bang zijn dat we anders geen stoere calvinisten blijven.' En ook met betrekking tot de vrouw in het ambt 'zou iets dergelijks op te merken zijn. Al is hier, gezien het Schriftgezag, veel minder speelruimte'. (DWV 4.6.2009: 12-13).

De opmerkelijke oproep van Lam heeft niet direct zichtbare gevolgen gekregen,[337] maar kenmerkt wel de worsteling vanuit de Gereformeerde Bond met de eigen soberheid. Men wil niet tot de reformatorische zuil behoren maar het stoere ascetische ideaal wordt door velen gekoesterd.[338] Modernisering wordt als iets negatiefs gezien.

Als laatste aandachtspunt voor de rol van modernisering let ik op de manier waarop de jeugdorganisatie HGJB in de veranderende samenleving staat. Zij constateert dat de cultuur grondig is veranderd en accepteert dit als vertrekpunt. Al in 2000 schrijft de HGJB-directeur N. Belo: 'Het proces van "binnenkerkelijke secularisatie" is verder dan we voor waar willen houden' (DWV 29.6.2000: 4). In de onderzoeksperiode vernieuwt het jongerenblad *Cruciaal* zijn lay-out grondig en heeft jarenlang een postmoderne uitstraling.[339]

Opmerkelijk is, dat na 40 jaar van relatieve ruimte voor een eigen beleid in 2010 onvrede over de openheid voor het postmoderne en over het theologische profiel van de HGJB naar boven komt. Verontrusten vormen een eigen Hervormd Jeugd Contact (HJC) dat eigen materiaal[340] en eigen jongerenbijeenkomsten wil organiseren, daarin ondersteund door de Hervormde Zondagsscholenbond. Al snel wordt dit initiatief stilgezet mede door de betrokkenheid van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. Dit vreest het uitgroeien van deze interne tegenstelling tot een tweedeling in de eigen achterban. Er komen vier regionale gespreksavonden over de onvrede, waarna een ander platform wordt opgericht: het Hervormd Jeugdwerk (HJW). Dat krijgt de ruimte voor eigen jongerenactiviteiten en mag – tenminste gedurende het eerste jaar – materiaal uit de verwante christelijke gereformeerde CJO gaan gebruiken.

Intussen doet de HGJB door middel van een breed samengestelde klankbordgroep onderzoek naar de klachten. Dat levert een typische compromistekst op waarin

[337] Enigszins in de buurt komt een boek over vasten door A.A. Teeuw in de Artiosreeks. Teeuw plaatst zijn oproep tot vasten binnen de christelijke vrijheid in combinatie met 'een leven in soberheid en heilige onbezorgdheid' (Teeuw 2011: 91).

[338] Niet iedereen maakt deze keuze. De toonzetting van Lam over de Rechabieten wijkt aanzienlijk af van wat een open bonder als W.G. Sonnenberg hierover enkele jaren daarvoor in *De Waarheidsvriend* heeft geschreven in een meditatie over dezelfde tekst: 'De gekozen levensstijl is voor de Rechabieten als een ondersteuning van het geloof.' Dat wordt anderen 'ten voorbeeld gehouden (...) om de vastbeslotenheid waarmee ze zich aan hun principe houden. Zoals de Rechabieten naar hun traditie luisteren, zo wil God dat we naar Hem zullen luisteren.' Voor Sonnenberg is het ten aanzien van traditie van belang: 'niet met het badwater ook het kind weg te gooien. Daarnaast zullen we altijd opnieuw moeten luisteren naar wat God in Zijn Woord ons te zeggen heeft. (…) Luisteren is in dit hoofdstuk een kernwoord' (24.10.2002: 661). De Rechabieten zijn overigens al langer populair in de reformatorische zuil. Vooral A. Moerkerken stelt hen meerder keren tot voorbeeld (zie bijv. *De Saambinder* 9.1.2006 en 19.11.1992).

[339] Rond 2010 is *Cruciaal* qua lay.out meer gefragmenteerd opgezet dan het EO-jongerenblad *Ronduit*, dat deze aanpak op dat moment al heeft verlaten.

[340] Het HJC wil bij voorkeur materiaal inkopen bij meer geestverwante jeugdorganisaties zoals de Christelijke Gereformeerde Jeugdorganisatie (CJO), die nauw samenwerkt met de Hersteld Hervormde Jongerenorganisatie (HHJO).

de verschillen in behoeften worden onderkend maar de HGJB wel wordt gesteund. De klankbordgroep concludeert dat de HGJB 'op inhoud en theologie (…) betrouwbaar werkt', maar stelt in één adem dat 'bij sommige producten (…) de methode en werkvorm vervreemding [wekken] bij een deel van het werkveld.' Verder klinken kritische opmerkingen zoals 'De grondtoon mag soms sterker klinken' en 'er was ook de vraag of de boodschap (…) voldoende herkenbaar doorklinkt.'[341]

Op deze publicatie volgt een kort debat in het *Reformatorisch Dagblad* (4, 7 en 12 januari 2012), waaruit blijkt dat hiermee de onvrede niet weg is. Schrijvers geven aan dat 'een substantieel deel van de hervormd-gereformeerde gemeenten' zich nu in de kou voelt staan, juist nu zij na 2004 binnen de PKN zijn gebleven. 'Velen hebben in 2004 met pijn en moeite besloten hun plaats in de Protestantse Kerk in Nederland in te nemen. Wij mogen toch juist hun niet het gevoel geven dat zij niet gehoord en bediend worden en vreemdeling in eigen kring zijn met betrekking tot het jeugdwerk?'[342] Voor het HJW blijven de inhoud en de – inductieve – werkwijze van de HGJB problematisch. Het kiest voor de heldere slogan: 'Eén Middelaar, twee wegen en drie stukken: dat is nodig in materiaal, toerusting en bijeenkomsten voor al de jeugd in al de gemeenten, ongeacht hun theologische of culturele context.'

In het ontstaan van deze tegenbeweging klinkt een sterk bevindelijk-gereformeerd accent. De leiding berust bij een predikant die zitting heeft in het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond.[343] Vanaf 2011 organiseert het HJW jaarlijks in een vijftal regio's jongerenavonden, goed verspreid over de Bijbelgordel.[344] Uiteindelijk blijft de HGJB op het standpunt staan dat apart jeugdwerkmateriaal niet nodig is. De verontrusten in het HJW realiseren zich dat hun wensen niet door de HGJB zullen worden vervuld en gaan door met hun activiteiten. Naast eigen jongeren- en tieneravonden bemiddelen zij in de aanschaf van geschikt jeugdwerkmateriaal via de CJO.[345]

---

[341] B.J.D. van Vreeswijk en A. de Kock, 'Bezinning binnen HGJB', DWV 15.12.2011: 14.15.

[342] J.A. van den Berg en D. Breure, *RD* 12.1.2012. Als resp. eerste en tweede voorzitter van het HJW eisen zij van de HGJB een herkenbare koers voordat het JHW de eigen activiteiten kan stopzetten.

[343] J.A. van den Berg. Als hij in mei 2012 het hoofdbestuur verlaat, wordt in zijn vacature een andere predikant uit de kring van het HJW als hoofdbestuurslid benoemd, die overigens niet direct tot de bevindelijke bonders wordt gerekend.

[344] De vijf regio's zijn Tholen, Nieuw Lekkerland, Waarder/Montfoort, Harskamp, IJsselmuiden. In een interview wordt aangegeven dat 40 tot 60 gemeenten belangstelling hebben getoond voor het initiatief (*RD* 18.11.2011, gewijzigd 19.11.2011, opnamedatum 20.12.2011). Het feitelijk bereik van het HJW is moeilijk in te schatten omdat het meer een beweging is dan een echte organisatie. Het schakelt sprekers in uit de middenstroming van de Bond (in oktober 2011 H. van den Belt en in april 2013 de oud.voorzitter van de Bond, H.J. Lam).

[345] De eerste tijd verbindt de website van HJW bij de zoekterm 'Webshop' direct met de website van het CJO (http://www.hervormdjeugdwerk.nl/webshop, opnamedatum 22.10.2012). Een persbericht van 4.2.2013 meldt dat er een eigen webshop is geopend, waar het CJO.materiaal wordt verkocht (http://www.hervormdjeugdwerk.nl/nieuws, opnamedatum 30.3.2013). Bij de christelijke gereformeerden is het jeugdwerk opgedeeld in twee identitair uiteenlopende organisaties. Vanouds heeft het CGJO een open identiteit terwijl het in 1984 gestarte CJO recht wil doen aan behoeften vanuit de bevindelijk gereformeerden in deze kring. Feitelijk lijkt het HJW eenzelf-

Het ontstaan van het HJW als effectieve tegenbeweging is extra opmerkelijk omdat in 2004 de omvang van de bevindelijke bonders juist sterk is afgenomen. Dat heeft wel geleid tot extra zorg vanuit het hoofdbestuur voor deze groep. Mogelijk leidt de bewustwording van de eigen positie bij een nieuwe generatie predikanten tot een minder passieve opstelling juist als het om zaken rond de godsdienstige socialisatie gaat. Wat elders in de 'reformatorische zuil' mogelijk is, wordt ook voor eigen jeugd en jeugdwerk nagestreefd. Zolang de HGJB niet voor hen herkenbaar is, wil men als eigen beweging blijven optreden. Het incident zet de flank van de bevindelijke bonders goed op de kaart en ook weet die een deel van de middengroep aan zich te binden. Het HJW heeft als tegenbeweging duidelijk positie gekozen tegenover allerlei vormen van modernisering.

Voor de HGJB is dit duidelijk een dilemma omdat hij ook te maken heeft met jongeren die ontevreden zijn over 'de saaie buitenkant' en het gebrek aan inhoudelijke aansluiting op hun eigen vragen. De leefwerelden lopen te ver uiteen. Directeur Van Wijnen (2008) is vol zorg over hun binding met de traditie, hetgeen leidt tot de HGJB-uitgave *Gereformeerd? Ik?* Hierin wordt – in tegenstelling tot de insteek van Lam – benadrukt dat het aardse er helemaal bij hoort: 'We zijn pas echt 'geestelijk' als we op een goede manier kunnen genieten van het 'aardse' (Van Wijnen 2010: 37). Onder verwijzing naar het Hooglied hoort ook het seksuele daar helemaal bij.[346] Hierin komt de grote verscheidenheid in modernisering in eigen kring opnieuw naar voren.

Weging

De stroming van de Gereformeerde Bond vertoont in de onderzoeksperiode weinig verandering wat zijn godsdienstige opvattingen betreft. Evangelicalisering is een belangrijk proces dat door het hoofdbestuur zelfs in toenemende mate als bedreiging wordt gezien. Het is een concurrent op de religieuze markt omdat dit voor velen een aantrekkelijke optie is. De eigen opvattingen worden door de Bond duidelijk uitgedragen zonder frontaal oppositie te voeren tegen evangelicalisering. Voortdurend klinkt een afweging in de trant van: 'Zij hebben hier wel een goed punt, dat moeten we verwerken. Maar eigenlijk zit dit al in onze eigen gereformeerde traditie…'

Intussen zet het proces van evangelicalisering zich door in een deel van de eigen beweging. Een aantal auteurs draagt meer evangelisch getinte opvattingen uit in eigen kring, waardoor de verscheidenheid op landelijk niveau toeneemt. De openheid voor het evangelische, voor geestesgaven en opwekkingverlangen komt in de hele breedte van de Gereformeerde Bond voor. Tegelijkertijd is er op dit punt geen eigen evangelisch-gereformeerde flank binnen de Bond ontstaan. Het zijn individuele personen die hierover publiceren. Het hoofdbestuur blijft sterk de eigen koers benadrukken.

---

de positie na te streven maar dan in de vorm van 'een moeder.dochterconstructie' met de HGJB (http://www.hervormdjeugdwerk.nl/hjw/bestuur, opnamedatum 22.10.2012).

[346] Hoewel door Van Wijnen het huwelijk wel duidelijk als grens wordt aangegeven: 'Bidden voor een potje voetbal of – als je getrouwd bent – voor fijne seks, is dus helemaal niet zo gek als het misschien lijkt. Het is juist heel geestelijk God te betrekken bij deze aardse zaken' (Van Wijnen 2010: 37).

Het proces van modernisering is minder zichtbaar en leidt niet tot sterke debatten. Het accent dat een deel van de beweging van de Bond legt op soberheid en ascese lijkt evenmin velen aan te spreken. De stilzwijgende aanpassing van de HGJB aan het moderne en postmoderne wijst hier eveneens op. Het conflict met de stroming van het HJW toont dat er wel een aanzienlijke verscheidenheid is in opvattingen en levensstijl. Modernisering is een stil proces dat veel weerstand oproept.

4.6 Positie van de vrouw in gezin en kerk

4.6.1 Introductie

In het proces van individualisering verandert de manier waarop vrouwen zichzelf zien en hoe zij zich opstellen in gezin en kerk. Binnen de meer patriarchale cultuur hebben zij altijd een meer afhankelijke positie gehad. In dit proces heeft de traditionele Bijbelinterpretatie een aanzienlijke rol gespeeld (Verkerk 1997). Daarin resoneren begrippen als onderdanigheid, gehoorzaamheid en verleiding. Veranderingen in de kerk en de samenleving lopen grotendeels samen op, waarbij kerk en godsdienst vaak op enige afstand volgen.

Met de tweede feministische golf komt de emancipatie van de Nederlandse vrouw langzaam op gang. Binnen de kerken spitst dit zich toe op de openstelling van ambten voor vrouwen. Voor de Gereformeerde Bond is de uitkomst hiervan (1958 openstelling voor ouderling en diaken; 1966 voor predikant) ervaren als een dieptepunt. Het is voor de Bond mogelijk gebleven in eigen gemeenten aan deze afwijzing vast te houden.

Het 'nee' tegen de vrouwelijke ambtsdrager vormt een van de duidelijkste herkenningspunten van de Bond. De onderbouwing ervan is een blijvend aandachtspunt hoewel er in de loop van de tijd wel veranderingen optreden. Als in 1985 een vernieuwde visie wordt gepubliceerd *(Man en vrouw in bijbels perspectief*) komen er ook nieuwe accenten naar voren: de vrouw krijgt meer ruimte in het gemeentewerk. Debatten spitsen zich sterk toe op de manier waarop de Bijbel wordt gelezen en toegepast, de hermeneutische vragen. Ook wordt aandacht geschonken aan de positie van de vrouw binnen het gemeentewerk in het algemeen. Daar lijkt als gevolg van de aandacht voor gavengericht werken en gemeenteopbouw een meer gelijkwaardige positie te zijn gegroeid. Leidinggeven buiten het ambt lijkt wel breed te worden geaccepteerd.

In dit deel kijk ik eveneens naar het bredere functioneren van de vrouw. Dan betreft het de visies op haar rol in het gezinsleven als partner en moeder, de participatie in het arbeidsbestel en de manier waarop de balans privé-gezin-werk-kerk wordt bezien.

4.6.2 Positie van de vrouw in 2000

Inleiding

Door de Bond is in 1985 een standaardwerk gepubliceerd onder de titel *Man en vrouw in Bijbels perspectief*. Deze studie is de uitkomst van het werk van een studiecommissie van de Bond naar de problematiek rond de vrouw in het ambt en breder, de positie van vrouwen in de gemeente op grond van de Bijbel. In deze commissie onder leiding van C.

den Boer als studiesecretaris van de Bond zaten vijf theologen, van wie wij er twee kennen vanuit de flank van de open bonders: C Graafland en G. de Fijter. De uitkomsten zijn grondig besproken met een viertal vrouwen uit eigen kring: twee theologen, N.M. Boot en A.M. Kool,[347] en twee personen uit het netwerk van de hervormde vrouwenbond.[348] Na jarenlange studie en overleg is er een redelijke overeenstemming ontstaan onder alle betrokkenen. Het voorwoord geeft de marges hiervan aan:

> 'Zoals altijd geldt van een werkstuk van meerderen, zou ook nu elk van de betrokkenen hier of daar weleens een zinsnede anders geformuleerd hebben willen zien en een lijn verder of juist minder ver hebben willen doortrekken. Ditzelfde is te zeggen van de leden van ons hoofdbestuur' (Den Boer 1985: 8).

Naast een duidelijke afwijzing van de openstelling van ambten bevat het rapport een pleidooi voor de waardering van de inzet van alle gaven van vrouwen in de gemeente (het 'ambt der gelovigen'). In dat opzicht wordt aanbevolen de vorming en toerusting van alle gemeenteleden actief ter hand te nemen en vrouwen met al hun gaven actief in te schakelen in het gemeentewerk. Voor theologisch geschoolde vrouwen ziet men ruimte in diaconale en pastorale sfeer en in zending en onderwijs.

De meeste reacties op de studie zijn lovend en veelvuldig wordt op deze publicatie teruggegrepen.[349] Toch ontstaat er een stevige oppositie in de flanken over de hermeneutische vragen. Dit heeft gevolgen voor de praktische keuzes die worden gemaakt in kerk en gezin. Een deel van de eigen achterban, bestaande uit bevindelijke bonders, neemt direct afstand van de studie. Twee maanden na publicatie ligt de eerste afwijzing op de tafel van het hoofdbestuur. P. de Vries[350] vindt dat dit rapport de overgang naar de vrouw in het ambt flinterdun maakt.[351] Omdat het hoofdbestuur niet openstaat voor zijn kritiek, werkt hij zijn bezwaren breder uit in het boek *De weg Zijner getuigenissen* (1986).

De flank van de Open Bonders reageert niet direct rechtstreeks op deze studie. Dat valt te verklaren uit de betrokkenheid van de open bonders Graafland en De Fijter bij de totstandkoming ervan. De Bond heeft zo een groot deel van zijn achterban bij deze bezinning betrokken. Indien beide flanken erbij betrokken waren geweest, zou er

---

[347] Beiden zijn sindsdien actief als vrouwelijke theoloog. Kool is eerst GZB.zendingswerker in Hongarije en later hoogleraar missiologie en directeur van een missiologisch instituut in Boedapest. Van Kampen. Boot werd voor de GZB theologisch docent in Indonesië, staflid Vorming en toerusting bij de IZB. Vanaf 1997 gemeentepredikant en geestelijk verzorger en sinds 2011 theologisch docent in Maleisië.

[348] De voorzitter, A.C. Meijwaard-Fuite, en de verpleeghuisarts J.M van Ganswijk.

[349] De christelijke gereformeerde hoogleraar J.P. Versteeg geeft zijn recensie in *Wapenveld* zelfs de titel 'Het beste kerkelijke rapport, ooit verschenen' (DWV 16.10.1986: 634).

[350] P. de Vries (1956) is in 1982 gemeentepredikant in Zwartebroek.Terschuur (daarna te Opheusden, Elspeet, en Waarder). In 2005 wordt hij parttime universitair docent hermeneutiek en theologie van het Oude en Nieuwe Testament aan het Hersteld Hervormd Seminarie (verbonden aan de Vrije Universiteit van Amsterdam).

[351] De presentatie van het boek is op 17 mei (DWV 23.5.1985) en al op 22 juli schrijft P. de Vries het hoofdbestuur dat hij zijn bezwaren in bredere kring zal verspreiden (De Vries 1986: 171 e.v.). Op 18 augustus plaatst hij een lang artikel in de *Hervormde kerkbode voor de Veluwe* waardoor een polemiek publiek wordt.

waarschijnlijk nooit een eindtekst zijn gekomen. Het gesprek met de bevindelijke flank ligt in deze tijd extra moeilijk vanwege het ontstaan van hun eigen blad en activiteiten. Wanneer echter in 1986 het blad *Kontekstueel* verschijnt, opent de redactie direct met een gesprek over de gereformeerde hermeneutiek. Vanaf het begin worden hier standpunten gepresenteerd die veel verder gaan dan de studie van Den Boer. Dan blijken niet alle open bonders de vrouwelijke ambtsdrager volledig af te wijzen.

Hermeneutische sleutels

De verschillen tussen de boeken van De Vries en Den Boer illustreren helder het verschil van inzicht op hermeneutisch vlak in de periode vóór 2000, dat sterk doorwerkt in keuzes rond de vrouw in het ambt. Omdat binnen de Gereformeerde Bond het Schriftgezag zo centraal staat, vormt dit een sleutel tot inzicht in de interne verscheidenheid. Debatten over andere thema's kunnen vaak worden herleid tot het omgaan met het verstaan van de Schrift.[352]

In het debat over de methode van Schriftuitleg presenteert het bestuur met de studie van Den Boer een nieuwe formulering. Er worden vier hermeutische sleutels aangereikt: (1) De Schrift is openbaring van de levende God en daarom gezaghebbend. Dit vraagt een 'gelovige luisterhouding waarin onderworpenheid aan het gezag van de Schrift als (…) Woord van God de diepste intentie is' (Den Boer 1995: 27).[353] (2) Ook is de Schrift in een andere historische en culturele context ontstaan. De letterlijke betekenis in die tijd en situatie is van belang maar vooral 'de diepste bedoelingen van God met de mens en de samenleving' (Den Boer 1995: 15). Onze eigen situatie dicteert echter niet wat uit de Schrift relevant is. (3) De Schrift wordt gezien als een eenheid in verscheidenheid. Oude en Nieuwe Testament hebben elk een eigen accent inzake de openbaring van God. Het heil voor Israël bevat beloften die in het Nieuwe Testament in Jezus Christus zijn vervuld maar niet opgeheven. (4) De Schrift moet worden gelezen vanuit het centrum: de trinitarische openbaring van God en Zijn verbond. De periferie (omtrek) mag niet om subjectivistische redenen worden geëlimineerd maar klinkt mee in juiste proporties. In dit opzicht wijst de studie nadrukkelijk op het niet wegredeneren van 'zwijgteksten' uit de Bijbel.

De Vries legt meer accent op het formele Schriftgezag. Cultuurpatronen uit de Bijbel mogen niet te snel als historisch worden afgedaan. Sterk benadrukt hij het begrip

[352] Te denken valt aan het in 2009 opgelaaide debat over schepping en evolutie. De aanleiding was de onrust over uitspraken van G. van den Brink, hoogleraar vanwege de Gereformeerde Bond, die in een briefwisseling in het *Reformatorisch Dagblad* met de creationist T. Mortenson uitsprak evolutietheorie te accepteren Op de Jaarvergadering 2009 stellen verontruste predikanten hierover vragen, hetgeen leidt tot een interne vertrouwelijke studiedag (december 2009) en een aantal publicaties (een katern in *De Waarheidsvriend* van 26.8.2010 en een themanummer van *Theologia Reformata,* dec. 2010) om op diverse fronten het vertrouwen te herstellen.

[353] 'De waarheid van de Schrift kan nooit voor het forum van de menselijke rede worden aangetoond. De Schrift bewijst zichzelf in haar waarachtigheid, betrouwbaarheid en onfeilbaarheid doordat zij in de kracht van de Geest beslag legt op de mens' (Den Boer 1985: 13).

'scheppingsordeningen'.[354] De vierde hermeneutische sleutel wijst hij af omdat deze sterk is beïnvloed door de theoloog Karl Barth.[355] Hij bepleit daartegenover een andere hermeneutische regel, namelijk dat het in de Schrift gaat om de diepste nood van de mens en de enige weg tot behoud: bekering en geloof. Het ontbreken daarvan in de studie van Den Boer noemt hij een 'ernstige nalatigheid'.[356] Als dit niet wordt benadrukt, zal de betekenis van de Schrift op den duur worden bepaald door wisselende vraagstellingen vanuit de mens.

In *Kontekstueel* geeft Graafland (1987) aan dat ook het Nieuwe Testament bezien moet worden in relatie tot het cultuurpatroon van die tijd. Verder wil hij elke vorm van traditie voortdurend toetsen. Anderen gaan in de loop van de tijd veel verder zoals W. Dekker (1995) die meer nadruk legt op de tijdgebondenheid van Bijbelteksten en de notie dat de Geest in de loop der geschiedenis nieuwe inzichten laat zien in de Schrift.[357]

De vrouw in het kerkelijk leven

Den Boer beziet de positie van man en vrouw vanuit het geschapen zijn naar het 'beeld van God'. Feitelijk gaat het om een schepping van de mens in twee vormen: mannelijk en vrouwelijk (Gen. 1: 27). In de gezamenlijke taak is er verscheidenheid. De mens is 'hulpbehoevend' en ontvangt een vrouw als 'hulpe-tegenover' (Gen. 2: 18). Er is sprake van differentiatie in taken waarbij de man meer leidende en de vrouw meer verzorgende taken heeft maar dit is niet exclusief: beiden zijn beeld van God. Hun verhouding valt te typeren als

> 'een afspiegeling van de verhouding tussen God en zijn volk, een verbondsverhouding, die grondpatroon is voor alle intermenselijke verhoudingen. In het Nieuwe Testament is dat de verhouding tussen Christus en Zijn gemeente. Daar is sprake van regeren door te dienen (bij Christus en de man) en van dienen en daardoor mee-regeren (bij de gemeente en de vrouw).' (Den Boer 1985: 43).

Vanuit dit centrale punt leest Den Boer teksten waarin Paulus naar het begrip 'scheppingsorde' verwijst. De Vries onderschrijft de hoofdlijn van dit betoog maar benadrukt

---

[354] De Vries 1986: 49.50. Het Nieuwe Testament bevestigt juist de situatie die er 'van den beginne' was.

[355] Het betreft het relativeren van de scheppingsorde. 'Het is typisch Barthiaans de schepping, en daarmee ook de scheppingsordeningen, ondergeschikt te maken aan de genade en de verzoening. Het zal duidelijk zijn dat zo'n visie diep ingrijpende gevolgen heeft (…)'. Dat verklaart dat in deze studie de scheppingsordeningen in de schaduw komen te staan, hoewel in het boek 'nog tal van uitspraken staan (…) die volledig met Schrift en belijdenis in overeenstemming zijn' (De Vries 1986: 37). Hij stelt dat de auteurs naar zijn mening op twee gedachten hinken (klassiek.gereformeerd en Barthiaans).

[356] De Vries 1986: 53.

[357] Zie de bespreking van het debat tussen Dekker en Graafland in De Leede (1995). Uiteindelijk spitst het debat in *Kontekstueel* zich toe op de aanvaardbaarheid van homoseksualiteit. Over deze thematiek lukt het uiteindelijk ook een studiecommissie vanuit de kring van de Gereformeerde Bond niet om een gezamenlijke visie te publiceren. Een bundel artikelen (Kool 1995) op persoonlijke titel blijkt ten slotte het maximaal haalbare. Hierin ontbreekt elke bijdrage uit de kring van het hoofdbestuur.

hierbij begrippen als onderdanigheid, scheppingsorde en de gezinstaak van de vrouw.[358] Den Boer plaatst ongelijkheid en onderdanigheid sterk in het teken van de zondeval (Gen. 3: 16). De ontwrichting in de Schepping, ook in de man-vrouwrelatie, blijft doorwerken maar is 'in Christus' ten principale opgeheven.

Opmerkelijk is het verschil tussen beide auteurs inzake overige oudtestamentische gegevens: Den Boer maakt met nadruk melding van minder bekende gedeelten waar de vrouw een actieve rol vervult,[359] hetgeen bij De Vries ongenoemd blijft. Wel stelt Den Boer dan direct, dat het publieke leiderschap van mannen in het Oude Testament een orde van God is, die niet alleen valt te verklaren vanuit de patriarchale cultuursituatie van die tijd.

Vanuit het Nieuwe Testament onderstreept Den Boer de opmerkelijk grote rol die vrouwen hier hebben.[360] De kern van dit nieuwtestamentische 'eerherstel aan de vrouw' is voor hem de constatering van Paulus dat 'in Christus gedoopt' het onderscheid tussen man en vrouw wegvalt, 'want gij zijt allen één in Christus Jezus' (Gal. 3: 27-28). De vrouw doet voluit mee zonder dat dit alle onderscheid opheft. 'Het betekent (...) dat elke verscheidenheid alleen maar recht van bestaan heeft binnen de in Christus en Zijn Geest gegeven eenheid van man en vrouw en op basis van de door God in zijn Schepping gelegde orde' (Den Boer 1985: 90). Als dan wordt gekeken naar uitspraken van Paulus over het zwijgen van de vrouw in de gemeente (1 Kor. 14 en 1 Tim. 2) moet Galaten 3 als 'brandglas' dienen. De fundamentele gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen omvat ook dat beiden gaven ontvangen tot opbouw van de gemeente. Tegelijkertijd leidt het onderscheid in roeping tussen man en vrouw tot het handhaven van de visie dat de vrouw 'in de officiële leeroverdracht (…) geen actieve rol zal spelen' (Den Boer 1995: 114). Naast 1 Tim. 2 baseert hij dit op de mannelijke taken in de eredienst in het Oude Testament en de apostelen die Jezus aanstelde.[361]

In de uitwerking voor het gemeenteleven handhaaft Den Boer een spanningsvolle relatie tussen enerzijds de 'charismatische geleding van de gemeente' en anderzijds het apostolische ambt dat de bediening van de verzoening omvat. Dit laatste komt van boven en gaat aan de gemeente vooraf. Deze functie wordt later de 'opziener' genoemd, die tevens de Woordbediening verzorgt. Den Boer concludeert als belangrijkste grondlijn uit de Schrift, dat mannen en vrouwen beiden in de gemeente dienen. Ook al zijn vrouwen niet in het opzienerschap ingeschakeld, toch participeren zij via de charismata in de gemeente.

---

[358] Zie De Vries 1986: p. 22, 23, 29 en 35.

[359] Dit betreft met name het toekomstvisioen waarin (jonge) vrouwen na uitstorting van de Geest zullen profeteren (Joël 3: 28) en de actieve participatie van vrouwen via zang en muziek in de tempel (eredienst) (Den Boer 1985: 49.51).

[360] Een plaats in de geslachtsregisters van Jezus en zijn respectvolle omgang met vrouwen, hun participatie in de kring van volgelingen van Jezus en hun actieve rol in de christelijke gemeente.

[361] Het niet mogen spreken is moeilijk aanvaardbaar als uitleg van 1 Kor. 14 omdat kort daarvoor (1 Kor. 11) sprake is van 'bidden en profeteren' door vrouwen in samenkomsten. Den Boer ziet het zwijgen hier als een ordemaatregel en niet als absoluut gebod. In de context van 1 Tim. 2 lijkt dat anders te zijn omdat Paulus hier ter onderbouwing zowel naar de schepping als naar de zondeval verwijst. Den Boer noemt dit wel 'tijdgericht' maar niet tijdgebonden (idem: 114).

Als concretisering naar de eigen context verzet hij zich tegen een ideologisch gelijkheidsstreven maar geeft ook aan dat van zowel mannen als vrouwen inzet mag worden verwacht 'in de opbouw van de gemeente en voor het werk in evangelisatie en maatschappelijke dienstverlening in de ontkerstende samenleving' (Den Boer 1985: 182). Ambtelijke taken voor vrouwen wijst hij af tenzij het een verdere differentiatie binnen het diakenschap zou betreffen, buiten het ambt. Verder moeten kerkenraden zich actief inzetten om de gemeente te leiden tot mondigheid en volwassenheid. Dit betekent een sterk accent op vorming en toerusting in de gemeente en zoeken naar een harmonieuze inzet van mannen en vrouwen bij al het werk. Enigszins retorisch sluit Den Boer af met de veronderstelling dat er voor theologisch geschoolde vrouwen 'toch zeker voldoende taken en opdrachten op het terrein van onderwijs, het pastoraat, het apostolaat en het diakonaat te vinden zijn, waardoor zij waardig en vruchtbaar kunnen dienen?' (Den Boer 1985: 188).

De Vries gaat niet nader in op de concretiseringen van Den Boer maar benadrukt verschillende keren het gegeven dat de vrouw in de gemeente taken mag doen die in de lijn van het moederschap liggen: zondagsschoolwerk, kinderevangelisatie en zorgtaken. Daarnaast noemt hij ook nog het onderwijs in de persoonlijke sfeer.[362]

In gezin en maatschappij

Beide studies (Den Boer en De Vries) gaan vrij kort in op de bredere taak van de vrouw in gezin en maatschappij. Voor De Vries staat dan de 'scheppingsorde' centraal waarbij zij zich richt op de taken in het verlengde van het moederschap. Den Boer krijgt van hem het verwijt te weinig aandacht te besteden aan het moederschap van de vrouw als eerste roeping. Zelf komt Den Boer vanuit een ander motief tot de tegenovergestelde conclusie. Vanuit Gen. 1:27 geldt dat man en vrouw beiden 'naar Gods beeld' zijn geschapen. Dan is het echtgenote en moeder zijn wel een specifieke roeping maar die roeping gaat hierin niet volledig op. 'Haar mens-zijn als vrouw (…) zal zich ook buiten haar gezin of (…) huwelijk zodanig kunnen openbaren, dat het leven daardoor enorm verrijkt wordt' (Den Boer 1985: 42). Een uitsluitend patriarchaal, traditioneel rolpatroon wordt afgewezen en zowel man als vrouw heeft elk een rol te vervullen in kerk en samenleving.

De visie van Den Boer op de maatschappelijke rol van vrouwen lijkt maar beperkt door te dringen binnen de eigen vrouwenbond. De jubileumbundel *Geroepen als vrouw* heeft vooral oog voor aspecten van het huwelijksleven, inclusief de opdracht voor de oudere vrouw het huwelijk fris te houden.[363] In de gemeente functioneert de vrouw met 'een open oog (…) voor elkaar en tot dienen bereid' (Guyt-Guyt 1992: 180). Individualisering komt dan in beeld want dat speelt als een gescheiden vrouw zich zou willen ont-

[362] De Vries 1986: 29, 33 en 34. Volgens hem zijn uitzonderingen op de regel als er een politiek.maatschappelijke crisis is (Deborah in Richt. 4) of in de burgerlijk.sociale sfeer waarbij de 'vrouw des huizes' het gezag over dienstknechten kon hebben (1 Sam. 25): 'De arbeid die ze mag verrichten is moederlijk van aard' (idem: 29).

[363] Guyt-Guyt en Meijwaard-Fuite 1992. Ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de Hervormde Vrouwenbond op gereformeerde grondslag.

trekken aan de gemeenschap: 'Zij heeft zich voorgenomen, toen ze naar dit grote dorp verhuisde, zich met niemand te bemoeien en een ander hoefde zich ook niet met haar te bemoeien.' (idem: 184).

Een bredere ontplooiing wordt niet afgewezen wanneer de geestelijke en persoonlijke vorming, ingevuld met gebed, persoonlijk bijbellezen en kringwerk, er niet onder lijden. Ook gewone ontspanning en vriendschap mogen in het leven van een christenvrouw een plaats hebben. Het enige dat niet wordt uitgediept is de mogelijkheid van betaald werk. Dat lijkt een taboe te zijn dat alleen in de introductie wordt aangestipt als iets buiten de eigen kring. Na de Tweede Wereldoorlog is men gaan spreken over 'werkende vrouwen': 'Alsof vrouwen voordien altijd geluierd hadden!'[364] Het bijbelse motto 'Gij geheel anders' wordt ingevuld met dienst aan elkaar, hetgeen tegenover het nieuwe gebod staat: 'de dienst aan zichzelf' (idem: 11). Het uitstellen van het krijgen van kinderen bijvoorbeeld om als tweeverdieners een dure woning te kunnen bekostigen, wordt betreurd. Wassinkmaat-Van Strien stelt ten aanzien van emancipatie: 'We behoeven ons niet minderwaardig te voelen als wij bijvoorbeeld niet aan het arbeidsproces deelnemen' (idem: 200). De vrouwenbond houdt duidelijk de traditionele waarden voor het vrouw-zijn vast.

Ook in *De Waarheidsvriend* klinkt veelal dezelfde grondtoon.[365] In een artikelenserie 'Eva wie ben je' zegt M.A. Buitink-Heijblom[366] over de huwelijksrelatie:

> 'wil een vrouw op een bijbelse manier een hulpe tegenover haar man zijn, dan zal zij haar plaats moeten kennen: niet bevelen of verbieden, maar helpend de hand bieden bij het maken van de juiste keuze. Als een man een keuze gemaakt heeft en deze naar eer en geweten voor God kan verantwoorden, moet een vrouw die situatie accepteren. Dit kan voor haar moeilijk zijn als die keuze van de man tegen de eigen ideeën van de vrouw ingaat. (…) Toch kunnen zich gevallen voordoen dat een vrouw er goed aan doet als ze op een juiste wijze ingrijpt in de 'planning' van haar man' (DWV 23.3.1995: 195).

In het laatste artikel (DWV 30.3.1995: 212) stelt zij nadrukkelijk dat een vrouw wel haar talenten mag gebruiken maar dat werken voor extra luxe bijbels niet verantwoord is. Tukker-Terlaak legt in 1999 de relatie tussen de gehuwde vrouw en Sara, die 'in principe meestentijds in de tent zal zijn' (1999: 214) omdat de eerste levenstaak die van echtgenote en moeder is. Hierbij plaatst recensent C. van Sliedregt[367] een voorzichtig kritische

---

[364] De auteurs verwijzen naar hun 'moeders en grootmoeders, die vaak een groot gezin te verzorgen hadden en amper wisten hoe ze moesten rondkomen met het karige loon (…). Voor hen was naaien, breien en stoppen geen hobby, maar bittere noodzaak' (idem: 8)

[365] Meestal wordt in *De Waarheidsvriend* eenzelfde opstelling bepleit, met name in de artikelen van A.A. Korevaar die in de periode 1986.1995 opvoedkundige artikelen schrijft zoals 'Gaan onze kinderen naar de crèche?' (DWV 9.6.1988). In een kritische bespreking van het emancipatiebeleid dat de overheid voor het onderwijs wil introduceren, begeleid door de Stichting 'Marie wordt wijzer', stelt hij: 'Het huidige emancipatiestreven stelt de scheppingsordinantie op zijn kop. De oorsprong is een totaal onbijbelse visie op de verhouding tussen man en vrouw en de maatschappelijke positie van de vrouw. Tot in het absurde moet 'het aan elkaar gelijk zijn' van man en vrouw worden doorgedreven' (DWV 3.4.1986: 218).

[366] Deze theologe en predikantsvrouw heeft hierover in 1994 een lezing gehouden op de hervormd.gereformeerde predikantsvrouwencontio.

[367] Van Sliedregt publiceerde in 1980 het boek *Vrouw in kerk en samenleving.*

noot in *De Waarheidsvriend*: 'hoe verhouden het "bijbelse rollenpatroon" en ons "traditionele rollenpatroon" zich tot elkaar? Kan daar zomaar een is-gelijk-teken tussen gezet worden?' (DVV 18.5.2000: 338). Hij mist een contextuele exegese die nodig is bij het doen van vergaande uitspraken.

Signalen van een heel andere opstelling zijn feitelijk alleen te vinden in artikelen van het hoofdbestuurslid J. Maasland in zijn rubriek 'Uit de pers'. Illustratief is de kritiek uit vrijgemaakte kring op een boek van E.A. de Boer (1990) over de

> 'verschuivende visie op de taak en verhouding van man en vrouw. (…). Zitten wij niet vast aan een verouderd maatschappelijk model, zo wordt vooral door jongeren gevraagd? (…) Is onze levensstijl ouderwets of Schriftuurlijk? Ds. De Boer geeft aan dat juist ook in het denken over de verhouding man-vrouw vervreemding in de hand kan worden gewerkt. (…) Veel ervan is te herkennen ook in onze eigen gemeenten. De vragen liggen veelal op hetzelfde vlak, zeker bij studerende en zich breder ontwikkelende jongeren' (DWV 14.2.1991: 107).

Maasland onderkent wel het bezwaar (geuit in *De Reformatie*) dat jongeren bij een open benadering met vernieuwende ideeën aan de haal kunnen gaan maar vindt dat dit 'niet in alle opzichten echt hout snijdt. Als wij ervan overtuigd zijn dat we ons gemeentelijk leven voluit en tot in de kleinste zaken toe Schriftuurlijk hebben ingevuld, dan hoeven we toch niet zo onrustig te worden en verkrampt te geraken als jongeren en/of ouderen bij onze gemeentelijke praktijk hun vragen stellen?' (idem: 107)

Een ander thema dat de positie van de vrouw sterk raakt is de visie op gezinsvorming waarover in de periode 1978-2000 regelmatig wordt gepubliceerd. Het predikantsechtpaar Hoek-van Kooten voert – in navolging van de ethicus Velema – een pleidooi voor de acceptatie van anticonceptie in het kader van de gezinsvorming (2.2.1978, 4.1.1979, 11.1.1979). De studie van meisjes wordt gestimuleerd evenals het zich als gehuwde vrouw 'bewegen in allerlei verbanden buiten het gezin' (Hoek en Hoek-Van Kooten 1985: 16). Waarschijnlijk is A.B.F. Hoek-van Kooten hiervan het meest bekende rolmodel in de kring van de Gereformeerde Bond: predikantsvrouw, arts en docent, politiek actief (RPF), veelgevraagd spreker over vragen op medisch-ethisch vlak en over liefde en relaties. Binnen *De Waarheidsvriend* wordt het thema gezinsvorming hierna overgenomen door de Katwijkse huisarts J.H. ten Hove, die sterker pleit voor natuurlijke vruchtbaarheidsmethoden (Ten Hove 1981: 68).

4.6.3 Positie van de vrouw na 2000

In gezin en maatschappij

Het verrichten van betaald werk komt in de onderzoeksperiode tot 2012 nauwelijks aan de orde. De meeste aandacht gaat uit naar het positief stimuleren van de zorgende moeder.[368] Eenmaal wordt hiertegen geprotesteerd via een ingezonden brief. Een wer-

[368] Zo schrijft in 2010 de hoofdredacteur van *De Waarheidsvriend*, T. van de Waal*:* 'Het wordt tijd voor een Taskforce OuderschapsverlofPlus. Met een voorzitter die vrouwen – én mannen – oproept om nog eens goed te kijken naar de bijdrage die ze in eigen huis kunnen leveren. Het zou een gezond geluid zijn. (…) Goed voor een land dat het risico loopt lichamelijk uitgeput en geeste-

kende moeder[369] reageert met de stelling dat haar kinderen geen nestwarmte tekortkomen. Dat was eerder wel gezegd door hoofdbestuurslid H. Russcher tijdens één van de ambtsdragersvergaderingen van de Gereformeerde Bond over het thema 'Kerk, gezin, school'. Vanuit de toegenomen individualisering en emancipatie stelt hij dan:

> 'De druk op de vrouw om buitenshuis te gaan werken en haar eigen inkomen te verwerven is sterk toegenomen. Het gevolg is dat kinderen vaak al op zeer jonge leeftijd worden opgevangen in crèches en kinderdagverblijven. Op deze manier komen kinderen al op zeer jonge leeftijd nestwarmte tekort. Het is immers moeder die in het gezin een klimaat van rust, orde, geborgenheid en gezelligheid schept. Zij is de "ziel" van het gezin (W. Aalders)' (DWV 14.11.2002: 227).

Hij vreest dat deze 'sleutelkinderen' probleemkinderen worden en het gezinsverband verzwakt. Lagerwerf-Vergunst zegt hierover:

> 'Ik moet bekennen dat ik, als buitenshuis werkende moeder van drie kinderen, iedere keer wanneer ik een dergelijke opvatting lees onaangenaam getroffen ben. Niet omdat ik een ander het recht wil ontnemen een dergelijke opvatting te huldigen. Wel omdat ik meen dat deze opvatting niet per definitie recht doet aan die gezinnen, waarin vader en moeder de verantwoordelijkheid ten opzichte van gezin en maatschappij, beide terreinen waarop we dienstbaar mogen zijn aan het Koninkrijk van God, gezamenlijk dragen' (DWV 5.12.2002: 10).

Haar pleidooi om in een artikelenserie uit te werken hoe hiermee positief kan worden omgegaan, wordt pas tien jaar later opgepakt. De titel van de zesdelige serie luidt veelzeggend: 'Vrouw + gezin = werken?' Hoofdbestuurslid P.F. Bouter constateert dat er sprake is van een omslag in eigen kring:

> 'De 'werkende vrouw' was dertig jaar geleden in christelijke kring een hot item. Vandaag helemaal niet meer. Veel christenvrouwen hebben tegenwoordig in de praktijk naast huwelijk en/of gezin ook een baan. Is het verzet tegen de (getrouwde) vrouw met een betaalde baan ten onrechte gevoerd? Was het een weerstand tegen het onbekende en nieuwe (…)? Of zijn wij veranderd? Zijn we goed gaan vinden wat we toen als verkeerd zagen?' (DWV 1.3.2012: 6).

Bouter zet op een rij wat men destijds liever niet kwijt wilde raken (liefde en aandacht binnen het gezin) of juist vreesde (druk op het huwelijk, huwelijksontrouw, toenemend materialisme, minder tijd voor kerk en geloof en minder vrijwilligerswerk). 'Al deze zorgen blijken in de praktijk volop voor te komen' (idem: 7). Met een metafoor van de schrijver Walter Scott geeft hij aan dat een sterke rivier niet tegengehouden kan worden maar wel gekanaliseerd. Hij pleit daarom voor een vorm van 'kerstenen' van het dagelijkse leven. Daarvoor geeft hij in volgorde van belangrijkheid vijf criteria: (1) De omgang met God en de roeping om naar Zijn beeld te leven staat voorop. (2) Daarna volgt de

---

lijk leeg te worden. (...) En laten ze [de moeders, TvdL] op verjaardagen en waar dan ook vooral met trots vertellen dat ze kinderen opvoeden: werk dat onbetaalbaar is' (DWV 20.5.2010: 19).

[369] Geschreven door E.F. Lagerwerf-Vergunst. Deze werkende moeder (geb. 1964) is in de kring van de Gereformeerde Bond geen onbekende: jurist, docent strafrecht, plaatsvervangend lid van de *Commissie Gelijke Behandeling* (1995.2004), predikantsdochter en zuster van de net aangetreden algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond. Hierna is zij van 2007.2011 lid van de Eerste Kamer, namens de ChristenUnie. Bron: http://nl.wikipedia.org/wiki/Flora_Lagerwerf-Vergunst (opnamedatum 30.5.2012).

eenheid met en de steun van de vrouw aan haar man. (3) Op de derde plaats moet het gezin en eventuele kinderen voorgaan boven het werk. Kinderen voortbrengen en opvoeden is een hoge roeping. Dat 'moet je niet klakkeloos uitbesteden aan een crèche.' Het geldt ook de man, 'al heeft de vrouw zeker in de eerste jaren een bijzondere taak (...) Het kan [van beiden, TvdL] een diepe innerlijke verandering vergen om je persoonlijke verlangens, talenten, carrière (tijdelijk) op een lager pitje te zetten' (DWV 15.3.2012: 8). Criterium (4) is: inzet voor de kerk, direct gevolgd door (5) de hulp en zorg die nodig zijn bij familie, vrienden en bekenden. Bouter sluit zijn artikel af met een duidelijke oproep: 'De situatie van deze tijd geeft een nieuwe roeping om echt als christen te leven. De grote tegenstelling is dan niet: mag ik werken of niet? (…)'. Het gaat erom als vrouw de weg met God zo te gaan dat je anderen tot zegen bent. Dat kan als zij 'haar leven in de juiste rangorde brengt: eerst God, dan man en gezin, dan werk.' Wie werkt, moet deze baan hebben 'in Christus', hetgeen ook zelfverloochening vraagt 'om op de goede momenten nee te zeggen' (idem: 9).

Opvallend is de gedeeltelijke omslag in het spreken over de werkende vrouw. Na een lange tijd van formele afwijzing en zwijgen over deze optie blijkt die te zijn ingeburgerd. Tegelijkertijd wordt de normatieve invalshoek gehandhaafd. Nu stelt men niet het vanzelfsprekend thuisblijven centraal maar een geheel van afwegingen voordat iemand op een verantwoorde manier betaald werk kan verrichten. Het leven is dus ingewikkelder geworden. Door het plaatsen van een aantal ervaringsverhalen maakt de redactie duidelijk hoe zij dit keuzeproces ziet. Hoger opgeleide vrouwen uit eigen kring blijken verschillende keuzes te maken met betrekking tot wel of niet werken als er kinderen zijn. Betaald werk is geenszins het hoogste ideaal voor de vrouw.[370]

Vrouw, kerk en ambt

Aangaande de vrouw in het ambt is er vanuit het hoofdbestuur tot 2012 weinig nieuws. Het meest opvallend is de weigering om het thema op de agenda te zetten (2006) en de ongewijzigde herdruk van de studie van Den Boer (2007). Dat wijst erop dat de standpunten van het hoofdbestuur niet veranderen. Tegelijkertijd zijn er heel wat signalen die aangeven dat er meer aan de hand is. Dan betreft het kritiek van buitenaf (een synodepreses) en van binnenuit (van open bonders) op het standpunt van de Gereformeerde Bond. Verder komen er van het grondvlak af en toe signalen over het aanvaarden van vrouwelijke ambtsdragers. Beide signalen worden kort besproken.

[370] Een viertal moeders illustreert de grondlijnen van Bouter: een in deeltijd werkende psychologe is uit roeping voor het gezin gestopt met werken; voor een basisschoollerares die twee dagen voor de klas staat, is stoppen financieel niet haalbaar; een universitair docente weet het gezin met twee drukke banen (in drie en een halve dag per week) te combineren en ten slotte heeft een iets oudere vrouw (theologe, vier kinderen, twee kleinkinderen) geen betaalde baan gekozen. De laatstgenoemde weet zich 'schatbewaarder' van haar gezin (DWV 22 en 29 maart, 12 en 19 april 2012). De opbouw van deze serie vertoont een duidelijk evenwicht met een bij de visie van Bouter passende afsluiting: er zijn evenveel werkende als niet.werkende moeders aan het woord en de serie eindigt met het voorbeeld van een hoogopgeleide vrouw die nooit voor een betaalde baan heeft gekozen.

De kritiek komt op, als ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Bond door synodepreses Heetderks wordt opgeroepen om niet te verstarren en het thema 'de vrouw in het ambt' opnieuw op de agenda te zetten. Dat zou hij als een zegen voor de kerk ervaren. Hier haakt de open bonder H. de Leede – via een column – in het blad *Wapenveld* bij aan, door te wijzen naar de kloof tussen jonge theologen en de ambtsvisie van de Bond:

> 'Steeds meer aanstaande jonge predikanten, die inhoudelijk-theologisch en spiritueel passen in een brede range van de GB-gemeenten, voelen zich in een spagaat. Zij zijn theologisch-hermeneutisch overtuigd van het goed recht van de vrouw in het ambt, of zitten in hun ambtsleer veel meer op een laagkerkelijk of *evangelical* spoor, waardoor het niet meer zo'n item is. Zij willen graag in de GB-sector van de kerk werken en tegelijk theologisch eerlijk zijn. Studenten ervaren toenemend een kloof tussen gestolde kerkelijke praktijk en de beweging van het maatschappelijk, kerkelijk en persoonlijk leven eromheen' (De Leede 2006: 36)

De Leede stelt dat deze tijd vraagt om een vervolgstudie: 'Wie de beweging van de tijd niet op tijd verstaat, wordt door de tijd ingehaald en zal aan de tijdgeest ten onder gaan' (idem: 36)

Vanuit de Gereformeerde Bond geeft Vergunst een sterk afwijzende reactie. De Leede lijkt de theologische integriteit van jonge vrouwelijke studenten belangrijker te vinden dan de zeggenschap van het Woord. De spanning tussen zorgvuldig luisteren naar de Schrift en het dominante denken in de eigen cultuur moet juist blijven bestaan.[371]

De aanvaarding van de vrouwelijke ambtsdrager wordt het meest zichtbaar wanneer de Utrechtse Jacobikerk dit invoert in 2009. In deze stad waar vanouds de meeste Gereformeerde Bondspredikanten worden opgeleid, wordt deze wijkgemeente gerekend tot de flank van de open bonders.[372] Dit zou drempelverlagend kunnen werken omdat op deze manier velen vertrouwd kunnen raken met het verschijnsel vrouwelijke ambtsdragers.[373] Het hoofdbestuur tracht – via een ongepubliceerde brief – de kerkenraad nog op andere gedachten te brengen.[374] Tevergeefs, omdat die niet de traditionele opvatting van het bestuur over tijdloosheid van de Schrift deelt. Wijkpredikant A. Zoutendijk zegt hierover: 'Bepalend is verder je visie op de Bijbel. (…) Zie je de letterlijke tekst als Gods Woord en daarom tijdloos, of laat je ook meewegen dat de Here God re-

---

[371] 'Dan is dit onderwerp geen losse zwerfsteen, maar zien we een verband met het denken over schepping en evolutie, over homoseksualiteit, over de blijvende waardering van de rustdag – tal van thema's die laten zien dat het Evangelie niet naadloos aansluit bij het dominante denken in een bepaalde tijd. (…) Waar blijft de zeggenschap van het Woord en de leiding van de Heilige Geest in de binding van ons geweten aan het spreken van de Schrift, ook als hiermee ónze persoonlijke verlangens gekruisigd kunnen worden?' (DWV 6.7.2006: 5).

[372] Zij behoren tot de vroege invoerders van de nieuwe berijming en het *Liedboek voor de Kerken*. Missionair is men actief met de steun van de IZB.

[373] Deze dreigende inktvlekwerking blijft bestaan als de Bond met de PThU naar Groningen verhuist en daar getalsmatig voor zijn leerstoelen het zwaartepunt ligt. Ook in Groningen kent de wijkgemeente die tot de Gereformeerde Bond wordt gerekend al vanouds vrouwelijke ambtsdragers.

[374] *Nederlands Dagblad*, 2.9.2009 (laatste wijziging: 22.9.2011, opnamedatum 1.12.2011).

kening houdt met de cultuur en de tijd waarin het Bijbelboek werd geschreven. (…) Wij denken dat Paulus niet een gedragsregel voor alle tijden en culturen heeft gegeven.'[375] In hetzelfde *ND*-artikel constateert W. Dekker (IZB) dat op middellange termijn zeker andere gemeenten zullen volgen. Hij stelt dat op grond van de Bijbel zowel voor als tegen de vrouw in het ambt gekozen kan worden. Laat deze optie ook worden geaccepteerd als goed gereformeerd.

Vergunst roept op tot een blijvend gesprek: 'Laten we het elkaar liever lastig maken door elkaar te bevragen op de wijze waarop we het Woord van God lezen en toepassen. Dan kunnen we verschillend uitkomen, in de erkenning dat we bijbelhoofdstukken met een andere uitlegkundige sleutel benaderen' (DWV 3.9.2009: 5). Met een verwijzing naar de manier waarop de Anglicaanse Kerk het homo-vraagstuk aanpakt, wijst hij een 'tweesporenbeleid' af. In Utrecht is de gehoorzaamheid aan de Bijbel in het geding en het accepteren van tegengestelde visies op een zo essentieel thema dient naar zijn mening geen enkele gemeente en is te postmodern.[376] Bijna geruisloos neemt het aantal gemeenten toe dat de koers van het hoofdbestuur verlaat, vooral in de stedelijke of verstedelijkende contexten.[377] Inzake het vraagstuk van de vrouw in het ambt lijkt de invloed van het hoofdbestuur dus langzaam iets af te nemen.

Terzijde is het zinvol te constateren dat de samenstelling van het hoofdbestuur zelf een mannenzaak is gebleven. De meerderheid van de bestuursleden is predikant. Andere besturen zoals IZB en GZB zijn al vóór 2000 overgegaan tot de introductie van vrouwelijke bestuurders maar bij het hoofdbestuur, dat een publieke kerkelijk rol vervult, is dit op geen enkele manier gethematiseerd.[378]

De interne bezinning op de rol van de vrouw in de kerk blijft nodig. In 2007 brengt het hoofdbestuur een ongewijzigde herdruk uit van de studie uit 1985. Den Boer stelt in een nieuw 'Woord vooraf' dat deze publicatie actueler is dan ooit vanwege het toegenomen opleidingsniveau en het groeiend aantal vrouwelijke theologiestudenten. Dat maakt de vraag naar de 'grenzen voor participatie' (Den Boer 2007: 7) urgenter. De

---

[375] *Nederlands Dagblad* 19.6.2009 (laatste wijziging: 22.9.2011, opnamedatum 1.12.2011), met als titel: 'Vrouwenbesluit' Jacobikerk krijgt navolging.

[376] Hierbij haalt Vergunst de visie van de nieuwtestamenticus N.T. Wright aan dat vanwege de ethische voorschriften rond een heilige levenswandel een tweesporenbeleid op dit terrein onmogelijk is (DWV 3.9.2009: 4.5). Als het dagblad *Trouw* op 3.9.2009 met een vette kop meldt 'Vrouwen. en homokwestie bedreigen bestaansrecht Gereformeerde Bond' wordt de stelling dat het thema homoseksualiteit 'binnen de Bonds.familie (…) minstens zo gevoelig ligt' op geen enkele manier onderbouwd. De vrouwenkwestie is voor de Bond duidelijk urgenter.

[377] Hierover zijn geen onderzoeksgegevens bekend zodat alleen kan worden afgegaan op publieke vermeldingen dienaangaande. In de onderzoeksperiode groeit het aantal gemeenten uit het Jaarboekje van de Bond waar de vrouw in het ambt is toegelaten met ten minste zeven: in Eindhoven (Kruispost,) Utrecht (Jacobikerk), Amsterdam (Jeruzalemkerk), Goudriaan, Ede (Emmaüs.gemeente), Amersfoort (Adventkerk) en Bergschenhoek. Verder kennen Groningen (Martinikerk) en Rotterdam (Delfshaven) dit al langer vanuit hun ontstaan als een niet.specifieke bondswijk.

[378] Een vrouwelijke eindredacteur voor *De Waarheidsvriend* (vanaf 2007) en een groeiend aantal vrouwelijke scribenten zijn de enige veranderingen op dit front.

groei van het aantal kerkelijk werkers vraagt eveneens meer doordenking. Zonder enige onderbouwing stelt hij dat veel vrouwen na hun hbo-studie terechtkomen in diaconale of pastorale instellingen en evangelisatie- en jongerenwerk.[379] Over de toekomst van academisch opgeleide vrouwen wordt niets toegevoegd.

Onderzoek uit 2011 toont aan dat er een grote drempel is voor het aanstellen van een vrouwelijke hbo-theoloog voor pastoraal werk in de gemeente. Dan tellen niet de charismata maar de gevoeligheden rond het ambt.[380] Als enige uitzondering hierop kan de brede acceptatie van de psychopastorale begeleider (PPB'er) worden genoemd. Deze meestal vrouwelijke vrijwilligers hebben wel een plaats gekregen in de pastorale structuur van gemeenten.[381]

Daarnaast blijft *De Waarheidsvriend* het beeld benadrukken van het traditionele vrouwelijke gemeentelid. Zelfs bij de aankondiging van de herdruk van de studie van Den Boer klinkt vooral de oproep dat het zo waardevol is als vrouwen biddend op de achtergrond staan.[382]

Begin 2012 lijkt het hoofdbestuur een nieuwe weg in te slaan op het punt van de vrouw in het ambt. De eigen bezinning wordt voortgezet met de publicatie van de brochure *Mannelijk en vrouwelijk schiep Hij hen. Over man, vrouw en ambt*. Hiermee beoogt de Bond 'een frisse bezinning' te bieden en 'een actuele toespitsing' van de studie van Den Boer (Hoofdbestuur 2012: 6-7). De aanleiding ligt in de stijgende populariteit van een andere hermeneutiek in eigen kring. Daarin valt te sterk de aandacht op de kern, de hoofdboodschap van de Bijbel en de culturele bepaaldheid van de Schrift. In deze brochure en het begeleidende interview met de schrijver, hoofdbestuurslid P.F. Bouter, wordt de nadruk gelegd op het teruggaan naar de Scheppingsstructuur en

---

[379] Later gepubliceerd alumni.onderzoek toont het tegendeel aan (Schultz.Wijnsma 2010, Bijma en Pullen 2009).

[380] Het Jaarverslag 2011 van de Bond meldt hierover: 'Op vrijdag 9 maart was er aan de CHE een interne studieconferentie naar aanleiding van een afstudeeropdracht "De vrouwelijke pastoraal werker binnen de Gereformeerde Bond". Het doel ervan was het doordenken van mogelijkheden voor vrouwelijke pastoraal werkers binnen hervormd.gereformeerde gemeenten in lijn met het boek van ds. C. den Boer (…). Gesproken is over het profiel van de vrouwelijke pastoraal werker. Er was sprake van een goede bezinning, waarvan de opbrengst in de door ds. Van Campen te schrijven brochure verwerkt wordt' (DWV 28.5.2012: 8.9).

[381] De interkerkelijke stichting Psycho Pastorale Toerusting verzorgt hiervoor de opleiding en nazorg door middel van een tweejarige cursus, studiedagen, intervisie en advies aan kerkenraden (www.stichtingppt.nl, opnamedatum 1.12.2011).

[382] De bezinning op de plaats en taak van de vrouwen in de kerk wordt door voorzitter H.J. Lam vanuit de eigen ervaringen toegespitst op hun stille rol op de achtergrond: 'Zelf heb ik het voorrecht gehad in een gemeente groot geworden te zijn waar de dienst van vrouwen niet weg te denken was. Zij droegen de gemeente en met name haar voorgangers in hun gebeden. Zij hadden veel inzicht in de weg die God met een mens gaat. Zij hadden de gave naar een preek te luisteren en die vanuit gereformeerd perspectief te beoordelen. Soms gaven zij advies in het beroepingswerk, als hun daarom gevraagd werd. Trouwens, hoeveel betekenen echtgenotes niet, tot op de dag van vandaag, voor hun mannen die God en Zijn gemeente in het ambt mogen dienen? (DWV 7.2.2008: 5).

scheppingsorde. Het cultuurelement in de Schrift moet niet te belangrijk worden gemaakt.[383]

De gewenste hermeneutische lijn wijkt op onderdelen af van de visie van Den Boer: de bekritiseerde 'trinitarische openbaring' is ingeruild voor het accent op Christus als hart van de Bijbel. Ingrijpender is de verwoording inzake de rol van de culturele context van de Schrift. Bij de toepassing van een tekst geldt: 'Eerst komt de cultuur van de bijbelse tijd aan de orde (…) dan de cultuur van onszelf' (idem: 14-15). Niet de brug van toen naar nu maar de cultuur van toen krijgt alle aandacht. De tekst als geheel inclusief zijn taalkleed en cultuuruitingen bevat Gods openbaring, die vervolgens wordt geconfronteerd met onze tijd.

Benadrukt wordt dat man en vrouw beiden gelijk zijn als beeld van God maar met een verschillende taak: 'Gelijk in geloof, genade, geestesgaven, kracht. Daarbinnen met een eigen plek voor man en vrouw, waardoor zij elkaar in harmonie aanvullen' (idem: 13).[384] Dat staat haaks op het modern-culturele gelijkheidsideaal. Het gaat om een mensvisie waarin 'man en vrouw samen naar Gods beeld zijn geschapen, wel met een verschillende positie, bedoeld om elkaar aan te vullen en een eenheid te worden.' (idem: 43). Het uitdragen van dit hoge ideaal is een vorm van kerstening. 'Het is als een fraai heuvellandschap vol hoogte en uitzichten. Vergeleken hierbij is het gelijkheidsdenken meer een kale vlakte' (idem: 52).[385]

De nieuwe brochure lijkt enige verandering van koers te bevatten waardoor er meer nadruk valt op de verschillen tussen man en vrouw in huwelijk en kerk. De hermeneutische visie wordt scherper afgegrensd tegen een al te snel cultuurgebonden maken van teksten. Opnieuw wordt het ideaal van een nieuwe kerstening genoemd dat zelfbewust mag worden uitgedragen. Opvallend is verder de nadruk in de brochure op het feit dat de Bond met het afwijzen van de vrouwelijke ambtsdragers zowel de kerkgeschiedenis als 'een zeer grote meerderheid' van de wereldkerk aan zijn zijde heeft. Het is de vraag of de argumenten nog overtuigen.[386]

Wanneer *Kontekstueel* in september 2012 de thematiek van 'vrouw en ambt' opnieuw aan de orde stelt, komt men niet meer met elkaar tot een gesprek. De theolo-

[383] Bouter illustreert dit in DWV (23.2.2012) met de relativering van cultuurverschillen, wanneer een jongen verliefd wordt op een meisje uit een andere cultuur. Hij ziet die, maar ziet toch vooral dat meisje. Zo is ook in de Bijbel de omgeving van een tekst helemaal in de boodschap opgenomen.

[384] De voortdurende terugkoppeling naar de scheppingsorde heeft tot gevolg dat het accent dat de studie van Den Boer op de kerntekst uit Gal. 3: 27 legt (dat in Christus er geen onderscheid tussen man en vrouw is) hier uit beeld raakt.

[385] De cultuuromslag vanuit de Franse Revolutie wordt afgewezen als een omslag van christelijk geloof naar ongeloof. Een bezinning op de rol van patriarchale elementen in de Bijbel en de kerkgeschiedenis komt bij Bouter niet aan de orde. Wel is hij positief over ontwikkelingen in de hedendaagse cultuur die meer oog bieden voor de onderscheiden waarden van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Dat biedt een aanknopingspunt om de bijbelse nuances te kunnen uitleggen.

[386] Het is eveneens de vraag hoe de toegezegde 'tweede, meer praktische brochure' van de hand van M. van Campen zich zal positioneren ten opzichte van de publicaties van 1985 (2007) en 2012.

gen gaan niet echt in op elkaars argumenten. De socioloog W.H. Dekker trekt de conclusie dat alle standpunten al vastliggen voordat kerkenraden een bezinningstraject ingaan. Wanneer het ontbreken van vrouwen in de kerkenraad onvrede en vervreemding oproept, heeft een lange discussie geen zin en kan beter direct worden overgegaan tot besluitvorming.

Weging

Op het terrein van de veranderende positie van de vrouwen in de kring van de Gereformeerde Bond is indirect geconstateerd dat de maatschappelijke participatie van vrouwen is toegenomen. Het fenomeen werkende vrouw lijkt te zijn geaccepteerd maar wordt nog steeds normatief beoordeeld. De harmonie met de eigen partner, de zorg voor kinderen en eigenlijk ook het vrijwilligerswerk in kerk en familie horen de prioriteiten van de vrouw te zijn. Individualisering wordt slechts noodgedwongen en in zeer beperkte mate geaccepteerd.

De participatie van de vrouw in de kerk en in de gemeente wordt breed gestimuleerd, maar met een sterke afbakening met betrekking tot het ambt zelf en taken die daar dichtbij liggen. Deze koers is ruim vóór 2000 uitgebouwd in de studie van Den Boer. Het debat met theologen uit de kring van de open bonders over de hermeneutische sleutels blijft doorgaan. In de meest recente publicatie vanuit het hoofdbestuur lijkt zijn hermeneutische visie een nieuw accent te krijgen. Het verschil in taken tussen man en vrouw wordt sterker benadrukt, waarmee het individualiseringsproces op dit terrein sterker wordt afgewezen. Inmiddels gaat een klein deel van de achterban over tot het aanstellen van vrouwelijke ambtsdragers. De invloed van het hoofdbestuur lijkt op dit thema af te brokkelen.

4.7 Samenvatting en conclusies over individualisering op macroniveau

Afsluitend vat ik samen in welke mate de Gereformeerde Bond als beweging op macroniveau te maken heeft met processen van individualisering, bezien voor elk van de vijf onderzochte deelthema's. Dan blijkt hoe in het begin van de 21e eeuw op de ontwikkelingen wordt gereageerd en welke nuances hierbinnen voorkomen. In het bijzonder is er aandacht voor de manier waarop het hoofdbestuur leiding geeft aan de ontwikkelingen in de bestudeerde periode.

Ik sluit het hoofdstuk af met een samenvattende analyse over individualisering op macroniveau. Bij het formuleren van conclusies neem ik de lijnen van de deelthema's samen en ontstaat er een totaalbeeld.

Tevens bekijk ik of dit bronnenonderzoek nieuw licht werpt op de manier waarop de onderscheiden flanken binnen de Bond opereren. Hierbij teken ik direct aan dat de flank van de bevindelijke bonders na 2004 aanmerkelijk kleiner is geworden.

4.7.1 Ontwikkelingen in de stroming van de Gereformeerde Bond

Veranderingen rond ambtelijk gezag

De visie op het gezag van ambtsdragers verandert binnen de stroming van de Gereformeerde Bond niet in de onderzoeksperiode. De visie op het ambt als een 'dienst' wordt

afgewezen, omdat het ambt als 'tegenover' moet functioneren. Ambtsdragers kunnen in de gemeente de vader- en moederrol vervullen. Er is wel oog voor de verscheidenheid in de gemeente. Dit vraagt van kerkenraden meer doordenking; de Bond ondersteunt die door toerusting die zich richt op het 'geestelijk leiding geven'. Er is in beperkte mate aandacht voor de knelpunten die zich kunnen voordoen wanneer deze visie botst met mondigheid en individualisering bij gemeenteleden. Tucht wordt alleen benadrukt met betrekking tot een ambtsdrager die zich laat overdopen.

De laagkerkelijke gedachte dat elk gemeentelid gaven heeft die moeten worden ingezet, wordt onderschreven maar ingevuld vanuit de eigen visie op het ambt. Slechts een enkele theoloog werkt dit uit vanuit het perspectief van de gemeente en het gemeentelid. Vanuit de flanken worden na 2000 geen afwijkende visies aangedragen op dit terrein.

Veranderingen rond liturgie

De Bond heeft te maken met een toenemende verscheidenheid in opvattingen en behoeften op liturgisch vlak binnen de gemeenten. Het hoofdbestuur benoemt dit maar blijft zijn voorkeur herhalen voor een sobere liturgie. Het primaat van de psalmen staat boven alles, evenals de gehechtheid aan de oude psalmberijming (1773). De manco's daarvan worden erkend maar leiden niet tot een heroverweging ten aanzien van de beschikbare nieuwe berijming (1968). Het bestuur stelt een commissie in die bezien moet of een herberijming van 1773 haalbaar is.

Intussen verandert de liturgische praktijk in steeds meer gemeenten. Daarbij speelt de HGJB-bundel *Op Toonhoogte* een belangrijke rol. Deze bundel maakt het mogelijk naast de oude berijming een scala aan liederen in de dienst – of voor de dienst – te zingen uit een liedbundel. Vanuit de flank van de open bonders blijft een tevergeefs pleidooi klinken om het *Liedboek* als alternatief te aanvaarden.

Het hoofdbestuur reikt voor de bezinning in kerkenraden en gemeenten artikelen en een brochure aan. Het constateert dat dit niet het gewenste effect heeft op de gemeente maar blijft zich inzetten deze tendens te veranderen. Het probeert actief de effecten van individualisering op dit terrein tegen te gaan.

Veranderingen rond de binding met de eigen gemeente

Standpunten over perforatie, kerkgang, leerdienst en gemeenteopbouw veranderen feitelijk niet in de onderzoeksperiode. Het hoofdbestuur benoemt sommige ontwikkelingen en koppelt hier activiteiten aan. Dat betreft vooral de zorg over het verminderde kerkbezoek op zondagmiddag of zondagavond. Het ziet een verband met het niet houden van leerdiensten. Dat werkt dubbel negatief. Niet alleen verdwijnt het leren uit de gemeente, ook wordt de tweede dienst een herhaling van de ochtenddienst hetgeen vermindering van opkomst in de hand kan werken. Feitelijk lijkt deze inspanning van het hoofdbestuur weinig effect te hebben.

Ten aanzien van het thema perforatie lijkt zich een feitelijke verandering voor te doen. Het principe wordt nog steeds afgewezen maar de oppositie ertegen is min of meer losgelaten. Interne verscheidenheid wordt wel als kerkenraadsthema behandeld maar het protest tegen perforatie klinkt weinig. Dit is een deelthema waarop de Bond stilzwijgend toegeeft aan de tendens tot individualisering.

Inzake het belang van gemeenteopbouw voor de lokale gemeente blijkt dat de visie hierop, die kort voor 2000 sterk is ondersteund, niet door alle predikanten wordt gedeeld. Incidenteel krijgen tegengeluiden ruimte om aan te geven dat gemeenteopbouw kan leiden tot minder aandacht voor de prediking. Op dit punt wordt niet duidelijk leiding gegeven en is de steun voor gemeenteopbouw – en daarmee voor de inzet van het individu – iets verminderd.

Het hoofdbestuur worstelt met de spanning tussen zijn idealen en de werkelijkheid waarin zich individualisering aftekent. Over het algemeen worden de eigen idealen hoog gehouden en als er op een deelthema iets verandert, is dit meer pragmatisch dan principieel. Vanuit de flanken wordt op dit terrein geen afwijkende visie aangedragen.

Veranderingen in geloofsbeleving

Zowel evangelicalisering als modernisering wordt vanuit de beweging van de Gereformeerde Bond afgewezen. Evangelicalisering is het belangrijkste front en steeds meer aanwezig in eigen kring. Bewust wordt de eigen visie op de verschilpunten met de evangelischen uitgedragen zonder sterk oppositie te voeren. De evangelische richting wordt erkend als een verwante stroming maar de gereformeerde opvattingen verdienen verre de voorkeur.

Een aantal goede zaken van de evangelische beweging wordt overgenomen of niet afgewezen. Een kleine groep predikanten die actiever evangelische opvattingen uitdraagt, wordt hierin niet ondersteund.

Modernisering is minder zichtbaar als discussiethema. Het postmoderne gevoel lijkt wel volop aanwezig onder de jeugd en de HGJB houdt hier in zijn beleid, activiteiten en werkmateriaal rekening mee. Dit roept bezwaren op van een groep predikanten en jeugdleiders waarbij de nadruk ligt op de noodzaak van een heldere geloofsleer en een afkeer van te moderne culturele uitingen. Het hoofdbestuur draagt bij aan de beperking van het conflict maar de spanning tussen de flanken van de Bond blijft hier voelbaar.

Met betrekking tot evangelicalisering wordt vanuit de flanken geen afwijkende visie aangedragen op dit terrein. De geconstateerde beperkte steun voor evangelicale opvattingen is te vinden over de hele breedte van de Bond.

Veranderingen rond de positie van de vrouw

De positie van de vrouw tussen gezin en werk lijkt in de achterban te veranderen. In de hierover gepresenteerde opvattingen vanuit de Bond is het standpunt niet fundamenteel aangepast. De norm is feitelijk gelijk gebleven (prioriteit voor zorgende functie) maar de context van een werkende vrouw wordt wel min of meer stilzwijgend erkend.

De inzet voor de brede participatie van vrouwen in het kerkelijk leven is onveranderd. De grens ligt hier bij de visie op het onderscheid tussen man en vrouw inzake leidinggeven via het ambt. Omdat de kritiek op het eigen standpunt blijft klinken, ook vanuit een klein deel van de open bonders, wordt aan het eind van de onderzoeksperiode de hermeneutische visie opnieuw geformuleerd. Op dit punt lijkt het verschil tussen man en vrouw sterker te worden aangezet vanuit het hoofdbestuur.

Aangezien in een klein deel van de eigen stroming de deur naar vrouwelijke ambtsdragers open gaat, lijkt de invloed van het hoofdbestuur op de ontwikkelingen

vanuit individualisering iets af te nemen. De Bond gaat niet mee met deze veranderingen.

4.7.2 Analyse en conclusies

De ontwikkelingen op macroniveau laten voor de vijf onderzochte deelthema's zowel overeenkomsten als verschillen zien aangaande de mate van individualisering die zich voordoet. Op alle terreinen manifesteren zich maatschappelijke veranderingen die zijn gerelateerd aan individualisering. Dit plaatst de stroming van de Gereformeerde Bond op allerlei punten voor nieuwe keuzes. Zo ontmoeten ambtsdragers meer verscheidenheid in de gemeente en vooral op liturgisch terrein neemt de behoefte aan meer beleving toe. Bij verschillende gemeenteleden verandert de betrokkenheid bij de eigen wijkgemeente en de geloofsbeleving is niet vanzelfsprekend. De positie van de vrouw verandert langzaam, zeker ten aanzien van de deelname aan betaald werk. Vanuit het hoofdbestuur worden deze zaken vanuit een eigen visie aan de orde gesteld. Op deze manier wordt leiding gegeven aan het denken hierover.

De keuze in dit onderzoek om het jaar 2000 als beginpunt te nemen, levert geen harde waterscheiding op tussen de periode ervoor en erna. Vele discussies en vernieuwende standpunten zijn al vóór 2000 aan de orde.[387] Te denken valt aan een nieuwe verwoording van de hermeneutiek, de aandacht voor gaven in de gemeente voor gemeenteopbouw en het streven naar een bredere inzet van de gaven van vrouwen in de gemeente. Na 2000 zet zich geen verandering door.

Opvallend is de keuze van het hoofdbestuur om de interne verscheidenheid in gemeenten bespreekbaar te maken. Dat geldt vooral het liturgisch terrein, maar ook veel breder. Veelal gebeurt dit door het grondig uitleggen van de eigen standpunten en het stimuleren van onderlinge gesprekken hierover. Vanuit het thema 'geestelijk leiding geven' wil het hoofdbestuur inspelen op de nieuwe situatie. Door het onderstrepen van het belang van een goede communicatie met de gemeente wil men negatieve effecten van individualisering in de gemeenten tegengaan. Het betreft heldere identitaire keuzes die in beleidsplannen verankerd kunnen worden. Daarom moeten ambtsdragers hun gemeenteleden toerusten en overtuigen. Via studiedagen, themanummers van en katernen bij *De Waarheidsvriend* levert het hoofdbestuur hier zelf ook een bijdrage aan.

Meestal zijn ambtsdragers de doelgroep van het hoofdbestuur, incidenteel ook de predikanten. Af en toe wordt een theologisch debat over 'geestelijk leiding geven' opgepakt in de vorm van een studiedag of conferentie.

Het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond is op veel terreinen actief. Al wordt het niet zo benoemd, in feite ziet het de individualisering toenemen in de eigen achterban. Veel zaken worden opgepakt om daarin tegenwicht te bieden. Een enkele keer volgt het hoofdbestuur schoorvoetend en op enige afstand de veranderingen in gemeenten (werkende vrouw) of doet het dit impliciet (perforatie). Verder zijn er inter-

[387] Hier blijkt dat de Bond in tegenstelling tot zijn imago al ruim voor 2000 bezig is geweest aspecten van individualisering te verwerken. Door per deelthema systematisch een nulmeting te doen wordt dit helder zichtbaar, ook in contrast tot de onderzoeksperiode zelf.

ne debatten, vooral met de flank van de open bonders (vrouw in ambt) of blijkt er interne verscheidenheid onderling (gemeenteopbouw) te zijn. Op een aantal terreinen worden verschillen groter zonder dat dit echt tot debat leidt (liturgie, evangelicalisering).

Het bestuur lijkt de continuïteit met het verleden na te streven vooral aangaande de eigen oude identiteitspunten. Dit komt nadrukkelijk naar voren rond het 'tegenover' van het ambt, de keuze voor psalmen, het belang van de prediking, de nadruk op leerdiensten en de afwijzing van de vrouw in het ambt. Op enkele thema's lijkt het hoofdbestuur terughoudend te zijn inzake de kleine vernieuwingen die tegen het eind van de 20e eeuw ruimte kregen. Dat betreft de koers van de gemeenteopbouw, het daadwerkelijk gesprek met de evangelischen, de openheid voor de charismata in de gemeente en het pleidooi voor het inzetten van theologisch geschoolde vrouwen. In een enkel geval worden in recente publicaties andere accenten gelegd. Het eigen standpunt over de vrouw in het ambt wordt met een nieuw zelfbewustzijn gepresenteerd. Daarbij krijgt in de hermeneutiek de belevingswereld van de hedendaagse lezer minder ruimte. Dit kan worden gelezen als een poging om op dit terrein individualisering minder ruimte te bieden.

De breuk in de eigen achterban rond het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland lijkt slechts op weinig punten direct door te werken. De Gereformeerde Bond gaat ongewijzigd door in het vernieuwde kerkelijke contact. Wel kan worden gesignaleerd dat het hoofdbestuur vanaf 2004 meer aandacht heeft voor het begeleiden van ambtsdragers die te maken hebben met de verscheidenheid in de gemeente, waarin zij het geestelijk leiding geven stimuleren.

Een tweede verandering na de breuk in 2004 is de gewijzigde verhouding tot de flanken. Door het vertrek van velen uit de bevindelijk-hervormde stroming is deze flank binnen de Bond erg klein geworden. Intussen lijkt het aantal open bonders langzaam te groeien. Zij domineren op de terreinen van jeugdwerk en evangelisatiewerk. Dit leidt aan het eind van de onderzoeksperiode tot een opmerkelijk incident rond een initiatief op de bevindelijke flank. De onvrede over materiaal en activiteiten van de jeugdorganisatie HGJB komt naar boven en leidt tot enige hergroepering. Meegaan met modernisering wordt afgewezen. Ook traditionele opvattingen komen op voor hun goed recht. Op dit punt wordt iets zichtbaar van refoïsering. Het hoofdbestuur van de Bond laveert voorzichtig tussen de flanken. De kleine groep van bevindelijk-hervormden wordt zoveel mogelijk bij activiteiten betrokken maar mag geen splijtzwam vormen. Het hoofdbestuur neemt op allerlei terreinen afstand van opvattingen van open bonders maar blijft tegelijk openstaan voor onderling gesprek en samenwerking.

De invloed van het hoofdbestuur is beperkt inzake het realiseren van gewenste veranderingen of het tegenhouden van ongewenste ontwikkelingen (liturgie, perforatie, revitaliseren leerdienst, evenwichtige positie van vrouwen in de gemeente). De idealen blijven, maar de realisatie ervan stuit op harde grenzen. Het in hoofdstuk 2 geconstateerde falen van de beheersingsstrategie van het hoofdbestuur van de Bond blijkt op de onderzochte thema's eveneens – zij het in mildere vorm – aanwezig. Wanneer er sprake is van verminderde invloed van het hoofdbestuur, verloopt dit proces heel langzaam. In de totale figuratie van de Bond als stroming met flanken is het hoofdbestuur nog steeds

actief met het agenderen van thema's. De verscheidenheid groeit maar op allerlei punten heeft men elkaar nodig en wil men de breedte blijven vasthouden.

Naast allerlei veranderingen zijn er enkele punten waarop individualisering minder lijkt plaats te vinden en waarop ook nauwelijks afwijkende standpunten op macroniveau aanwezig zijn. Dat betreft het accent op het belang van de prediking, de centrale positie van kerkenraden en de relatief grote kerkelijke betrokkenheid in de eigen achterban.

In de volgende hoofdstukken worden de hier besproken thema's nader geanalyseerd vanuit het perspectief van een lokale gemeente, waarna de samenhang tussen macro-, meso- en microniveau aan de orde komt.

5. Individualisering binnen een hervormde gemeente

In dit hoofdstuk introduceer ik de casusstudie en werk die uit in de vorm van een kennismaking met hervormd Ede. Aansluitend presenteer ik in het volgende hoofdstuk de uitkomsten van het hier uitgevoerde onderzoek naar individualisering op mesoniveau.

Allereerst beschrijf ik de zoektocht naar een representatieve casussituatie. Na de verantwoording van de keuze voor Ede worden de identiteit van de onderzochte wijkgemeenten en de belangrijkste onderlinge verschillen aangegeven.

5.1. De keuze van een casusgemeente

De brede onderzoeksvraag nodigt uit tot het inrichten van een descriptieve casusstudie (De Vaus 2000). De binnen de Gereformeerde Bond aanwezige pluriformiteit vraagt om één of meer praktijksituaties waarin deze variatie blijkt. De opzet van het onderzoek op drie niveaus noodzaakt de studie te beperken tot één casus of enkele casussen. Om deze reden is gekozen voor het uitdiepen van één casusgemeente die intern de nodige verscheidenheid kent. Dit garandeert dat de belangrijkste variatie erin voorkomt, terwijl het nadeel van versnippering wordt vermeden. De beperking tot één casus maakt het mogelijk het hele gemeenteleven in de onderlinge samenhang te bestuderen. Dit zal op nomothetische wijze gebeuren: alle aspecten die vanuit de voorafgaande theoretische analyse zijn aangereikt, zal ik binnen de casus in beeld brengen.

De zoektocht naar een geschikte gemeente voor de casusstudie is gestart met het opstellen van criteria waaraan zo'n gemeente zou moeten voldoen. Vooraf zijn zes criteria vastgesteld, waarmee is gezocht naar geschikte gemeenten. Deze criteria zijn:

- Het moet gaan om een middelgrote of grotere gemeente met ten minste twee predikantsplaatsen. Bij een grote gemeente wordt het onderzoek in verband met de beheersbaarheid beperkt tot twee wijkgemeenten.[388]
- De desbetreffende gemeente moet goed binnen de breedte van de Gereformeerde Bond passen en zo voldoende representatief zijn binnen het geheel van de beweging.
- De gemeente dient intern de nodige verscheidenheid te kennen die kenmerkend is voor de stroming van de Gereformeerde Bond. Bij voorkeur is dit zichtbaar in verschillen tussen de betrokken wijkgemeenten.
- Er moet sprake zijn van voldoende interne stabiliteit zodat het onderzoek niet wordt belemmerd door interne processen en hierop evenmin ongewenste invloed zal hebben.
- De gemeente heeft bij voorkeur te maken gehad met de spanningen rond het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland in 2004 en het ontstaan van een hersteld hervormde gemeente.

[388] Binnen de Gereformeerde Bond is de gemiddelde omvang van gemeenten 1,31 fte (predikantsplaatsen *Adresboekje* 2010).

- De gemeente bevindt zich bij voorkeur op een redelijke reisafstand van Ede, hetgeen efficiënt is voor het inschakelen van studenten bij onderdelen van het onderzoek.

Mede op basis van advies van insiders heb ik een totaallijst van 'geschikte gemeenten' gemaakt, waaruit een kleinere lijst van vijf gemeenten uit de regio Ede is ontstaan.[389] Na een eerste contact met de kerkenraden bleken drie gemeenten in principe bereid hieraan mee te werken. Met behulp van een SWOT-analyse heb ik de keuze gemaakt voor de hervormde gemeente Ede als casusgemeente.[390] Ede scoort op alle criteria hoog met uitzondering van de mate waarin zij nadeel heeft van het ontstaan van de hersteld hervormde gemeenten. Voor het onderzoek zijn de spanningen rond Samen-op-Weg in voldoende mate aanwezig.

Bij de definitieve keuze voor Ede als casus is nagegaan of een aantal mogelijke nadelen van deze keuze afbreuk zou kunnen doen aan de validiteit van de uitkomsten. Is Ede echt voldoende representatief? Een krachtig punt is dat Ede al vanaf het begin van het bestaan van de Gereformeerde Bond bij deze stroming betrokken is. De gemeente ligt in de Bijbelgordel en kent intern de nodige verscheidenheid. In de loop van de 20e eeuw is Ede uitgegroeid tot een meer stedelijke gemeente en met acht predikantsplaatsen is zij van één van de grootste gemeenten in de kring van de Gereformeerde Bond. Door het onderzoek te beperken tot twee representatieve wijkgemeenten blijft het beheersbaar.

Een karakteristiek van Ede is dat hier de wijkgemeenten onderling erg zelfstandig functioneren en grote verschillen kennen. Als één van de eerste gemeenten in de kring van de Gereformeerde Bond heeft zij gekozen voor het toelaten van de nodige interne verscheidenheid inzake geloofsbeleving en liturgische gewoonten. In de nieuwbouwwijken ontstaan gemeenten waarin de identiteit duidelijk afwijkt van dievan 'de Oude

[389] Wanneer dit niet lukt, kan het zoekgebied worden vergroot.

[390] De SWOT.analyse leidt uiteindelijk tot een ordening van de geschiktheid per gemeente aan de hand van zeven criteria, uitgedrukt in de score met één tot drie punten. De keuze is uiteindelijk gemaakt tussen drie gemeenten (A, B en C genoemd), waarbij A (Ede) als meest geschikt naar voren komt. In de categorie 'Overige relevante aspecten' scoort Ede hoog omdat haar kerkgeschiedenis vrij goed is beschreven en omdat ik als onderzoeker de nodige ervaring heb met deze gemeente.

Selectiecriteria:	A (Ede)	B	C
1. Middelgroot	++	+++	++
2. Representatief GB	++	+	++
3. Interne verscheidenheid	+++	+	+++
4. Interne stabiliteit	++	++	
5. Situatie rond HHK	+		++
6. Reisafstanden	+++	+	++
7. Overige relevante aspecten	++		
Totaalscore per plaats (punten)	14	8	11

Schema 5: Keuze casussituatie

Kerk'. Dit Edese voorbeeld is in vele plaatsen gevolgd en in de 21e eeuw binnen veel gemeenten herkenbaar.[391]

De situatie van Ede roept de vraag op, of de onderlinge verhoudingen tussen de wijkgemeenten niet te ver zijn uitgekristalliseerd om representatief te kunnen zijn. Een eerste oriëntatie op dit punt toont, dat in Ede per wijkgemeente dezelfde bezinningspunten en processen spelen als elders rond de identiteit van de wijk. Bij de evaluatie van de uitkomsten zal opnieuw op dit punt worden ingegaan.

Een ander mogelijk nadeel van hervormd Ede is dat daar de stroming van bevindelijk-gereformeerde bonders verhoudingsgewijs erg klein is geworden. Mogelijk is dit na 2004 nog verder versterkt. Dit wordt ondervangen door de keuze voor de Oude Kerkgemeente in dit onderzoek waardoor in ieder geval een aanzienlijk deel van de traditionele flank van de gemeente zichtbaar wordt. Als contrast hiermee wordt een tweede wijkgemeente gekozen die tot de stroming van de open bonders kan worden gerekend. Dit is de Bethelgemeente geworden, die grotendeels in een nieuwbouwwijk van Ede ligt en voorzichtig de nodige vernieuwingen heeft ingevoerd.[392]

Het feit dat ik in het verleden enige tijd persoonlijk actief ben geweest als lid van de hervormde gemeente Ede, lijkt eerder een voordeel te zijn dan een bezwaar. Het geeft een zekere vertrouwdheid met de lokale situatie en valt bovendien buiten de gekozen onderzoeksperiode.[393]

De samenwerking met de Edese wijkgemeenten is gestart met het opstellen van een onderzoeksprotocol en het instellen van een begeleidingscommissie. Hierdoor is een situatie geschapen waarin het onderzoek de volledige medewerking van de wijkgemeenten heeft.

De feitelijke dataverzameling is in december 2010 gestart met het inschakelen van twee studententeams voor onderzoek van respectievelijk het meso- en het microniveau. De te gebruiken dataverzamelingsmethoden zijn vooraf doorgesproken met de begeleidingscommissie waarbij gezocht is naar consensus over de optimale aanpak. De definitieve vragenlijsten hebben hun instemming verkregen.

---

[391] P.J. Vergunst (mail februari 2010) maakt onderscheid tussen gemeenten waar interne verscheidenheid al veel langer speelt (Bodegraven, Ede, Huizen, Kampen, Katwijk, Veenendaal, Wezep) en gemeenten waar dit meer recent de praktijk is geworden of waar men zich enigszins in deze richting beweegt (Barneveld, Hardinxveld.Giessendam, Nieuwerkerk, Nijkerk, Oldebroek, Papendrecht, Woudenberg, IJsselmuiden). In Nijkerk heeft dit eind 20e eeuw zelfs tot een splitsing in twee aparte 'bondsgemeenten' geleid.

[392] Enkele andere wijkgemeenten van Ede blijven buiten beschouwing , omdat zij relatief gezien nog moderner zijn, hetgeen de representativiteit voor het geheel van de Bond niet ten goede komt. De wijkgemeenten rond de Sionkerk en De Ark zouden wel geschikt kunnen zijn maar zijn niet benaderd vanwege de beperking van het onderzoek tot twee wijkgemeenten.

[393] Van december 1991 tot en met januari 2000 woonde ik met mijn gezin in de Edese wijk Rietkampen, was daar lid van de hervormde gemeente (wijk 2), waarvan drie jaar als kerkenraadslid (1992.1994).

5.2. Hervormd Ede

> Het lag daar in de paarse hei
> zo stil, ook zonder n erbij
> als een vergeten Eden.
>
> Jan Weiland (fragment van een gedicht aan de muur in de Edese bibliotheek)

5.2.1 De kerkelijke context in Ede

'Ede heeft het imago van een mooie, rustige gemeente. Bewoners zien hun gemeente als aantrekkelijke woonplek. Bezoekers komen vooral naar Ede vanwege de natuur.'[394]

In het centrum van ons land ligt Ede op de verkeersas tussen Utrecht en Arnhem. Goede verbindingen hebben de vestiging van industrie, defensieterreinen en dienstverlenende bedrijven aantrekkelijk gemaakt. Eeuwenlang domineert het agrarische karakter van Ede (Kamerbeek 1992) hetgeen verandert met de komst van de spoorlijn Driebergen-Arnhem (1845).[395] De bevolkingssamenstelling wijzigt door de komst van welgestelde rustzoekers en later militairen en fabrieksarbeiders. De eerste grootschalige industrie is de garen- en kunstzijdefabriek ENKA (later Akzo). Die laat in de jaren '30 in Ede-Zuid een tuindorp bouwen, met 'ruime' arbeiderswoningen. Dit is de wijk waarop vanouds de Bethelkerk zich richt.

Zo wordt Ede, naar de typering van Van Eck (1938) een dorp van *'Boeren en fabrieksarbeiders',* steeds stedelijker. Na de Tweede Wereldoorlog komt de groei van Ede langzaam op gang, hetgeen versnelt als in de jaren '70 een sterke dienstverlenende sector ontstaat. De onderwijssector groeit eveneens uit met een toenemend aantal middelbare scholen, het *ROC A12* en de *Christelijke Hogeschool Ede.* De burgerlijke gemeente telt in 2012 109.000 inwoners, van wie ruim 60% in de dorpskern Ede woont.[396] Dit is de context waarbinnen hervormd Ede functioneert.

De oude dorpskerk van Ede is eeuwenlang het enige kerkgebouw. De kerkelijke verscheidenheid begint in 1887 bij het ontstaan van de Gereformeerde Kerk. Daarbij is de inbreng van nieuwkomers vrij groot.[397] In 1900 telt het dorp Ede 5400 inwoners,[398] van

---

[394] http://www.alsemstrategie.nl/publicaties/Citymarketing_Ede_juni09.pdf (opnamendatum 26.2.2010).

[395] De eerste Nederlandse spoorlijn (Amsterdam.Haarlem) dateert van 1839, waarna snel ook Ede per trein bereikbaar wordt. Bron: http://www.spoorweggeschiedenis.nl/tb1860.htm (opnamedatum 14.11.2011) en Kuiper en De Vree 2007.

[396] Ede telt op 1 januari 2012 68.756 inwoners. De andere buurdorpen zijn Bennekom, Lunteren, Otterlo, Wekerom en Harskamp. Bron: Kerncijfers 2012, gemeente Ede; http://ede.buurtmonitor.nl (opnamedatum 3.8.2012).

[397] Van de drie families die in de begintijd van de Gereformeerde kerk een hoofdrol spelen (Van't Veld 2000: 154), zijn in ieder geval twee import: Cavaljé (een rustzoekende 'koopman') en Tulp

wie het overgrote deel (82,2%) hervormd is (Heslinga 1957). Er is op dit moment één predikant die al het kerkenwerk doet.[399] De gereformeerde kerk heeft dan 200 leden (Van 't Veld 2000). Parallel aan de bevolkingsgroei neemt de godsdienstige verscheidenheid toe. Katholieke militairen krijgen in 1913 hun eerste pastoor en de protestantse hoofdstroming krijgt al snel te maken met vertakkingen. Die verscheidenheid ontwikkelt zich in meerdere richtingen, zowel moderner als meer orthodox.

Allereerst ontstaan er kerken die relatief moderner zijn dan de hervormde gemeente. In 1910 doet de vrijzinnigheid haar intrede met diensten van de *Protestantenbond*. In 1913 ontstaat hun kerkgebouw aan de Ericalaan waarin zij anno 2012 nog steeds bijeenkomen (*Vrijzinnige geloofsgemeenschap NPB)*. De lutheranen komen vanaf 1913 bijeen in het Militair tehuis en vanaf 1918 in een eigen kerk aan de Beukenlaan. Het is een zendingspost die in 1940 wordt omgezet in een zelfstandige *Evangelisch-Lutherse gemeente*. In 1923 ontstaat het *Apostolische Genootschap* en veel later – in 1953 – het *Leger des Heils* in Ede.

Kort na de Tweede Wereldoorlog (1948) krijgt de hervormde gemeente rechtstreeks te maken met ledenverlies als een moderner deel zich afsplitst en als deelgemeente verder gaat onder de naam *Hervormde Taborgemeente.*[400] Opvallend is dat 90% van haar leden tot de nieuwkomers van Ede behoort. De Taborgemeente gaat tot de midden-orthodoxe stroming binnen de hervormde kerk behoren.[401] Feitelijk zijn er in Ede dus vanaf 1948 twee zelfstandige hervormde gemeenten. Om hen te kunnen onderscheiden wordt de deelgemeente aangeduid met haar eigennaam, dus als *'Taborgemeente'*, terwijl de meerderheid de 'hervormde gemeente' is. De onderlinge contacten blijven altijd zeer beperkt. De Taborgemeente werkt vanaf de jaren '70 van de twintigste eeuw wel samen met de gereformeerde kerk van Ede.

Een verdergaande vorm van oecumene ontstaat in 1990 in de wijk Rietkampen waar in de *Emmaüsgemeente* vijf Edese kerkgenootschappen samenwerken.[402] Anno

---

(houthandelaar uit Koog aan de Zaan, die zich in Ede vestigt 'om gezondheidsredenen van zijn gezin' (Schreuders 1958: 133).

[398] Van de Bank (1986: 135) noemt het getal 8000, hetgeen te hoog lijkt te zijn. Wanneer wordt uitgegaan van de in 1969 gepubliceerde cijfers daalt de omvang van Ede dorp van 40% in 1810 naar 35% in 1920. De burgerlijke gemeente telt in 1900 15.483 inwoners (Ede in cijfers 1969).

[399] Hieruit blijkt dat het predikant.zijn en het gemeenteleven aan het begin van de 20e eeuw niet vallen te vergelijken met de situatie van nu. De catechese is in deze tijd een college voor een volle zaal en huisbezoek beperkt zich tot flitsbezoekjes van vijf minuten voorafgaand aan de Avondmaalsvieringen. Ziekenbezoek concentreert zich op de stervensfase (Heitink 2001).

[400] Direct na de oorlog wordt de binnen hervormd Ede de vereniging *Kerkelijk Leven* opgericht (1945). Haar wens om een confessionele predikant te beroepen wordt afgewezen en de leden richten een eigen *Evangelisatie* op (1948). Die krijgt in 1953 een eigen gebouw, de *Taborkerk*. Omdat de plaatselijke hervormde gemeente deze gemeente niet erkent als (buitengewone) wijkgemeente, neemt de landelijke kerk die verantwoordelijkheid over en krijgt men de status van deelgemeente. In veel Veluwse dorpen hebben minderheden op deze manier een eigen hervormde deelgemeente gesticht (Van 't Veld 2000; Van den Heuvel 1991).

[401] Van 't Veld 2000: 67, 76.

[402] Hierin werken samen de Gereformeerde Kerk, de hervormde Taborgemeente, de samenwerkende Rooms.Katholieke parochies, de Evangelisch.Lutherse gemeente en de Vrijzinnige geloofs-

2012 kennen de Taborkerk en de gereformeerde kerk samen in Ede samen nog drie kerkgebouwen (Taborkerk, Beatrixkerk en De Open Hof). Andere vormen van christelijke godsdienstigheid in 2012 zijn de *Nieuw Apostolische Kerk* (gebouw aan het Regentesseplein in Ede-Zuid), de *Basisgemeente Exodus* en een Servisch orthodoxe gemeente (*Heilige Nicolai van Servië*).

In het kerkelijk midden verbreedt zich het kerkelijk aanbod door enkele afscheidingen vanuit de gereformeerde kerk. In 1947 ontstaat de *Gereformeerde kerk vrijgemaakt* (Artikel 31). Deze vrijgemaakten raken in 1968 een groep leden kwijt die de *Nederlands Gereformeerde Kerk* gaan vormen.[403] Daarnaast ontstaat in de laatste decennia van de 20e eeuw een breed scala aan evangelische en baptistengemeenten. In 2012 betreft het tien gemeenten waarvan de Evangelische gemeente *De Schuilplaats* en twee Baptistengemeenten de grootste zijn.

Aan de bevindelijk-gereformeerde zijde ontstaat in de loop van de 20e eeuw ook een breed palet van kerken in Ede. Vanaf 1913 zijn er diensten vanuit de *Gereformeerde Gemeente*, die in 1930 een zelfstandige gemeente wordt. De splitsing binnen dit kerkverband in 1953 verzwakt deze gemeente zodat zij opnieuw een deel van Veenendaal wordt. Bijna 50 jaar later wordt met succes een doorstart gemaakt (2003). Intussen is er in Ede een grote *Oud-Gereformeerde Gemeente* ontstaan, vooral met verontrusten uit de Nederlandse Hervormde Kerk (1946). Na de komst van J. van der Poel als voorganger (1955) groeit deze gemeente snel. Na zijn overlijden (1981) splitsen twee groepen zich af, zodat Ede sindsdien drie Oud-Gereformeerde gemeenten kent.[404]

Tussen deze Gereformeerde Gemeenten en de hervormde gemeente staan ook nog enkele andere kerken. In 1921 start de *Christelijke Gereformeerde Kerk* haar diensten. Zij neemt in 1975 haar huidige kerkgebouw (*De Tabernakel*) in gebruik. In de periode 1964-1988 is er een zelfstandige *Nederlandse Hervormde Vereniging voor Evangelisatie*, ontstaan na de schorsing van G.M. van Dieren.[405] Ten slotte is er vanaf 2004 een *Hersteld Hervormde gemeente*, die zich met leden uit Ede, Bennekom en Wageningen in Ede-Zuid vestigt (*Zuiderkerk*).

Het religieuze palet is in de laatste deel van de twintigste eeuw groter geworden door de komst van islamitische gastarbeiders. Inmiddels zijn er twee moskeeën, waarvan de Marokkaanse de grootste is. Deze heeft zich na een lange zoektocht met veel maatschappelijke gevoeligheden definitief kunnen vestigen op de grens van de wijk Ede-

---

gemeenschap NPB. Het kerkelijk centrum Emmaüs (1996) wordt vanaf 2003 gehuurd door de hervormde gemeente voor wijkgemeente 2 (*Kleopas*).

[403] In 2013 vestigt zich een nieuwe afscheiding van de vrijgemaakten, De Geformeerd Kerk (hersteld) zich in Kernhem, in een voormalig noodgebouw van de hervormden ('Het Kruispunt').

[404] De oorspronkelijke gemeente (Schaapsweg) is een vrije Oud.Gereformeerde gemeente. De beide andere (aan de Hessenweg en de Noordelijke Spoorlaan) zijn lid van het landelijke verband.

[405] Deze hervormde wijkpredikant weigert Avondmaal en doop te bedienen nadat de landelijke kerk in 1958 haar ambten voor vrouwen openstelt. Na zijn overlijden hebben de leden zich verspreid over vele andere kerken waaronder de hervormde 'moederkerk'.

Veldhuizen (de *Al Mouahidinmoskee*). De Turkse moskee (de *Ulu Camii*) staat op de grens van Ede-Zuid en is verbonden met de Milli Görüs organisatie (de Nederlandse Islamitische Federatie).

Een verdere zoektocht op internet levert nog enkele andere Edese religieuze groepen op die elders niet in beeld komen. Zo is er een afdeling *Baha'i Ede* en een cursuspraktijk voor Tibetaanse geneeskunde (een zoon van de arts van de 14e Dalai Lama). Verder staat er in Ede-West een *Koninkrijkszaal* waar de Vergadering van Jehovah's Getuigen bijeenkomt. Ten slotte zijn er enkele algemene levensbeschouwelijke organisaties zoals de loge van de Orde van Vrijmetselaren ('onder het Grootoosten der Nederlanden'), '*Het Middelpunt Ede'* (loge 280), en de regionale afdeling van het Humanistisch Verbond (Afdeling *De Grift Vallei*).[406]

De hervormde gemeente Ede is de grootste kerk van Ede gebleven. Zij heeft in 2012 acht wijkgemeenten en evenveel predikanten, verdeeld over vijf eigen kerkgebouwen en drie andere 'preekplaatsen'. Zij onderhoudt weinig contact met andere kerken en godsdiensten, met een uitzondering voor de plaatselijke afdeling van het Contactorgaan van de Gereformeerde Gezindte (COGG).[407] Pas in 2008 sluiten de hervormden zich na een lange periode van gastlid en waarnemer aan bij de *Edese Raad van Kerken*. Dit heeft vooral praktische redenen omdat het de enige mogelijkheid is om mee te doen in de organisatie van de lessen Godsdienstige vorming in het openbaar basisonderwijs. Daarbuiten zijn de hervormden niet actief in de Raad van Kerken. Hun focus is meer naar binnen gericht, op de prediking en de toerusting van de eigen leden.

Zoals vermeld groeit het dorp Ede vanaf 1920 aanzienlijk. De burgerlijke gemeente Ede passeert in 1996 de symbolische grens van 100.000 inwoners. Het aandeel van de dorpskern Ede stijgt van 35% in 1920 naar 42% in 1930 en 55% in 1960. Daarna gaan de andere dorpen eveneens groeien, zodat het aandeel van het dorp Ede slechts langzaam groter wordt (63% in 2010).

In de periode 1950-1970 stijgt het ledental van de hervormde gemeente enigszins mee. Haar omvang groeit dan van 12.800 naar 17.300 leden in 1969. Vanaf 1970 daalt haar ledental tot ongeveer 10.000 leden rond de eeuwwisseling. Deze forse daling valt vooral te verklaren vanuit het vertrek van de marginale kerkleden ('randkerkelijken'). Het totaal van gedoopte en belijdende leden blijft over de hele periode feitelijk gelijk, namelijk rond het aantal van 10.000 leden. In de onderzoeksperiode daalt het ledentotaal feitelijk langzaam zodat dit na 2008 definitief beneden de 10.000 leden ligt.[408]

---

[406] Deze afdeling telt 180 leden uit Ede, Veenendaal, Wageningen, Renkum/Heelsum, Rhenen en een deel van de Betuwe, van wie er 40 actief zijn. Mededeling website, http://afdeling.humanistischverbond.nl/griftvallei/ (opnamedatum 3.1.2012).

[407] Vanaf de jaren '50 functioneert dit overleg op landelijk niveau, waarin vertegenwoordigers uit allerlei kerkgenootschappen die zich gereformeerd achten vorm willen geven aan hun verbondenheid. Plaatselijk worden jaarlijks veelal twee bijeenkomsten georganiseerd, waaronder een Reformatieherdenking op 31 oktober.

[408] Ledentallen ontleend aan *Van Alphen's Nieuw Kerkelijk Handboek* (1980), Jaarboeken van de Nederlandse Hervormde Kerk, Gereformeerde Kerken in Nederland en de Protestantse Kerk in

De terugloop qua ledental is bij de zustergemeenten binnen de PKN aanzienlijk sterker aanwezig. Vanaf het begin van de 21e eeuw vertonen de Taborgemeente en de gereformeerde erk van Ede een forse terugloop terwijl de hervormde gemeente relatief stabiel blijft.

	herv. gem.	herv. Taborgem.	geref. kerk	burgerlijke gemeente
1980	107	116	172	81
1990	104	102	176	92
2000	100	100	100	100
2003	101	93	91	103
2008	99	77	78	106
2011	99	70	71	106
Ledental 2000	9963	2625	4897	101.702

Tabel 6: Ontwikkeling ledental kerken in Ede *(index 2000=100)*

5.2.2 Hervormd Ede in historisch perspectief

De hervormde gemeente, die in 1900 één predikant en 8000 leden telt, krijgt in 1914 haar tweede predikant. Dit wordt mede bekostigd door de overheid met het oog op de geestelijke verzorging van militairen.[409] De eerste predikantsplaats wordt in die periode (1915-1919) vervuld door P. Zandt, het latere SGP-Tweede Kamerlid. Daaruit blijkt dat de hervormde gemeente op dat moment een sterk bevindelijke identiteit heeft. Niet ieder gemeentelid deelt deze opvattingen, hetgeen blijkt uit discussies waarmee zijn opvolger en geestverwant H. Japchen te maken krijgt.

Japchen is twee perioden verbonden aan Ede (1923-1928 en 1936-1945) en heeft in de tweede periode veel te maken met onvrede. Vele gemeenteleden willen een andere koers binnen de gemeente. Dit spitst zich toe op het gebrek aan zitplaatsen in de Oude Kerk. Men wil een nieuw kerkgebouw maar ook meer onderling contact waarbij wordt gedacht aan een eigen kerkblad. Verder klagen gemeenteleden over verwaarlozing van de pastorale zorg voor de arbeiders in Ede-Zuid. De kerkenraad komt niet snel tot besluiten en speelt niet actief in op de groei van Ede. Hoewel het signaal over te weinig zitplaatsen al in 1931 opkomt, volgt er pas in 1936 een bouwcommissie met een plan hetgeen in 1938 tot de bouw van de *Nieuwe Kerk* leidt. Hierna lijkt de drempel weg om nieuwe kerken en predikantsplaatsen te stichten. In 1941 wordt de derde predi-

---

Nederland. In de tabel zijn de meegeregistreerde leden ('geboorteleden') niet meegeteld. De ledentallen van de Taborgemeente uit 1980 en 1990 zijn geschat omdat de jaarboeken alleen een totaalaantal inclusief meegeregistreerden bieden. De sterke vermindering binnen de Gereformeerde Kerk wordt mogelijk veroorzaakt door anders rubriceren vanaf het Jaarboek 1994.

[409] Deze tweede predikant is de 61-jarige J.A. van Boven, die al eerder (1891.1897) predikant in Ede was. Hij vertrekt in 1927 op 74-jarige leeftijd naar hervormd Hoevelaken waar hij tot zijn overlijden (1933) actief is (Van Bruggen 2004).

kantsplaats gesticht en tot 1990 zal men de groei van de burgerlijke gemeente redelijk volgen door het stichten van nieuwe predikantsplaatsen.[410]

Vanaf de jaren '30 zijn in Ede al duidelijk flanken aanwezig. De twee predikanten zitten niet op één lijn en lange tijd worden veranderingen tegengehouden. Een deel van de kerkenraad verzet zich tegen de komst van een nieuw kerkgebouw omdat dit volgens ouderling J. Boon voortkomt uit 'vijandschap'. Van 't Veld duidt dit als 'vijandschap tegen de "waarheid" zoals Boon deze opvatte' (2000: 90). Deze bevindelijk georiënteerde ouderling legt in 1938, na 21 jaar ambtelijke verantwoordelijkheid, zijn ambt neer. Enkele jaren later bedankt hij als lid van de Nederlandse Hervormde Kerk en vormt met anderen de Oud-Gereformeerde Gemeente van Ede.

De onrust zit ook in de andere flank van de gemeente, die actie voert voor een nieuwe kerk. Een groep kerkleden richt de vereniging *'Schrift en belijdenis'* op (1936-1941). Deze vereniging wil invloed uitoefenen op de samenstelling en werkwijze van de kerkenraad, hetgeen niet zonder succes blijft.[411] Een van de eerste activiteiten is de oprichting van een eigen kerkblad, onder de naam *Gemeentestemmen* (1936).

Ter illustratie van de opstelling van de vereniging *Schrift en Belijdenis* enkele fragmenten uit het blad *Gemeentestemmen* van 11-9-1936.[412] Men maakt – voor het eerst – melding van de plannen voor kerkbouw die naar buiten zijn gekomen. Zij roemen in dat verband dominee Leenmans, die 'toont oog te hebben voor de noden en behoeften der Gemeente.'

Verder melden zij dat medewerking is verleend voor het verstrekken van adresmateriaal van hervormden die bezuiden de spoorlijn wonen.

> 'Ons kerkbestuur (…) **weet niet eens wie er Hervormd zijn en wie niet. Dat is diep treurig. (…) Dat is ook een grof verzuim. (…) Gemeente, zoo goed wordt gij beheerd, dat uw leidslieden niet eens weten over wie ze de leiding hebben.** (…)'

[410] In 1948 wordt de vierde predikantsplaats vervuld, in 1959 de vijfde (de Proosdijwijk, Ede.West, waar de eerste flats van Ede komen), in 1968 de zesde (de start van de wijk Veldhuizen), in 1978 de zevende (ook Veldhuizen) en in 1981 de achtste (wijk Maandereng in Ede.Zuid). Hierna stagneert het aantal predikantsplaatsen. Met de groei van Ede in de wijk Rietkampen verschuift een van de twee predikantsplaatsen in Ede.Zuid naar de wijkgemeente *Kleopas*.

[411] Over de aard van *Schrift en Belijdenis* stemmen de bronnen niet overeen. Van de Bank (1986: 174) stelt dat het streven van *Schrift en Belijdenis* overeenkomsten vertoonde met het in 1930 gestichte 'Nederlandsch Hervormd Verbond tot Kerkherstel' dat ambtsdragers en gemeenteleden bijeenbrengen wilde uit de kringen van bonders, confessionelen, ethischen en kohlbruggianen. Van 't Veld (2000:68) vergist zich als hij meldt dat '*Schrift en belijdenis'* de tegenhanger was van hen die sympathiseerden met *'Gemeentestemmen'* en dat alle kandidaten die door *Schrift en Belijdenis* in een advertentie in het kerkblad waren genoemd werden gekozen in de kerkenraad. De notulen van *Schrift en Belijdenis* (Gemeentearchief Ede, HG Ede, 1621.1985, dossier 2122) melden dat deze vereniging begin 1936 het blad *Gemeentestemmen* opricht: 'Allen mogen hierin vrij hun mening zeggen, alleen de leer van de Kerk en de Predikanten houden wij er buiten.' (*Gemeentestemmen*, 11.9.1936). Van 't Veld verwart *Schrift en Belijdenis* met de Afdeling Ede van de Gereformeerde Bond waaruit wel bestuurders in deze periode werden benoemd in de kerkenraad.

[412] GA.HGE 115, nr.2122. Vetgedrukte tekst overeenkomstig het origineel.

Tegelijkertijd wordt een oproep geplaatst met als titel 'Aanhouden**…**.':

> '(…) Aanhouden zullen wij, totdat recht wordt verkregen. (…) Ook streven wij niet naar "lichtere" dominees. (…) **Kortom, wij staan voor een gezond kerkelijk leven.** Is het gezond, als ge iets verzoekt.. en ge krijgt geen antwoord? (….) Is het gezond, dat ge ouderlingen hebt, die alleen 's Zondags in de kerk komen en verder niets doen? (…) Is het… enz. enz. enz. Wie het niet met ons eens is, geve ons dan maar het antwoord. Anders is het ongeoorloofd ons te beschuldigen.'

Deze leden organiseren verder eigen bijeenkomsten, omdat de kerkenraad volgens hen te weinig doet aan de bevordering van gemeenschapszin. De groep lijkt te sympathiseren met de landelijke beweging *Kerkopbouw.*[413] Uiteindelijk komt er in 1938 een nieuw kerkgebouw en in 1939 een echt wekelijks kerkblad *(De Edesche kerkbode),* waaraan dominee Japchen overigens zijn medewerking onthoudt.

Een tweede vereniging in deze onrustige periode is de *Afdeling Ede van de Gereformeerde Bond* (1934-1937). Deze afdeling organiseert openbare propaganda-avonden en een besloten vergadering over 'De gezangenkwestie'.[414] De afdeling zelf lijkt een stille dood te zijn gestorven. Begin 1936 vindt men zichzelf nog steeds financieel armlastig.[415] De vereniging heeft te maken met de interne verdeeldheid van de gemeente. Bestuursleden denken verschillend over de gewenste koers. Zo worden twee bestuursleden die zich eind 1935 openlijk laten zien op de vergadering van de vereniging *Schrift en Belijdenis* vermaand zich afzijdig te houden van de twistpunten in de gemeente.[416] Het einde van de afdeling is mede te verklaren doordat enkele andere leden, onder wie afdelingsvoorzitter M. Faas, in 1938 lid worden van de kerkenraad.[417] Je inzetten via de kerkenraad is waarschijnlijk voor de betrokkenen de beste manier om de idealen van de Gereformeerde Bondsafdeling te realiseren.

De koers van de kerkenraad wijzigt in deze periode enigszins maar blijft nadrukkelijk gericht op de stroming van de Gereformeerd Bond. Het verzoek om een confessionele predikant te gaan beroepen wordt door de kerkenraad voor kennisgeving aangenomen. Dan ontstaat kort daarna – in 1948 – de definitieve breuk binnen de gemeente

[413] Van de Bank 1986: 174. Voor deze landelijke beweging voor kerkelijke reorganisatie koesteren enkele gereformeerde bonders sympathie, onder wie de theoloog Woelderink.

[414] Op een buitengewone vergadering (dec. 1935) spreekt de Edese oud.predikant D.J. van de Graaf (1928.1935) over 'De gezangenkwestie'. Dat ligt zo gevoelig dat men toegangsbewijzen uitgeeft omdat men dit alleen met eigen leden en introducés wil bespreken. De notulen zijn er niet helder over of de geplande vervolgavond over 'De psalmberijming' ooit is gehouden (bron: Notulenboek bestuur; Dossier GB.afdeling 1934.1937 . Gemeentearchief nr. 2056).

[415] Notulenboek bestuur (Dossier GB.afdeling 1934.1937 . Gemeentearchief 2056), 7.1.1936, vermeldt: 'De Secretaris zal aan de bondspenningmeester Ds. Goslinga vragen om ontheffing van de bepaling dat 75% van de contributie in de bondskas gestort moet worden', omdat de afdeling nog maar kort bestaat en geldmiddelen nog niet ruim zijn.

[416] 'De slotsom is dat het bestuur zich zal houden aan de afspraak dat men zich als bestuur en afd. niet mengen zal in de pl. kerk. aangelegenheden.' (Notulenboek bestuur; Dossier GB.afdeling 1934.1937**,** Gemeentearchief 2056, 7.1.1936).

[417] Van de Bank 1986: 175.

met de Taborgemeente. De huiver voor het uitbouwen van afzonderlijke wijken met de kans op meer verscheidenheid heeft lang in Ede bestaan.

Na de komst van een tweede kerkgebouw blijft er sprake van één kerkenraad. Pas na de introductie van een nieuwe hervormde kerkorde (1951) gaat men over tot het vormen van wijkkerkenraden. Dit is een kernpunt van de nieuwe structuur waarbij wijkgemeenten relatief zelfstandig zijn. Zo wordt in Ede de gemeente rond de Oude kerk 'wijk 1' en Ede-Zuid wordt 'wijk 2'. Op deze manier ontstaan in de loop van de tijd acht hervormde wijkgemeenten.

Na de oorlog groeit met de uitbreiding van Ede het aantal predikanten, wijken en kerkgebouwen. Ede-Zuid waar woningbouw al in de jaren '20 op gang komt, krijgt pas heel laat, in 1948, een eerste houten gebouw dat de naam *Bethel* draagt. Tot die tijd worden eigen diensten niet nodig gevonden. Het duurt tot 1956 voordat er een *Bethelkerk* is. Kort daarna volgt in 1958 in Ede-West de *Sionkerk*. Daarna stagneert de groei qua gebouwen omdat meer in menskracht wordt geïnvesteerd. Wanneer in 1981 *De Ark* wordt geopend in de wijk Veldhuizen, bestaat die wijkgemeente al lang.[418] In de meer recente nieuwbouwlocaties van Ede (Rietkampen, Kernhem, Veluwse Poort) worden evenmin eigen kerken gebouwd. Men maakt gebruik van tijdelijke huisvesting, huurt bij anderen of voegt de nieuwe wijk toe aan het meest nabije kerkgebouw.[419]

Met de groei van de wijkgemeenten ontwikkelt zich in Ede een min of meer eigen variant van het omgaan met interne verscheidenheid.[420] Die spitst zich toe op de liturgische vrijheid en verschil in accenten binnen de prediking. Daarachter liggen de bijbehorende verschillen in levensstijl. Tot halverwege de jaren '60 kennen alle wijken een vrijwel gelijkvormige eredienst. De eerste signalen over veranderingen komen vanuit de bevindelijk-hervormden. Die geven in 1965 via een handtekeningenactie uiting aan hun zorg over de koers bij het beroepingswerk. Zij richten een vereniging van verontrusten op, die al snel via een compromis wordt ingebed in het kerkelijk leven. Zo ontstaan de maandelijkse 'Winteravondlezingen' waar op woensdagavond onder verantwoordelijkheid van de algemene kerkenraad landelijk bekende bevindelijk-hervormde gastpredikanten voorgaan.

In de wijken 2 en 4 treden nieuwe predikanten aan die liturgische vernieuwingen introduceren. Het zijn R.C. Cuperus (wijk 2, 1965-1972) en G. Spilt (wijk 4, 1967-1983). Spilt geeft aan de Nieuwe Kerk een duidelijk eigen profiel binnen Hervormd Ede.[421] Li-

---

[418] Eerst maakt men gebruik van een houten gebouw onder dezelfde naam, *De Ark* (1969) en van 1972.1981 wordt ruimte in *De Open Hof* gehuurd.

[419] Een meer gedetailleerd overzicht van de kerkgebouwen en wijken in hervormd Ede is opgenomen in bijlage 3.

[420] Niet is onderzocht of dit specifiek is voor Ede. In ieder geval is Ede in de regio een uitzondering. Het betreft hier bewuste verscheidenheid binnen de modaliteit van de Gereformeerde Bond binnen één gemeente. Dat wijkt af van het model waarbij wijkgemeenten van verschillende modaliteit tegenover elkaar staan. Dit laatste leidt er vaak toe dat onderlinge verschillen tussen bijvoorbeeld Gereformeerde Bond en Confessioneel benadrukt worden, ook op liturgisch vlak.

[421] Verder geniet hij bekendheid als radiospreker bij de NCRV en als schrijver van een catechisatieboekje. Hij is betrokken bij de voorbereiding van het *Liedboek voor de Kerken* en vertaler van het eerste couplet van Lied 188 *('Agnus Dei').* In de periode 1975.1980 is hij de eerste synodepre-

turgisch wordt dit helder zichtbaar door het achtereenvolgens invoeren van 'ritmisch zingen', de nieuwe berijming en het *Liedboek voor de Kerken*. De Bethelgemeente is liturgisch minder vernieuwend maar introduceert wel het ritmisch zingen en de nieuwe berijming ('één psalm per kerkdienst').[422] De oude berijming wordt overigens nergens afgeschaft. De volgende fase van differentiatie ontstaat als men in de nieuwbouwwijk Veldhuizen sterk te maken krijgt met de maatschappelijke veranderingen waardoor allerlei vanzelfsprekendheden verdwijnen onder kerkleden.[423]

Naast wijzigingen in de liturgie worden in prediking en pastoraat andere accenten gelegd. De oud-predikant en amateurhistoricus Van 't Veld (2000), die de wijkgemeente Veldhuizen diende van 1973-1993, concludeert dat allerlei ontwikkelingen die in de roerige periode tussen 1936 en 1948 niet mogelijk waren, zich uiteindelijk toch voltrekken. Het Edese model van interne pluriformiteit binnen één gemeente wordt in de loop der jaren in meerdere andere gemeenten gevolgd.[424] Hierbij moet worden opgemerkt dat omgaan met interne verschillen nooit de sterkste kant van gereformeerde bonders is geweest.[425]

Feitelijk ligt in de hervormde gemeente vanaf de jaren '70 een sterk accent op het kerkelijk leven binnen de eigen wijk. In dit opzicht werken de wijken 1, 3 en 5, die bekendstaan als de meest traditionele wijken, wel op allerlei terreinen samen. De andere wijken zijn aan het begin van mijn onderzoeksperiode relatief moderner. De Bethelkerk (wijk 8) neemt in 2000 een middenpositie in. Er is in Ede sprake van een grote gemeente met een lichte terugloop van het ledental. Het kerkelijk leven zelf lijkt heel stabiel en kerkdiensten vormen onveranderd het centrale punt in het gemeenteleven. De culturele context is aanzienlijk veranderd en het gemeenteleven eveneens.

---

ses van de Nederlandse Hervormde Kerk uit de kring van de Gereformeerde Bondspredikanten (Van Bruggen 2004).

[422] G. Biesbroek gaf aan dat bij zijn komst in 1974 naar Ede al één psalm in de nieuwe berijming werd gezongen en dat dit in zijn tijd altijd zo is gebleven (mondeling mededeling aan auteur in 1992). Pas ruim na zijn emeritaat in 1992 komt daarin enige verandering.

[423] Vergunst 2009: 126 (interview met A. Noordegraaf, hier wijkpredikant van 1968.1973).

[424] Andere paden naar interne pluriformiteit zijn meestal meer persoonsgeboden waardoor in de loop van de tijd binnen 'tweemansgemeenten' (gemeenten met twee predikantsplaatsen) ook variëteit ontstaat (voorbeelden: Oldebroek, Wezep, Waddinxveen, Woudenberg en IJsselmuiden).

[425] Al genoemd is het feit dat vele minderheden op de Veluwe geen plaats kregen in het kerkelijk leven en werden gedwongen om als deelgemeente verder te gaan. Omwille van de gereformeerde waarheid wil de meerderheid geen andere geloofsbelevingen legitimeren. Men staat minderheden in eigen gemeenten niet toe wat men zelf als minderheid opeist in een pluriforme gemeente. Recent is dit voor Katwijk beschreven door Van Deursen (2011). Vergelijkbaar hiermee is het kerkelijk inkaderen van oorspronkelijk zelfstandige evangelisaties. Die vragen erkenning als buitengewone wijkgemeente. Dit is een binnen de Gereformeerde Bond beproefd traject geworden in meer stedelijke situaties (Apeldoorn, Assen, Krimpen aan de IJssel, Papendrecht, Zwijndrecht, Zutphen).

5.2.3 Beleid, structuur en ontwikkeling van de centrale hervormde gemeente

Omdat het onderzoek zich concentreert op enkele wijkgemeenten in Ede is het zinvol te weten hoe de centrale gemeente in de onderzoeksperiode functioneert. Naast een typering van het centrale beleid en de structuur van de gemeente ga ik in op de onderlinge verhoudingen tussen de wijken, waarbij het fenomeen perforatie een grote rol speelt.

Een kudde in veelvoud

De landelijke kerk verplicht elke gemeente haar beleid periodiek vast te leggen in beleidsplannen. In de onderzoeksperiode maakt de centrale gemeente twee beleidsplannen, die onderling nogal verschillen. Dit verschil illustreert de omslag van één centrale gemeente met de nodige verscheidenheid naar het 'kerk-zijn in de eigen wijk', waarbij op centraal niveau een aantal gezamenlijke belangen en afspraken resteert.

Het beleidsplan van 2001 (*Eenheid in verscheidenheid*)[426] bevat een duidelijk inhoudelijke visie. De gemeente van Christus is geroepen tot getuigenis en dienst. Zij wordt gezien als verbondsgemeente die een leergemeenschap is. De dynamiek tussen de centrale gemeente en de wijkgemeenten wordt getypeerd als een eenheid in verscheidenheid. De eigenheid van de wijken moet niet tot norm worden verheven. Aansluitend wordt centraal beleid geformuleerd voor alle deelterreinen van het kerkelijk werk (eredienst, pastoraat, diaconaat, jeugdwerk, missionair werk, vorming en toerusting).

Het beleidsplan van 2007, met de titel *'Kudde in veelvoud,'*[427] richt zich overwegend op de overstijgende, beheersmatige zaken. Inhoudelijk beleid voor deelterreinen komt met uitzondering van het diaconaat niet meer voor.[428] Na een algemene visie op de gemeente in haar verscheidenheid en de beschrijving van de centrale organisatie richt het plan zich op de kerkrentmeesterlijke zaken: ontwikkeling van het ledenbestand, instandhouding van predikantsplaatsen, decentralisatie op financieel terrein, beleid rond kerkelijke gebouwen en financieel meerjarenbeleid. De omvang van dit beheersmatige deel groeit van twee pagina's in 2001 naar elf pagina's in 2007.

In 2007 wordt de visie op de gemeente beschreven in relatie tot de veranderende maatschappelijke en kerkelijke context. Centraal staat de aan de Bijbel ontleende metafoor van de kudde:

> 'Als kudde kent de gemeente een gevarieerd karakter, is er sprake van verscheidenheid. Er is echter de constante factor, dat de kudde wordt bijeengehouden door de Herder. Zo is Christus de goede Herder in Wie de gemeente haar eenheid vindt. (…) Zowel de eenheid als de verscheidenheid zijn dus karakteristiek voor de christelijke gemeente' (p. 3).

---

[426] *Centraal Beleidsplan 'Eenheid in verscheidenheid' 2001.2005,* hierna te noemen: Beleidsplan 2001. Datering: juni 2000.

[427] *Beleidsplan Hervormde Gemeente Ede 2007.2010 'Kudde in veelvoud',* vastgesteld in de algemene kerkenraad op 24 augustus 2006. Hierna te noemen: Beleidsplan 2007.

[428] Dit hangt mede samen met de nieuwe kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland, waarin de inhoudelijke verantwoordelijkheid bij de wijkkerkenraad is neergelegd.

Maatschappelijke ontwikkelingen gaan de kerk niet voorbij. Zij is naar de rand van de samenleving verdrongen en is intern pluriformer geworden. Leden zijn kritischer.

> 'Door het individualisme is de behoefte aan perforatie groter geworden, resulterend in het ontstaan van meer mentale wijkgemeenten in tegenstelling tot de zuiver geografische wijkgemeenten (ook al blijft de geografisch bepaalde wijkgemeente het uitgangspunt en wordt er een terughoudend perforatiebeleid gevoerd). Door al deze ontwikkelingen neemt logischerwijs de kans op polarisatie toe' (p. 3).

Dit stelt de gemeente voor de vraag hoe eenheid en verscheidenheid zich verhouden. Het beleidsplan poneert dat de onderlinge verscheidenheid 'middelpuntzoekend gericht is'. Zo 'wordt getracht een evenwicht te vinden tussen de bijbels-geboden eenheid en de bijbels-toelaatbare verscheidenheid van de "kudde in veelvoud"' (Beleidsplan 2007: 3). Op de vraag welke verscheidenheid legitiem is vanuit de Bijbel wordt gesteld het besef levend te willen houden dat er principieel bezien grenzen zijn aan de verscheidenheid. Tegelijkertijd wordt dit op geen enkele manier ingevuld.[429] De centrale gemeente zoekt vooral een intern evenwicht via een sterke beheersstructuur.

De taken op centraal niveau

De acht wijkgemeenten hebben gezamenlijk één algemene kerkenraad. De taakverdeling is vastgelegd in een plaatselijke regeling.[430] Op centraal niveau is er een onderscheid te maken naar inhoudelijke en beheersmatige terreinen.[431]

De inhoudelijke taken gaan over zaken zoals het voeren van inhoudelijk overleg met de wijkkerkenraden en het treffen van voorzieningen om de interne verscheidenheid recht te doen. Ook zijn er meer formele inhoudelijke zaken zoals de vaststelling van wijkgrenzen, het bijeenroepen van ambtsdragersvergaderingen, meebeslissen bij het beroepingswerk en het contact met commissies van bijstand.

De belangrijkste beheersmatige taken zijn het dragen van eindverantwoordelijkheid voor alle vermogensrechtelijke zaken (vaststellen van begrotingen en rekeningen op diaconaal en kerkrentmeesterlijk terrein), de rechtspositie van predikanten en betaalde medewerkers en de verzorging van een kerkblad. Voor de erediensten wordt het preekbeurtenrooster gecoördineerd en in overleg met de wijkkerkenraden de frequentie en locatie van de kerkdiensten.

Naast de algemene kerkenraad kent de gemeente op centraal niveau nog twee bestuurscolleges (*College van Diakenen*, *College van Kerkrentmeesters*) die zorg dragen

---

[429] Misschien mag de volgende zin ('Kan dit zowel principieel als praktisch, in samenhang met de tijd waarin we leven?') worden geïnterpreteerd als erkenning van het dilemma waarin men zit: Is het in een tijd van individualisering mogelijk om gezaghebbend vanuit de Bijbel te zeggen hoe het moet gaan op terreinen waar zich juist verscheidenheid demonstreert: de inhoud van de prediking, de liturgie en de christelijke levensstijl?

[430] Op basis van de hoofdlijn voor de interne structuur van gemeenten (ordinantie 4.9.4 van de Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland) moet elke algemene kerkenraad een regeling opstellen. De *'Plaatselijke regeling ten behoeve van het leven en werken van de Centrale Hervormde Gemeente Ede'* dateert van 25 november 2004 (laatst gewijzigd 29 mei 2008).

[431] Hiermee kan de lange lijst losse punten uit het Beleidsplan 2007, gebaseerd op de bepalingen van de kerkorde, worden samengevat.

voor de financiële en inhoudelijke zaken op hun eigen deelterrein. Verder kent de algemene kerkenraad een aantal vaste *commissies van bijstand*. In de praktijk voeren zij dit werk redelijk zelfstandig uit, met terugkoppeling van beslissingen naar de algemene kerkenraad.[432]

Het centrale niveau van de hervormde gemeente is een belangrijke organisatorisch knooppunt waarin het beheersmatige alle aandacht vraagt. De meeste inhoudelijke keuzes worden decentraal gemaakt in wijkkerkenraden en in allerlei commissies en besturen.

De onderlinge verhoudingen binnen hervormd Ede

In de onderzoeksperiode telt hervormd Ede acht wijkgemeenten, die op zeven locaties samenkomen.[433] De wijkgemeenten zijn geografisch ingedeeld, maar hebben in de loop van de tijd ook meer inhoudelijke verschillen gekregen. Die kunnen eenvoudig worden geïllustreerd aan de hand van verschillen in de liturgie. Traditioneel georiënteerde Gereformeerde Bondswijken blijven bij het zingen van psalmen in de oude berijming. Open bonders zingen daarnaast in de eredienst ook psalmen uit de nieuwe berijming en soms ook gezangen uit het *Liedboek*. Wanneer een wijk meer open staat voor evangelische invloeden, uit zich dat in meer aandacht voor lofprijzing en aanbidding in zangdiensten.[434] Deze verscheidenheid hangt samen met de toename van de interne perforatie tussen de wijken onderling.

In schema 6 worden alle preekplaatsen en wijkgemeenten kort gepresenteerd met enkele centrale gegevens en identiteitsaspecten. De preekplaats vormt in dit schema het uitgangspunt omdat daar de gemeente samenkomt en dit de uitvalsbasis vormt voor het verdere gemeenteleven. Omdat wijkpredikanten binnen het gemeenteleven een grote rol spelen en een blikvanger zijn voor de wijk, worden ook de namen van alle dienstdoende predikanten uit de onderzoeksperiode vermeld.In de periode na 2006 krijgt hervormd Ede te maken met een somber meerjarenperspectief. Eind 2009 komt de commissie Wijkgrenzen met een invloedrijk rapport. Het aantal predikantsplaatsen moet worden teruggebracht, maar tegelijkertijd stelt men voor om zeer terughoudend te zijn met het aanpassen van wijkgrenzen. Dat zal alleen de perforatie extra

[432] In de onderzoeksperiode stopt de commissie voor het jeugdwerk (*Platform Hervormd Jeugdwerk*) en zorgt een centrale jeugdouderling voor coördinatie en advies. De commissies voor het zendings. (*Centrale Zendingscommissie*) en evangelisatiewerk (*Centraal Evangelisatorisch Beraad*) vervullen vooral een functie als overlegplatform tussen de wijkvertegenwoordigers. Andere commissies voeren zelfstandig taken uit voor de algemene kerkenraad (commissie kerktelefoon, commissie website Hervormd Ede en de commissie voor 's Heerenloo, het pastoraat binnen deze instelling voor gehandicaptenzorg). Tenslotte is er een vaste commissie voor de uitvoering van de Winteravondlezingen. Incidenteel zijn er tijdelijke commissies, zoals in 2007 de commissie Wijkgrenzen.

[433] De achtste preekplaats, in het zorgcentrum Bethanië, wordt buiten beschouwing gelaten. Deze is gekoppeld aan een wijkgemeente 4.

[434] Concept beleidsplan *'Arkgemeente, visie en beleid 2013 – 2016',* http://www.hervormdede.nl/de.ark (opnamedatum 12.6.2012).

doen toenemen. Onevenwichtige onderlinge verhoudingen qua wijkgrootte wil men compenseren door extra pastorale zorg via de inzet van een kerkelijk werker.

Kerkgebouw	Wijkgemeente	Geografisch	Predikanten	Identitair meest opvallende kenmerken
Oude Kerk	Wijk 1 *Deels (33%) wijk 3*	Centrum + Noordoost	D.C. Floor (wijk 1). P.H. van Trigt, J. van Dijk (wijk 3)	Traditioneel, doorsnede Gereformeerde Bondswijk. Op ondergeschikte punten is wijk 3 iets traditioneler dan wijk 1.
Emmaüs	Wijk 2 (Kleopasgemeente)	Zuidwest *Rietkampen*	L.W. Smelt, W.G. Sonnenberg	Tot 2003 is deze wijk mede aan de Bethelkerk verbonden. Open bonders; open voor vernieuwingen (2012: vrouw in het ambt).
Het Kruispunt	Wijk 3 *(33% hiervan)*	Noord *Kernhem*	P.H. van Trigt, J. van Dijk	Tijdelijk kerkgebouw 2004-2012. Kleine, traditionele gemeente, waarvan het voortbestaan door beperkte groei onder druk staat.
Nieuwe Kerk	Wijk 4	Centrum Zuidoost	R. van Laar, R. Saly	Gemeente houdt het midden tussen open bonders en confessionelen. ('Liedboekgemeente') Beroept sinds 1996 predikanten buiten de kring van de Gereformeerde Bond.
Sionkerk	Wijk 5 *Deels (33%) wijk 3*	West	C. van de Worp, J. de Jong (w. 5) *Wijk 3: zie boven*	Traditionele Gereformeerde Bondswijk. Relatief klein.
De Ark	Wijk 6 Wijk 7	Noordwest *Veldhuizen*	C.H. Bax (wijk 6) J.S. Heutink (wijk 7)	Nauw samenwerkende wijkgemeenten; open bonders. Meest open voor evangelicale invloed.
Bethelkerk	Wijk 8	Zuid *Oud-zuid Maandereng*	J.E. de Groot, K. van Meijeren	Open bonders; gemeente die lang de middenpositie innam tussen de wijken 1-3-5 en 2, 4, 6-7.

Schema 6: Typering Zeven kerkgebouwen en acht wijken met hun verschillen

De algemene kerkenraad voert eind 2010 intensief overleg met alle betrokken wijken over de krimpscenario's. Het onderling vertrouwen staat onder druk, hetgeen ertoe leidt dat de voorzitter zijn functie neerlegt, nadat een meerderheid vrij onverwacht besluit de wijk Kernhem toe te voegen aan de wijk rond De Ark. Wijk 3 protesteert en het besluit wordt ongedaan gemaakt. Eind 2011 overweegt de algemene kerkenraad definitief het aantal predikantsplaatsen binnen enkele jaren met twee terug te brengen.

In het nieuwe plan blijven er slechts zes wijkgemeenten over. De wijken rond De Ark (6 en 7) moeten samengaan en terug naar één predikant en de meer traditionele wijken (1, 3 en 5) moeten zelf aangeven hoe zij op termijn willen teruggaan van drie naar twee wijkgemeenten, verdeeld over de beide kerken (Oude Kerk en Sionkerk). Een niet voorziene omstandigheid leidt ertoe dat dit mogelijk versneld kan plaatsvinden door natuurlijke processen. De predikant van wijk 3 neemt eind 2012 een beroep aan en de predikant van wijk 1 gaat per 1 mei 2013 met emeritaat, waarna de algemene kerkenraad besluit de vacatures van de wijken 1 en 3 te bevriezen.

Een ander onderdeel van plan is het besluit om eind 2012 de kerkdiensten in de nieuwbouwwijk Kernhem definitief stop te zetten omdat hier te weinig groei in zit.[435]

De effecten van perforatie in Ede

De onderlinge verhoudingen tussen de wijkgemeenten ondergaan de invloed van twee processen: demografische veranderingen en perforatieontwikkelingen.[436]

Demografische veranderingen zoals vergrijzing tekenen zich vooral af op de lange termijn. Het percentage hervormden binnen de burgerlijke gemeente neemt voortdurend af. Daarnaast heeft de realisatie van nieuwbouw forse invloed op de ontwikkeling van de ledenaantallen per wijkgemeente. In de onderzoeksperiode betreft het de uitbouw van de wijk Kernhem op het grondgebied van wijk 3. Het niet lukken van de vorming van een aparte wijkgemeente in Kernhem werkt door in de visie op kerkelijke betrokkenheid op Ede-Oost (Veluwse Poort). Hier wil men geen nieuwe gemeente starten maar de pastorale zorg aanbieden vanuit de aangrenzende wijken.[437]

Het perforatiefront toont veel interne verandering. De interne regeling ervan binnen Ede stamt uit 1994 en is uit gegevens van 1999 al duidelijk zichtbaar. In 2001 spreekt het beleidsplan over een 'enorme toename' maar de jaren hierna zet de perforatie zich nog veel sterker door. Grafiek 2 toont hoe de perforatie zich in dertien jaar ontwikkelt tot een sterke factor in de onderlinge verhoudingen.

In maart 2012 is bijna een kwart van alle leden geperforeerd. Tussen de wijkgemeenten zijn er grote onderlinge verschillen met betrekking tot hun aantrekkingskracht. De wijken 4 (Nieuwe Kerk) en 6/7 (De Ark) scoren hoog en meer dan een derde deel van hun leden is geperforeerd. Wijkgemeente 4 vervult al vanaf de invoering van de perforatieregeling een hoofdrol. In 1999 gaat zelfs 52% van de perforaties naar deze wijk. In de onderzoeksperiode neemt De Ark deze koppositie over. Wijkgemeenten 2, 3 en 5 hebben de minste aantrekkingskracht.

---

[435] De uitvoering loopt enige vertraging op (31 december in plaats van 30 juni 2012) omdat leden uit wijk 3 de gehanteerde procedure aanvechten: de wijkgemeente is niet in de gelegenheid gesteld vooraf hun mening over deze beslissing te geven.

[436] Opmerkelijk is dat de totstandkoming van de PKN feitelijk geen invloed had op de ontwikkelingen van het ledental.

[437] Zo richt de Nieuwe Kerk zich op de wijk aan de noordzijde van de spoorlijn Utrecht.Arnhem (voormalige defensieterreinen) en de Bethelkerk op het zuidelijke deel (voormalige Akzoterrein).

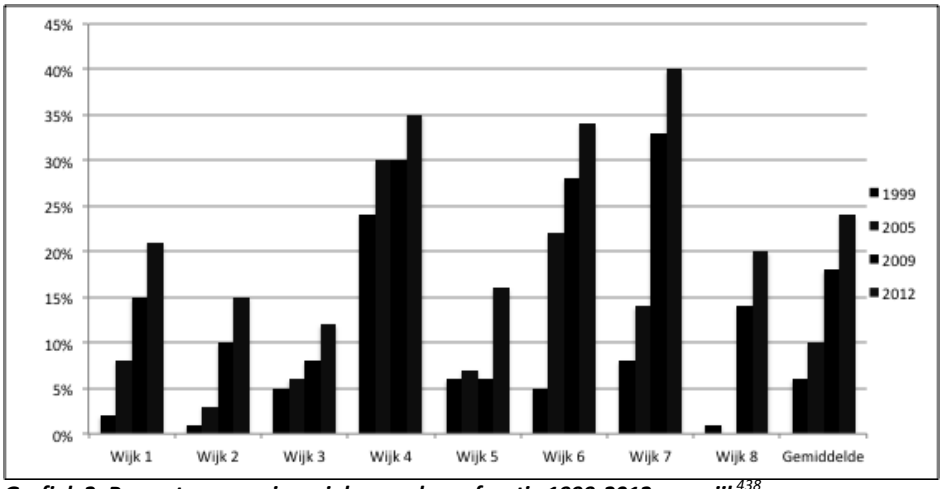

Grafiek 2: Percentage groei van inkomende perforatie 1999-2012 per wijk[438]

De belangrijkste perforatieverliezers binnen hervormd Ede zijn de wijken 3 en 5. Samen verliezen zij 794 leden op een totaal van 1694 geperforeerden in 2009 (47%).[439] In mindere mate is ook van verlies sprake in de wijken 8 (14% van het totaal), 1 (13%) en 2 (11%). Deze wijken hebben daarnaast pas in de loop van de onderzoeksperiode (dus na 1999) te maken gekregen met het fenomeen 'inkomende perforatie'. Uit de wijken 4, 6 en 7 vertrekken aanmerkelijk minder leden.

Het rapport van de Commissie Wijkgrenzen markeert twee belangrijke aspecten van perforatie voor de verhoudingen tussen de Edese wijken. Elke nieuwe wijziging van wijkgrenzen zal het perforatieproces aanwakkeren en het lijkt beter hiertoe niet over te gaan. Daarnaast constateert men dat het meest positieve perforatiesaldo voor de wijkgemeenten rond De Ark absoluut onvoldoende is om de terugloop van het ledental binnen die geografische wijk te compenseren.

---

[438] Percentage inkomend via perforatie, gerelateerd aan het ledental 2012. Bronnen: Overzicht perforaties (uit archief wijk 8, jaar 2000); Notitie 'Wijkgemeenten en predikantsplaatsen', versie 29.09.2005; Rapport commissie wijkgrenzen (voorjaar 2009); Cijfers kerkelijk bureau 2012. Vanwege de verschillende bronnen zijn kleine verschillen mogelijk. In 1999 wordt de perforatie naar Ede (van 'buiten') niet vermeld, in latere jaren wel. Dan zien we een aanzienlijke daling hiervan (het positieve saldo 301 ten gunste van Ede in 2005 daalt naar 37 in 2009). De perforatie in het buitengebied richting Lunteren en Ederveen is toegenomen.

[439] Omdat het nieuwe protestantse ledenregistratiesysteem (LPR) geen registratie bevat over de herkomst van de geperforeerde leden, ontbreken exacte gegevens hierover van 2012. Daarom moet voor de registratie van perforatieverliezers worden teruggevallen op beschikbare data van voorafgaande jaren (1999, 2005 en 2009). Perforatieverlies speelt de hele periode binnen de wijken 1, 3 en 5 (in 1999 is dit 66%, in 2009 is dit 60%). Aanvankelijk is wijk 5 de grote verliezer van leden maar in de tweede helft van het decennium gaat wijk 3 de effecten ondervinden van de overgang van leden uit de nieuwbouwwijk Kernhem naar De Ark, de kerk die ook geografisch dichtbij ligt.

5.2.4 De aanpak van onderzoek van een wijkgemeente

In het volgende gedeelte ga ik de twee onderzochte wijkgemeenten nauwkeuriger beschrijven. Daarbij gebruik ik inzichten uit de traditie van de *Congregational Studies* (Carroll 1986, Ammerman e.a. 1998) en haar Nederlandse varianten (Brouwer 2007, Noort 2008). In deze aanpak worden de karakteristieken van wijkgemeenten vanuit een vast stramien beschreven. Deze perspectieven, ook wel 'frames', genoemd, geven kans op een eenduidige beschrijving van vele relevante aspecten.

In aansluiting op het handboek *Studying Congregations* (Ammerman e.a 1998) maak ik onderscheid tussen de context (ecologie) van de gemeente, haar cultuur (identiteit), haar dynamiek (activiteiten en processen) en haar bronnen (mensen en middelen).

Context (Ecologie)	**Cultuur** (Identiteit)	**Dynamiek** (Activiteiten en processen)	**Bronnen** (Mensen en middelen)
Historisch Geografisch - wereldwijd - landelijk - regionaal - plaatselijk - buurt Netwerken leden Demografie	Expliciet Impliciet: - rituelen - socialisatie - artefacten - verhalen - theologie	Samenkomsten Programma's: - kringen, leren, catechese, jeugdwerk - pastoraat, evangelisatie, diaconaat Organisatie, leiderschap Planning en taken Opbouw gemeenschap Levenscyclus kerk	Mensen - gemeenteleden - professionals Geld Gebouwen

Schema 7: Uitwerking van vier frames voor beschrijving van hervormde wijkgemeenten

Als hulpmiddel voor de beschrijving van wijkgemeenten heb ik schema 7 ontwikkeld met per frame de belangrijkste kernwoorden. In dit schema wordt de onderlinge samenhang zichtbaar waarbij niet altijd de grenzen van deze indeling volledig zijn te scheiden. Leiderschap is bijvoorbeeld niet alleen een proces maar ook onderdeel van de cultuur en gaat over de concrete mensen. Gebouwen behoren tot de middelen maar zijn allereerst sterk bepalend voor de geografische context en vaak mede van invloed op de cultuur van de gemeente.

Het voordeel van een dergelijke beschrijving is dat wijkgemeenten vanuit verschillende dimensies worden geanalyseerd en vergeleken. Er is geen interne hiërarchie bij deze aspecten omdat het een totaalbeeld van wijkgemeenten betreft. Om de processen rond individualisering te kunnen herkennen valt bij de beschrijving de nadruk op de directe context van de gemeenten en op hun cultuur. De beschrijving van de dynamiek concentreert zich op de levensloop van de wijk. Een uitwerking van de programma's komt bij het onderzoek naar 'binding' aan de orde. Bij de schets van de bronnen ligt de nadruk op de rol van predikanten en de functie van de gebouwen in het functioneren als gemeente.

De casusstudie richt zich binnen Ede op de Oude Kerk en de Bethelkerk. Hun onderlinge verschillen op mesoniveau worden naast elkaar en waar mogelijk tegenover elkaar geplaatst. Zo ontstaat de achtergrond waartegen mogelijke verschillen op het

terrein van individualisering naar voren komen. De kernvraag is of en in welke mate processen van individualisering zichtbaar worden in het functioneren van deze wijkgemeenten. Dit onderzoek op mesoniveau richt zich in hoofdzaak op het functioneren van de betrokken kerkenraden. Die vormen het beleidsmatige en bestuurlijke centrum van de gemeente. Een kerkenraad bespreekt de relevante zaken en ontwikkelingen en bepaalt de koers voor de wijk.

Een complicerende factor bij de weergave van de uitkomsten van dit onderzoek is de samenstelling van de Oude Kerkgemeente omdat hier twee wijkgemeenten samenwerken (wijk 1 en 3). Eigenlijk heeft deze studie dus drie wijken als onderzoekseenheid, die samenkomen in twee kerkgebouwen en daarom kunnen worden benaderd als twee wijkgemeenten.

In deze studie krijgt dit vorm via een uitgebreide bronnenstudie aangaande het functioneren van de betrokken kerkenraden in de periode 2000-2011.[440] Met het oog hierop zijn de volgende bronnen bestudeerd:[441]

- de verslagen van de kerkenraadvergaderingen;
- de beleidsstukken, notities en overige relevante archiefmaterialen van de desbetreffende wijkgemeenten;
- de vergaderstukken van de kerkenraden (agenda's en bijlagen);
- de gevoerde correspondentie, voor zover aanwezig en relevant;
- beleidsdocumenten van de centrale gemeente, voor zover aanwezig in de dossiers van de wijkkerkenraden.

Al deze bronnen zijn redelijk compleet aanwezig, deels ondergebracht in het archief van de burgerlijke gemeente Ede (archiefmateriaal tot medio 2002) en gedeeltelijk in beheer bij de betrokken scriba's van deze wijkkerkenraden. Hiervan is studie gemaakt om zicht te krijgen op al de algemene kenmerken van de wijken en op de manier waarop met de vijf onderzoeksthema's wordt omgegaan.

Aansluitend op de bronnenstudie is door middel van een aantal interviews met betrokkenen uit de kerkenraden gezocht naar de samenhang tussen de gevonden uitkomsten. In eerste instantie zijn door middel van gesprekken met twee kerninformanten per wijk, onder wie een wijkpredikant, de hoofdlijnen van de onderzoeksperiode verhel-

[440] Het onderzoek op meso. en microniveau zoals wordt weergegeven in de hoofdstukken 5.7 is uitgevoerd in 2011 en beslaat daarom in principe alleen deze periode. Slechts voor de afloop van enkele cruciale ontwikkelingen (besluitvorming over Kernhem, plannen inzake reductie van het aantal predikantsplaatsen en invoering vrouwelijke ambtsdragers in wijk 2) zijn ook de ontwikkelingen uit 2012 meengenomen in de rapportage. Voor wat betreft het macroniveau zijn alle ontwikkelingen tot en met april 2013 verwerkt omdat de aard van de beschikbare schriftelijke bronnen dit mogelijk maakt.

[441] Een deel van dit veldonderzoek is onder mijn leiding uitgevoerd door twee deeltijdstudenten in de eindfase van hun bacheloropleiding GPW. Bert Fluit en René van Silfhout hebben in het voorjaar 2011 een deelstudie verricht naar de manier waarop de kerkenraden van de wijkgemeenten 1 en 8 functioneren en met individualiseringsaspecten omgaan (bronnenstudie en interviews). Deze gegevens zijn door mij verder verwerkt en geanalyseerd. Zelf heb ik in deze periode zorggedragen voor de regie van het onderzoek en aanvullend heb ik het archiefmateriaal van wijkgemeente 3 zelf uitgewerkt.

derd. Daarbij is ruimte gegeven voor de persoonlijke beleving van respondenten, die mogelijk anders achter het schriftelijke materiaal verscholen blijven. Ten slotte zijn zes halfgestructureerde interviews afgenomen onder kerkenraadsleden rond enkele geselecteerde thema's.[442] Van elk interview is een digitale opname gemaakt die vervolgens in een verbatim is uitgewerkt.

De uitkomsten van de bronnenstudie zijn waar dit zinvol is uitgediept en aangevuld met informatie uit interviews met enkele informanten per wijkgemeente. In de afrondende fase van de studie is over een aantal kernzaken van de analyse een verdiepend interview gevoerd met ten minste een (oud-)predikant per bestudeerde wijkgemeente. Via enkele gespreksronden over de concepttekst van het rapport met de begeleidingscommissies van de wijkgemeenten is de inhoud ervan getoetst op compleetheid en zorgvuldigheid en waar nodig op onderdelen genuanceerd of aangevuld.[443] Alle interviews en besprekingen met de insiders van de wijkgemeenten hebben bijgedragen aan de weging van de gepresenteerde feiten uit de bronnenstudie.[444]

Wanneer wordt gesproken over 'de onderzoeksperiode' wordt verwezen naar het tijdvak waar deze studie zich op richt, de periode 2000-2011. Voor de periode waarin dit onderzoek daadwerkelijk is uitgevoerd, wordt de term 'veldonderzoek' gebruikt.

---

[442] In dit onderzoek onder kerkenraadsleden van de wijken 1 en 8 is gevraagd naar drie thema's: (1) hun visie op het ambt; (2) een terugblik op hun kerkenraadservaringen ('de voor u belangrijke gebeurtenissen en momenten uit kerkenraadsvergaderingen') en de manier waarop zij zelf in de kerkenraad participeerden; (3) hun praktijk als wijkouderling, toegespitst op de manier waarop het gesprek over kerkgang verloopt. Kerkgang kan bij uitstek een thema zijn waarbij blijkt, hoe de ambtsdrager de visie op het ambt feitelijk uitvoert: zijn er momenten waarop een 'tegenover.positie' wordt ingenomen?
De beperking van de doelgroep voor interviews tot wijkouderlingen vloeit voort uit het thema individualisering. Juist in het pastorale bezoekwerk kan het 'regeren' (gezag uitoefenen, leden vermanen) vorm krijgen.
De grens voor de selectie is gelegd bij minstens vijf jaar wijkouderlingschap in de onderzoeksperiode. Uit alfabetisch opgestelde lijsten per wijkgemeente zijn aselect drie kandidaten gekozen. Vijf van de zes kandidaten hebben meegewerkt aan het onderzoek. In één situatie ben ik teruggevallen op het volgende nummer van de lijst conform de vooraf afgesproken werkwijze. Uiteindelijk blijkt door een misverstand één van de respondenten jeugdouderling te zijn. Omdat hij als ambtsdrager wel bezoekwerk doet, is dit interview eveneens bruikbaar.

[443] De uitgangspunten voor rapportage zijn in de startfase helder vastgelegd (met als kernwoorden: objectiviteit, zorgvuldigheid, evenwichtigheid en openheid). Over een groot aantal aspecten is in de fase van rapportage overleg gevoerd. Teksten zijn waar nodig verhelderd of verbeterd. Protocollair is vastgelegd welke inhoudelijke wijzigingen hierbij noodzakelijk waren omwille van het zorgvuldigheidscriterium. Op deze manier is de eindverantwoordelijkheid als onderzoeker gehandhaafd. Van de in het protocol vastgelegde optie om verschillen in beoordeling voor te leggen aan een gemandateerde externe begeleidingscommissie is geen gebruik gemaakt.

[444] Hierdoor is er sprake van de in kwalitatief onderzoek gewenste triangulatie: gebruikmaken van verschillende methoden om eenzijdigheden te voorkomen.

5.3 Beschrijving van de onderzochte wijkgemeenten

5.3.1 Context

Geografisch
De uitbouw van Ede heeft geenszins op een concentrische manier vanuit het centrum plaatsgevonden. Het oudste deel van Ede ligt nu aan de noordoostzijde. Hier ligt het centrum met de Oude Kerk. De eerste grote uitbouw heeft in zuidelijke richting plaatsgevonden in de richting van de spoorlijn. Uitbouw in deze richting is voortgezet en vanaf 1920 is de woningbouw gestart ten zuiden van de spoorlijn (Ede-Zuid). Pas in later jaren is naar het westen gebouwd: Ede West, Veldhuizen (noordwest), Maandereng en Rietkampen (zuidwest). Het bosgebied aan de oostzijde en in het noordoosten blijft onbebouwd.

Kaart: 1 Wijken van Ede[445]

Beide onderzochte wijkgemeenten liggen aan de oostzijde van Ede. In het noordoosten staat de Oude Kerk, aan de rand van het winkelcentrum. Feitelijk komen hier twee aparte wijkgemeenten samen, elk met een eigen kerkenraad. De gemeente rond de Oude Kerk heeft haar wortels in zowel wijkgemeente 1 als in wijkgemeente 3. De identiteit van beide wijkgemeenten is in de loop van de tijd enigszins uit elkaar gaan lopen, hetgeen aan deze studie meer nuances en een extra dynamiek biedt. De Bethelgemeente ligt in het zuidoostelijke deel van Ede (wijk Reehorst). De geografische context van de gemeenten loopt aanzienlijk uiteen.

De wijkgemeente rond Oude Kerk bevindt zich aan de noordzijde van het dorp Ede, dicht bij het grote buitengebied ten noorden en oosten van Ede. De Oude Kerk staat echt in het centrum van Ede, dicht bij de markt, het gemeentehuis en het winkel-

[445] http://www.woonstede.nl/ede (opnamedatum 7.1.2013).

centrum. Het noordoostelijke deel bestaat uit bos en heideterreinen, behorend bij wijk 1. Aansluitend hierop omvat wijk 3 aan de noordwestzijde een taartpunt binnen het dorp Ede en het aangrenzende, agrarische buitengebied. De nieuwbouwwijk Kernhem, een smalle strook aan de noordzijde van Ede, valt binnen het grondgebied van wijk 3. Binnen de Oude Kerkgemeente bevinden zich vrij veel inwoners uit het agrarische buitengebied.[446]

Het voedingsgebied van de Oude Kerk betreft wijken met relatief veel eenpersoonshuishoudens (stadscentrum), mensen met lage inkomens en niet-actieven.[447] Over de mate waarin de hervormden afwijken van het beeld van de geografische wijk is geen informatie beschikbaar. Een insider[448] verstrekt het volgende beeld: er wonen nogal wat senioren in de wijk, met name in het centrum van Ede. Hoewel het centrum van Ede tot het grondgebied van wijk 1 behoort, zijn er niet veel middenstanders lid van deze gemeente. In het buitengebied is een vermenging van landbouwbedrijven, vrijstaande woningen en vakantielocaties aanwezig.

De tweede wijkgemeente, de Bethelgemeente, bevindt zich aan de zuidoostkant van Ede, ten zuiden van de spoorlijn Utrecht-Arnhem. Deze wijk bestaat uit vier woongebieden:[449] een oudere woonwijk (Ede-Zuid, een gerenoveerde arbeiderswijk), enkele hoogbouwflats (met relatief veel jonge gezinnen, allochtonen en studenten), de nieuwbouwwijk *Maandereng* (uit de periode 1981-1990) en een smalle strook agrarisch buitengebied ten zuiden van Ede (zuidelijk van de snelweg A12). De kerkelijke wijk kent hierdoor een aanzienlijke sociale verscheidenheid. Het gebied van de wijkgemeente betreft hoofdzakelijk woonwijken, maar kent bij het station Ede-Wageningen ook een winkel- en uitgaansgebied (*Kop van de Parkweg*). Verder bevindt zich in de wijk een concentratie van onderwijsvoorzieningen (*Kenniscampus Ede*).

De kerkgebouwen

Het kerkgebouw is in hervormde gemeenten essentieel voor het bestaan van de wijkgemeente. Hier komen de leden samen. Beide wijkgemeenten beschikken over een eigen kerkgebouw voor de zondagse diensten. De gebouwen zijn onderling nogal verschillend. De monumentale Oude Kerk (Grotestraat 58) ligt, door de uitbouw van de centrumfunctie naar het zuidwesten, aan de noordkant van het centrum. De Oude Kerk is een van de weinige monumentale gebouwen die Ede telt, een 'laatgotische kruiskerk'. Door een open verbinding met het marktplein, de nabijheid van het raadhuis, winkels en horecagelegenheden is de kerk één van de centrale punten in Ede. Als monumentaal pand heeft zij wel het nadeel dat nevenruimten ontbreken. Dat wordt enigszins gecompenseerd door het verenigingsgebouw '*Rehoboth'* in de directe nabijheid. '*Rehoboth'* is

[446] Wijk 3 staat door haar wortels in het agrarisch buitengebied bekend als een 'draagkrachtige wijk'. Zie de motivering van het bezwaar van de wijken 1, 3 en 5 tegen dreigende vermindering met een predikantsplaats (AKW3 brieven 2011).

[447] Bevolkingsstatistiek per woonwijk, ook van Ede, zie: http://www.huizenzoeker.nl (opnamedatum 5.10.2011).

[448] Mondeling verkregen informatie van respondent 1.2 (3 juni 2011).

[449] Zie AKW8 Beleidsplan 1999; met verwerking van wijzigingen die in 2005 zijn doorgevoerd bij de verzelfstandiging van de wijken 2 en 8.

in zijn huidige vorm niet erg geschikt voor kerkelijk verenigingswerk[450] en wordt daarom in 2013 volledig herbouwd.

Oude Kerk Ede[451]

De Bethelkerk ligt vrij centraal in haar wijk, aan één van de doorgaande wegen (Jan Th. Tooroplaan). Vanuit stedenbouwkundig oogpunt wordt de kerk 'een waardevol ensemble' genoemd (Van Meijel 2008). Feitelijk is het een modern, functionalistisch kerkgebouw. Kernwoorden bij deze bouwstijl zijn: 'soberheid, ingetogenheid, evenwicht in horizontaal en verticaal, mystiek, helder licht, kleurnuances'.[452]

Bethelkerk Ede[453]

Het gebruik van de natuurlijke materialen is zichtbaar gebleven.[454] De in 'blokreliëf' uitgevoerde muren worden aan de bovenzijde afgesloten met een strook bovenramen

[450] Een uitzondering hierop vormt het Hervormd Zangkoor *Jubilate* dat de hoge zaal met eigen orgel en een groot podium wel kan gebruiken. Daarnaast is er vergaderruimte beschikbaar in het kerkelijk bureau *Kerkveste*, een modern kantoorpand uit de jaren '90 van de 20e eeuw.
[451] Foto's Marten Idema
[452] Van Iterson en Romein 2009: 84. De Edese Bethelkerk is één van een veertigtal functionalistische kerkgebouwen van architect L.R.T. Oskam.
[453] Foto's Marten Idema

waardoor de lichtinval van boven komt. Dat wijst op de intimiteit van de ontmoeting met God op deze plaats. Bij de renovatie in 2004 is bewust meer kleur aangebracht in het sobere gebouw.

Demografie van de wijkgemeenten

Beide wijkgemeenten zijn qua ledental behoorlijk omvangrijk.[455] Hoewel de ramingen enigszins uiteenlopen, kan 40% van de leden uit wijk 3 in de periode van het veldonderzoek tot de gemeenschap rond de Oude Kerk worden gerekend.[456] Het bereik in ledental is dus voor de Oude Kerkgemeente net iets groter dan voor de Bethelgemeente.

	Wijk 1	Wijk 3	Oude Kerkgemeente[457]	Bethelgemeente
Leden	1124	1228	1640	1456
- daarvan % belijdend lid	42%	42%	42%	36%
Pastorale eenheden (PE)	682	558	905	866
Aantal personen per PE	1,6	2,2	1,8	1,7

Tabel 7: Demografische gegevens van de onderzochte wijkgemeenten (maart 2012)

De leeftijdsverdeling binnen de onderzochte wijken loopt enigszins uiteen. Wijk 8 (Bethelgemeente) kent relatief veel leden in de leeftijdsgroep van 20-39 jaar, wijk 1 is het meest vergrijsd (60+) en wijk 3 telt de grootste categorie jeugdigen.

---

[454] Kerkgebouw en bijzalen zijn opgebouwd uit twee loodrecht op elkaar staande blokken met een lager verbindingsgedeelte dat als hal en ontmoetingsruimte functioneert. De kerkzaal is gebouwd als een rechthoekige doos waarvan het platte dak op een stalen skelet rust.

[455] Grondslag cijfers: opgave kerkelijk bureau 2012 (inzake pastorale eenheden wijk 3, 2009 rapport wijkgrenzen).

[456] In de kerkenraad wordt dit in 2009 op max. 125 geschat. Dan is de vraag aan de orde waar de eigen leden kerken: 'Inventarisatie aantal kerkgangers (gemeenteleden van wijk 3) in de Oude Kerk en Sionkerk (…). In de Oude Kerk circa 100.125 en in de Sionkerk rond de 100. Erg moeilijk in te schatten' (AKW3 24.4.2009). Eigen onderzoek in 2011 komt uit op 190 personen die vast meeleven in de Oude Kerk . Dit onderzoek is uitgevoerd via de sectieouderlingen, die binnen de ledenlijst van hun eigen sectie hebben aangegeven welke belijdende leden en volwassen doopleden tot de vaste kerkgangers in de Oude Kerk behoren. Dit betrof 190 personen (16% van het feitelijke ledenbestand, maar 32% van alle 'meelevende leden'). Naast deze vaste kern is er een tweede groep gemeenteleden die af en toe in de Oude Kerk komen (177 personen). Dan betreft het vooral gezinsleden van ambtsdragers die wisselend dienst doen in dit kerkgebouw. Een nieuwe telling door de kerkenraad (AKW 2013) komt uit op bijna 300 meelevenden in de Oude Kerk, dit is ongeveer 50% van de kerkgangers uit wijk 3. Hierbij zijn 50 personen meegerekend die lange tijd in Kernhem hebben meegeleefd. De keuze op het percentage leden van wijk 3 in de Oude Kerkgemeenschap op 40% te zetten is gebaseerd op deze meest recente telling, verminderd met 1/6^{e} deel dat in 2011 ten tijde van het onderzoek in Kernhem meeleefde (516 leden).

[457] Berekend op basis van de gegevens van wijk 1, aangevuld met 40% van het ledenbestand van wijk 3.

Leeftijdsgroep	Wijk 1	Wijk 3	Oude Kerkgem.	Bethelgem.	Ede totaal
0 - 19 jaar	15%	24%	18%	19%	20%
20-39 jaar	27%	23%	26%	29%	26%
40-59 jaar	20%	31%	23%	30%	26%
60-79 jaar	28%	19%	25%	19%	22%
80 jaar e.o.	10%	4%	8%	4%	7%
Totalen (leden)	1124	1228	1640	1456	9655

Tabel 8: Leeftijdsopbouw in de onderzochte wijkgemeenten (maart 2012)

In vergelijking met het jaar 2000 valt op, dat het verschil tussen wijkgemeente 1 en de Bethelgemeente kleiner wordt inzake het aandeel van ouderen per wijk. In de Oude Kerkgemeente werkt de groei van Kernhem door in een stabilisering van het aandeel van de ouderen in de wijk.[458] Zelf ervaart de Bethelkerk dat er sprake is van een redelijk evenwichtige leeftijdsopbouw. Als zorgpunt noemt zij de geringe aanwezigheid van oudere jeugd (16-24), die vaker naar evangelische gemeenten of hervormde buurwijken lijkt te gaan.[459]

Een andere factor achter de wijksamenstelling vormt de perforatie. In paragraaf 5.2.3 is aangegeven dat de onderzochte wijken een tussenpositie innemen met betrekking tot perforatie-effecten. Een vergelijking tussen inkomende en uitgaande perforatie toont helder op welke manier de onderlinge verschillen zich gedurende de onderzoeksperiode hebben ontwikkeld. Zowel wijk 1 als wijk 8 is in het laatste deel van de onderzoeksperiode meer leden gaan aantrekken uit andere wijken. Zij verliezen beide per saldo licht door perforatie. Dat ligt totaal anders voor wijk 3, die vooral in de nieuwe wijk Kernhem veel leden verliest.[460] Velen die zich hier vestigen, kiezen voor een

[458] Dit blijkt uit onderstaande tabel:

Aandeel 65+ in:	Wijk 1	Wijk 3	Oude Kerkgemeente	Bethelgemeente
2000	45,2%	33%	42%	21%
2012	46,8%	29%	41%	30%
Vergrijzing (%)	4%	.13%	.3%	44%

Tabel 9: Toename vergrijzing onder belijdende leden (% 65+) per wijk 2000.2012

Bron: SMRA.Jaargegevens hervormde gemeente Ede (2000), opgave kerkelijk bureau (2012). Het gemiddelde voor heel Ede op 35,4% belijdende leden van 65 jaar of ouder (2012).

[459] AWK8, Profielschets voor het beroepingwerk 2009. Opmerkelijk is dat wijk 8 qua feitelijke aantallen niet slechter scoort dan de ander wijken. In beide cohorten (20.24 jaar, 25.29 jaar) heeft wijk 8 meer leden in 2012 dan beide andere wijken (10.20% meer). In het cohort 15.19 jaar hebben de drie de wijken nagenoeg evenveel kinderen.

[460] Uit de opgave van de geperforeerden (kerkelijk bureau, begin 2011) blijkt dat 223 personen uit wijk 3 zijn geperforeerd naar de wijken 6.7. Als ik voor 2012 het aantal pastorale eenheden iets hoger raam dan in 2009 (Rapport wijkgrenzen), namelijk op 75, dan is hier sprake van een gemiddelde omvang van 3 personen per pastorale eenheid. Het zijn verhoudingsgewijs meer gezinnen met kinderen die perforeren van wijk 3 naar De Ark. Als gevolg hiervan groeit de Arkgemeente tussen 1999 en 2009 van 127 naar 616 geperforeerde leden. Totaal komt in 2011 dus 36% van de geperforeerden leden geografisch uit wijk 3.

wijkgemeente met een andere identiteit. Dit raakt niet direct de leden die tot de Oude Kerkgemeente behoren.

5.3.2 Dynamiek

De voor dit onderzoek relevante dynamiek van het gemeenteleven komt aan de orde bij de beschrijving van de doorwerking van individualisering op meso- en microniveau (hoofdstukken 6 en 7). Apart schenk ik hier aandacht aan de dynamiek die voortvloeit uit de 'levenscyclus' van de onderzochte wijkgemeenten. Deze dient te worden bezien in relatie tot de groei en krimp van de hervormde gemeente als geheel.

Levenscyclus van de wijkgemeenten

De gemeenschap rond de Oude Kerk is feitelijk verbonden aan het bestaan van de kerk in Ede. Rond 1200 is er een klein stenen kerkgebouw en omstreeks 1470 ontstaat het huidige gebouw. De toren en de zijbeuk worden later bijgebouwd. Al die jaren komt hier een gemeente bijeen, vanaf 1580 protestantsgezind.

De groei van de hervormde gemeente en het verzelfstandigen van de wijken maken dat de wijkgemeente rond de Oude Kerk in de loop van de 20e eeuw één van de vele wijkgemeenten wordt. Van stagnatie in de groei is aan het begin van de 21e eeuw in de Oude Kerk nog weinig merkbaar. De kerkgang blijft relatief hoog.

De interne verscheidenheid binnen Ede maakt het voor de Oude Kerk nodig een balans te zoeken tussen behoud van haar traditie en een voorzichtige openheid voor vernieuwingen. De wijkgemeenten 1 en 3 blijken – zoals hierna wordt uitgelegd – niet geheel op één lijn te zitten maar weten elkaar in de onderzoeksperiode desondanks wel vast te houden. De tussenpositie van wijk 1 binnen Ede draagt eraan bij dat de interne perforatiegolf haar slechts beperkt raakt. De mogelijke reductie van het aantal predikantsplaatsen maakt dat de identiteit opnieuw moet worden vastgesteld.

Wijkgemeente 3 heeft veel sterker te maken met een levenscyclus. In de beginfase (1942) doet zij haar werk vanuit de Oude Kerk. Door de bouw van de Sionkerk (1958) verplaatsen de activiteiten zich daarheen. Zodra daar enkele jaren later wijk 5 wordt gesticht (1960),[461] wordt wijk 3 feitelijk verdeeld over twee kerkgebouwen. In de periode 1960-2000 is er sprake van een stabiele situatie, die verandert als de komst van de nieuwbouwwijk Kernhem de kerkenraad voor nieuwe keuzes en dilemma's plaatst.

De wijkgemeente beseft dat de bewoners van een nieuwbouwwijk een veel pluriformer achtergrond hebben en mogelijk heel andere verwachtingen, maar gaat bewust de uitdaging aan om hier activiteiten te starten vanuit haar eigen identiteit. Na de oriënterende fase volgen in 2004 eigen kerkdiensten in Kernhem.[462] De groei blijkt beperkt te zijn en een nieuwe gemeente in Kernhem blijkt niet levensvatbaar. Op

[461] De eerste predikant van wijk 5 was E.F. Vergunst, de vader van de huidige algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond.

[462] Na de start met bezoekwerk (2000), een kinderclub (december 2001) en een bijbelkring (voorjaar 2002) weegt het principe zwaarder dat elke wijkgemeente tweemaal per zondag bijeen moet komen, dan de angst voor een verdere leegloop van de Sionkerk.

31.12.2012 wordt de laatste dienst gehouden.[463] De afhandeling van Kernhem veroorzaakt onderlinge spanningen in Ede. Wijk 3 weet nog met succes de claims van *De Ark* op Kernhem ongedaan te maken maar blijft wel in een moeilijke positie zitten. Als in de toekomst het aantal wijken vermindert, zullen de wijken rond de Oude Kerk en de Sionkerk opnieuw ingedeeld moeten worden. Een ander spannend moment betreft de gevolgen van het beëindigen van het houden van kerkdiensten in Kernhem. Het is de vraag of een deel van deze kerkgangers, gelet op de hier ervaren beperkte liturgische vrijheid,[464] nog wel blijft kiezen voor wijk 3.

De levenscyclus van de Bethelgemeente wordt gestempeld door haar ligging in Ede-Zuid. Een lange tijd – zeker tot 1945 – telt deze arbeiderswijk niet echt mee. Meer dan twintig jaar na de oplevering van de eerste woningen komt er een houten noodgebouw (1948) en het duurt tot 1965 voordat er een eigen kerk is. Allerlei bescheidenheid en 'een zekere matheid' zijn mede vanuit dit verleden verklaarbaar. De grote sociale verscheidenheid in de wijk is opvallend.

De woningbouw vanaf 1980 brengt nieuwe veranderingen op gang. De snelle groei van de Maandereng in de jaren '80 leidt tot de komst van een tweede predikant en zo ontstaat wijk 8. Jarenlang wordt de Bethelkerk gediend door de wijkpredikanten G. Biesbroek (wijk 2, 1972-1992) en M.B. Plette (wijk 8, 1981-2000).

Als in 1990 de bouw van de wijk Rietkampen start, komen de relatieve rust en stabiliteit in de wijk onder druk te staan. Hier starten eigen diensten (1991) waarin ruimte is voor meer liturgische variatie. Dat vormt binnen de Bethelgemeente een bron voor verdere interne polarisatie. De onderlinge afstemming tussen de wijken 2 en 8 krijgt vorm in een buurtgemeente waarvoor de moderamina gezamenlijk als dagelijks bestuur optreden. In de vorm van een jaarlijks werkplan worden afspraken vastgelegd.[465] Wanneer in de loop der jaren de onderlinge verschillen steeds groter worden, gaat de band wringen.[466] Dit heeft tot gevolg dat de buurtgemeente in 2005 wordt op-

[463] Het gebrek aan groei wordt versterkt door vertragingen van het woningbouwprogramma. De algemene kerkenraad blijft voortdurend kritische vragen stellen over de noodzaak om als wijk 3 één van de drie preekplaatsen op te geven. Vele wijkbewoners gaan niet alleen op zondag elders naar de kerk maar laten zich ook perforeren naar De Ark. In december 2009 werkt de Commissie Wijkgrenzen Kernhem nog wel een apart scenario uit, maar de prognose van de omvang in 2020 (0,65 fte predikantsplaats) is te beperkt voor een eigen wijkgemeente.

[464] Details hierover bij de behandeling van het thema Liturgische voorkeuren.

[465] Dit betreft afstemming van catechesetijden, het ondersteunen van elkaar op vele terreinen, de inzet van extra pastorale steun uit andere wijken, de afstemming op het terrein van evangelisatiewerk, HVD en jeugdwerk, de afstemming van de kerkenraadsvergaderingen en gezamenlijke wijkavonden (bron: Bijlage reglement buurtgemeente Ede.Zuid, werkplan seizoen 2000.2001). In volgende jaren worden hieraan toegevoegd: themaweken, gemeentedag, voorbede, zendingscommissie en vorming en toerusting. Ten minste eenmaal per anderhalf jaar bespreekt de buurtkerkenraad de uitvoering met de desbetreffende commissies of ambtsdragers.

[466] De visies op liturgie, pastoraat en jeugdwerk lopen uiteen. Qua profilering wordt de predikant van wijk 2 steeds meer het gezicht van de wijk in de Rietkampen, terwijl hij tegelijkertijd ook predikant van de Bethelkerk is. Feitelijk is het besluit in 1992 om voor de predikant van wijk 2 een pastorie in Rietkampen te kopen al het begin van een scherper opdelen in twee wijken. Toch blijft

geheven en de samenwerking wordt omgezet in een vrijblijvender overleg en enkele gezamenlijke kerkdiensten per jaar. Wijkgemeente 2 gaat verder als Kleopasgemeente in het kerkgebouw van de Oecumenische wijkgemeente Emmaüs.[467]

In het begin van de onderzoeksperiode lijkt de Bethelkerk minder zelfbewust dan de Kleopasgemeente, die een heel eigen profiel ontwikkelt. Na een aantal jaren doet de Bethelgemeente het qua 'aantrekkelijkheidsfactor' minstens even goed als die wijk.[468] Toch typeert men zichzelf nog als een naar identiteit 'zoekende' wijk.[469] Een kleine, trouwe kern van ouderen is beducht voor teveel vernieuwingen, die zich echter wel lijken door te zetten, zeker op liturgisch terrein.

Verder biedt het perspectief van toekomstige nieuwbouw op het Akzo-terrein en de vestiging van een kleine studentencampus de Bethelgemeente enige compensatie voor de demografische terugloop in het ledenbestand.

5.3.3 Cultuur

Waarin wijken op elkaar lijken

Feitelijk hebben de onderzochte wijkgemeenten inzake identiteit en cultuur veel gemeenschappelijk. Omdat er in deze studie veel aandacht is voor de onderlinge verscheidenheid, is het goed eerst in te gaan op het gemeenschappelijke. Beide hervormde wijkgemeenten behoren tot de gereformeerde stroming in de kerk en hebben in ieder geval gemeenschappelijk:

- Een groot aantal gereformeerde aspecten van het gemeenteleven zoals de nadruk op
  de prediking, het belang van de persoonlijke bekering, de waardering van zaken als kinderdoop en zondagsrust.
- Het breed hervormde denken waarbij de gemeente een kleine, trouwe en actieve kern heeft, met daaromheen leden die wel trouw meeleven maar minder actief zijn en een vrij grote rand van minder betrokken leden. Men is soepel in de omgang met de rand voor wie de eisen van de geloofsgemeenschap minder sterk gelden dan voor de kern.
- Een bepaalde trots op het hervormd-zijn. Men waardeert het te behoren tot de 'vaderlandse' kerk, die in hun ogen feitelijk rechtstreeks van de Reformatie afstamt.

---

wijk 2 tot 2005 volwaardig op de Bethelkerk betrokken en dienen haar latere predikanten (W.G. Sonnenberg zowel in 1992.1997 als van 2004.heden; L.W. Smelt in 1998.2003) ook deze gemeente tot 2005.

[467] Zie Lukas 24: 18, waar Kleopas genoemd wordt als een van de twee Emmaüsgangers.

[468] Uit de perforatiegegevens blijkt, dat beide wijken in 1999 een lage instroom kennen. Tien jaar later is het aantal inkomende leden meer dan vertienvoudigd. Wijk 8 trekt meer leden aan dan wijk 2 (resp. 287 en 233 personen in 2012). Daar staat tegenover dat wijk 8 iets meer leden verliest door perforatie.

[469] AKW8, Profiel wijkgemeente en predikant; dossier 2009/beroepingsprocedure, 18.7.2009.

In deze kerk kan men ondanks alle dwaling die er voorkomt het evangelie nog verkondigen en beleven.[470]

- Een sterke rol van de kerkenraad bij de besluitvormingsprocessen in de gemeente. Er is een duidelijke hiërarchie in de gemeente omdat de kerkenraad veel zaken besluit en er over weinig zaken terugkoppeling plaatsvindt. Hierin wijken vele hervormde gemeenten af van de cultuur van de meeste gereformeerde kerken waarin de gemeentevergadering meer bevoegdheden heeft.[471] Deze bestuursstijl komt aan de orde bij het deelthema 'Veranderingen rond het ambtelijk gezag'.
- Wat specifieker ontleend aan de lokale context van Ede is de Veluwse volksaard. Dit betreft een enigszins afwachtende en gesloten opstelling, gehechtheid aan het oude en aan de eigen vrijheid. Binnen de Oude Kerk komt dit aanzienlijk meer voor dan in nieuwbouwgemeenten waarvan de Bethelgemeente een voorbeeld is.

Naast deze overeenkomsten zijn er allerlei accentverschillen tussen de wijken.

De identiteit van elke wijkgemeente

Elke wijkgemeente legt eigen accenten met betrekking tot het gereformeerd-zijn. Behandeling daarvan volgt nu.

Wijkgemeente 1 formuleert in haar Beleidsplan 2007 als motto: 'Samen geloven en samen dienen':

> 'Wezenlijk is dat de gemeenteleden een levende relatie met Christus hebben. (…) Onze overtuiging is dat het geloof een gave van de Heere is. (…) Het is de Heilige Geest die de gave schenkt en de vruchten laat groeien. Ieder gelovig gemeentelid heeft zo zijn gave, die hij of zij ten dienste van de naaste in en buiten de gemeente kan aanwenden.[472]

Opmerkelijk genoeg verschuift de aandacht aan het slot van deze paragraaf van het 'samen' naar de centrale rol van de kerkenraad: 'Bron en norm voor de gemeente is de Heilige Schrift. De ambten (…) hebben als doel de gemeente bij de Bijbel en het verbond te bewaren en te leiden.' Het is dus de vraag of het 'samen' uiteindelijk wel zo identiteitsbepalend is. Verder streeft wijkgemeente 1 binnen de Edese context naar stabiliteit

---

[470] Het begrip 'vaderlandse kerk' heeft zoals al in hoofdstuk 2 is aangegeven in de onrust rond Samen-op-Weg een belangrijke rol gespeeld. De 'gereformeerde' columnist van *Trouw*, A.J. Klei, drukt deze gevoelens in de vorige eeuw uit in het motto van zijn boek over kerken en kerkmensen in Nederland: *'De koningin is lekker hervormd!'* (Baarn 1992).

[471] Leden van deze kerkgenootschappen verschillen in hun typerende bestuurs. en leiderschapsstijl ook op andere maatschappelijke terreinen. Van den Belt en Moret (2010: 178.179) constateren in een kwantitatief onderzoek naar de leiderschapsstijl dat christelijke en orthodox.protestantse managers beiden minder mensgerichtheid tonen, minder gericht zijn op commitment en minder oog hebben voor medezeggenschap. Daarnaast vinden zij bij de onderverdeling tussen orthodox. en modern.protestantse managers een opmerkelijk groot verschil inzake het handelen vanuit een formele gezagspositie (hiërarchische positionering). Orthodox.protestanten denken sterk vanuit formele posities. Het is daarbij extra opmerkelijk, dat dit voor de dagelijkse praktijk ('aansturen van medewerkers') nauwelijks gevolgen heeft. De auteurs verklaren dit vanuit het dogma van de 'algemene genade' hetgeen hun een geschikt middel lijkt om de tegenstelling tussen het eigen pessimistische mensbeeld en algemene managementsopvattingen op te heffen (2010: 210).

[472] Beleidsplan wijk 1, *Samen geloven en samen dienen,* 2007.2010*,* p. 1 (inleiding).

in combinatie met een voorzichtige openheid voor de noodzakelijk geachte veranderingen.

Wijkgemeente 1 kent een grote variatie aan leden. Ook zijn er duidelijke verschillen tussen 'burgers' en mensen uit het buitengebied. Sommigen zijn lageropgeleid maar de kerkenraad heeft ook altijd een aantal geletterde mensen in zijn midden.[473] De gematigde koers van de kerkenraad valt sterk samen met de samenbindende rol van zijn voorganger. Deze combinatie neemt in de loop der jaren duidelijk in aantrekkingskracht toe, hetgeen blijkt uit de groei van het aantal geperforeerde leden.[474]

Wijkgemeente 3 legt in haar werk veel meer nadruk op specifiek bevindelijk-gereformeerde termen. Dat valt sterk op bij de vergelijking van haar beleidsplan met dat van een verwante Bondsgemeente die in 2006 als basistekst is gebruikt.[475] Door het toepassen van 'close reading' valt op hoeveel specifiek bevindelijk-gereformeerde termen door wijk 3 worden toegevoegd aan dit document. Het beleidsplan legt accent op een 'zuivere prediking' (p. 6), op de doorwerking van de zonde, hetgeen 'een diep spoor trekt in het leven van de gelovigen' (p. 5). De opsomming van de gaven van de Geest wordt aangevuld met de termen 'berouw, vergeving, kennis van Zijn Woord, (…) en gehoorzaamheid (…)' (p. 6).

Verder wordt het 'vreemdelingschap' van de christen meer benadrukt en legt men meer nadruk op het houden van twee diensten per zondag. Rond huwelijkspastoraat wordt helder vastgelegd geen huwelijk kerkelijk te willen bevestigen, als er na samenwonen geen sprake is van 'verootmoediging en oprecht blijkende schuldbelijdenis' (p. 19). De titel van het beleidsplan 2006 (*Groeien in het Woord*) toont dat wijk 3 de nadruk legt op geloofsgroei vanuit het Woord, tegen de achtergrond van een bevindelijk-gereformeerde geloofsbeleving. Vanuit de zondagse prediking vult zij haar gereformeerde traditie actief in.

Beide wijken rond de Oude Kerk willen in de hoofdstroom van de hervormd-gereformeerde beweging staan. Zij benadrukken hun verbondenheid met de gereformeerde belijdenisgeschriften. Op 1 mei 2004 zijn zij uit overtuiging, maar wel tegelijker-

---

[473] Op een spannend moment in de relatie tussen de wijken 1 en 3 slaakt de wijkpredikant van wijk 3 in 2005 de verzuchting 'dat er in Ede zoveel gestudeerde, mondige kerkenraadsleden zijn die soms ook in de kerkenraden de dienst uitmaken' AWK3, 26.1.2005; met parafrase door Van Trigt, interview 30.11.2012. Zowel in wijk 1 als ook in andere wijkkerkenraden valt een hoog opleidingsniveau van een deel van de kerkenraadsleden te constateren.

[474] Er is jarenlang sprake geweest van perforatieverlies maar daar is een aanzienlijke instroom tegenover komen te staan. De inkomende perforatie stijgt van 28 naar 238 personen (1999.2012). Over de stijl van de wijkpredikant sluit de voorzitter van de algemene kerkenraad in 2003 zijn waarderende woorden als volgt af: 'Zijn denken en adviezen worden beheerst door het apostolisch vermaan om niet te staan naar hoge dingen, maar ons te voegen naar de nederige' *(Edese Kerkbode* 4.5.2003. Citaat in: Van Bruggen 2004: 219).

[475] *Groeien in het Woord. Beleidsplan wijk 3 2006.2010.* In een voetnoot wordt aangegeven: 'Met dankbaarheid hebben we hierbij gebruik gemaakt van het beleidsplan van onze zustergemeente van Apeldoorn, dat door hen ons is ter hand gesteld en door onze predikant van een aanbeveling voorzien' (p. 4). Bij de voorbereiding heeft een van de kerkenraadsleden dit document als voorbeeld aangedragen. hetgeen door de commissie werd overgenomen. Er is dus geen verband met het feit dat het bureau van de Gereformeerde Bond in die plaats gevestigd is.

tijd met grote bezwaren meegegaan in de Protestantse Kerk in Nederland. Beide hebben de 'Verklaring van verbondenheid met het gereformeerd belijden' ondertekend. In alle onzekerheid over de afloop van het SoW-proces kiest de kerkenraad van wijk 3 voor een extra zekerheid door in zijn beleidsplan tevens een verwijzing naar het Convenant van Alblasserdam op te nemen. Wijkgemeente 1 doet dit niet.

De Bethelgemeente legt een ander accent in haar zelfpresentatie. In het Meerjarenbeleidsplan verwoordt zij: 'Wijk 8 is een gemeente die in de gereformeerde traditie staat en zich verwant voelt met de Gereformeerde Bond binnen de Hervormde Kerk.'[476] Hierna volgt een lange opsomming van zaken die zij belangrijk vindt vanuit het gereformeerd belijden zoals de Bijbel als het geopenbaarde Woord van God, het verzoenend lijden en sterven van Jezus Christus, het belang van de persoonlijke bekering en leefregels voor een christelijke levenswandel. Zij wil de gemeenschap versterken met andere christenen in Ede en daarbuiten, staan in de wereld en zo een missionaire gemeente zijn.

Een nadere karakterisering wordt ontleend aan de profielschets van de gemeente die de kerkenraad opstelt voor het beroepingswerk in 2009. Daaruit blijkt, dat niet iedereen de 'gereformeerde' overtuiging even sterk deelt:

> 'De gemeente heeft een hervormd gereformeerde signatuur. Het is geen uniforme gemeente. Naast meer klassieke bonders zijn er ook meer evangelisch georiënteerde en confessioneel getinte kerkgangers. Dit geeft soms spanningen, bijvoorbeeld op het gebied van liturgie, levensstijl en soms in geloofsopvattingen. In het algemeen wordt dit niet op de spits gedreven, maar er is wel behoefte aan sturing in het gesprek hierover om in gezamenlijkheid principiële dan wel Bijbelse keuzes te maken.'

De kerkenraad blijkt vooral op zoek te zijn naar een 'middenpositie' waarbij hij de identiteit wil handhaven. Ook binnen het geheel van hervormd Ede wordt een middenpositie ingenomen. De Bethelgemeente loopt niet voorop bij liturgische vernieuwingen maar doet hierin wel mee. Inbreng van evangelische zijde wordt onderkend en waar mogelijk benut.[477] De Bethelgemeente valt zodoende goed onder te brengen bij de categorie van 'open bonders'.

In deze gemeente met flanken hebben kerkenraad en predikant lang zorgvuldig de middenpositie bewaakt. Kernwoorden hierbij zijn: eenheid en harmonie, diversiteit en loyaliteit, waarbij wordt onderkend dat het voortdurend zoeken van een middenpositie snel tot kleurloosheid leidt. De al genoemde profielschets van 2009 thematiseert dit:

---

[476] *Meerjarenbeleidsplan Bethelkerk, wijkgemeente 8,* januari 2009. Dit plan is opgebouwd als een procesdocument waaraan jaarlijks een nieuw hoofdstuk wordt toegevoegd. In de eerste jaren (2005.2008) vermeldt de introductie dat de wijkgemeente *'*er nadrukkelijk voor kiest in de gereformeerde traditie te staan'. In de versie van 2009 is de term 'nadrukkelijk ' verdwenen en afgezwakt tot de constatering dat zij zich 'verwant voelt *'*met de Gereformeerde Bond. In de periode 2010.2011 verschijnt geen nieuwe versie van het beleidsplan.

[477] Later zal blijken dat haar piketpaaltjes staan bij de kinderdoop, gebruik van een drumstel in de kerkdienst en een teveel aan Opwekkingsliederen.

> 'De diversiteit op een aantal gebieden leidt ook zeker tot een zekere matheid in de gemeente. Iedereen past in wijk 8 maar wijk 8 is van niemand. De gemeente is gebaat bij gedrevenheid. (…) Wijk 8 is een loyale wijkgemeente (…) Hervormd Ede biedt ruimte voor eigen inkleuring van de eigen wijkgemeente. Op dit punt is wijk 8 nog wat zoekend.'

Rond het beroepingswerk in 2009 lijkt de kerkenraad een voorzichtige keuze te maken voor een sterker eigen profiel en een bewuster invoeren van veranderingen. Hij is op zoek naar een predikant die past bij de veelkleurigheid maar daarbinnen ook met visie leiding wil geven.[478] De komst van een nieuwe predikant lijkt wel een nieuw elan te geven in de gemeente, al blijft de vraag meespelen of men voldoende eigen gezicht heeft.[479] Typerend voor het dilemma van de wijkgemeente is haar analyse van de 'trouwe kern' van oudere gemeenteleden. Die groep 'moet en wil ruimte laten voor vernieuwingen en veranderingen maar is daar niet altijd blij mee.'[480] Het vraagt om voorzichtigheid bij alle beleidskeuzes.

5.3.4 Bronnen

De beschrijving van de bronnen voor het werk in de gemeente richt zich allereerst op de mensen die zich hiervoor inzetten. In eerste instantie gaat het dan om de wijkkerkenraden, die fungeren als spil voor al het werk en de predikanten die met hun eigen visie mede leidinggeven.

De kerkenraad

In Ede is de wijkkerkenraad een college met gemiddeld 22 mannelijke leden, die vaak acht of twaalf jaar hun ambt vervullen.[481] Kerkenraadsleden worden voor een periode van vier jaar benoemd en zijn direct één keer – sinds 2010 tweemaal – herbenoembaar. Hun taken zijn verschillend en gemiddeld als volgt verdeeld: 1 predikant, 11 ouderlingen (veelal voor pastoraal bezoekwerk maar ook voor zaken als jeugdwerk en evangelisatiewerk), 5 ouderlingen-kerkrentmeester en 5 diakenen.

---

[478] De profielschets 2009 formuleert: 'De predikant voelt zich thuis in de hervormd.gereformeerde traditie en wil die op hedendaagse en inhoudelijke wijze gestalte geven. (….) kan samenbindend, richting gevend en met visie omgaan met de verschillende accenten (…) zoals die in de gemeente aanwezig zijn' (AKW8, dossier 2009/beroepingsprocedure: Profiel wijkgemeente en predikant, 18.7.2009). Tegelijk maakt de kerkenraad in deze periode zelf ook scherpere keuzes voor het gaan gebruiken van het *Liedboek*.

[479] Op 2.3.2012 formuleert de nieuwe wijkpredikant zelf enigszins prikkelend in het *Edese Kerkblad* ter voorbereiding op een wijkavond: 'W. Dekker pleit in zijn boek *Marginaal en missionair* voor kerkplekken met een eigen profiel. Wat is eigenlijk het profiel van onze gemeente? Veelkleurig of grijs?' Feitelijk vindt hij dat zowel het voortschrijden van de tijd als het maken van keuzes heeft bijgedragen aan het ontstaan van meer profiel en zelfbewustzijn in de gemeente (interview K. van Meijeren 5.3.2013).

[480] AKW8, Profiel wijkgemeente en predikant; dossier 2009/beroepingsprocedure, 18.7.2009.

[481] De Protestantse Kerk heeft in 2011 besloten de maximale ambtsduur van 8 jaar te wijzigen conform de oude hervormde situatie in 2004 in vanaf 2011 twaalf jaar, drie perioden van vier jaar; tussen 2004 en 2011 maximaal acht jaar.

In de onderzoeksperiode is er sprake van een grote mate van bestuurlijke continuïteit in beide wijkkerkenraden. Slechts incidenteel treedt iemand tussentijds terug, vaak vanwege gezondheid of werk. Bij het zoeken naar nieuwe leden voor de kerkenraad wordt vaak – zeker in wijk 3 – teruggevallen op een kleine kring van vertrouwde personen. Dan keren oudgedienden na een enkele jaren weer terug in de kerkenraad. Dit proces komt in iets mindere mate ook voor in wijk 1 en in de Bethelkerk.

Feitelijk wordt de structuur van de gemeente bepaald door de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Daar staat de wijkgemeente centraal, die samenkomt 'rondom Woord en sacramenten'.[482] Binnen het geografische uitgangspunt doet de wijkkerkenraad alles wat niet nadrukkelijk is toevertrouwd aan het centraal niveau in de gemeente.

Het proces van leidinggeven

De kerkenraden vervullen een centrale rol in het leiden van de gemeente. Vanuit wijk 1 wordt nadrukkelijk aangegeven hierbij zoveel mogelijk de gemeenteleden te willen inschakelen.

> 'Naast het algemeen ambt der gelovigen zijn er in de gemeente bijzondere ambten, t.w. die van predikant, ouderling, ouderling-kerkrentmeester en diaken (…) Ambtsdragers zijn door God geroepen en door Hem in dienst genomen. (…) De kerkenraad schakelt, zoveel mogelijk, vrouwelijke gemeenteleden in bij het gemeentewerk. Hij is zich er van bewust dat vanuit het algemeen ambt der gelovigen alle gemeenteleden een taak en roeping hebben in de gemeente en dat deze taken niet (teveel) uitsluitend waargenomen worden door de ambtsdragers: **samen** geloven en **samen** dienen.'[483]

Met het oog op hun leidinggevende taak vergaderen kerkenraden ongeveer één keer per maand. In alle wijken bereidt een klein dagelijks bestuur ('moderamen') deze vergaderingen voor hetgeen vooral van belang is bij gevoelig liggende onderwerpen. Bij de wijken 1, 3 en 5 is er minstens eenmaal per jaar een gezamenlijk moderamina-overleg.

In de kerkenraadsvergaderingen komen alle facetten van het gemeentewerk in de loop van een jaar aan bod. De pastorale, kerkrentmeesterlijke en diaconale zaken zijn een vast onderdeel van de agenda. Individuele kerkenraadsleden zijn verantwoordelijk voor een deel van de activiteiten, als jeugdouderling of evangelisatieouderling. De kerkenraad van de Bethelkerk kent behalve de maandelijkse vergadering jaarlijks een 'retraite-dag' voor bezinning en onderling contact.

Zowel in wijk 1 als in de Bethelgemeente worden bepaalde commissies periodiek in een vergadering van de kerkenraad ontvangen om verslag uit te brengen over hun werk. De kerkenraad van wijk 3 werkt niet vaak met commissies waarin gemeenteleden zijn vertegenwoordigd. Een ander verschilpunt tussen kerkenraden is de ruimte die men neemt voor het inhoudelijk gesprek. Dit valt vooral op in het functioneren van wijk 3, zowel rond de openingen alsook bij bezinnende agendapunten. Specifieke knelpunten in het pastoraat en in het beleid komen hier vaker uitgebreid aan de orde dan in wijk 1 (leerdiensten, Kernhem, liturgie, hoofdbedekking van de vrouw). In wijk 3 is er dus

[482] Van den Heuvel 1991: 57.

[483] Beleidsplan wijk 1, *Samen geloven en samen dienen, 2007.2010*: 6. De analyse van de specifieke rol van de vrouw komt nog nader aan de orde.

sterker sprake van een 'bezinningscultuur'. De kerkenraad van de Bethelwijk kent eveneens een stevige bezinningscultuur, vaak naar aanleiding van grondige nota's en notities over de belangrijkste beleidspunten.[484]

Communicatie vanuit de kerkenraden gebeurt in de regel centraal via de *Edese kerkbode*. Alle organisatorische zaken over de wijk en het aanbod aan activiteiten worden jaarlijks door elke wijk apart gepubliceerd in een wijkgids.[485] Slechts in zeer uitzonderlijke situaties wordt aan de leden een brief over een bepaald thema verzonden. De mail is wel het interne communicatiemiddel voor de kerkenraad geworden maar speelt in het contact met de leden geen rol.

Conform de hervormde traditie vervullen gemeenteleden feitelijk een weinig actieve rol in de beleidsvorming. Eenmaal per zes jaar bepalen zij hoe de verkiezing van de kerkenraad plaatsvindt. De opkomst bij deze vergaderingen is erg laag.[486] De hervormde kerkrechtspecialist P. van den Heuvel maakt in zijn handboek slechts één keer melding van de gemeentevergadering (1991: 107), waar hij een duidelijke visie op gezag en democratie uitspreekt:

> 'Ik zou er bepaald niet voor willen pleiten dat de kerkenraad zou kunnen worden gebonden door besluiten van de gemeentevergadering. Daarmee zou de eigen ambtelijke verantwoordelijkheid te veel worden ondergraven en dreigt de kerkenraad een commissie te worden, die de wil van de meerderheid heeft uit te voeren.'

Deze lijn is doorgevoerd in de Protestantse Kerk. Kerkenraden moeten op belangrijke momenten in overleg treden met de gemeente maar hebben hierna wel de vrijheid en de verantwoordelijkheid om een besluit te nemen. Een kerk is geen parlement.[487]

---

[484] Zoals betrokkenheid van jeugd, ziekenzalving, huisvesting, beleidsplan, met name het onderdeel 'Lerende gemeente'.

[485] In wijk 1 de *Eenklank,* in wijk 3 het *Drieluik* en in wijk 8 de *Bethelwijzer.*

[486] Dit geldt voor alle drie de onderzochte wijkgemeenten. Deze lage opkomst zou kunnen wijzen op een zekere tevredenheid bij de leden maar eveneens op onverschilligheid op dit punt. Zo vullen kerkenraden feitelijk zichzelf aan. Alleen wanneer gemeenteleden kandidaten indienen, volgen verkiezingen. Daarbij hoeft een kerkenraad meestal niet een ingediende kandidaat op het tweetal te plaatsen. Bij de zesjaarlijkse stemming kan de gemeente de verkiezingsprocedure desgewenst aanpassen (Kerkorde 2004 van de Protestantse Kerk in Nederland, Ordinantie 3.6: leden 3.6).

[487] Zie artikel VI.5 van de Kerkorde van 2004: 'De kerkenraad neemt geen besluiten in aangelegenheden die voor het leven van de gemeente van wezenlijk belang zijn, zonder de leden van de gemeente daarin gekend en daarover gehoord te hebben.' Nadrukkelijk noemt de kerkorde dan de volgende situaties: de naam van de gemeente, gemeentegrenzen, vorming van een protestantse gemeente, nieuwe gemeenten of samenvoeging van gemeenten. De verkiezing van een predikant gebeurt in de regel in een gemeentevergadering, maar grotere gemeenten (meer dan 200 stemgerechtigde leden) mogen dit ook toevertrouwen aan de kerkenraad. Deze oude hervormde gewoonte is ook voor Ede vastgelegd. Verder kunnen alle 'regelingen ten behoeve van het leven en werken van de gemeente' (de wijze waarop de ambtsdragersverkiezing, de wijze van werken van de kerkenraad en de wijze waarop het beheer van vermogensrechtelijke zaken worden geregeld) pas worden vastgesteld nadat de leden van de gemeente daarin gekend en daarover gehoord zijn. Dit geldt ook voor het beleidsplan van de gemeente.

Predikanten als boegbeeld

De centrale rol van de wijkpredikanten is al genoemd. In de kerkenraden rond de Oude Kerk fungeren zij als voorzitter van de kerkenraad hetgeen hun centrale rol onderstreept. Gedurende de hele onderzoeksperiode heeft de kerkenraad in de Bethelwijk niet-predikanten als voorzitter. Daardoor wordt overigens wel een grote bestuurlijke continuïteit gerealiseerd.[488]

In wijk 1 is gedurende de hele onderzoeksperiode D.C. Floor (geb. 1948) wijkpredikant. Ede is zijn derde gemeente, die hij vanaf 1987 dient. Hij geniet veel vertrouwen binnen Ede en vervult een verbindende rol zowel in de wijk als in het geheel van de hervormde gemeente.[489] Feitelijk staat hij hiermee in de rij van verscheidene andere predikanten die een lange tijd aan hervormd Ede verbonden waren en sterk hebben bijgedragen aan de stabiliteit en samenhang binnen de hele gemeente. Van Bruggen (2004) typeert Floor door te tonen hoe hij ingaat op gevoelig liggende zaken. Allereerst wordt geciteerd uit een artikel over perforatie, waarin hij de woordvoerder is van de bezwaren die de algemene kerkenraad op dit punt heeft. Het tweede artikel gaat over SoW, waarover hij in april 2002 in het wijkbericht schrijft: 'als de zaak nu op een rigoureuze wijze wordt doorgezet, dan zijn ernstige scheuringen mijns inziens niet meer te voorkomen.'[490] Floor valt verder op door zijn pastorale betrokkenheid bij de gemeenteleden.[491]

Wijkgemeente 3 kent meer wisseling van predikanten. In 2000 is P.H. van Trigt net predikant geworden. In september 1999 is hij gekomen als opvolger van J.H. van Daalen. Ter gelegenheid van één van de door hem ontvangen beroepen geeft Van Trigt inzicht in zijn overwegingen hierbij:

> 'Het beroep (…) heeft hem behoorlijk bezig gehouden. (…) Er is [daar] een stroming die een andere koers wil, maar de moedergemeente wil de Schriftuurlijke prediking en deze groep [ook] vasthouden.[492] [Dit is] Het beeld dat we na 1 mei 2004 in meerdere ge-

[488] Een lange periode (2000.2007) ligt het voorzitterschap bij ouderling D.J. Hulstein (hij wordt in 2012 voorzitter van de AK), daarna bij G. Noteboom (2007.2011) en W.H. Dekker (2012). Alle voorzitters zijn daarvoor al jarenlang lid van de kerkenraad, dus goed op de hoogte van wat er speelt in de gemeente.

[489] Van Bruggen 2004: 219. Een ouderling uit wijk 1 zegt over SoW: 'Als predikanten in 2003 geen uitspraken hadden gedaan, was het moeilijk geweest. (…) Dat het in Ede zo [rustig, TvdL] ging, is aan de predikanten en met name aan dominee Floor te danken' (Resp.: 1.2, interview 1.4.2011).

[490] Binnen dit onderzoek valt te wijzen op het functioneren van de predikanten Biesbroek en Plette eind 20e eeuw. Verder onder meer G. Spilt en T. van 't Veld (zie: Van Bruggen 2004).

[491] Hij geeft aan de begeleiding van gemeenteleden in de laatste levensfase erg belangrijk te vinden. Zo is hij dankbaar als gemeenteleden in geloofsvertrouwen ontslapen, vrijmoedigheid krijgen om naar het Avondmaal te komen en zich als jongeren – via het jeugdwerk – ontwikkelen tot een toekomstig ambtsdrager. Bron: interview met D.C. Floor, 11.4.2011.

[492] De hier gepresenteerde tweedeling wijst op spanningen in doorsnee Gereformeerde Bondsgemeenten tussen een rechterflank (die vasthouden aan '*Schriftuurlijke prediking')* en meer open bonders *(*de *'stroming die een andere koers wil')*. Open bonders vormen dan de bedreiging voor de identiteit die men wil vasthouden en het is lastig met hen tot één gemeente te behoren.

> meenten zien. Aan de andere zijde ligt er de vraag: Kun je wijk 3 in Ede zomaar verlaten?[493]

In de vacature hoeft slechts één beroep te worden uitgebracht. J. van Dijk doet in mei 2007 zijn intrede. De complexiteit binnen wijk 3, een wijk met drie preekplaatsen met kleine verschillen in liturgie, schrikt hem niet af om naar Ede te komen. Hij weet zich hier geroepen.

Ook in wijk 3 is de wijkpredikant een spil in het kerkenwerk. Beide predikanten willen een bijbels-bevindelijke prediking.[494] Wel blijkt hierbij duidelijk een verschil in stijl tussen predikanten onderling. Van Trigt geeft vaak een analyse van de geestelijke situatie en lijdt onder de achteruitgang in de kerk in deze periode. Hij ziet achter terugloop in kerkgang een achteruitgang in geestelijk leven. Dat betreft zowel de binnenkant (de omgang met Christus en Zijn Woord) als de buitenkant (lagere opkomst in avonddiensten en de dreiging om weg te gaan bij het invoeren van ritmisch zingen). Hij adviseert zijn ouderlingen om

> 'op huisbezoek een appel op de gemeenteleden [te] doen dat ze trouw blijven. En dat ze niet weg moeten blijven vanwege het invoeren van bijvoorbeeld ritmisch zingen. Waar gaat het ons nu werkelijk om? Wat brengt ons als gemeente in deze diepe crisis? Toen de preses [Van Trigt] pas in Ede was, werden de avonddiensten goed bezocht in de wijken 1, 3 en 5. Dat is nu wel anders! Gaat het masker ook van wijk 3 af? Hoe is het innerlijk gesteld met de gemeenteleden van wijk 3. (…) Globaal zie je helaas ook een niet kennen van Christus, een verachtering in de kennis van Hem en Zijn Woord. Hij loutert ook wijk 3. Hoe staan ze tegenover Hem?'[495]

In wijkgemeente 8 van de Bethelkerk is M.B. Plette de eerste predikant (1981- april 2000). Hij wordt opgevolgd door J.E. de Groot (2001-2009) en K. van Meijeren (sinds september 2010). Vanwege de grootte van de wijkgemeente is een pastoraal werker aangesteld om het werk van de predikant te verlichten.[496] Daarnaast bieden verschillende emeritus predikanten ook ondersteuning in het gemeentewerk. Ook hier zijn predikanten als voorganger nog sterk gezichts- en beleidsbepalend in de gemeente. Over de periode Plette wordt vaak als beeld geschetst dat in die tijd vrij veel mogelijk is en de wijken 2 en 8 een twee-eenheid vormen. Nieuwe initiatieven krijgen vaak de ruimte. Als in 2001 De Groot aantreedt, is de verhouding met wijk 2 complexer. Hij is een pastoraal ingestelde predikant, die soms te maken krijgt met tegengestelde verwachtingen. Hij is terughoudend met betrekking tot te veel of snelle veranderingen[497] en benadrukt het bereiken van eenheid en harmonie. Van Meijeren streeft naar helderheid en wil consistentie. Wanneer de tijd hierom vraagt, zullen er keuzes gemaakt worden. Tegelijkertijd

---

[493] AKW3, Notulen 2004 en 2005 (anoniem gehouden).

[494] Interview J. van Dijk, 14.2.2013.

[495] AWK3, 22.2.2005; enkele zinnen in parafrase door Van Trigt, interview 30.11.2012.

[496] De Hervormde Gemeente Ede heeft een pastoraal werker in dienst die beschikbaar is voor het werk in enkele wijken en de woon. en zorgvoorziening De Klinkenberg. Vanaf mei 2006 wordt deze functie vervuld door de heer J. (Cock) Kroon uit Barneveld. Kroon werkt één dag per week voor de Bethelkerk.

[497] Zijn accent ligt bij de prediking, nadruk op levensheiliging, de verdieping van het geloofsleven in de gemeente en de eenheid met andere wijken in Ede (interview 12.12.2012).

wil hij behoedzaam omgaan met veranderingen, hetgeen past bij het profiel van de wijk.

6. Individualisering op mesoniveau

Introductie

In dit hoofdstuk beschrijf ik de resultaten van het onderzoek op mesoniveau. Hierbij vormen de Edese kerkenraden en hun wijkgemeenten de onderzoekseenheid. Centraal staat de vraag in welke mate individualisering op dit niveau valt te constateren. De vijf onderzoeksthema's komen aan de orde in aparte paragrafen. Per onderwerp beschrijf ik eerst alle feitelijke gebeurtenissen. Daarna volgt onder het kopje 'Weging' een eerste analyse van de mate waarin sprake is van individualisering op dit terrein.

In het laatste deel van dit hoofdstuk vergelijk ik de uitkomsten op de vijf onderzochte terreinen met elkaar en rond ik af met het formuleren van conclusies.

6.1 Veranderingen rond ambtelijk gezag

Het functioneren van de kerkenraden

Kerkenraden zijn geroepen om 'leiding te geven aan het leven en werken van de gemeente' en daarbij 'de gemeente bij het heil te bepalen en bij haar roeping in de wereld'.[498] 'Roeping' is een kernbegrip voor de kerkenraden. Dit schept een rolverdeling waarbij de kerkenraad als collectief actief optreedt en de gemeente meer passief.

Overleg en inspraak zijn weinig ingeburgerd. Bij cruciale besluiten wordt de gemeente wel betrokken omdat het wel nodig is draagvlak voor dit soort beslissingen te hebben. De communicatie met de leden gebeurt veelal zakelijk en beknopt via het kerkblad. Meestal volstaat een mededeling achteraf. In Ede wordt een kort verslag van de kerkenraadsvergaderingen opgenomen in het kerkblad. Als in de vorm van een wijkavond terugkoppeling plaatsvindt, is de opkomst alleen hoog als er veel voor de gemeente op het spel staat. De wijken rond de Oude Kerk deden dit bijvoorbeeld grondig rond het SoW-proces en de achtergrond en mogelijke invoering van de Herziene Statenvertaling. Wijk 8 heeft de renovatie van de Bethelkerk in een serie wijkavonden met de leden besproken. Veel zaken worden niet of maar beperkt naar buiten gebracht zoals profielschetsen voor het beroepingswerk en beleidskeuzes rond ethisch of pastoraal gevoelige zaken.

Voor dit onderzoek is het intern functioneren van de kerkenraden essentieel. Daarbij staan de vergaderingen en de daar genomen besluiten centraal. Hier wordt de koers bepaald. De kerkenraadvergaderingen dragen vooral een zakelijk, functioneel karakter. Er is veel te regelen om 'de zaak' draaiende te houden. Wel wordt door middel van een opening van de vergadering in de vorm van een meditatie of een bijbelstudie stilgestaan bij de geestelijke fundering van het werk. Verder komen in alle kerkenraden grondige inhoudelijke besprekingen voor inzake belangrijke beleidspunten. Identiteitsgevoelige zaken komen meermalen aan de orde.

Kerkenraden blijken heel stabiel te functioneren. De meeste ambtsdragers zitten hun maximale periode uit en velen hebben al eens eerder in het ambt gefunctioneerd. Incidenteel wordt een vacature wel eens enige tijd opengehouden maar feitelijk zijn er

[498] Aldus de artikelen VI.2 en V.1 van de kerkorde 2004 van de Protestantse Kerk in Nederland.

geen structurele problemen om de ambten vervuld te houden.[499] Het algemene beeld van de kerkenraden vertoont in eerste instantie weinig tekenen van individualisering bij leden binnen dit collectief. Dit wordt getoetst aan de hand van een aantal concrete vraagstukken.

Ambtsbeleving

In de gehouden interviews is ouderlingen gevraagd hoe zij zelf tegen het ambt aankijken: als roeping of als functie. De achterliggende gedachte hierbij is het idee dat zo helder wordt of het ambt als een gewone taak of als iets bijzonders wordt gezien. Hun antwoord is unaniem: als roeping! Dit is niet altijd het eerste wat iemand bij een benoeming ervaart. Respondenten geven aan dat zij niet zaten te wachten op deze functie en dat allerlei bezwaren boven kwamen. Soms betreft het persoonlijke gevoelens zoals 'Kan ik het wel?' en 'Wie ben ik, dat ik bij anderen op huisbezoek ga?' Ook zijn er praktische bezwaren: 'Heb ik hier wel tijd voor?' Telkens worden deze 'voor en tegens' afgewogen en pas in tweede instantie, in de loop van de bedenktijd (waarvoor men een week heeft) komt het besef boven dat men geroepen wordt. Dat aspect wordt van doorslaggevende betekenis voor het nemen van een vaak positieve beslissing. Uiteindelijk wordt het persoonlijke ondergeschikt gemaakt aan de roeping vanuit de gemeente. Het ambt wordt ervaren als iets anders dan een 'baantje'. Dit beeld wordt bevestigd in de brieven van nieuw benoemde ambtsdragers.[500]

Een tweede aspect van de ambtsbeleving is de mogelijke afstand tussen ambtsdrager en gemeentelid. Opmerkelijk zijn de reacties op de interviewvraag: 'Zijn er momenten dat u nadrukkelijk als ambtsdrager spreekt op huisbezoek?' Alle zes respondenten reageren min of meer gelijk. Zij willen niet boven de mensen staan en zeker niet 'belerend' overkomen.[501] Op huisbezoeken wil men naast de mensen staan, naar hen luisteren en samen zoeken naar bijbelse antwoorden. Zodoende komt de ouderling dichter bij de mensen te staan en werpt hij geen drempel op. Uit de verschillende interviews komt duidelijk naar voren dat de ouderlingen dit daadwerkelijk in praktijk brengen.

Zij zijn zich ervan bewust dat zij op een andere manier omgaan met gemeenteleden dan ouderlingen uit vroeger tijden. Met name onder de oudere generatie leeft nog een sterk negatief beeld over 'ouderlingenbezoek'. Een ouderling zegt: 'Als je echt een beetje belerend [bent] (…) dan heb je de kans, dat ze dichtklappen; zo van 'we dienen onze tijd wel uit.' Hij benadert gesprekspartners niet in de geest van 'zo is het', maar

[499] Dat de dreiging van het niet kunnen vervullen van vacatures een rol speelt, komt alleen naar voren uit wijk 2 van de hervormde gemeente, overigens nadat het principebesluit rond openstelling van het ambt voor vrouwen was genomen. (bron: mondelinge informatie wijkpredikant wijk 2).

[500] Een analyse van antwoordbrieven bij 11 benoemingen van wijk 1 in 2011 geeft aan dat allen het verticale aspect bij hun overwegingen aangeven, ook wanneer de uitslag negatief is: 'Na overweging (…) heb ik niet de vrijmoedigheid deze aan te nemen '(AKW1, 2011, ingekomen post).

[501] Verbatim respondent 1.5: 4.

van: 'zou het ook niet zo kunnen zijn?'[502] Een andere ouderling komt met het voorbeeld dat het helpen ophangen van een lamp bij een bezoek meer effect had dan het mogelijk ingaan op allerlei negatieve opmerkingen die werden geuit. Tot zijn grote verbazing bleek het bezoek door het betrokken gemeentelid te zijn ervaren als een fijn gesprek.[503] Een ander zegt dat hij zeker niet in een zwart pak als uiting van gezag op huisbezoek wil gaan.[504]

Het kerkbezoek komt vaak ter sprake in het huisbezoek. Meestal is het een aanknopingspunt om de diepte in te gaan en te spreken over de beleving van de prediking en de inhoud van het geloof.[505] Dan gaat het de ouderling om de kwalitatieve kant en niet direct om de frequentie van de kerkgang. De respondenten geven aan dat dit in de meeste gevallen een goed en vruchtbaar gesprek oplevert. Het lijkt moeilijk een brug te slaan tussen de zorgen van de kerkenraadsvergaderingen en het pastorale gesprek. De confrontatie met de eigen normen voor kerkgang wordt vermeden.

Als de vraag aan de orde komt of de ouderling in de loop van de ambtsperiode anders is omgegaan met de invulling van het ambt, wordt meestal ontkennend geantwoord. Wel geeft men aan meer ervaring te hebben gekregen in het pastorale werk. 'Ik denk niet dat er wezenlijk iets is veranderd. Het enige dat verandert, is het feit dat je gaandeweg leert. Je krijgt meer ervaring en dat neem je als bagage mee naar nieuwe huisbezoeken.'[506] De ambtsdragers vinden zelf dat zij ook mogen leren in dit werk.

De interviews bieden het beeld dat ouderlingen tijdens het huisbezoek de gelijke van de ander willen zijn. Zij willen de pastoranten heel nabij komen en geen drempels vanuit het ambt opwerpen. Het gaat hen om het samen luisteren naar het Woord, het zoeken en gezamenlijk ontdekken van Gods wil. Dat doen zij in vertrouwen op het werk van de Heilige Geest. Geen van de ondervraagde ouderlingen wil het ambt op een vermanende wijze gestalte geven. Zo ervaren zij niet alleen meer vrucht op hun werk maar past het ook beter bij hen zelf en het pastoraat in deze tijd.

Deze noties over het pastoraat zijn niet direct terug te vinden in de kerkenraadsvergaderingen. Een uitzondering daarop is een gesprek binnen wijk 3 over het ambt en de invulling van het huisbezoek.[507] Naar aanleiding van Rom. 8:11-12 wordt de kerkenraadsleden gevraagd een relatie te leggen tussen de eigen geestelijke gaven en het huisbezoek. Als elke ouderling zijn visie geeft op het huisbezoek ontstaat een boeiend palet van ervaringen en opvattingen. Velen leggen inderdaad het accent op het 'naast mensen staan'. Toch komt hier het element van 'tegenover' ook voor bij verscheidene kerkenraadsleden. De verklaring hiervoor kan liggen in de identiteit van wijk 3 waarin het accent op het vermanen het meest wordt gelegd. Anderzijds kan het ook worden opgeroepen door de context waarin deze meningen zijn uitgesproken. Een korte inven-

[502] Verbatim respondent 1.5: 4.
[503] Verbatim respondent 8.5, p. 11.
[504] Verbatim 8.4, p. 4.
[505] Ouderlingen vragen: 'Hoe kijkt u aan tegen de diensten? Hebt u hier vragen over? Mist u iets in de diensten?'
[506] Verbatim respondent 1.5: 12. Deze respondent zegt ook dat hij nu vooraf minder zenuwachtig is.
[507] AKW3, 17.3.2004.

tarisatieronde in een formele kerkenraadsvergadering leidt mogelijk tot andere uitkomsten dan diepte-interviews over dit thema. Geconstateerd wordt dat binnen wijk 3 het element van 'tegenover' als het gaat om huisbezoek wel aanwezig is.

Bestuurlijk functioneren in ethisch gevoelige zaken

Een ander opvallend punt in het functioneren van de kerkenraad van wijk 3 is dat hij nadrukkelijker en uitgebreider spreekt over allerlei ethische kwesties. Die zullen bij de andere wijken waarschijnlijk eveneens spelen maar worden mogelijk meer binnenskamers en vertrouwelijk afgehandeld, zonder dat dit in de notulen terecht komt. Vanuit het moderamen wordt dan volstaan met een korte mededeling in de kerkenraadsvergadering.[508]

Ook kan het zijn dat meer gevoelige zaken stilzwijgend worden getolereerd, hetgeen vooral uit wijk 8 naar voren komt.[509] Wijk 3 spreekt daarentegen uitvoerig over huwelijksaanvragen van een samenwonend stel of van gescheiden mensen, en ook over enkele doopaanvragen.[510] Altijd doet de kerkenraad grondig onderzoek voordat hij een besluit neemt. Meestal worden de betrokken gemeenteleden tweemaal bezocht. Eerst gaat de wijkouderling – met bezoekbroeder of mede-ouderling – het verzoek bespreken. Na de terugkoppeling naar de kerkenraad gaan de predikant en wijkouderling samen op huisbezoek, wanneer de aanvraag wordt aangehouden of door de kerkenraad wordt geweigerd. Wijk 3 geeft dus grondiger aandacht aan aspecten van tucht in de gemeente. Op grond van bijbelse argumenten wordt niet meegegaan met de aanvraag.

Met betrekking tot morele vraagstukken valt op dat in wijk 8 hierover in het laatste deel van de onderzoeksperiode[511] uitgebreider wordt gesproken. Zo wordt in mei 2011 in een pastorale vergadering gesproken over homofilie. Het leidt niet direct tot meer besluitvorming hierover. Najaar 2011 spreekt de kerkenraad nadrukkelijk over het

---

[508] Interview met D.C. Floor, 15.1.2013, die meldt dat korte terugkoppelingen in wijk 1 niet in de notulen zijn gekomen. Nadruk ligt hier op het vertrouwen dat hij als predikant heeft om in concrete situaties een compromis te zoeken vanuit pastoraal oogpunt. Er zijn heldere uitgangspunten maar tevens is er ruimte om in uitzonderlijke situaties wel te spreken tijdens een crematieplechtigheid. De terugkoppeling hierover in de kerkenraad zorgt voor een beleidsmatige basis in de kerkenraad. Reacties van de interne begeleidingscommissies van de wijken 1 en 8 bevestigen deze praktijk (vergadering 18.03.2013).

[509] Vanuit de interviews wordt dit bevestigd vanuit wijk 8. Respondent 8.4 voelt zich beschadigd doordat de kerkenraad zijn pleidooi voor een kerkelijk huwelijk voor een samenwonend stel heeft afgewezen. Dat blijkt nergens uit de notulen. Respondent 8.2 geeft een andere indruk, nl. dat naar zijn mening de kerkenraad erg voorzichtig is met het formeel aan de orde stellen van ethische onderwerpen en dit liever niet doet. Voorbeelden zijn samenwonen, in situaties van doop of onder de jeugdleiding, en homoseksualiteit. Onderwerpen worden wel in besloten kring met elkaar besproken met een pastorale insteek.

[510] In de onderzoeksperiode worden zes casussen expliciet vermeld in de notulen (viermaal rond het huwelijk, tweemaal rond de doop).

[511] Zoals al vermeld bij de identiteit van de wijk heeft zowel het voortschrijden van de tijd als de visie op leiderschap bijgedragen aan het vaker spreken over morele dilemma's (interview K. van Meijeren 5.3.2013).

dopen van een kind van meelevende ouders die samenwonen. De kerkenraad ontkoppelt de vraag naar dopen van het samenwonen, omdat hij geen kinderen dit teken van het verbond wil onthouden. Hiermee is het samenwonen niet aanvaard, maar een pastorale zaak. Men vindt het belangrijk dit als kerkenraadsstandpunt te communiceren. Op een later moment zal de kerkenraad ingaan op het algemeen beleid rond het 'samenwonen'.

Hoe kerkenraden omgaan met gemeenteleden die afwijkende keuzes maken inzake morele vraagstukken, komt bij het vierde onderzoeksthema aan de orde. Duidelijk is dat wijk 8 leden meer ruimte geeft bij het omgaan met morele kwesties dan wijk 3, terwijl wijk 1 een tussenpositie inneemt.

Besluitvormingsprocessen

Besluitvorming vindt in de onderzochte kerkenraden hoofdzakelijk via consensus plaats. Een kerkenraad neemt meestal de tijd om te werken aan een breed draagvlak. Complexe zaken worden in verscheidene vergaderingen besproken voordat men beslist. Meestal is er weinig discussie. Mogelijk wijst dit op het ontbreken van individualisering. Lang niet alle kerkenraadsleden doen actief mee aan het debat over thema's.

De kerkenraden laten het liever niet op een stemming aankomen. Meerderheidsbesluiten komen in de wijken 1 en 8 nauwelijks voor maar wel iets vaker in wijk 3. Binnen deze laatste wijk blijken in de eerste helft van de onderzoeksperiode de meningen iets verder uiteen te lopen en men heeft te maken met complexe problemen.[512]

Het verschil in de wijze van besluitvorming over het wel of niet meegaan met Samen-op-weg in 2003 vormt een goede illustratie van verschillende mogelijkheden binnen dit consensusdenken. Voorafgaand aan de definitieve besluitvorming is er een centrale gemeenteavond in Ede geweest met twee gastsprekers. De één legde het accent op de belijdenisgeschriften, de ander op de eenheid van de kerk. Hierna is er binnen wijk 1 een grote eenstemmigheid op dit punt zowel in de kerkenraad als binnen de wijkgemeente. De beslissing zelf wordt binnen tien minuten genomen,[513] wijk 3 daarentegen voert vanaf 2000 intensieve besprekingen binnen de kerkenraad over SoW. Begin 2003 leeft zelfs het idee om door twee kerkenraadsleden de standpunten van respectievelijk de Gereformeerde Bond en het Comité tot behoud van de Nederlandse Hervormde Kerk naar voren te laten brengen. Uiteindelijk doet men het anders. De wijkpredikant houdt een referaat, gevolgd door een grondige bespreking en het besluit om niet voor het standpunt van het Comité te kiezen. Aan de individuele opvattingen van kerkenraadsleden van wijk 3, die mogelijk verder uiteenlopen dan in de andere kerkenraden, wordt op deze manier serieus aandacht besteed.

---

[512] Te denken valt aan liturgische dilemma's: is het mogelijk in de Oude Kerk zaken te weigeren die men voor Kernhem toestaat? De druk tot vernieuwing vanuit wijk 1 (vooral in 2004.2005) en het besluit om in Kernhem wel of niet met eigen kerkdiensten te beginnen (het moderamenvoorstel om alleen met ochtenddiensten te starten wordt in de kerkenraad met ruime meerderheid weggestemd). Dergelijke discussies lijken in de tweede helft van de onderzoeksperiode weg te ebben omdat de belangrijkste besluiten genomen zijn en de druk vanuit het SoW.proces is verdwenen.

[513] Interview met respondent 1.2.

Aanvaarden van een meerderheidsbeslissing

Zowel uit de gehouden interviews alsook uit de kerkenraadstukken blijkt over het algemeen dat de genomen kerkenraadsbesluiten worden gerespecteerd in de gemeente. Verbouwingszaken blijken zowel bij wijk 1 als wijk 8, de meeste emoties op te roepen. Dit blijkt zowel in de kerkenraden als uit de reacties van de individuele gemeenteleden. Alleen door veel overleg en het zoeken van compromissen komen mensen op één lijn.

Uit de interviews wordt duidelijk dat de meeste ondervraagde kerkenraadsleden wel een of meer punten kunnen aangeven waarop zij het niet eens waren met een meerderheidsbesluit. Zij hebben zich daaraan wel geconformeerd maar het draagt soms wel bij aan het ontstaan van frustraties. Een individueel kerkenraadslid maakt zich dus wel ondergeschikt aan het grotere geheel maar kan pijn overhouden aan het besluit.[514] Eén van hen geeft aan zich in het vervolg wel twee keer te bedenken voordat hij weer een pastorale situatie ter sprake brengt.[515] Hij wilde niet een tweede keer zo'n voor hem emotionele ervaring meemaken. Dan maar geen communicatie in de kerkenraad op die punten. 'Ik doe mijn werk wel in mijn eigen sectie', was zijn eindconclusie.

Het onderzoek in de kerkenraadsnotulen naar de mate waarin individuele kerkenraadsleden afwijken van de lijn van de kerkenraad levert weinig op. Afwijkende opvattingen komen relatief weinig voor. Wel zijn er kerkenraadsleden die onevenredig veel meer dan anderen aan het woord zijn in vergaderingen. Zij doen over bijna elk onderwerp actief hun mond open terwijl anderen veel passiever aan het overleg deelnemen. Wanneer een enkele keer iedereen om zijn mening wordt gevraagd, geeft dit een boeiend palet aan meningen.[516] De kerkenraad van wijk 8 gaat regelmatig uiteen in kleine groepjes voor onderling gesprek en men doet dat incidenteel ook als vormgeving van het gebed bij de opening van een vergadering. In wijk 3 maken enkele leden in het eerste deel van de onderzoeksperiode regelmatig gebruik van de rondvraag om een minderheidsstandpunt naar voren te brengen. Dan betreft dat bijvoorbeeld verontrus-

[514] Een van de respondenten (1.5) geeft aan dat naar zijn mening commissieleden bij de restauratie van de Oude Kerk evidente onwaarheid spraken. Met pijn heeft hij zich erbij neergelegd. Dit project wordt overigens halverwege stopgezet. Slechts eenmaal is er een aanwijsbare relatie tussen een kerkenraadsbesluit en het aftreden van een ouderling. Dat is in 2011 bij het invoeren van de Herziene Statenvertaling in de Oude Kerk, hetgeen de doorslag geeft om het ambt neer te leggen en over te gaan naar de Hersteld Hervormde Kerk.

[515] Het betrof de afwijzing van een door hem ingebracht verzoek voor de kerkelijke bevestiging van het huwelijk van een samenwonend stel. Door de reactie van de kerkenraad ging er bij hem heel duidelijk een 'deur op slot'. Hij kon zich niet vinden in het weigeren van de huwelijksinzegening enkel en alleen omdat er sprake was van samenwonen. Voor hem moet het geloof van het bruidspaar maatgevend zijn en niet een 'formele' zaak als het samenwonen. Hij voelde zich alleen staan en niet begrepen (interview resp.: 8.3).

[516] Dit komt vooral in wijk 3 voor. Dan wordt 'gewoon' een rondje gemaakt. Dit speelt sterk bij het besluit over diensten in Kernhem. Dan moeten zelfs de afwezigen per mail hun mening kenbaar maken. Ook bij de spanningen rond het ritmisch zingen – begin 2005 – moet eenieder zich uitspreken.

ting over het minder dragen van hoeden in de kerk door vrouwelijke gemeenteleden. In later jaren blijkt het debat hierover te zijn weggeëbd.[517]

Nadat een besluit genomen is, wordt van de kerkenraad verwacht dat hij met één mond spreekt en standpunten naar buiten brengt. Af en toe wordt over mogelijke kandidaten voor de kerkenraad gezegd dat zij 'niet achter het beleid staan'. Het is een reden om zo'n gemeentelid niet voor verkiezing voor te dragen. Uit de gevonden voorbeelden blijkt wel dat er niet op alle punten eenstemmigheid is in kerkenraden. Afwijkende opvattingen bij de besluitvorming worden zelden in de notulen opgenomen. Tegelijk valt uit de interviews op dat de persoonlijke roeping voor het ambt zwaarder weegt dan de pijn op een bepaald punt. De respondenten zijn ondanks de pijnpunten toegewijde ambtsdragers gebleven.

Tussentijds aftreden

Binnen het ambtelijk functioneren zou onvrede met de gang van zaken in de kerkenraad een reden kunnen zijn om het ambt tussentijds neer te leggen. In de onderzochte kerkenraden komt het relatief weinig voor dat ambtsdragers tussentijds aftreden. Incidenteel gebeurt dit wel om gezondheidsredenen of om een veranderde werksituatie. Dat komt ook voor bij het niet meer beschikbaar zijn voor een herverkiezing. Incidenteel speelt dan ook een leeftijdsargument mee (boven 70 jaar).

Zelden treedt een kerkenraadslid af om een genomen besluit of de koers van de gemeente. Concreet heb ik over de afgelopen twaalf jaar in de notulen zes situaties (4%) kunnen vinden waarbij sprake is van terugtreden om inhoudelijke redenen. Deze situaties zijn redelijk verdeeld over alle betrokken wijkgemeenten.[518]

Slechts eenmaal stopt een kerkenraadslid (Oude Kerk, wijk 1) omdat hij direct overstapt naar een andere kerk. Bij deze late overstap naar de Hersteld Hervormde Kerk is de invoering van de Herziene Statenvertaling de directe aanleiding. Bij een tweetal ouderlingen in wijk 3 is sprake van het afzien van een herverkiezing waarbij er mogelijk wel een direct verband is met het voornemen om naar een meer bevindelijk-gereformeerde kerk over te stappen (eenmaal in 2000,[519] eenmaal eind 2003).

Er zijn over de hele onderzoeksperiode drie voorbeelden te vinden van het tussentijds terugtreden van ambtsdragers om inhoudelijke redenen, waarbij zij na hun aftreden gewoon lid blijven van deze gemeente.[520] Slechts in één situatie dwingt de kerkenraad zelf een lid tot aftreden, omdat hij met enkele jongeren actief meewerkt aan

---

[517] Bij de behandeling van de positie van de vrouw (thema 5) komt dit onderwerp terug. Duidelijk is dat individuele leden zich druk hebben gemaakt over dit onderwerp terwijl het geheel van de kerkenraad dit minder benadrukt.

[518] Wijk 1: 1x (van 47 leden), wijk 3: 3x (van 48 leden) en wijk 8: 2x (van 58 leden).

[519] Dit kerkenraadslid bedankt tussentijds 'vanwege grote werkdruk' (notulen 30.8.2000) om kort daarna perforatie aan te vragen naar de naburige gemeente Harskamp, die tot de stroming van het 'Gekrookte riet' wordt gerekend.

[520] Eenmaal gebeurt dit in wijk 8 wanneer een kerkenraadslid 'geen goed gevoel heeft van de structuur en cultuur in de kerkenraad'. Feitelijk heeft een kerkenraadslid uit wijk 3 dezelfde redenen. De derde, een ouderling.kerkrentmeester uit wijk 3, stapt op omdat hij op beheersmatig terrein anders denkt dan zijn medekerkenraadsleden.

wat zij zien als concurrerende activiteiten. De kerkenraad vindt dat de kloof tussen zijn idealen en het kerkenraadsbeleid te groot is geworden. De betrokkene blijft na zijn terugtreden wel lid van de gemeente en betrokken bij een bijbelkring.

Het niet verkiesbaar zijn na één periode van vier jaar komt relatief vaker voor bij ambtsdragers met een specifieke opdracht (jeugd, evangelisatie). Eén van de geïnterviewden met eerdere ervaring als jeugdouderling noemt dit werk heel intensief en vindt het een enorm zware klus.[521] Dan is er niet sprake van tussentijds aftreden maar wel ligt er een specifiek verband tussen het stoppen en de werklast die een taak als jeugd- of evangelisatieouderling met zich meebrengt.

Weging

In deze paragraaf ga ik in op de vraag in welke mate individualisering zichtbaar wordt in het ambtelijk functioneren van de onderzochte kerkenraden en hun leden. Het werk van de ambtsdragers kent twee kanten. Enerzijds is er het gezamenlijk functioneren als bestuur van de gemeente. Daarnaast is er de individuele kant van het werk zowel qua participatie in het collegiale verband als het eigen functioneren als ouderling in het pastoraat.

De onderzochte kerkenraden lijken zelf als college in deze onderzoeksperiode maar weinig invloed van individualisering te ondergaan:

- Kerkenraden en hun leden ervaren een sterke roeping om de gemeente te besturen (het 'regeerambt').
- Veel zaken worden in de kerkenraad bepaald en er wordt relatief weinig teruggekoppeld naar de gemeente ('horen van de gemeente'). Veel besluiten worden pas na afloop gecommuniceerd en kerkenraden ontvangen weinig reacties uit de gemeente. Rond gevoelig liggende zaken worden wel vergaderingen uitgeschreven om draagvlak te zoeken voor de besluiten.
- Intern zijn de kerkenraden gericht op consensus en zo mogelijk uniformiteit in het beleid. Vanuit de kerkordelijke opdracht om als de ambtsdragers gezamenlijk leiding te geven aan de gemeente blijft er weinig ruimte over voor het handhaven van eigen, afwijkende standpunten.
- Kerkenraadsleden conformeren zich in het besluitvormingsproces uiteindelijk aan de heersende mening binnen de kerkenraad.[522] Minderheidsstandpunten worden ook slechts zelden in notulen vastgelegd.[523]

---

[521] Verbatim respondent 8.5 p. 2. Het is overigens niet iets van deze onderzoeksperiode alleen. Al op 6.6.2000 vermelden notulen van wijk 8 een brief, waarin de algemene kerkenraad aandacht vraagt voor het probleem van snelle roulatie van evangelisatieouderlingen.

[522] Mogelijk is dit te verklaren uit de individueel ervaren roeping. Die weegt zwaarder dan het niet willen accepteren van verlies van eigen standpunt op onderdelen. Daarnaast kunnen rationele overwegingen een rol spelen omdat weinig zaken een crisis waard zijn (bij het voorbeeld van de 'evangelisch geworden' jeugdouderling was het voor de kerkenraad en betrokkene wel duidelijk een breuk waard). De invloed van predikanten kan eveneens een factor van betekenis zijn (een groot vertrouwen in de predikant). Mogelijk speelt ook een conflictmijdende opstelling een rol ('Dat is niet onze gewoonte').

- Qua sfeer stralen kerkenraadsvergaderingen wel een zekere vorm van saamhorigheid uit. De ruime aandacht voor bezinning vanuit de Bijbel bij de opening zet hiervoor de toon.

Individualisering is dus niet direct zichtbaar op dit niveau van het ambtelijk functioneren binnen colleges. Er zijn geen aanwijzingen dat zich een andere visie op het besturen van de kerkelijke gemeente ontwikkelt.

Bij de bovenstaande conclusie dient één kanttekening gemaakt te worden. Er zijn ook signalen naar voren gekomen waaruit blijkt dat de kerkenraden deels trendvolgend zijn. Concreet blijkt dit uit het accepteren van veranderingen die onvermijdelijk zijn. Veelal betreft dat kleine zaken zoals het minder dragen van hoeden door vrouwen ('we hebben belangrijker zaken om ons op te richten'), de invoering van liturgische vernieuwingen (al dan niet na een fase van verzet en aarzelingen) en het minder nadrukkelijk ingaan tegen de moderne moraal (doop bij samenwonen, trouwen na echtscheiding). Op dit laatste punt lijkt alleen de kerkenraad van wijk 3 de 'tegenover-positie' in te willen nemen. Er is dus wel enige individualisering op collectief niveau maar dat is partieel en raakt niet de bestuursstijl.

Als we letten op het individuele kerkenraadslid dan is er sprake van tegengestelde signalen. Enerzijds lijkt individualisering nauwelijks een rol te spelen:

- Bij de start van de taak als ambtsdrager ervaart men een persoonlijke roeping en worden de eigen belangen min of meer ondergeschikt gemaakt.
- Ambtsdragers blijken zich, soms met aanzienlijke pijn, te schikken in het grotere geheel van de kerkenraad. Dan wordt de eigen wil of voorkeur ondergeschikt gemaakt.
- Er is sprake van een grote continuïteit in de samenstelling van kerkenraden waardoor het bijna nooit voorkomt dat een ambt om inhoudelijke meningsverschillen wordt neergelegd.

Toch speelt het individualiseringsproces bij individuele kerkenraadsleden op de achtergrond wel een rol. Dat blijkt uit:

- De mogelijkheid die soms wordt aangegrepen om bijvoorbeeld via de rondvraag eigen thema's te benadrukken.
- Het gegeven dat verscheidene ondervraagde ambtsdragers één of meer pijnlijke situaties hebben meegemaakt waarvan ze blijven vinden dat het eigenlijk anders had moeten zijn. Het individu cijfert zich wel weg in het collectief maar verdwijnt hierin niet geheel.
- Een sterke individualisering komt bij ouderlingen naar voren met betrekking tot de daadwerkelijke invulling van het huisbezoek. Alle geïnterviewde ouderlingen geven aan zich 'als gelijken' op te stellen in het contact met de gemeenteleden. Zij willen niet belerend overkomen maar 'samen luisteren naar het Woord'. In het traditionele huisbezoek ziet de ambtsdrager zich niet als een 'tegenover'. Het vermanende

[523] De notulen verhullen mogelijk een aantal individualiseringsaspecten. Door het afnemen van een aantal interviews is deze lacune opgevuld.

element komt hooguit in de vraagvorm aan de orde. De wijkouderling is meer gesprekspartner dan gezagsdrager.
Vanuit een bespreking in de kerkenraad van wijk 3 blijkt dat de visie op het zijn van gesprekspartner ook daar duidelijk voorkomt maar dat niet allen het 'tegenover' loslaten. In deze kerkenraad lijkt de individualisering zich op dit punt in mindere mate voor te doen dan in de andere kerkenraden.

De kerkenraden zijn onderling verschillend inzake de manier waarop zij gemeenteleden inschakelen bij hun werk, de grondigheid waarmee knelpunten en beleid worden besproken en de mate van gedetailleerdheid waarmee beleid wordt opgesteld. Toch lijken de effecten voor de kerkelijke gemeenten niet zo verschillend te zijn. De bestuurlijke kracht van de kerkenraden blijkt veelal beperkt te zijn.

Gemeenteleden lijken evenmin hoge eisen aan hun kerkenraad te stellen: die voldoen blijkbaar in voldoende mate aan hun verwachtingspatroon. De communicatie is weinig intensief (vooral de *Edese Kerkbode*) en zakelijke vergaderingen worden slecht bezocht. Kerkenraden lijken in staat te zijn redelijk te voldoen aan het verwachtingspatroon van de leden.

Samenvattend kan worden gesteld dat in de onderzoeksperiode 2000-2011 de individualisering op het terrein van het ambtelijk gezag in beperkte mate voorkomt. In het collectief functioneren van de kerkenraden blijft een sterke top-down benadering aanwezig. Het streven naar consensus speelt een grote rol. Tegelijkertijd lijkt het omgaan met bepaalde gedragsregels aan enige verandering onderhevig. Over een langere periode gezien lijkt een aantal morele codes te veranderen.

Op individueel niveau vertoont de individuele ambtelijke praxis een gemengd beeld. Enerzijds wijzen een duidelijk roepingsbesef en de bereidheid zich aan het collectief aan te passen op afwezigheid van individualisering. Anderzijds wordt buiten het collectief in de omgang met gemeenteleden en in mindere mate in de manier waarop men aan eigen, afwijkende meningen vasthoudt, de invloed van individualisering zichtbaar in het ambtelijk functioneren.

6.2 Veranderingen rond liturgie

Op het liturgisch terrein zijn er vrij grote onderlinge verschillen tussen de onderzochte wijkgemeenten. Dit heeft tot gevolg dat deze zaken veelal apart worden beschreven. De overeenkomsten in de ontwikkelingen worden minder nadrukkelijk genoemd maar zijn vaak evident aanwezig. Veelal worden de thema's in chronologische volgorde behandeld. Aan het slot worden enkele liturgische aspecten generiek behandeld. Uiteindelijk worden de ontwikkelingen in de slotparagraaf volledig met elkaar in verband gebracht.

Het lied in de eredienst (Oude Kerk)

De gang van zaken in de eredienst in de Oude Kerk komt dicht bij het ideaal dat het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond uitdraagt. In debatten gaat het vaak om het lied in de eredienst. In de onderzoeksperiode zijn hier een aantal kleine veranderingen

te constateren. De manier waarop de veranderingen zich hebben voltrokken, zijn illustratief voor de gevoeligheid van dit beleidsterrein.

In het jaar 2000 worden in de Oude Kerk alleen psalmen gezongen op niet-ritmische wijze. Andere liederen dan de uit het psalmboekje bekende 'Enige gezangen' worden niet gezongen. Voor de begeleiding van de gemeentezang wordt uitsluitend gekozen voor het orgel. Toch bestaat er een bepaald verlangen om over te gaan naar het ritmisch zingen.

Al in 1999 neemt de kerkenraad van wijk 1 een principebesluit om op termijn over te gaan op het ritmisch zingen. De uitvoering hiervan wordt uitgesteld vanwege de onrust die er in de gemeente is vanwege de naderende besluitvorming over het SoW-proces. Direct na de afronding van het SoW-proces wil de kerkenraad tot daadwerkelijke uitvoering hiervan overgaan. Hij vindt dat de tijd er rijp voor is, omdat het vaak vanuit de gemeente is aangekaart en er ook navraag is gedaan onder de eigen leden. Via het onderwijs in de hervormde scholen zijn vele generaties hier al mee vertrouwd geraakt.[524] Met ingang van maart 2005 wil wijk 1 deze verandering invoeren hetgeen leidt tot aanzienlijke spanningen met de kerkenraad van wijk 3.

De interne spanningen rond invoering van het ritmisch zingen (Oude Kerk)

De onderlinge verschillen tussen wijk 1 en 3 komen het duidelijkst naar voren op het liturgische vlak. Als wijk 1 in 2004 het overleg over ritmisch zingen heropent, ontstaat bij de kerkenraad van wijk 3 een afwijzende reactie. Zij wil deze verandering in de Oude Kerk op dat moment niet omdat er al zoveel verandert in de eigen wijk. Eerst is men aarzelend meegegaan in de Protestantse Kerk, daarna zijn bij de start van diensten in Kernhem liturgisch concessies aan de wijkbewoners gedaan. Moet men nu ook nog liturgische veranderingen in de Oude Kerk accepteren? De kerkenraad van wijk 3 weet van de voornemens van wijk 1,[525] maar belooft in het najaar op een wijkavond zijn leden nadrukkelijk dat zij in de Oude Kerk niets zal veranderen. Wanneer wijk 1 haar besluit zonder verder overleg doorzet, stijgt de spanning. Hoe kan men zoiets doen 'zonder vooroverleg', klinkt in de vergadering.[526]

De kerkenraad van wijk 3 komt extra bijeen en de wijkpredikant vindt 'dat de gemeente in een grotere spanning terecht is gekomen dan zij ooit geweest is.'[527] Hij wil dat de groep die hij aanduidt als de 'stille' gemeenteleden die sterk aan de traditie zijn

[524] Aldus respondent 1.2, interview 1.4.2011. Zie ook de vergadering ter voorbereiding op de wijkavond hierover (AKW1, 17.11.2004) en interview met D.C. Foor, 15.1.2013.

[525] Het gesprek tussen de beide moderamina van wijken 1 en 3 in juni 2004 is niet helder over wat in deze context de afgesproken *'uiterste voorzichtigheid'* is in dit verband (AKW3, 7.6.2004). De indruk bestaat dat wijk 1 het opvat als het met alle voorzichtigheid invoeren van ritmisch zingen terwijl wijk 3 denkt dat zij op uitstel mag rekenen.

[526] De kerkenraad is overrompeld en teleurgesteld over de werkwijze van Wijk I (communicatie via de kerkbode) met betrekking tot de besluitvorming over ritmisch zingen in de Oude Kerk. (AKW3, 15.12.2004). Dit krijgt een vervolg met intensief intern overleg (vergaderingen van 26 januari, 6 februari en 3 maart 2005).

[527] AKW3, 26.1.2005.

gehecht, kwetsbaar en minder mondig zijn, zich in de Oude Kerk thuis kunnen voelen.[528] Het vergt een veel langere periode om hen mee te nemen in dit proces. Een deel van de kerkenraad van wijk 3 is beducht voor de koers die wijk 1 wil inslaan.[529] Uiteindelijk kiezen beide kerkenraden na intensief intern overleg voor een eigen koers. In een gezamenlijke verklaring in de *Edese Kerkbode* van 4 maart 2005 staat dat wijk 3 wil rekening houden 'met die gemeenteleden die moeite hebben met het ritmisch zingen en de invoering ervan beleven als een uiting van een verkeerde vernieuwingsdrang'. Daarnaast benadrukt wijk 1 dat 'het zeker niet de bedoeling is om de invoering van ritmisch zingen het startpunt te doen zijn van meerdere liturgische vernieuwingen'.[530]

Het gevolg is dat er vanaf 7 maart 2005 dus diensten zijn waarin ritmisch wordt gezongen maar ook diensten waarin niet-ritmisch wordt gezongen. Een tijdlang staat er dan 'R' of 'NR' op het psalmbord. De kerkenraden spreken uit elkaars overwegingen en beslissingen te respecteren en samen te willen staan voor het geestelijk welzijn van de gemeente. De manier van zingen is geen principiële zaak maar dient wel eerbiedig en tot lof van God te zijn. Deze nieuwe situatie lijkt als vanzelfsprekend te worden geaccepteerd. Kerkgangers in de Oude Kerk lijken met evenveel enthousiasme op beide zangwijzen te zingen.

Pas in 2011 zal hier verandering in komen en vindt de kerkenraad de tijd rijp om zich aan te passen aan de manier van zingen van wijk 1.

> 'Verschillende malen is aan de kerkenraad gevraagd wanneer ook dit door wijk III zal worden ingevoerd. Destijds is –rond de scheuring in 2004- besloten te wachten met invoering hiervan om niet nog meer onrust te veroorzaken. Het leek ons goed om dit nu aan te passen, zodat er in de Oude Kerk in alle diensten één wijze van zingen beoefend wordt.'[531]

Feitelijk zijn dan de meeste bezwaren weggeëbd.[532]

Bijzondere diensten (Oude Kerk)

Een tweede verschuiving op het terrein van de liturgie in de Oude Kerk is de toename van het aantal diensten met een speciaal karakter.

Rond 2000 wijkt de liturgie in bijzondere diensten niet of nauwelijks af van gewone diensten. Hierin komt verandering, wanneer de jaarlijkse 'kerk-schooldienst' meer wordt vormgegeven in samenwerking met de meewerkende hervormde scholen.[533]

---

[528] Binnen de in Ede gemaakte keuze voor eigen kleur voor elke wijk, wil wijk 3 in de Oude Kerk geen veranderingen. Dit is voor Van Trigt het nadeel van dit model waarin gemeenteleden niet zoals in een gezin leren rekening te houden met elkaar. In deze context moet veiligheid voor deze kwetsbare groep voorop staan. Interview met P.H. van Trigt, 30.11.2012.

[529] Men vraagt zich af of wijk 1 nog wel rekening wil houden met een groep bezwaarden die tegen ritmisch zingen is en of dit niet het begin is van nog veel meer vernieuwingen (AKW3, 8.2.2005).

[530] *Edese Kerkbode* 4.3.2005. In de jaren na 2005 lijken de wijken inderdaad weer dichter bij elkaar te zijn gekomen.

[531] *Edese Kerkbode* 21.1.2011.

[532] In de aankondiging van dit voornemen vraagt de kerkenraad nadrukkelijk om bezwaren kenbaar te maken. Het aantal reacties blijft tot een drietal beperkt (AKW3, 9.2.2011).

[533] Dit is afwisselend de Veldhuizerschool en de Paasbergschool. De hervormde Koepelschool heeft een kerk.schooldienst met de Bethelkerk.

Hiervoor is in de onderzoeksperiode meer liturgische ruimte ontstaan. Het begint met het ritmisch zingen in deze diensten, op verzoek van de school. Later mogen de kinderen ook een eigen lied zingen in de dienst. De wijkpredikant zegt hierover:

> 'Het lied is soms ook niet helemaal onze eigen keuze. Vroeger zeiden we: "laten we het maar niet doen", maar nu zoeken we naar een mix waarbij beiden zich erin kunnen vinden. De dienst heeft wel ons karakter, maar met ruimte voor een lied door de schoolkinderen.[534]

Er komt de eerste keer wel commentaar vanuit de gemeente, zowel op de liederenkeuze (themalied) en op de begeleidingsinstrumenten daarbij (gitaar). Van de zijde van de organisten is kritiek op de te begeleiden kinderliederen. Toch blijft de kerkenraad van wijk 1 bij zijn besluit om in deze diensten meer ruimte te bieden in de liturgie. Wijk 3 is hier lange tijd niet actief bij betrokken en brengt pas in 2009 haar wens om mee te doen naar voren[535]. Een tweede variant van bijzondere diensten zijn de gehandicaptendiensten.

Ook worden in de onderzoeksperiode vanuit wijk 1 de diensten rond Kerst en Pasen aangepast. Men wil voldoen aan de behoefte om kerst- of paasliederen te kunnen zingen. Al in 2000 komt deze mogelijkheid er. Voorafgaand aan de dienst op eerste kerst- of paasdag zingt men enkele liederen. De kerkenraden spreken in het moderamina-overleg af om dit wisselend in de Oude Kerk en de Sionkerk te gaan doen.[536] Dat is een typisch hervormd compromis waardoor geen enkele tegenstander van deze ontwikkeling verplicht is een dergelijke dienst te bezoeken. Na een aantal jaren wordt het zingen van dit soort liederen op christelijke feestdagen in beide kerken de praktijk.

Als nieuwe variant om te voldoen aan de behoefte tot het zingen van liederen introduceert wijk 1 de zangdienst. Zangdiensten zijn samenkomsten van de gemeente die geen officiële kerkdiensten zijn. De kerkenraad is dan niet ambtelijk aanwezig en de liturgie is vrij. Vanaf december 2006 wordt de dienst op eerste kerstdag 's avonds – mits die niet op zondag valt – als zangdienst ingevuld. Het gebeurt op verzoek van velen die graag de bekende kerstliederen zingen. Met een dergelijk fijnmazig onderscheid tussen gewone diensten, bijzondere diensten en zangdiensten wordt de brug geslagen tussen het uitgangspunt van 'alleen psalmen' en de behoefte van gemeenteleden. Onder leiding van de jeugdambtsdragers wordt bovendien op een aantal zondagavonden na de kerkdienst een 'sing-in' gehouden in de Oude Kerk. Hier komen vooral jonge mensen.[537]

Het algemene beeld van de diensten in de Oude Kerk blijft dat van een sobere eredienst. Er is geen discussie in de gemeente over de psalmberijming. In het verre ver-

---

[534] Interview respondent 1.1 (wijkpredikant D.C. Floor), op 5.4.2011.

[535] AKW3, 18.03.2009 meldt: ' (…) wens om eenmaal per drie jaar zelf de dienst in de Oude Kerk te mogen verzorgen. Geen uitslag bekend.' Vrij snel daarna is dit gerealiseerd, o.a. met een kerk.schooldienst in het Kruispunt (2011).

[536] AKW3 4.10.2000: 'Dus wanneer er in de Oude Kerk voor de (morgen)dienst wordt gezongen, wordt dit niet in de Sionkerk gedaan en omgekeerd. Verder is dit onafhankelijk van welke kerkenraad er dan dienst heeft.' Hiermee wordt ruimte geboden aan bezwaarde gemeenteleden om naar een dienst te gaan waar geen andere gezangen worden gezongen dan de bekende 12 gezangen die in het eigen psalmboek zijn opgenomen.

[537] Eerste melding AKW1: 28.1.2001 (brief van jeugdambtsdragers aan wijkkerkenraden naar aanleiding van ontvangen opmerkingen). Verder: interview 1.1 (5.4.2011).

leden is niet gekozen om de nieuwe berijming te gaan zingen en de kerkenraad ontvangt ook geen signalen, dat dit anders zou moeten. Dit geldt ook voor het zingen van gezangen in de eredienst. Wie dat echt wil, kan uitwijken naar andere wijkgemeenten.

Langzame veranderingen in de liturgie (Bethelkerk)

Binnen de Bethelgemeente zijn meer zaken rond het lied in de eredienst aan de orde. In het begin van de onderzoeksperiode (2000) wordt volop gediscussieerd over de te zingen liederen en het gebruik van symbolen. In die tijd wordt de liturgie in de Bethelkerk nog in overleg met wijk 2 bepaald. Wijk 2 is medeverantwoordelijk en verzorgt voor de helft de diensten. Steeds neemt deze wijk het voortouw inzake vernieuwingen op liturgisch terrein. De kerkenraad van wijkgemeente 8 stelt zich terughoudender op. Regelmatig klinkt er in de eerste periode vanuit de kerkenraad zelf of uit de gemeente een klacht in vergaderingen over de liturgische invulling van een gehouden dienst.[538]

Wijkgemeente 8 heeft al wel een liturgiecommissie ingesteld die het één en ander onderzoekt en voorstellen uitwerkt voor de kerkenraad en de gemeente. Zo ligt er in 2000 een discussiestuk op tafel over 'Liturgie en eredienst'. Dit stuk is door de kerkenraad van wijkgemeente 2 al goedgekeurd, maar de kerkenraad van wijk 8 stemt niet in met de hierin genoemde beleidsvoornemens. Men kiest een eigen procedure om een visie te ontwikkelen, hetgeen leidt tot het document *Het lied in de Eredienst*. Er wordt veel over gesproken en hierover wordt een gemeenteavond belegd.[539] Verschillende opties worden opengehouden. In mei 2002 stelt het moderamen dat het onderwerp sterk leeft in de gemeente en dat de meningen heel divers zijn. Er zijn in alle discussies twee polen waarneembaar: voor de ene groep gaan de voorstellen te ver terwijl anderen zich afvragen of dit nu alles is.

De kerkenraad wil niet te snel een beslissing forceren en kiest voor een voorzichtige tussenweg.[540] Na een gemeenteavond stelt men in oktober het voorgenomen beleid vast. De evaluatie ervan wordt vervroegd en zal binnen een jaar plaatsvinden.[541] Zodoende zingt de Bethelkerk vanaf november 2002 naast de psalmen – zowel uit de Oude als uit de nieuwe berijming – ook gezangen en andere (geestelijke) liederen, al zal dat niet in elke dienst het geval zijn. Het wordt 'in eerste instantie' beperkt tot met name genoemde bijzondere diensten. In de tijd van Advent en de Lijdenstijd kan voorafgaand aan de dienst een gezang als 'intochtslied' worden gezongen. Verder betreft het de christelijke feestdagen en allerlei bijzondere diensten waarvan de Bethelgemeente

[538] Zie hiervoor AKW8 van 25.04.2000, 06.06.2000, 26.09.2000, 24.04.2001, 18.12.2001 en 25.02.2003.

[539] De kerkenraad (AKW8) spreekt er viermaal over (op 29.4.2001, 15.1.2002, 28.5.2002 en 26.6.2002). De notulen van 29.10.2002 bevatten een terugblik op de gehouden gemeenteavond. Een enkeling merkt op dat het beter zou zijn geweest als bij de start van het bezinningstraject zo'n avond was gehouden. Nu heeft de kerkenraad feitelijk het beleid al opgesteld.

[540] Het conceptvoorstel van de hand van de nieuwe wijkpredikant is een echt compromisvoorstel waarin het zingen van liederen weliswaar wordt toegestaan, maar tegelijk door veel regels wordt ingeperkt.

[541] Uiteindelijk gebeurt dit na 15 maanden (januari 2004). Het leidt niet meer tot wijzigingen.

er vele heeft.[542] Inhoudelijk maakt de gemeente geen keuze tussen de verschillende beschikbare bundels,[543] omdat er hierover ook verschillend wordt gedacht.

Onrust en stabilisering (Bethelkerk)

Duidelijk is dat wijk 8 niet direct toegeeft aan wensen van een deel van de gemeente dat wil dat alle erediensten openstaan voor het vrije lied. Wijkpredikant De Groot zet duidelijk zijn stempel op het voorstel waarin ook het eigen profiel van wijk 8 'iets behoudender' wordt genoemd dan van haar zustergemeente, wijk 2. Ook zijn de diensten in de Bethelkerk 'rustiger', hetgeen haar aantrekkelijk maakt voor een deel van wijk 2. Beide wijken leggen een eigen accent en vullen elkaar dus aan.[544]

Het nieuwe beleid neemt de onrust binnen de wijkgemeente niet weg. Al in hetzelfde jaar (2002) wordt vanuit het jeugdwerk gepleit voor het vaker zingen van een kinderlied in diensten maar hierover wordt geen besluit genomen. Wel krijgen jongeren in jeugddiensten alle ruimte om – als groep of alleen – de door hen gewenste liederen te zingen. Nadrukkelijk bepaalt de kerkenraad dat dit moet geschieden 'zonder boxen voor geluidsversterking'. De jeugd van de gemeente komt actief zelf met wensen.[545] Jeugdouderlingen introduceren het aanbod van een groepje van vier actieve jongeren dat zich *Youth Service* noemt, om zelf de jongerendiensten in te vullen. Dat vindt de kerkenraad niet zo'n goed idee. De jeugdambtsdragers krijgen de opdracht mee om met de jongeren in gesprek te gaan, hetgeen eerst niet vlot van de grond komt maar uiteindelijk wel leidt tot inschakeling van hen.[546] Het gebruik van een drumstel door de nieuwe Edese gospelgroep *The Bridge* is al eerder afgewezen.[547] Bij de evaluatie van het li-

[542] Het betreft de zangdiensten met Pasen, Pinksteren en Kerst, doopdiensten, themadiensten en evangelisatiediensten, de Jeugdzondag en de afsluiting van het winterwerk. De notitie spreekt over een uitbreiding van 8 naar 10 diensten, maar een eerste inventarisatie (een concretisering in de bijlage voor het jaar 2003) toont al 22 bijzondere diensten waarin 'meerdere liederen' kunnen worden gezongen. In doopdiensten bestond al jarenlang de gewoonte een dooplied te zingen (*Liedboek* 334).

[543] Wel besluit men op termijn over te stappen van tekstboekjes van de nieuwe berijming naar het *Liedboek* voor kerkgangers die geen eigen bundel meebrengen.

[544] Vooropmerking 6 van '*Het lied in de Eredienst* (AKW8, versie van 18.6.2002).

[545] In de onderzoeksperiode wordt vaak in de kerkenraad gesproken over de jongeren, hun wensen voor (jeugd.)diensten en hun binding met de gemeente. Hierover meer bij het deelthema 'Binding'.

[546] AKW8 27.8.2002. AKW8, notulen buurtkerkenraad 16.1.2003. Begin 2002 formuleert de buurtkerkenraad een fors aantal aandachtspunten op dit terrein: 'Gesprek met jeugd / luisteren naar jeugd / jeugd betrekken bij organisatie van bijzondere diensten / profilering prediking en liturgie.' *Youth Service* gaat in de periode 2003.2006 actief meewerken aan jeugddiensten (AKW8, 28.10.2003, 30.3.2004 en 29.8.2006)

[547] AKW8, 18.12.2001. Over de kerstnachtdienst: '…in de wandelgangen wordt gezegd dat weer gebruik gemaakt wordt van een drumstel. Tegen het gebruik van 'een Afrikaans instrument' (AKW8, 15.1.2002) heeft de kerkenraad geen bezwaar. In '*Het lied in de Eredienst'* wordt als ongevraagd advies opgenomen: ''The Bridge kan het best aparte, eigen optredens geven' (AKW8, 26.6.2002). Dus: niet in onze kerkdiensten. Leden zijn afkomstig uit de wijken 2 en 8, onder wie

turgiebeleid (januari 2004) wordt de toevoeging over geluidsversterking geschrapt mede na kritiek vanuit *Youth Service* op deze zinsnede.

Een tweede gesprekspunt uit 2002 is de ruimte voor een spontaan lied of getuigenis. Hiervoor komt 'enige vrijheid' maar het moderamen moet hiermee vooraf wel instemmen. De kerkenraad wil niet alles in besluiten vastleggen maar blijft voorzichtig. Dit blijkt ook bij andere thema's zoals het indienen van voorbeden voor de diensten (dat wordt gestimuleerd via een aparte commissie), het hardop in een dienst bidden van het 'Onze Vader' (liever niet te vaak) en een Engelstalig lied in een zangdienst (moet wel worden uitgelegd).[548]

In 2007 geeft de kerkenraad voor het eerst ruimte aan de *sing-in* om in de paaszangdienst te participeren inclusief de begeleiding door zangeressen en projectie van liederen met een beamer. Het moderamen heeft vooraf geadviseerd dit nog niet volledig te doen en na afloop blijken de meningen weer ver uiteen te liggen. De centrale vraag is en blijft wat nu de eigen identiteit is als Bethelgemeente. 'Gezocht moet worden naar een goede balans, omdat we het hierin niet iedereen "naar de zin kunnen maken".'[549]

In gewone diensten blijft het orgel het centrale begeleidingsinstrument. De organisten van de gemeente geven verscheidene keren aan dat er met hen te weinig overleg is over liturgische zaken. Verder willen ze niet op het laatste moment worden geconfronteerd met het moeten begeleiden van voor hen onbekende liederen. Deze fricties zijn te verklaren uit het feit dat commissies veelal de themadiensten voorbereiden. Doordat de samenstelling van de commissie verandert, raken de procedures wat te veel uit beeld. Kinderliederen worden over het algemeen met een gitaar begeleid.

De behoefte aan het zingen van vrije liederen wordt in de loop van de tijd groter. Al in 2006 meldt de wijkpredikant zijn eigen verlangen in de kerkenraad om in 'gewone diensten' meer uit het *Liedboek* te kunnen zingen. Dit wordt door de kerkenraad overgenomen als uitgangspunt.[550] Tegelijk blijft de 'Brief aan de voorgangers van diensten in de Bethelkerk' nog jarenlang ongewijzigd, waarin dit een uitzondering op de vaste gang van zaken in de liturgie is: 'Kleine wijzigingen zijn mogelijk, als dit bijvoorbeeld beter past bij de tekst van de prediking, of in Advent of lijdenstijd' (AKW8, 2008). Pas in vacaturetijd, begin 2010, wordt deze standaardbrief aangepast zodat alle voorgangers we-

---

enkele zonen van de predikant van wijk 2, L.W. Smelt. Na hun vertrek uit Ede (2003) hebben zij hun muzikale loopbaan voortgezet in de HGJB.band *Sela* (2005) en in de band *Trinity* (2010).

[548] Vooral dit laatste punt illustreert goed de onrust rond de invulling van bijzondere diensten. Kenmerkend is het gesprek in de kerkenraad naar aanleiding van de zangdienst op 2e Pinksterdag. Als terugblik geeft een van de broeders aan dat de liederen weer 'niet te zingen waren'. Een ander 'vraagt zich af waarom er ook in het Engels gezongen moet worden'. Een derde ziet dit anders maar wil er wel van leren ('liederen die onbekend en in het Engels zijn, zullen worden uitgelegd.') terwijl een vierde uitgesproken kritisch reageert op de verontrusting: 'Ouderen zullen ook eens moeten accepteren dat er liederen worden gezongen die ze niet kennen' (AKW8, 31.5.2005).

[549] AKW8, 24.04.2007.

[550] AKW8, 26.4.2006, 30.5.2006.

ten dat het mogelijk is in elke dienst te laten zingen uit het *Liedboek*. Na 2007 lijkt de onrust op het liturgisch terrein te zijn weggeëbd.[551]

Intussen is het gemeenteleven in de Bethelkerk zich steeds meer op de zondagochtenddienst gaan concentreren. De gemiddeld lage opkomst in middagdiensten die al in 2000 laag was, heeft zich voortgezet. Dit komt bij het deelthema 'Binding' verder aan de orde. Het invoeren van een groot aantal themadiensten zorgt wel voor enige variatie in soorten middagdiensten, maar de opkomt is en blijft in de regel laag.

De liturgie in rouw- en trouwdiensten

Een speciale categorie van diensten zijn de 'rouw- en trouwdiensten'. Hiervoor gelden niet automatisch de regels voor de zondagse eredienst. Elke wijkgemeente kent een zekere ruimte om een 'liturgie op maat' in overleg met de betrokkenen in te vullen. In de praktijk lopen opvattingen hierover wel uiteen omdat elke gemeente haar eigen grenzen heeft. In wijk 8 wordt tweemaal expliciet gesproken over de liturgie van trouwdiensten. Eenmaal is die zo afwijkend dat deze dienst wordt geweigerd (2001).[552]

In de Oude Kerk wijkt de liturgie in trouwdiensten feitelijk niet af van andere diensten. Wel worden er kleine uitzonderingen toegestaan. Zo staat wijk 3 in 2008 toe in een trouwdienst het lied 'Wat de toekomst brengen moge' na afloop van de dienst te zingen. Geen van de wijkgemeenten heeft beleid gemaakt over de liturgie in 'rouw- en trouwdiensten'. Wijk 1 biedt op dit punt meer ruimte. Zij markeert haar middenpositie door zich in 2006 uit te spreken voor 'meer liturgische vrijheid in rouw- en trouwdiensten'.[553]

Gebruik van de Herziene Statenvertaling en de nieuwe liturgische formulieren

Onder de liturgische veranderingen valt ook de keuze voor het gebruik van een Bijbelvertaling in de kerkdienst. In de onderzoeksperiode verschijnen twee nieuwe vertalingen: in 2004 de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) en in 2010 de Herziene Statenvertaling (HSV). Feitelijk loopt de praktijk in de Oude Kerk en de Bethelkerk op dit punt niet uiteen. In 2000 vormt de Statenvertaling bij beide het uitgangspunt in kerkdiensten, al wordt in de Bethelkerk ook regelmatig gebruik gemaakt van andere vertalingen.[554]

In de Bethelkerk wordt de NBV grondig besproken. Bij deze bezinning in de kerkenraad (juni 2005) worden alle gemeenteleden uitgenodigd.[555] De inleiding wordt door

---

[551] De meer evangelische flank in de gemeente lijkt minder aan haar trekken te komen. Dit aspect wordt bij het deelthema 'Veranderende godsdienstigheid' nader uitgediept.

[552] AKW8, 27.11.2001. Een jaar later (27.8.2002) komt er een vervolggesprek met een aanstaand echtpaar omdat hier sprake is van 'andere liturgische setting'. Daarvan is de afloop niet bekend.

[553] AKW1, Beleidsplan 2006, voornemen 10.

[554] In de gehele onderzoeksperiode biedt de Bethelkerk predikanten de ruimte om een andere vertaling dan de Statenvertaling te gebruiken. In de brief voor gastpredikanten wordt dit aangegeven, met het verzoek om dit dan aan te geven en toe te lichten.

[555] AKW8, 28.6.2005. Zes gemeenteleden maken gebruik van de uitnodiging om in de kerkenraadsvergadering mee te denken over de NBV (*Edese Kerkbode* 20.6.2005: 'Als gemeentelid bent u, vanaf 21.00 uur, van harte welkom om hierbij aanwezig te zijn.'). De suggestie om een vervolgavond met de hele gemeente over de NBV te houden, is niet uitgevoerd.

de Edese theoloog A. Noordegraaf verzorgd die zelf aan deze vertaling heeft meegewerkt.[556] Hij benadrukt dat het een zorgvuldige vertaling is maar dat er wel een forse kloof is met de Statenvertaling. Hij adviseert eerst ervaring op te doen in de gezinnen, op school en op de clubs. Vanwege de verscheidenheid in de gemeente raadt hij uiterste zorgvuldigheid aan inzake de eredienst. Via stencils kunnen de verschillen tussen Statenvertaling en NBV worden uitgelegd. De kerkenraad blijft terughoudend ten aanzien van de NBV in de eredienst en besluit in november 2010 de nieuwe HSV als kanselbijbel in te voeren.

De Oude Kerk gaat eveneens snel na de introductie in gesprek over de HSV door middel van een wijkavond hieraan gewijd. Anders dan rond het ritmisch zingen lukt het nu wel via goed onderling overleg en een grondige interne terugkoppeling naar de wijk tot gezamenlijke invoering van de HSV te komen (september 2011). Het is opmerkelijk dat deze vernieuwing nauwelijks protest oproept, zelfs niet uit wijk 3 die dit combineert met de overgang naar ritmisch zingen.[557] Het meest ingrijpende gevolg van het HSV-besluit ligt in wijk 1. Hier besluit één van de ambtsdragers om als kerkenraads- en gemeentelid te bedanken en zich bij de hersteld hervormde gemeente te voegen waar de HSV niet wordt gebruikt.[558]

De door de Gereformeerde Bond aangereikte hertaling van de liturgische formulieren wordt in Ede geïntroduceerd. Zowel in de Bethelkerk als in de Oude Kerk gebruikt men ze bij de bediening van de sacramenten en de bevestiging van nieuwe ambtsdragers. De Oude Kerk start hier al direct na de verschijning mee. Wijk 3 is op dit punt aarzelender en zet in 2001 haar aandeel in deze proef stop vanwege onrust hierover in de wijk.[559] Pas op een later moment wordt dit weer opgepakt.

De volgorde van onderdelen in de kerkdienst

Binnen de klassiek-gereformeerde liturgie komen kleine verschillen voor ten aanzien van de vormgeving van de eredienst. Dan betreft het om zaken als de vormgeving van votum en groet, de inhoud van de gebeden, de vormgeving van de wetslezing en de plaats van de collecte in de dienst. Vaak worden verschillen meer bepaald door de

[556] Verder kent Noordegraaf (1933.2011) het kerkelijk leven in Ede van binnenuit omdat hij in de jaren 1968.1973 predikant is geweest van de wijkgemeente De Ark en sindsdien in Ede woonde.

[557] Op de wijkavond benadrukt de kerkenraad dat het hier niet om een vernieuwing gaat maar om een verbetering. De betrokken wijken zullen in overleg een besluit nemen. Omdat tegelijkertijd ook een aanpassing van de zangwijze wordt aangekondigd, wordt expliciet aangegeven dat dit niet het begin is van een serie veranderingen: 'En dat u niet denkt: wat gaat er nog meer veranderen? Dat is niet onze bedoeling' (*Edese Kerkbode*, 21.1.2011, wijk 3). Op het nadrukkelijk verzoek om eventuele bezwaren schriftelijk, gemotiveerd en ondertekend in te dienen komen slechts drie reacties binnen, vooral tegen ritmisch zingen. Slechts eenmaal bestaat er tevens bezwaar tegen invoering van de HSV (AKW3, 9.2.2011). Voor de Sionkerk besluiten de wijken 3 en 5 de HSV nog niet in te voeren. Op een later moment zal die gemeente hiermee kennismaken en pas daarna valt hierover een besluit.

[558] AKW1, 15.11.2011; interview met D.C. Floor 15.1.2013.

[559] AKW3, 25.4.2001.

voorkeuren van een predikant dan door het beleid van de gemeente. Het heeft te maken met kleine details die binnen de gemeente gevoelig kunnen liggen.

Eén van de discussiepunten richt zich op het aantal keren dat de gemeente tijdens de dienst gaat staan. Een oude gewoonte betreft het staan van mannelijke gemeenteleden tijdens de gebeden. Hiervan is in de Oude Kerk al in 2000 weinig terug te vinden. Wel staan hier alle kerkenraadsleden bij de gebeden, iets wat in de Bethelkerk al eerder is afgeschaft.

Het staan in de dienst komt ook op andere momenten aan de orde. In de Bethelkerk gaan alle gemeenteleden staan bij het begin (stil gebed, votum en groet) en het einde van de dienst (voor het zingen van het slotlied en het direct aansluitend ontvangen van de zegen). In de Oude Kerk is er slechts één kort moment waarop iedereen staat: bij het ontvangen van de zegen. Nadat het slotlied is gezongen, staat de gemeente op als de laatste toon van het orgel klinkt. De wijkpredikant van wijk 1 maakt hierop regelmatig een uitzondering. Dan vraagt hij de gemeente nadrukkelijk om te gaan staan bij de slotpsalm omdat dit een loflied is.[560]

Een ander liturgisch aandachtspunt is de bereidheid om af te wijken van de vaste gang van zaken in een eredienst. Dit komt weinig voor. Toch introduceert wijkgemeente 1 wel een belangrijke uitzondering bij de vormgeving van de belijdenisdiensten. Dan kunnen de belijdeniscatechisanten een zelfgekozen lied zingen, voorafgegaan door een moment voor een persoonlijk getuigenis. Dat laatste gebeurt indirect omdat de predikant fragmenten uit brieven voorleest waarin de nieuwe belijdende leden hun motivatie verwoorden.

In beide kerken gaat men in de onderzoeksperiode meer bewust om met het moment waarop de mededelingen worden gedaan. In de Bethelkerk gebeurt dit voorafgaand aan de dienst door een ouderling. In de Oude Kerk doet de predikant dit aan het begin van de dienst.

Een ander aspect van de liturgie is de plaats van de collecte in de dienst. Hierin verschillen Oude Kerk en Bethelkerk gedurende de hele onderzoeksperiode van elkaar. In de Bethelgemeente wordt eerst de preek gehouden als 'dienst van het Woord'. Daarna staat het antwoord van de gemeente centraal in de vorm van voorbeden (dienst der gebeden) en de collecte (dienst der offeranden). Hierdoor wordt in het eerste gebed nadrukkelijk gevraagd om aanwezigheid van de Geest van God in Schriftlezing en prediking. In de Oude Kerk hangt dit samen met de vanouds gangbare opbouw van de liturgie. Dan worden de voorbeden in het eerste deel van de eredienst gedaan, voorafgaande aan de preek en aansluitend is er de collecte. Daardoor is een kerkdienst na het 'Amen' van de preek vrij snel afgelopen. Het gepredikte woord wordt dan meegenomen

[560] D.C. Floor interview nr. 1.2 (1 april 2011). Ter toelichting op de gevoeligheid hierbij: staande zingen als een liturgische gewoonte komt zowel voor in hoogliturgische diensten als bij evangelische gemeenten. Traditioneel kennen gemeenten uit de kring van de Gereformeerde Bond dit alleen bij heel formele momenten zoals het toezingen van een zegenbede (na de doop, na belijdenis doen, toezingen van een predikant, zingen van het 'Ere zij God' of het 'Wilhelmus', na een eredienst).

naar huis. In de Bethelkerk is er vanwege de plaats van de voorbeden na de preek meer sprake van een tweede zwaartepunt in de eredienst in de vorm van de voorbeden.[561]

Hoewel in beide kerken soberheid de eredienst kenmerkt, is er sprake van aanzienlijke liturgische verschillen. In de Bethelkerk is er ook door het zingen van liederen en vele bijzondere diensten relatief meer afwisseling.

Symboliek in de eredienst

Symbolen in de eredienst hebben geen aandacht in het beleid rond de Oude Kerk. De indeling van het gebouw zelf heeft wel een symbolische waarde. De preekstoel is het centrum van de kerkdienst terwijl doopvont en avondmaalstafel ook herinneren aan de periodieke bediening van deze sacramenten.

In wijkgemeente 8 is veel meer aandacht voor symboliek, al wordt dit in de beginfase wel afgeremd om verschil te maken met wijk 2. Men is terughoudend met veranderingen in de Bethelkerk. Daarom aarzelt de kerkenraad aanvankelijk om in te stemmen met het doven van de paaskaars op Goede Vrijdag[562] en het invoeren van allerhande symboliek rond de Advents- en Lijdenstijd.[563] Het symbool van de paaskaars is de gehele onderzoeksperiode wel aanwezig in de eredienst.

De renovatie van de Bethelkerk in 2004 leidt tot nieuwe bezinning op kanselkleden. Voorlopig wordt volstaan met één groen kleed. Het gaan gebruiken van de liturgische kleuren van het kerkelijk jaar wordt eerst uitgesteld en komt later niet meer terug op de agenda.[564] In dezelfde periode wordt de 'Bloemengroet' ingevoerd. Wekelijks gaan de bloemen die op zondag het liturgisch centrum versieren als groet en teken van meeleven naar een van de gemeenteleden.

Symboliek leeft overigens binnen wijk 8 niet erg sterk. Regelmatig wordt benadrukt dat symbolen een functie naast het hoorbare Woord hebben zoals de sacramenten dat ook hebben. Het gebruik van symbolen neemt in de loop van de tijd iets toe hoewel meestal het afhouden van verandering overheerst. Behoedzaamheid staat voorop bij de kerkenraad.

---

[561] Aangaande de diensten in de Oude Kerk is herkenbaar dat predikanten steeds vaker de voorbeden verplaatsen naar het gebed na de preek (mededeling begeleidingscommissie, 18.3.2013).

[562] Zie bijvoorbeeld de afwijzing op 28.03.2000. Pas in 2008 gaat men akkoord met het doven van de paaskaars op Goede Vrijdag en aansteken van de nieuwe paaskaars op de paasmorgen(AKW8, 19.2.2008).

[563] Op 20.2.2000 wijst de kerkenraad voorstellen van wijk 2 af om in de Bethelkerk gebruik te gaan maken van symbolen die de Lijdenstijd voor kinderen moeten verhelderen. Kaarsen tijdens Advent vormen geen probleem. De notulen van 30.11.2004 melden overigens dat een deskundige (A. Romein) is geraadpleegd over het juiste gebruik daarvan.

[564] In de kerkenraadsvergadering van 28 september 2004 wordt een vraag gesteld over het aanschaffen van verscheidene kanselkleden. Dit wordt voorlopig doorgeschoven naar een later tijdstip (januari 2005). In de notulen komt dit verder niet meer terug.

Kledingvoorschriften in de eredienst

Op het gebied van kledingvoorschriften in de eredienst bestaan in Ede veel informele codes waarvan niets op papier staat. Kort ga ik in op kledingcodes voor respectievelijk ambtsdragers en gemeenteleden.

In beide kerken leiden de predikanten de dienst in een zwarte toga. Incidenteel gaat iemand voor in een zwart pak. De kleur zwart straalt een plechtigheid uit. De ambtskleding van ouderlingen is op de momenten dat zij in een kerkdienst een taak vervullen ('dienst doen') eveneens zwart. In de Bethelkerk zijn er ook varianten in donkergrijs en donkerblauw terug te vinden. Deze kleding wordt door de ouderling ook niet meer bij het afleggen van huisbezoek gedragen. Dat is in de vorige eeuw wel lange tijd de gewoonte geweest.

Qua kleding dragen gemeenteleden in de Oude Kerk veelal een zondags 'gewaad'. Voor het ontmoeten van de Heere hoort iemand netjes gekleed te gaan. Een bekende motivering hierbij verwijst naar het ontmoeten van de Koningin: dan doe je de mooiste kleren aan. In de Bethelkerk gaan de meeste leden meer informeel gekleed naar de kerk. Daar bestaan geen officieuze taboes op het dragen van spijkerbroeken of gymschoenen voor heren, of broeken door dames. In de Oude Kerk zal dit alleen sporadisch voorkomen.

Het belangrijkste symbool vanuit de 'gereformeerde traditie' op dit terrein is de hoofdbedekking (het 'hoedje') van de vrouw. Deze traditie neemt af onder kerkgangers in de Oude Kerk en wordt aan het einde van de onderzoeksperiode door verscheidene kerkgangers bij de meest officiële momenten (doop en avondmaalsviering) achterwege gelaten. Terwijl in de notulen van wijk 1 hierover niets terug is te vinden, komt het herhaaldelijk terug op de agenda van wijk 3. Daar lijkt het vooral de zorg te zijn van een enkeling in de kerkenraad en na 2006 ontbreken vermeldingen.[565] Met name in 2003 spreekt de kerkenraad uitgebreid over zijn groeiende zorg over het niet dragen van hoeden tijdens het avondmaal, al erkent men tegelijkertijd het principe van de christelijke vrijheid hierbij. Ook noemt men het gegeven dat sommigen in gewone erediensten een hoed achterwege laten, maar deze nog bij de avondmaalsviering dragen. Gesteld wordt dat de kerkenraad van wijk 1 er geen probleem mee heeft en de discussie hierover met de eigen leden niet meer aangaat. Opmerkelijk genoeg vindt wijk 3 dit onderwerp niet relevant genoeg voor een vermelding in het eigen beleidsplan. De informele regel blijft bestaan al wijkt de praktijk ervan af. Individuele gemeenteleden maken andere keuzes dan de norm is van de kerkenraad van wijk 3.

[565] In 2000 wordt er grondig over gesproken. In 2003 wordt dit weer opgepakt, omdat de praktijk niet is veranderd in de gewenste richting (AKW3, 26.02.2003). Tweemaal wordt aangegeven dat het moderamen erover in overleg zal treden met wijk 1. In 2006 komt het nog een keer terug, naar aanleiding van een belijdenisdienst: '(…) Aan de belijdeniscatechisanten zal worden gevraagd om een hoed te dragen. Br. (…) meldt in dit verband, dat de richtlijn in de Oude Kerk en de Sionkerk is mèt hoed. Willen we dit gebruik wijzigen, dan opnieuw de discussie openen. We zijn de laatste tijd steeds bezig beslissingen ad hoc te nemen' (AKW3, 3.5.2006).

Weging

In deze paragraaf behandel ik de vraag in welke mate individualisering zichtbaar is in de veranderingen op liturgisch terrein. De beginsituatie van beide wijkgemeenten toont aanzienlijke verschillen. De Oude Kerk is veel traditioneler dan de Bethelkerk. In beide gemeenten hebben zich veranderingen voorgedaan. Dan betreft het de te zingen liederen en de manier van zingen in de eredienst. De kerkenraden merken dat verschillende gemeenteleden veranderingen willen en gaan hierin aarzelend en gedeeltelijk mee. Op het mesoniveau lijkt individualisering op liturgisch terrein duidelijk door te werken.

In de Oude Kerk lijkt het om relatief kleine veranderingen te gaan. De diensten houden veelal hetzelfde karakter. Het moeten samenwerken van twee kerkenraden is niet eenvoudig en levert af en toe – vooral in de periode 2000-2005 – spanningen op. In de laatste jaren lijkt de rust te zijn teruggekeerd en werken de wijken meer samen inzake kleine veranderingen. Mogelijk is er meer acceptatie ontstaan van de interne verscheidenheid. Het is de kerkenraad van wijk 1 die regelmatig initiatief neemt voor veranderingen die hij noodzakelijk acht:

- het ritmisch zingen, zelfs als wijk 3 echt niet mee wil doen;
- een lied op christelijke feestdagen, hetgeen mogelijk is omdat 'voor de dienst' andere regels gelden;
- een kerkdienst inruilen voor een zangdienst met vrije liederen (de avonddienst op eerste kerstdag);
- ruimte voor een kinderlied in de kerk-schooldiensten;
- een meer informele maandelijkse sing-in op zondagavond na kerktijd;
- ruimte in de belijdenisdienst voor een lied en aandacht voor het persoonlijk getuigenis;
- af en toe gaan staan als gemeente bij het zingen van het slotlied;
- het uitnodigen voor de deelname aan het avondmaal meer officieel aanpakken.

Verder lijkt deze kerkenraad kledingvoorschriften in kerkdiensten niet belangrijk te vinden, in tegenstelling tot de kerkenraad van wijkgemeente 3. Laatstgenoemde kerkenraad biedt in zijn eigen diensten in de Oude Kerk sterker het vanouds bekende patroon aan. Toch gaat deze raad na een aantal jaren van terughoudendheid op een aantal essentiële punten wel mee met de ontwikkelingen (ritmisch zingen, gezang voor de dienst, kerk-schooldiensten).

Mogelijk kan de werkwijze rondom de gewenste veranderingen worden getypeerd als 'begeleide individualisering'. De kerkenraad van wijk 1 heeft als collectief op een heel voorzichtige manier ruimte geboden voor de behoeften van leden en het kunnen uiten van eigen beleving of voorkeuren. De wijkpredikant draagt deze visie actief uit. Hierdoor is de variatie op liturgisch terrein groter geworden. Feitelijk is de eigenheid van de wijkgemeente in de onderzoeksperiode niet gewijzigd maar heeft er zich wel een aantal kleine veranderingen voorgedaan.

In de Bethelgemeente zijn de veranderingen in de onderzoeksperiode groter geweest en hebben zich rond de liturgie de nodige spanningen voorgedaan. Er is sprake van een aanzienlijke verscheidenheid aan opvattingen binnen de wijkgemeente. Uitgangspunt is dat de kerkenraad gedurende het grootste deel van de onderzoeksperiode

niet te snel wil veranderen. De kerkenraad en zijn nieuwe predikant (De Groot, 2001) willen een voorzichtige koers.

Toch zijn in wijk 8 structurele besluiten over de liturgie nodig. Meestal worden de inhoudelijke keuzes gemaakt, zonder de gemeente erbij te betrekken. In het compromis wordt het zingen van gezangen niet het uitgangspunt, maar door een groot aantal bijzondere diensten komt de kerkenraad wel tegemoet aan de wensen van velen. De 'evangelische' flank krijgt iets minder ruimte dan mensen die liever uit het *Liedboek* zingen. In de loop der jaren wordt het compromis verder opgerekt en worden steeds meer dingen mogelijk in de liturgie:

- eerst geen medewerking van de sing-in aan de dienst, later wel incidenteel;
- eerst alleen een lied als intochtslied, daarna in de dienst zelf;
- eerst geen nieuwe symbolen, daarna wel ruimte voor meer symboliek (doven van de paaskaars, kanselkleed, bloemengroet).

De liturgische eigenheid van de Bethelgemeente is in 2012 aanmerkelijk veranderd in vergelijking met 2000: het *Liedboek* is geaccepteerd, er is een grote variatie aan themadiensten voor allerlei doelgroepen en in de gemeente ligt steeds sterker het accent op de ochtenddienst. Nadrukkelijke wensen van individuele gemeenteleden zijn slechts met moeite te combineren. Het afremmen van deze verwachtingen ('afgeremde individualisering') leidt in de onderzoeksperiode geruime tijd tot allerlei spanningen op liturgisch terrein. De kerkenraad zoekt naar geschikte compromissen zonder ingrijpende keuzes te maken. Inmiddels lijkt een bepaald evenwicht te zijn bereikt.

De invulling van de erediensten blijkt in beide wijkgemeenten een belangrijk onderdeel te zijn voor de geloofsbeleving van de gemeenteleden. Het individualiseringsproces is in beide gemeenten aanwezig als factor achter de druk tot aanpassingen in de liturgie. De kerkenraden in beide gemeenten hebben zich voorzichtig en enigszins terughoudend opgesteld. Zij proberen tegelijkertijd ook ruimte te bieden voor wensen tot vernieuwing. In het kerkenraadsbeleid op liturgische terrein is duidelijk te zien dat beide wijkgemeenten antwoord geven op het individualiseringsproces.

In de Oude Kerk is er een beperkte speelruimte voor veranderingen waarbij beide kerkenraden niet zomaar dezelfde keuzes maken. Gemeenteleden die echt een heel andere liturgie willen, kunnen dit via perforatie vrij eenvoudig realiseren. Dit gebeurt ook daadwerkelijk maar er zijn ook anderen die zich juist bij de Oude Kerk voegen.

In de Bethelgemeente worden meer veranderingen doorgevoerd in de onderzoeksperiode. Er is ook een grotere variatie aan meer uitgesproken wensen bij de leden aanwezig. Door middel van veel gedetailleerde afspraken krijgt iedereen iets. Het is een compromis dat weinig enthousiasme oproept. De geboden variatie is voor velen onvoldoende en daarmee een illustratie bij het verschijnsel dat sociologisch 'the revolution of the rising expectations' wordt genoemd. Het leidt tot de nodige onvrede en het vertrek van een aantal teleurgestelde gemeenteleden. Mogelijk heeft de resolutere keuze voor vernieuwingen in de periode rond het beroepingswerk (2009-2010) ook daadwerkelijk energie vrij gemaakt voor opbouw van een daadwerkelijk gedragen identiteit van de wijk.

6.3 Veranderingen rond de binding met de eigen gemeente

Inzake veranderingen in en mogelijke vermindering van de binding met de eigen kerk raakt individualisering rechtstreeks de relatie van het individu met de wijkgemeente. Dan betreft het de invalshoek van de interne cohesie, de onderlinge betrokkenheid van de leden op elkaar en de activiteiten van de gemeente. Hierbij schenk ik aandacht aan zaken zoals lidmaatschap, kerkgang, deelname aan doordeweekse activiteiten (gemeenteopbouw), perforatie en andere vormen van vertrek van leden uit de eigen gemeente. Voor het bepalen van de 'eigen gemeente' vormt de geografische gemeente waartoe iemand behoort in de regel het vertrekpunt.

Lidmaatschap

De Protestantse Kerk kent in haar kerkorde twee soorten leden: doopleden en belijdende leden. Zij staan ingeschreven in het register van de gemeente, in principe geografisch geordend. Een derde categorie betreft allen die zijn ingeschreven in het register van niet-gedoopte kinderen (voorheen: geboorteleden) en mensen die zich verbonden weten met de gemeente.[566] Daaronder vallen mensen die tot een andere kerk behoren (kerkelijk gemengd huwelijk). Ook zijn er enkele leden die na 2004 bij de gemeente bleven maar niet verbonden willen zijn met de Protestantse Kerk.

Omdat in plaatsen als Ede de Hervormde Kerk het karakter van een volkskerk heeft gehad, zegt lidmaatschap zelf weinig over de betrokkenheid bij het gemeenteleven. Hervormde gemeenten kennen veel papieren leden, ook in Ede. Vanaf 2005 worden mensen in het 'register van verbondenheid' niet meer meegeteld als lid.[567] De gemeente hanteert ook geen sancties op het niet betalen van een kerkelijke bijdrage. Terwijl in het verleden vanuit de brede rand nog wel incidenteel contact met de kerk was, is hiervan momenteel feitelijk geen sprake meer. In een van de kerkenraadsvergaderingen van wijk 3 wordt geconstateerd dat aan de catechese alleen nog maar kinderen uit meelevende gezinnen deelnemen.[568] In de nieuwbouwwijk Kernhem blijken de leden moeilijker bereikbaar te zijn dan elders in de gemeente. In 2008 blijkt daar een derde van de afgesproken huisbezoeken alsnog te worden afgebeld.[569] Andere sectieouderlingen herkennen dit niet.

Een algemeen beeld van alle belangrijke mutaties in het ledenbestand biedt inzicht in de belangrijkste verschuivingen. De veranderingen in het registratiesysteem na 2004 zijn er debet aan dat over die periode minder data beschikbaar zijn.[570] De beschik-

[566] Kerkorde Protestantse Kerk in Nederland (2004), ordinantie 2, artikel 1 (resp. de leden 2, 3 en 4).

[567] De omvang hiervan daalde van 41% in 1970 naar 10,6% in 2005. Het register telt slechts enkele leden die na 2004 weigeren de overstap naar de Protestantse Kerk te maken maar wel lokaal lid zijn gebleven (mededeling kerkelijk bureau, 14.5.2012).

[568] AKW3,16 .10.2002.

[569] AKW3, 3.9.2008. Dit betreft afbellen in de laatste 24 uur voorafgaand aan het ouderlingenbezoek.

[570] Tot 2004 (feitelijk doorlopend in 2005) heeft de SMRA (Stichting Mechanische Registratie en Administratie in Delft) hervormde gemeenten met hun ledenregistratie ondersteund. Hierdoor

bare gegevens zijn samengevat op centraal niveau en aparte gegevens per wijkgemeente ontbreken.

Het totaalbeeld van de ledenmutaties over de periode 1999-2003 toont een lichte groei van belijdende leden (31 personen). De groei van belijdende leden blijkt vooral te ontstaan door mobiliteit (verhuizingen naar Ede, 47% van de groei). Het doen van belijdenis staat op de tweede plaats (28%). Het verlies aan belijdende leden komt ook hoofdzakelijk door mobiliteit (43%) en door overlijden (28%).

Onduidelijk is hoe de categorie 'bedanken als lid' (9%) is samengesteld. Dat kan zowel betrekking hebben op leden die overgaan naar een ander kerkgenootschap als op mensen die helemaal met de kerk breken. Wel is duidelijk dat de overkomst uit andere kerken lager is dan de binnenkomst van leden vanwege perforatie (resp. 5 en 13%).[571]

Achter veel mutaties in het ledenbestand zal een bewuste keuze zitten. Veel vertrek is door kerkenraden niet te beïnvloeden en gaat niet om schokkende zaken. Het vertrek van belijdende leden naar andere kerken of vanwege kerkverlating lijkt bij maximaal 30% van de mutaties aan de orde. Omgerekend betekent dit gemiddeld 10 personen per jaar per wijkgemeente. In de notulen van de kerkenraden en hun correspondentie zijn op dit terrein geen opmerkelijke zaken te vinden.

Toename belijdende leden			Afname belijdende leden		
vestiging	47%	626	vertrek	43%	552
belijdenis	28%	366	overlijden	28%	367
voorkeursgemeente (perforatie in)	13%	167	voorkeursgemeente (perforatie uit)	10%	124
uit buitengewone wijkgemeente	5%	66	naar buitengewone wijkgemeente	8%	101
overkomst uit andere kerken	1%	17	bedanken	9%	117
overig	6%	85	overig	3%	35
totaal inkomend		1327	**totaal uitgaand**		1296

Tabel 10: Mutaties in ledenbestand, belijdende leden hervormde gemeente Ede 1999-2003

Het doen van belijdenis

Het doen van belijdenis is een belangrijk moment met betrekking tot binding aan de kerk en de wijkgemeente. Jaarlijks heeft elke wijkgemeente een aantal jonge en soms oudere leden die deze stap willen zetten.

---

zijn over alle jaren tot 2004 veel statistische gegevens beschikbaar (zgn. dynamische statistiek). Vanaf 2004 ontbreekt dit. Daarom worden hier alleen gegevens van de laatst bekende periode van vijf jaar (1999.2003) weergegeven. Nieuwe ledenregistratiesystemen leveren deze informatie niet of nog niet (mail H.G. Dane, Landelijk dienstencentrum, 29.11.2011).

[571] Het verlies aan de *Taborgemeente* (inkomend 1%, vertrek 8%) heeft minder betekenis dan het lijkt: in deze tijd worden leden na een verhuizing naar Ede automatisch ingeschreven bij de hervormde gemeente. Velen van hen kiezen aansluitend direct voor overschrijving naar de *Taborgemeente* en hebben feitelijk nooit tot de hervormde gemeente behoord.

In de onderzoeksperiode is het aantal belijdeniscatechisanten in beide onderzochte wijken licht gegroeid (zie tabel 11).[572]

	1992-1999	2000-2007
Wijk 1	8	9
Wijk 8	13	15

Tabel 11: Gemiddeld aantal belijdeniscatechisanten per jaar, 1992-2007, per wijk

Uit de beperkt beschikbare gegevens ontstaat een globaal beeld van de leeftijd waarop mensen belijdenis afleggen (tabel 12). Meer dan 50% doet dit op de leeftijd van 20-24 jaar. Daarnaast is ongeveer 20% nog jonger, dus nog geen 20 jaar oud. De verschillen tussen beiden wijkgemeenten zijn verwaarloosbaar klein.

Leeftijd	wijk 1 (2003-2006)		wijk 8 (2003-2005)	
tot 20 jaar	6	23%	6	21%
20-24	13	50%	17	61%
25-59	7	27%	2	7%
60+	0	0%	3	11%
Totaal:	26	100%	28	100%

Tabel 12: Verdeling leeftijd van belijdeniscatechisanten, per wijk [573]

Een opvallend signaal met betrekking tot de betrokkenheid van doopleden is het uitstellen van het doen van belijdenis. Het verlaten van de catechese zonder doen van belijdenis is een fenomeen van alle tijden. In de onderzoeksperiode zijn er enkele signalen over het wel volgen van belijdeniscatechese, maar het uitstellen van het doen van belijdenis aan het eind van de catecheseperiode. Uiteindelijk blijkt dit heel weinig voor te komen.[574] Dit hoeft overigens geen signaal te zijn van verminderde betrokkenheid. Het kan ook zijn dat leden het doen van belijdenis juist erg serieus nemen. In beide gevallen dus een eigen keuze. Wanneer een dergelijk signaal zich in 2007 in wijk 3 voordoet, spreekt de kerkenraad hierover. Men stelt dat het uitstellen van het doen van belijdenis zich vaker onder belijdeniscatechisanten voor heeft gedaan.

> 'Er ontstaat een discussie over het verschijnsel dat de laatste jaren nogal wat belijdeniscatechisanten het doen van belijdenis uitstellen en nog één jaar of twee jaar belijdenis-

[572] Op basis van een eigen reconstructie van de beschikbare deelnemersregistratie van de predikanten (ik heb 90% van alle data uit de periode 1992.2007) zie ik in beide wijken een lichte groei.

[573] Eigen reconstructie op basis van beschikbare deelnemersregistratie van de predikanten (belijdenis doen, voorjaar van het desbetreffende jaar, meetmoment 1 april). Alleen van deze jaren is voor de meeste belijdeniscatechisanten de geboortedatum genoteerd.

[574] Het maximum dat werd aangetroffen in de catechesedata van de wijken 1 en 8 was de uitstel van belijdenis door 5 van de 15 belijdeniscatechisanten van wijk 8 in 2004.2005. Alle geïnterviewde wijkpredikanten geven echter aan dat uitstel van het doen van belijdenis zelden voorkwam.

> catechisatie blijven volgen. Een aantal broeders vindt dit geen goede ontwikkeling. Besloten wordt (….) [zo nodig] op huisbezoek te gaan bij deze jonge mensen.' [575]

De kerkenraad betreurt dit soort individuele keuzes. Tegelijk gaan de kerkenraadsleden er voorzichtig mee om. Daarom aarzelen ze of een pastoraal gesprek wel nodig is. Uiteindelijk krijgt het geen vervolg en blijkt het toch meer een incident te zijn geweest.

Uitschrijving en kerkverlating

Kerkverlating in de betekenis van het bedanken voor het lidmaatschap zonder overgang naar een andere kerk komt feitelijk niet aan de orde in de kerkenraden. Dit wordt als een administratieve zaak afgedaan. Al in 2001 regelt de centrale kerkenraad van Ede via een notitie de gang van zaken bij het uitschrijven van – veelal – papieren leden. In wijkgemeente 1 wordt regelmatig over het 'hoe' van het uitschrijven van gemeenteleden gesproken maar de zaak zelf wordt als voldongen feit geaccepteerd. Zowel in wijk 1 als in wijk 8 is er regelmatig een ouderling die protesteert tegen de taak om bij uitschrijvingen behulpzaam te moeten zijn. Men vindt dat mensen hiervoor zelf naar het kerkelijk bureau moeten gaan.

De kerkenraad van de Bethelgemeente agendeert kerkverlating in 2003 een paar keer. Zijn zorg richt zich vooral op jongeren maar men weet dat veel ouderen de binding met de kerk missen. Soms zit daar veel oud zeer. Ook vindt de kerkenraad, dat de onderlinge binding zwak is geworden.[576]

Binnen wijk 3 is kerkverlating alleen gesprekspunt in de tijd dat het SoW-proces wordt afgerond. De kerkenraad vreest het vertrek van een aantal leden omdat er een groep leden is die sympathiseert met het Comité dat aanstuurt op de zelfstandige voortzetting van de Hervormde Kerk. Wijk 3 richt haar beleid op het voorkomen van overgangen naar de Hersteld Hervormde Kerk. In de fusietijd worden vele extra huisbezoeken afgelegd. Uiteindelijk blijkt dat de schade van SoW beperkt blijft en er per wijkgemeente slechts weinig leden bedanken.[577]

Perforatie

In Ede probeert men lange tijd perforatie actief tegen te gaan. Als de Nederlandse Hervormde Kerk in 1992 hiervoor ruimte biedt, plaatst D.C. Floor, de predikant van wijk 1, in de *Edese Kerkbode* een waarschuwing tegen de nieuwe kerkordelijke mogelijkheden. Dit past niet bij de verbondsvisie en de gemeente zal erdoor uiteenvallen in keuzeker-

[575] AKW3, 28.2.2007. Mogelijk wilden zij wachten tot er weer een eigen predikant was in de wijk.
[576] AKW8, 24.9.2003, 28.10.2003 en 13.1.2004. In de laatste (consistorie.)vergadering wordt aangegeven dat de opkomst bij groot huisbezoek in een van de secties erg laag ligt. Mensen kennen elkaar niet en de binding is veel losser geworden. De suggestie om een extern deskundige advies uit te laten brengen wordt op 29.3.2005 opgepakt door een commissie 'Visie en beleid' in te stellen (later: Beleidsplancommissie).
[577] Elk van de onderzochte kerkenraden verliest uiteindelijk 5 tot 8 pastorale eenheden (AKW1, AKW3 en AKW8; vermeldingen eerste halfjaar 2004).

ken.[578] Op dat moment heeft Centrale kerkenraad van Ede al 'met bijna algemene stemmen' uitgesproken dat alle wijken ondanks alle variatie tot één modaliteit behoren. Men staat al veel vrijheid toe waardoor gemeenteleden feitelijk kunnen meeleven in de wijk van hun voorkeur. Floor geeft toe dat dit feitelijk 'op gespannen voet met het principe' staat. Maar het pastoraat blijft principieel bij de eigen wijk. Met deze soepelheid wil men voorkomen dat perforatie leidt tot acht zelfstandige gemeenten.

Omdat een algemeen perforatieverbod binnen de kerkorde niet mogelijk is, bepaalt de centrale kerkenraad in 1992 dat iemand gedurende een periode van ten minste twee jaar verplicht is in de eigen geografische wijk mee te leven voordat een perforatieverzoek in behandeling wordt genomen. In 2001 wordt dit versoepeld en geldt de periode van twee jaar nog alleen voor verhuizingen naar Ede.[579] In 2005 wordt de regeling losgelaten.

De algemene cijfers over perforatie in Ede (zie par. 5.3.1) tonen aan dat perforatie een proces is dat al voor de onderzoeksperiode is begonnen en zich sterk doorzet. Aanvankelijk trekt vooral wijk 4 waar liturgisch de meeste vrijheid is, veel leden. Pas op een later moment krijgen de wijken 1 en 8 te maken met instroom. Zo ontstaat er voor de Bethelkerk een redelijke balans tussen inkomende en uitgaande leden. De Oude Kerk (wijk 1) heeft qua perforatie een licht negatief saldo.

	Perforatie in				Perforatie uit		
	1999	2005	2009	2012	1999	2005	2009
Wijk 1	4%	8%	10%	10%	18%	20%	13%
Wijk 3	11%	7%	6%	7%	20%	24%	29%
Wijk 8	2%	0%	12%	13%	2%	1%	14%
Ede totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Ede totaal (N)	624	1058	1721	2281	624	757	1684

Tabel 13: Aandeel binnen de perforatie in Ede (onderzochte wijken)[580]

Naast het aandeel van elke wijk binnen het geheel van hervormd Ede is belangrijk te zien wat perforatie doet met de samenstelling van de eigen wijk. Uit grafiek 3 blijkt dat dit onderling sterk verschilt. In de wijken 1 en 8 groeien de percentages van in- en uitgaande leden, maar blijven die wel in evenwicht. Wijk 3 heeft na 2005 te maken met een enorme uitstroom van leden.

[578] *Edese Kerkbode* 30.10.1992 (citaat in: Van Bruggen 2004: 218): 'Vanuit het genadeverbond (…) betekent [het] (…) dat wij niet zelf onze medegelovigen hebben gekozen (…), maar dat wij aan elkaar gegeven zijn om samen gemeente te zijn.'

[579] AAK, 31.5.2001 en 18.10.2001. De regeling gaf teveel irritaties bij gemeenteleden. Algemeen uitgangspunt blijft dat de kerkenraden terughoudend willen zijn ten aanzien van perforatie.

[580] Het nieuwe ledenregistratiesysteem levert deze gegevens voor 2012 niet meer voor de categorie uitgaande perforatie. De meeste perforaties zijn intern binnen Ede. Er zijn ook mutaties van en naar andere gemeenten. Dat leidt ertoe dat de totalen inkomend en uitgaand niet altijd gelijk zijn (in 1999 is deze categorie nog buiten beschouwing gelaten).

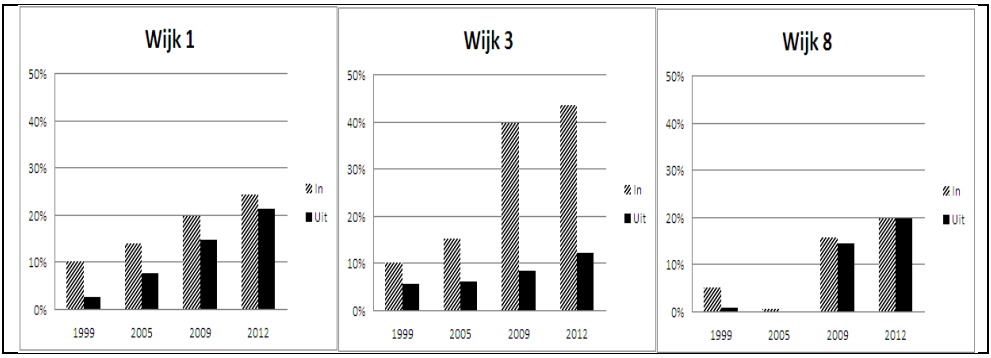

***Grafiek 3: Vergelijking inkomende en uitgaande perforatie 1999-2012 (als percentage van het ledental van de desbetreffende wijk in 2012*)**

In 2012 is door perforatie in de wijken 1 en 8 globaal genomen twintig procent van het ledental verschoven (zowel erbij als eraf). Voor wijk 3 is sprake van per saldo 32% ledenverlies (in: 12%, uit: 44%). Uit nadere analyse van de cijfers blijkt dat dit voor twee derde deel komt door interne perforatie in Ede. Daarnaast worden sinds 2005 ook veel leden (33%) verloren aan de buurgemeenten (hier: Lunteren en Ederveen). Dit effect is lager bij de wijken 1 en 8.

Uit de correspondentie met hun wijkkerkenraad komt naar voren dat de gemeenteleden heel verschillende redenen aangeven voor hun perforatiewens. Vaak gaat het om inhoudelijke argumenten: de inhoud van en de accenten in de prediking, de liturgische vormgeving en de identiteit van de wijkgemeente. Verder spelen ook sociale aspecten een rol: we zijn opgegroeid in die andere gemeente, hebben daar belijdenis gedaan, of de kinderen voelen zich daar thuis.

Al eerder is gemeld dat perforatie voor wijk 3 het sterkst speelt. Uit de notulen blijkt een zekere verlegenheid hiermee. In 2008 komt het driemaal terug op de agenda.[581] Bewust wil de kerkenraad in Kernhem zijn eigen identiteit zo maximaal mogelijk behouden. De variëteit van wijkbewoners is dus niet het uitgangspunt dat de perforatie versterkt.

De wijken 1, 3 en 5 proberen de perforatie tussen de wijken onderling zoveel mogelijk te ontmoedigen maar verbieden dit ook niet geheel. Alle kerkenraden benoemen gedurende de hele onderzoeksperiode vele ambtsdragers uit andere wijken.

Tussen de wijken 2 en 8 vindt na 2005 ook vrij veel perforatie plaats. Beide wijken profileren de eigen identiteit. Bij de ontvlechting van de wijken kiezen ook enkele wijkouderlingen definitief voor lidmaatschap in de wijk van hun voorkeur. Een adviescommissie probeert dit aan te duiden als 'overschrijven'. Tegelijkertijd worden enkele

[581] AKW3 21.5.2008 (de harde cijfers worden vermeld, geen actiepunten). Op 3.9.2008 staat genotuleerd: 'Br. (…) betreurt het grote aantal gemeenteleden dat wijk 3 verlaat. Dit is een signaal waar we heel serieus naar dienen te kijken.' Wanneer op 19.11.2008 blijkt opnieuw een meelevend gezin uit Kernhem te vertrekken, worden als motieven gemeld: 'de invulling van het gemeente zijn (…) in het Kruispunt (…), de invulling van de liturgie en de jeugdactiviteiten.'

kleine grenswijzigingen doorgevoerd om 'de homogeniteit van beide wijken te maximaliseren' en zo verdere perforatie te voorkomen.[582]

Kerkgang

Inzake kerkgang is het zinvol onderscheid te maken tussen de ochtend- en de middag- of avonddiensten. Over de opkomst in de ochtenddienst zijn geen klachten. De zorg concentreert zich op de avonddienst. In beide wijken wordt hier regelmatig over gesproken.

Wat de Oude Kerk betreft, spreekt wijk 3 hierover voor het eerst in 2003. Aan de ouderlingen wordt gevraagd op huisbezoek aandacht te besteden aan het bezoeken van de tweede dienst. In 2004 spreken de wijken 1, 3 en 5 gezamenlijk over de achteruitgang van de opkomst in de avonddienst.[583] Weer een jaar later bespreekt wijk 3 de kerkgang opnieuw, waarbij de kwalificatie 'schrikbarende terugloop' wordt gebruikt.[584] Uiteindelijk komt hierop in 2006 een vervolg met betrekking tot de leerdienst. Na een gesprek in groepen wordt geconcludeerd dat het alles te maken heeft met het geestelijke leven:

> 'De aanwezigen zijn van mening dat de leerdienst geen oorzaak is van het (toenemende) verzuim in de tweede dienst, maar veeleer gebrek aan toewijding aan de Heere. Hij is niet meer nummer 1 op zondag voor ons. Dat de middag een kopie van de morgendienst zou zijn, wordt niet zo ervaren.'[585]

De wijkpredikant onderstreept dat de kerk zich niet moet aanpassen aan deze tendens tot verzuim van de tweede kerkdienst. Het moderamen zegt zich nader te beraden over een vervolg, maar daar komt het niet van. Er volgt een periode zonder predikant en nieuwe prioriteiten vullen de agenda. Pas in 2010 komt het kerkbezoek opnieuw aan de orde, nu verbonden met vertrek van leden uit de Oude Kerk vanwege de liturgie, de prediking en te oude voorgangers. Het betreft dan 'meelevende (jonge) gezinnen'. Het idee om in ieder geval vaker jonge kandidaten te laten voorgaan in kerkdiensten wordt ondersteund.[586]

Toch lijken de avonddiensten in de Oude Kerk nog redelijk goed te worden bezocht. Gemiddeld genomen zit deze kerk 's avonds driekwart vol.[587] Eén van de geïnterviewden bevestigt de stelling dat juist veel jongeren uit de wijken 1, 3 en 5 dan de Oude Kerk bezoeken. Men zoekt elkaar op.[588] Over het kerkbezoek in de onderzoeksperiode zijn geen exacte gegevens aangetroffen, wel een melding over de periode hiervoor (1994-1998). Dan ligt in de Oude Kerk de opkomst in de middagdiensten slechts een

---

[582] AKW8/Advies structuurcommissie wijk 2 en 8, d.d. 22.11..2004. Uiteindelijk wordt slechts één straat uit het buitengebied aan wijk 8 toegevoegd en wordt een aantal individuele perforaties doorgezet.

[583] AKW3, 9.10.2003. AKW1, 7.6.2004.

[584] AKW3, 15.6. 2005.

[585] AKW3, 22.3.2006.

[586] AKW3, 19.5.2010. AKW1, 14.9.2010.

[587] Indruk van de koster van de Oude Kerk, geconsulteerd 12.12.2011.

[588] Respondent 1.2 (1.4.2011), hetgeen wordt bevestigd door diverse vermeldingen in notulen: AKW1, 7.6.2004; AKW1, 10.10.2010 (Visitatie).

fractie beneden de ochtenddiensten. Tegelijkertijd daalt in deze zes jaar de gemiddelde bezettingsgraad van alle diensten samen aanzienlijk: van 88% naar 77% (577 zitplaatsen).[589]

In de Bethelkerk wordt de tweede dienst gedurende de hele onderzoeksperiode volgens verscheidene vermeldingen in de notulen matig tot slecht bezocht. De toevoeging van meer lerende elementen in deze diensten lijkt geen effect te hebben. De kerkenraad geeft aan dat het Edese roulatiesysteem niet bijdraagt aan het houden van herkenbare, aantrekkelijke middagdiensten. Daarom komen er aanvullend meer bijzondere diensten hetgeen leidt tot grotere schommelingen in het kerkbezoek 's middags. Bij een jeugddienst komen er meer jongeren maar dan blijft een deel van de traditioneel ingestelde leden juist weg.

Over het kerkbezoek in de Bethelkerk in de periode 2003-2012 zijn gegevens beschikbaar.[590] Hieruit kan worden geconstateerd dat de opkomst in de diensten over het algemeen is gedaald. De gemiddelde bezettingsgraad, die in 1997 nog 63% was, is in 2004 gedaald naar 53% in 2004 en naar 45% in 2011 (564 zitplaatsen). De opkomst in middagdiensten loopt elk jaar terug. Tot 2010 vertonen de ochtenddiensten ook een daling maar die is minder sterk en vertoont de laatste jaren een duidelijke omslag.[591]

jaar	ochtend	middag	jaar	ochtend	middag
2004	88%	77%	2008	75%	67%
2005	91%	75%	2009	69%	67%
2006	87%	80%	2010	74%	58%
2007	81%	72%	2011	81%	52%

Tabel 14: Ontwikkeling kerkbezoek Bethelkerk 2004-2011 (index 1997=100%) [592]

Aan het eind van de onderzoeksperiode (2011) spreekt de kerkenraad van de Bethelwijk opnieuw grondig over de invulling van de middagdiensten. Hij probeert te achterhalen waarom het bezoek zo sterk terugloopt. Vele zaken worden aangestipt: ligt dat aan de

[589] Bron: Totaaloverzicht kerkbezoek per kerk; Archief 115/42, Jaar 2000 (bijlage AKW1, 16.12.99). AKW1, 16.12.1999, bijlage agendastukken (Gemeentearchief 115/42, jaar 2000). Er is een opmerkelijk verschil met de bezettingsgraad in de Bethelkerk in deze periode. Die ligt duidelijk lager (64%) maar in die kerk doet zich geen grote daling voor.

[590] Vanuit beschikbare data valt over een langere periode een beeld te schetsen van het kerkbezoek in de periode september t/m januari. Dan betreft het dus een stabiele periode zonder invloed van eventueel lagere opkomst in de zomervakanties. De gehanteerde bronnen zijn voor 1994.1998: Totaaloverzicht kerkbezoek per kerk; Archief 115/42 Jaar 2000 (bijlage AKW1, 16.12.99); voor 2004.2008: eigen berekening op basis van de Notitie Kerkbezoek Bethelkerk (AKW 8, opsteller E. van den Hul, 11.3.2009); voor 2009.2012: telling bezoekersaantallen per dienst (koster Bethelkerk), eigen bewerking. De originele tellingen van de koster over de periode 2004.2008 zijn waarschijnlijk verloren gegaan.

[591] De bezettingsgraad in ochtenddiensten is gedaald van 71% in 2004 naar 65% in 2011.

[592] Bron: zie vorige voetnoot. Feitelijk moet '2004' worden gelezen als: september 2004.januari 2005.

vorm van de dienst, is het tijdstip niet goed gekozen of geven de leden inmiddels een andere invulling aan de zondag? Feitelijk is de vraag aan de orde of men wel moet doorgaan met het houden van een tweede dienst. Vooralsnog wil de kerkenraad twee diensten per zondag houden maar erkent dat zowel 'gewone' gemeenteleden als kerkenraadsleden matig belangstelling hebben voor de tweede dienst.[593] Echte oplossingen weet men niet. Met ingang van mei 2011 wordt het achterste deel van de kerk in middagdiensten met een koord afgesloten zodat de aanwezigen in ieder geval dichter bij elkaar zitten.

Gemeenteopbouw

Het doordeweekse gemeentewerk vertoont in beide wijken een grote mate van stabiliteit. Dit betreft zowel de soorten activiteiten als de deelname hieraan. De wijken lijken niet gericht op het voortdurend vernieuwen van het aanbod om aan nieuwe behoeften te voldoen. In beide wijken lijkt aan het gemeentewerk te worden deelgenomen door een trouwe kern van gemeenteleden. Een groot deel van de trouwe kerkgangers doet er niet aan mee. Toch valt er regelmatig een nieuw initiatief waar te nemen.

In de kerkenraden rond de Oude Kerk is het thema gemeenteopbouw niet vaak als zodanig aan de orde. Wel worden nieuwe initiatieven besproken zoals het Bijbelkamp (wijk 3), de Alpha-Cursus, de gebedskring en de kring alleenstaanden (wijk 1). In de Bethelkerk spreekt men vaak over het thema 'lerende gemeente' en het aanbod van activiteiten. Nieuwe activiteiten zijn hier vooral de Alpha-kring, de *Marriagecourse* en de opvoedingsactiviteiten. In beide wijken lijkt het kringenwerk een aanvulling te zijn op de zondagse kerkdienst. In beperkte mate is het een middel om nieuwe doelgroepen te bereiken.

Enkele activiteiten hebben te maken met terugloop van deelnemers of zijn gestopt. Het zondagsschoolwerk stopt zijn activiteiten op twee locaties en het jeugdwerk voor 16-plussers loopt niet overal even goed. De JV *Rehoboth* stopt in 2007 en in de Bethelkerk lijkt *4U2* vanwege de vaak lage opkomst voor velen onaantrekkelijk.[594]

Binding met de nieuwe generatie

In de kerkenraden wordt veel gesproken over de betrokkenheid van de jongeren bij de kerk. De andere generaties krijgen minder aandacht al ontbreekt die niet helemaal. Zo heeft de kerkenraad van wijk 1 zorg over een algemene tendens van verminderd kerkbezoek,[595] wijk 3 spreekt over geestelooshеid bij de ouderen (70+)[596] en in de Bethel-

[593] Kerkenraad wijk 8, 16 april 2011. De bespreking heeft in 2011 geen vervolg gekregen.

[594] Jeugdouderling Rekers, telefonisch contact 6.1.2012. Een beperkt onderzoek (*Jeugdwerk?!,* juni 2012) bevestigt dat anno 2011 deze problemen nog volop bestaan. In dat jaar is 4U2 teruggelopen naar 15 leden en lukt het niet aan te sluiten bij de behoeften die leven bij de jongeren van de Bethelkerk.

[595] AKW3 4.6.2004.

[596] In wijk 3 wordt een enkele keer gesproken over het ontbreken van geestelijk leven en oppervlakkigheid bij oudere kerkleden. In september 2007 wordt het ouderenbezoekwerk geëvalueerd met een van de bezoekbroeders, die de volgende analyse geeft: 'Oppervlakkigheid, geen besef van zonde en genade (vaak gaan ze er met een bochtje om heen als hij het daarop aanstuurt),

kerk wordt kerkverlating door trouwe kerkgangers een 'sluipend proces' genoemd.[597] De beperkt beschikbare gegevens over deelname aan de catechese toont een achteruitgang van de deelnamen, die al ruim voor 2000 is begonnen en in de onderzoeksperiode zich langzaam door lijkt te zetten.[598]

De Bethelwijk agendeert het thema 'jeugd' het meest. In 2002 is er een gezamenlijke kerkenraadsvergadering met wijk 2 over de vraag: 'Hoe houden we de jeugd bij de kerk?' Dit leidt in 2003 tot een beleidsnotitie met dezelfde naam. Dan ligt er eveneens een onderzoeksrapport van een GPW-stagiaire op tafel met de ambitieuze titel *Hoe kan de jeugd de kerk toekomst geven?* In drie hierop volgende vergaderingen wordt het te voeren beleid per leeftijdsgroep besproken.[599] Het rapport doet veel aanbevelingen om de jeugd bij de kerk te betrekken. De kerk moet spreken met de jongeren zelf in plaats van over hen. Jongeren moeten actief worden ingeschakeld, bijvoorbeeld bij de organisatie van activiteiten. Ouders worden aangespoord om hun verantwoordelijkheid te nemen en een voorbeeldfunctie te vervullen. In prediking en liturgie zou de wijkgemeente meer eigenheid moeten tonen.[600] Feitelijk wordt de forse kritiek van jongeren in het onderzoeksrapport over de kloof tussen de kerkdienst en de leefwereld van de jongeren[601] niet opgepakt.

In 2007 herhaalt zich dit gesprek. De kerkenraad bespreekt de notitie 'Van de werkvloer*',* waarin een jeugdouderling zijn zorg uit over de betrokkenheid van de jongeren bij de kerk.

---

soms "verharding" onder de oude(re) gemeenteleden'. Gelukkig kent hij ook mensen 'met een diep geestelijk leven. AKW3 5.9.2007.

[597] AKW8, 28.10.2003 en consistorievergadering 13.1.2004.

[598] Op basis van de eigen reconstructie van de beschikbare deelnemersregistratie van de predikanten valt op dat de deelname in wijk 1 vooral in de periode voor 2000 is afgenomen en in wijk 8 vooral na 2000.

Index deelname catechese (2000 = 100%)	Index wijk 1	Index wijk 8
1992-1995	168%	106%
1996-1999	144%	109%
2000	100%	100%
2001-2005	94%	89%

Tabel 15: Ontwikkeling deelname aan catechese 12.17. jarigen, wijken 1 en 8 (1992-2005).

Het uitgangspunt is ook verschillend: in wijk 1 gaat het in 2000 om 27 tieners, in wijk 8 om 45 tieners.

[599] AKW8 25.2.2003 (beleidsnotitie besproken), 25 maart (rapport gepresenteerd), 27 mei, 26 juni en 28 oktober 2003.

[600] Als de eigen predikanten van de wijken 2 en 8 vaker voorgaan in diensten verminderen de grote verschillen tussen kerkdiensten en komt er meer rust in de gemeente.

[601] *Hoe kan de jeugd de kerk de toekomst geven?,* p. 4.5. Op grond van contacten met 33 jongeren (20 meelevend, 4 incidenteel betrokken en 9 niet.betrokken jongeren van wie de ouders wel meelevend zijn) meldt het rapport een kloof tussen de kerkdienst en de jongeren. Zij voelen zich niet aangesproken, gehoord en gezien. Het taalgebruik staat ver van hen af en het is niet gezellig in de kerk. De eredienst is onpersoonlijk en de preek slaat niet op hun leefwereld. Communicatie ontbreekt in de diensten (saai, te moeilijk, eenzijdig) en de tradities worden als hol ervaren (vooral de liederen: onbegrijpelijk, langzaam, onpersoonlijk).

> 'In de bijna zeven jaar dat ik jeugdambtsdrager ben, heb ik het aantal betrokken jongeren niet zien groeien. Tuurlijk, ik zie in de kerk veel jonge mensen zitten, 'jong volwassenen'. (….) deze jonge mensen zijn in de wijk komen wonen en hebben bewust voor de Bethelkerk of een daaraan verbonden kring gekozen. Maar hoe zit het met de kinderen die bij ons gedoopt zijn…… de kinderen van onze oudere kerkgangers…… uw en mijn kinderen?'[602]

Eigenlijk weet hij het wel: 'Ze zijn stilletjes verdwenen, alle kanten op, andere gemeenten of geen gemeente.' In een open bespreking worden feitelijk alle zaken herhaald: meer persoonlijke aandacht geven, hen erbij betrekken, de rol van de ouders en de prediking. Er zal iets moeten veranderen, dit moet structuur krijgen en goed naar de gemeente worden verwoord. Later in dit jaar (2007) wordt een nieuw beleidsstuk voor het jeugdwerk vastgesteld. Dit gebeurt grondig. Voor alle onderdelen van het jeugdwerk worden de doelen beschreven, wordt de huidige situatie geanalyseerd en worden concrete verbeterpunten vastgesteld. De jeugdambtsdragers willen hiermee vooral de samenhang tussen de verschillende jeugdactiviteiten realiseren. De kerkenraad neemt zich voor om de onderdelen van dit beleidsplan te blijven agenderen. Dat blijkt in de praktijk niet te lukken. Het vaste agendapunt 'Jeugdwerk' blijft meestal beperkt tot het doen van mededelingen of het stellen van een vraag.

De binding van jongeren wordt in de Bethelkerk op papier sterk uitgewerkt. Het onderwerp krijgt een vervolg in het hoofdstuk 'Lerende gemeente' dat in het beleidsplan centraal staat en het meest is uitgebouwd.[603] Tegelijkertijd doen zich in de gemeente allerlei incidenten voor die meer energie vragen. Zeer ingrijpend is de overgang van twee jongeren naar de Evangeliegemeente Eldad (zie par. 6.4, Veranderende godsdienstigheid). De echo hiervan klinkt door, wanneer de profielschets voor het beroepingswerk in 2009 als zorgpunt vermeldt:

> 'Het aantal jongvolwassenen dat de kerk verlaat dan wel elders onderdak zoekt is te groot. Hierbij gaat het niet alleen om secularisatie, maar ook om evangelicalisering waar de gemeente nog geen antwoord op heeft. Wij verlangen er naar een gemeente te zijn waar jongeren zich thuis voelen en waar ze bij willen horen.'[604]

De oudere jeugd blijft binnen de Bethelkerk een punt van zorg waarop ondanks alle bezinning en beleid geen voortgang is geboekt.

De wijkgemeente rond de Oude Kerk heeft minder klachten over de betrokkenheid van jongeren. Al eerder is gemeld dat de opkomst van jongeren in de avonddiensten erg goed is, hetgeen door de kerkenraad in verband wordt gebracht met het bestaan van sociale controle.[605]

---

[602] AKW8, 27.2.2007. Notitie *Van de Werkvloer*: 1

[603] AKW8/2008/Beleidsplan. Hoofdstuk 1, vastgesteld op 24.06.2008, bevat de organisatorische uitwerking voor alle betrokken instanties met taakomschrijvingen en concrete deadlines.

[604] AKW8, Kenmerken gemeente (profielschets gemeente), dossier beroepingswerk d.d. 18.7.2009

[605] AKW1, 7.6.2004. AKW3 7.1.2007.

Wijkgemeente 1 bespreekt in 2001 een apart beleidsstuk over jongeren, 'Grondlijnen voor het jeugdwerk'.[606] Daarbij worden als zorgpunten genoemd: veel keuzemogelijkheden voor jongeren in Ede, orgelspel bindt hen niet, niet elke preek bevat voor ouders aanknopingspunten voor een vervolggesprek, er is meer variatie nodig in de verkondiging. Zelf toont de kerkenraad ook een zekere verlegenheid met veranderingsprocessen in de kerk.

In de kerkvisitatie van 2010 wordt doorgevraagd op één van de aangedragen kenmerken van de gemeente, namelijk de aanwezigheid van 'trouwe meelevende jongeren'.[607] De twijfel uit 2001 klinkt dan niet meer. De kerkenraad vindt dat zij zich goed aanpassen: 'Ze zijn loyaal naar de gemeente en accepteren de dingen zoals ze zijn. Er zijn veel goede clubs waar de jongeren spontaan meedoen. Als er lege plaatsen zijn in de kerkdiensten [is] dat (….) niet zozeer bij de jongeren.'

In wijk 1 zijn er overigens ook jongeren die bijna of geheel afhaken. In een memo over de start van jongerenbezoekwerk[608] worden zij nadrukkelijk als doelgroep genoemd: jongeren die ooit kerkelijk meelevend waren en inmiddels zijn afgehaakt. Daarnaast zijn er jongeren die wel staan ingeschreven maar nooit kerkelijk betrokken zijn geweest. Een terugkoppeling van resultaten is niet in de notulen terug te vinden.[609]

De kerkenraad van wijk 3 spreekt eveneens positief over de binding van jongeren met de kerk. In 2010 rapporteren de jeugdouderlingen over hun gesprekken met jongeren van 17 jaar en ouder:[610]

> 'Het beeld is redelijk positief, maar wel is duidelijk geworden dat jongeren met begrippen als bekering en levensheiliging niet goed weten wat ze ermee aan moeten. Hoe moeten zij dit concreet gestalte geven? Overigens lijkt dat bij veel kerkmensen ook het geval te zijn.'

De geconstateerde verlegenheid om het eigen geloofsleven echt vorm te geven, leeft dus breder bij alle generaties. Verder wordt de jeugd in twee groepen verdeeld: één groep die 'dicht bij de Heere leeft' en een eigen geloofskeuze maakte en 'één groep die nog van twee walletjes eet' en nog geen geloofskeuze kan of wil maken.

Weging

In deze paragraaf is getoond de mate waarin individualisering doorwerkt in de binding met de eigen kerkelijke gemeente. Welke ontwikkelingen doen zich voor en welke maken de wijkgemeenten mee met betrekking tot de ledenaantallen en de gemaakte keuzes?

Wanneer gelet wordt op de absolute ledenaantallen van de onderzochte wijken is er slechts een beperkte teruggang van leden. Binnen deze stabiele situatie zijn er wel veranderingen die wijzen op individualisering.

---

[606] AKW1, 15.3.2001 (besproken en vastgesteld 11.10.2001). Vervolgbespreking op 13.12.2001.
[607] AKW1, Visitatieverslag 10.11.2010.
[608] KR wijk 1, notulen 11.11.2009.
[609] Het contact met afhakers is niet echt van de grond gekomen vanwege het ontbreken van namen (mededeling evangelisatieouderling d.d. 23.3.2013).
[610] AKW8, 18.5.2010.

Allereerst blijkt dat een klein deel van de gemeenteleden bewust voor een andere kerk kiest. Zelf weet de hervormde gemeente relatief weinig leden uit andere kerken aan te trekken. Echte kerkverlating komt voortdurend voor vanuit de brede categorie van randkerkelijke gemeenteleden. Die groep lijkt aan te groeien doordat meelevenden hierheen verschuiven. Ook betreft het kinderen van meelevende ouders, in dit onderzoek vooral vanuit de Bethelgemeente.

Een tweede aandachtspunt is de perforatie. Die zet het ledenbestand van de wijkgemeenten onder druk. De toename van perforatie waarmee vooral de Oude Kerk kampt, komt voort uit het bewuster kiezen voor een specifieke wijkgemeente. Naast sociale banden speelt de behoefte aan een andere liturgie sterk mee. Het behoren tot de geografische wijkgemeente wordt duidelijk losgelaten. Gemeenteleden hebben behoefte aan 'een kerk die bij hen past' en nemen vaker daadwerkelijk afstand van een geografische wijkgemeente die hen minder aanspreekt.

Pogingen om deze ontwikkeling in de richting van een keuzekerk te stoppen, zijn mislukt. De formele regels rond perforatie verdwijnen en het taboe erop ebt weg. Dit proces versterkt ook het bestaan van onderlinge verschillen tussen de wijken. Het ideaal van een voorzichtige middenkoers met veel compromissen wordt door velen losgelaten. Dit blijkt vooral in de keuzes die de Bethelkerk uiteindelijk maakt op liturgisch terrein. De kerkenraad in de Oude Kerk worstelt met zijn identiteit omdat men actief meelevende gezinnen ziet verdwijnen, vooral richting De Ark. Dat laatste geldt nog sterker voor wijk 3, die echter de eigen identiteit laat prevaleren bij de uitwerking van het werk in Kernhem. De behoeften van onderop zijn niet tegen te houden. Wie daar binnen de eigen wijk geen ruimte voor zoekt, bevordert de perforatie.

Een derde aspect van individualisering betreft de kerkgang. Het kerkbezoek in de ochtenddiensten lijkt stabiel te zijn maar vertoont feitelijk wel een lichte daling. Het bezoek aan de tweede kerkdienst vermindert zichtbaar. Deze keuze lijkt binnen alle generaties aan de orde te zijn, en opmerkelijk genoeg het minste bij de jongeren in de Oude Kerk. De gewoonte om tweemaal per zondag naar de kerk te gaan staat onder druk. Het loslaten van deze norm hoeft niet altijd een uiting te zijn van verminderde betrokkenheid maar geeft wel een verandering hierin aan. In de Bethelkerk werkt dit in veel sterkere mate door. Hier gaan vele gemeenteleden op zondag niet meer naar de middagdienst. In de Oude Kerk bestaat er spanning tussen de feitelijk beperkte terugloop en de veelvoudige zorg hierover in de kerkenraden. Jongeren blijken hier de norm van 's zondags tweemaal naar de kerk nog sterk over te nemen. Individualisering werkt op de kerkgang dus niet overal even sterk door.

Het anders omgaan met de kerkelijke gewoonten als aspect van individualisering is in de Oude Kerkgemeente te zien aan de teruggang van het percentage vrouwen dat een hoed draagt tijdens erediensten.

De Bethelgemeente worstelt sterk met het bij de kerk betrokken houden van de oudere jeugd. Mogelijk betreft het hier een verschil in de doorwerking van individualisering in vergelijking met de Oude Kerk. In de Bethelkerk speelt de traditie een minder dwingende rol hetgeen leidt tot minder betrokkenheid van de jongere generatie. De geconstateerde incidenten wijzen op een breder probleem waar de kerkenraad weinig greep op heeft.

Alle kerkenraden maken incidenteel melding van een verminderde betrokkenheid van ouderen, meestal breder dan alleen de kerkgang. Individualisering lijkt hier samen te gaan met een zekere secularisatie. Die werkt in Ede vertraagd door en is in deze fase het meest te zien in de Bethelgemeente.

De aanwezigheid van de evangelische invloed stelt de kerkenraden voor allerlei beleidskeuzes. Beide gemeenten zijn terughoudend met het overnemen van evangelische elementen. In de Bethelkerk gebeurt dit nog het meest omdat hier een minderheid er behoefte aan heeft. De spanningen die een tijdlang speelden, lijken te zijn weggeëbd. Via een breed aanbod aan themadiensten speelt men enigszins op de behoeften in.

Het patroon van het gemeenteleven is vrij traditioneel met de kerkenraad en de predikant als aanbiederskant en de gemeenteleden als afnemers. Kerkdiensten staan hierbij centraal. Verscheidene vernieuwende activiteiten leiden slechts een kort bestaan. Ondanks de aandacht voor vele vormen van gemeenteopbouw blijft de zondagse eredienst identiteitsbepalend. Bij catechese, jeugdwerk en kringwerk is er een breed aanbod en de deelname lijkt over de hele periode redelijk stabiel te zijn. In elke wijk nemen vele leden niet deel. Het aantal nieuwe behoeften en nieuwe initiatieven is beperkt. Het meest opvallend is de ruimte voor de Alpha-Cursus in beide wijken en de aandacht voor het opvoedingsvraagstuk. De individualisering leidt niet tot een heel ander aanbod. Er is wel aandacht voor gemeenteopbouw maar dit werkt niet sterk vernieuwend door. De kerkgang blijft het centrale punt in de binding.

Niet alle beschreven veranderingen zijn direct op individualisering terug te voeren. Te denken valt aan het redelijk constante beeld inzake het doen van belijdenis. Dit toont aan dat een deel van de jongeren nog steeds kiest voor een band met de kerk. Zij willen het eigen geloof in het openbaar wel belijden. Een dergelijke persoonlijke keuze is niet vanzelfsprekend een uiting van individualisering omdat het aansluit bij het verwachtingspatronen van de kerk en ouders. Tegelijkertijd wijken deze jongeren hierin wel sterk af van de opvattingen en gewoonten in de hen omringende cultuur. Dit aspect zal op microniveau opnieuw aan de orde komen.

Niettemin valt te constateren dat er op het terrein van binding met de eigen wijkgemeente processen van individualisering duidelijk voorkomen in de onderzochte wijkgemeenten. Kerkenraden bezinnen zich hierop en gaan niet direct in dit type veranderingen mee.

6.4 Veranderende godsdienstigheid

Bij het vierde onderzoeksthema richt ik mij op de veranderingen in godsdienstigheid van de gemeente voor zover dit het beleid van de gemeente raakt. In dit geval staat individualisering voor het losraken van de ‘gereformeerde traditie’. Binnen het religieuze landschap kan de godsdienstigheid zich dan in ieder geval in twee richtingen ontwikkelen.

Allereerst kan een verandering zich meer in de evangelische richting bewegen (‘evangelicalisering’). Dan is een geloofsbeleving aan de orde waarin nadrukkelijk aandacht is voor de gaven van de Heilige Geest en een evangelische liedcultuur aanwezig is.

Daarnaast is verandering in moderne richting mogelijk (‘modernisering’). Dit uit zich in minder nadruk op allerlei zekerheden, ruimte voor persoonlijke zoektochten

(zoekreligiositeit) en openheid voor meer persoonlijke, niet-dogmatische invullingen van het geloof (bricolage).

Terzijde komt vanuit de casuïstiek van de gemeente aan de orde of er sprake is van het tegenovergestelde. Er kan ook sprake zijn van veranderingen in de richting van de reformatorische opvattingen ('refoïsering').[611] Ik zie dit niet als individualisering omdat er dan duidelijk sprake is van aansluiting bij een ander collectief.[612] Het is in sommige situaties echter wel een factor op het krachtenveld op mesoniveau. Tegenover een mogelijk verminderde steun aan traditionele gereformeerde geloofsopvattingen en geloofspraktijken door individualisering staat de optie van versterking en uitbreiding hiervan (collectivering).

Bij de algemene beschrijving van de wijken zijn de verschillen qua cultuur al aangestipt. Nu beschrijf ik per wijkgemeente of en in welke mate de genoemde ontwikkelingsrichtingen aanwezig zijn. Vanwege de aanzienlijke onderlinge verschillen worden de gemeenten apart besproken. Alles wordt in de slotparagraaf bijeen gebracht tot een totaalbeeld met voorlopige conclusies.

Perspectief vanuit de Oude Kerk

De beide kerkenraden binnen de Oude Kerk dienen zeker te worden onderscheiden met betrekking tot de manier van omgaan met zaken op het terrein van veranderende godsdienstigheid. Hun vertrekpunt is echter nagenoeg gelijk gezien hun oriëntatie op de gereformeerde traditie.

Binnen wijk 1 lijkt de bespreking van relevante zaken meestal vrij kort te zijn. Er staat veel op de agenda en men heeft geen behoefte aan diepgravende discussies. Al in 2002 somt een notitie een veelheid van eigentijdse vragen op, ontleend aan de landelijke visitatierapporten. Het betreft iets meer moderniserende dan evangelicaliserende aspecten. Genoemd worden: 'ziekenzalving, pastorale omgang met homofiele gemeenteleden en de inzegening van het homohuwelijk'.[613] Zelf voegt de wijkpredikant hier de pastorale begeleiding rond crematie[614] en euthanasie aan toe. Tijdige standpuntbepaling is belangrijk en nodig voordat het om bekende mensen gaat en het voor betrokkenen dan moeilijker is een beslissing te nemen. Hoewel het belang van dit soort thema's wordt onderkend, geeft men aan deze oproep geen gevolg.

---

[611] Hierbij valt te denken aan situaties waarin jongeren die zich verzetten tegen het zingen van Opwekkingsliederen of het gebruik van HGJB.materiaal of een meisje dat op zondag een hoed gaat dragen.

[612] In tegenstelling tot evangelicalisering waarbij de collectieve idealen sterk aansluiten bij individualisering.

[613] KR wijk 1, bijlage vergadering 20.2.2002.

[614] Juist in deze periode wordt in Ede voor het eerst een crematorium gebouwd. Dit leidt tot het oprichten van een protestantse begraafplaats in het naburige Wekerom, die bij de opening in 2012 de landelijke pers haalt omdat men actief bloemen op het kerkhof gaat weren. Bron: www.kerkinhetmidden.nl/nieuws/detail/liever.geen.bloemen.op.begraafplaats, opnamedatum 5.9.2012.

Aangaande modernisering lijken zich spanningen zich voor te doen op ethisch terrein. Nadrukkelijk komt het ongehuwd samenwonen aan de orde (2008). Bij de opening van een kerkenraadsvergadering[615] wordt hierover kort gesproken. Het komt niet veel voor en de leden willen er voorzichtig mee omgaan. Blijkbaar wil men gemeenteleden inzake deze kwestie niet te snel verliezen.

Op een later moment in ditzelfde jaar spreekt wijk 1 in een consistorievergadering aan de hand van twee concrete casussen grondig door over het thema echtscheiding en hertrouwen. In 2010 staat het ongehuwd samenwonen centraal. Deze keer aan de hand van een document van een andere kerkenraad uit Gereformeerde Bondskringen.[616] Het ongehuwd samenwonen wordt daarin als onbijbels afgewezen. Pas nadat de betrokkenen dit als zonde erkend hebben en hiermee wordt gebroken, kan een kerkelijke huwelijksbevestiging worden overwogen. Een open gesprek met samenwonenden wordt bepleit evenals praktische hulp voor een aanstaand bruidspaar. Wijk 1 bezint zich, maar neemt geen besluiten op dit thema.

De toon in wijk 3 is anders en hier komt zoals in paragraaf 6.1 is genoemd regelmatig casuïstiek ter tafel. Bij de behandeling van ethisch gevoelige zaken is wijk 3 concreet bezig met tuchtmaatregelen zoals het weigeren van de doop of een huwelijksbevestiging. Feitelijk gebeurt dit binnenskamers: de kerkenraad bespreekt het intern en bezoekt de gemeenteleden thuis voor een gesprek of uitleg van zijn keuzes.

Wijk 3 toont zich bovendien regelmatig bezorgd over allerlei ontwikkelingen die zich voordoen: het SoW-proces en de afloop daarvan, vernieuwingen in kerkelijk Ede en lauwheid bij gemeenteleden. De angst voor modernisering zit er diep in. In augustus 2005 verwoordt een kerkenraadslid dit risico nadrukkelijk voor de eigen wijk. Dan wordt rechtstreeks verwezen naar een recent artikel hierover in *De Waarheidsvriend* waarin voor veranderingen in identiteit wordt gewaarschuwd: 'Als je niet oppast, dan verkleurt de gemeente. Het evenwicht wordt verstoord.'[617]

Deze ouderling kan zelf niet in de vergadering aanwezig zijn maar roept via de mail de kerkenraadsleden op geen nieuwelingen kandidaat te stellen voor de kerkenraad. Net ingekomen leden of geperforeerden brengen snel qua leer en gewoonten afwijkende opvattingen mee: 'Wij kennen hen nog te weinig.' De notulen van de vergadering maken niet duidelijk of men er gehoor aan heeft gegeven. In dezelfde mail geeft de schrijver nadrukkelijk aan dat het ontbreken van avondmaalsbezoek geen absolute barrière mag zijn bij de kandidaatstelling. Dit past bij een koers waarin het handhaven van de traditionele lijn voorop staat. Het niet-aangaan aan het avondmaal kan een signaal van rechtzinnigheid zijn. Dan gaat deze kandidaat serieus om met het avondmaal. Zowel de toe-eigening van het geloof als het avondmaalbezoek is geen vanzelfsprekende zaak.[618]

---

[615] KR wijk 1, notulen 19.11.2008.

[616] Hervormd Emst heeft dit stuk in 2005 verspreid onder haar eigen gemeenteleden.

[617] J.R. Volk, 'Om de voortgang van het werk: Leiding geven in gescheurde gemeenten' (DWV 14.4.2005).

[618] De kerkenraad van wijk 3 hanteert wel als uitgangspunt dat een ambtsdrager avondmaalsganger dient te zijn.

Modernisering komt onder leden van de Oude Kerk dus wel af en toe voor maar de kerkenraden wijzen dit af. Hoewel beide dezelfde opvattingen delen, opponeert wijk 3 hier sterker tegen dan wijk 1.

Evangelicalisering komt als thema weinig aan de orde in de kerkenraadsvergaderingen en dan vaak nog indirect. In wijk 1 wordt in 2004 voor het eerst een Alpha-Cursus gehouden in de eigen gemeente. De kerkenraad laat zich vaak over de inhoud en de voortgang van deze cursus informeren. Men is positief over de resultaten.[619] De zeven deelnemers in 2009 zijn in een enquête zonder uitzondering positief. Allen ervaren de cursus als een verrijking van hun visie op het christelijk geloof en vijf ervan zijn meer bij de kerk betrokken geraakt. De wijk staat dus open voor deze manier van werken.

In het laatste deel van de onderzoeksperiode nemen de signalen toe dat er enige interesse is in de wijk voor de evangelische richting. De kerkenraad blijkt oog te hebben voor de wensen van die gemeenteleden. Zo stelt de wijkpredikant in 2009 bij de opening van een vergadering dat vragen rond kinderdoop en volwassenendoop in de gemeente voorkomen. Later in dat jaar wordt bij de opening over ziekenzalving gesproken aan de hand van het boekje van M.J. Paul. De conclusie is typerend voor het beleid van deze kerkenraad: 'Er zijn geen vragen vanuit de gemeente naar ziekenzalving. Mocht dit wel zo zijn dan wordt het niet op voorhand uitgesloten.'[620]

Een wijkavond in 2011 heeft als thema 'Reformatorisch-evangelisch'. Ook dit is meningsvormend bedoeld en heeft geen gevolgen voor het directe beleid van de kerkenraad. De aanwezigheid van een evangelische liedcultuur wordt niet genoemd maar is wel enigszins aanwezig. Maandelijks organiseren jongeren onder toeziend oog van de jeugdouderlingen een sing-in. In het jeugdwerk wordt gebruik gemaakt van de HGJB-liedbundel *Op Toonhoogte*, waarin ook een aantal Opwekkingsliederen staat. De wijken 1 en 3 gaan hierin zonder kanttekeningen mee.[621]

In wijkgemeente 3 is er veel minder aandacht voor zaken rond evangelicalisering. Er is eenmaal een bezinning over 'herdoop' maar feitelijk gaat die uiteindelijk over de waarde van de kinderdoop en de noodzaak ouders te ondersteunen bij de opvoeding.[622] Op allerlei momenten benadrukt wijk 3 haar voorkeur voor een gereformeerde geloofsbeleving. De groei in het geloof komt in 2007 aan de orde bij een opening van de kerkenraadsvergadering naar aanleiding van 1 Kor. 3:1-9 waar Paulus spreekt over onvolwassenheid in geestelijk opzicht. Een ouderling zegt:

> 'Paulus kon tot hen niet spreken als tegen geestelijken. Ze leven nog niet op het juiste niveau. Veelal zijn ze niet in staat om vaste voeding tot zich te nemen, maar nemen nog steeds melk tot zich. Hoe is dat in onze gemeente? (....) In de praktijk op huisbezoek merk je dat mensen niet verder lijken te komen ondanks soms zware beproevingen. Anderzijds zie je gelukkig ook groei in de genade.'[623]

---

[619] KR wijk 1, notulen 11.2.2004; 15.11.2006; 19.5.2009; 19.9.2009; 11.11.2009.
[620] AKW1: 15.4.2009 en 9.12.2009 (boek: *Handoplegging en ziekenzalving*).
[621] AKW3, 14.12.2005 over gebruik ervan in Kernhem; 13.2.2008 over de aanschaf voor het jeugdwerk.
[622] AKW3, 26.11.2005.
[623] AKW3, 12.12.2007.

Aan kerkenraadsleden wordt dan het boekje van de Gereformeerde Bond *Naar Christus toe. Het geheim van de prediking voor onze tijd doordacht* aanbevolen. In de zorg van de kerkenraad over de gemeente wordt de kracht van de eigen kerkelijke traditie gezocht. Er zijn in deze wijk geen signalen over bewuste keuzes van gemeenteleden voor een andere geloofsbeleving.

Evangelicalisering lijkt onder leden in de Oude Kerk weinig voor te komen. In wijk 1 komt het thema iets vaker aan de orde zonder dat er incidenten zijn. Wijk 1 betoont enige openheid voor evangelische thema's in tegenstelling tot wijk 3.

De derde onderscheiden ontwikkelingsrichting, refoïsering, is niet zichtbaar in het kerkenraadsbeleid van wijk 1. De wijk heeft haar eigen identiteit die ze zelf omschrijft met termen als 'eenvoud, openheid en harmonie (….) gewogen behoudend, behoudend in vrijheid, kerkelijke rust.'[624] We zien in verscheidene opzichten met name qua liturgie dat oude structuren en gewoonten worden gehandhaafd. Tegelijkertijd is er enige aanpassing omdat de nieuwe tijd dit vraagt. Dit wordt geïllustreerd door de manier waarop men omgaat met het leren in de gemeente. De methode van catechese wordt regelmatig aangepast maar de zondagse avonddienst behoudt zijn 'lerend' karakter conform het gereformeerde patroon met preken over de Heidelbergse Catechismus.

Leden van de kerkenraad van wijk 3 geven in het eerste deel van de onderzoeksperiode signalen af die meer naar de bevindelijk-gereformeerde hoek verwijzen. Tucht wordt gehandhaafd, men is terughoudend ten aanzien van liturgische veranderingen en – zoals we hierna zien – een traditionele vrouwenrol wordt benadrukt. In het tweede deel van de onderzoeksperiode lijken de verschillen met wijk 1 kleiner te worden maar de accentverschillen blijven.

Inzake veranderende geloofsopvattingen kiest wijk 3 bewust voor het handhaven van de eigen identiteit en accepteert als gevolg hiervan enig ledenverlies. De wijk is niet bereid al te veel mee te buigen met vernieuwingen. Zij legt zich erbij neer dat leden die dit niet accepteren naar een wijk vertrekken die beter aansluit bij hun eigen geloofsbeleving. Door deze nadruk op de eigen identiteit wordt feitelijk de individualisering op het terrein van de geloofsbeleving geaccepteerd en bevorderd. In dit streven naar cohesie gaat de identiteit boven het relationele aspect.[625]

De kerkenraad van wijk 1 probeert wel te voorkomen dat zijn leden de Oude Kerk te traditioneel vinden maar heeft daarbij weinig speelruimte.

Perspectief vanuit de Bethelkerk

Wijkgemeente 8 kent meer onrust betreffende de veranderende geloofsopvattingen. Zowel modernisering als evangelicalisering komt nadrukkelijker naar voren en de kerkenraad worstelt hiermee. Omdat de cultuur van de Bethelwijk meer open is en meer variatie kent, vraagt dit meer beleidskeuzes. De drie deelthema's bespreek ik achtereenvolgens.

---

[624] AKW1, visitatierapport 10.10.2010.

[625] In sociologische termen: persistentie boven assimilatie. Zie C.S.L. Janse (1985).

Modernisering kan leiden tot botsingen op het terrein van de ethiek. Al in 2000 bespreekt de kerkenraad de vraag of ongehuwd samenwonen samen kan gaan met het doen van belijdenis of met avondmaalsviering. Het besluit is voorzichtig: 'Zal besproken worden in het moderamen en men komt erop terug.' Dat laatste is nergens terug te vinden. In 2009 komt hetzelfde punt aan de orde, nu aan de hand van signalen uit de jeugdraad. Hun jaarverslag sluit af met een aandachtspunt voor de toekomst:

> 'Het afgelopen jaar hebben wij te maken gekregen met discussies op het gebied van levensstijl. Concreet betreft het hier samenwonen van jeugdwerkers. Binnen de jeugdraad hebben wij hierover gesproken. Beleid op dit punt is nodig. Gedacht wordt aan een aanstellingsbrief met daarin aandacht voor voorbeeldfunctie en het hierop aanspreekbaar zijn. De kerkenraad dient zich hier ook op te bezinnen. Pastoraat en begrenzing lopen hier in elkaar over.'

De kerkenraad onderstreept het belang van dit punt[626] en wil dit oppakken. Het duurt anderhalf jaar voor er in mei 2010 een commissie wordt ingesteld die zich moet gaan verdiepen in het vraagstuk 'huwelijk en relatie' en de visie van de kerkenraad in kaart moet brengen. Een voorafgaande consistorievergadering benoemt de spanning tussen het handhaven van een duidelijke bijbelse lijn en pastoraal optreden. De commissie verdwijnt uit beeld en anderhalf jaar later ligt nog geen beleidsstuk op tafel. Wel neemt de kerkenraad een duidelijk besluit als zich de concrete situatie voordoet van de doop van een kind van kerkelijk meelevende gemeenteleden die samenwonen. De kerkenraad ontkoppelt de vraag naar dopen van het al dan niet gehuwd zijn van de ouders. Men wil een kind dit teken van het verbond niet onthouden. Hiermee wordt samenwonen niet aanvaard maar blijft het een pastorale zaak. Kerkenraadsleden krijgen nadrukkelijk het verzoek binnen de gemeente te communiceren dat dit unaniem aanvaarde voorstel het standpunt van de kerkenraad is. Opnieuw zegt men elkaar toe op een later moment in te gaan op het beleid rond het vraagstuk van samenwonen.[627]

Het uitblijven van beleid in morele vraagstukken en het uiteindelijk genomen besluit toont dat de kerkenraad aarzelt ten aanzien van het vaststellen van duidelijke regels. Een moderne leefstijl wordt betreurd maar men wil deze gemeenteleden wel vasthouden. De formalisering van dit beleid wordt vooruitgeschoven. Hetzelfde geldt voor het thema homoseksualiteit. Dit komt in 2011 vanuit het oogpunt van het pastoraat aan de orde in een consistorievergadering zonder dat er concrete besluiten worden genomen. De kerkenraad wil de band niet verbreken met gemeenteleden die qua ethiek en leefstijl moderner zijn geworden. Modernisering komt voor en wordt informeel gedoogd.

De tweede ontwikkelingsrichting, evangelicalisering, vormt een regelmatig terugkerend gespreksthema. In de hele onderzoeksperiode blijken steeds weer bepaalde gemeenteleden belangstelling te hebben voor een meer evangelische geloofsbeleving. Dit komt naar voren en is duidelijk in een aantal kleinere en enkele grotere gebeurtenissen.

---

[626] AKW8, 27.1.2009.
[627] AKW8, 22.11.2011.

In het algemeen lijkt de kerkenraad positief te staan tegenover de initiatieven die worden ontleend aan de evangelische wereld. Zo biedt de wijk vanaf 1999 met vaste regelmaat de Alpha-Cursus aan waarover regelmatig terugkoppeling naar de kerkenraad plaatsvindt. Er is periodiek een sing-in waarvan de muziekgroep (de 'band') in de loop van de tijd gaat meewerken aan bijzondere kerkdiensten. Dan blijken er binnen de kerkenraad echter wel grote verschillen te zijn wat betreft de waardering van deze inbreng.

Tijdens gemeenteavonden komen ook evangelische thema's aan de orde. De theoloog M.J. Paul, één van de gemeenteleden, levert zijn bijdrage aangaande ziekenzalving (2002) en occultisme (2009). In het winterseizoen 2004/2005 wordt ziekenzalving in de kerkenraad grondig besproken en beleidsmatig uitgewerkt.[628] Deze winter wordt ziekenzalving ook tweemaal uitgevoerd. Eind 2007 bezoekt een klein groepje gemeenteleden een *ministry*-cursus maar het is nooit gekomen tot een verdere uitbouw hiervan. Wel nemen Opwekkingsliederen in thema- en jeugddiensten een duidelijke plaats in. Dit blijft structureel ondergeschikt aan de keuze voor liederen uit het *Liedboek*.

Zelf toont de kerkenraad in de loop van de tijd enige evangelische invloed te hebben verwerkt. Af en toe krijgt de opening van de vergadering de vorm van een gesprek in kleine groepjes waarbinnen het samen bidden een grote plaats inneemt.

Ingrijpend zijn de momenten waarop de kerkenraad te maken krijgt met een gemeentelid dat zich laat overdopen en tegelijkertijd graag actief lid van de Bethelgemeente wil blijven. In 2003 meldt een jongvolwassene zich die zo 'de doop met de Heilige Geest' heeft ontvangen en de beweegredenen per brief uitlegt. De herdoop van volwassenen wordt op bijbelse gronden afgewezen en past niet bij de eigen gemeente. Betrokkene wordt echter wel gehandhaafd als mentor bij de catechese.

In 2008 doet zich opnieuw een dergelijke situatie voor, deze keer nog ingrijpender. Het begint met een jong gemeentelid dat zich laat herdopen in de Eldadgemeente. De vraag om toch te mogen deelnemen aan het Heilig avondmaal in de Bethelkerk wordt door het moderamen afgewezen. Men vindt dat de doop onherhaalbaar is en benadrukt de volgorde doop-catechese-belijdenis-avondmaal.[629]

Al snel blijkt de problematiek breder te liggen. Wijk 8 heeft te maken met de aantrekkingskracht van deze kleine evangelische gemeente. Daarnaast blijken verscheidene gemeenteleden als vrijwilliger mee te doen bij interkerkelijke evangelisatiediensten die in Bennekom worden georganiseerd. Voor deze bijeenkomsten die qua tijdstip samenvallen met de eigen middagdienst, wordt ook 'actief geworven onder trouwe gemeenteleden van de Bethelkerk'.[630] Eén van de kerkenraadsleden blijkt zelfs medeorganisator van deze evangelisatiediensten te zijn. Hij krijgt het verzoek zich uit de organisatie van deze diensten terug te trekken omdat die concurreren met de eigen middagdiensten. Het moderamen voert een aantal gesprekken met deze ambtsbroeder en

[628] Men stelt een draaiboek op met daarin een visie op ziekenzalving, een te volgen procedure (stappenplan) en een basisliturgie om te gebruiken bij ziekenzalving. De wijkpredikant verzorgt een themadienst om de gemeente verder met het thema vertrouwd te maken.
[629] AKW8, 19.2.2008.
[630] AKW8, 25.3.2005

biedt hem uiteindelijk tien dagen bedenktijd. Een maand later neemt hij afscheid van de kerkenraad. Hij spreekt daarbij uit dat 'hoewel hij (…) stukgelopen is op de kerkelijke structuren, hij [..] met veel plezier zijn werk in de kerkenraad [heeft] mogen doen. Hij is dankbaar voor deze tijd in de kerkenraad (…).'[631] Hij neemt op dat moment geen afscheid van de Bethelgemeente al wordt zijn wens om nog actief vrijwilliger bij de catechese te blijven wel afgewezen. Hij is hiervoor teveel de vertegenwoordiger van een stroming binnen de wijkgemeente en identificatiepersoon voor vele jongeren.[632]

Parallel aan de gesprekken met deze ambtsdrager wordt geconstateerd dat verscheidene gemeenteleden evangelische invloeden ondergaan:

> 'Enkele jongeren en ouderen uit onze wijkgemeente bezoeken de samenkomsten en bijbelkringen van de Eldad-gemeente. Dat baart ons zorgen. Gebed voor elkaar is nu heel belangrijk. Daarnaast willen de broeders (…) nadenken over een manier hoe we hierover met onze jongeren in gesprek kunnen gaan.'[633]

Eén van de kerkenraadsleden meldt dan dat de eerstvolgende zondag één van zijn kinderen in de Eldadgemeente wordt gedoopt. Uiteindelijk laten twee jongeren zich in deze periode overdopen. Kerkenraadsleden voeren in het najaar diverse gesprekken met individuele jongeren om het beleid uit te leggen. Als wijkpredikant zal De Groot contact opnemen met de voorganger van de Eldadgemeente.[634] Het levert geen directe oplossingen op en de tijd zal de wonden moeten helen. De voorganger van de Eldadgemeente ziet geen enkel probleem in de overdoop en het combineren van betrokkenheid bij beide gemeenten. Hij benadrukt: 'wij zijn één volk van God'.[635]

In het hart van de Bethelgemeente botsen in deze periode duidelijk de visies. De ontkenning van de waarde van de kinderdoop en de concurrentie voor de eigen middagdiensten vormen voor de kerkenraad breekpunten. Verbond en kinderdoop zijn voor de kerkenraad een onopgeefbaar deel van de identiteit. Wanneer de profielschets van 2009 melding maakt van meer evangelisch georiënteerde kerkgangers en de spanningen die er soms in geloofsopvattingen kunnen zijn, is de echo van de gebeurtenissen uit 2008 voelbaar.

In de latere jaren lijkt de spanning te zijn weggeëbd. Evangelicalisering is echter onder een deel van de leden een factor van betekenis en voor het beleid een complicerende factor omdat het om een minderheid van de leden lijkt te gaan. Initiatieven blijken vaak kortlopend te zijn: het *ministry*-gebed zet zich niet door en de praktijk van ziekenzalving lijkt na 2005 ook weer te zijn beëindigd.

Ten aanzien van de derde richting, refoïsering, zijn in de kerkenraadsnotulen geen signalen aanwezig. Wel kan de grote voorzichtigheid in het liturgische beleid mede worden geïnterpreteerd als een poging om een te snelle vernieuwing te vermijden. Daarmee wil men het mogelijke verlies van een deel van de leden voorkomen. Zo blijken veel voorstellen vanuit wijk 2 die in de beginperiode van het onderzoek worden

[631] AKW8, 29.4.2008.
[632] AKW8, 26.8.2008.
[633] AKW8, 24.6.2008.
[634] Besluit van 25.3.2008, toegevoegd bij vaststelling van deze notulen (AKW8, 24.6.2008).
[635] Wijkpredikant De Groot, interview 12.12.2012.

afgewezen op een later moment wel bespreekbaar. Wijk 8 blijft een middenpositie innemen en – zeker in de periode tot 2010 – erg aarzelend over vernieuwingen.

Weging

In deze paragraaf vat ik samen in welke mate individualisering zichtbaar is inzake het beleid van de wijkgemeenten ten aanzien van veranderende geloofsopvattingen. Tussen de gemeenten tekent zich naast overeenkomsten vooral een grote verscheidenheid af.

Voor beide wijken is de gereformeerde identiteit het vertrek- en oriëntatiepunt. Beide hanteren op ethisch terrein traditionele waarden en bewaren daarom afstand met betrekking tot modernisering bij gemeenteleden. Dan betreft het met name ongehuwd samenwonen en de acceptatie van homoseksualiteit. Ook accepteren beide gemeenten in feite elementen uit de evangelische traditie zoals de Alpha-Cursus, het Opwekkingslied (via de HGJB-bundel *Op Toonhoogte*) en aandacht voor ziekenzalving. Ten aanzien van dit laatste thema zijn de onderlinge verschillen kenmerkend: waar de een ziekenzalving niet bij voorbaat uitsluit (wijk 1), heeft de ander een volledig beleidsplan uitgewerkt en de eerste ervaringen ermee opgedaan (wijk 8).

Binnen de Oude Kerk leggen de twee betrokken kerkenraden andere accenten aangaande de afwijzing van modernisering en evangelicalisering. Wijk 3 spreekt zich hierin sterker uit terwijl wijk 1 een middenpositie inneemt. Die toont een voorzichtige openheid voor initiatieven maar verschilt in praktisch opzicht niet veel van wijk 3. Voor de Oude Kerk leidt deze afwijzing tot verlies van leden via perforatie.

De Bethelgemeente gaat veel verder mee in ontwikkelingen in beide richtingen maar geeft uiteindelijk wel grenzen aan. De kerkenraad probeert in de onderzoeksperiode alles 'bijeen' te houden waarbij hij niet elke uiting van individualisering bij voorbaat afwijst. Dit leidt tot terughoudendheid inzake de besluitvorming op allerlei terreinen. In 2008 doet zich een forse interne crisis voor op het front van evangelicalisering. Uiteindelijk lukt het met deze strategie niet om alle leden binnenboord te houden. Wel blijft er door de voorzichtige middenkoers ruimte voor enige diversiteit.

Beide kerkenraden zoeken naar een balans tussen handhaving van de eigen identiteit en het ruimte bieden aan de gemeenteleden die niet alle regels onderschrijven. De Bethelkerk gaat hierin het verst en in de Oude Kerk is wijk 1 hierin minder terughoudend dan wijk 3. Via geduldig pastoraat trachten deze kerkenraden gemeenteleden vast te houden en hen zich te laten aanpassen aan de morele kerkelijke codes. Het accent ligt dan op het voeren van pastorale gesprekken, hanteren van informele regels en terughoudendheid in beleid. Vergeleken met het jaar 2000 is de levensstijl van vele leden wel stilzwijgend veranderd. Veranderende geloofsopvattingen in de richting van modernisering komen duidelijk voor. De tegenovergestelde beweging (refoïsering) vindt weinig nadrukkelijke steun in de gemeenten. Deze bevindelijke flank van de gemeente die in 2000 al niet sterk aanwezig was, is verzwakt door het vertrek van leden naar de Hersteld Hervormde Kerk. Of de omvang van het aantal evangelisch beïnvloede gemeenteleden is veranderd in vergelijking met 2000 kan moeilijk worden aangegeven.

De leef- en denkwereld van de Oude Kerk en de Bethelkerk lopen ver uiteen. Terwijl in de Oude Kerk elementen van de reformatorische subcultuur herkenbaar zijn, speelt dit in de Bethelkerk nauwelijks. Daar worden opvattingen en gedragingen van

leden die of meer modern of meer evangelisch zijn eerder getolereerd omdat de kerkenraad geen uitgesproken standpunten op moreel terrein wenst in te nemen en veranderde opvattingen over kerkgang lijkt te accepteren. De kerkenraad probeert hen bij de gemeenschap te behouden met allerlei risico's. De beleidskeuze voor een middenpositie met enige openheid waarin het pastorale voorrang krijgt boven het dogmatische leidt tot een minder scherp profiel. Dit kan leiden tot allerlei kleine veranderingen op mesoniveau. Zo kan er sprake zijn van een gebrek aan duidelijkheid: er bestaan informele regels en een deel van de gemeente is bevreesd voor teveel veranderingen. In allerlei activiteiten blijkt een grotere verscheidenheid aan geloofsbeleving. De gehanteerde bestuursstijl alsook de cultuur van deze open bonders is niet altijd helder. Tegelijkertijd komt deze gemeente die vanouds als volkskerk functioneert steeds meer in een marginale en missionaire situatie terecht.

Geen van de onderzochte kerkenraden gaat echt mee in de ontwikkelingen op het terrein van modernisering en evangelicalisering. De onderzochte kerkenraden vullen hun gereformeerde principes niet op dezelfde manier in. Binnen de Oude Kerk wordt meer afstand bewaard tot zowel aspecten van modernisering als van evangelicalisering dan in de Bethelgemeente.

6.5 Veranderingen rond de positie van de vrouw

De vijfde richting waar individualisering wordt gezocht, is het terrein van de emancipatie. Dit richt zich op de rol van vrouwen in de persoonlijke leefsituatie en in het kerkelijk leven. In hoeverre worden elementen van emancipatie zichtbaar op het mesoniveau, het perspectief van de kerkelijke gemeente? Ik vergelijk de onderzochte wijkgemeenten op drie onderwerpen.

De cirkel van het persoonlijk leven

Emancipatie op het persoonlijk vlak komt vanuit kerkenraadsperspectief nauwelijks in beeld. Genderaspecten en de rollen van man en vrouw in het maatschappelijk leven zijn daar niet aan de orde. De maatschappelijke ontwikkeling met een toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen is voor de kerkenraad geen thema. Over de mate van de maatschappelijke emancipatie van vrouwen uit de gemeente valt op mesoniveau niets te zeggen.

Het enige raakvlak met het persoonlijke leven loopt via het thema godsdienstige opvoeding. In beide wijken komt de wens naar voren om jonge ouders te ondersteunen bij hun opvoedende taken. Daarbij wordt niet nadrukkelijk ingegaan op de rol van de vrouw als moeder. De beleidsplannen van de wijkgemeenten rond de Oude Kerk bevatten het voornemen om cursussen op dit terrein te starten. In 2009 wordt dit vanuit de wijken 1, 3 en 5 gezamenlijk gerealiseerd met de start van een opvoedingskring waarbij de predikanten om de beurt de leiding hebben. De frequentie ligt niet hoog en men nodigt jaarlijks enkele gastsprekers uit.

In wijk 8 wordt binnen het thema 'lerende gemeente' apart aandacht gevraagd voor geloofsopvoeding. Een startnotitie hierover in 2007 leidt tot een jaarlijks aanbie-

den van de cursus 'geloofsopvoeding'. Hiervoor wordt externe expertise ingeschakeld.[636] Enkele jaren eerder is de aandacht voor het huwelijk zelf opgekomen in de vorm van een *Marriagecourse* die met een ritme van ongeveer eenmaal per twee jaar wordt gegeven. De aandacht voor de rol van de vrouw in de persoonlijke levenssfeer concentreert zich op de huwelijksrelatie en de opvoedingstaken van man en vrouw beiden.

Vrouwen dragen niet meer vanzelfsprekend een hoed

Bij de beschrijving van de liturgie is al aangestipt dat zich veranderingen voordoen met betrekking tot het dragen van een hoofdbedekking door vrouwen. Gedragsregels over kleding concentreren zich al snel op dit teken van onderworpenheid van de vrouw. De verandering van kledinggewoontes dringt ook in Ede door en vergroot de verscheidenheid binnen het totaal van de gemeente.

In de Bethelkerk is het dragen van hoeden al ruim vóór de eeuwwisseling nagenoeg verdwenen. Zowel in 2000 als in 2011 draagt slechts een enkeling een hoed in de eredienst. In de Oude Kerk is het dragen van een hoofdbedekking wel aanwezig als traditie, hoewel dit in de loop van de jaren aanzienlijk vermindert.

De kerkenraad van wijk 1 bespreekt dit nog een keer in 2001 naar aanleiding van de komende belijdenisdienst maar stelt vast hiervan geen principezaak te willen maken.[637]

De kerkenraad van wijk 3 heeft wel zorg over dit soort veranderingen en dit thema keert in het eerste deel van de onderzoeksperiode verscheidene keren terug op de agenda.[638] In 2000 bezint men zich op de noodzaak van het dragen van hoeden omdat men merkt dat die gewoonte steeds vaker wordt losgelaten. Dit wordt in 2003 weer opgepakt omdat de praktijk niet is veranderd in de gewenste richting. De besluitvorming uit 2000 wordt opnieuw verspreid en de kerkenraad constateert dat hierbij onderscheid tussen gewone erediensten en avondmaalsdiensten niet gewenst is.

> 'Voor sommigen dames is er verschil met betrekking tot het dragen van een hoed in een 'gewone' eredienst en/of een dienst waarin het heilig avondmaal wordt gehouden. Die mening wordt door de kerkenraad niet gedeeld. De eredienst met of zonder sacrament is met betrekking tot dit onderwerp van gelijke betekenis.'

Men constateert dat een aantal vrouwen alleen bij het avondmaal een hoed draagt 'uit liefde om elkaar vooral niet te ergeren'. Men voelt zich in deze situatie ook onmachtig omdat het vaak leden van wijkgemeente 1 betreft en die kerkenraad het aflaten van hoeden bij het heilig avondmaal tolereert. Het zou weerstand oproepen als die leden vanuit wijk 3 worden bezocht voor een pastoraal gesprek. Bovendien schijnen zelfs echtgenotes van ambtsdragers uit wijk 1 steeds vaker geen hoed meer te dragen.

Opmerkelijk genoeg wordt in de bespreking door de wijkpredikant aangegeven dat de kanttekeningen van de Statenvertaling, dus een gezaghebbende bron, stellen

---

[636] De stichting Radar (www.radar.geloveninopvoeding.nl) van Henk van Dam, een oud-medewerker van *De Windroos*, het jeugdevangelisatiewerk van IZB/HGJB.

[637] 'N.a.v. dragen hoed door dames die belijdenis doen: is voor de kerkenraad geen principezaak' (AKW1, 15.3.2001).

[638] AKW3, 16.2.2000, 22.3.2000, 20.11.2002, 26.2.2003, 17.12.2003 en 3.5.2006. Wijk 3 staat hierin niet alleen. Zie hoofdstuk 4, voorbeeld van de oproep binnen Hervormd Nijkerk.

dat het hier om de vrijheid van de christen gaat. Een andere autoriteit (Calvijn) wordt geciteerd, die feitelijk zegt dat de kerk zich niet moet onttrekken aan tijdgebonden gewoonten.[639] De uiterste consequentie van deze stelling voor de eigen tijd wordt echter niet getrokken.

Het gaat de kerkenraad van wijk 3 om het blootleggen van de achterliggende motieven. Hoewel hij eenieder zijn eigen vrijheid gunt, wil hij wel op tactvolle wijze het pastorale gesprek aangaan:

> 'Het niet dragen van een hoed moet geen demonstratie van emancipatie zijn. Dat heeft niets met liefde te maken. Aan iedere vrouw zou je kunnen vragen naar het motief. Aan de andere kant moet iedere vrouw ten volle verzekerd zijn in eigen gemoed. Daarnaast binnen de wijkgemeente [dit] in pastorale gesprekken aan de orde stellen en op een tactvolle wijze met liefde er over spreken. (….) Zulk emancipatorisch gedrag moeten we bestrijden, want dat dient de opbouw van de christelijke gemeente niet.'[640]

In de besprekingen wordt aangegeven dat het moderamen erover in overleg zal treden met wijk 1, maar daarvan worden geen resultaten teruggekoppeld.

Enkele jaren later (2006) komt het onderwerp nog één keer terug naar aanleiding van een belijdenisdienst. De vrouwelijke catechisanten wordt gevraagd een hoed te dragen in deze dienst. Hierna verdwijnen de meldingen rond dit thema. De publieke discussie lijkt te zijn afgesloten en het thema is niet belangrijk genoeg voor het beleidsplan. Daarmee is niet gezegd dat alle sociale druk rond de hoed is verdwenen. De informele regel blijft bestaan ook al wijkt de praktijk hier gedeeltelijk van af. Individuele gemeenteleden maken andere keuzes dan de norm die in de kerkenraad van wijk 3 leeft.

De mate waarin de vrouw wordt ingeschakeld

Inzake de participatie van vrouwen in de kerk ontstaat er een dubbelperspectief. Enerzijds worden vrouwen gemeentebreed ingeschakeld in beide wijken en dit proces lijkt zich in de onderzoeksperiode door te zetten. Het bezoekwerk bij ouderen, zieken en nieuw ingekomenen loopt via de Hervormde Vrouwen Dienst. Dit gebeurt in alle Edese wijken, ondersteund door de diaconie. Het vrijwilligerswerk onder de jeugd, op zondagsschool, in kinderbijbeluur en crèche maar ook bij schoonmaak en onderhoud van kerkelijke gebouwen komt voor een belangrijk deel neer op vrouwelijke gemeenteleden. Verder worden in beide gemeenten vrouwen ingezet binnen het catechetenteam in de functie van mentor of catecheet. Wijk 8 start hiermee in 2005 en wijk 1 in 2009. Binnen wijk 3 houdt de predikant het monopolie in de catechese.

Anderzijds worden de leidinggevende taken door mannen verzorgd in de kerkenraad. Daarmee tekent zich een traditionele scheiding van rollen af met de man in leidinggevende en de vrouw in de ondersteunende en verzorgende taken. In het verlengde is ook de vrijwillige hulpdienst van de wijken 1, 3 en 5 te zien die in 2000 wordt opgericht.

---

[639] 'Calvijn schrijft in deel 4 over de kerk : als je een tijd hebt, waarin je gezag hebt door een bedekt hoofd, dan moet het gedrag in de kerk daarmee in overeenstemming zijn' (AKW3, 19.12.2003).

[640] AKW3, 19.12.2003.

Een grenssituatie betreft de psychopastorale begeleiding die in beide wijkgemeenten functioneert. Hierbij verlenen vrouwen op basis van een specifieke opleiding pastorale zorg aan kwetsbare gemeenteleden. Het is niet alleen een uitbreiding van vrouwenbezoekwerk maar richt zich ook op geestelijke ondersteuning van gemeenteleden. Daardoor wordt feitelijk het monopolie van ambtsdragers op pastorale zorg ingeperkt. In alle gevallen worden deze vrouwen bij de start van hun werk officieel aan de gemeente 'voorgesteld' via het kerkblad en tijdens een kerkdienst. Zij leggen dan een geheimhoudingsbelofte af. Voor alle betrokkenen blijft dit echt niet-ambtelijk vrijwilligerswerk. Wel wordt hierbij gebruik gemaakt van gaven van vrouwen op dit terrein.

Nieuw is de ontwikkeling dat alle kerkenraden een aparte notulist gaan aanstellen in de onderzoeksperiode. In alle gevallen betreft het vrouwen, die op deze wijze permanent aanwezig zijn in de kerkenraad. Opnieuw een functie die in het verlengde ligt van de rolverdeling waarbij vrouwen ondersteunend zijn. Tegelijkertijd is hierbij sprake van een zakelijke benadering van dit aspect van het ambtelijke werk. Bij de ambtelijke vergaderingen is nu dus daadwerkelijk een vrouw aanwezig. De Bethelwijk zet vrouwen ook actief in bij ander commissiewerk voor de kerkenraad.[641]

De ambtelijke taken blijven in de onderzoeksperiode in mannelijke handen. Op dit front valt geen behoefte aan verandering te bespeuren. Van de kerkordelijke mogelijkheid om van onderaf bij verkiezingen vrouwen voor te dragen wordt geen gebruik gemaakt. De kerkenraden stellen alleen mannelijke bezoekbroeders aan om in teamverband met de wijkouderling de pastorale bezoeken te brengen. In de Bethelkerk wordt de keuze voor mannelijke ambtsdragers niet gemotiveerd in haar beleidsplan. Wel komt incidenteel in de kerkenraad de vraag naar voren waarom bij het pastorale bezoekwerk geen bezoekzusters worden ingezet.[642]Het antwoord ontbreekt en deze gewoonte wordt niet veranderd.

De wijkgemeenten rond de Oude Kerk leggen wel nadrukkelijk verantwoording af van hun keuze voor mannelijke ambtsdragers. Opmerkelijk is de nadruk van wijk 1 op het feit dat zij het ambt niet openstelt maar juist wel de vrouwelijke leden actief wil inschakelen omdat 'alle gemeenteleden een taak en roeping hebben in de gemeente'.[643] Dit is eveneens een onderdeel van het motto 'Samen geloven en samen dienen'. Wijk 3 verwijst voor de keuze voor mannelijke ambtsdragers naar de Bijbel. In een gedeelte over 'het ambt aller gelovigen' wordt aangegeven dat Christus een verscheidenheid aan geestelijke gaven schenkt. Daarbij stelt men dat op dit punt 'het onderscheid tussen mannen en vrouwen in de Heilige Schrift minder helder naar voren' komt. [644] De

[641] De beleidscommissie, commissie Vorming en toerusting en de Interne begeleidingscommissie voor dit onderzoek. Men vindt dat de bijdrage van vrouwen hier steeds iets toevoegt.
[642] AKW8, 26.2.2002.
[643] AKW1, Beleidsplan 2007; hoofdstuk 4. Letterlijk zegt men: 'Ambtsdragers zijn door God geroepen en door Hem in dienst genomen. Hoewel vrouwelijke gemeenteleden ook bekleed zijn met het ambt van gelovigen en zij geroepen worden tot dienst in de gemeente, staan (…) op grond van bijbelse gegevens, de bijzondere ambten (…) voor hen niet open.' Hieraan voegt men in een adem toe: 'De kerkenraad schakelt, zoveel mogelijk, vrouwelijke gemeenteleden in bij het gemeentewerk'.
[644] AKW3, Beleidsplan 2006: 17.

Schrift is duidelijk over het verschil tussen de seksen maar dit sluit de inzet van vrouwen op het gebied van de niet-ambtelijke taken niet principieel uit. Het gebruik van de zinsnede 'minder helder' wekt de indruk dat die richting niet hun voorkeur heeft. Het is een opmerkelijk verschil met wijkgemeente 1 die juist stelt 'zoveel mogelijk' vrouwelijke gemeenteleden te willen inschakelen.[645] Dit sluit aan bij de in paragraaf 5.2.3 geconstateerde praktijk dat wijk 3 in het kerkenraadswerk minder gemeenteleden inschakelt dan wijk 1. Tegelijk bestaat er in de praktijk maar een klein verschil wat betreft de manier waarop vrouwen worden ingeschakeld in het bestuurlijke en pastorale werk.

Hoe verder met vrouwelijke ambtsdragers in Ede?

In nagenoeg de gehele onderzoeksperiode is de rol van de vrouw binnen de eigen wijk niet aan de orde in een van de kerkenraadsvergaderingen van de onderzochte wijken. Van onderop komen evenmin signalen over onvrede met de positie van de vrouw in de gemeente. De keuze voor mannelijke ambtsdragers is binnen zowel Oude Kerk als Bethelkerk onbetwist.

Toch ontstaat er in 2011 voor alle wijken van hervormd Ede een nieuwe situatie als de Kleopaswijk (wijk 2) wil overgaan tot het benoemen van vrouwelijke ambtsdragers. Die wijk nodigt alle Edese ambtsdragers uit voor een informatieavond.[646] Onder de 37 aanwezigen bevinden zich ook broeders uit de Oude Kerk en de Bethelkerk. Het accent ligt deze avond op de gehanteerde procedure en het voorkomen van onderlinge verwijdering. Een inhoudelijk debat wordt vermeden. De Kleopaswijk vraagt begrip voor haar keuzes maar wil zelf ook rekening houden met bezwaren die elders leven. Het proces van invoering wordt voorzichtig ingezet. Dit raakt uiteraard het gehanteerde roulatiesysteem van de predikanten. Met de kerkenraad van de meest nabije wijkgemeente (Bethelkerk) was al eerder overleg over het voortzetten van incidentele gezamenlijke diensten. Zijn nieuwe predikant Van Meijeren heeft toegezegd niet weg te blijven vanwege het eventueel dienst doen van vrouwelijke ambtsdragers. Daarnaast is de Kleopaswijk 'maximaal bereid' rekening te houden met gevoeligheden die leven binnen de diverse Edese overlegorganen. Men wil geen tijdsdruk en graag via gesprek met elkaar tot oplossingen komen.

De kerkenraadsvoorzitter van Kleopas benadrukt dat de heterogeniteit van de gemeente een belangrijk motief is voor dit besluit. Een deel van de leden komt niet uit de kring van de Gereformeerde Bond en vraagt zich af waarom er géén vrouwelijke

[645] De bezorgdheid van wijk 3 op dit punt blijkt ook uit een klein debat op 15.9.2009 waarin met ingehouden verontrusting wordt gesproken over ontwikkelingen in andere wijken: In wijk 2 ging een vrouw voor in een zangdienst en gaat men positief beslissen over 'de vrouw in het ambt'. In wijk 6 gaan 'bezoekzusters' mee met de ouderlingen op huisbezoek. Geconstateerd wordt dat wijken zelfstandig zijn en dat over dit soort zaken geen overleg is binnen de algemene kerkenraad.

[646] Eigen observaties informatieavond 6.6.2011. Na een interne bezinning van twee jaar heeft de Kleopaswijk besloten op termijn, in 2012, haar beslissing te willen uitvoeren. Deze avond is het begin van het overleg met de andere wijken over de wijze waarop dit wordt uitgevoerd.

ambtsdragers zijn. Doen wij dan vrouwen in de gemeente recht als zij wel volop actief mogen zijn op de ambtelijke terreinen en er ook gaven voor hebben?

Desgevraagd geeft de kerkenraadsvoorzitter op een later moment in de bijeenkomst kort de bijbelse onderbouwing van het besluit weer. Hierbij valt men vooral terug op de studie van C. den Boer die aangeeft dat de vrouw een grote rol speelt in nieuwtestamentische gemeente als diaken, profetes en als evangelistenechtpaar. Er is een spanning tussen het geconstateerde profeteren door vrouwen in de nieuwtestamentische gemeente en de zwijgteksten. Door de Galatentekst over de gelijkheid van man en vrouw in Christus valt het echte bezwaar van de zwijgteksten weg omdat bij dat laatste de context van groot belang was.

Wijkgemeente 8 is van mening dat de keuze voor vrouwelijke ambtsdragers een zaak is van wijk 2. Over de gezamenlijke diensten hebben de kerkenraden via hun moderamina afgesproken dat in gezamenlijke diensten in de Bethelkerk geen vrouwelijke ambtsdragers dienst zullen doen. De Kleopasgemeente wil de zaken niet op de spits drijven en de toon van hun informatieavond is als prettig ervaren. De Bethelgemeente en haar voorganger nemen duidelijk een middenpositie en geen al te stellige standpunten in.

In kerkenraden rond de Oude Kerk wordt meer over de nieuwe situatie doorgesproken. In wijk 1 overheersen twee tegengestelde gevoelens. Enerzijds wil men elkaar stevig vasthouden in deze tijd van kerkverlating en secularisatie. De eenheid van de gemeente staat hoog aangeschreven. Anderzijds ervaart men een diep verschil in visie op de Bijbel. De predikanten van de wijken 1, 3 en 5 willen in geen geval voorgaan in diensten met vrouwelijke ambtsdragers. Men vreest dat de vrouwelijke ambtsdragers op termijn niet zullen berusten in een compromis rond gevoelige punten zoals het roulatiesysteem en de participatie in centrale colleges en commissies. Verder voorziet men problemen rond het beroepingswerk en wil men in geen geval een vrouwelijke ambtsdrager in een beroepingscommissie van een van de wijken 1, 3 en 5.[647]

In februari 2012 voert wijk 2 haar voornemen daadwerkelijk uit. In het kerkblad roept zij de gemeente op om namen in te dienen voor zes vacatures in de kerkenraad waarbij nadrukkelijk verwezen wordt naar de afgeronde besluitvorming rond 'Man, vrouw en ambten'.[648] Het historisch karakter hiervan wordt niet benoemd en men vraagt niet nadrukkelijk om vrouwelijke kandidaten. In juni worden de eerste twee vrouwelijke ouderlingen binnen Hervormd Ede bevestigd in hun ambt. Dit alles leidt niet tot publieke commentaren. Beleid en afspraken wordt binnenskamers gemaakt en alle partijen trachten polarisatie te vermijden.

---

[647] AKW1, 8.6.2011 en 16.11.2011; gezamenlijke moderamina van 24.5.2011 en 19.12.2011.

[648] *Edese Kerkbode,* 17.2.2012. In het kerkblad van 11.5.2012 wordt niet alleen melding gemaakt van de benoemingen in wijk 2 maar staat ook een verslag uit de kerkenraad van wijk 4 (Nieuwe Kerk) over de voortgang van de bezinning rond de invoering van vrouwelijke ambtsdragers. Aangezien dit onderwerp 'altijd veel los blijkt te maken', organiseert wijk 4 in juni 2012 een wijkavond over de te volgen procedure. De opvattingen blijven verdeeld zodat wijk 4 een definitief besluit uitstelt. Wanneer uiteindelijk in juni 2013 hiertoe wordt besloten en treden vier ambtsdragers af (Edese Kerkbode 28.6.2013).

Weging

Afsluitend vat ik samen in welke mate individualisering zichtbaar is inzake veranderingen in de rol van vrouwen op mesoniveau. Over de mate waarin emancipatie doorwerkt in de persoonlijke levenssfeer en op maatschappelijk vlak kan in dit verband niets worden gezegd omdat kerkenraden zich hier niet over uitspreken. Er is aandacht voor huwelijksrelaties en opvoedingstaken maar het is niet duidelijk of dit gaat over een al dan niet traditionele invulling van het rollenpatroon.

De omgang met het vraagstuk van de hoofdbedekking kan worden gezien als symbool voor de traditionele visie op de rol van man en vrouw op de grens van kerk en privéleven. In de traditionele opvatting zijn vrouwen ondergeschikt aan de man en dragen zij als teken daarvan een hoed. De gedachte over ondergeschiktheid lijkt veel steun te hebben verloren maar wel wordt gesproken over het bijbelse onderscheid tussen mannen en vrouwen. Dat kan zichtbaar worden bij het dragen van een hoed. Dit gebeurt in de Oude Kerk nog door een aanzienlijk deel van de vrouwen hetgeen voor de kerkenraad van wijk 3 lange tijd een belangrijk bijbels principe is. Een te grote nadruk op de christelijke vrijheid wordt niet onderschreven omdat men vreest voor emancipatiemotieven ten aanzien van het niet langer dragen van de hoed.

Toch maakt men er steeds minder een zwaar punt van, waardoor men zelf meewerkt aan het verder verzwakken van deze gedragsregel. Als leden de ongeschreven regels gaan loslaten, kan een kerkenraad hier moeilijk nog invloed op uitoefenen tenzij met de inzet van zware machtsmiddelen. Dat wil wijk 3 niet en zij realiseert zich dat haar visie wordt verzwakt omdat de kerkenraad van wijk 1 op een andere lijn zit. De individualisering werkt door op dit punt zowel in het gedrag van de leden als in de acceptatie ervan in wijk 1 en in het wegebben van de tegenstand binnen de kerkenraad van wijk 3. Zo verliezen sommige symbolen hun invloed. In de Bethelgemeente speelt dit punt helemaal niet meer.

Als we letten op de participatie van vrouwelijke gemeenteleden in activiteiten van de gemeente zijn er verschillen tussen wijken onderling. Het grondpatroon van de man als leidinggevende en de vrouw als zorgende is overal aanwezig. Naarmate de wijkgemeente een modernere identiteit heeft, participeren vrouwen meer in taken die vanouds tot het ambtelijk werk behoren: psycho-pastorale begeleiding, catechese en kringleiding. De kloof tussen deze taken en het ambt blijft echter en wordt niet ter discussie gesteld. Er is sprake van een geleidelijk proces van verbreding van taken die vrouwen in de gemeente kunnen uitvoeren. Deze inzet van vrouwen in taken die niet typisch zorgend van karakter zijn, valt te beschouwen als een uiting van individualisering. Taken die traditioneel bij mannen liggen, komen vaker terecht bij vrouwen die daar gaven voor hebben. De start van dit proces ligt duidelijk ruim vóór 2000, zeker in de Bethelkerk. Alleen in wijk 3 is hiervan geen sprake.

Voor vrouwen blijft in de onderzoeksperiode de kloof tussen taken en ambten in de onderzochte gemeenten ongewijzigd groot. De recente ontwikkelingen in de Kleopasgemeente tonen aan dat de wijken onderling behoedzaam met elkaar omgaan. De toelating van vrouwelijke ambtsdragers kan als een vorm van individualisering worden getypeerd. Vanuit de bredere context van Ede werkt dit dus indirect door in de wijkgemeenten. Het is dichtbij gekomen en men krijgt er mogelijk mee te maken. De Bethelgemeente heeft afspraken gemaakt ten aanzien van de nieuwe situatie en binnen de

Oude Kerkgemeente overheerst de vrees voor blijvende veranderingen. Feitelijk zijn er geen alternatieven dan het maken van heldere afspraken over mogelijke raakvlakken.

Voor de Bethelgemeente is de nieuwe situatie ingrijpender omdat, voor zover valt te overzien, er een zekere vorm van samenwerking zal blijven bestaan met de Kleopasgemeente. Dit betekent dat de eigen wijkgemeente in zekere mate in contact zal komen met vrouwelijke ambtsdragers. Een proces van gewenning kan hiervan het gevolg zijn. Over deze kant van de zaak is in 2011 niet doorgesproken in de kerkenraad.

Ten aanzien van de rol van de vrouw in de gemeente zien wij in de periode 2000-2011 in alle bestudeerde wijken een aantal kleinere veranderingen die voortkomen uit het proces van individualisering. Er zijn aanzienlijke verschillen waarneembaar met betrekking tot de manier waarop men wel of niet bewust ruimte wil geven aan de vrouw in de breedte van het kerkelijke werk. In de Bethelgemeente is de participatie van vrouwen meer onderdeel geworden van het beleid, al blijft de ondersteunende rol voor hen dominant. Ook markeert men hier de eigen positie niet tegenover de Kleopasgemeente als daar de vrouw in het ambt wordt ingevoerd. In de Oude Kerk is participatie van vrouwen in taken in iets mindere mate het geval. Hier overheerst het beeld van de vrouw in de zorgende taken en wordt de positie ten opzichte van de veranderingen in de Kleopasgemeente duidelijker gemarkeerd.

6.6 Samenvatting en conclusies over individualisering op mesoniveau

Om een beeld te krijgen van de mate waarin individualisering doorwerkt op mesoniveau in de periode 2000-2011 is gekozen voor een casusstudie binnen twee wijkgemeenten van Ede (verdeeld over drie kerkenraden). Samen geven zij een goed beeld van de verscheidenheid binnen de Gereformeerde Bond. Veel relevante zaken van deze stroming zien wij in Ede terug.

Individualisering is op vijf thema's onderzocht. Inzake veranderingen rond ambtelijk gezag is er in het functioneren van kerkenraden als college zelf weinig veranderd. Kerkenraadsleden combineren een geïndividualiseerd zelfbewustzijn met het onderschrijven van een collectief verwachtingspatroon. Wel kan men in het pastotraat meer naast het gemeentelid gaan staan. Wat betreft de veranderingen op liturgisch vlak en de binding met de eigen wijkgemeente blijkt de individualisering een relevante factor te zijn voor het kerkenraadsbeleid. Beide wijken hebben ermee te maken maar de druk is in de meer open Bethelgemeente aanzienlijk groter dan binnen de meer traditionele gemeente rond de Oude Kerk. Bij beide valt continuïteit te constateren, maar ook enige profilering van de eigen wijk. Inzake veranderende geloofsopvattingen zijn de spanningen als gevolg van modernisering en evangelicalisering het meest in de Bethelgemeente te vinden. Hoe orthodoxer de wijkgemeente hoe minder verandering er valt te constateren. Op het terrein van de participatie van de vrouw in de kerk valt op dat het traditionele rollenpatroon zichtbaar blijft. Individualisering is op dit deelthema slechts aanwezig in de vorm van een stilzwijgende tolerantie van onvermijdelijke zaken. Het totaalbeeld van de beide kerkenraden toont voor 2011 op een aantal zaken een sterke continuïteit met de situatie in 2000. Tegelijkertijd zijn er allerhande kleine veranderingen en een enkele grotere ontwikkeling geweest waarin de doorwerking van individualisering zichtbaar is.

Individualisering is op mesoniveau duidelijk zichtbaar geworden op het punt van binding (perforatie), liturgie (openheid voor gezangen), de veranderende geloofsbeleving (evangelicalisering en modernisering) en de positie van de vrouw (dragen van een hoed of vrouw in ambt). Wat betreft de manier waarop het ambt wordt vervuld, komt individualisering enigszins naar voren.

Op allerlei inhoudelijke punten staat de Bethelwijk meer open voor vernieuwing als gevolg van de doorwerking van individualisering onder de leden. Binnen de Oude Kerkgemeente wordt veel terughoudender gereageerd en gaat de doorwerking veel aarzelender. Dit speelt vooral in wijk 1, maar het beleid van wijkgemeente 3 is evenmin toegesloten voor elke vorm van individualisering.

Tegelijkertijd valt te constateren dat de continuïteit in de wijken overheerst en individualisering zich steeds in beperkte mate voordoet. Kerkenraden zien de veranderingen meestal als een neutrale zaak, soms als iets dat onvermijdelijk is. Enige positieve acceptatie doet zich feitelijk alleen op liturgisch terrein voor. De ene kerkenraad is blij als er eindelijk ritmisch kan worden gezongen, de andere lijkt tevreden wanneer het *Liedboek* een vaste plaats krijgt. De doorwerking van individualisering is dus op vele gebieden aan de orde maar wordt vaker als bedreigend dan als positief gezien.

7. Individualisering onder gemeenteleden

7.1 De aanpak van het onderzoek

7.1.1 Introductie

Het onderzoek naar de mate waarop individualisering op microniveau voorkomt, wordt hoofdzakelijk uitgevoerd door middel van interviews. Dan wordt zichtbaar hoe het individualiseringsproces zich mogelijk voltrekt bij individuele gemeenteleden. Vanuit de definitie van individualisering[649] betreft het dan vooral een veranderende relatie tot de kerk en het geloof en het ouderlijk gezin. Allereerst werk ik de belangrijkste keuzes uit die in dit onderzoek zijn gemaakt.

Het onderzoek richt zich op de belijdende leden van de hervormde gemeente. Het doen van belijdenis is één van de belangrijke keuzemomenten voor gemeenteleden. Daarmee wordt de catechesefase afgesloten en meer of minder bewust een antwoord aangaande het geloof gegeven. De als kind ontvangen doop wordt persoonlijk bevestigd en zodoende wordt iemand een stemgerechtigd lid van de gemeente. De belijdende leden vormen een heldere en eenduidige categorie. Overwogen is aanvullend onderzoek te doen onder een tweede categorie, de meelevende doopleden.[650] Toevoeging van deze kleine categorie leden zou echter weinig meerwaarde hebben omdat het niet mogelijk is deze categorie enigszins representatief in beeld te krijgen.

Een belangrijk aandachtspunt bij het onderzoek is het nagaan van veranderingen in de betrokkenheid van hen die belijdenis deden bij kerk en geloof in de loop der jaren. Een belijdend lid kan in de loop van de tijd van opvattingen veranderen. Sommigen verliezen hun geloof en laten zich op den duur uitschrijven als kerklid. In de interviews met

---

[649] De gekozen definitie luidt: 'Individualisering is het proces waarbij individuen in toenemende mate hun eigen levensomstandigheden willen, kunnen en moeten invullen, zonder inmenging vanuit de samenlevingsverbanden waarin zij leven en zonder de vanzelfsprekende overname van daarin vigerende opvattingen en gewoonten.'

[650] Dit is een minderheid binnen de kerkleden die geen belijdenis hebben gedaan maar wel kerkdiensten bezoeken of anderszins betrokken zijn. Meelevende doopleden zijn gedefinieerd als 'volwassen doopleden die ten minste tweemaal per maand een kerkdienst bezoeken en/of trouwe kringleden zijn'. Eigen onderzoek via de ouderlingen (van wijken 1 en 8, die voor hun eigen bezoeksectie deze classificatie aanbrachten) toont aan dat het om maximaal 15% van de doopleden gaat. Tot de andere 85% van de volwassen doopleden behoren vooral leden die op geen enkele manier meeleven. Binnen deze groep is onderzoek naar individualisering op microniveau weinig zinvol omdat er sprake is van weinig of geen betrokkenheid, soms al generatielang. Die respondenten kunnen feitelijk niet tot de stroming van de Gereformeerde Bond gerekend worden. Voor vervolgstudie is deze groep overigens zeker interessant omdat hierbij zowel 'believing without belonging' als 'belonging without believing' aan de orde kan zijn.
Andere indicaties voor betrokkenheid van leden zijn eveneens buiten beschouwing gelaten omdat die voor het onderzoeksdoel minder relevant zijn dan het doen van belijdenis. Te denken valt aan deelname aan het Heilig Avondmaal, het laten dopen van kinderen, mensen die incidenteel kerkdiensten bezoeken en het meedoen aan de Actie Kerkbalans.

deze categorie kijk ik naar hun opvoeding en socialisatie, het verloop van hun kerkelijke betrokkenheid en geloofsbeleving en de manier waarop de betrokkene in de onderzoeksperiode in de eigen traditie staat.

Om een goed beeld van de individualisering op lokaal niveau te krijgen, heb ik gekozen voor een omvangrijk kwalitatief onderzoek. Door middel van half gestructureerde interviews komen op een natuurlijke manier de relevante onderwerpen diepgaand aan de orde. Omdat in de casusstudie feitelijk sprake is van drie betrokken wijkgemeenten kan niet worden volstaan met een beperkt aantal respondenten per wijk. Daarom heb ik een gelaagde steekproef samengesteld waarbinnen deze verscheidenheid gegarandeerd wordt. Om dit te kunnen realiseren, zijn deze interviews uitgevoerd door een onderzoeksgroep van bachelorstudenten in de eindfase van de opleiding Godsdienst Pastoraal Werk. Binnen dit afstudeerproject[651] zijn uiteindelijk 42 bruikbare interviews afgenomen. De studenten hebben deze interviews getranscribeerd.

Bij de analyse van de interviews zoek ik via close reading van de transcripten naar de mate waarin hier aanknopingspunten zijn voor de vijf onderzoeksthema's. Bij de analyse maak ik gebruik van de codering via kernwoorden, de zoekfunctie via kernbegrippen en registratie van belangrijke kenmerken per respondent in Excel. Voortdurend heb ik de transcripten met kernwoorden doorzocht voor nadere analyse. Naast een beschrijving van de uitkomster per thema heb ik de belangrijkste aspecten gekwantificeerd. Op die manier toon ik mogelijke verschillen tussen de belangrijkste achtergrondvariabelen. Dat richt zich op variatie tussen de wijkgemeenten, de generaties en tussen mannen en vrouwen. In de rapportage staan de wijken Oude Kerk en Bethelkerk centraal. Waar dit relevant is, geef ik ook verschillen aan tussen de wijken 1 en 3 binnen de Oude Kerk.

7.1.2 De steekproef

Op het moment van het onderzoek hebben de onderzochte gemeenten 1523 belijdende leden in de leeftijd van 18-75 jaar.[652] Op basis hiervan heb ik gekozen voor een aselecte steekproef per wijkgemeente met een vast beginpunt[653]. Deze steekproeftrekking

[651] Uitgevoerd door Nel de Bruin.Goedbloed, Bart van 't Ende, Gertjan Kant, Nadia Kroon en Stefano Patti. Zij hebben in de periode januari tot en met juni 2011 aan dit project gewerkt.

[652] Het steekproefkader omvat drie ledenlijsten die het Kerkelijk Bureau van de Hervormde gemeente Ede voor dit doel opstelde met de belijdende leden in de leeftijd van 18.75 jaar van de wijken 1, 3 en 8, inclusief de door perforatie overgekomen leden. Aanvullend zijn er overzichten geleverd van allen die via perforatie waren vertrokken uit deze wijken.

[653] De aselecte werkwijze is toegepast binnen een gelaagde steekproef. Het begint met de aselecte keuze van een eerste respondent. Daarna wordt vervolgens elke twintigste persoon van de lijst benaderd. Bij weigering van een respondent wordt volgens een vaste 'sprong' (drie respondenten verder op de lijst) een ander benaderd. Doordat niet alle steekproefkaders tegelijk beschikbaar zijn gekomen, zijn er vier momenten van selectie geweest. In de loop van het onderzoek is bij de keuze van de respondenten tevens gelet op het optimaliseren van gewenste verhoudingen in de accepterende steekproef (naar wijk, sekse en leeftijdscategorie). Uiteindelijk zijn 111 mensen voor dit onderzoek uitgenodigd, met een respons van 38%.

zorgt voor een zo objectief mogelijke benadering van de wijken. Binnen het totaal van deze populatie behoort 48% tot de belijdende leden.

Qua leeftijdsgrens is gekozen voor een doelgroep van volwassenen in de leeftijd van 18 tot en met 75 jaar. De ondergrens is bepaald vanuit de overweging dat de leeftijd waarop men belijdenis doet meestal 18 jaar of ouder is. Om twee redenen is het zinvol een bovengrens te hanteren. Enerzijds omdat anders vanwege vergrijzing binnen de kerk een te sterke nadruk op de oudste leeftijdscategorie zou komen te liggen. Dat is voor het onderzoeksdoel niet wenselijk. Ook neemt met de leeftijd de kans toe dat een respondent vanwege gezondheidsredenen niet kan deelnemen. Door de bovengrens op 75 jaar te leggen wordt een aanzienlijke groep ouderen wel benaderd en zodoende een goede doorsnede van de belijdende leden gerealiseerd. Verder blijft elke grens enigszins arbitrair.

	belijdend	Ledental 18-75	
Wijk 1	462	968	48%
Wijk 3	520[654]	979	53%
Wijk 8	541	1208	45%
Totaal	1523	3155	48%

Tabel 16: Belijdende leden per wijkgemeente (leeftijdsgroep 18-75 jaar), febr. 2011

Om zinvolle uitspraken te kunnen doen over eventuele generatieverschillen heb ik gekozen voor drie generatiegroepen, waarbij de scheiding bij 38 en 57 jaar ligt. Daardoor worden drie categorieën onderscheiden die nagenoeg even groot zijn: de jongere generatie (18-37 jaar),[655] de tussengeneratie (38-56 jaar) en de oudere generatie (57-75 jaar).

Naast het onderzoek onder de belijdende leden is in beperkte mate een tweede categorie ondervraagd, namelijk vertrokken geperforeerde leden. Zodoende wil ik meer inzicht geven in de motieven van ex-gemeenteleden, hetgeen in de analyse los van de desbetreffende wijken wordt gerapporteerd. Wanneer om inhoudelijke redenen is afgehaakt, ontstaat een aanvullend beeld van deze motieven. Mogelijk ligt er een duidelijke relatie met individualisering. Uiteindelijk is dit via een viertal aanvullende interviews gerealiseerd. Daarnaast zijn ook perforaties tussen de wijken 1, 2 en 8 onderling in beeld vanuit de categorie van de onderzochte belijdende leden. De via perforatie vetrokken leden vormen een aanzienlijk deel van alle kerkverlaters. Mogelijk bieden hun motieven ook zicht op andere motieven bij hun vertrek. Systematisch onderzoek onder andere ex-leden blijkt door privacyregelgeving van de kerk moeilijk te realiseren. Hun gegevens worden binnen twee jaar na vertrek verwijderd.[656] Verder is er aandacht voor het gegeven dat sommige kerkleden van nu mogelijk in de toekomst wel kerkverlaters zijn.

---

[654] Via de wijkouderlingen van wijk 3 is geïnventariseerd welk deel van deze leden meeleeft in de Oude Kerk. Dit waren 157 personen die bij de steekproeftrekking zijn betrokken.

[655] Deze eerste groep is qua leeftijdsgrenzen iets groter, hetgeen terecht is vanuit het gegeven dat velen ouder zijn dan 18 jaar als ze belijdenis doen.

[656] De *Generale regeling ledenregistratie* van de Protestantse Kerk verplicht gegevens over oud.leden uiterlijk binnen twee jaar uit de registers te verwijderen.

7.1.3 De uitvoering en representativiteit van het onderzoek

Alle geselecteerden uit het steekproefkader hebben een brief ontvangen met een verzoek tot medewerking en informatie over de opzet van het interview. Op een later moment is telefonisch contact gezocht met deze gemeenteleden of zijn zij persoonlijk bezocht. Benadrukt is dat deelname aan het onderzoek vrijwillig is. Tegelijkertijd is met het oog op de representativiteit van het onderzoek geprobeerd bij aarzelingen de betrokkene alsnog van het nut ervan te overtuigen. Bij weigering is zo mogelijk het motief hiervoor vastgelegd. Tevens is dan zoveel mogelijk nagevraagd in welke mate deze respondent kerkelijk meelevend is zodat eventuele eenzijdigheden in de respondentengroep nader bekeken kunnen worden.

De 42 geïnterviewde gemeenteleden zijn redelijk goed verdeeld over de onderzochte wijken. Wel blijkt wijk 8 enigszins ondervertegenwoordigd te zijn, al is er uiteindelijk toch een redelijk aantal respondenten.[657] Dat wijk 3 verhoudingsgewijs sterker in de steekproef aanwezig is, draagt bij aan de wens om de eventuele verschillen tussen de beide wijken binnen de Oude Kerk goed in beeld te krijgen.

	Populatie		Respondenten (steekproef)		Totale respons per wijk	
Wijk 1	462	39%	14	37%	17	41%
Wijk 3[658]	196	16%	9	24%	9	21%
Wijk 8	541	45%	15	39%	16	38%
Totaal drie wijken	1160		38		42	
Geperforeerden	47		4			
Totaal	1207		42			

Tabel 17: Vergelijking populatie en steekproef

Het doel om sekse en leeftijdscategorie evenwichtig in de steekproef vertegenwoordigd te hebben, lijkt redelijk behaald. De oververtegenwoordiging van vrouwen is een afspiegeling van de populatie. Wat betreft de spreiding over de leeftijdsgroepen is de tussencategorie wel enigszins ondervertegenwoordigd en de oudere generatie licht oververtegenwoordigd. Omdat dit uiteindelijk een afwijking van drie personen betreft, is dit acceptabel en zijn in dit kwalitatieve onderzoek alle generaties duidelijk vertegenwoordigd. Wel vragen uitspraken over een eventueel verschil tussen cohorten op dit punt om extra voorzichtigheid. Overigens geldt dit voor alle mogelijke uitsplitsingen. Kwalitatief onderzoek leent zich niet voor het maken van generalisaties. Een voorbeeld hiervan

[657] Dit wordt iets minder sterk als we ook nog letten op het feit dat drie geperforeerden van wijk 8 naar wijk 1 zijn vertrokken. Dan hebben van de 42 ondervraagden uiteindelijk 19 personen met wijk 8 te maken of te maken gehad. Dat levert het steekproefpercentage van 45% op hetgeen heel dicht het ledental van wijk 8 benadert: 47% van de populatie.

[658] Bij de afronding van het onderzoek is gebleken dat het percentage voor wijk 3 op het moment van onderzoek (32% van de wijk 3) erg krap is gekozen. Feitelijk kan het aandeel van wijk 3 beter op 40% worden geschat hetgeen verwerkt is in dit cijfer.

is de minder evenwichtige samenstelling van de respondenten van de Bethelkerk wat het aantal vrouwen betreft. Deze oververtegenwoordiging in een deelcategorie blijkt inderdaad een toevalsfactor.[659]

Sekse				**Leeftijdscategorie**			
Steekproef			Populatie	Steekproef			Populatie
Man	17	40%	43%	18-37 jaar	13	31%	31%
Vrouw	25	60%	57%	38-56 jaar	10	24%	31%
Totaal:	42		(N=1207)	57-75 jaar	19	45%	38%

Tabel 18: Vergelijking populatie en steekproef naar sekse en leeftijdscategorie

De analyse van de respons geeft voor het geheel van Ede aan dat de variatie in de steekproef geen onevenwichtigheden bevat en door de omvang ervan inzicht zal geven in de verscheidenheid, ook per wijkgemeente. Tegelijkertijd vraagt het om terughoudendheid met betrekking tot het trekken van conclusies per wijkgemeente over vrouwelijke respondenten.

7.1.4 Analyse van de non-respons

In het onderzoek is sprake van een aanzienlijke non-respons. Het is voor de uitkomsten van het onderzoek belangrijk te weten of en hoe deze aanzienlijke non-respons van invloed is op de representativiteit. Een respons van 38% (40%, wanneer alleen wordt gelet op het onderzoek binnen de wijken) hoeft op zich niet bezwaarlijk te zijn.

Respons micro-onderzoek		Selectie	Respons
Gemiddelde respons (totaal)	38%	111	42
Respons benaderde leden wijken 1, 3 en 8	40%	92	37
Respons geperforeerde leden	25%	20 (19)	5 (4)[660]

Tabel 19: Respons interviews microstudie

[659] De uitsplitsing van de respondenten van de Bethelgemeente toont veel meer vrouwen dan mannen (12.3). Dit is een toevalsfactor omdat bij de steekproeftrekking alleen is gelet op het evenwicht naar sekse en leeftijd binnen de totale steekproef. Dit kan feitelijk afwijkingen per afzonderlijke wijk veroorzaken, hetgeen zich in het percentage vrouwen uit de Bethelkerk inderdaad voordoet.

[660] In de derde selectieronde zijn 20 geperforeerden benaderd als ex.leden van deze wijken. Dit deel van het steekproefkader is pas op een laat moment voor het onderzoek beschikbaar gekomen waardoor de tijd voor het benaderen van deze categorie beperkt was. Dit verklaart de lage respons. In de analysefase bleek één van hen een geperforeerde van wijk 8 naar wijk 1 te zijn, dus feitelijk in de categorie van de leden van wijk 1 te vallen. Dit verklaart het verschil in het aantal geperforeerde respondenten tussen deze tabel en de hoofdtekst (vooral tabel 17: Vergelijking populatie en steekproef). De feitelijke respons is 25% (5 interviews) maar in de rest van het rapport wordt alleen gerefereerd naar 4 aanvullend onderzochte geperforeerden.

De non-respons (N=69) is zo goed mogelijk gedocumenteerd wat betreft de redenen voor weigering. Dertien personen waren onbereikbaar ondanks verscheidene pogingen (19%). De resterende 81% is wel bereikt maar niet altijd werd zicht verkregen op de mate van kerkelijke meelevendheid. Wel kan worden geconstateerd dat onder hen meer meelevende dan niet-meelevende gemeenteleden zijn. Tegenover 19 personen (28%) die actief kerkelijk meelevend zijn, staan 7 personen (10%) die zichzelf kwalificeren als niet (4x) of weinig betrokken (3x). In de non-responsanalyse valt bij deze niet-actieven op dat dit vaak voorkomt onder de geperforeerde leden. Vier van de zeven niet-actieven zijn aangetroffen onder de geperforeerden terwijl zij slechts 18% van de geselecteerde steekproef vormen.

Uit het bovenstaande volgt dat in de non-respons veel meelevende gemeenteleden voorkomen. Tegelijkertijd blijkt dat de categorie 'weinig of niet-meelevenden' binnen de non-respons verhoudingsgewijs groter is dan onder de respondenten. Er vallen zoals later wordt aangetoond drie respondenten in deze categorie van 'weinig of niet-meelevende leden'. Dit betekent dat de uitkomsten van dit onderzoek vanwege de ondervertegenwoordiging waarschijnlijk een iets te rooskleurig beeld schetsen over de doelgroep.

Voor het niet-deelnemen wordt een groot aantal argumenten gegeven. Incidenteel geeft iemand meer dan één motief. De redenen vat ik samen in vier categorieën. Het meest komt voor dat mensen aan dit soort onderzoek geen behoefte hebben, gevolgd door allerlei persoonlijke redenen, vooral door ziekte. Daarna volgen tijdgebrek en de eigen verlegenheid op dit terrein (bijvoorbeeld: 'Vraag liever mijn man') als reden om niet mee te doen. Er is dus sprake van een grote variatie aan motieven onder de non-respons. Of de categorie mensen die het moeilijk vindt over het geloof te praten uiteindelijk is ondervertegenwoordigd, valt niet te zeggen. In ieder geval zijn wel respondenten geïnterviewd bij wie deze schroom herkenbaar is.

De analyse van de non-respons toont aan dat de aanzienlijke uitval van respondenten slechts op één onderdeel aanwijsbare gevolgen heeft op de uitkomsten. Dat betreft de ondervertegenwoordiging van belijdende leden die niet of nauwelijks meer betrokken zijn bij kerk en geloof. Dit vraagt voorzichtigheid: er moeten niet al te snel positieve conclusies worden getrokken.

7.1.5 Het interview

Bij de respondenten is een halfgestructureerd interview afgenomen waarin direct wordt aangesloten bij het levensverhaal van dit gemeentelid. Dit biografische perspectief (Nijhof 2000) start met het nalopen van de levensloop van het gemeentelid. Aansluitend wordt doorgevraagd op de binding van het gemeentelid aan de eigen wijkgemeente. Ten slotte wordt dieper ingegaan op de invulling van het geloof in het persoonlijk leven. Hierbinnen komen de vijf onderzoeksthema's op verschillende momenten aan de orde. Alle aandachtspunten zijn nauwkeurig vastgelegd in het interviewschema.[661]

[661] Zie bijlage 4. Wanneer een respondent zelf ambtsdrager is of is geweest, heeft de interviewer een variant hiervan gebruikt omdat dan enkele vragen iets anders moeten worden gesteld.

Omdat is gewerkt met vijf verschillende interviewers is het gebruik hiervan via een interviewtraining en enkele proefinterviews getest en waar nodig aangescherpt. In deze paragraaf beschrijf ik de opbouw van het interview. De evaluatie van dit onderzoekinstrument en deze werkwijze komt in paragraaf 6.1.7 aan de orde.

Elk van de drie hoofdthema's start met een open vraag die het thema introduceert. Daarmee krijgt het gemeentelid het woord waarbij wordt doorgevraagd om verdieping te realiseren. Tegelijk wordt waar mogelijk ingegaan op de tevoren vastgestelde topics. Deze topics zijn kernwoorden die aspecten van één van de vijf onderzoeksthema's aangeven.[662] Bij elke topic zijn enkele centrale vragen geformuleerd plus mogelijke verdiepingsvragen hierbij. Op deze manier heeft de onderzoeker een geheugensteuntje bij het doorvragen. Bij de uitvoering van de interviews is gewerkt in interviewduo's waarbij de tweede interviewer de taak heeft te bewaken dat alle topics en deelvragen aan de orde komen. Elk interview is afgesloten met een evaluatieve vraag ('Hoe hebt u dit gesprek ervaren?') en een procedurele afspraak over nalezen van het transcript.

De biografische aanpak vraagt om oog te hebben voor de hele levensloop. De ontwikkelingen na 2000 kunnen alleen worden begrepen vanuit de voorafgaande periode. Hier zijn grote verschillen onder de respondenten omdat die periode voor een twintigjarige heel anders is dan bij een zeventigjarige. Bij de start wordt gevraagd om de belangrijkste momenten uit het leven van vroeger tot nu aan te geven op een levenslooplijn. Daarbinnen is de periode 2000-2011 nadrukkelijk gemarkeerd.

Levenslooplijn

|----------|----------|

Geboorte 2000 Heden

Schema 8: Gebruik levenslooplijn

Het maken van deze levenslijn is een creatieve activiteit. De respondent schrijft zelf de belangrijkste momenten op een vel papier en geeft tegelijkertijd een mondelinge toelichting. Zo bepaalt de respondent zelf waar accenten liggen. Als een respondent niet direct veel momenten weet te noemen is een aanvullende vraag beschikbaar waardoor de aandacht wordt verlegd naar keuzes die men bewust maakte ('Kunt u momenten in uw leven aanwijzen waarop u een belangrijke beslissing heeft genomen?').

Met deze aanpak wordt gepoogd toe te werken naar het bereiken van diepere lagen in het gesprek (Smit 2006). Na deze laag van de feiten is het mogelijk in te gaan op de gevoelens, de levensbeschouwing en de spiritualiteit om zo dichter bij de diepste waarden en overtuigingen van een persoon te komen. Snel wordt een vertrouwensband met de respondent opgebouwd, die zich begrepen voelt en wordt uitgenodigd meer over zichzelf te vertellen.

[662] Dit zijn per gespreksthema de volgende topics:
- Levensloop: opvoeding, rol vrouw, geloofsleven, kerk.
- Binding van de aan de eigen wijkgemeente: kerkgang, relatie, gezag, rol vrouw, liturgie.
- Invulling van het geloof in het persoonlijk leven: traditie, inspiratie, beleving, liturgie.

Het blijkt voortdurend nodig te zijn door te vragen naar de markering van het jaar 2000 zodat daar op latere momenten in het gesprek opnieuw bij aangesloten kan worden. Welke keuzes zijn sinds 2000 gemaakt? Deze begrenzing is vanuit het levensverhaal bezien meestal kunstmatig maar vereist vanwege de onderzoeksvraagstelling.

Vanuit de gevisualiseerde levensloop is de beschrijving en waardering van de eigen opvoeding een logische volgende stap. Daarbij is doorgevraagd naar de rol van de kerk vroeger en de rol van de ouders in het gezin, met name de moederrol. Aansluitend is gevraagd, wat de belangrijkste geloofskeuzes in het eigen leven zijn geweest en wie daar invloed op hebben gehad. Zo nodig wordt de invloed van de kerk op de geloofsontwikkeling apart aangekaart.

Vanuit de eigen geloofsontwikkeling wordt op natuurlijke wijze de overgang gemaakt naar een tweede hoofdthema in het gesprek: de binding van de gemeenteleden aan hun wijkgemeente. Deze betrokkenheid wordt in kaart gebracht wat betreft kerkgang en andere activiteiten in de gemeente. Doorgevraagd wordt naar de waardering van het contact met andere gemeenteleden en met de ambtsdragers. Daarna wordt nagegaan of ambtsdragers invloed hebben op hun mening of op hun leven en of dit te maken heeft met de persoon van de ambtsdrager of meer met het gezag van het ambt. Aansluitend is ook doorgevraagd naar deelaspecten zoals de visie op de rol van de vrouw in de kerk, de waardering van de erediensten en van de liedkeuze in het bijzonder.

Vervolgens wordt het derde hoofdthema aan de orde gesteld over de invulling van het geloof door de respondent. Vanuit de openingsvraag (‘Wat betekent geloven voor u?’) wordt ingegaan op een aantal aspecten uit het geloofsleven zoals de persoonlijke ervaring van het geloof, het omgaan met de traditie en de eigen inspiratiebronnen. Bij dit thema kan worden doorgevraagd naar de betekenis die de respondent toekent aan zaken uit de gereformeerde traditie zoals doop, avondmaal of het verbond. Andere zaken die aan de orde komen, zijn de eigen praktijk van bidden en Bijbellezen, de rol die beleving speelt voor het geloof en of het eigen geloof aansluit bij de kerkdienst. Dan is er de mogelijkheid om in te gaan op de relatie met God en de rol van de Heilige Geest in de beleving. Dat laatste biedt de gelegenheid een meer evangelische geloofsbeleving op het spoor te komen. Zo nodig wordt doorgevraagd of er ruimte is voor een eigen inbreng in diensten bij bijzondere situaties zoals een begrafenis, trouwen of belijdens doen.

Ter afsluiting wordt in schema 9 in beeld gebracht hoe de vijf onderzoeksthema’s binnen het interview op een natuurlijke manier aan de orde kunnen komen. Bij halfgestructureerde interviews is de voortgang van het gesprek zelf leidend. Tegelijk biedt het interviewschema de garantie dat alle thema’s ook een min of meer natuurlijke plaats hebben. Voor sommige thema’s is er één natuurlijk moment, andere kunnen op meer dan één moment aan de orde komen.

		Levensloop	Binding	Geloven
1	Ambt en gezag	(eventueel)	Hoe is het contact met ambtsdragers ervaren? Invloed op uw leven (regels/vermaning). Basis gezag: persoon/ambt (ouderling, predikant).	(eventueel)
2	Liturgie	(eventueel)	Waardering invulling eredienst, liederenkeuze, prediking.	Effecten op eigen geloofsleven. Aansluiting van het geloof op de kerkdienst; rol van de liturgie (en waardering van de prediking). Eigen inbreng in gewone en bijzondere diensten (rol van de kerkenraad hierin).
3	Binding	Rol van de kerk in de opvoeding. Deelname en frequentie.	Lidmaatschap, kerkgang nu (motivatie, frequentie) en vergelijking met 2000. Overige activiteiten. Ervaring van contact met gemeenteleden.	Aansluiting van het geloof op de kerkdienst. Waardering van de prediking in de wijkgemeente.
4	Geloofsopvattingen	Terugblik op de opvoeding. Waarden in de opvoeding (en hoe in 2000-heden) Rol van de kerk erin. Wat waren de belangrijkste geloofskeuzes (en wie was van invloed daarop).	(eventueel, in nauwe verbinding met thema geloven: invloed van kerk en kerkgang op geloofskeuzes).	Waardering van traditie; gereformeerde traditie (avondmaal; doop en verbond). Eigen bidden en Bijbellezen. Waarin inspiratie voor geloof: binnen en buiten gemeente (incl. media). Rol van de beleving in het geloof; rol van het gevoel; relatie tot persoonlijke keuzes. Hoe God en Heilige Geest worden gezien/beleefd.
5	Rol van de vrouw	Rolverdeling in het ouderlijk gezin (en nu in het eigen gezin). Werken als vrouw.	Visie op rol van de vrouw in het kerkelijk werk (algemeen en in leidersposities) en in het ambt.	(eventueel)

Schema 9: Aanknopingspunten per onderzoeksthema in het interviewschema

7.1.6 Verwerking van de interviews

De interviews zijn afgenomen tussen 15 februari en 14 april 2011. Het onderzoeksteam heeft dit in tweetallen uitgevoerd in voortdurend wisselende samenstelling. Van de interviews, die in de regel één tot anderhalf uur duurden, is een audio-opname gemaakt die direct aansluitend is uitgewerkt in een volledig gespreksverslag (transcript). Dit verslag is ter controle aan de respondent voorgelegd om de juistheid ervan te vergroten. Van deze gelegenheid voor commentaar is in een beperkt aantal gevallen gebruik gemaakt hetgeen in het transcript is doorgevoerd.[663]

Alle data zijn anoniem gemaakt en op een besloten website geplaatst zodat zowel de transcripten als de oorspronkelijke bandopnamen voor analyse beschikbaar kwamen. De oorspronkelijke respondentnummers (1-111) werden met het oog op de rapportage door nieuwe vervangen (1-42). Hierna is een aantal hulpmiddelen voor de analysefase gemaakt. Een kort fragment van een op deze manier aangevuld transcript is opgenomen als bijlage 4 om zicht te geven op de manier van verwerking.[664]

Naast de volledige getranscribeerde tekst, in de eerste kolom weergegeven, zijn twee kolommen per interview toegevoegd voor de analyse. In de eerste kolom zijn waar nodig tussen haken opmerkingen van de interviewers genoteerd die toelichting geven bij bepaalde non-verbale zaken of attent maken op een aandachtspunt voor de analyse. In de tweede kolom van het document wordt met kernwoorden aangegeven welk thema of deelthema aan de orde is. In de derde kolom worden kernachtige fragmenten uit het gesprek getoond als eerste aanknopingspunt voor de analyse van het desbetreffende interview (de zogenaamde analysepunten). Deze uitwerking vormt de eerste stap bij de inhoudelijke analyse van het interview. Zo zijn de meest relevante fragmenten beschikbaar voor een eerste analyse. Hierbij kan steeds direct worden teruggevallen op het transcript.

Als tweede stap voor de analyse is een kort profiel gemaakt van elke respondent. Daarin wordt een typering gegeven in enkele kernwoorden. Dit is bruikbaar als een eerste kennismaking met deze persoon om bij vervolganalyses elke respondent snel te kunnen 'herkennen' en van anderen te kunnen onderscheiden.

De derde stap ter voorbereiding op de analyse is de uitbreiding van het profiel per respondent met de meest opvallende uitkomsten voor de vijf onderzoeksthema's. Dit overzicht is de profieltypering en is behulpzaam als brug naar de transcripten bij het analyseren. Op deze manier is een kort totaaloverzicht van alle respondenten per wijkgemeente beschikbaar gekomen.

De verwerking zelf is gestart met een grondige bestudering van de transcripten. In de meeste gevallen is eveneens de originele opname beluisterd en een controle uitgevoerd op de volledigheid van elk transcript. Per transcript zijn de kolommen met kernwoorden en analysepunten en de profielen en profieltyperingen opgesteld. Vanuit

[663] Bij de weergave van citaten van respondenten wordt zoveel mogelijk de letterlijk uitgesproken tekst weergegeven. Dus als spreektaal, inclusief alle onvolkomenheden hierin.
[664] Zie bijlage 4: interviewschema en transcript (microniveau).

de invalshoek van individualisering zijn de vijf thema's uitgewerkt en waar mogelijk op verschillen naar wijk, sekse of generatie onderzocht. Per deelthema is een voorlopige conclusie getrokken.

Om greep te krijgen op de verscheidenheid per onderzoeksthema is waar dit verantwoord is, gezocht naar een vorm van kwantificering. Omdat er sprake is van een aanzienlijk aantal respondenten kan hiermee worden gewerkt, al zal de nodige voorzichtigheid vereist zijn bij het trekken van conclusies. Behalve het schetsen van het algemene beeld van de twee wijkgemeenten wordt apart ingegaan op de categorie van de geperforeerde gemeenteleden.

Ter bescherming van de anonimiteit van de respondenten zijn in de rapportage incidenteel bepaalde kenmerken veranderd of weggelaten De eindversie van de teksten is conform het tevoren vastgelegde protocol besproken met de begeleidingscommissie, die mede heeft toegezien op de zorgvuldigheid op dit punt.[665]

7.1.7 Evaluatie van de opzet van het onderzoek

De gehanteerde opzet van het onderzoek heeft heldere onderzoeksresultaten opgeleverd. Zowel tussentijds als na afloop van de onderzoeksfase is de werkwijze geëvalueerd en zijn hierover conclusies getrokken.

Bij de analyse van de non-responsgevolgen is al geconstateerd dat leden die niet of nauwelijks meer betrokken zijn bij kerk en geloof uiteindelijk zijn ondervertegenwoordigd. Dit vraagt om voorzichtigheid bij de conclusies omdat de resultaten mogelijk iets te rooskleurig uitvallen. Ook is al gemeld dat het niet mogelijk is geweest de categorie ex-leden breder te onderzoeken. Dat betreft mensen die naar een andere kerk zijn vertrokken en zij die zich in deze periode definitief als kerklid lieten uitschrijven. Omdat dit type overwegingen wel voorkomt onder de respondenten biedt het onderzoek zeker enig zicht op deze categorie.

Het werken met een onderzoeksteam van studenten die onder eindverantwoordelijkheid van de onderzoeker zorg hebben gedragen voor de interviews heeft grote voordelen gehad. Hierdoor is het mogelijk geweest een grote groep respondenten te benaderen en de totale onderzoeksopzet te realiseren. Het nadeel hiervan is dat een onderzoeker achteraf altijd nog meer zaken zou willen weten van de respondent. De beschikbare gegevens blijken echter voldoende informatie te bevatten om de vraagstelling te kunnen beantwoorden.

Het interviewen zelf is goed verlopen. Het werken met een levenslooplijn heeft zoals verwacht gefungeerd als een geschikte kapstok voor het hele gesprek. Het zelf tekenen van die lijn heeft vaak als ijsbreker gewerkt zodat er vrij snel een grote openheid was bij de geïnterviewde gemeenteleden. Het zet de respondent in de actieve rol, bij velen waarneembaar in het aannemen van een actievere zithouding.

---

[665] Zie voor de opzet hoofdstuk 5. Dit heeft niet geleid tot substantiële aanpassingen in de tekst. Daarom is het voor dit hoofdstuk niet nodig geweest gebruik te maken van de bemiddeling door de externe begeleidingscommissie.

Het doordringen tot diepere motieven van respondenten is essentieel voor het interview. Met name het laatste deel van het interview is door velen als heel persoonlijk ervaren. De opbouw van de vragenlijst maakt bijna vanzelfsprekend de overgang van een beschrijvend naar een persoonlijker gesprek.[666] Behalve voor het opbouwen van vertrouwen zijn de beschrijvende vragen behulpzaam voor het kunnen plaatsen van bepaalde gevoelens en denkbeelden die later in het interview naar voren zijn gekomen.

Niet alle gehanteerde begrippen uit het interview zijn direct voor de respondenten duidelijk geweest. Vaak moet een begrip als geloofskeuze nog verder met een voorbeeld worden toegelicht. Dat geldt ook voor de vraag: 'Waar zoekt u inspiratie voor uw geloof?' en het gebruik van het begrip 'traditie'. Binnen de opzet als een halfopen interview bestaat de ruimte om dergelijke thema's verder te verkennen door het geven van een voorbeeld. Dat maakt het de respondent mogelijk dit met zijn eigen situatie te vergelijken en al dan niet eigen voorbeelden te geven.

Het totaal van 42 gehouden interviews levert een uitgebreid beeld op van de onderzochte doelgroep. Deze resultaten blijken zeer bruikbaar voor de verdere analyse van individualisering op microniveau.

7.2 Individualisering op microniveau

7.2.1 Algemeen beeld

In het tweede deel van dit hoofdstuk worden uitkomsten van de vijf onderzoeksthema's systematisch beschreven. Voorafgaand geef ik een algemene indruk van de mate van individualisering. Dit gebeurt door middel van het maken van een typologie van de individualisering bij gemeenteleden.

Op basis van een aantal inhoudelijke overwegingen valt een typologie te construeren die de aanwezige verscheidenheid toont. Hierbij wordt de veranderingsbereidheid van de ondervraagde gemeenteleden in beeld gebracht in combinatie met het al dan niet betrokken zijn bij de gemeente. Het aantal niet-betrokken leden blijkt vrij klein te zijn (4 respondenten). De mate van betrokkenheid bij de gemeente wordt gemeten aan de kerkgang ('regelmatig'), in totaal 38 personen.

Veranderingsbereidheid is uitgewerkt op basis van twee aspecten van individualisering, namelijk openheid voor de vrouw in het ambt (de 'sterke voorstanders') aangevuld met leden van wie geloofsbeleving in sterke mate in de categorie modernisering of evangelicalisering valt (samen 18 respondenten).

Op deze manier ontstaan er vier kwadranten. Zoals bij elke typologie het geval is, wordt hierbij geen recht gedaan aan allerlei relevante nuanceringen. Die komen voldoende aan de orde bij de beschrijving in de volgende paragrafen.

---

[666] Ter illustratie een fragment uit gesprek met resp.: 31 (R), een oudere vrouw hierover:
I: 'Dan gaan we nu naar het derde thema, dat gaat een stapje dieper.'
R: 'Ik vind het al zo diep.'
I: 'Dit gaat over u persoonlijk.'
R: 'O, daar is niet zoveel goeds van te zeggen.'

Het eerste kwadrant betreft de leden die wel betrokken maar niet veranderingsbereid zijn: de *meelevende traditionele leden*. Hiertoe blijkt meer dan de helft van de respondenten te behoren. Uitsplitsing per wijkgemeente laat aanzienlijke onderlinge verschillen per wijk zien. Meest opvallend is dat uit wijk 3 alle respondenten tot de meelevende traditionele leden behoren.

Het tweede kwadrant zijn de *meelevende veranderingsgezinden*. Die zijn sterk aanwezig onder de geperforeerden en komen ook relatief vaak binnen wijk 8 voor.

Het derde en vierde kwadrant kunnen worden samengevoegd tot één type: de *niet-meelevende leden*. Het derde kwadrant is leeg omdat onder de *niet-meelevenden* geen traditionaliteit is aangetroffen. Het vierde kwadrant komt wel voor: de *niet-meelevende veranderingsgezinde leden*. Deze respondenten zijn relatief veel in wijk 1 aangetroffen. Op basis hiervan worden dus drie typen gemeenteleden onderscheiden: (1) meelevende traditionele leden, (2) meelevende veranderingsgezinden en (3) niet-meelevende leden.

Betrokken:	24	14
Niet-betrokken:	0	4
	Niet v.b.	wel v.b.

Tabel 20: Typologie veranderingsbereidheid gemeenteleden (totaalbeeld)

	wijk 1		wijk 3		wijk 8		geperforeerden	
Betrokken:	7	4	9	0	8	6	0	4
Niet-betrokken:	0	3	0	0	0	1	0	0
	niet v.b.	wel v.b.	niet v.b.	wel v.b.	niet v.b	wel v.b.	niet v.b.	wel v.b.

Tabel 21: Uitsplitsing typologie veranderingsbereidheid gemeenteleden naar wijkgemeente

Vooruitlopend op de inhoudelijke beschrijving per onderzoeksthema toont het hieronder gepresenteerde totaalbeeld van de typologie twee zaken. Allereerst valt op dat van de ondervraagden de meesten meelevend zijn en dat van laatstgenoemden een minderheid veranderingsgezind is. Daarnaast blijken er aanzienlijke verschillen in veranderingsbereidheid tussen leden van de wijken onderling. Vanwege de kleine aantallen mag dit niet zomaar worden gegeneraliseerd maar het geeft wel een indicatie van de verschillen tussen de wijken. Opvallend is dan het totaalbeeld van de respondenten die verbonden zijn met de Oude Kerk. Respondenten uit wijkgemeente 1 lijken veel meer op die van wijk 8 dan op respondenten uit wijk 3.

In de volgende paragrafen wordt waar mogelijk met hetzelfde voorbehoud uitgesplitst naar de desbetreffende wijken of wijkgemeenten. Afwijkend van de hiervoor gehanteerde volgorde van thema's wordt op het microniveau allereerst het thema 'Binding' aan de orde gesteld. Dit heeft in de gehouden interviews op een natuurlijke manier voorop gestaan: bij welke gemeente hoort u? Wat is uw binding met uw gemeente en in welke mate is hierbij sprake van een bewuste keuze? Van hieruit wordt de bredere betrokkenheid bij kerk en geloof beschreven voor alle andere deelthema's.

7.2.2 Binding aan de eigen gemeente

Bij individualisering op microniveau wordt allereerst gekeken naar de mogelijke veranderingen in de relatie tot de eigen wijkgemeente. Is er sprake van een veranderde of verminderde betrokkenheid bij de gemeente waartoe men behoort? Het betreft dan in principe de betrokkenheid bij de geografische wijkgemeente waartoe men behoort. Dat uitgangspunt is in de kerkorde vastgelegd. Door geboorte of door verhuizing gaat iemand behoren tot een geografische wijkgemeente. Het kan zijn dat iemand door perforatie echter al tot een andere dan de geografische wijk behoort. In Ede hebben velen hiervoor gekozen.

De wijkgemeente biedt een scala aan activiteiten voor haar leden waarbinnen de erediensten veel aandacht vragen. Daarnaast zijn er kringen en allerlei andere activiteiten en er is mogelijk contact met de predikant en pastorale zorg van een wijkouderling. Naast deze kant van het lidmaatschap is er aandacht voor het doen van belijdenis en de waardering van de onderlinge contacten in de gemeente. In de interviews is gepoogd zicht te krijgen op de socialisatie van de betrokkene: hoe sterk is de binding met en de betrokkenheid bij het ouderlijk gezin geweest bij het opgroeien? Aansluitend is gesproken over het 'nu': waar liggen de keuzemomenten inzake participatie in 2011? Het verhaal van de gemeenteleden wordt per aspect besproken en waar nodig geïllustreerd met een citaat van een respondent (veelal aangeduid als 'resp.:' en het bijbehorende respondentnummer).

Achtereenvolgens wordt in dit deel het thema binding uiteengelegd in drie hoofdpunten, namelijk kerklidmaatschap en perforatie, participatie en het onderling contact. Kerklidmaatschap betreft het doen van belijdenis, het afhaken van leden, maar ook het toetreden van nieuwkomers en de perforatie. Participatie betreft de mate waarin leden meedoen: de frequentie van kerkbezoek, de waardering van de prediking en deelname aan doordeweekse activiteiten. Onderling contact betreft de mate waarin men zich onderling verbonden voelt. Op deze manier ontstaat zicht op de mate waarop binding individualiseert.

Kerklidmaatschap en perforatie

Het doen van belijdenis

In het verleden is het doen van belijdenis vaak als een min of meer vanzelfsprekende afsluiting van de catechisatieperiode beschouwd: 'Ik had er de leeftijd voor', aldus de 37-jarige respondent 33.[667] Het komt nog wel in deze vorm voor in kerken ter 'rechterzijde' van de Gereformeerde Bond zoals de diverse Gereformeerde Gemeenten. Respondent 20 komt uit die kring en meldt dat zij belijdenis deed met een groep van ruim veertig personen. Vragen werden niet gesteld want de dominee stond ver boven hen verheven. 'Dus (…) dacht ik ook: 'Nou vooruit maar, iedereen doet het, laat ik het ook maar doen'.

[667] In het vervolg wordt de verwijzing naar respondenten aangeduid met 'resp.:' en het nummer of met alleen het respondentnummer tussen haakjes. Voorbeeld: (resp.: 20) of (20).

Voor de onderzoeksperiode 2000-2011 geldt deze houding niet voor de belijdeniscatechisanten in Ede. Dit beamen zowel de jongeren die nog recent belijdenis hebben gedaan nadrukkelijk (resp.: 14, 19 en 23), evenals een enkeling die op oudere leeftijd belijdenis deed (resp. 7).

> 'Toen ik 17 jaar was, wist ik al dat ik belijdenis wilde doen. Dat ik voor God wilde leven. Ik zag een taak in de gemeente, (…). Daar wil ik nog steeds voor gaan. Vanaf mijn 17de leefde ik daarnaar toe. Ik was veel met het geloof bezig' (resp.: 14).
>
> 'Dat is je belangrijkste moment voor je geloof. Fijn dat je gedoopt bent, maar dat herinner je niet. Dat is het mooie van belijdenis, dat je eigenlijk nog zelf het antwoord op je doop geeft' (resp.: 4).

De jongste generatie die is opgegroeid binnen de hervormde gemeente meldt nadrukkelijk dat belijdenis doen waaraan ook vaak de keuze voor deelname aan het avondmaal verbonden is voor hen een bewuste keuze is geweest.

Leden die niet meer betrokken zijn

Drie respondenten maakten de keuze om niet meer naar de kerk te gaan. Dit zijn belijdende leden die nog niet de stap maakten om zich definitief te laten uitschrijven. Vele anderen maakten deze stap al wel. In een ruwe schatting over de periode 2000-2011 betreft dit 42 belijdende leden uit de onderzochte wijken die zich als lid hebben laten schrappen (categorie 'geen godsdienst').[668] Deze drie respondenten vertegenwoordigen in het onderzoek dus feitelijk de echte kerkverlaters.[669]

De huidige kerkelijke betrokkenheid van twee van deze respondenten kan worden omschreven als 'belonging without believing'. Zij kennen wel een sociale band met de kerk. Zij zijn christelijk opgevoed en kerkelijk betrokken geweest maar hebben nooit een sterke inhoudelijke band ontwikkeld. Bij beiden is de grote kloof met de inhoud van het christelijk geloof een reden om niet meer te participeren. Een vrouw in de oudste generatiegroep (resp.: 36) heeft feitelijk al 25 jaar geleden met de kerk als instituut gebroken. Zij vertelt: 'Misschien is het belangrijkste dat ik zag dat de kerk (…) zo veel regels maakte, dat ik dacht: "Jongens, volgens mij zitten jullie zelf wetjes te maken". Daar wilde ik niet meer aan meedoen. Ik kwam mensen tegen die niet naar de kerk gingen en heel goeie mensen waren.' Uiteindelijk gaf haar verontwaardiging over de gang van zaken bij een begrafenis in de Oud-Gereformeerde Gemeente de doorslag om niet meer naar de kerk te gaan. Bij beide respondenten lijkt de afstand naar 'uitschrijven' klein te zijn.

Dit ligt anders bij de derde persoon die niet tot de kerkgangers behoort (resp.: 13; 57 jaar). Hier speelt een heel andere kerkelijke achtergrond en een andere godsdienstige socialisatie een rol. Hij is nooit een vaste kerkganger geweest en zijn ouders

---

[668] In de laatst bekende 'dynamische statistiek' (SMRA), de periode 1999.2003 (laatste bekende gegevens), van heel Hervormd Ede is er een totaal van 117 mensen die als lid hebben bedankt (9% van het totaal dat wordt uitgeschreven). Het is overigens niet uitgesloten dat hier ook overgangen naar andere kerkgenootschappen onder vallen. Doorgetrokken op jaarbasis is dit voor de omvang van mijn populatie (1523) 3,5 persoon. Dat levert voor de periode van 12 jaar een totaal van 42 personen.

[669] Zij tonen motieven die eveneens bij anderen kunnen hebben gespeeld bij hun vertrek als lid.

gingen ook niet meer. Deze man raakt in zijn militaire diensttijd sterker bij geloof en kerk betrokken. Wanneer hij in Ede komt wonen, vindt hij moeilijk de aansluiting bij de kerk. Dat stuit vooral af op een aantal uiterlijkheden. Bij zijn eerste kerkgang in de Oude kerk komt hij in aanraking met een kerk die niet vrij toegankelijk is. Er zijn gereserveerde plaatsen en een rood lichtje 'net als in een bioscoop.' Pas als dat lampje uit is, mag hij een vrije zitplaats zoeken. Het wordt de reden om niet naar de kerk te gaan. Latere contacten met de dominee en ouderlingen hebben hem hierin bevestigd. De kinderen worden niet gedoopt en de kerk wordt slechts incidenteel bezocht. Hij zegt daarover: 'Ik heb er verder niets op tegen, maar ik leid mijn geloof op mijn manier en dat (…) hoeft niet in de kerk. Laat ik het zo zeggen.'

Het toetreden tot de kerk

Naast de aandacht voor de 'bijna-kerkverlaters' is het zinvol te letten op de tegenovergestelde richting, het toetreden van relatieve buitenstaanders. Hierover kan ik kort zijn omdat het slechts eenmaal voorkomt onder de respondenten. Het betreft iemand zonder godsdienstige socialisatie in het ouderlijk gezin. Al in haar jeugd voelt zij de nodige aantrekkingskracht tot het geloof en na haar komst in Ede nemen vriendinnen van het ROC haar mee naar de kerk. Van jongs af heeft zij het idee gehad dat God echt bestaat.[670] Inmiddels is zij getrouwd, heeft zelf opgroeiende kinderen en leeft mee met wijk 1.

Veel meer respondenten zijn te typeren als toetreders vanuit een ander kerkgenootschap. Dit komt in alle schakeringen voor: vanuit de synodaal- en de vrijgemaaktgereformeerde kerken, de christelijke gereformeerde kerk, de evangelische gemeente en relatief vaak vanuit één van de verschillende soorten gereformeerde gemeenten.

Perforatie

Perforatie komt vrij veel voor onder de respondenten. Van de 38 leden van de onderzochte wijken is een aanzienlijk deel geperforeerd (36%). De eerste inventarisatie binnen deze groep toont aan dat de ene helft van hen gekozen heeft voor een meer moderne gemeente en de andere helft voor een minder moderne wijkgemeente. Onder de geïnterviewde wijkgemeenteleden is dus sprake van een interne balans. Wanneer de overige respondenten (4 geperforeerden) worden meegerekend, slaat de balans door in de richting van de 'meer moderne wijkgemeenten' (11-7). Dit komt overeen met het algemene beeld uit hoofdstuk 5: moderne wijkgemeenten zijn de perforatiewinnaars.

Als we kijken naar de afzonderlijke wijken zien we vanuit de Bethelkerk vooral respondenten uit traditionele wijken en gemeenten. In de interviews komen daarnaast ex-leden van de Bethelkerk aan het woord, zowel vertrekkers naar de modernere kant (wijk 2) als naar traditioneler gemeenten (wijk 1). Wijkgemeente 1 zit in een middenpositie omdat hier zowel mensen aan het woord komen die een meer traditionele wijk zoeken alsook mensen die een meer moderne wijkgemeente wensen. Wijk 1 trekt dus

[670] Haar vader heeft in zijn jeugd de band met de kerk verbroken: 'Mijn vader was atheïst , zegt hij zelf, en mijn moeder geloofde ook niet' (resp.: 17, vrouw, 39 jaar).

wel leden aan uit haar partnerwijken 3 en 5. Bij de ondervraagde respondenten uit wijk 3 speelt instroom vanuit moderne wijken minder vaak (eenmaal).

Perforatie is in Ede na 2000 sterk gegroeid. Bij het onderzoek betrokken zijn echter ook respondenten die al direct na invoering van de landelijke regeling deze keuze hebben gemaakt.[671] De meesten hebben pas veel later hiertoe besloten. Het is meestal een bewuste keuze als afronding van overwegingen die al veel langer spelen. De één legt alle nadruk op zaken die men wenst, de ander juist op zaken waar men tegen is. Een veelheid aan inhoudelijke argumenten komt in de interviews naar voren:

- omdat het goed is voor mijn geloofsleven; (42)
- omdat de liturgie van de nieuwe wijk beter aansluit bij mijn eigen voorkeur; (41)
- omdat we ons daar beter thuis voelen; (5, 21)
- omdat men al langer op zoek was naar de juiste plek voor zichzelf; (38, 42)
- geen poespas, hier behoudender; (22)
- weg van het al te enge; (40, 41)
- uit onvrede over een gebrek aan pastorale zorg; (39).

Ook zonder perforatie komt kerkgang elders voor. Dat geldt vooral voor mensen die vanwege bepaalde omstandigheden niet de kerkdiensten in de eigen wijkgemeente bezoeken zonder te perforeren. Soms heeft iemand een taak in die kerk (als koster of organist), soms is dit vanwege ouders in *Bethanië* (hervormd verzorgingshuis met eigen kerkdiensten) of een partner in *De Breukelderhof* (verpleeghuis in Bennekom, met eigen kerkdiensten). Bij enkele respondenten in deze categorie (6, 16) blijkt dat zij zich inhoudelijk weinig verbonden voelen met hun eigen wijkgemeente. Dit speelt vooral bij de kerkgang in *Bethanië* waar men de sterke onderlinge band hoog waardeert.

Eén respondent (23) ging recent weer in de eigen wijk (de Oude Kerk) meeleven na een lange periode van betrokkenheid bij De Ark (zonder perforatie).[672] Vele anderen geven aan, dat zij pas na een lange zoektocht de meest geschikte gemeente hebben gekozen (2, 17, 21, 38, 42). Ook is sprake van respondenten die niet meer in de geografische wijk meeleven zonder perforatie. Bij een enkeling die niet in de eigen wijk kerkt, lijkt het een kwestie van tijd voordat deze laatste stap wordt gezet (resp.: 3, nu nog lid van wijk 8).

Naast inhoudelijke argumenten blijken ook allerlei sociale motieven regelmatig een rol te spelen bij perforatie (vijfmaal) meestal in combinatie met een inhoudelijk motief. Verschillende keren is een verhuizing de aanleiding voor de perforatie. Men blijft liever met de 'oude' gemeente meeleven.

Binnen de respondenten van de Bethelkerk laten twee respondenten zich kritisch uit over de vernieuwingsgezinde koers van hun wijk en sluiten een vertrek niet echt uit. Dit maakt attent op het potentieel van mogelijk toekomstige perforaties. Men-

[671] Respondent 5 (naar wijk 8) en respondent 40 (naar wijk 4).

[672] Dezelfde keuze wordt ook gemaakt door een wijkouderling van wijk 1, die slechts één ambtsperiode van vier jaar volmaakt. Hij stelt zich niet herbenoembaar omdat hij met zijn gezin wil gaan meeleven met zijn geografische wijk (8), met name omdat de kinderen daar hun klasgenootjes van de Koepelschool tegenkomen (AKW1 7.9.2011).

sen kunnen nog wel in de eigen wijk meedoen maar zijn niet altijd tevreden met de ontwikkelingen die zich er voordoen.[673]

Niet iedereen vertrekt vanwege de koers van de wijkgemeente. Dit blijkt uit de houding van respondent 31, die het als haar roeping ziet om binnen de Hervormde Kerk te blijven. Feitelijk ervaart zij veel verwantschap met de Hersteld Hervormde Kerk.

Portret 1: Ik blijf zolang de Heere mij hier houden wil

Zij is ruim 60 jaar en spreekt vanuit een persoonlijke bekering. Daarin klinkt een bevindelijk-gereformeerde geloofsbeving door:

> '(…) als de Heere je stil zet in je leven, dan moet je echt een andere weg volgen.' Dit veranderde haar binding met de kerk en sindsdien bezoekt zij trouw de Bijbellezingen en de Bijbelkring. 'In het begin is de Heere zo dicht bij je en later merk je dat de Heere wat afstand gaat nemen. En dan moet je het zelf doen en merk je hoe zwak dat je bent en dat je het eigenlijk niet kan. Dan bid ik of Hij het wil verlevendigen, en dat doet Hij ook hoor.'

Over de band met de gemeente zegt ze:

> 'Ik heb altijd in goede verbondenheid meegeleefd. Ik vind het alleen jammer dat de PKN gekomen is en dat er veranderingen in de erediensten zijn. Ik heb wel mijn plaatsje daar, die heb ik van de Heere gekregen. Ik hoop, dat zolang de Heere mij daar houden wil, ik daar mag blijven, maar ik vind het wel heel moeilijk (…) Nu begint onze wijk, aankomende zondag…, om één te zijn met wijk 1, ook ritmisch [te] zingen.'

Zij is blij met de keuze van wijk 3 in de Oude Kerk 'nog het gewone', het niet-ritmische zingen vast te houden. 'Dat vond ik zo fijn. Er moet eerbied in zitten! Maar goed, het zij zo.' Vraagsteller: 'En dat gaat nu weg?' Zij antwoordt met stemverheffing, dat zij de invoering van het ritmisch zingen heel erg vind: 'Dat doet me echt heel zeer! Maar goed, het zij zo. Het is niet zo, dat ik er door weg kan. De Heere heeft me daar willen zetten, en daar zal ik naar luisteren. Maar als ik mijn eigen hart volgde, dan ging ik misschien wel naar een andere gemeente.'

Haar geloofsbeleving komt bij de afsluiting van het gesprek ('Hoe heeft u dit gesprek ervaren?') ook helder naar voren. Zij geeft aan dat zij meedoet om haar getuigenis te kunnen geven en het geloof te kunnen uitdragen:

> 'Nou, ik hoop dat je daar je nut mee doet en ik hoop, dat als je het nog niet mag bezitten, ik ken jou verder niet, maar dat je dat ook mag bezitten. Want het is het rijkste, als je echt door de Heere zelf geleerd wordt. En dat gaat je leven een doel geven en dan wordt je sterfdag een uitzien, als de Heere het geeft. Dan hoeven we daarvoor geen angst meer te hebben.'

De vraagsteller wil nog een keer terug naar de eigenlijke vraag: 'Maar hoe heeft u dit gesprek precies ervaren?' De respondent blijft echter haar motivatie benadrukken: 'Nou, dát hoop ik. Dat dit het resultaat nu is! Want daar doe ik het voor! Want, dat moet je toch ook maar weer uitdragen. En vooral bij de jonge mensen' (resp.: 31).

De motieven van de via perforatie vertrokken leden

Apart is gekeken naar de vier leden die via perforatie zijn vertrokken uit de wijken 1, 3 of 8. Het merendeel van deze vier respondenten is afkomstig uit wijk 1. De vierde res-

[673] Dit motief komt niet bij respondenten uit andere wijken naar voren maar klinkt wel enkele malen in de kerkenraadsnotulen van wijk 1. Dan betreft het eveneens verontrusting over vernieuwingen. Dan gaat het om leden met onvrede over het ritmisch zingen, de liturgie bij kerkschooldiensten of over de Herziene Statenvertaling.

pondent komt formeel uit wijk 8, maar heeft hiervoor feitelijk een hele zoektocht gehad waarbij vooral in de wijken 1 en 4 is meegeleefd.

Voor deze laatste respondent (38, vrouw, 29 jaar) zijn de kleinschaligheid, de openheid van de mensen, de liturgie en de predikant doorslaggevend om na een verhuizing voor de Kleopasgemeente te kiezen. Ook de andere geperforeerden laten soortgelijke maar iets minder uitgebreide zoektochten zien naar de bij hen passende wijkgemeente. Het verhaal van een 22-jarige vrouw (resp.: 42) is deels vergelijkbaar maar legt ook andere accenten. Zij komt uit een typisch Gereformeerde Bondsmilieu voor haar studie naar Ede en blijft hier hangen. Zij perforeert naar De Ark omdat zij dit als een vrije, warme en actieve gemeenschap ervaart met diepgang in de preken. Zij heeft in Ede ruim rondgekeken en zou eigenlijk het liefste overgaan naar de baptisten vanwege de lofprijzing daar. Aangaande geloofskeuzes laat zij echter veel vergelijkbaarheid zien met de jongere respondenten uit de Oude Kerk: zij vertelt over het ervaren van zonde en schuld en over vergeving en vrede door Jezus.

Portret 2: De zoektocht naar een passende wijkgemeente

Haar zoektocht begint bij wijk 1. Zij denkt: 'hier horen we, dus we gaan het proberen.' Dit vindt ze wel erg traditioneel. Veel hoeden in de kerk, hetgeen zij zelf niet gewend is. Omdat zij relatief weinig mensen kent, voelt zij zich er niet thuis 'Wijk 1 is dan wel zwaarder dan wat wij gewend waren', maar we hebben het 'wel een tijdje goed geprobeerd,(…) maar het was toch niks.'
Daarna kwam zij in de Nieuwe kerk, hetgeen ook niet ver was: 'Dat sloot redelijk aan bij wat we toen zochten. (…)', maar, 'op de een of andere manier is de Nieuwe Kerk voor mijn gevoel toch meer voor de elite. Allemaal wat oudere, chiquere Edenaren, waar je lastig tussenkomt als niet-Edenaar.' De mensen waren aardig, maar de kerk te groot en anoniem.
'Dus toen we gingen verhuizen, hebben we ook bewust gekeken.' Zij kent dan de Kleopasgemeente niet, maar heeft zich hier een half jaar op georiënteerd, voordat ze zich heeft laten overschrijven.

> 'Het is kleinschalig, (…) Niet in de zin van sociale controle, zo voelt het voor mij niet, (…) mensen informeren naar je, mensen groeten je. (…) de wat jeugdiger samenstelling van de wijk. Mooie liederen zingen, ook Opwekking en zo, tussendoor. Fijne predikant (…), een hele positieve vent. Dat zijn allemaal belangrijke onderdelen' (resp.: 38).

Beide respondenten van de jongere generatie geperforeerden hebben actief een zoektocht doorgemaakt naar een kerk die bij hen past. Beiden zijn hoogopgeleid en ervaren de kerk als noodzakelijk om in de eigen leef- en werkomgeving geestelijk te kunnen overleven.

De twee andere, oudere, respondenten zijn van wijk 1 naar wijk 4 geperforeerd. De een (resp.: 40, 74 jaar) komt uit een 'Gereformeerde Bondsgemeente' in het westen van het land. Als gezin heeft hij heel lang met wijk 1 meegeleefd. Toch blijft dit echtpaar zich er vanwege de liturgie en een aantal uiterlijkheden niet thuis voelen. Rond 1995 wordt de overstap gemaakt. Hij wil niets van het 'enge gereformeerde' weten. De ander (resp.: 41, 52 jaar) is opgegroeid in de Nieuwe Kerk en na een aantal omzwervingen binnen Ede hier teruggekeerd. Vol overtuiging kiest hij voor deze 'Liedboekgemeente'. Laat elke wijk gerust een eigen accent leggen: 'Die Opwekkingscultuur, daar heb ik niet iets mee.' Hij heeft vóór zijn perforatie bij wijk 1 gehoord zonder daar ooit mee te le-

ven. Wel is hij zeer tevreden over het huisbezoek uit die tijd (nog vóór2000) omdat hij daardoor echt werd uitgedaagd.[674]

Beide respondenten behoren min of meer tot de oudere generatie en kozen bewust voor een Liedboekgemeente en het open klimaat binnen wijk 4.

De participatie in het kerkelijk leven

De mate waarin leden meedoen in het kerkelijk leven valt zowel aan de zondagse diensten af te meten als aan het deelnemen aan doordeweekse activiteiten. Verder kijk ik naar de waardering van de prediking en de mening van respondenten over het informele, onderlinge contact.

Kerkgang

Allereerst beschrijf ik in hoeverre de gemeenteleden deelnemen aan de zondagse erediensten. Een aanzienlijk deel van de leden van de twee onderzochte gemeenten gaat trouw tweemaal per zondag naar de kerk (61%). Incidenteel verzuimt een enkeling dan wel eens een enkele dienst. Anderen zeggen de kerkgang tot eenmaal per zondag te beperken (26%).

Een aanzienlijk deel van de respondenten geeft aan nu minder vaak naar de kerk te gaan dan vroeger. Dan wordt veelal naar de eigen jeugd gekeken. Een exacte afbakening rond de onderzoeksperiode bleek hierbij niet te maken. Eén geperforeerde naar wijk 4 (resp.: 40) heeft zich bij de gewoonten van de Nieuwe Kerk aangepast. Enkele anderen geven aan dat sociale verplichtingen en andere gewoonten op zondag concurreren met de kerkdiensten:

- zondag is voor ons ook een gezinsdag, daarom gaan we meestal één keer; (38)
- soms ben ik er te druk voor, vanwege mijn werk; (17, 20 en 33, allen vrouwen!)
- liever de kerkradio of EO op zondag (16, 18).

Ten aanzien van alle respondenten heb ik de kerkgang omgezet in een score zodat een gemiddelde 'kerkgangscore' wordt berekend (tabel 22).[675] Die maakt het mogelijk bij de respondenten verschillen per wijkgemeente te tonen. Vanwege het kleine aantal respondenten moet hiermee terughoudend worden omgegaan en mag over dit soort verschillen geen grote conclusie over verschillen per wijk worden getrokken. Qua kerkgang tonen de ondervraagde personen de nodige variatie. De norm 'tweemaal per zondag' wordt alleen in wijk 3 gehaald. Deze respondenten halen een maximale score (97%)

[674] 'De ouderling [van wijk 1, TvdL] was het meest boeiend, moet ik zeggen (…), die wist je af en toe een beetje uit te dagen en daar kwamen dingen boven tafel die je anders niet zou vertellen. (…) Met de ambtsdrager uit de Nieuwe Kerk, hele aardige man overigens, praten we meer over koetjes en kalfjes, ook wel gezellig, maar dat vind ik wel eens jammer. Maar [die ouderling uit wijk 1] probeerde ook dingen bloot te leggen. Vond ik wel knap van hem eigenlijk. (…) We zaten wel een beetje op een andere golflengte, maar dat geeft niet. Hij kon daar ook goed mee overweg' (resp.: 41).

[675] Kerkgang tweemaal per zondag wordt hierbij met de maximale score (1,0) gehonoreerd. Allen die eenmaal per zondag gaan, krijgen de score 0,5. De kerkgangscore ontstaat als een percentage door het totaal aan scores op te tellen en te delen door het aantal respondenten.

terwijl dit voor de andere wijken veel lager ligt. Niettemin ligt ook daar de score nog redelijk hoog.

Als indicator voor percentage van wijk 8 worden twee cijfers gegeven. Waarschijnlijk benadert het laagste percentage (58%) de werkelijkheid het best. De hier getoonde verscheidenheid in kerkgang tussen respondenten per wijk illustreert goed de verschillen in individualisering. Mensen sluiten zich niet allemaal aan bij de traditionele norm voor de kerkgang.

	Score (totaal)	Aantal respondenten	Percentage
Kerkgang wijk 8	9,9	(15) 12	(66%)[676] 58%
Kerkgang wijk 1	9,7	14	69%
Kerkgang wijk 3	8,7	9	97%
Kerkgang totaal gemiddeld	28,3	38	74%

Tabel 22: Kerkgangscore per wijkgemeente

De individualisering rond het item kerkgang wordt nog sterker zichtbaar als respondenten hun eigen kerkgang vergelijken met de gang van zaken tijdens de eigen jeugd. Omdat het om kleine aantallen gaat, dienen de percentages wel met de nodige terughoudendheid te worden gelezen. Toch blijkt duidelijk dat een aanzienlijk deel van de leden momenteel minder vaak gaat dan vroeger (36%). Daarbinnen is de kerkgang vooral bij respondenten van wijk 8 aanzienlijk verminderd. Binnen de Oude Kerk is de kerkgang van de respondenten vooral gelijk gebleven. Ook hier blijkt de individualisering weer het sterkst te zijn onder de geperforeerde leden.

Kerkgang nu (en vroeger):	Totaal	Wijk 8	Wijk 1	Wijk 3	Geperf.
Nu meer	19%	27%	21%	11%	0%
Gelijk	45%	27%	57%	78%	0%
Nu minder	36%	47%	21%	11%	100%
	100%	100%	100%	100%	100%
(Aantal respondenten)	42	15	14	9	4

Tabel 23: Kerkgang nu vergeleken met situatie vroeger, per wijkgemeente

Een andere aspect van individualisering rond kerkgang betreft het gemak waarmee mensen thuisblijven. Soms wordt dit door respondenten genoemd, vooral onder leden die in de regel tweemaal per zondag gaan of gingen. Eén motief hiervoor is al aan de orde geweest: de aanwezigheid van een gemakkelijk alternatief (de kerkradio of de EO op zondag). Een van de respondenten (vrouw, 58 jaar) geeft aan één van de predikanten van de Oude Kerk 'driemaal niks' te vinden. Zij heeft dus een duidelijke eigen mening. Af en toe neemt zij ook de vrijheid om niet naar de kerk te gaan:

[676] De relatief hoge score van wijk 8 (66%) moet worden genuanceerd omdat hierin drie respondenten te sterk doorwegen: één van hen leeft feitelijk mee met wijk 1 en twee anderen behoren tot de verontruste gemeenteleden. Als deze drie buiten beschouwing blijven, komt wijk 8 op de wat realistischer score van 58% uit.

> ‘Misschien zijn we daar wel wat te makkelijk in. (…) gisteravond hebben we naar de kerktelefoon geluisterd, toen was mijn man niet lekker. Dat is makkelijk hoor, soms wel iets te makkelijk [mevrouw lacht]. Als het regent of als het sneeuwt denk ik van: “nou”. Soms hoor je het thuis beter als in de kerk, vind ik. Je wordt niet afgeleid. In de kerk zit altijd wel iemand te wiebelen voor je en dan ben ik heel snel afgeleid, dus dan… (…) Ik denk niet dat er geturfd wordt, hoeveel we gaan’ (resp.: 23).

Enkele respondenten geven aan een forse drempel te ervaren inzake de kerkgang. Dit heeft altijd sterk te maken met hun eigen ervaringen en levensloop. Het betreft relatieve buitenstaanders–voor wie kerkgang in tegenstelling tot vele anderen geen vanzelfsprekendheid is. Deze relatieve buitenstaanders hebben overigens wel een bepaalde tijd intensief meegedaan. In één crisissituatie is er veel pastorale zorg geweest door de predikant en anderen uit de kerk. De verschillen in socialisatie zijn echter niet verdwenen en leiden ertoe dat de drempel naar de kerk hoog blijft. De jaarlijkse kerkschooldiensten vormen duidelijk een brug om de kerkgang af en toe weer op te pakken.

Soms blijkt kerkgang te worden beïnvloed door de levensfase waarin een gemeentelid zich bevindt. Dit stelt hen voor allerlei keuzes.

Portret 3: Als je beiden ouder wordt ….

Hij is bijna 75 jaar en zijn leven staat op dit moment helemaal in het teken van de dementie van zijn vrouw. De intrede van dementie verandert wel de locatie van kerkbezoek, maar niet het ritme zelf. Hij gaat in op de vraag naar de invloed van deze situatie op het eigen geloof.

> ‘Ja, dat is heel wisselend. Op het ogenblik staat de ziekte van mijn vrouw helemaal centraal in mijn leven. Ik ga dus twee keer per dag daarheen. Ik ben daar dan een paar uur en dan help ik wel eens met het eten en dergelijke en dan kom ik wel eens een keer teleurgesteld thuis van, hoe moet dat nou zo? Waar loopt dit op uit eigenlijk, he? En dan ben ik wel eens in mineur zo. En dan zeg ik wel eens een keer, waar is dan eigenlijk je geloof he? En dan heb ik niet altijd de steun van dat geloof op dat ogenblik, hoor. Dan zit je wel eens in de put.’

De preken daar zijn heel eenvoudig. Hij mist wel eens wat de diepgang of actualiteit van vroeger, in de eigen wijkgemeente. Lange tijd vierden zij hier ook het avondmaal.

> ‘Daar namen wij dus ook aan deel. Totdat een van de laatste keren mijn vrouw daar ook een probleem had, met het doorgeven van de schaal. Dat ging niet helemaal goed en toen zei ze ook: “Ik ga daar niet meer heen.” Toen ging ik wel, maar zij niet. (….) Heel bijzonder vind ik dat wel. Ja. (…) Zeker dus zoals dat nu in *De Breukelderhof* gebeurt, met mensen die voor een groot gedeelte de dienst slapend doorbrengen of niet weten wat er gebeurt en toch komt dat avondmaal daar. Dat gaat tussen de rijen door, dat wordt zo doorgegeven, in al zijn primitiviteit. Dat vind ik iets heel moois, dat het zo gebeurt. (resp.: 40).

Ingrijpend is de situatie waarbij de partner is opgenomen in het verpleeghuis, hetgeen de kerkgang in deze levensfase stempelt. Enkele oudere gemeenteleden blijven vaker thuis vanwege weersomstandigheden of kleine ongemakken. De kerkradio als verbinding met de kerkdienst biedt hun een aantrekkelijk alternatief. Ouders van jonge kinderen komen tijdelijk minder in de kerk omdat één van beiden thuis oppast. Terwijl de één heel druk is in een gezin met jonge kinderen, geniet een ander juist van de rust die er is nu alle kinderen het ouderlijk huis hebben verlaten.

Kerkgang is voor de meeste ondervraagde leden de vitale band met de kerk en de boodschap die hier wordt gebracht. Hierbinnen zijn meer keuzemogelijkheden ontstaan waardoor velen structureel minder gaan of makkelijker af en toe thuis blijven. Hierin speelt individualisering een rol omdat het om eigen keuzes gaat. Daarnaast zijn er ook persoonlijke omstandigheden waardoor mensen minder gaan.

Waardering van de prediking

Bij de deelname aan kerkdiensten is het de vraag hoe die worden gewaardeerd, in het bijzonder het kernmoment, de prediking. Vaak komt in de interviews terug dat de afwisseling van predikanten als prettig wordt ervaren. Omdat elke predikant op zijn eigen manier preekt, wordt de afwisseling juist gewaardeerd. De behoeften van respondenten lijken redelijk overeen te komen en zijn samen te vatten met drie thema's: over Christus, over de praktijk van het dagelijks leven en om meer te leren.

Kritiekpunten van respondenten zijn er ook. Vanuit de Oude Kerk klinkt dat de prediking soms wel wat diepgaander en actueler mag zijn. Vanuit de Bethelkerk wordt vooral de actualiteit als wens naar voren gebracht. Verscheidene kerkgangers geven tegelijkertijd aan dat een preek niet altijd aansluit bij hun verwachtingen of dat men de aandacht er niet bij kan houden.

Opvallend is dat gemeenteleden over de prediking wel een eigen mening hebben. Bijna alle geïnterviewden zijn in staat aan te geven wat zij belangrijk vinden in een preek of wat zij graag horen. Slechts een enkeling schroomt niet om openlijk te zeggen wanneer men iets mist in de prediking of de manier van preken niet mag. Een vrouw van 66 geeft op de vraag waarom ze naar de kerk gaat het volgende antwoord dat een deel van de oudere generatie typeert:

> 'Ik ben ook op de preken zeer kritisch. Er is wel eens een dominee die je eigenlijk niet lijkt hé. Dat mag ik niet zeggen, maar het is wel zo. Daar ging ik altijd naartoe, maar dat doe ik tegenwoordig niet meer, dan ga ik ergens anders heen. Ik ga niet meer met kromme tenen daar zitten; zo van "Jongens, hier ben ik het echt niet mee eens'". Dat stoort mij dan, dus tegenwoordig ga ik dan met een gerust geweten ergens anders heen.'

Jongeren lijken iets minder kritisch. Een vrouw van 22 zegt over de prediking wat bij anderen ook regelmatig terugkomt:

> 'De ene keer kan ik het beter volgen als de andere keer. Maar de ene dominee (…) heeft andere gaven gekregen dan de ander. Ik moet wel zeggen, dat er predikanten zijn die ik liever hoor of waar ik meer (…) uithaal voor mezelf inderdaad (…) Het ene gemeentelid heeft het ene nodig en het andere gemeentelid heeft het andere.(…). Ik wil er wat van kunnen leren. SoWieso ook over de Bijbel en over Jezus. Ik vind dat Christus in elke verkondiging centraal moet staan, maar ook een stukje hoe vertaal ik dat naar de praktijk van het dagelijks leven, in de wereld waar je in staat. Dat vind ik ook wel erg belangrijk. Dat je daar wat aan hebt (resp.: 33).

Over de nieuwe dominee in de Bethelkerk zegt zij : '(…) dat vind ik heel leuk, heel verfrissend. Hij preekt heel duidelijk.' Een ander verwijst juist weer naar predikanten van vroeger, zoals naar G. Spilt. Toen is het volgens hen beter geweest: '(…)die hadden de gave om dat gewoon naar deze tijd te brengen. Hedendaagse prediking, laat ik het zo maar even zeggen.' (resp.: 40).

De meeste gemeenteleden bespreken hun kritiek niet openlijk met de betrokken predikant. Zij kiezen er eerder voor om die zondag naar een andere kerk te gaan of

thuis te blijven. Individualisering op het gebied van de inhoud van de preek blijft dus beperkt tot het hebben van een eigen mening en het mijden van ongewenste voorgangers. De preek blijft een hoog gewaardeerd collectief goed ook wanneer hij niet helemaal aan de verwachtingen voldoet.

Participatie aan doordeweekse activiteiten van de kerk

Het deelnemen aan doordeweekse activiteiten van de kerk sluit voor de meeste respondenten aan bij een gewoonte die met catechisatie is begonnen. Nagenoeg alle respondenten zijn door hun ouders daarheen gestuurd. Deelname aan het jeugdwerk heeft altijd al veel lager gelegen.

Een meerderheid van de ondervraagde gemeenteleden (58%) geeft aan zowel voor vóór 2000 als nu actief deel te nemen aan een of meer doordeweekse activiteiten. Deze gemeenteleden zijn betrokken bij de kerk door zich voor een of meer taken of commissies of de kerkenraad in te zetten. Verder bezoeken zij bijbelkringen en gemeentedagen. In vergelijking met de kerkgang is de deelname aan doordeweekse activiteiten duidelijk een keuzemogelijkheid. In de praktijk neemt een aanzienlijk deel van de belijdende leden hier wel aan deel en lijkt individualisering relatief beperkt. Zij deden en doen nog mee in het aanbod van de wijkgemeente.

Een ander deel van de respondenten (24%) heeft lange tijd wel meegedaan, maar is er na 2000 mee gestopt. Ten slotte is er een klein deel van de respondenten dat zowel vroeger als nu niet-betrokken is (13%). De meesten van hen hebben in hun jeugd nog wel deelgenomen aan de catechisatie, de min of meer verplichte activiteit, maar dat duurde maar kort. Het stopte al ruim vóór het jaar 2000 en is niet actief weer opgepakt. Vier van deze vijf respondenten blijken uit wijk 1 afkomstig te zijn.

	Minder deelname dan in 2000		Deelname vroeger en nu		Nooit echt actief geweest	
Totaal (drie wijken, 38 resp.)	9	24%	22	58%	7	18%

Tabel 24: Deelname aan doordeweekse activiteiten, vroeger en nu

De nadere analyse van de 24% 'ooit actieven' laat slechts kleine verschillen zien inzake hun herkomst per wijk. Er blijken iets meer afhakers in kringwerk aanwezig te zijn onder de respondenten vanuit de Bethelkerk dan onder die van de Oude Kerk.

	Minder deelname dan in 2000	
Respondenten wijk 1	3	21%
Respondenten wijk 3	1	11%
Respondenten wijk 8	5	33%

Tabel 25: Mate waarin minder wordt deelgenomen aan doordeweekse activiteiten, per wijk

De motieven om te stoppen zijn velerlei. Vaak is dit een bewuste keuze: het hoeft allemaal niet meer zo nodig (resp.: 5) of men is alleen in de jeugdfase betrokken geweest (6, 11, 13). Verscheidene respondenten geven aan, dat zij te druk te zijn met hun dagelijkse werk (1, 4, 20). Hier staat tegenover dat vier anderen die eveneens nadrukkelijk melden zich in een drukke levensfase te bevinden (3, 17, 32, 33), wel blijven deelnemen. Een andere categorie bestaat uit respondenten die bewust tijdelijk afstand nemen. Het is een overgangsfase omdat ze te druk zijn, nog op zoek zijn naar een andere,

passende bijbelkring (23) of dat de mantelzorg voor een partner alle energie opeist (40). Incidenteel is niet meedoen echt signaal van een verminderde betrokkenheid bij de eigen wijkgemeente (resp.: 4).

Bij het niet of niet meer deelnemen aan kringwerk speelt individualisering een duidelijke rol. Gemeenteleden maken bewust eigen keuzes. Deelname aan andere activiteiten naast de eredienst is voor velen waardevol maar dit is wel een extra waarbij deelname een vrij bewuste keuze is.

Wanneer beide zaken rond betrokkenheid worden samengenomen, blijken 19 respondenten (50%) op zowel kerkgang als doordeweekse deelname maximaal te scoren. Zij zijn volop betrokken en gaan trouw tweemaal per zondag naar de kerk. Daarnaast gaan 3 respondenten eenmaal per zondag in combinatie met actieve betrokkenheid doordeweeks. Aan het andere eind van het spectrum van deelname zijn 10 respondenten slechts partieel betrokken: niet bij doordeweekse activiteiten maar wel de kerkdiensten (3 van hen twee keer per zondag, 7 van hen eenmaal per zondag). Een enkele trouwe kerkganger heeft hierbij toegelicht 'geen verenigingsmens' te zijn (resp.: 39).

Als de deelnemers spreken over de inhoud van de doordeweekse activiteiten, klinkt veel enthousiasme. Een vrouw van middelbare leeftijd geeft aan dat zij inspiratie put uit de (jonge) vrouwenkring: 'Een inleiding maken voor vrouwenvereniging kost mij veel moeite, maar je merkt dat je je er heel diep in graaft. Je haalt er zelf ook weer veel uit. Dat is wel inspirerend.' (25). De kring geeft haar steun door het gesprek in kleine groepjes. 'Dan ben je zelf met de Bijbel bezig, wat thuis, in stille tijd, niet zo goed lukt.' In het contact met anderen wordt ervaren dat die met soortgelijke vragen rondlopen.

Een enkeling geeft aan dat het soms iets minder goed loopt op een kring. Respondent 19 meldt dat het gesprek op zijn kring te vaak stilvalt wanneer gangmakers voor het gesprek ontbreken. Dan zijn er teveel 'dezelfde mensen als ik, die niet veel zeggen.' Wanneer het na een inleiding 'angstvallig stil' blijft, gaat hij met minder plezier. Hij heeft de steun van anderen nodig.

De Alpha-Cursus is voor enkele respondenten een belangrijk bindmiddel met de gemeente geweest (20, 34). Respondent 20 zegt weinig geloofsgroei te ontvangen via de prediking maar wel via Alpha. 'In de Alpha-periode groeit het echt heel veel. (…) Ik merk op sommige momenten, die 10 weken, (…) dat je gewoon meer met het geloof bezig bent en groeit. Steeds verder komt. Het is opbouwend.' De cursus is een stimulans voor het gebedsleven ('Bij Alpha, daar heb ik geleerd om samen te bidden.') en geeft de doorslag bij het maken van geloofskeuzes: 'Het heeft me bewust gemaakt van de kern. Het nam ook mijn schuldgevoel weg, omdat ik dingen deed die volgens andere mensen niet horen.' Een van de gevolgen van deze ontvangen vrijheid is de overstap geweest van de Gereformeerde Gemeenten naar de Nederlandse Hervormde Kerk.

Een andere respondent is nog zoekend naar een passende, nieuwe kring. Die moet een bepaald evenwicht aanbieden voor de leden. Dit zoeken naar een positieve balans om te willen deelnemen wijst op een zelfbewuste, kritische grondhouding. Ook het hiervoor beschreven enthousiasme over kringwerk wijst op de ervaren waarde van het kringwerk voor de betrokkenen. Wel of niet deelnemen aan kringwerk is meestal een bewuste keuze van de betrokken gemeenteleden en daarin dus duidelijk een uiting binnen het individualiseringsproces.

Het onderling contact als gemeenteleden

Als ik de aandacht verplaats naar de binding met medegemeenteleden, valt mij op dat een ruime meerderheid van de geïnterviewde gemeenteleden (63%) uit de beide wijken aangeeft goede contacten te hebben met medegemeenteleden. Zij vinden deze contacten waardevol. Opvallend is dat dit voor gemeenteleden uit de Oude Kerk samen valt met hun eigen activiteiten in het kerkelijk werk maar voor wijk 8 geen voorwaarde lijkt te zijn. Daar zijn vier van de negen leden niet zelf actief maar wel positief over contact met andere gemeenteleden.

Een goed voorbeeld van de cohesie onder gemeenteleden is een vrouw die vertelt over de effecten van haar betrokkenheid bij het ouderenbezoekwerk. Men vroeg haar erbij en zij krijgt hierin steeds meer taken:

> 'Dat zijn dingen waardoor je toch wel wat meer bekend raakt in de gemeente. (…) Ik vind dat wel leuk. Ik vind het belangrijk dat je mensen kent. Niet alleen van gezicht, maar ook gaat bezoeken. De oudere mensen zullen dat wel heel waardevol vinden. (…) Het geeft natuurlijk wel aan dat de kerk en gemeente wat actiever wordt in je leven, omdat je er vaker mee geconfronteerd wordt' (resp.: 3).

In de kerk ontmoeten de leden elkaar. Vanuit de jongere generatie wordt regelmatig verwezen naar de positieve ervaringen in het jeugdwerk. Vooral vanuit de Oude Kerk heeft dat tot een sterke onderlinge band geleid. Een enkele jongere heeft vanwege de thuissituatie wat minder mee kunnen doen in het jeugdwerk (29).

Tegenover deze positieve geluiden staat een aanzienlijke minderheid (37%), die minder positief is over de contacten met medegemeenteleden. Dan worden kwalificaties gebruikt zoals: geen contact (4x), weinig contact (5x), met enkelen (1x) of oppervlakkig contact (4x). Deze opvattingen komen voor in beide wijken en onder alle typen kerkgangers, zowel zij die veel als zij die daar niet of weinig komen.

Vanuit de Oude Kerk wordt een enkele keer aanvullend opgemerkt dat de gemeente nogal gesloten is. Families trekken met elkaar op (resp.: 18). Ten aanzien van de Bethelkerk klinkt het geluid dat hier weinig verbondenheid wordt ervaren. 'Kerkmensen zijn niet zo leuk', zegt respondent 34. Andere respondenten uit de Bethelkerk (2, 35) verwoorden ook dat zij zich niet zo echt verbonden weten met andere gemeenteleden. Respondent 39 is naar wijk 1 vertrokken vanwege een magere pastorale zorg. Hij heeft slechts eenmaal ouderlingenbezoek gehad gedurende een lange periode.

Twee jongere geperforeerde leden geven eveneens aan, zoals al gemeld, gevoelig te zijn voor de kwaliteit van het onderlinge contact. Dat is voor hen een belangrijke reden geweest~~,~~ om zich bij een andere wijkgemeente te voegen (eenmaal Emmaüs en eenmaal De Ark).

Op het gebied van het onderling contact is er sprake van een tweedeling. Een deel van de gemeenteleden voelt zich in hun gemeente goed thuis en waardeert dit ook. Anderzijds zijn er ook trouwe kerkleden die minder onderlinge band ervaren. Een deel van hen lijkt dit te betreuren, een ander deel minder. Het kan een van de reden zijn voor perforatie naar een andere wijk. Hoewel het ontbreken van cohesie niet automatisch betekent dat er sprake is van individualisering, is hiervan wel sprake bij een klein deel van de leden. Bij een minderheid van de belijdende leden is de sociale band zwak en ontbreekt de behoefte hieraan.

Weging

Op grond van de gepresenteerde analyse over de binding met de eigen gemeente valt te constateren dat een fors deel van de gemeenteleden een sterke binding met de eigen wijkgemeente heeft. Dit uit zich vooral in kerkgang maar ook in waardering van de prediking, de onderlinge contacten en in deelname aan andere activiteiten. Tegelijkertijd zijn er ook een groot aantal ontwikkelingen die kunnen worden verbonden met het proces van individualisering. Deze punten loop ik na.

Een aanzienlijk deel van de gemeenteleden is van kerk of wijkgemeente veranderd. Dat gebeurt vaak via perforatie maar ook door over te gaan naar een andere kerk dan waarin iemand is opgegroeid. De balans van kerkverandering slaat bij een meerderheid door in de richting van de meer moderne wijkgemeenten. Tegelijkertijd kiest een aanzienlijke groep bewust voor het tegenovergestelde: een meer traditionele kerk of wijkgemeente.

Bij velen speelt de keuze voor een andere wijkgemeente op grond van theologisch-inhoudelijke overwegingen. Deze gedachten leven ook bij leden die nog niet zijn overgestapt. Perforatie lijkt een factor te zijn die zich in de toekomst zal doorzetten als uiting van bewust gemaakte keuzes.

Een kleine minderheid (twee respondenten) is feitelijk inhoudelijk vervreemd van de kerk en het geloof en een derde persoon ervaart een grote inhoudelijke afstand tot de kerk. Dit zijn mensen die hun keuzes niet door hun kerklidmaatschap laten beïnvloeden en zich in principe ook snel zouden kunnen voegen bij de kerkverlaters die hen voor zijn gegaan. De verminderde betrokkenheid speelt overigens meestal al een rol in hun socialisatie. Zij zijn minder actief godsdienstig opgevoed dan het overgrote deel van de respondenten. Vanuit het functioneren van de gemeente valt dit type van randkerkelijkheid te beschouwen als een vorm van individualisering. Dit proces speelt al vele jaren, al sinds ver vóór 2000. Ooit heeft men vaak vrij onpersoonlijk belijdenis gedaan maar kerk en geloof hebben weinig invloed op hun leven.

Hiertegenover staat dat de meeste jongere respondenten bewust hebben gekozen voor het kerklidmaatschap. Ook wanneer dit in lijn is met de eigen godsdienstige opvoeding blijft het doen van belijdenis een persoonlijk keuzemoment. Vaak wordt dit gevolgd door de avondmaalsdeelname.

Kerkbezoek is belangrijk voor de meeste respondenten maar de frequentie hiervan is bij een derde deel van de leden afgenomen. De tweede kerkdienst is minder vanzelfsprekend geworden en een aantal respondenten slaat makkelijker een zondag over. Vooral onder respondenten van de Bethelkerk en de geperforeerden is dit zichtbaar. Hier lijkt de oude norm bij velen te verdwijnen Dit is ook aanwijsbaar uit het gegeven dat in alle wijken leden vrij makkelijk wel eens een dienst overslaan. Deels wordt hierbij een alternatief gekozen in de vorm van de kerkradio of een EO-programma.

Bij een minderheid van de leden is er een kritische ondertoon: niet elke preek en niet elke predikant kan hen boeien. Soms leidt dit ook tot minder deelname aan kerkdiensten of de keuze om bewust incidenteel elders te kerken. Een aanzienlijke minderheid van de leden is niet zo positief over het onderling contact met andere kerkleden. Dit komt ook voor onder mensen die trouw naar de kerk gaan. Niet iedereen vindt dit belangrijk en anderen vinden niet wat zij hopen. Hier blijkt een vrij zwakke binding met

de gemeente te bestaan bij een deel van leden. Als ze gaan, doen zij dit vanwege de inhoud van de preek.

Participatie aan doordeweekse activiteiten is niet voor iedereen relevant en is bij een derde van de leden daadwerkelijk minder geworden. Deelnemen aan doordeweekse activiteiten van de kerk is duidelijk een keuzemoment voor volwassen leden. Ongeveer de helft maakt een andere keuze waarbij werkdruk en gezinssituaties regelmatig een rol spelen. Een enkel lid is kritisch inzake het vinden van een geschikte kring. Het bezoeken van kerkdiensten wordt belangrijker gevonden dan de deelname aan doordeweekse activiteiten.

Met betrekking tot de mate van individualisering inzake de binding aan de eigen gemeente constateer ik dat de perforatiemogelijkheid een essentiële factor is voor binding aan een andere wijkgemeente. Het biedt een mogelijkheid om bewust te kiezen met welk type gemeente (liturgisch en qua geloofsinhoud) iemand zich wil verbinden. De mogelijkheid hierin eigen keuzes te maken wordt vaak verbonden aan het zich ergens thuis voelen. Veel kerkleden proberen hierin dus de eigen keuzes te realiseren.

In de betrokkenheid bij de eigen wijkgemeente komen ook allerlei veranderingen voor, zeker vergeleken met de situatie rond 2000. De kerkgang neemt af maar niet overal even sterk. In de Oude Kerk doet zich dit minder voor dan in de Bethelkerk. Binnen wijk 1 zijn echter ook verschillende leden die sterk van het gangbare patroon afwijken en weinig of niet betrokken zijn. Aan de doordeweekse activiteiten zoals kringwerk doen velen mee, maar duidelijk veel minder dan in 2000. Die deelname is meer een keuzemoment geworden.

De onderlinge betrokkenheid tussen gemeenteleden is bij velen duidelijk aanwezig maar ook hier is er een deel van de gemeente dat de contacten als niet of als minder goed kwalificeert. Een opvallende uitkomst van het onderzoek is dat deze vorm van zwakke binding ook voorkomt onder trouw meelevende leden. Dat wijst erop dat een minder sterke binding niet altijd leidt tot het nemen van afstand tot de eigen gemeente. Wanneer de inhoud mensen bindt, zegt dit nog weinig over de intensiteit van de onderlinge relaties.

Vergeleken met de situatie van de eigen binding aan de gemeente in 2000 is bij een aanzienlijk deel van de respondenten sprake van punten waarop individualisering duidelijk zichtbaar is.

7.2.3 Ambtelijk gezag

Het tweede aandachtsterrein is de manier waarop mondigheid van gemeenteleden tot uiting komt in hun visie op het ambt en de ambtsdragers zelf. Dit spitst zich toe op drie centrale aspecten: het omgaan met gezag, de visie op het ambt en de positie van de predikant. Aanvullend komt aan de orde hoe naar conflicten en communicatie wordt gekeken. In dit deel van het onderzoek ligt het accent op de manier waarop gemeenteleden anno 2011 deze zaken beleven. Soms kan dit in het perspectief van de levensloop van de respondenten worden geplaatst. Een afgrenzing naar de mate waarin veranderingen al voor 2000 zijn ingezet, blijkt moeilijk te maken.

Beleving van gezag

Bij gezag gaat het om het toekennen van invloed van ambtsdragers op het eigen leven. Tegelijkertijd speelt hierbij ook de vraag naar het omgaan met de Schrift. Als het gezag van ambtsdragers aan God wordt toegeschreven, hoe is dan de verhouding tussen het gezag van mensen, als mens en in hun ambt, en welke plaats vervult het Woord van God hierin? De gestelde vragen zijn sterk toegespitst op de mogelijke invloed die ambtsdragers uitoefenen op het leven van gemeenteleden. Als individualisering een proces is waarbij gemeenteleden steeds vaker eigen keuzes willen maken, dan moet dit op ethisch gebied en bij geloofskwesties zichtbaar worden. Is er sprake van toegenomen mondigheid en daaraan gerelateerd afbrokkeling van ambtelijk gezag?

Het meest opvallende gegeven uit de interviews is dat iets meer dan de helft van de geïnterviewde gemeenteleden aangeeft niet of nauwelijks beïnvloed te worden door ambtsdragers. Als voorbeeld een vrouw van 58, die zegt: 'Als het mij niet lijkt, zeg ik het en als het mij wel lijkt, zeg ik het ook. Ik houd niet mijn mond omdat het een ouderling is. Ja, ik blijf mezelf hoor, je kunt me niet veranderen' (resp.: 23). Er is mogelijk wel enig ontzag en respect voor een ambtsdrager maar tegelijkertijd is de eigen mening belangrijker. Een vrouw van 64 jaar zegt: 'Ik moet er misschien wel erg tegen opkijken, maar dat doe ik misschien niet.' Op de vraag of ambtsdragers invloed hebben op haar beslissingen, antwoordt ze beslist: 'Nee absoluut niet. (…) ik geloof niet dat ze me zouden overtuigen van iets….' (resp.: 12).

Een kerkenraad moet goede argumenten leveren, als er sprake is van een verschil van inzicht. Soms gebeurt dit ook wel, zoals een vrouw van 38 uit de Bethelgemeente aangeeft:

> 'Maar dan moeten ze wel met goede argumenten komen. Dat is nu ook wel eens een keer gebeurd. Dan werd er een lied gezongen tijdens de dienst, maar dan werd er altijd bij gezegd waarom dat was. En dat vond ik heel positief. Want ook al vond ik het lied niet mooi of dacht ik van, "Oeh, moeten we dat lied gaan zingen?", dan denk ik van, "Het is wel onderbouwd." En dat vind ik wel heel belangrijk, dat je weet waar je voor staat' (resp.: 35).

Bij al deze voorbeelden is er sprake van enige individualisering. Er is wel enig respect voor de ambtsdrager maar het gezag loopt via de kracht van hun argumenten. Het gemeentelid stelt zich mondig op in de eigen leefsituatie.

Wanneer er bij ambtsdragers sprake is van een gezagsverhouding wordt dit door de respondenten meestal gekoppeld aan het verschil in kennis. Vaak gaat het dan om de predikant, die via zijn studie een bagage heeft waardoor het gemeentelid zich daadwerkelijk wil laten beïnvloeden.

> 'Een predikant heeft theologie gestudeerd en die zal het wel beter weten. Want mijn Bijbelkennis schiet wel tekort. Dat is toch zijn taak in de kerk. Hij verkondigt wel het Woord van God. Als hij tegen mijn mening ingaat, en hij beargumenteert het goed, zal ik daarin meegaan. Ik zou het zeggen als ik het er niet mee eens ben, maar het is nog nooit voorgekomen. Het is meestal zo dat ze het zo beargumenteren, dat je er toch niks tegenin kan brengen. Maar dat mag ook' (resp.: 30, man 31 jaar).

Er is dus sprake van erkenning van gezag onder bepaalde voorwaarden. Veel geïnterviewde gemeenteleden spreken in dit verband nadrukkelijk over de Bijbel die ze zien als bron van gezag. Vooral onder jongere gemeenteleden komt relatief vaak aan de orde dat men terugvalt op dit gezag. De Bijbel heeft het laatste woord.

> Interviewer: 'Hoeveel invloed heeft een dominee op jouw mening? Stel er is een discussie, jij bent het er niet mee eens, wie heeft het laatste woord?'
> Respondent: 'Ik zit veel aan de Bijbel vast. Ik lees veel, vind dat heerlijk. Dat heeft het laatste woord. Daarna gaat het over hoe je de dingen ziet. Ze moeten het wel heel goed onderbouwd hebben, anders blijf ik bij mijn standpunt. Als ze goede argumenten hebben, kunnen ze me overtuigen. (…) Ik heb dan wel zoiets, ik wil door goede argumenten uit de Bijbel overtuigd worden '(resp.: 13, man 22 jaar).

Visie op het ambt

Aansluitend is gekeken naar de positie die ambtsdragers volgens gemeenteleden hebben. Worden zij omwille van hun ambt gehoorzaamd hetgeen past bij de ambtsvisie dat deze taak 'van bovenaf' komt? Daar staat tegenover dat de nadruk kan liggen op de persoon die in het ambt staat. Dan hangt het gezag nauw samen met zijn capaciteiten en de erkenning hiervan.

De gegevens over dit onderwerp zijn niet heel eenduidig. Velen vinden het moeilijk een onderscheid tussen ambt en persoon te maken. Het gelukt hen wel aan te geven of zij gezag van ambtsdragers accepteren. Op basis hiervan is een 'gezagscore' ontwikkeld.[677]

Totaal	Gemiddelde (excl. perf)	0,44		Totaal	Gemiddelde	0,44
				Leeft. groep	18+	0,50
Wijk	Oude Kerk	0,50			37+	0,32
	Bethelkerk	0,36			56+	0,43
Perforatie	Geperf. leden in wijk 1, 3, 8	0,44				
	Niet geperforeerde leden	0,45		Sekse	Vrouw:	0,39
	Geperforeerden (N=4)	0,18			Man:	0,46
Typologie	*Meelevende traditionele leden*			0,54		
	Meelevende veranderingsgezinden			0,30		
	Niet-meelevende leden			0,26		

Tabel 26: Gezagscore respondenten, uitgesplitst naar achtergrondfactoren

De eerste indruk op basis van deze kwantificering geeft aan dat er sprake is van een gemiddelde dat niet erg hoog ligt (0,44) en een aanzienlijke spreiding kent: beide uitersten komen verscheidene keren voor. Zo kent 29% van de respondenten een gezagscore tussen 0,0 en 0,3, terwijl 19% op 0,8 of hoger uitkomt.

Bij uitsplitsing komen duidelijke verschillen naar voren tussen respondenten van beide wijkgemeenten en ook qua leeftijdscohort en sekse. Op dit punt zijn de ondervraagde vrouwen evenals mensen van middelbare leeftijd sterker geïndividualiseerd

[677] Hierbij wordt de mate van gezagsgetrouwheid van de respondenten uitgedrukt in een score tussen 0 en 1. Wanneer er sprake is van de acceptatie van het gezag van ambtsdragers omdat dit van God komt, wordt de maximale score bereikt. Daar tegenover staat de visie dat ambtsdragers slechts gelijkwaardige gesprekspartners zijn.

inzake hun visie op het gezag van ambtsdragers.[678] Wat de typologie van gemeenteleden betreft, valt de sterke samenhang op tussen lage gezagscore en veranderingsgezindheid.

Wanneer de scheiding wordt gelegd bij 0,4 ontstaat zicht op de omvang van de groep respondenten die relatief weinig gezag accepteren. Het betreft dan 64% van de respondenten, dus twee derde deel dat beperkt of geen gezag vanuit het ambt accepteert.

Slechts een minderheid (19%) waardeert nadrukkelijk het gezag op basis van de positie van ambtsdrager. Ter illustratie hiervan de overwegingen van een jonge man (31 jaar), afkomstig uit een streng reformatorisch gezin. Hij zegt over de predikant: 'Maar het is wel een man, die natuurlijk hoger staat. Het is wel een soort tegenover, zeg maar.' Gezag voor de kerkenraad lijkt bij hem meer een kwestie van gevoel te zijn: 'Ik vind het altijd wel mooi, dat er een bank vol zit met diakenen en ouderlingen. Die doen hun werk ook en het is niet …. je kijkt niet tegen ze op.' Anders dan bij de predikant is de afstand tot ouderlingen klein. Hij geeft aan dat hier iets bij hem veranderd is: 'Dat was bij mijn ouders wel anders. Dat waren echt mensen waar je 'u' tegen moest zeggen. Als ik ze nu tegenkom zou ik ook 'u' zeggen, waarschijnlijk, maar (….) ja, het zijn ook mensen en met het doen van belijdenis leer je elkaar natuurlijk wel iets beter kennen' (resp.: 11.)

De hier gebruikte uitdrukking 'het zijn ook mensen' geeft een element aan dat in veel gesprekken voorkomt. Ambtsdragers zijn vooral gewone mensen met een taak. Het zijn mensen die je kent en ontmoet in de kerkbank, bij activiteiten of omdat je vader of echtgenoot het is, of is geweest. Bij velen leeft het idee dat alle gemeenteleden gelijk zijn en ambtsdragers niet boven hen staan. Het persoonlijke contact met de ambtsdragers wordt vaak als gelijkwaardig ervaren. De ambtsdrager is gesprekspartner en het is waardevol als die in een gesprek ook diepgang weet te realiseren.

Het gelukt vele gemeenteleden niet direct een afgeronde mening te geven over dit onderwerp. Onderstaand gesprek is kenmerkend aangaande de vraag, of een ambtsdrager namens God spreekt. De interviewer vraagt een vrouw van 23 jaar, of de ambtsdrager invloed heeft op haar mening: 'Denk van niet, nee. Als het een enge man is misschien [lachend]'. Daarna verduidelijkt de interviewer het onderwerp met enkele steekwoorden, waarbij een directe verbinding met het 'spreken namens God' wordt gelegd. Dan is de reactie:

> 'Oh dat is anders. Als je dat zo zegt, realiseer ik me nu. God heeft wel gezag voor mij. Maar dan zie ik ook dat jij of ik dat hebben. Ik heb er een hekel aan om een mening erover te hebben, als ik niet weet wat de Bijbel er over zegt. Dat zou ik willen onderzoeken; wat er in de Bijbel staat. Ik geloof dat we allemaal de Heilige Geest hebben' (resp.: 42, vrouw 23 jaar).

God en de Bijbel hebben dus wel gezag. Daarna mag iedereen er over meepraten mits dit onder leiding van de Heilige Geest gebeurt.[679]

---

[678] Uiteraard onder het voorbehoud dat deze uitspraak vanwege de kleine steekproef niet zomaar kan worden gegeneraliseerd.

Gezag van de predikant

Binnen het gezag van ambtsdragers vraagt de positie van de predikant apart de aandacht. Uit verschillende interviews komt de predikant naar voren als iemand die wel iets meer gezag heeft dan de anderen. Een vrouw van 33 jaar: 'Ik heb meer ontzag voor de predikant dan voor ouderlingen.' (resp.: 3). Als reden daarvoor is al gewezen op de kennisvoorsprong van de predikant. Iemand zegt over het verschil tussen ouderling en predikant: 'Ik moet er misschien wel erg tegen opkijken, maar dat doe ik misschien niet. (…) dat doe ik wel tegenover de predikant en niet tegen ambtsdragers' (resp.: 12, vrouw 64 jaar).

Daarnaast speelt zijn positie als verkondiger van het Evangelie mee. Respondent 1 zegt hierover: 'Dan sta ik er meer onder. Het is een leermeester van je, zo ervaar ik het. Hij staat wel boven je. Hij houdt de hele kerk stil. Maar niet zo van: "Ik ga naar de kerk omdat die dominee komt vandaag, daar heb ik ontzag voor"' (man 24 jaar). Regelmatig wordt de inhoud van de verkondiging aangestipt. Wanneer een predikant in staat is om actueel, concreet of authentiek te preken is er meer respect. Een respondent over haar predikant: 'Als het maar uit zijn hart komt. Hij leest wel veel,[680] maar dat is niet erg' (resp.: 22, 70 jaar).

Andere respondenten benadrukken daartegenover meer de relationele aspecten Inzake de waardering van de predikant. Hij moet wel 'normaal blijven' (resp.: 34, vrouw 42 jaar). Ook zij zijn uiteindelijk gewone mensen (resp.: 35, vrouw 38 jaar).

Vergeleken met de hiervoor gepresenteerde gezagscore valt bij een zestal respondenten op dat zij een fundamenteel onderscheid maken tussen het gezag dat ze wel aan de predikant toekennen maar veel minder aan de ouderlingen (resp.: 1, 2, 3, 11, 12, 25). Er is dus in de gemeenten wel enige afstand tot de predikant maar dit geldt niet voor elke respondent even sterk.

Niet bij elke respondent is doorgevraagd of hier in de loop van de tijd veranderingen zijn opgetreden. Een vijftiental respondenten gaat er wel op in. Twee mensen zeggen dat de waardering gelijk is gebleven, bij de anderen (13 respondenten, 34% van de leden uit de wijken) is de kloof tot ambtsdragers kleiner geworden. Hoofdmotief hiervoor is de eigen ontwikkeling. Meer eigen ervaring en levenswijsheid maKEN dat men minder hoog opziet tegen ambtsdragers. Een enkele keer is er sprake van negatieve ervaringen, minder goede contacten, een andere kerkelijke traditie of een algemeen cultuurgevoel dat als oorzaak voor de vermindering van gezag wordt gegeven. Al heeft de predikant als ambtsdrager nog wel een gezagspositie, de invloed daarvan is voor velen minder sterk geworden. Ook hier heeft individualisering invloed op de verminderde gezagspositie van de ambtsdrager.

---

[679] Zij krijgt een lage gezagscore (0,2), gekoppeld aan de labels 'ten opzichte van predikant' (respect voor dominee vanwege zijn kennis), ten opzichte van ouderling (ouderlingen niet onwijs veel gezag, maar je kunt er wel leuk mee omgaan).

[680] De respondent bedoelt hier het voorlezen van de preek in tegenstelling tot iemand die uit het hoofd preekt.

Conflictsituaties

In een beperkt aantal situaties is er sprake van scherpe kritiek op ambtsdragers. Conflicten met ambtsdragers blijken de visie op gezag grondig te beïnvloeden. Ook wordt hier duidelijk hoe gemeenteleden omgaan met het gezag van ambtsdragers. Soms betreft het slechts kleine irritaties of aangedaan onrecht. Een respondent vertelt over de kritiek van een ambtsdrager op haar man die vanwege ziekte niet in de kerk kon komen. Zij zoekt echter geen conflict omdat ze het niet belangrijk genoeg vindt.

> 'Dat stoorde mij zo, maar ik stapte er niet gelijk op af. Dat zou ik alleen doen in het geval dat hij op huisbezoek zou komen. Maar ik maak er geen conflict van. Niet dat ik het niet durf, maar het is gewoon niet waard om wat je ermee bereikt; het brengt niets goeds. (…) De kerkenraad moet niet boven de mensen staan. Daar heb ik moeite mee' (resp.: 5, vrouw 57 jaar).

Soms gaat het om heel pijnlijke ervaringen. De partner van een respondent (resp.: 13, een man van 57 jaar, ingedeeld bij de categorie 'niet-meelevende veranderaars') geeft aan dat zij de dominee ervaart als struikelblok om weer opnieuw naar de kerk te gaan:

> 'Ik heb een paar jaar geleden nog wel gedacht: we moeten er meer aan doen. Totdat mijn zoon trouwde en de dominee zulke vervelende [zij spreekt met nadruk] opmerkingen richting ons maakte, omdat hij wist dat wij niet-kerkelijk zijn. En dat was zo vervelend en zo'n nare ervaring (...) En toen had ik zoiets van: "In ieder geval niet hier." Laat ik het zo zeggen (…) "Ik zeg niet nooit, maar op dit moment niet, in ieder geval."'

Deze respondent zegt over een ouderling dat met hem geen gesprek mogelijk was. Het speelt overigens ruim vóór het jaar 2000. Wanneer hij weerwoord geeft, begint de ouderling 'te slaan met Bijbelteksten'. Uiteindelijk hebben zij deze ouderling op een nette manier de deur uitgezet. Daarna is er nog eenmaal contact vanuit de kerk geweest: 'Eén keer nog, die ene die gebeld heeft. En die hoorde dat wij het waren: "Oh, u bent het. Oh nee, dan heeft het geen zin". En die hing op en we hebben nooit meer wat gehoord.'

Enkele andere conflictsituaties blijven buiten beschouwing omdat die geheel gaan over situaties die ruim vóór 2000 hebben gespeeld of in heel andere kerkelijke contexten. Verscheidene keren heeft het onhandig optreden van ambtsdragers ertoe geleid dat zij gezag verloren hebben. Dit soort gebeurtenissen werkt zeer lang door.

Behoefte aan overleg en communicatie

Binnen de vragenlijst was geen apart item opgenomen over de mate waarin gemeenteleden inspraak en overleg wensen binnen de gemeente. Een enkele keer kwam dit spontaan naar voren.

Over het algemeen zijn mensen tevreden over het contact met de ambtsdragers. De bovengenoemde conflictsituaties vormen hierop duidelijke uitzonderingen Meestal groeit het contact met ambtsdragers in de loop van de tijd. De komst van een nieuwe predikant vraagt altijd een periode om hieraan te wennen. De recente komst van een nieuwe wijkpredikant in de Bethelkerk komt in verschillende gesprekken naar voren en enkele mensen spreken nog met waardering over een vorige wijkpredikant.

Over het contact tussen kerkenraad en gemeente en de communicatielijnen worden feitelijk weinig opmerkingen gemaakt. De gemeenteleden lijken weinig onvrede te hebben over de gang van zaken binnen de kerk. De afstand tussen kerkenraad en gemeente wordt een enkele keer genoemd. Eén respondent (57 jaar) neemt duidelijk afstand van de sfeer waarmee vroeger door haar moeder het contact binnen de kerken-

raad en met de dominee werd verheerlijkt. In het verlengde hiervan heeft ze eveneens kritiek op de interne sfeer en de werkwijze van de kerkenraad in wijk 8 na 2000: 'Ik weet van de kerkenraad, dat ze met elkaar in retraite gaan, in een klooster of zo. Daar heb ik niets mee. Dat vind ik toch een beetje eng, klef misschien, het zoetsappige, nee. Dat mogen ze best besluiten en doen, maar dat hoeft voor mij niet' (resp.: 5).

Een ander (resp.: 9) uit kritiek op een gebrek aan open communicatie vanuit dezelfde kerkenraad aangaande veranderingen. Die sluipen er in zonder gesprek vooraf met de gemeenteleden ('op zo'n hele slinkse manier, zeg maar'). Zij bepleit meer openheid en minder angst voor reacties: '(..) wees daar dan eerlijk in en open als je dingen wilt gaan veranderen. En mensen de kans geven om daarop te reageren.' Respondent 34 zegt over de kerkenraad van wijk 8: 'Ik heb het idee, dat ze (…) niet goed naar de gemeente luisteren. En beslissingen baseren op wat de meesten vinden.' Hiertegenover staat de al aangehaalde reactie van respondent 35 (bij thema Beleving van gezag) die benadrukt dat de kerkenraad van de Bethelkerk juist goed is in het afleggen van verantwoording. Mensen reageren vanuit hun eigen ervaringen dus heel verschillend op het functioneren van de kerkenraad als college.

De meeste leden stellen weinig eisen aan hun eigen kerkenraad wat betreft overleg en communicatie. Vanuit de Oude Kerk zijn hierover in het geheel geen kritische signalen ontvangen. Diverse leden uit de Bethelkerk laten echter wel duidelijk onvrede merken. Ook dit is een signaal van enige individualisering binnen deze wijk.

Weging

Op grond van de bovenstaande uitkomsten valt te concluderen dat mondigheid duidelijk aanwezig is onder een aanzienlijk deel van de respondenten. Velen vinden dat ambtsdragers feitelijk geen invloed hebben op hun opvattingen. Zij ervaren geen beïnvloeding waarbij het de vraag is of ambtsdragers dit nog wel beogen. Naar hun argumenten wordt wel geluisterd maar er vindt een eigen afweging plaats.

Wanneer een ambtsdrager en in het bijzonder de predikant toont meer Bijbelkennis te hebben, wordt dit wel gewaardeerd. Dat helpt om een eigen mening te vormen en dit gezag vanuit de Bijbel wordt erkend. Velen geven aan daar zelf te weinig van te weten. Er is dus sprake van een beperkte erkenning van de ambtelijke deskundigheid. Het maken van keuzes is iets persoonlijks waar de kerk als zodanig niet veel over te zeggen heeft.

Als tweede aspect valt op dat het vermeende gezag van een ambtsdrager in het algemeen niet wordt beschouwd als iets dat 'van boven' komt maar wordt gezien als iets van gelijk niveau. Hierbij komen wel verschillen naar voren tussen de respondenten. Leden uit de Bethelkerk, vrouwen en de tussengeneratie zijn verhoudingsgewijs kritischer. Zij laten meer individualisering zien. Bij een deel van de leden is aanwijsbaar sprake van een vermindering van gezag van het ambt, waarvan predikanten vanwege hun opleiding (kennisbasis) en positie (prediking, catechese) worden uitgezonderd. Slechts een minderheid van ca. 20% van de respondenten kent ouderlingen wel ambtelijk gezag toe.

Bij enkele respondenten heeft de ervaring van een conflict met ouderlingen en/of de predikant gezorgd voor een kritische stellingname. In alle andere gevallen is de mondigheid meer ingebed in het algemene cultuurpatroon. Mondigheid wordt gezien

als een proces van rijpheid. Dit past bij het veel voorkomende type van 'meelevende veranderingsgezinden' in de gemeente.

Overleg en communicatie behoren niet tot de terreinen waarop vele verwachtingen leven ten aanzien van de ambtsdragers en de kerkenraad. Binnen wijk 8 zijn hierop wel enkele uitzonderingen. Die respondenten uiten kritiek op het ontbreken van goede communicatie over veranderingsprocessen. Zij vinden dat de kerkenraad niet goed overlegt met de leden. Mogelijk komen deze wensen in de kring van 'open bonders' relatief vaker voor. Inspraak lijkt uiteindelijk voor weinig mensen een relevant punt te zijn. Geloven lijkt vooral een persoonlijke zaak waarbij de organisatie graag aan anderen wordt overgelaten.

Afrondend kan worden geconcludeerd dat een aanzienlijk deel van de gemeenteleden een aanzienlijke mate van individualisering toont aangaande het thema 'omgaan met ambtelijk gezag'. Uiteindelijk kan dit worden vastgesteld bij 64% van de geïnterviewden. Bij een gedeelte hiervan is aanwijsbaar sprake van weinig gezag voor ouderlingen. Uit de onderzoeksgegevens is niet af te lezen in welke mate dit proces vóór 2000 ook al volop aanwezig is geweest. Wel blijkt uit diverse voorbeelden dat dit bij velen wel vóór 2000 speelde.

Het geconstateerde indirecte gezag dat wordt toegekend vanuit de Schrift vraagt om meer analyse. Dit zal in samenhang met de andere thema's worden bekeken. Vooralsnog doet dit geen afbreuk aan de geconstateerde individualisering op dit deelterrein.

7.2.4 Liturgie

De vorm van liturgie verschilt zoals hiervoor beschreven sterk per gemeente. Daarom is het van belang na te gaan hoe belangrijk respondenten de huidige invulling van de eredienst in hun gemeente beoordelen en hoe zij tegenover concrete liturgische veranderingen staan. Ten aanzien van deze vragen wordt achtereenvolgens gekeken naar de manier van zingen (ritmisch of niet), de keuze van een psalmberijming (oude of nieuwe berijming), het al dan niet zingen van gezangen en zo ja, de voorkeur voor *Liedboek* of *Opwekkingsliederen*. Ten slotte komt aan de orde of de liturgie in bijzondere diensten mag afwijken en hoe de liturgie in het algemeen wordt beoordeeld.

Evenals in de vorige paragrafen ligt het accent op de waardering van de eigen kerkelijke situatie in het hier en nu (2011) bezien in het perspectief van de levensloop van de respondenten. Veranderingen van opvattingen hierover worden zo mogelijk geplaatst in het perspectief van de gebeurtenissen sinds 2000. In deze periode verandert de liturgie zowel in de Oude Kerk als in de Bethelkerk. Wel moet worden gerealiseerd dat dit voor iedereen anders kan liggen. De jongste categorie gemeenteleden is in de periode 2000-2011 volwassen geworden terwijl anderen al tientallen jaren een mening over de liturgie kunnen hebben, waarbij het de vraag is hoe veranderingen na 2000 worden beoordeeld.

Psalmen zingen

In veel interviews met leden uit de Oude Kerk komt de kwestie over het ritmisch zingen terug. Op één uitzondering na heeft niemand hier problemen mee. De in de Oude Kerk opgetreden verwarring wordt door hen niet begrepen en een deel van de respondenten

vindt dit thema niet relevant. Een man van 27 verwoordt de veelvoorkomende reactie: 'Het gaat al jaren over wel ritmisch, niet ritmisch (…) ik heb zoiets van, doe het gewoon. Doe het wel of doe het niet' (resp.: 19).

Een ander uit de Oude Kerk zegt: 'De rust en structuur spreekt mij erg aan, maar dat zal ik wel van huis uit meegekregen hebben' (resp.: 21, vrouw 45 jaar). Direct aansluitend geeft zij aan dat het ook wel 'ietsjes losser' mag: 'Het gaat allemaal heel subtiel en heel voorzichtig. In wijk 1 zijn ze daar niet zo huiverig voor als in wijk 3. Dat is toch wel een beetje het verschil.' Deze respondent is bewust geperforeerd van wijk 3 naar wijk 1.

Inzake het zingen in de eredienst valt op dat in geen van de interviews wensen naar voren komen voor een andere psalmberijming in de Oude Kerk. Dat punt lijkt niet echt te spelen. De kerkgangers lijken tevreden te zijn over het gebruik van de oude berijming. De leden van de Bethelkerk hebben te maken met een 'gemengde economie', waarin Oude en Nieuwe psalmberijming beide een plaats hebben. Ook zij geven niet aan dat dit een punt is dat voor hen een rol speelt.

Andere liederen in de eredienst

Uit de interviews blijkt dat ruim een kwart van de geïnterviewde gemeenteleden nadrukkelijk aangeeft grote waarde te hechten aan de psalmen. Deze gemeenteleden vinden het niet nodig dat er in de eredienst andere liederen worden gezongen. Dit zijn vooral mensen die bij de Oude Kerk horen. Anderen spreken zich niet nadrukkelijk uit op dit punt.

Een vrij grote groep vindt het juist goed dat er een afwisseling is van psalmen en andere liederen in de eredienst. Dit geluid klinkt ook bij leden uit de Oude Kerk. Deze keuze voor afwisseling van liederen klinkt in alle generaties ook binnen de oudste leeftijdsgroep (57 t/m 75 jaar).

Een kleiner groep respondenten uit de Oude Kerk geeft nadrukkelijk aan liever geen liturgische veranderingen te willen. Hun antwoorden zijn meestal genuanceerd, bijvoorbeeld resp.: 27 (vrouw, 39 jaar). Zij zegt traditioneel te zijn en liever geen veranderingen te willen maar niet tegen ritmisch zingen te zijn. Zij vindt Opwekkingsliederen en gezangen wel mooi, maar niet voor de kerkdiensten. Anderen zeggen feitelijk hetzelfde met andere woorden: 'Voor mij zou een gezang mogen, maar omwille van de eenheid van de gemeente ben ik er niet voor' (resp.: 32, 22 jaar).

Slechts één respondent is ongelukkig met elke verandering (resp.: 31, vrouw, 66 jaar). Niet dat veranderingen strijdig met Gods Woord zijn maar zij vindt ze niet nodig. 'Ik vind het zo jammer voor de eerbied in Gods huis. Ik vind dat dit weggaat.' Zij heeft bij de overgang van wijk 3 naar ritmisch zingen niet schriftelijk gereageerd naar de kerkenraad maar wel alles 'aan de Heere voorgelegd'. Haar afwachtende houding en haar taalgebruik tonen dat zij tot de bevindelijk-gereformeerde flank binnen de stroming van de Gereformeerde Bond behoort.

In de Bethelgemeente juichen de meeste respondenten de veranderingen op liturgisch terrein toe. Een brede liederenkeuze wordt gewaardeerd, al heeft een enkeling wel kritiek op het zingen van onbekende gezangen. Enkele anderen geven aan hun zorgen te hebben over de ingezette vernieuwingen: het zingen van opwekkingsliederen wordt afgekeurd ('vreselijk'; resp.: 4) en de veranderingen gaan hen te snel. Voor deze

respondenten is de variatie in de liturgie een reden om incidenteel elders naar de kerk te gaan. Dan betreft het diensten met teveel liederen, moeilijk zingbare liederen of het optreden van 'bands' in bijzondere diensten. Zoals al aangegeven, is de stap naar perforatie dan dichtbij.

De aanvullend geïnterviewde geperforeerde leden spreken een sterke waardering uit voor de liedkeuze in de gemeente waar ze nu lid zijn. Wel blijkt er een aanzienlijk verschil te bestaan tussen de oudere generatie, met een voorkeur voor het *Liedboek* en jongeren die voorkeur geven aan een opwekkingslied. Dit thema wordt hierna apart uitgewerkt. Liturgie heeft voor geperforeerde leden veel met binding te maken en is vaak een doorslaggevende reden. Een man van 74 jaar (perforatie naar de Nieuwe Kerk) zegt over zijn voorkeur:

> 'Die is nogal anders geworden. Ook onder invloed van de jongeren. Dat vind ik een goede zaak (…) Ik ben heel blij dat het *Liedboek* er is. En dat er gebruik wordt gemaakt van diverse andere bundels ook. Het moet niet doorslaan, dat dit het alleen maar wordt. Want uiteindelijk vind ik alle liederen ook niet geschikt om in de eredienst te zingen, maar het gebruik van het *Liedboek*, daar ben ik een groot voorstander van' (resp. 40).

Deze respondenten tonen sterk hun eigen voorkeuren, hetgeen tot keuze van een andere gemeente leidt. Bij anderen speelt wel een liturgische voorkeur, maar minder sterk.

Uit dit onderzoek blijkt ook dat perforatie omgekeerd kan verlopen. Een enkele respondent zoekt vanwege de liedvoorkeur juist aansluiting bij een traditionele wijkgemeente. Dit laatste is echter niet te typeren als individualisering omdat een dergelijke keuze veelal is geworteld in de eigen levensloop en herkomst. Wanneer een wijkgemeente meegaat in een verandering als gevolg van individualisering is vertrek uit die gemeente te beschouwen als een vorm van collectivering.

De mate van veranderingsbereidheid op liturgisch gebied

Alle voorkeuren op liturgisch terrein zijn geordend in een 'veranderingsbereidheidsscore' voor Ede als geheel en per wijkgemeente. Dit is de optelsom van de scores van de leden uitgedrukt in een getal tussen -1 (sterk tegen liturgische verandering) en +1 (sterk voor verandering).[681] In dit opzicht blijken de voorkeuren op liturgisch terrein tussen de verschillende wijken aanzienlijk te zijn. Gemiddeld genomen is de veranderingsbereidheidsscore (0,23) niet hoog. Voor de meeste mensen hoeft er niet te veel te veranderen of moet het heel geleidelijk gaan.

De verschillen tussen de respondenten per wijkgemeente wijken zijn onderling vrij groot, zeker wanneer wordt gecorrigeerd voor verontrusting binnen de Bethelgemeente. Als de twee respondenten die vinden dat de liturgische veranderingen hier te ver gaan wel worden meegeteld is de veranderingsbereidheidsscore van respondenten van wijk 1 en 8 gelijk. Er zijn in het hele onderzoek slechts drie leden van de onderzochte wijken die een maximale score krijgen ('meer verandering wensend'), allen uit de Bethelkerk. Onder leden van wijk 3 ligt de veranderingsbereidheid duidelijk het laagst.

---

[681] De volgende scores werden per persoon ingevuld: 1: meer verandering wensend; 0,5: positief over ingezette vernieuwing / iets meer mag; 0,2: blij met vernieuwing; .0,5: niet blij met alle ontwikkelingen; .1: tegen de ingezette ontwikkelingen.

Bij tabel 27 dient te worden bedacht dat dit contextueel bepaalde scores zijn. De vernieuwingsgerichtheid van de respondenten is aan de orde gesteld binnen de liturgische context van de eigen gemeente anno 2011. Dit blijkt het sterkst bij vergelijking van de twee respondenten met maximale weerstand tegen veranderingen. De één leeft mee in de Bethelkerk en de ander in de Oude Kerk. Het gaat hen beiden om heel andere zaken waartegen zij bezwaren hebben.

	Score	Aantal respondenten
Liturgische veranderingsbereidheid respondenten wijk 8: idem, exclusief twee verontruste leden:	0,28 0,49	14 12
Liturgische veranderingsbereidheid respondenten wijk 1	0,28	12
Liturgische veranderingsbereidheid respondenten wijk 3	0,09	9
Liturgisch veranderingsbereidheid gemiddeld	0,23	35[682]

Tabel 27: Veranderingsbereidheidsscore liturgische vernieuwingen

Bij uitsplitsing naar achtergrondfactoren komen er sterke verschillen naar voren tussen geperforeerde leden. De geperforeerden naar een moderner wijkgemeente scoren samen gemiddeld 0,51. Als we dit alleen bekijken binnen de respondenten die nu tot de beide wijkgemeenten behoren, is het gemiddelde 0,33. Bij de andere groep geperforeerden (perforatie naar een traditionelere gemeente) is de score zoals ook te verwachten valt laag: 0,19. Verder scoren vrouwen en de jongste leeftijdscategorie gemiddeld iets hoger (resp. 0,27 en 0,32) dan mannen en de oudste leeftijdsgroep (beiden 0,16). Het middelste leeftijdscohort scoort eveneens iets hoger dan het gemiddelde (0,27) met betrekking tot veranderingsgezindheid op liturgisch terrein.

Openheid voor liturgische vrijheid als uitdrukking van individualisering is dus in beperkte mate zichtbaar binnen de wijkgemeenten. Het betreft bijna altijd voorzichtige, gematigde wensen tot verandering die het meest zichtbaar zijn bij vrouwen, het jongste cohort en de Bethelgemeente. Wel is er een duidelijke samenhang met de keuze voor perforatie.

Liedboek of Opwekking?

Ten aanzien van het gebruik van liederen in de kerkdienst gaan de voorkeuren twee richtingen uit. In deze context kan worden gekozen tussen het *Liedboek* of de *Opwekkingsliederen*.

De voorkeuren tussen de generaties lijken hier het meest uiteen te lopen. Een aantal oudere leden spreekt vol afschuw over opwekkingsliederen maar er zijn ook leeftijdsgenoten die daar heel anders over denken. Die bezoeken de sing-in of luisteren thuis naar opwekkingsliederen. Onder de jongere leeftijdsgroep is vooral het opwekkingslied populair, al hoeft het van de meesten helemaal niet in de liturgie te worden

[682] 'Niet-meelevende leden' zijn buiten beschouwing gelaten om een goed beeld te krijgen van de meelevende gemeente. Daarom is het totaal hier 35 (van de 38 leden uit de wijken 1, 3 en 8).

opgenomen. Velen zijn er positief over als zo'n lied bij een belijdenisdienst wel een plek kan krijgen.

Bij een kleine groep respondenten is er sprake van 'geestelijk bijtanken' bij andere activiteiten zoals de sing-in en jeugdconferenties. Incidenteel geeft een respondent aan ook diensten van de Baptistengemeente te bezoeken. De 23-jarige vrouw die van wijk 1 perforeerde naar De Ark, illustreert het geheel van overwegingen op dit punt:

> 'Wat ik jammer vind, is dat ze in wijk 7 uit het *Liedboek* zingen. Dat vind ik wel een beetje nietszeggend. (..) En dat ze bij wijk 1 dat er tussenuit gehaald hebben, vind ik fijn.[683] Maar aan de andere kant hebben ze bij wijk 1 niets met Opwekking, nooit iets op gitaar (…) En ze zijn veel meer op uiterlijkheden en strak' (resp.: 42).

Haar liedkeuze staat niet op zichzelf maar is verbonden met haar behoefte aan aanbidding in de eredienst: 'Wat ik heel erg in de Hervormde Kerk mis, is wel veel aanbidding. Maar in andere kerken mis ik wel weer iets anders.' Dit dilemma blijkt haar intensief bezig te houden want even later vervolgt zij: 'Als ik heel eerlijk ben zou ik toch, als ik niet gedoopt was, eerder naar de baptisten gaan. Maar dan moet je overgedoopt worden. Dat wil ik niet.' Alles hangt dus wel met elkaar samen. Zij blijft hervormd omdat zij vasthoudt aan de kinderdoop. Een ander, een vrouw van 58 (Bethelkerk, resp.: 2) kiest niet voor de Baptistengemeente omdat zoiets niet bij haar man past. Die is traditioneler dan zij.

De cultuur van de evangelicalen is wel doorgedrongen in het privéleven van veel respondenten. Men luistert thuis of in de auto naar cd's met opwekkingsliederen en zingt deze ook in vele bijeenkomsten binnen de gemeente. Op de club en vereniging en in de sing-in worden behalve psalmen ook populaire geestelijke liederen gezongen. Toch leeft slechts bij een enkeling de wens dit in de eredienst te doen.

Een viertal respondenten geeft min of meer aan nadrukkelijk voorkeur te hebben voor het *Liedboek*, onder wie twee geperforeerden naar wijk 4. Vijf respondenten spreken zich wel uit voor het kunnen zingen van liederen maar leggen zich niet vast op een bepaalde liedbundel. Dit is een groep gemeenteleden die feitelijk geen keuze tussen *Liedboek* of *Opwekkingsliederen* wil maken en daarin geen tegenstelling ziet.

In de praktijk van het gemeenteleven van Ede biedt de Nieuwe Kerk het meeste op het terrein van het *Liedboek* terwijl De Ark iets meer biedt voor wie qua muziek voor *Opwekkingsliederen* kiest. De Ark kan op dat punt natuurlijk niet concurreren met de Baptistengemeente want ook zij kiest net als de Bethelkerk allereerst voor vormgeving van de liturgie met een mix van oude berijming en *Liedboek*. De waardering voor liederen leeft breed, maar slechts een deel van de gemeenteleden vindt dit relevant voor de kerkdiensten.

---

[683] Opmerkelijk is hoe deze jongere de afwezigheid van het *Liedboek* in de Oude Kerk interpreteert. Zij denkt dat het *Liedboek* regel is en 'alleen psalmen' uitzondering zijn binnen de liturgie. Inzicht in de geschiedenis van de Gereformeerde Bond lijkt te ontbreken.

Motieven rond liturgische voorkeuren

In bijna alle gevallen koppelen respondenten hun visie op liturgie aan de eigen beleving hetgeen niet opvallend is omdat hier nadrukkelijk naar is gevraagd.[684]

Slechts een minderheid van de meelevende gemeenteleden (5x) geeft aan dat beleving geen rol speelt op dit terrein. Daarnaast geven twee mensen aan dat het niet zo'n grote rol speelt en één respondent wil haar geloof niet van haar gevoel laten afhangen (resp.: 20).

Ik loop na hoe andere gemeenteleden hun voorkeuren voor een bepaalde liturgische keuze onderbouwen. Opvallend is dat nauwelijks enig theologisch antwoord wordt gegeven. Slechts tweemaal kan daarmee een link worden gelegd naar het uiten van lof. Zoals al genoemd is, verlangt een jongere nadrukkelijk naar meer lofprijzing (Opwekking). Een ander, uit de Oude Kerk, lijkt feitelijk hetzelfde te willen: 'Maar ik zou best willen dat na een prachtige preek we met een geweldig mooi gezang naar buiten gingen. Dat de blijdschap naar boven komt' (resp.: 20, 73 jaar).

Een andere overweging kan mogelijk ook theologisch geduid worden: 'In de psalmen (…) wordt je in elke zin geprikkeld.' Hierin kan een 'tegenover' ten opzichte van het lied worden gelezen, ook omdat deze respondent (7) zich afzet tegen het herhalingspatroon in veel opwekkingsliederen.

Een derde theologisch motief is meer ecclesiologisch. Drie respondenten verwijzen naar het functioneren van de gemeente. De een legt de nadruk op de orde in de gemeente als reden om het *Liedboek* boven *Opwekkingsliederen* te kiezen (41). Een ander schuift ter wille van de eenheid in de gemeente haar eigen voorkeur terzijde: 'Dat heb ik meer gehad, maar dat hoeft van mij niet zo meer. Omdat ik nu ook wel zoiets heb van: je moet niet teveel willen veranderen omdat je in liefde om elkaar heen moet blijven staan.' (resp.: 32). Een ander bepleit meer spontaniteit in de gemeente (6).

Alle andere meelevende gemeenteleden geven meer sociaal-psychologische antwoorden voor hun liturgische keuze. Daar komt heel vaak het woord 'rust' bij naar voren. Dan klinkt erbij: het gaat nu goed (9, 17, 23, 24, 27, 30, 35, 37); men houdt van psalmen (7, 14); afwisseling in eigen wijk (38); het moet passen (8) en veranderingen zijn niet zo nodig (31).

Velen in de Oude Kerk vinden het nu goed gaan, juist omdat er op bijzondere feestdagen een lied mogelijk is (12, 13, 21, 22, 25). Weer anderen benadrukken de noodzaak van rust maar graag wel met een (extra) lied (16, 18, 19, 20). Voor een ander speelt vooral dat men niet te moeilijke liederen moet zingen (9). De geringe mate van veranderingsbereidheid wordt vooral pragmatisch vanuit de macht der gewoonte onderbouwd.

De liturgische ruimte in bijzondere diensten

Nadrukkelijk is aan de orde gesteld hoe gemeenteleden denken over het hebben van meer eigen inbreng in bijzondere diensten. Dat kan een belijdenisdienst zijn maar zeker ook de trouw- of begrafenisdiensten.

---

[684] Dit verloopt via vragen zoals 'Sluit uw geloof aan bij wat u in kerkdienst hoort en ervaart?' en 'Wat haalt u uit de liturgie voor uw geloof?'

Velen vinden een eigen inbreng op dit terrein belangrijk. Binnen wijk 1 is daarvoor meer ruimte gekomen hetgeen van de respondenten uit de Oude Kerk meestal waardering krijgt. In belijdenisdiensten wordt een eigen 'getuigenis' van de nieuwe leden voorgelezen door de predikant en zingen zij samen een opwekkingslied. Een enkel lid aarzelt op dit punt of is afwijzend zoals respondent 27, die stelt dat God centraal moet staan en dat persoonlijke motieven niet hoeven te klinken. Dat is meer iets voor het persoonlijk contact met God. Anderen zijn juist blij als er een relatie gelegd wordt met de situatie van de betrokkenen zelf. Een vrouw koppelt dit aan mogelijkheden om op begrafenissen onkerkelijke familieleden aan te spreken. Zij vindt dat de kerkenraad soepeler zou moeten zijn:

> 'Zoals met overlijden, dan hoor je dat ze nieuwe berijming willen, maar dat komt er niet doorheen. De kerkenraad wil niet. Ik snap dat wel, maar ja, ergens, ik ben er wel wat dubbel in (…) Met dat soort gebeurtenissen, denk ik dat je wat vrijer mag zijn met emotionele dingen. Maar aan de andere kant, ook, hoe ver ga je? En we hebben tegenwoordig altijd familie die niet gelooft of naar de kerk gaat. Als je daar beter aansluit, dus met taal van deze tijd, wie weet wat het (…) los kan maken' (resp.: 17).

Bijzondere diensten zijn voor de meeste respondenten bij uitstek mogelijkheden om tegemoet te komen aan meer persoonlijke wensen door het bieden van meer liturgische ruimte. Het mag voor de meesten bij deze uitzonderingen blijven. Hier is dus weer enige individualisering te zien maar zij is niet al te nadrukkelijk aanwezig.

De algemene opinie over de liturgie in de eredienst

Gemeenteleden geven op allerlei momenten aan hoe zij over het geheel van de eredienst denken. De vraag 'Wat vindt u van de invulling van de zondagse eredienst in uw wijkgemeente?' wordt vaak opgevolgd door vragen naar de waardering van de prediking en het effect van de eredienst op het eigen geloofsleven. In dit verband worden veel positieve opmerkingen gemaakt over de preek. Daarbij wordt wel vaak een persoonlijke voorkeur aangestipt maar tegelijkertijd wordt dit gerelativeerd omdat er sprake is van een roulatie van predikanten die voor variatie zorgt. Een enkele keer past een predikant niet bij de eigen smaak en wordt hij 'echt drie keer niks' gevonden (23). In dit geval gaat het over de eigen wijkpredikant maar meestal betreft dit de predikanten die komen rouleren uit andere wijken. Gastpredikanten uit andere wijken vallen niet altijd in de smaak. Toch zijn de meeste respondenten op hoofdlijnen tevreden over de preek, die vaak het belangrijkste deel van de kerkdienst wordt genoemd.

Over de opbouw van de totale liturgie worden geen negatieve opmerkingen gemaakt. Integendeel, verscheidene mensen vinden een vaste structuur positief, bijvoorbeeld de lezing van de Tien Geboden in de kerkdienst. Naast het uiten van meningen over psalmen, gezangen en ritmisch zingen gaat men verschillende keren in op de gebruikte vertaling. Enkele ouderen zijn blij met de Statenvertaling; die hoeft voor hen niet te veranderen.

Velen gebruiken thuis zelf een andere vertaling. De net uitgekomen Herziene Statenvertaling wordt ettelijke keren genoemd maar daarnaast gebruiken gemeenteleden thuis ook Het Boek, de Nieuwe vertaling (1951) of de Nieuwe Bijbelvertaling. De keuze voor het gebruik van een bepaalde Bijbelvertaling in de kerkdienst leeft niet onder de gemeenteleden. Het komt niet spontaan aan de orde, als het de eredienst betreft.

De algemene opinie over de opbouw van de liturgie omvat slechts incidenteel signalen van individualisering.

Weging

Op liturgisch gebied lopen voorkeuren van gemeenteleden vrij sterk uiteen maar dat valt in belangrijke mate samen met de verschillen tussen de wijkgemeenten. Slechts enkele leden wensen grote veranderingen. Wie het daar niet mee eens is, heeft zich meestal al bij een andere wijkgemeente gevoegd. De ondervraagde leden van de beide wijkgemeenten zijn over het algemeen redelijk tevreden over de voorzichtige veranderingen die hun kerkenraad op liturgisch gebied heeft doorgevoerd. Een enkeling aarzelt over deze koers waarbij afhaken op termijn niet valt uit te sluiten. De waarde van psalmen wordt niet ontkend maar de meeste leden willen wel iets meer. Wel wordt door velen de grote waarde van de psalmen expliciet genoemd.

Leden van wijk 1 lijken qua opinies goed aan te sluiten bij het profiel van hun wijkgemeente waarin duidelijkheid en voorzichtige openheid hand in hand gaan. Er blijven zeker wensen bij de leden rond de liturgie in de Oude Kerk zoals 'graag wat meer vrolijke gezichten' of 'iets meer gezangen', maar dat is geen uitdrukking van onvrede. De leden zijn blij dat de onduidelijkheden rond 'ritmisch of niet ritmisch zingen' over zijn. Niemand klaagt over de oude berijming of het ontbreken van Opwekkingsliederen in diensten. Jeugdwerk, bijbelkringen, de sing-in en conferenties bieden genoeg mogelijkheden om aan behoeften op dit terrein te voldoen. Wie echt iets anders wil, is al lang vertrokken (resp.: 41), nooit aan kerkgang in deze geografische wijk begonnen (resp.: 40) of meer recent geperforeerd (resp.: 42). Perforatie voorkomt interne spanningen en biedt wijken binnen het grotere geheel van de centrale gemeente mogelijkheden voor een eigen profiel. De respondenten van wijk 3 wijken op liturgisch gebied op een enkele uitzondering na (vooral 31, gedeeltelijk 27) qua opvattingen over liturgie niet sterk af van die uit wijk 1. Zij zijn wel iets terughoudender ten aanzien van liturgische vernieuwingen.

Binnen de Bethelkerk vallen dezelfde mechanismen op maar betreft het andere thema's. In deze context zingt men al jarenlang psalmen uit zowel de Oude als de nieuwe berijming. Voorzichtig zijn gezangen in de eredienst geïntroduceerd vooral via het *Liedboek* (dat 'rode boekje' zegt resp.: 12). Er zijn zowel voorstanders voor deze koers alsook een kleine minderheid die aarzelt. Dat zijn leden die hier geen behoefte aan hebben maar wel een lange binding hebben met de Bethelkerk. Anderen hebben al de overgang gemaakt naar wijk 1 (resp.: 3, 22 en 39). Hiertegenover zijn er ook respondenten die zich juist bij wijk 8 hebben aangesloten. De wensen op liturgisch terrein lopen bij de geïnterviewde leden duidelijk uiteen. Tegelijkertijd klinkt ook hier een grote gematigdheid onder de respondenten door. Leden bepleiten geen snelle veranderingen maar juist rust in de liturgie van de diensten in hun wijk.

Een klein deel van de gemeenteleden maakt een scherpe tegenstelling tussen *Liedboek* en *Opwekkingsliederen* waarbij zij zich negatief uitlaten over de andere muzieksmaak. De meerderheid maakt deze tegenstelling niet. Bij de laatsten bestaat zowel voor gezangen als opwekkingsliederen enige sympathie in combinatie met een redelijk grote mate van tevredenheid met de manier waarop de liturgie van hun wijkgemeente nu verloopt. Liturgie bepaalt een aanzienlijk deel van de verschillen tussen de wijken

maar is voor de meeste leden niet echt een dringend punt van verandering voor de eigen wijkgemeente. De ingezette veranderingen worden door de meerderheid ondersteund. De gematigde wensen die er bestaan, vormen een uiting van enige individualisering. Daaraan wordt redelijk tegemoetgekomen, vindt de grote meerderheid. Kleine minderheden zijn bezorgd of al eerder via perforatie vertrokken.

7.2.5 Veranderende godsdienstigheid

Het vierde onderzoeksthema richt zich op de vraag of individualisering doorwerkt in het zich losmaken van mensen van de 'gereformeerde traditie'. Binnen het religieuze landschap zijn dan twee richtingen te onderscheiden. In de meer evangelische richting ('evangelicalisering') betreft het een meer charismatische geloofsbeleving waarbinnen veel aandacht voor de Heilige Geest en een dominante evangelische liedcultuur zichtbaar zijn. Daarnaast is er een verandering in moderne richting mogelijk ('modernisering') die zich uit in het loslaten van allerlei zekerheden, een persoonlijke zoektocht (zoekreligiositeit) en openheid voor een meer persoonlijke, niet-dogmatische invulling van het geloof (bricolage).

In de interviews komt vanuit de levensloop zicht op de mogelijke ontwikkelingen van opvattingen en geloofsbeleving van de betrokkenen. Het accent ligt hierbij duidelijk op de situatie in 2011, maar de achtergrond van belangrijke gebeurtenissen en keuzes, ook uit de periode 2000-2011, komt zo mogelijk aan de orde.

Achtereenvolgens ga ik in op de vragen: in hoeverre zijn de respondenten godsdienstig als 'gereformeerd' te typeren en is er sprake van een afname van de gereformeerde orthodoxie? Daarna op de mate waarin de spiritualiteit van respondenten zich beweegt in de richting van modernisering of van evangelicalisering.

Staan gemeenteleden in de gereformeerde traditie?

Een groot deel van de respondenten onderschrijft het belang van kernpunten uit de gereformeerde traditie. Zaken als doop, verbond en avondmaal spelen een rol in hun geloofsbeleving. Respondent 41 geeft over het verbond aan: 'Het is waardevol te weten dat je wordt opgenomen in de lijn der geslachten' (man, 53 jaar).

Het avondmaal wordt ervaren als een moment waarop je laat weten waar je voor staat en bemoediging en versterking ontvangt (resp.: 11). Vier respondenten uit wijk 1 en één uit de Bethelkerk zeggen geen vrijmoedigheid te hebben om aan het avondmaal deel te nemen. Twee andere respondenten uit de Oude kerk verwoorden de worsteling die zij doormaakten waardoor zij juist wel die vrijmoedigheid hebben gekregen. In beide situaties bevinden de respondenten zich bij het hart van de gereformeerde spiritualiteit.

Daarnaast wordt vaak een christocentrische geloofsbeleving verwoord: 'Dat de Here Jezus voor de hele wereld aan het kruis is gestorven. (…) Dat is voor mij de kern', zegt respondent 16. Er zijn vaak wel persoonlijke ervaringen en gevoelens maar velen vinden het moeilijk die te omschrijven. Geloven is meer een overtuiging waarbij de prediking een bemiddelende rol vervult. Dan betreft het de zorg van God, de Vader en de verzoening door Jezus Christus. De rol van de Heilige Geest hierbij kan men vaak minder goed verwoorden.

Binnen het jongste generatiecohort worden relatief vaak een persoonlijke beleving en ervaring zichtbaar. Dat leidt tot actieve participatie in de kerkelijke patronen (kerkgang, kringen, avondmaal). Velen hebben een bewuste, persoonlijke keuze gemaakt om te geloven. Dat staat vaak nauw in verbinding met hun belijdenis-doen als antwoord op hun kinderdoop. Blijven groeien in het geloof is een thema dat bij velen van deze generatie leeft.

Binnen de oudere generaties klinkt vaker door dat het geloven heel geleidelijk is gegaan en dat er weinig bewust is gekozen. Belijdenis doen is meestal een vanzelfsprekend vervolg op de opvoeding en de catechisatie geweest. Toch weten ze zich verbonden met de geloofsbeleving in de huidige wijkgemeente en de genoemde kernzaken van de gereformeerde traditie. Een deel van hen vindt het moeilijk om de eigen beleving van het geloof te verwoorden.

Terwijl respondenten van de oudere generatie nog wel eens kritisch of afstandelijk spreken over de eigen gemeente, staat de jongste generatie feitelijk mild en optimistisch in de wijkgemeente. Respondent 1 (Bethelkerk) zegt: 'Ik voel me daar thuis. Ik denk ook dat ik welkom ben (…). Je kunt gewoon een praatje maken. Ik vind het dus een fijne gemeente.'

Binnen de Oude Kerk valt op dat de jongste generatie zich vrij probleemloos voegt in de bestaande gewoonten en opvattingen. Een respondent geeft aan dat zijn vrouw na het doen van belijdenis een hoed is gaan dragen maar dat het voor hem niet belangrijk is: 'Maar als ze het nu niet meer wil, dan zal ik daar niks op tegen hebben, ook bijbels niet. Daar heb ik me in verdiept. (…) het zijn bijzaken. Dat leeft niet bij mij zo' (resp.: 30; 32 jaar). Het gezag van de Bijbel staat centraal en gemeenteleden komen op basis hiervan tot zelfstandige afwegingen.

Een enkele keer klinkt vanuit jeugdige leden uit de Oude Kerk als kritische noot dat de preek wel radicaler mag zijn en de leden bij het avondmaal meer mogen uitstralen dat men voor God wil leven (14, 20). Deze behoefte aan radicale orthodoxe vernieuwing wordt niet evangelicaal ingevuld.[685]

Slechts tweemaal wordt door respondenten bewust over de Gereformeerde Bond gesproken. Het zijn vertegenwoordigers uit de flanken. Iemand die naar de Nieuwe Kerk perforeerde (40), stelt zich ondanks de overeenkomsten in geloofsbeleving kritisch op naar de gereformeerde traditie. Hij heeft er niet zo'n hoge pet van op:

> 'Dan blijf ik even bij het gedachtegoed van wat de Gereformeerde Bond eigenlijk pretendeert te zijn (…) Ik heb zo vaak het idee dat men daar uit gaat van: "zo denken wij, zo is het". En dan nauwelijks ruimte voor andersdenkenden en (…) voor andere ideeën. Ik vind het wel eens een beetje eng (…).'

De bevindelijk-gereformeerde mevrouw (resp.: 31) kaart aan dat zij moeite heeft met 'die groene boekjes' die de Gereformeerde Bond uitgeeft, de herziening van de liturgi-

[685] Mogelijk ligt hier een relatie met andere vormen van radicale vernieuwingsbewegingen (zie de analyse van Van den Belt (2009) over dit aspect in *Het Gekrookte Riet* in hoofdstuk 2 en hoofdstuk 4 over de Nederlandse stichting HeartCry van evangelist Baan). De HGJB heeft in Nederland materiaal vanuit het Amerikaanse New Calvinism geïntroduceerd van de broeders Harris: *Denk groot, doe sterk* (2010), oorspronkelijke titel: *Do Hard Things. A Teenage Rebellion Aganinst Low Expectations.*

sche formulieren. Dan kan ze de tekst in haar eigen bijbeltje niet meer meelezen. 'En dan denk ik: waar zijn ze nu mee bezig? [Fel:] Wat is er nu verkeerd aan dat oude formulier? Het is zo mooi! Waarom moet dat nu veranderd worden?' Anderen halen de Gereformeerde Bond er niet bij. Ook over de gereformeerde belijdenisgeschriften wordt feitelijk geen enkele spontane opmerking gemaakt.[686]

Wanneer men de geloofsbeleving van alle respondenten overziet, kan zeker 80% van de leden duidelijk tot de gereformeerde traditie worden gerekend. Het individualiseringsproces heeft het overgrote deel van de leden niet tot een veranderde geloofsopvatting gebracht. De nadruk bij het jongste cohort op persoonlijke keuzes voor belijdenis en hun persoonlijk getinte beleving van het geloof past bij een tijd van individualisering. Omdat deze keuzes geheel in lijn liggen met hun socialisatie valt dit echter niet als individualiseringseffect te typeren.

Kinderen die afhaken

Ten aanzien van de overdracht van de gereformeerde traditie valt uit de interviews nog een ander aspect op. Verschillende trouw meelevende respondenten geven aan dat hun kinderen niet allemaal in hun voetsporen zijn gebleven. De geïnterviewde jongere generatie is dus niet representatief voor het totaaleffect van de godsdienstige opvoeding van de belijdende leden.

Het voorstadium hiervan komt aan de orde bij respondent 17 (39 jaar, Oude Kerk), die aangeeft problemen te ervaren rond de godsdienstige opvoeding van haar pubers. Dan betreft het kerkgang en catechese maar ook regels rond seksualiteit:

> '(…) een van de kinderen, die heeft helemaal andere ideeën. Die heeft niets met het geloof, die doet er eerder lacherig over. Die heeft ook verkering en dan gaat het over seksualiteit. Dan weet je dat ze er heel andere standpunten over hebben dan de dominee of de ouderling. Zij gaan er anders mee om (…). Je kunt ze niet dwingen. (…) Dat werkt niet.'

Verschillende leden melden dat kinderen niet meer naar de kerk gaan, een beetje afhaken of zoekende zijn, niet meer bidden aan tafel, of ongehuwd samenwonen (resp.: 2, 5, 8 en 40, die respectievelijk 56, 57, 60 en 74 jaar zijn). Dit zijn afwijkingen van de 'gereformeerde zede' die door de respondenten worden verbonden aan het niet meer relevant zijn van kerk en geloof voor deze kinderen. Regelmatig is er sprake van niet-kerkelijke partners.

Opmerkelijk is dat deze vormen van verminderde betrokkenheid of zelfs kerkverlating vooral worden gemeld vanuit gezinnen die zijn verbonden aan de Bethelkerk. Vanuit de Oude Kerk wordt dit alleen verwoord door respondent 40. Weliswaar is hij geperforeerd uit wijk 1 maar zijn kinderen groeiden daar wel op, en de hiervoor genoemde opvoedingsvragen bij respondent 17 illustreren dat deze problematiek Oude Kerkleden niet voorbijgaat. Dit roept de vraag op of hieruit moet worden geconcludeerd dat geloofsoverdracht binnen modernere gemeenten uit deze kring en in minder streng gereformeerde opvoedingsmilieus mogelijk vaker faalt dan in traditionele wijkgemeen-

[686] Hierbij wordt aangetekend dat er ook niet naar gevraagd is. De gereformeerde geloofsovertuiging is bevraagd aan de hand van de waardering voor de traditie waarbij is doorgevraagd naar de betekenis van zaken als verbond, doop en Avondmaal.

ten en gezinnen. De interviews geven wel aanleiding tot deze hypothese maar bieden geen directe verklaring hiervoor. Bij de afronding van deze studie wordt dit aspect in breder verband bezien.

Modernisering onder gemeenteleden

Slechts weinig respondenten zijn te typeren als 'modern gereformeerd' of laten elementen van bricolage zien. Vijf respondenten kunnen mogelijk met deze ontwikkelingsrichting in verband worden gebracht. Hun opvattingen worden hier beschreven.

Allereerst zijn er twee belijdende leden die niet of niet meer persoonlijk geloven. Eén van hen (resp.: 15; 43 jaar) is wel godsdienstig opgevoed maar geeft aan dat geloof nooit echt een rol in zijn leven heeft gespeeld. Ook zijn ouders hebben een zwakke band met de kerk gehad. Zijn huwelijk bracht hem eerst in de Gereformeerde Gemeenten en later weer terug in de Nederlandse Hervormde Kerk. Hij is nu niet kerks en niet gelovig maar heeft nog wel een traditioneel beeld van de preek ('die moet ergens over gaan') evenals een aantal waarden vanuit zijn opvoeding.

De ander (resp.: 36; een vrouw van 66 jaar) zegt niet in God te geloven, hetgeen de afloop is van een jarenlang proces waarin zij is losgeraakt van de kerk. Haar wortels liggen in de Oud-Gereformeerde Gemeente. Zij vindt dat het in de kerk alleen om zelfgemaakte regeltjes en wetten gaat. Ze is kritisch en mondig geworden. Voor anderen kan de kerk nog wel een belangrijke sociale functie hebben. Feitelijk interesseert geloof haar niet meer: 'Het kan waar zijn, maar het kan ook niet waar zijn. Maar wil iemand dat wel geloven, dan zeg ik daar helemaal niets van, dat mag.'

De derde 'niet-meelevende' respondent (13; 57 jaar) komt uit een heel ander hervormd milieu. De overgang naar het streng gereformeerde klimaat in Ede is enorm groot geweest. Hij geeft aan te geloven in het heden: 'Wat er in het verleden is geweest, ja, ik weet het niet. En wat de toekomst brengt, weet ik ook niet. Ik geloof zoals ik nu hier zit.' God heeft daarbij niet zo'n duidelijke rol en hij kan er geen woorden aan geven:

> 'Ik weet niet of Hij er is. Je leest het, iedereen praat erover. Maar het was, zoals in de Bijbel staat, Hij gaf een teken, dat heb ik nog niet gehad. Ja, het klinkt misschien heel raar, wat ik nu zeg. Maar dan zou ik zeggen, ja, ik geloof in God zoals Hij in de Bijbel staat. Maar bestaat Hij? Dat weet ik niet. (…) Ja goed, er zal wel iets zijn, maar wat is dat iets?'

Net als bij respondent 36 lijkt dit sterk op een vorm van 'ietsisme' dat dus onder twee respondenten voorkomt. Bij deze drie respondenten betreft het processen die ruim vóór 2000 zijn gestart of zelfs diep in de eigen socialisatie zijn veranderd.

De overige twee respondenten zijn moeilijker te typeren. Respondent 28 is 40 jaar en niet streng opgevoed. In de onderzoeksperiode is hij wisselend betrokken geweest bij de kerk. Momenteel komt hij er weinig en ervaart weer een hoge drempel. Hij komt naar de kerk om meer 'tot zichzelf te komen' en iets vanuit de Bijbel te ontvangen. Hij vindt het moeilijk hierover meer te vertellen: 'Dat is moeilijk onder woorden te brengen, maar als ik in de kerk ben, dan heb ik gevoel dat ik een plek voor mezelf heb, om tot bedaren te komen van de wereld om me heen. Daar wordt toch gelezen en je krijgt het een en ander aangereikt, een soort ontspanning.' Tegelijk overheerst bij hem wel een aantal klassieke gereformeerde noties. Geloven is een sterk besef dat er een leven na de dood is en hij ziet God als Schepper, steun en toeverlaat bij wie je terecht

kunt als je het moeilijk hebt. Zijn geloofsopvattingen bevatten behalve gereformeerde elementen ook een meer persoonlijke inkleuring, hetgeen rechtvaardigt hem bij de modernisering in te delen. Feitelijk is hij echter nooit echt hervormd-gereformeerd geworden en is in zijn geloofsbeleving duidelijke een vorm van bricolage herkenbaar.

De vijfde respondent (33; vrouw, Bethelkerk) denkt inhoudelijk wel sterk gereformeerd. Dat blijkt met betrekking tot het belang van de kerkgang, de onderlinge gemeenschap en de steun die het geloof haar geeft. Bij het dagelijkse lezen van de Bijbel gebruikt zij het GZB-dagboekje. Verder voert zij veel gesprekjes over het geloof, ook op het werk. Zij merkt al pratend over zichzelf op dat ze toch feitelijk wel sterk aan tradities hecht. De oude berijming moet zeker blijven maar ze ervaart ook het zingen van een opwekkingslied in een dienst als een bijzondere gebeurtenis.

Intussen is zij zeker na 2000 mondiger geworden. Dat is thuis al begonnen in de vorm van stevige gesprekken en discussies hetgeen ze nog steeds heel belangrijk vindt. Zij is er zich van bewust dat haar levensstijl moderner is dan de meeste gemeenteleden gewend zijn. Zij is niet gehuwd maar woont samen omdat zij trouwen ‘één grote verkleedpartij’ vindt. Zij zou wel graag in de kerk willen trouwen maar wil dit niet op het gemeentehuis doen. Haar partner komt uit een heel ander kerkelijk milieu maar ze bidden samen wel elke dag of God hen wil helpen. Vanwege een drukke baan lukt het niet elke zondag in de kerk te komen.

De Bijbel speelt in haar denken niet nadrukkelijk een rol maar uit haar dagboekje en de kerkdiensten haalt zij wel inspiratie voor haar geloof. Voor geloven heeft zij de kerk nodig omdat het anders snel wegzakt. Samenvattend is dit een vrouw die duidelijk eigen paden kiest, mondig is en er bewust voor opteert om samen te wonen. Verder is zij qua geloofsovertuiging redelijk traditioneel: de kerk heeft een belangrijke rol voor haar geloof. Zij leest de Bijbel maar die lijkt minder nadrukkelijk een gezagsbron. Zij vertoont een bricolage van moderne en traditioneel gereformeerde elementen.

Alles overziende komt individualisering in de vorm van modernisering op beperkte schaal voor in Ede. Het betreft vormen van niet-geloven of ietsisme, maar ook enkele respondenten bij wie dit de vorm van bricolage aanneemt.

Evangelicalisering onder gemeenteleden

Inhoudelijk is bij het thema liturgie al geschreven over de evangelische liedcultuur in het privéleven van een aantal respondenten. Opwekkingsliederen zijn bij velen populair, zeker buiten de kerkdiensten.

Uiteindelijk blijkt ongeveer 25% van de respondenten (9 uit de wijken, 2 bij de geperforeerden) enige affiniteit te vertonen met de evangelische richting. Het gaat dan om één of meer gevoelens van affiniteit met opwekkingsliederen of evangelische thema’s zoals geloofsgroei, wonderen, voor elkaar bidden of demonie. Ook moet er dan eveneens sprake zijn van zicht op het werk en de gaven van de Heilige Geest. Daar wordt overigens vaak terughoudend over gesproken; voor de meesten is het helemaal geen thema. De evangelische affiniteit is redelijk goed verdeeld over alle leeftijdscohorten maar komt wel iets vaker voor bij vrouwen dan bij mannen. Eveneens komt zij zowel in de Oude Kerk als in de Bethelkerk voor; onder de respondenten uit wijk 3 zijn hiervan nauwelijks voorbeelden te vinden.

Bij een drietal vrouwelijke respondenten is er sprake van een sterkere oriëntatie op het evangelische. Twee van hen zouden eigenlijk wel willen overstappen naar een Baptistengemeente maar worden weerhouden door inhoudelijke of sociale oorzaken (resp.: 2 en 42). Inhoudelijk gezien betreft het dan de waardering van de eigen kinderdoop en in sociaal opzicht speelt mee dat de partner van een respondent deze evangelische voorkeur niet deelt. Bij beiden speelt hun hele levensverhaal mee. Voor respondent 42 is dit nog vrij recent. Zij is 23 jaar en heeft haar geloof door deelname aan allerlei HGJB-activiteiten verdiept:

> 'Met scholierenweekends ging ik vaak mee. Er was best vaak een moment, om op te staan (…). Soms voelde ik me wel heel zondig toen ik tiener was. (…). Ik vroeg een keer, net na Pasen, om vergeving. Dat was een heel bijzonder moment. Ik besefte heel erg die vergeving, een vrede die over mij neerdaalde. (…) Ik was wel allang tot geloof gekomen, maar toen besefte ik dat ik zondig was en Jezus nodig had.'

In dit verhaal valt op hoe sterk de gereformeerde en de evangelische geloofsbeleving elkaar kunnen overlappen.

Respondent 2 (56 jaar) heeft haar eerste leerschool in het vrijmoedig spreken over het geloof gehad als clublid in een kleine gemeente uit de kring van de Gereformeerde Bond. Hun enthousiaste gemeentepredikant stuurt de jongeren van 17 jaar op pad om bijbels te gaan verkopen en daarbij gesprekjes aan te gaan. Zij praat vaak met anderen over het geloof maar buiten de kerkelijke kaders. Haar werk in de zorg biedt daar veel mogelijkheden voor.

De derde respondent (8, Bethelkerk) is zelf afkomstig uit een evangelische gemeente en via haar huwelijk hervormd geworden. Zij zou wel meer opwekkingsliederen in de kerk willen zingen maar beseft dat dit niet past in haar wijkgemeente. Via de Veenendaalse sing- in, vrouwenochtenden en vrouwenconferenties ontvangt zij veel extra inspiratie voor haar geloof.

Samenvattend geldt dat enige individualisering in evangelische richting zichtbaar is bij een kwart van de respondenten. Daarbinnen is slechts een kleine groep (drie respondenten) die hier een diepe affiniteit mee heeft en in principe ook lid zou kunnen zijn van een evangelische gemeente.

Weging

Qua veranderingen in godsdienstigheid valt op dat de meeste leden een overwegend gereformeerde identiteit hebben. In kernzaken als geloofsinhoud, prediking, verbondsvisie en avondmaal lijken de meeste respondenten weinig individualisering te vertonen. De Bijbel vervult een centrale rol. Door respondenten wordt niet nadrukkelijk ingegaan op de belijdenisgeschriften of op theologische debatten. Geloven is vooral iets persoonlijks. Tegelijkertijd lijkt men het geloof wel te willen laten doorwerken in het dagelijkse leven.

Er is bij een deel van de gemeenteleden sprake van meer of minder individualisering als het gaat om veranderende geloofsbeleving. Een kleine minderheid van de respondenten (20%) vertoont de kenmerken van een moderne of een evangelische geloofsbeleving. Een kleine groep (5 personen) kan als modern worden getypeerd, waarbinnen twee respondenten duidelijk kiezen voor een selectieve overname van elementen uit de gereformeerde traditie. Een drietal leden voelt zich sterk aangesproken door

de evangelische geloofsbeleving. Een grotere groep, bijna een kwart van de respondenten, toont enige openheid voor liederen en denkwijzen vanuit de evangelische kring maar zij passen dit meestal probleemloos in binnen de eigen traditie. Bij de evangelisch georiënteerde leden en een deel van de modernen zijn er sociale banden die hen bij de gemeente betrokken houden. Daarnaast spelen ook inhoudelijke motieven een duidelijke rol.

Samenvattend blijkt er in beperkte mate (bij 20% van de respondenten) in sterke mate sprake te zijn van individualisering als het gaat om veranderende godsdienstigheid. Bij een even grote categorie is sprake van enige openheid voor het evangelische, wat betekent dat ook daarin een vorm van individualisering zichtbaar is.

7.2.6 Positie van de vrouw in gezin en kerk

Het onderzoek naar de mogelijke veranderingen in de positie van de vrouw in het gezin en in de kerk richt zich op drie onderwerpen. Eerst kijk ik naar de rol van de vrouw in het gezin waarbij ook het betaalde werk aan de orde komt. Daarna richt ik mij op meningen over de plaats van de vrouw in de kerk in het algemeen en specifiek op de discussie rond de vrouw in het ambt. Aansluitend ga ik in op de onderbouwing van de standpunten op dit terrein. Daarbij let ik op de relatie die men al dan niet legt met het Schriftgezag: welke bewuste of onbewuste hermeneutische keuzes worden hierin gemaakt?

De rolverdeling in het gezin

Van alle respondenten is in beeld gebracht welke rolverdeling zij in hun ouderlijk gezin hebben meegemaakt en of men zelf andere keuzes maakt rond de invulling van huishoudelijke taken.

Bij nagenoeg alle gemeenteleden komt naar voren dat hun ouders het rollenpatroon traditioneel invulden. Zelfs bij de respondent die door de ouders nadrukkelijk vrij is opgevoed, blijkt de rolverdeling traditioneel geweest te zijn. Vader werkt als kostwinner; moeder heeft het hoofdaandeel in de zorg voor kinderen en huishouden. Varianten hierbinnen komen ook voor, bijvoorbeeld bij chronische ziekte van één van de partners.

Een aanzienlijk deel van de respondenten staat open voor een andere rolverdeling waarbij de vrouw aan het gezinsinkomen bijdraagt door betaald werk te verrichten en mannen een bijdrage leveren in de zorg voor de kinderen en het huishouden. Er wordt dan echter slechts zelden aangegeven dat de huiselijke taken op een echt evenwichtige wijze zijn verdeeld.

Tussen de onderscheiden leeftijdsgroepen is ook een bepaalde ontwikkeling te ontdekken. De jongste leeftijdsgroep geeft unaniem de voorkeur aan een moderne rolverdeling en de oudste leeftijdsgroep geeft meestal de voorkeur aan een traditionele verdeling van taken.

Hetzelfde beeld komt naar voren met betrekking tot de daadwerkelijke arbeidsparticipatie van de ondervraagde vrouwen. Er is een fors verschil tussen de generaties. Van de oudste groep heeft slechts een derde van de vrouwen een betaalde baan terwijl dat bij de andere cohorten veel hoger ligt. Hierbij dient ook te worden opgemerkt dat het bij de oudste twee cohorten veelal om deeltijdbanen gaat. Ten aanzien van de jong-

ste generatie vrouwen valt vast te stellen dat van hen de meesten (vijf van de zes respondenten) nagenoeg fulltime werken.

	Aantal respondenten	% werkend
Generatiecohort 1 (18-37)	7	100%
Generatiecohort 2 (28-56)	8	75%
Generatiecohort 3 (57+)[687]	6	33%
Gemiddelde	21	71%

Tabel 28: Verdeling betaald werk van vrouwen naar leeftijdsgroep

Een uitsplitsing van de verdeling van het werken over de onderscheiden respondentgroepen naar wijk laat geen verschillen zien. Er is dus geen indicatie van mogelijke samenhang tussen de mate van orthodoxie en betaald werk. Leeftijd is de belangrijkste verklarende factor op dit punt.

Uit de interviews met deze jongste leeftijdsgroep wordt duidelijk dat men hierover binnen het huwelijk van tevoren met elkaar overlegt. Zo vertelt bijvoorbeeld een vrouw van begin twintig (resp.: 32) hoe ze hierover met haar verloofde heeft gesproken op de huwelijkscatechese. Zij wil dat de rolverdeling ongeveer gelijk is maar sluit niet uit dat ze iets meer thuis zal zijn als er kinderen komen. Een vrouw van 38 die zelf geen betaalde baan heeft, geeft aan dat de verdeling van werk en zorg een onderlinge afspraak is en huldigt een duidelijk standpunt, namelijk dat man en vrouw samen niet meer dan 40 uur zouden moeten werken (resp.: 35). Dit standpunt wordt niet bij anderen aangetroffen.

Bij verschillende respondenten leidt de keuze voor een betaalde baan tot het minder beschikbaar zijn voor taken in de kerk of tot minder kerkgang. Met name het werken op zondag in de zorg wordt enkele keren genoemd. Een mevrouw van 56 (Bethelkerk) kiest duidelijk voor haar werk (30 uur per week) boven kerkelijke taken: 'Mijn geloof in de kerk is ook niet leidend om te zeggen: nu ik doe een stapje terug in mijn werk en ik ga wat minder werken, want ik wil wat voor de kerk betekenen. Nee, dat heb ik niet' (resp.: 2). Zij schuift een mogelijk intensievere betrokkenheid in de kerk naar een later moment door. Op dit moment heeft ze bovendien naast haar werk te maken met steeds meer mantelzorg voor haar ouder wordende moeder. Kerkleden nemen de vrijheid om zelf te kiezen of ze beschikbaar zijn voor kerkenwerk en de kerk biedt deze ruimte.

Portret 4: Op een gegeven moment ben ik meer gaan werken….

Respondent 2 (vrouw, 56 jaar) werkt in de zorg en heeft daarom nu geen tijd voor kerkenwerk.

> 'Op een gegeven moment ben ik meer gaan werken, vanaf mijn 39ste, en dat is opgebouwd naar een leidinggevende functie. En daar gaat heel veel energie in zitten. Dat merk ik gewoon, dat ik dan niet zoveel zin meer heb om daarnaast nóg meer te doen. (…)
> Ik ben twee dagen vrij en het weekend, en dan door ons gezin en alles wat er omheen

[687] De 66-75-jarigen worden hier buiten beschouwing gelaten.

> speelt, ook met mijn moeder die ook aandacht nodig heeft. Dan denk ik van, nou, voorlopig maar effe niet. Daar komt het eigenlijk meer vandaan. Terwijl ik het ook vanuit mijn opvoeding wel als een soort verplichting voel dat het wel bij mij hoort van, ik hoor bij een kerk en ik moet er ook wat voor doen. (…) Nee, de drempel is niet te hoog, maar is het wel makkelijk om het niet te doen. Zo ligt het gewoon. Omdat we druk zijn en druk zijn met je leven, dat kan je soms ook opbreken en dat je niet druk genoeg bezig bent met je geloof. Het is een feit, ik kan er niks anders van maken. Mijn moeder zegt dan altijd wel vaak: "Nou, let op dat je dat niet een keer opbreekt."'
>
> Ook met de ouderling op huisbezoek is dit besproken, waarbij zij er niet om is vermaand: 'Zij zijn ook niet van met het vingertje van: "Ja, maar je moet wel wat meer bewegen in de kerkelijke kring". Nee, hij [de ouderling, TvdL] heeft ook nu wel weer benadrukt (…) dat het gaat om "God de eer" en dat het niet voor jezelf moet zijn.'

Bij een aanzienlijk deel van de oudste twee leeftijdscohorten komt naar voren dat er een omslag van een meer traditioneel naar een meer modern rolpatroon plaats heeft gevonden. Sommigen gaan de rolverdeling in hun huwelijk na een aantal jaren herzien. Zo vertelt respondent 2:

> 'Maar in het begin heb ik er ook wel last van gehad, dat mijn man degene was die de dienst uitmaakte. (…) En later is dat, door gesprekken en door ook aan te geven dat ik dat dus niet leuk vond en moeite mee had, gewoon veranderd. En mijn man heeft ook gezegd: 'Waarom heb je dat nou niet eerder gezegd, want voor mij was dat ook zo. Ik was het ook zo gewend, dat was bij ons huis ook zo.''

Een andere vrouw van midden veertig (resp.: 37) heeft een aantal jaren geleden samen met haar man hun verdeling van werk en privé veranderd. Ze zijn toen beiden minder gaan werken en hebben een baan gekozen waardoor ze meer thuis zouden zijn. Zo is er meer tijd voor het gezin. Het valt hierbij op dat velen aangeven de zorg voor de kinderen prioriteit te geven ten opzichte van de loopbaan maar dat de uitwerking hiervan nogal varieert.

Naast de praktische rolverdeling komt in twee interviews ook de man-vrouwrelatie aan de orde vanuit de bijbelse notie over 'de man als het hoofd-zijn van de vrouw'. Dat hoofd-zijn wordt binnen de context van een gezin dan ingevuld als de bevoegdheid om de uiteindelijke beslissing te mogen nemen. Een jonge vrouw (resp.: 20) noemt tegelijk de gelijkwaardigheid van man en vrouw: wanneer de vrouw een 'hulp tegenover' is, staat zij niet onder of boven de man, maar ernaast.

De plaats van de vrouw in de kerk

Gelet op de gevoeligheid rond het ambtelijk functioneren van vrouwen wordt hier apart naar gekeken. Eerst meer over de kerkelijke betrokkenheid van vrouwen in het algemeen. Over de plaats van de vrouw in de kerk buiten het ambt denken mannen en vrouwen opvallend gelijk. Hierin laten zich ook geen verschillen tussen de verschillende generaties zien.

Bijna de helft van de respondenten noemt bij dit thema kwalificaties die vrouwen bezitten waardoor hun inzet voor de gemeente erg belangrijk is. Vrouwen hebben meer oog voor anderen en zien eerder problemen in gezinnen. Vrouwen zijn empathischer, kunnen beter luisteren dan mannen en zijn beter in zorgende taken of in de om-

gang met kinderen. Een enkeling noemt daarnaast ook pragmatisch motieven zoals de ruimere beschikbaarheid van tijd overdag.

De gemeenteleden lijken heel tevreden met de mogelijkheden die de vrouw heeft in de niet-ambtelijke taken binnen de kerk. Hieraan worden geen restricties opgelegd vanuit het eigen referentiekader. Dat blijkt wanneer enkele respondenten met zorg spreken over ontwikkelingen in andere wijken waar vrouwen ook bij het pastorale bezoekwerk worden ingeschakeld. Het gaat deze respondenten te ver dat vrouwen zo bij het ambtelijk werk worden ingeschakeld. Wel pleit meer dan één respondent voor de inzet van vrouwen bij diaconaal bezoekwerk. Slechts één respondent kiest voor een sterke beperking van de inzet van vrouwen in de gemeente. Concreet wijst zij de tendens om vrouwen in te zetten bij catechese af omdat dit door een predikant of een ouderling hoort te gebeuren.[688]

De vrouw in het ambt

Gemeenteleden hebben niet allemaal een uitgesproken visie op de vraag hoe zij staan tegenover de mogelijkheid dat vrouwen ambten gaan vervullen in hun eigen wijkgemeente. De analyse beperkt zich tot de meelevende leden uit de wijken. De geperforeerden en mensen zonder binding worden in eerste instantie buiten beschouwing gelaten omdat daardoor het beeld van de opvattingen van de leden van de wijkgemeenten mogelijk te sterk wordt vertekend.

Allereerst valt op dat 12 respondenten zich voor de acceptatie van vrouwelijke ambtsdragers uitspreken (34%). Meestal is de toon heel voorzichtig maar een enkele keer klinkt het ja zeer nadrukkelijk. Daarnaast zijn er 9 respondenten (26%) die feitelijk een voorzichtige tussenpositie innemen tussen een volwaardig ja en het nee-standpunt. Zij nemen op dit punt de kerkelijke traditie dus evenmin vanzelfsprekend over. Samen met de vorige categorie zijn 21 van de 35 respondenten niet zomaar 'tegen' de vrouw in het ambt (60%).

De standpunten zijn per respondent gecodeerd met een score tussen 0 (tegen) en 1 (volledig voor).[689] Dit leidt tot het vaststellen van een acceptatiegraad op dit thema voor de leden van onderzochte wijken in hun geheel. Dit maakt ook de nuances per wijkgemeente zichtbaar. Mogelijk is de term acceptatie net iets te zwaar omdat het voor velen nog ver van hen afstaat. Hun wijk kent geen vrouwelijke ambtsdrager en lijkt dat ook geenszins in te gaan voeren. Toch komt door de besluitvorming in wijk 2 dit

[688] 'Ik zeg maar zoals ik erover denk. Je zult wel denken 'Die is ouderwets', maar je wordt nooit ouderwets in het Woord!' (resp.: 31, vrouw uit wijk 3).

[689] Aan de nuances in de antwoorden wordt recht gedaan door gebruik van een schaal waarin aarzelingen van respondenten zijn verwerkt. Het betreft dan de volgende motieven: zich niet 100% tegen verklaren (resp.: 3); aangeven naar acceptatie te neigen maar het eerst nog te willen uitzoeken in de Bijbel (9); het hoeft niet te veranderen maar zij mag wel in het ambt als ze goed preekt (16); het niet te weten en er op te willen studeren (19 en 20); alleen het predikantenambt willen uitsluiten (20); misschien wel (29); hier niet maar waarom eigenlijk? (30); nee maar ik heb wel eens twijfels (32) een diaken wel maar een predikant niet (42). Opmerkelijk is dat vier van deze respondenten uit wijk 3 komen en dit met heel veel terughoudendheid aangeven. Alle andere respondenten uit wijk 3 zijn tegen.

thema dichterbij. Verder is de term bruikbaar omdat hiermee wordt bezien in welke mate het standpunt van de Gereformeerde Bond op het microniveau steun ondervindt.

	Score	Max.	Acceptatiegraad (in %)
Acceptatiegraad vrouw in ambt respondenten wijk 8	7,7	14	55%
Acceptatiegraad vrouw in ambt respondenten wijk 1	6,5	12	54%
Acceptatiegraad vrouw in ambt respondenten wijk 3	1,0	9	11%
Acceptatiegraad vrouw in ambt (gemiddeld)	15,2	35	43%
Ter vgl.: Acceptatiegraad bij de geperforeerde resp.	3,5	4	88%

Tabel 29: De acceptatiegraad van de vrouw in het ambt, respondenten per wijk

De beoordeling van de opvattingen over de vrouw via de meting van de acceptatiegraad heeft iets van een thermometer. Het zegt niets over het aantal mensen dat er in meer of mindere mate voor is (onder de respondenten resp. 34% en 26%) maar iets over de acceptatie van deze gedachten. De acceptatiegraad rond de vrouwelijke ambtsdrager ligt bij de respondenten op het gemiddelde van 43%. Dat is een gemiddelde waarbij respondenten uit wijk 3 sterk afwijken (11% acceptatiegraad). Daar is ook niemand aangetroffen die volledig voor de vrouw in het ambt is. In de beide andere wijken ligt dit heel anders. Op dit punt wijken de respondenten uit de wijken 1 en 8 nauwelijks van elkaar af en hier ligt de acceptatiegraad iets boven 50%. Onder de vier geperforeerde leden ligt hij zeer hoog (88%).

Zowel de individuele gehele of gedeeltelijke acceptatie van het idee 'een vrouw in het ambt' als het collectieve gegeven over de acceptatiegraad toont dat een deel van de gemeenteleden niet echt tegen is. Op dit punt lijkt individualisering door te werken op microniveau. Dit thema diep ik uit door te zoeken naar de motivering van de standpunten en de mate waarin dit vanuit de Bijbel worden onderbouwd. Hierbij ga ik in op de drie hoofdgroepen: voorstanders, tegenstanders en mensen in de tussenpositie.

Overwegingen bij het innemen van een tussenpositie

Een deel van de jongere generatie geeft aan dat zij weinig of niet hebben nagedacht over dit onderwerp. Zij nemen niet bij voorbaat een stellig afwijzend standpunt in waardoor al enige individualisering zichtbaar is.

De meesten willen wanneer zij vanuit de gemeente met een beslissing worden geconfronteerd eerst de Bijbel over dit onderwerp gaan bestuderen.[690] Een vrouw van 37 geeft helder haar primaire weerstand aan maar nuanceert die ook:

> 'Ik heb er moeite mee. Meer gevoelsmatig. Ik kan het niet heel goed beoordelen, maar ik vind het prettig zoals het nu is. (…) Ik zou me een beetje ongemakkelijk bij voelen, maar soms zijn dingen ook ongemakkelijk, omdat je het niet gewend bent (…). Ik zou er vrrrr-reeeeeeselijk aan moeten wennen (…) dat er een vrouw op de kansel staat. Ik zeg niet dat het niet mag hoor, ik zou het nog een keer moeten uitpluizen, maar het is meer een ge-

[690] Dit betreft zes respondenten die allen nadrukkelijk aangeven dat ze nog niet weten wat de Bijbel er over zegt (1, 11, 14, 19, 20, 30). Twee van die respondenten (1 en 11) huldigen ondertussen al wel een standpunt: de eerste voor, de ander tegen.

> voel van ongemakkelijkheid. (…) Ik denk ook wel dat het eraan ligt hoe zij het Woord brengt en wat zij verkondigt. Ik weet het niet goed. Daar moet ik diep over nadenken' (resp.: 20).

Veel argumenten worden gevoelsmatig gefundeerd. Een jonge vrouw die worstelt met spanning tussen het 'hoofd-zijn' van de man en de leidinggevende kwaliteiten van vrouwen in het algemeen, vat haar visie als volgt samen: 'Misschien kun je niet heel harde bewijzen of dingen aandragen of is dat moeilijk. Maar ik denk dat het ook belangrijk is dat je in de gemeente de rust bewaart en niet alles wil veranderen' (resp.: 32). Respondent 30 redeneert op de zelfde manier. Enerzijds vindt hij dat de vrouw niet boven de man hoort te staan ('Dit is de mening van de kerk en dus ook van mij') maar tegelijkertijd geeft hij direct toe dat dit geen goed argument is en wil hij wel op zoek gaan naar de echte argumenten. Daarbij verwijst hij naar de ervaring die is opgedaan met een vrouwelijke predikant die best goed kon preken ('Dus dan denk je: Waarom ook niet?'). Pas wanneer het in de eigen wijk aan de orde is, gaat hij zich echt erin verdiepen. Maar nu is het niet aan de orde. Weer een ander is er voor omdat vrouwen heel anders tegen dingen aankijken, met een andere beleving dan mannen. Maar 'dan moet het wel bijbels onderbouwd kunnen worden' (resp.: 9).

Het verschijnsel 'de vrouw als ambtsdrager' behoort bij de meeste gemeenteleden niet tot hun eigen ervaringswereld. Alle bovenstaande respondenten leven in een situatie van een min of meer vanzelfsprekende afwijzing. Het hoeft niet van hen en pas wanneer het urgent wordt, zullen zij de bronnen gaan bestuderen op dit punt. Er is dus sprake van een onbewuste overname van de traditie mogelijk gecombineerd met het wegschuiven van ongemakkelijke vragen.

Overwegingen van de voorstanders

Ook voor verschillende voorstanders speelt mee dat ze zouden moeten wennen aan de komst van vrouwelijke ambtsdragers. Een jongeman (resp.: 1, 27 jaar) illustreert dit goed: 'Stel dat ze dat zouden doen, dan zou het voor mij wennen zijn. Puur omdat ik het niet gewend ben. Maar niet omdat ik erop tegen ben, want dat weet ik niet. (…) Ja, dan zou ik eerst moeten kijken van wat staat erover.'

Een drietal respondenten heeft op vakantie of elders diensten met vrouwelijke predikanten meegemaakt hetgeen hen genuanceerd doet denken over deze kwestie. Zo is respondent 16 bijvoorbeeld erg enthousiast over de vrouwelijke predikant van hun vakantieadres hoewel hij vindt dat het in Ede beter bij het oude kan blijven.

Anderen geven sterk pragmatisch argumenten: het moet wel wanneer de vacatures in de kerkenraad niet meer vervulbaar zijn (resp.: 10). Een tweede zegt: 'Als iemand maar goed kan preken.' Twee anderen benadrukken het onvermijdelijke hiervan: 'Het zal op een gegeven moment wel komen' (17), 'Als het niet anders kan' (22).

Een viertal respondenten onderbouwt het standpunt met argumenten die naar de Bijbel verwijzen. Hiermee komen we op het terrein van de hermeneutische sleutels. Een aantal keren wordt verwezen naar het gavenmotief. Vrouwen moeten worden ingeschakeld vanwege hun eigen kwaliteiten: 'Vrouwen kunnen heel goed luisteren (…), zijn over het algemeen beter in zorgende taken (… en) doen niet onder voor mannen op de preekstoel' (resp.: 33). Hun vaardigheden vormen een belangrijke aanvulling in het functioneren van de kerk: beter kunnen luisteren en empathischer zijn. Die gaven van

vrouwen moeten worden ingezet. Mogelijk kan hier sprake zijn van de feminisering van het kerkelijk leven.

Daarnaast is er eenmaal sprake van een gelijkwaardigheidsmotief. Jezus toont liefde voor vrouwen en zet hen niet terug (resp.: 8). Weer anderen gebruiken wel Schriftargumenten maar relativeren dit tegelijkertijd. Vanwege het grote belang van het Schriftgezag in de kring van de Gereformeerde Bond wordt dit apart aan nader onderzoek onderworpen.

Bricolage in de omgang met de Schrift

Zes respondenten verwijzen voor hun acceptatie van vrouwelijke ambtsdragers naar Schriftfragmenten waarbij zij duidelijk een ruime bijbelinterpretatie hanteren. Soms wordt aangegeven dat deze bron voor hen niet altijd doorslaggevend is. Zij nemen standpunten in zonder de onderbouwing direct in de Schrift te zoeken. Dan lijkt er sprake te zijn van een vorm van bricolage waarbij zowel de traditionele bijbelopvattingen alsook de eigen individuele overwegingen een rol spelen bij de standpuntbepaling. Een typerend citaat hierbij: 'Voor mij zit er geen enkele bezwaar in waarom een vrouw niet als ouderling zou kunnen functioneren. (…) Dus dat traditionele van "Een man is meer en is het hoofd", (….) dat leeft voor mij niet' (resp.: 2, vrouw, 56 jaar).

Andere respondenten relativeren de argumenten uit de Schrift met andere accenten. Een man van 73 jaar (resp.: 18) verwijst naar een recente briefwisseling in het *Nederlands Dagblad*. Daar geeft de één voorbeelden vanuit de Bijbel dat het niet kan terwijl een ander het tegenovergestelde stelt. 'De uiteindelijke leiding moet misschien bij een man berusten', zegt respondent 21 (vrouw, 45 jaar), 'dat is heel gek, eigenlijk een gevoelskwestie. Ik zie eigenlijk geen bezwaar. Dat een vrouw dat moet kunnen. (…) Ik ga me eerst maar eens goed inlezen, want misschien staan er wel genoeg teksten die eh…[opnieuw lachend].' Ook een man van 66 jaar (resp.: 24) weet het niet exact. Hij gelooft niet dat het onoverkomelijk is maar moet de Bijbel er nog wel op nalezen.

Een vrouw van 44 (resp.: 27) is opgegroeid met het idee dat het ambt iets van mannen is:

> 'Maar, (…) in deze tijd, waarin mannen en vrouwen zo op gelijk niveau zitten, heb ik er niet zoveel bezwaren tegen. Ja, als je natuurlijk Paulus erbij pakt, kun je (…) heel gegronde redenen aanvoeren dat het absoluut niet mag. En dan moet ik nu ook een rok aan gaan trekken en een hoed op gaan zetten en dus, ja, je gaat ook mee.'

Zij bedoelt dat ook de kerk meegaat met de maatschappij waarin men leeft. 'En ik denk, vanuit mijn hart (…) dat vrouwen sommige dingen net zo goed kunnen als mannen. Vrouwen zijn verder ontwikkeld, ja (…)'.

Een vrouw van 24 (resp.: 29) vindt dat er te negatief wordt gedaan over een vrouw. Die kan ook zoiets moois als preken. Ze begrijpt dat dit nu niet kan en noemt dit 'een belangrijk vraagstuk van de Bijbel'. Dan laat zij het woord gewenning vallen ('Dat ben ik niet gewend'), maar ze vervolgt direct met een meer principiële stellingname: 'Maar gewoon, eigenlijk uit geloofsovertuiging, zou ik zeggen van, ja, waarom zou dat niet kunnen?'

Verscheidene meelevende gemeenteleden hebben standpunten die voorafgaan aan een nader Schriftonderzoek en lijken niet te ontkomen aan een vorm van selectiviteit.

Onderbouwing door tegenstanders

In het onderzoek spreekt een aanzienlijke minderheid van de respondenten zich nadrukkelijk uit tegen de vrouw in het ambt (40%). Dit standpunt blijkt goed verdeeld te zijn over de drie onderzochte wijken, waarbij de respondenten uit wijk 3 opnieuw het meeste traditietrouw zijn.

	Aantal	Totaal	Percentage
Tegenstanders vrouw in ambt respondenten wijk 8	5	14	36%
Tegenstanders vrouw in ambt respondenten wijk 1	4	12	31%
Tegenstanders vrouw in ambt respondenten wijk 3	5	9	56%
Tegenstanders vrouw in ambt totaal	14	35	40%

Tabel 30: Percentage tegenstanders van de vrouw in het ambt, per wijk

De argumenten van de 14 tegenstanders cirkelen om twee polen: gevoelsmatige argumenten en een onderbouwing vanuit de Bijbel. Allereerst van beide posities een kenmerkende vertolking:

> 'Ik denk, (…) dat het op een gemeente wat vervlakkender overkomt, het is een te grote verandering. Dat lijkt mij niet goed om te doen. Ik weet niet hoe het over 10, 15 jaar is. Gevoelsmatig zeg ik nee' (resp.: 5).
>
> 'Maar als je gewoon je Bijbel bekijkt, dan zie ik daar toch wel dat er verschil wordt aangegeven, over welke plek de Bijbel aan de man en aan de vrouw geeft. Maar dat heb je ook met het beroep kiezen, he? Een stukje emancipatie. Vrouwen doen eigenlijk alles wat mannen ook willen. (…) Maar vanuit de kerk denk ik, nee' (resp.: 3).

De zes tegenstanders die min of meer gevoelsmatig reageren, laten onderling ook de nodige verscheidenheid zien. Behalve het hierboven genoemde aspect van vervlakking (5, 39) zijn anderen gewoon tegen (26, 11) of er niet aan gewend (12, 34). Bij anderen staat de Bijbel niet altijd los van eigen gevoelen. Een 66-jarige vrouw zegt:

> 'Ik zou me niet gelukkig voelen als er een vrouw in het ambt was. Maar dat is meer vanuit bijbels perspectief gezien. (…) Vrouwen kunnen best heel veel doen maar ik denk toch dat God bedoeld heeft dat mannen 'gezag' dragen en niet de vrouw. Ik zou er in onze kerk zeker op tegen zijn als er een vrouw in het ambt zou zijn' (resp.: 4).

De meeste respondenten (25, 26, 27) zijn kort en duidelijk over hun standpunt en gebruiken min of meer gelijke formuleringen: het ambt hoort bij de man, zo heeft God het bedoeld en zo staat het in de Bijbel. Een ander deelt dit standpunt maar is minder zeker over de vindplaats: 'Dat staat ergens in de Bijbel en ik weet niet waar, maar er staat ergens dat de vrouw niet in het ambt kan.' (resp.: 7, 69 jaar). Daartegenover staat de al vaker geciteerde bevindelijk-gereformeerde vrouw die verder gaat dan de anderen en nadrukkelijk aangeeft nooit een dienst met een vrouwelijke voorganger te willen bezoeken.

Relatief weinig respondenten komen met een echt inhoudelijke onderbouwing. Een 38-jarige vrouw gaat hierin wel iets verder. Zij vindt taken in de kerk door vrouwen prima maar niet het ambt van ouderling of predikant omdat Jezus twaalf mannelijke discipelen had. Daarnaast noemt de Bijbel wel helpende vrouwen zoals Lydia in diaco-

naal werk. Daarom geen vrouwen in de kerkenraad, bij alles 'wat meer over het onderwijzende gaat' (resp.: 35).

Minder stellig maar meer reflecterend is respondent 32, een jonge vrouw van 22 jaar uit wijk 3 die uitgebreid ingaat op de spanning die zij ervaart tussen het gezag van de Bijbel en de leidinggevende capaciteiten die ze bij vrouwen ziet. Zij vindt het lastig haar eigen intuïtie en het gezag van de Bijbel bij elkaar te houden. Zelfs al zijn de bijbelse argumenten mogelijk te relativeren ('misschien kun je niet hele harde bewijzen aandragen'), uiteindelijk kiest ze duidelijk voor handhaving van de traditie. Haar diepste verlangen is het bewaren van de harmonie in de gemeente. Daarom moeten jongeren niet alles willen veranderen.

De visie van geperforeerde leden

Aanvullend bezie ik wat de geperforeerden, vertrokken naar wijk 2, 4 of De Ark, toevoegen aan perspectief vanuit de beide wijken.

Met betrekking tot de positie van de vrouw in gezin en samenleving en voor taken in de kerk in het algemeen vertonen zij geen afwijkingen. Ten aanzien van de acceptatie van de vrouw in het ambt is er een fors contrast met de andere respondenten. De twee oudere respondenten hebben een zeer uitgesproken mening. Respondent 40 noemt dit zelfs zijn 'stokpaardje'. Vrouwen voegen kwaliteit toe met betrekking tot de zorg voor gemeenteleden. Respondent 41 benadrukt het belang van vrouwelijke waarden als tact en sociale inbreng voor de kerkelijke organisatie. Hij geeft aan de Bijbel op dit punt niet letterlijk te willen nemen.

De twee veel jongere geperforeerden reageren minder nadrukkelijk. Hun denken over vrouwelijke ambtsdragers is nog volop in ontwikkeling. Respondent 38 maakt in wijk 2 het debat over de vrouw in het ambt mee. Zij is er niet tegen maar is ook geen uitgesproken voorstander. Gevoelsmatig vindt zij het nog lastig en ook het gesprek hierover met haar eigen ouders, die niet in Ede wonen, speelt een rol. Respondent 42 is voor openstelling van het diakenambt omdat dit in de Bijbel voorkomt. Dat de Bijbel iets zegt over 'niet mogen onderwijzen' vindt zij een theoretisch verhaal dat voor haar niet relevant is. Een vrouwelijke diaken heeft meerwaarde en de mengeling van mannen en vrouwen in kerkelijk werk is 'gewoon mooi'. Hier lijkt het patroon van bricolage weer terug te komen. Bij beide jongere respondenten spelen traditionele opvattingen nog een rol maar ze maken tegelijk hierin bewust eigen keuzes.

Weging

Op grond van de uitkomsten over de positie van de vrouw in huwelijk en gezin valt te constateren dat een meer moderne rolverdeling haar intrede heeft gedaan bij het grootste deel van de respondenten. Het betreft een gematigde vorm omdat het huishoudelijk werk zelden op een gelijkwaardige manier wordt verdeeld. Er zijn aanzienlijke verschillen tussen de drie onderscheiden leeftijdsgroepen, waarbij de jongste categorie taken het meest geëmancipeerd is. Hetzelfde geldt voor het verrichten van betaald werk door vrouwen. Ouderlijke rolpatronen worden niet meer vanzelfsprekend overgenomen door de jongere generaties. De kerk zelf lijkt hier weinig invloed op te hebben. Het betaald werk lijkt bij vele vrouwen de voorrang te krijgen boven kerkenwerk. De traditionele standpunten op het terrein van de rol van vrouwen in gezin en beroep

worden niet meer door iedereen overgenomen. Hierin volgen de ondervraagde kerkleden duidelijk de maatschappelijke trend en is er sprake van individualisering onder kerkleden.

Wat de positie van de vrouw in de kerk in het algemeen betreft, blijkt er een bijna volledige consensus te zijn. Vrouwen vervullen een essentiële rol in de activiteiten van de kerk. Velen benadrukken dan de vrouwelijke kwaliteiten zoals empathie en zorg. Een algemeen besef van gelijkwaardigheid leeft onder de respondenten. Mannen en vrouwen waarderen elkaars kwaliteiten. Tegelijkertijd vindt het werk plaats binnen een kader van een vanzelfsprekende taakverdeling. Ten aanzien van taken direct over deze grens zoals pastoraal bezoekwerk leven wel de nodige reserves. Dat is men niet gewend. De in bevindelijk-gereformeerde kringen levende gevoeligheid over taken in diaconaal bezoekwerk of catechese is nauwelijks aanwezig.

Opmerkelijk zijn de uitkomsten inzake de opvattingen die leven rond de vrouw in het ambt. Hierover denken de respondenten erg verschillend. De acceptatie van vrouwelijke ambtsdragers is duidelijk aanwezig bij een minderheid (34%) terwijl een ander deel zich hier niet absoluut tegen verklaart (26%). Die spreken twijfels uit of zijn niet volledig tegen het functioneren van vrouwelijke ambtsdragers. Onder de respondenten is dus bij 60% een opvatting te vinden die afwijkt van de traditie. De eigen mening wordt vaak summier of niet onderbouwd.

Hierbij blijkt een aanzienlijk deel van de respondenten niet te weten wat de Bijbel over de vrouwelijke ambtsdrager exact zegt, hetgeen vaak leidt tot een tussenpositie. Tevens speelt een gebrek aan urgentie mee want men hoeft op dit punt in de eigen wijkgemeente zelf niet te kiezen. Onder de voorstanders komen heel wat gevoelsargumenten voor en duidelijke vormen van bricolage wat betreft het Schriftgebruik. De gangbare interpretatie van de Bijbel op dit punt wordt slechts door een deel van de respondenten onderschreven.

Onder hen die de vrouw in het ambt afwijzen, komt slechts een enkeling met een grondiger onderbouwing. Het feitelijke kennisniveau aangaande Bijbel en hermeneutiek rond de vrouw in het ambt ligt laag.

Individualisering doet zich onder een aanzienlijk deel van de leden voor inzake de acceptatie van de tendens in de richting van vrouwelijke ambtsdragers.

7.3 Samenvatting en conclusies over individualisering op microniveau

De zoektocht naar de mate van individualisering onder gemeenteleden van twee hervormde wijkgemeenten levert een duidelijke bevestiging op van de aanwezigheid van individualisering op microniveau. Tegelijkertijd wordt de nodige verscheidenheid aangetroffen op de onderzochte deelthema's en steeds blijkt dat er veel variatie is tussen gemeenteleden onderling. Niet bij iedereen is er sprake van een doorwerking van individualisering.

Rond het gezag van ambtsdragers is er duidelijk sprake van eigen mondigheid. Gezag dat gebaseerd is op kennis (vooral bij predikanten) wordt wel gewaardeerd. Kerkenraden lijken aardig te voldoen aan hun verwachtingspatroon en de behoefte aan inspraak en communicatie is vrij laag. Liturgische voorkeuren van leden zijn duidelijk

aanwezig. Regelmatig heeft dit geleid tot perforatie. Voorkeur voor het *Liedboek voor de Kerken* of de bundel *Opwekkingsliederen* loopt uiteen, deels ook terug te vinden bij verschillen tussen generaties. De verandering in binding is behalve in perforatie ook terug te vinden in de tendens bij een deel van de geïnterviewden om minder naar de kerk te gaan of minder mee te doen aan kringwerk. Kerkgang en prediking en in veel gevallen ook de liturgie van de diensten die zij bezoeken worden gewaardeerd. Een kleine minderheid onder de respondenten valt qua geloofsopvattingen in te delen bij modernisering of evangelicalisering. Ook komt een beperkte mate van evangelicalisering voor bij een minderheid. In de rolverdeling is de toename van werkende vrouwen zichtbaar en een aanzienlijk deel van de respondenten staat niet volledig afwijzend tegenover de vrouw in het ambt. Een minderheid (40%) steunt de afwijzing wel. Beide categorieën onderbouwen hun standpunt slechts beperkt vanuit de Bijbel.

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat individualisering op microniveau duidelijk zichtbaar is, het sterkst op het punt van binding (perforatie, kerkgang), het ambt (gezag) en de visies rond de vrouw in het ambt. Daarnaast werkt individualisering bij gemeenteleden ook door op het terrein van de liturgie (wensen en veranderingsbereidheid) en de rol van de vrouw in gezin en werk. Op al deze terreinen gaat het bij individualisering meestal om de aard van de onderlinge relaties en relatief minder om individualisering op het terrein van de eigen spiritualiteit (uitgezonderd liturgie). Met betrekking tot veranderende geloofsbeleving (echte evangelicalisering en modernisering) is individualisering slechts bij een klein deel van de respondenten aanwezig.

Ten aanzien van individualisering zijn er binnen de respondentengroep aanzienlijke verschillen geconstateerd tussen de wijkgemeenten, tussen generaties en naar geslacht. De wijkgemeenten verschillen aanzienlijk in hun keuzes rond kerkgang – met name de tweede dienst – en de acceptatie van een vrouwelijke ambtsdrager. Op verschillende punten blijkt de interne pluriformiteit van de wijkgemeente rond de Oude Kerk, waar een deel van de leden overeenkomst ~~v~~ertoont met de wijk van de open bonders. De grootste interne verschilpunten liggen bij de binding van gemeenteleden (kerkgang), de liturgische veranderingsbereidheid en de acceptatiegraad van de vrouw in het ambt.

8. Een stille evolutie binnen de Gereformeerde Bond

> Waarom moest ik uw stem verstaan?
> Waarom, Heer moet ik tot U gaan
> zo ongewende paden?
> (...)
> Gij maakt mij steeds meer vreemdeling.
> Ontvreemdt Ge mij dan, ding voor ding,
> al 't oude en vertrouwde?
> O blinde schrik,
> mijn God, mag ik
> niet eens mijzelf behouden?
> (…)
>
> Ad den Besten (Lied 484: 1-2, *Liedboek voor de Kerken*)

8.1 Drie lijnen bijeen

Meer dan honderd jaar en toch vitaal. Ondanks ingrijpende gebeurtenissen functioneert de Gereformeerde Bond als organisatie op volle toeren. De gemeenten die worden gerekend tot deze stroming binnen de Protestantse Kerk in Nederland lijken zich bij de aanvang van deze studie ondanks het zich doorzettende secularisatieproces redelijk goed te handhaven.[691] Dit maakt het extra boeiend om te zien hoe deze beweging op de drie onderscheiden niveaus omgaat met een invloedrijke tendens als individualisering.

In deze studie heb ik de eigenheid van de stroming van de Bond uitgewerkt. De vereniging wil in de kerk haar visie op de waarheid verbreiden en verdedigen. Het functioneren van de lokale gemeenten staat daarbij centraal. De 'gereformeerde' identiteit wordt voortdurend gethematiseerd door actuele thema's aan te kaarten in zijn blad en in zijn activiteiten voor ambtsdragers en predikanten. Uiteindelijk gaat het om de mate waarin er sprake is van een 'geleefde traditie' bij de leden van deze kerkelijke gemeenten.

Studie naar individualisering in een kerkelijke organisatie richt zich op de mate waarin gemeenteleden bewust hun eigen levensomstandigheden willen invullen op de terreinen waarop de kerk expliciete normen hanteert. Hoe gaan gemeenteleden om met hun eventuele eigen voorkeuren in relatie tot de binnen hun gemeente vigerende opvattingen en gewoonten? Vervolgens is het de vraag of veranderende opvattingen bij gemeenteleden (microniveau) leiden tot aanpassingen binnen deze kerkelijke gemeenten (mesoniveau). Bij dit laatste wordt zichtbaar hoe leidinggevenden op lokaal niveau omgaan met de doorwerking van individualisering binnen hun gemeente. Omdat de

[691] Recente ontwikkelingen doen de vraag rijzen of bij het afsluiten van deze studie deze gedachte nog klopt. Feitelijk zijn sedert 2010 in enkele grotere bondsgemeenten ook al predikantsplaatsen verdwenen (Huizen, Nunspeet, Putten en Harderwijk). In andere plaatsen, zoals Ede en Veenendaal, wordt hierover in 2013 eveneens gesproken.

Gereformeerde Bond en andere actoren op landelijk niveau deze processen van afstand zien, zal blijken hoe hierop wordt ingespeeld. Dan wordt duidelijk hoe de Gereformeerde Bond als organisatie en beweging omgaat met individualiseringsprocessen. Hierbij zal vanuit de analyse van standpunten uit de flanken blijken in welke mate de verscheidenheid binnen de Bond doorwerkt in het maken van andere keuzes ten aanzien van individualisering.

8.1.1 Het speelveld van de Gereformeerde Bond

Het onderzoek naar de ontwikkeling van de Bond geeft zicht op de manier waarop in deze stroming het bestuur is omgegaan met zijn flanken. Ondanks de grote verscheidenheid van opvattingen en de beperktheid van elke categorisering blijft het profiel van de beide flanken duidelijk. In de loop van de tijd zijn de flanken een eigen leven gaan leiden met een soms moeizame verhouding tot het hoofdbestuur. De middenstroom van de Bond lijkt de laatste vijftig jaar een grote mate van eenheid te vertonen en qua omvang groot en stabiel te zijn. Het hoofdbestuur heeft een vrij brede basis in de gemeenten en onder de predikanten.

De flank van open bonders is op zichzelf niet georganiseerd maar heeft in de besturen van IZB en HGJB een organisatorische basis gekregen. Deze bonden werken vanuit de identiteit als 'open bonders' ten behoeve van de totale stroming, hetgeen aan hun werk een eigen dynamiek geeft. Zij weten zich verbonden met de gereformeerde identiteit van de totale stroming en willen om het geheel te dienen ook rekening houden met deze verscheidenheid. Deze flank is echter niet als zodanig georganiseerd en daardoor valt de begrenzing naar niet-bonders moeilijk te maken.

De flank van de bevindelijke bonders heeft zich rond 1980 georganiseerd en zich ontwikkeld als een alternatieve richtingenorganisatie. Na de breuk in 2004 heeft het hoofdbestuur pogingen ondernomen deze stroming niet verder van zich te vervreemden. De kloof qua levensstijl en het verschil in geestelijke accenten heeft geleid tot enige organisatievorming op de flank van de bevindelijke bonders met hun zorgen over het jeugdwerkaanbod van de HGJB als katalysator. In deze zorg komen noties naar boven die veel breder in de Bond leven dan alleen in deze flank. Deze spanning die sociologisch getypeerd wordt als 'isoleren of meegaan met de cultuur', is volop aanwezig in de Bond en wordt zichtbaar in de tegenstellingen tussen de flanken.

De externe context waarin de Bond zich beweegt, wordt vooral gevormd door de situatie in de landelijke kerk. Ook is het brede interkerkelijke palet op enkele manieren belangrijk voor de interne ontwikkelingen en verhoudingen. Dit laatste betreft in ieder geval de invloed van de reformatorische zuil en van de evangelische beweging op mensen die behoren tot de stroming van de Gereformeerde Bond. Binnen de landelijke kerk heeft de Bond niet zichtbaar te maken met forse concurrentie. Na de spanning rond de totstandkoming van de Protestantse Kerk in Nederland is er een relatief rustige periode ontstaan. Het beleid van de landelijke kerk kan op veel punten worden onderschreven. Wel heeft de Bond volop te maken met twee andere stromingen in de kerk die identitair relatief sterk verwant zijn.

De Confessionele Vereniging is vanouds partner en concurrent. Binnen deze stroming is het groepsbewustzijn minder sterk ontwikkeld dan in de Bond, hetgeen er-

toe leidt dat daar de grenzen nog minder duidelijk zijn dan in de flank van de open bonders. Verschillende predikanten uit de kring van de open bonders participeren actief binnen activiteiten van de Confessionele Vereniging. Hieruit blijkt dat de grenzen vaag zijn en deze voorgangers waarschijnlijk weinig groepsbinding kennen. Hoewel niet onderzocht, lijkt dit verschijnsel wel aan te sluiten bij het patroon van individualisering.

De tweede is de evangelische stroming in de kerk (het Evangelisch Werkverband). Dit is een actieve, minder georganiseerde groep, waarvan de grens met de stroming van de Gereformeerde Bond nauwelijks waarneembaar is.[692]

Beide stromingen zijn verwant maar anders qua activiteiten en spiritualiteit. Door de opkomst van het Evangelisch Werkverband en een toenemend zelfbewustzijn van de Confessionele Vereniging heeft de Gereformeerde Bond binnen de kerk feitelijk te maken met meer concurrentie. Gelet op de grote verschillen is niet direct te verwachten dat vele gemeenten van kleur gaan verschieten. De overlapping is wel toegenomen evenals het selectief overnemen van inspiratie vanuit meer dan één traditie. Vooral de nieuwe generatie predikanten benut de mogelijkheden om te participeren bij andere stromingen,[693] waardoor de verscheidenheid in het GB-*Adresboekje* mogelijk nog toeneemt.

Binnen de kerk zelf is de Bond een actieve gesprekspartner gebleven. Gedeeltelijk reageert de Bond op de centrale agenda, soms komt hij met eigen initiatieven. Duidelijk heeft de landelijke kerk een eigen agenda ontwikkeld waarin vooral jeugdwerk, evangelisatie en kerkgroei de prioriteiten vormen. Dit zijn direct punten waarop de Gereformeerde Bondsstroming zelf al redelijk actief is en kan meepraten in de kerk. De kloof met de landelijke kerk lijkt iets te zijn verkleind. De Bond heeft op het kerkelijk speelveld met een stabiele situatie te maken. De onderzochte plaatselijke gemeenten en de ondervraagde gemeenteleden lijken zich niet echt bezig te houden met het behoren tot een landelijke kerk, evenmin als de Gereformeerde Bond nadrukkelijk een rol speelt. Deze factoren spelen slechts op de achtergrond een rol inzake het bestaan van gemeenschappelijke kenmerken en eigen identiteit van de gemeente.

8.1.2 De belangrijkste resultaten

Toespitsend op de mate van individualisering op de drie onderscheiden niveaus zet ik de belangrijkste conclusies uit de vorige hoofdstukken op een rij.

---

[692] De Jong en Kregting (2011) kwantificeren de steun aan de evangelische stroming in de PKN op 8% van de leden (en 3% van de gemeenten rekent zich hiertoe). Ter vergelijking: voor de Bond ligt dit op resp. 16% (en 14%), voor de confessionelen op 26% (en 18%). Van alle PKN.gemeenten rekent 41% zich tot geen enkele stroming, terwijl dit inzake de gemeenteleden van de PKN op 22% ligt.

[693] Deze vorm van grensverkeer vertoont parallellen met de wijze waarop in het verleden bevindelijke bonders participeerden in activiteiten buiten de eigen kerk, bijv. in de vorm van tijdredes.

Een eerste indruk is af te lezen uit schema 10 waarin de uitkomsten per thema en per niveau zijn samengevat. Daarbij gebruik ik vier kwalificaties, variërend van niet tot sterk zichtbaar zijn van de doorwerking van individualisering.[694]

	macro	meso	micro
Verminderd gezag ambt			
Liturgische veranderingen			
Minder binding gemeente			
Veranderende geloofsopvattingen			
Veranderende rol vrouw			

Legenda	
	niet
	zeer beperkt
	enigszins
	sterk

Schema 10: Schematische weergave hoofdconclusie: de mate van doorwerking van individualisering

De belangrijkste conclusie is dat er ten aanzien van individualisering aanzienlijke verschillen aanwezig zijn tussen het micro-, meso- en macroniveau. Op macroniveau ontbreekt de doorwerking van individualisering in de onderzoeksperiode feitelijk geheel. Op mesoniveau is zij vrij beperkt zichtbaar maar op microniveau ligt dit anders. Daar is zij op verscheidene punten duidelijk zichtbaar aanwezig.

Het proces van individualisering werkt het meest door op het niveau van het individuele gemeentelid. Gemeenteleden veranderen niet allemaal grondig, maar op alle onderzochte onderwerpen is individualisering wel zichtbaar. Dat staat in contrast tot het landelijk niveau, waar de doorwerking ervan ontbreekt in de positionering van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond. Het niveau van kerkenraden en het gemeenteleven zit hier tussenin wat betreft de zichtbare doorwerking van individualisering. Er is geen revolutionaire verandering maar een proces dat zich zeer geleidelijk doorzet van onderop. Het mesoniveau merkt dit en houdt hier enigszins rekening mee. Het gaat zo geleidelijk dat het nauwelijks opvalt en de verandering niet wordt besproken of gethematiseerd. De ontwikkeling loopt niet uit op aanzienlijke veranderingen maar op een langzame transformatie. Dit totaalbeeld valt te karakteriseren als een proces van stille evolutie.

Alle verschillen worden hierna verder uitgewerkt en voorzien van de belangrijkste nuanceringen.

Op **macroniveau** blijkt er feitelijk geen invloed te zijn van individualisering op de stroming van de Gereformeerde Bond. Ontwikkelingen op dit terrein worden afgewezen en afgehouden. Als zich al ontwikkelingen voltrekken, wordt eerder iets meer afstand genomen van individualisering via meer nadruk op het 'tegenover' van het ambt, iets minder openheid voor visies van evangelischen, meer accent op scheppingsstructuren bij de positionering van de vrouw en handhaving van het traditionele rolmodel van de vrouw als fulltime huisvrouw. Deze standpunten domineren niet in het beleid zodat ik

[694] De kwalificatie 'enigszins' wordt ingevuld wanneer individualisering zichtbaar is op verschillende aspecten maar zeker niet sterk of over de hele breedte.

niet van een tegenovergestelde trend wil spreken. Over het algemeen worden dezelfde noties uitgedragen. Dat geldt ook voor de kerkgang waar de signalen dat de kerkgang vooral in middagdiensten afneemt, leiden tot het onderstrepen van de waarde van deze traditie en de waarde van de leerdienst op de zondagmiddag. Ten slotte is er één terrein met betrekking tot binding waarop individualisering praktisch geaccepteerd lijkt te zijn, namelijk de perforatie. De oude visie is niet losgelaten maar de Bond publiceert er nauwelijks meer over. Protesteren lijkt achterhaald te zijn en hierop past men zich aan.

Bij dit algemene beeld moet worden aangetekend dat slechts op enkele deelterreinen kleine afwijkingen te zien zijn in de flank van de open bonders. Zij kiezen op liturgisch terrein voor het inspelen op de behoeften. Hierbij gaat de voorkeur uit naar het *Liedboek voor de kerken* en de nieuwe psalmberijming terwijl slechts een beperkt deel positief staat ten opzichte van de bundel *Opwekkingsliederen*. Via de muziekbundel *Op Toonhoogte* vinden Opwekkingsliederen overigens wel hun weg in de achterban, in toenemende mate ook naar de eredienst.

Op **mesoniveau** werkt individualisering blijkens deze casusstudie zichtbaar door, maar tegelijkertijd staat de continuïteit op het niveau van kerkenraden en hun beleid voorop. De individualisering werkt dus heel beperkt door.

Als college vertonen de onderzochte kerkenraden een gedeelde hoge ambtsopvatting, visie op gezag en gerichtheid op consensus. Persoonlijke meningen wijken wel eens af van de opvattingen van het college maar de leden schikken zich in meerderheidsbesluiten. Individualisering is te vinden op het terrein van het huisbezoek. In de praktijk van het pastoraat willen ambtsdragers naast mensen staan, niet tegenover hen. Op liturgisch terrein gaan colleges schoorvoetend mee met de veranderingen en soms wordt gekozen voor kleine vernieuwingen. Al betekent dit per wijkgemeente duidelijk iets anders, het mechanisme speelt voor beide kerkenraden.

Dezelfde trend om op grote afstand ontwikkelingen te volgen komt voor op het terrein van de geloofsovertuigingen, met name als het evangelicale elementen betreft. De kerkenraad van een wijk van open bonders gaat enigszins mee inzake het tolereren van modernisering bij gemeenteleden. In de middenstroom zijn de regels van de kerkenraad duidelijker en strenger. Het mechanisme om bij ethische dilemma's niet te snel formele besluiten vast te leggen, wordt ook in de middenstroming aangetroffen. Zo houdt een kerkenraad enigszins ruimte om met individualisering mee te buigen.

Perforatie wordt feitelijk door de kerkenraad geaccepteerd en is aan het eind van de onderzoeksperiode een onderdeel van de interne profilering tussen wijken. De keuze van een kerkganger voor minder kerkbezoek of minder deelname aan activiteiten kan nauwelijks worden bijgestuurd. Derhalve is er in dit opzicht enige verlegenheid: de eigen idealen blijven grotendeels gehandhaafd maar het klinkt bij vele bonders niet altijd overtuigend.

Alleen met betrekking tot de positie van de vrouw in gezin en kerk valt nauwelijks echte doorwerking te vinden. De positieve formuleringen over de inzet van de vrouw in de kerk verhullen het afhouden van de inzet bij allerlei kerntaken in pastoraat en ambt. Het gaan inzetten van vrouwen in catechese laat ook op dit terrein zien dat de praktijk wel enigszins verandert.

Op **microniveau** is er zeker enige individualisering te zien in de onderzochte casusgemeenten binnen de stroming van de Gereformeerde Bond. Gemeenteleden veranderen niet revolutionair, maar geven wel bewust aan wat voor hen al dan niet belangrijk is. Daarbij speelt de overgedragen traditie wel een rol, maar tegelijkertijd zijn eigen meningen duidelijk herkenbaar. In het algemeen is individualisering vrij sterk te zien op het terrein van de onderlinge relaties en minder of niet met betrekking tot de inhoud, het terrein van de spiritualiteit. Liturgie vormt op dat laatste weer een uitzondering.

In de visie op het gezag van ambtsdragers is de mondigheid van de leden duidelijk zichtbaar. Invloed loopt slechts via de deskundigheid van de predikant. Tegelijkertijd vinden er geen grote veranderingen plaats omdat de leden kerkenraden hun gang laten gaan. De eigen betrokkenheid en behoefte aan communicatie liggen laag. Kerkenraden lijken vrij aardig te voldoen aan hun verwachtingspatroon.

Naar de kerk gaat men om het Woord te horen, de liturgie te beleven en voor velen ook om anderen te ontmoeten. Binding wordt redelijk sterk gedomineerd door perforatie, waarbij naast sociale redenen ook veel inhoudelijke motieven spelen. De liturgische voorkeur van leden speelt een grote rol. De eigen voorkeur voor *Opwekkingsliederen* of het *Liedboek voor de Kerken* kan bij de één leiden tot het veranderen van kerk of wijkgemeente terwijl een ander blijft. De omgekeerde situatie komt eveneens voor, doordat een gebrek aan liturgische stabiliteit en vertrouwdheid de band met de eigen wijk verzwakt.

Ook op andere punten verandert de binding van gemeenteleden met hun wijk. Er zijn tendensen aanwijsbaar dat een deel van de gemeenteleden minder naar de kerk gaat, makkelijker thuisblijft en minder actief kringwerk bezoekt dan rond 2000 het geval was.

Kleine minderheden laten een ontwikkeling zien richting modernisering of – vooral – evangelicalisering. De meerderheid ondergaat op het punt van veranderende geloofsbeleving geen echte veranderingen. Rond de rolverdeling tussen mannen en vrouwen en het gaan werken van vrouwen is een trend te zien die zich beweegt naar meer emancipatie. Een aanzienlijke groep staat niet afwijzend tegenover de vrouw in het ambt en toont daarin enige doorwerking van individualisering. Een minderheid blijft tegen. Opmerkelijk is dat beide standpunten slechts beperkt worden onderbouwd vanuit de Bijbel, hetgeen niet past bij de gereformeerde traditie.

8.1.3 Interpretatie van de ontwikkelingen in de gemeente

De uitkomsten van het parallelle onderzoek op drie niveaus tonen de spanningen die het proces van individualisering oproept. Zowel jongere als oudere gemeenteleden ondergaan de invloed ervan. Dit wordt sterk zichtbaar in de doorwerking van een lichte vorm van emancipatie in de persoonlijke levenssfeer. Velen verdelen werk en zorg anders dan hun eigen ouders dat deden. Het verrichten van betaald werk door vrouwen is normaal geworden. Vele ouderen werken parttime en de meeste jongeren min of meer fulltime. Dat heeft gevolgen voor het verdere levenspatroon. Over het geheel genomen lijkt de jongere generatie niet sterk af te wijken van de andere generaties. Allen ondergaan dezelfde beïnvloeding van het individualiseringsproces.

Deelnemen aan activiteiten van de kerk wordt meer en meer een bewuste keuze. Het onderzoek toont veel betrokken kerkleden die binding hebben met hun gemeente. Die gemeente wordt wel steeds vaker bewust zelf gekozen. Wie niet tevreden is, kan perforeren. Velen deden dit. Kerkgang is minder traditioneel en lijkt een terrein waarop leden voorzichtig eigen keuzes gaan maken. Ouderen blijven sneller weg omdat ook de techniek hen met de kerk verbindt. Een ander deel van de kerkleden gaat minder vaak, waarbij vooral de opkomst in de middagdiensten in de wijk van de open bonders terugloopt. Leden maken hier iets vaker hun eigen keuze.

Al deze vormen van doorwerking van individualisering lijken langzaam op gang te zijn gekomen en nog lang niet een eindpunt te hebben bereikt. De beschrijving van de manier waarop leiding wordt gegeven en de vraag naar de effecten hiervan is dus actueel voor alle niveaus.

Op een aantal terreinen lijken leden zich min of meer te schikken in de gang van zaken binnen hun gemeente. Kerkenraden ontvangen weinig kritiek en weerstand aangaande hun beleid. Leden zijn het dus wel eens met hun voorzichtige koers. Aanpassingen gebeuren heel langzaam, bijv. kleine liturgische veranderingen.

Met betrekking tot de eigen gemeente stellen leden wel eisen waarbij de liturgie vaak een onderdeel is, in samenhang met andere aspecten die maken dat men vindt dat een gemeente bij hen past. Dit draagt bij aan de profilering van de gemeenten zonder dat deze daardoor uit alleen gelijkgezinden gaan bestaan. Zo zijn er in Ede 'Liedboekgemeenten' ontstaan en wordt in een enkele wijk voorzichtig ruimte gegeven aan het opwekkingslied. De geloofsopvattingen van een kleiner deel van de gemeente zijn op onderdelen duidelijk evangelicaal of modern. Dit kan er soms toe leiden dat iemand afscheid neemt van de eigen gemeente.

De band met de gereformeerde traditie kan worden herkend maar is bij velen niet expliciet cognitief aanwezig. Men staat achter een aantal kernpunten van de gemeente: zeker betreft dit de Bijbel, de doop, het verbond en de prediking. Voor wat betreft de liturgie of het ambtelijk gezag speelt dit minder. De gereformeerde geloofsbeleving ebt niet weg maar is weinig nadrukkelijk aanwezig bij velen. Het christelijke heeft meer betekenis dan het gereformeerde.

De manier waarop de Bijbel gezag heeft voor de gemeenteleden is opvallend. Enerzijds wordt breed het belang van de Bijbel en bijbeluitleg onderschreven. Wie daarover kennis heeft, ontvangt gezag. Tegelijkertijd relativeren velen dit gezag van de Bijbel feitelijk door dit niet zelfstandig te doordenken. In het onderzoek is dit geïllustreerd met een gebrekkige onderbouwing van standpunten rond de vrouw in het ambt. Op dit punt werkt individualisering slechts beperkt door. Velen nemen de traditie vrij onnadenkend over. Zowel bij de overname ervan als bij afwijkingen ervan wordt de eigen visie slechts beperkt doordacht en onderbouwd.

Feitelijk is het kerk-zijn uitbesteed aan ambtsdragers en lijken veel leden consument te zijn. Men weet zich inhoudelijk verbonden met het product dat de kerk biedt en deze binding loopt momenteel slechts beperkt via de lijnen van overleg en inspraak. Men weet zich verzorgd en de organisatie mag gerust in handen van ambtsdragers blij-

ven. Ook de vanzelfsprekendheid dat dit allemaal mannen zijn, roept geen echte bezwaren op. Het is voor velen niet echt belangrijk.[695]

In aansluiting op de aan Haspels ontleende typologie over de binding met de eigen gemeente valt op basis van de gevonden uitkomsten te beschrijven hoe de binding in de traditionele gemeente door individualisering transformeert. Sterk staat daarbij de keuze voor een passende gemeente voorop. De deelname aan activiteiten is wel flexibeler geworden maar blijft zich sterk op de zondagse kerkdienst richten. De betrokkenheid wordt gevuld vanuit een persoonlijke reflexiviteit en authenticiteit die zich grotendeels inpassen in de eigen gemeente. In een totaal aan relaties bezit de eigen gemeente geen monopoliepositie maar is wel heel aanwezig.[696] De duurzaamheid van de bestaande binding is minder groot en de eigen gemeente is sneller inwisselbaar voor andere of voor een wat langere zoektocht.

Kerkenraden hebben op eenzelfde manier als het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond te maken met het doen van keuzes. Waarschijnlijk kunnen zij hierbij leren van de ontwikkelingsperspectieven van de Gereformeerde Bond zelf.

Bij de verdere uitwerking van deze thematiek komt de vraag op in welke mate de situatie van Ede, met een grote interne verscheidenheid tussen de wijkgemeenten, perspectief biedt voor gemeenten die minder omvangrijk zijn. Terwijl in gemeenten met twee predikanten interne profilering nog tot de mogelijkheden behoort, is dit in honderden kleine gemeenten niet mogelijk. Voor dit type gemeente is het wel mogelijk om in de keuze van gastpredikanten bewust te zoeken naar aanvulling op de eigen voorganger. Daarnaast blijkt op regionaal niveau vaak wel enige verscheidenheid aanwezig te zijn. Dit zou positief kunnen worden gewaardeerd en zelfs actief als kans kunnen worden gestimuleerd.

8.1.4 Positionering van het hoofdbestuur binnen de Bond

In de huidige constellatie is de Gereformeerde Bond een brede, enigszins pluriforme kerkelijke stroming met een hoofdbestuur als organisatorisch centrum. Dit hoofdbestuur vervult een centrale rol in het voortbestaan van de beweging. De casus van het Samen-op-wegproces illustreert hoe beperkt zijn speelruimte is. Het kan zichzelf moeilijk ontworstelen aan de processen waarin het zelf actor is, waardoor het in de toekomst mogelijk voor dezelfde dilemma's kan komen te staan.

De positiebepaling door het hoofdbestuur van de Bond valt mogelijk te vergelijken met de situatie van een kerkenraad. Het vormt een collectief dat gezamenlijk besluiten moet nemen. De bestaande situatie vormt het vertrekpunt bij de beoordeling van nieuwe ontwikkelingen. Het bestuur toetst de ontwikkelingen aan de eigen principes en formuleert nieuwe standpunten. Dan valt niet uit te sluiten dat hoofdbestuursleden individueel afwijkende opvattingen hebben, waarvoor binnen het collectief geen ruimte is.

---

[695] In beperkte mate is in interviews teleurstelling aangetroffen over een paternalistische houding van de kerkenraad. Dat leidt niet tot afhaken, maar tot berusting in de situatie.

[696] Vanuit de marketing lijkt het begrip 'preferred supplier' hierop van toepassing.

Positief waarderend kan voor de onderzoeksperiode worden aangegeven dat het hoofdbestuur, ondanks de diepe crisis rond Samen-op-Weg, een samenbindende rol wil vervullen en veelal vervult. Het bewaakt zijn middenpositie door het maken en uitdragen van eigen beleidskeuzes en tegelijk speelruimte te laten voor anderen. Open bonders krijgen vanaf 1970 al een platform voor hun opvattingen, zij het in beperkte mate. Het geven van eenzelfde speelruimte voor de bevindelijke bonders is lange tijd niet gelukt en nog steeds niet gemakkelijk. Feitelijk kan dit alleen goed gaan en intern consistent zijn als de flanken zelf hun eisen niet te hoog stellen. Er moet dan wederzijds ruimte blijven voor pluriformiteit.

Het hoofdbestuur moet een bemiddelende rol blijven spelen. Het heeft potentieel contact met de hele breedte. Zo worden alle nieuwe predikanten in de kring van de Bond in hun eerste gemeente bezocht, allen uitgenodigd voor de jaarlijkse predikantencontio en allen opgenomen in het *Adresboekje*. Het is een bijna onmogelijke opgave om iedereen enigszins te vriend te houden en niemand echt van zich te verwijderen en toch een koers te bewaken. Dit vraagt om concentratie op hoofdpunten en liefst een context die meewerkt aan behoud van de interne cohesie. Daar werkt individualisering nu net niet aan mee.

De casuïstiek van de eisen van het HJW richting HGJB illustreert de interne kwetsbaarheid van de constellatie. Het hoofdbestuur is hierbij betrokken geraakt omdat een interne richtingenstrijd ook zijn eigen functioneren zal raken. De middenkoers en de daarbij horende voorzichtigheid en de voortdurende accentuering van hoofdpunten uit het verleden maken het hoofdbestuur van de Bond niet altijd populair. Een hoofdbestuur doet het niet snel goed, zeker niet in het oog van de flanken. Het zoeken van gezamenlijke prioriteiten voor de toekomst is niet makkelijk. De gekozen thematiek 'Geestelijk leiding geven' in een cultuur waarin voor het geloof weinig aanknopingspunten zijn, is daarvoor een geschikt onderwerp, zeker ook door de opzet van conferenties met open bonders (IZB).

De vervolgvraag is hoe een hoofdbestuur zelf inhoudelijk verder komt zonder flanken uit zijn achterban te sterk van zich te vervreemden. Dit is een kwetsbaar punt binnen de Gereformeerde Bond. Echt inhoudelijk debatten lijken nauwelijks voor te komen. Veel thema's liggen vast en lijken overeenkomst te vertonen met de situatie rond Samen-op-weg: is er een weg uit de cocon waarin men zelf zit? De vaak gebruikte positionering met standpunten in een 'enerzijds-anderzijds'-schema staat onder druk in een tijd van individualisering. De vraag is hoe een inhoudelijke verdieping rond het thema individualisering kan worden gerealiseerd om het transformatieproces enigszins te begeleiden.

De geschiedenis van de Bond lijkt een aantal momenten te bevatten met relatief veel openheid. In de eerste helft van de jaren '60 was er ruim de gelegenheid om in *De Waarheidsvriend* de waarde van de nieuwe psalmberijming te beschrijven, hetgeen vijf jaar later volledig weg was. De publicatie van C. den Boer over de positie van de vrouw en in mindere mate de brochure uit 1990 over 'Gereformeerd en evangelisch' bieden openheid die in de onderzoeksperiode weer is verminderd. Mogelijk moet de Bond zijn kracht zoeken in niet vrijblijvende vormen van samenwerking. In publicaties kan men zoeken naar taal en inhoud die voor de verschillende stromingen in de Bond herkenbaar is.

Het bestaan van een aanzienlijke kloof tussen de opvattingen op lokaal niveau en de opvattingen op landelijk niveau vormt een belangrijke constatering uit dit onderzoek. Standpunten van de Gereformeerde Bond lijken beperkt door te werken onder gemeenteleden die onder invloed staan van het individualiseringsproces. Deze invloed is daadwerkelijk zichtbaar op vele aspecten zonder dat er sprake is van grote culturele veranderingen. Dit vraagt om verdere doordenking van de strategie op macroniveau.

Het hoofdbestuur en andere leidinggevenden in de beweging van de Gereformeerde Bond worden geconfronteerd met deze kloof tussen eigen idealen en de praktijk van het geloofsleven van gemeenteleden. Onmiskenbaar staat het hoofdbestuur op een centrale plaats in de beweging. Welke conclusies worden getrokken uit het effect van het eigen beleid tot nu toe? Moet de individualiseringstendens scherper worden bestreden of zijn er eerder aanknopingspunten voor een voorzichtig meebuigen met geconstateerde trends? Bij de beantwoording van dit type vragen speelt de totale constellatie mee waarbinnen het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond functioneert. Een nieuwe generatie hoofdbestuursleden draagt diep overtuigd een hernieuwde verwoording van oude standpunten uit en blijft zich voorzichtig profileren ten opzichte van de flank van de open bonders.

Een nieuwe bezinning op de geconstateerde stille evolutie zou evenwel kunnen leiden tot het leggen van andere accenten op macroniveau. Het is de vraag wat de eigen middenstroming gaat doen, wanneer het bestuur dit zou gaan doen en welke gevolgen dit heeft voor de verhouding tot de flanken. Deze aspecten werk ik hierna uit via het schetsen van enkele scenario's die voortvloeien uit de omgang met het doorgaande proces van individualisering. Het bijeen willen brengen van de optredende verscheidenheid op lokaal niveau is een complex proces, mede omdat dit op zichzelf al strijdig is met het perspectief van individualisering.

8.2 De inhoudelijke weging van de trends

Vanuit het karakter van deze godsdienstsociologische studie staat de beschrijving van de ontwikkelingen rond individualisering voorop. Die vul ik aan met een paragraaf waarin een verdere inhoudelijke weging van de zaken aan de orde is. Daarbij spits ik de uitkomsten toe voor het veld van kerk en theologie. Dit vraagt om het maken van keuzes die zowel sociologisch als theologisch relevant zijn. Beide deelterreinen stel ik apart kort aan de orde. Juist de combinatie van sociologie en theologie maakt het mogelijk om leidinggevenden te ondersteunen bij het maken van keuzes rond individualisering. Een inhoudelijke normering is hiervoor een onmisbare stap (Osmer 2008) waarvoor beide invalshoeken aandachtspunten aanreiken.

8.2.1 Een sociologische bijdrage

Sociologisch staat de Bond voor het maken van keuzes rond een aantal spanningsvelden, die alle direct of indirect te maken hebben met de basistegenstelling tussen isoleren en aanpassen. Het betreft dan zaken als:

- het risico om bij veranderingen onrust te bevorderen en zijn achterban te verliezen;

- het risico van ongeloofwaardigheid vanwege de kloof tussen de feitelijke ontwikkelingen in de eigen achterban en het handhaven van de traditionele normen;
- de onwennigheid in het begeleiden van veranderingsprocessen omdat die snel als sjibbolets functioneren;
- de moeilijkheid van het beheersen van tegenstellingen in een open samenleving waarin traditionele en sociale media eerder onrust bevorderen dan gesprek en verdieping;
- het omgaan met weerstanden tegen verandering vanwege de sterke aanwezigheid van conservatisme in de achterban.

Het hoofdbestuur heeft hierbij het voordeel dat het te maken heeft met een relatief rustige constellatie. De landelijke kerk voert een koers die geen grote onrust geeft en als beweging heeft de Bond op deze flank van de kerk weinig concurrentie.

In de maatschappelijke ontwikkelingen waarvan individualisering er één is, lijken de voornaamste uitdagingen van de Bond te liggen. Dit vraagt om voorzichtige keuzes op thema's die relevant zijn. De al genoemde begrippen transformatie en 'onderhandelen met de cultuur' kunnen hierbij een rol vervullen. Het is de vraag of de kloof tussen de verschillen in levensstijl moet worden gedicht. Een enkeling meent dat de vrijzinnige habitus de toekomst heeft (Ter Borg 2010), maar dan wordt de kerk als instituut feitelijk bij voorbaat losgelaten. Juist de wisselwerking tussen de bestaande geloofsgemeenschappen en de individuele leden vraagt om verdere doordenking en vormen.

De vormgeving van de identiteit vraagt voor de toekomst antwoorden op een aantal concrete zaken die in deze studie naar voren zijn gekomen. In relatie hiermee draag ik vanuit de sociale wetenschap de volgende aandachtspunten aan:

1. Eigen profilering. Het theologisch profiel heeft zich ontwikkeld naar een aantal samenhangende thema's waarbinnen de verhouding tussen Schrift en belijdenis verheldering verdient. Een bronnenanalyse (Hofman 2012) toont aan dat de rol van de belijdenis feitelijk is verminderd tot inspiratiebron en geen onderscheidend punt ('identiteitsmarker') meer is. Dit sluit aan bij de manier waarop gemeenteleden in de casusstudie hun geloof beleven. Hoe gaat de Bond zich profileren? Daarbij speelt ook een rol welke identificatiefiguren ('helden') en onderscheidende punten hij inhoudelijk voorop gaat stellen. Dit kan zowel verbinding met als vervreemding van de achterban geven.
2. Volkskerk of contrastgemeenschap. In de eigen identiteit zitten verschillende tegenstrijdige kerkbeelden. Enerzijds zijn 'Bondsgemeenten' op veel plaatsen de voortzetting van de brede volkskerk: laagdrempelige geloofsgemeenschappen met een scherp intern contrast tussen de kern (kerkenraad en een binnenste cirkel van meelevenden) en de rand (schare). Anderzijds heeft de Bond altijd een belijdende kerk nagestreefd en in stedelijke situaties als minderheid eigen geloofsgemeenschappen gevormd. Individualisering maakt interne banden losser dan zij soms al waren. Vanuit de missionaire situatie wordt de kerk als kleine minderheid vaak opgeroepen om een heldere contrastgemeenschap te vormen. Wil de Bond beide typen kerk-zijn blijven ondersteunen?
3. Visie op pluriformiteit en het toelaten van twijfel, ook binnen institutionele kaders. Pluriformiteit is ook een waarde en niet alleen een keuze voor een bredere marktpositie (vanuit de rationele keuzetheorie) of een zwakte (vanuit de secularisatie-

theorie). Joas (2006) bepleit het op filosofische en psychologische gronden uitbouwen van geloof, dat zich verbindt met processen van reflectie en authenticiteit. Dit thema vraagt om een herijking van de relatie van het hoofdbestuur van de Bond tot zijn flanken.

4. Een visie op individualisering. Het proces van individualisering is aanwezig in de samenleving en onder gemeenteleden. De effecten zijn niet eenduidig. Individualisering kan bijdragen aan de verzwakking en zelfs de ontbinding van een kerkelijke gemeenschap. De aard van de binding met de gemeente zal veranderen. Tegelijkertijd hoeft dit niet het enige beeld te zijn van de consequenties van dit proces. Individualisering is een krachtige ontwikkeling waarbij het individu bewust kan kiezen voor vormen van geloof, voor participatie en betrokkenheid die op een persoonlijke, bewuste en authentieke manier worden ingevuld. Dan past deze vorm van binding bij de 21e eeuw en kan hij een ander evenwicht geven in de verhouding gemeenschap-individu. Hierbij is sprake van een grotere mate van zelfgekozen posities en rollen. Van gemeenschappen vraagt dit een duidelijke profilering maar ook relativeringsvermogen. Het voortdurend maken van keuzes kan worden ondersteund via processen van socialisatie, toerusting en overleg binnen de kerkelijke gemeenschap. De binding vraagt een andere manier van onderhoud van relaties waarbij de netwerkgedachte en goede communicatie een rol spelen. Bij individualisering hoort een goed doordachte verantwoording van keuzes.
5. Bereidheid standpunten te heroverwegen. De veranderingen in de cultuur vragen om een heroriëntatie op ethisch terrein. Tot nu toe wordt vanuit de Bond grote afstand bewaard inzake acceptatie van samenwonen, echtscheiding, homoseksualiteit en dergelijke. Die is gekoppeld aan een bepaalde manier van bijbelgebruik. Verder staat de theologische onderbouwing rond de vrouw in het ambt ter discussie wanneer een deel van de achterban deze fundering niet meer voor zijn rekening wil nemen. Moeten de eigen standpunten versterkt worden uitgedragen of zijn er redenen om ten aanzien van bepaalde thema's voorzichtig andere accenten te leggen?

   Hetzelfde geldt voor keuzes die meer historisch dan theologisch zijn gefundeerd zoals het ideaalbeeld van de niet-werkende moeder, het alleenrecht van de oude psalmberijming en het niet accepteren van gezangen in de eredienst. In principe zou de Bond met een voorzichtige koerswijziging de aansluiting op het proces van individualisering kunnen vinden. Het vraagt wel een grote mate van leiderschap om hierin de achterban mee te krijgen.
6. Visie op de rol van predikanten als leiders. Predikanten bezitten in de stroming van de Gereformeerde Bond een redelijke machtspositie, gebaseerd op hun taak in de verkondiging van en deskundigheid in de omgang met de Schrift. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat in de veranderingsprocessen predikanten vooropgaan. Het pleidooi voor 'geestelijk leiding geven' is vooral op de inhoudelijke spirituele zijde uitgewerkt. Dat geldt veel minder voor de vaardigheden die nodig zijn om dit beleidsmatig vorm te geven in de context van de kerkenraden (als collectiviteit) en de interactie met gemeenteleden om draagvlak te scheppen. Hier betreft het de manier van verbinding tussen de veiligheid van de klassieke ambtsvisie (door God ge-

zonden) en de complexe praktijk van het gemeenteleven waarbinnen zich onder meer het individualiseringsproces voltrekt.

7. Leren omgaan met veranderingen. Bestaande structuren hebben hun kracht maar dat is tegelijk hun zwakte. In een samenleving waarin de-institutionalisering en netwerkrelaties dominant zijn geworden, staat de kerkelijke gemeente met al haar structuren, die niet zomaar veranderen. Structuren hebben de neiging zichzelf in stand te houden ook al zijn de tijden veranderd. Dit geldt eveneens voor denkpatronen die sterk zijn ingesleten binnen instituties. Veranderingsprocessen verlopen niet vanzelfsprekend als er sprake is van langzaam verlopende evoluties. Gemeenten die niet zijn vertrouwd met veranderingsprocessen hebben het extra moeilijk met het doorvoeren van aanpassingen. Leren goed om te gaan met veranderingen is cruciaal voor gemeenten in een tijd van individualisering.
8. Visie op de coördinerende rol van kerkenraden. Kerkenraden functioneren als colleges waarbinnen veel nadruk ligt op het collectieve. In de onderzochte gemeenten overheerst een compromiscultuur waarin men zoekt naar draagvlak voor het beleid. In de kerkenraden wordt gewerkt aan draagvlak waarbij rekening wordt gehouden met de speelruimte binnen de eigen gemeente. Het besturen is feitelijk gedelegeerd aan de kerkenraad en de meeste gemeenteleden lijken het te waarderen dat anderen dit type werk doen. Nieuwe vraagstukken noodzaken tot extra bezinning omdat oude compromissen niet altijd voldoen. Het is de vraag of dit niet om meer interactie met de gemeenteleden vraagt. Werken vanuit een delegatieprincipe waarbij de kerkenraad feitelijk nadenkt voor de gemeente, draagt niet bij aan het noodzakelijke draagvlak voor stellingnamen. De verplichting om met 'iedereen' rekening te houden is onhaalbaar wanneer er meer eisen worden gesteld door gemeenteleden. Dat vraagt om een proces van informatie, interactie en samenwerking.
9. Visie op de bedrijfsmatige kanten van de kerk. Een kerk of kerkelijke gemeente is geen bedrijf en vraagt om een eigen benadering. Wat deelprocessen betreft, zijn er overeenkomsten met andere domeinen (besluitvormingsprocessen, bedrijfsmatig handelen, communicatieprincipes). Deze wetmatigheden moeten worden benut, met gelijktijdige erkenning van de punten waarop het waardenpatroon van de kerk hier afwijkt.

8.2.2 Een theologische bijdrage

Theologisch staat de Gereformeerde Bond voor verdere keuzes op een aantal terreinen dat sterk samenhangt met en inspeelt op de hiervoor gepresenteerde sociologische inbreng. Daarmee is een stap gezet naar het verder onderbouwen van de te maken keuzes (Boersema en Paas 2011). Hierbij is een theologische bijdrage eveneens van groot belang. Hiervoor reik ik vanuit deze studie de volgende onderwerpen aan:

1. De verhouding tussen traditie, Schrift en belijdenis. De tijd lijkt voorbij dat iedereen in de achterban met de opvattingen van de Bond instemt als men niet zelf direct vanuit de Bijbel de onderbouwing ervan kan nagaan. Dit vraagt helderheid over de aard van het gezag van het belijden van de kerk, het geheel van de belijdenisgeschriften. Moet er behalve de eigentijdse vertaling van de bronnen van het verle-

den ook niet een actualisering hiervan plaatsvinden? Wordt actueel belijden gevraagd op nieuwe thema's?
Wanneer een nieuwe doordenking van vraagstukken leidt tot andere accenten, is de vraag hoe de waarde van de eigen traditie moet worden belicht. Moet niet sterker afstand worden genomen van zowel conservatisme als modernisme? Het sola Scriptura-uitgangspunt zelf lijkt binnen het proces van individualisering een goed aanknopingspunt te bieden. De potentiële behoefte aan verdieping op dit punt is aanwezig, maar vraagt ook om instrumenten en om hernieuwde doordenking van de inhoud.[697]

2. Hernieuwde doordenking van de hermeneutiek (de sleutels bij de lezing van de Schrift). Het debat rond 'de vrouw in het ambt' laat een hernieuwde keuze op hermeneutisch gebied zien.[698] Tegenover een duidelijke relativering van de context staat de opvatting dat geen tegenstelling gemaakt mag worden tussen Gods boodschap en de culturele situatie waarin de Schrift allereerst werd gehoord. Het is de vraag op welke manier binnen de gereformeerde traditie de kloof naar de hedendaagse lezer van de Schrift moet worden overbrugd. Is het bestaan van verschillende 'leesbrillen' acceptabel? Het gezag van de Bijbel kan wel het uitgangspunt wezen maar daarmee is niet alles gezegd. Waar liggen de belangrijkste oriëntatiepunten voor de Gereformeerde Bond met betrekking tot theologiebeoefening?
3. De binding tussen individu en gemeenschap. Gemeenteleden behoren tot allerlei gemeenschappen, waarbinnen het geografische aspect één van de factoren is. Kan de kerk het volhouden het geografische principe als enige uitgangspunt voor gemeenschapsvorming te hanteren? Het belang van de aanwezigheid van een kerk in concrete wijken en buurten is onmiskenbaar. Tegelijkertijd brengen processen zoals individualisering heel andere behoeften naar voren – zowel meer relationeel als inhoudelijk – die de keuze voor een geloofsgemeenschap mede kunnen bepalen. De grote en toenemende mobiliteit van mensen, voortgaande digitalisering en de opkomst van sociale media stellen vragen aan de aard van de gemeenschap en de binding tussen gemeenteleden. Heeft elke gemeenschapsvorming in een tijd van individualisering niet iets van een combinatie van een geografische en een mentale (culturele en digitale) verankering? Hoe verhoudt zich dit tot het geheel van ecclesiologische uitgangspunten voor het gereformeerde kerktype van de toekomst?
4. De omvang van een kerkelijke gemeente en de aard van haar relaties. De institutionele vormgeving van de kerk is altijd onderwerp van theologische reflectie. De nieuwtestamentische huisgemeente heeft plaatsgemaakt voor een gemeente die samenkomt in kerkgebouwen. De gemeente is als (wijk)gemeente geconcentreerd

[697] Mogelijk vormt de totstandkoming van een nieuwe *Christelijke Dogmatiek* (Van den Brink en Van der Kooi 2012) hiervoor een goed aanknopingspunt. Van den Brink komt uit de kring van de Bond. Het maken van dit boek illustreert ook de nieuwe benadering omdat de auteurs op een bepaald moment via de sociale media vragen hebben verzameld die in dit boek zijn verwerkt.

[698] Zie hoofdstuk 4.7. In de meest recente publicaties van de Bond neemt Bouter afstand van opvattingen die in de studie van Den Boer (1985) min of meer in een compromisvorm zijn opgenomen.

rond de eigen voorganger. Zowel vanuit de evangelische beweging als door missionaire initiatieven is er weer aandacht ontstaan voor de kerk als huisgemeenschap hetgeen slechts moeizaam past bij de klassiek-reformatorische kerkopvatting. In een tijd waarin het aantal predikantsplaatsen terugloopt en pluriformiteit toeneemt, is het de vraag wat een theologische herbezinning (Sola Scriptura) op dit punt kan betekenen.

5. De maatschappelijke waardering van het individuele en in samenhang hiermee zaken als mondigheid en authenticiteit vragen verdere doordenking. Een theologie waarin het verbondsmatige en dus het collectieve een grote rol speelt, staat voor de opdracht ook aan het individu recht te doen. Waarden achter individualisering zijn niet alleen ontleend aan de Verlichting, maar terug te voeren op essentiële bijbelse noties van menselijke verantwoordelijkheid en roeping. Het verstaan van Gods stem plaatst het individu in een situatie waarin deze als vreemdeling zowel het vertrouwde als de eigen authenticiteit als hoogste norm moet loslaten.
6. Mate van legitieme verscheidenheid. Zowel de eigen geschiedenis als de nieuwe uitdagingen vanwege de individualisering vragen een verdere doordenking waaruit de gemeenschappelijkheid bestaat te midden van alle verscheidenheid in eigen kring. Hoe verhouden zich de overeenstemming op hoofdzaken met het zich voordoen van forse verschillen op allerlei terreinen (o.a. liturgisch en ethisch)? Wat is het vermogen van ons theologisch denken en funderen, bezien vanuit het inzicht dat alle 'kennen ten dele' is (1 Cor. 13: 9)?
7. De waarde van bevinding, de ervaringscomponent in het geloofsleven. In de notie van bevinding wordt ingegaan op de diepe ernst op religieus terrein. Hier staat een mens tegenover het transcendente en is ermee in relatie. In de samenleving en cultuur is het transcendente vervaagd of niet relevant maar in de kerk weet men iets van dit mysterie over God. Geloof heeft een rationele en een emotionele kant. De persoonlijke geloofservaring benadrukt het individu dat persoonlijk is betrokken bij het godsdienstige. Uiteraard kan dit positief bijdragen aan binding met de gemeente. Bij bevinding spelen geloofstaal en liturgische vormgeving een aanzienlijke rol omdat die een brug vormen naar geloofsbeleving. Dit biedt een aanknopingspunt voor het begrijpen van de grote waardering voor de oude berijming in de stroming van de Gereformeerde Bond. Deze verwoordingen zijn jarenlang het voertuig geweest van de eigen geloofsbeleving met alle emoties daarbinnen. Van een nieuwe verwoording in taal en liedkeuze mag na een fase van gewenning eenzelfde ervaring worden verwacht.

Weging

Voor de praktijk van het leidinggeven binnen gemeenten of de stroming van de Gereformeerde Bond blijft het een uitdaging om de sociologische en theologische argumenten op een goede manier met elkaar te verbinden.

Feitelijk kan de sociologie de theologie ondersteunen om aan scherpte te winnen. De context van theologiebeoefening wordt verhelderd en bij de vraag wat er echt aan de hand is, zijn zowel sociaal-wetenschappelijke als theologische noties van belang. In het onderling gesprek hierover komt een leidinggevende tot verheldering van de situatie en tot het onderbouwen van de eigen keuzes. Dan kan het theologisch specialis-

me van een pastor worden aangevuld met inzichten van anderen in de kerkenraad bijvoorbeeld vanuit hun opleiding of werkervaring (Boersema en Paas 2011). Doornenbal (2012) bepleit in dit verband een organische leiderschapsopvatting waarin het stimuleren van leerprocessen centraal staat. Gemeenschappen moeten worden ondersteund in een proces van visievorming om te zoeken naar de manier waarop zij betrokken kunnen zijn op Gods missie in de veranderende context. Het is de vraag wat een mens of een organisatie in dit proces van zichzelf kan behouden.

Inhoudelijk is het van belang de theologische invalshoek te betrekken op de grondwaarden in de samenleving en in de eigen geloofsgemeenschap. Boersema (2004, 2011) noemt in zijn CWS-model (Cultureel Waarden Systeem) een aantal tegengestelde waarden waaronder de spanning tussen individualiteit en collectiviteit. Kan en wil een geloofsgemeenschap zich baseren op waarden die met name vanuit de Verlichting naar voren zijn geschoven en in het individualiseringsproces maatschappelijk vorm krijgen? Het verschil in de gemaakte keuzes werkt door in de hierna gepresenteerde scenario's.

8.3 Wegen naar de toekomst

Op de vraag hoe leidinggevenden omgaan met processen van individualisering is een antwoord verkregen door de opstelling van het hoofdbestuur en de flanken te beschrijven ten aanzien van de vijf onderzoeksthema's. Ook op mesoniveau is helder hoe de kerkenraden in de casusstudie hebben gereageerd. Voor leidinggevenden binnen de stroming van de Gereformeerde Bond kan het waardevol zijn om een beeld te hebben van enkele mogelijke scenario's die zich in de toekomst kunnen voordoen en welke consequenties hieraan verbonden zijn.

Achtereenvolgens schets ik drie scenario's als routes voor de toekomst. Daarbij houd ik rekening met de in dit onderzoek gevonden individualisering op het lokale niveau, vooral bij gemeenteleden, en het feit dat het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond hier tot nu toe geen ruimte voor laat. Waar nodig noem ik concrete voorbeelden om de scenario's te verhelderen.

Deze scenario's zijn opgebouwd vanuit de verrichte analyse van de situatie binnen de stroming van de Gereformeerde Bond en zijn als model mogelijk ook daarbuiten bruikbaar. De beschrijving richt zich vooral op de positionering van het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond terwijl zo nodig apart wordt ingegaan op consequenties voor de flanken. Apart wordt bekeken of dit vertaalbaar is naar het lokale niveau en wat dit betekent voor leidinggevenden op mesoniveau.

Route 1: blijven balanceren

Een redelijk logisch scenario is de continuering van de huidige bestuursstijl en beleidskeuzen. Dan blijft het hoofdbestuur in gesprek met alle flanken op momenten dat dit nodig is. Het balanceert tussen de eigen traditie en de moderne tijd. De eigen koers wordt gekozen vanuit ijkpunten in het verleden. Het actueel maken via een nieuwe vertolking staat voorop. Hierbij is enige isolatie onvermijdelijk.

Dit scenario loopt voortdurend het risico dat het overleg ergens stagneert en er een onbalans tussen de flanken ontstaat. Dan dreigt het gevaar van een nieuwe afsplitsing van een deel van de achterban. Het meest logisch is dat dit nu in de flank van open

bonders zal plaatsvinden, hetgeen gelet op de kerkelijke context zelfs met weinig pijn zou kunnen gebeuren. Er zijn voor hen alternatieven voorhanden in de confessionele en de evangelische stroming. Velen zullen hier waarschijnlijk niet voor willen kiezen en net als in het verleden een eigen koers blijven volgen binnen de Bond, maar dan met iets meer afstand tot het hoofdbestuur.

Voor organisaties als HGJB en IZB betekent deze route dat zij voortdurend onder druk staan om het goed recht van de visie van de middengroep te blijven erkennen. Net als de HGJB al sinds 2010 is overkomen, zullen van hen meer aanpassing en compromissen in de richting van deze middengroep worden gevraagd.

Route 2: bewust vernieuwen op onderdelen

De tweede route richt zich op het verminderen van de spagaat waarin de Bond op dit moment verkeert. Veranderen is moeilijk en de achterban meekrijgen in de erkenning dat andere, eerder afgewezen, standpunten ook mogelijk zijn, vraagt moed en heldere communicatie. Dan zal de samen gedeelde kern sterk moeten worden onderstreept.

Motivering van een dergelijke koersverandering kan voortkomen uit een nieuw besef van de veranderde cultuur. Individualisering valt net als andere veranderingen zoals secularisatie en modernisering niet te ontlopen. Feitelijk wordt individualisering aanvaard als een kans om kerk en geloof relevanter te maken voor de toekomst. Men weet dat de eigen achterban verandert. Ook beseft de leidinggevende dat hij vaak standpunten verdedigt die hij zelf feitelijk al niet of nauwelijks meer onderschrijft. Tegelijkertijd is individualisering niet het enige uitgangspunt. Het geheel aan christelijke waarden biedt een spanningsvolle uitdaging voor het verbinden van schijnbare tegenstellingen zoals tussen individu en gemeenschapszin, autonomie en zelfverloochening, maakbaarheidsoptimisme en cultuurpessimisme.

De Gereformeerde Bond kan zoeken naar een logisch aanknopingspunt voor het verder uitbouwen van deze route. De terreinen ambt, binding en geloofsopvattingen lenen zich hiervoor niet direct omdat hier geen scherpe tegenstellingen liggen. Thema's als de vrouw in het ambt en evangelicalisering zijn niet logisch omdat hier recent door het hoofdbestuur nieuwe visies zijn gepresenteerd.

Mogelijk biedt het terrein van de liturgie een helder aanknopingspunt voor deze herbezinning. De komst van een nieuw liedboek in 2013 (*Zingen en bidden in huis en kerk*) schept op dit terrein een nieuwe situatie. Bij de start in 2008 heeft het hoofdbestuur gemeenten voorzichtig opgeroepen mee te doen in de voorbereidingen. Wanneer als insteek wordt gekozen voor de vraag: 'Hoe kunnen we dit liedboek mogelijk wel gebruiken?', kan een grondige liturgische herbezinning plaatsvinden. Daarbij kan de waarde van de eigen traditie worden gecombineerd met enige openheid voor het nieuwe. Is het mogelijk in plaats van te oordelen dat het nieuwe liedboek faalt de gebruikswaarde ervan aan te geven en daaromtrent een weg te wijzen? Hoe kan deze bezinning breed worden gevoerd als een zoektocht naar verantwoorde vernieuwing in een tijd van individualisering?[699]

[699] Met een visie op kerkmuziek en op het leren van nieuwe liederen, aangevuld met een lijst van aanbevolen liederen kan de eigen traditie verdiept en verbreed worden.

Aan de hand van de casuïstiek van het nieuwe liedboek wordt het verschil met route 1 helder. In het eerste scenario zal de bezinning intern worden gevoerd, toevertrouwd aan een groepje deskundigen. Die komen na enkele jaren met de onderbouwing van voorspelbare conclusies: de nieuwe bundel wordt ontraden omdat een fors aantal zaken wordt zich gemist. Feitelijk wordt op die manier de bezinning overgelaten aan de flank van de open bonders. In route 2 bezint men zich juist samen in een open dialoog met velen uit de achterban op de mogelijkheden die zich binnen de gegeven situatie voordoen.

Route 3: een hergroepering zoeken

In plaats van het blijven worstelen met het eigen verleden kunnen leidinggevenden zich richten op het ombouwen van de huidige organisatie met het oog op een andere toekomst. In die toekomst onderscheiden de delers en helers zich van elkaar vanwege een verschillende visie op de cultuur. De flank van de open bonders en een kleiner deel van de middengroep kunnen zich samenvoegen tot een brede stroming in de PKN waarin ook confessionelen en mogelijk evangelischen meedoen. Zij oriënteren zich op de eigen traditie in gesprek met theologen als Miskotte, Noordmans, Graafland en W. Dekker en de evangelicale traditie (Paul en Wallet 2012). Individualisering wordt waar mogelijk serieus genomen in het kerkelijk functioneren.

Tegelijkertijd richt de middengroep van de Bond zich met de bevindelijke bonders op het bewaren van afstand tot de moderne cultuur inclusief het individualiseringsproces daarin. Dan wordt veel samengewerkt met de reformatorische zuil. Het balanceren is in dit scenario niet afwezig maar het front waarop dit gebeurt, is verschoven. In principe blijft deze groepering de naam 'Gereformeerde Bond' voeren omdat het hoofdbestuur op deze lijn leiding geeft.

Beide groeperingen gaan in sterke mate een eigen weg. Binnen een groot aantal organisaties zoals in de christelijke hulpverlening, op mediagebied en in de theologieopleidingen komt men elkaar tegen en wordt het onderling gesprek voortgezet. Beide kunnen op lokaal vlak samenwerking met andere kerken aangaan omdat er in de breedte van de gereformeerde gezindte een soortgelijke tweedeling bestaat.

Verantwoordelijkheid voor leidinggevenden

Op landelijk niveau zal een keuze voor iets anders dan route 1 niet snel worden gemaakt. Het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond kan zoals het verloop van het SoW-proces leert niet eenvoudig tot een wijziging van zijn koers komen. Pas na vele jaren kan worden teruggekeken naar wat de effecten van gemaakte keuzes zijn geweest.

Toch plaatst de analyse van het proces van individualisering het opnieuw voor de keuze tussen doorgaan of veranderen, isoleren of transformeren. Van de alternatieven zou route 2 een bewuste keuze zijn voor een duidelijke heroriëntatie. De keuze voor route 3 zal niet direct van het hoofdbestuur uitgaan maar zou een gevolg kunnen zijn van het falen van route 1. Ook is het mogelijk dat onvrede over scenario 1 leidt tot vertrek van een deel van de achterban waardoor feitelijk de weg naar route 3 wordt ingeslagen.

Op lokaal niveau speelt allereerst de vraag of er landelijk iets verandert. Tegelijkertijd is dit ook niet zo relevant omdat gemeenten hun eigen koers varen en niet hoeven te wachten op de Gereformeerde Bond. Voor hen is een eigen keuze tussen de drie routes mogelijk. Een keuze tussen scenario's 1 en 2 lijkt voorlopig het meest aan de orde te zijn. Op dit moment reikt de Bond materiaal aan dat zich richt op route 1. De invulling van route 2 gebeurt op dit moment feitelijk door het tijdschrift *Kontekstueel,* terwijl ook andere kerken en magazines hiervoor aanknopingspunten bieden.[700] Route 3 is op lokaal niveau voorlopig minder zichtbaar omdat hiervoor het landelijke referentiekader ontbreekt. Wel is in de vorm van nieuwe kerkplantingen iets van deze optie zichtbaar,[701] hetgeen ook perspectief biedt voor situaties van krimp of heroriëntatie. Vanuit reformatorische zijde klinken eveneens signalen over een hergroepering, die aansluit bij een tweestromenland als uitgewerkt in scenario 3.[702]

Het karakter van kerkenraden als college biedt hun een specifieke uitdaging. Men moet samen keuzes maken hetgeen een complex proces is. Daar is zoals al is aangegeven leiderschap vereist. Wel biedt de gebruikelijke visie op het ambt mogelijkheden om los te komen van een al te individuele belangenafweging en de kans traditionele standpunten te heroverwegen. Dat opent ook ruimte voor het erkennen van interne verscheidenheid en het zoeken naar wegen recht te doen aan de verscheidenheid aan geloofsbeleving. Dan zullen de opvattingen die de Gereformeerde Bond naar buiten brengt bij verschillende kerkenraadsleden wel een rol spelen. De vorming van kerkenraadsleden is belangrijk, zeker wat betreft hun visie op inhoud en op processen in de gemeente.

De theologische opleidingen vormen de derde categorie leidinggevenden die met de uitkomsten van dit onderzoek te maken heeft. Zij zijn in de gelegenheid de spanning tussen individualiseringsprocessen en het functioneren van de bestaande kerkelijke gemeenten te thematiseren. In de rol van predikant of kerkelijk werker gaan de studenten leidinggevende taken vervullen Dat zullen ze niet alleen doen maar binnen het verband van kerkenraden of commissies. Dit betekent dat van hen ook visie wordt gevraagd. Juist als theologisch geschoolden kunnen zij een bijdrage leveren aan de me-

[700] Te denken valt aan het magazine *De Nieuwe Koers* en het blad *Opbouw*. Verder ook aan het werk en materiaal van de Evangelische Omroep (programmablad *Visie)*.

[701] Mogelijk liggen hier aanknopingspunten in de praktijk van gemeentestichting (bijv. Nieuw Vennep en Nieuwegein-Vreeswijk). Ook is de Kruispuntgemeente in Amersfoort (Vathorst) een voorbeeld van succesvolle hergroepering. Voor de bevindelijke bonders valt te denken aan missionaire initiatieven zoals in Horst (Stichting Evangelisatie Limburg).

[702] Te denken valt aan de brede, zich steeds vernieuwende samenwerking in de reformatorische zuil (een Platform normen en waarden voor mediaethiek en een VU-onderzoeksprogramma naar refocultuur) en oproepen van kerkelijk leidinggevenden. Zo brengt in april 2013 de christelijke gereformeerde predikant J. Brons naar buiten dat zijn kerkgenootschap dreigt uiteen te vallen omdat de vleugels steeds verder van elkaar verwijderd raken. De terreinen die hij opsomt zijn herkenbaar: liturgische vernieuwing, ontbreken van leertucht en kerkorde, moderne hermeneutiek, Schriftkritiek, geen oog voor heilstoeëigening, homoseksualiteit (*Reformatorisch Dagblad* 26.4.2013).

ningsvorming. Zij moeten leren de balans te ontdekken tussen visies en de situatie die zij in een gemeente aantreffen. Van opleidingen mag worden verwacht dat zij voldoende feeling hebben voor maatschappelijke ontwikkelingen en ondersteunen bij het proces van vorming van een theologische visie hierop. Een ander kernpunt is onderkennen en kunnen begeleiden van veranderingsprocessen in gemeenschappen. Deze studie toont aan dat veranderingsprocessen zich overal voordoen en van leidinggevenden wordt gevraagd om daarop als een teamspeler in te kunnen spelen.

De Protestantse Kerk in Nederland is in 2012 gestart met de permanente educatie van theologen in de kerk. Hierbinnen is de bovenstaande thematiek die voor de opleidingen speelt eveneens aan de orde. Velen zijn hiervoor niet opgeleid en niet altijd ligt hier hun affiniteit. In de kerken is het thema omgaan met veranderingen belangrijk, evenals de visie op de manier waarop de gemeente moet worden betrokken bij besluitvorming en veranderingen. Ook voor de Gereformeerde Bond is dit een relevant thema waarover recent een publicatie is uitgebracht.[703]

Ten slotte zijn de uitkomsten van dit onderzoek bruikbaar voor leidinggevenden in andere kerken, zowel gereformeerd als evangelisch. De invloed van individualisering is overal in potentie aanwezig, al zal het doorwerken per kerkgenootschap of flank daarbinnen aanzienlijk verschillen. In alle kerken speelt de spanning tussen de drie niveaus mee en moeten leidinggevende dezelfde typen keuzes maken. De inhoud van de toekomstscenario's zal per kerk verschillend zijn, maar de basiskeuze niet. De vijf bestudeerde thema's zijn belicht vanuit de invalshoek van de Gereformeerde Bond, maar als onderwerp en met de daarin voorkomende verscheidenheid zeker breder herkenbaar en op veel punten relevant.

8.4 Evaluatie en perspectieven

In dit hoofdstuk zijn tot nu toe de belangrijkste uitkomsten van het onderzoek samengevat, is bezien welke uitdagingen die in godsdienstsociologisch en theologisch bieden en voor welke keuzes leidinggevenden staan. In deze slotparagraaf ga ik in op de waarde van deze studie vanuit maatschappelijk en wetenschappelijk perspectief.

Individualisering binnen een traditionele kerkelijke stroming

Individualisering is geplaatst tegen de achtergrond van de manier waarop de Gereformeerde Bond als beweging en organisatie functioneert. De systematische beschrijving van de Gereformeerde Bond in hoofdstuk 2 brengt op godsdienstsociologisch terrein in kaart wat tot op heden slechts beperkt en via veel verspreide bronnen bekend was. Voor het eerst worden de flanken systematisch beschreven en wordt gepoogd de onderlinge verhoudingen te kwantificeren. De manier van leidinggeven van het hoofdbestuur is uitgewerkt, met bijzondere aandacht voor zijn rol in het Samen-op-Wegproces. Dit vormt een beknopt overzicht van het hele proces vanuit het perspectief van de Ge-

[703] In de *Artios.reeks* is verschenen: *Conflictstof in de gemeente* (2012). Opmerkelijk genoeg niet geschreven door iemand uit eigen kring, maar door een geestverwant, de christelijke gereformeerde W. van 't Spijker.

reformeerde Bond. Tevens wordt dit uitgediept als casus van het falen van het sturend vermogen binnen de beweging.

Het functioneren van de Bond als kerkgerichte stroming is uitgewerkt en verdiept. De kloof tussen bestuur en grondvlak is door het proces van individualisering aantoonbaar groter geworden. Op elk van de vijf onderzochte deelterreinen bestaan er één of meer spanningsvelden.

Voor een verdere oriëntatie hoe leidinggevenden om kunnen gaan met de uitkomsten van dit onderzoek zijn enkele mogelijke scenario's voor de toekomst geschetst. Die tonen de dilemma's waarvoor de Gereformeerde Bond zelf staat maar zijn ook van toepassing op lokale kerkenraden, theologische opleidingen en de nascholing en voor andere kerkgenootschappen. De hier behandelde thematiek zal ook voor andere traditionele kerken en organisaties herkenbaar en in meer of mindere mate van toepassing zijn.

Onderzoek naar individualisering

Het uitgevoerde onderzoek vraagt om een expliciete terugkoppeling naar het wetenschappelijk debat over het verschijnsel individualisering.

De algemene constatering dat de theorie over individualisering een moeizame relatie heeft met de onderzoekspraktijk wordt erdoor bevestigd. Het hele onderzoek door is de vraag voortdurend teruggekeerd of iets wel of geen individualisering is. De weerslag van deze bezinning is in het onderzoek te vinden. De hierbij gemaakte keuzes blijven voorwerp van verdere bezinning, zoals de aanname dat het willen behoren tot de evangelische stroming wel individualisering is, maar de keuze voor een reformatorische stroming niet. Individualisering blijft een lastig af te bakenen begrip en krijgt haar betekenis in de concrete situatie waarin zich veranderingsprocessen voordoen.

De keuze om individualisering door middel van kwalitatief onderzoek uit te diepen, waarin de samenhang tussen macro-, meso- en microniveau zichtbaar wordt, blijkt veel op te leveren. Processen die iedereen wel enigszins aanvoelt maar waarvan hij niet weet hoe die moeten worden gewogen, zijn hiermee helder in hun onderlinge samenhang aangetoond. Zowel in de bronnenstudies (macro en meso) als in de interviews komt de praktijk van het gemeente- en geloofsleven helder naar voren.

Het verschil tussen landelijk en lokaal is duidelijk in kaart gebracht en biedt voor beide niveaus een spiegel. Traditionele kerkelijke bewegingen als de Gereformeerde Bond hebben aan het begin van de 21e eeuw daadwerkelijk met de doorwerking van individualisering te maken ook al verloopt dit zeer geleidelijk en vaak onzichtbaar. Tevens is duidelijk geworden dat dit proces al ruim voor de 21e eeuw aan de orde is binnen de Gereformeerde Bond. Daarom kan niet in het algemeen worden gezegd dat men bijvoorbeeld 'gewoon dertig jaar achterloopt' en de ontwikkeling van de kerkelijke hoofdstroming volgt. De geloofsinhouden veranderen in de Gereformeerde Bond zeker enigszins, maar die veranderingen lijken niet op de grondige verschuivingen zoals elders hebben plaatsgevonden (Dekker 1992).[704]

[704] In vergelijking met veranderingsprocessen in vrijgemaakt gereformeerde kring (Dekker 2013) zijn er zowel overeenkomsten als verschillen. Een van de overeenkomsten is het hier grondiger

Een aandachtspunt voor de verdere theorievorming rond individualisering vormt de doorwerking van het individualiseringsproces in collectiviteiten. Binnen de verhoudingen tussen wijkgemeenten onderling is regelmatig geconstateerd dat deze eenheden zich onderling onafhankelijker zijn gaan opstellen. Als collectiviteit trekken kerkenraden zich mogelijk minder aan van de gewoonten die er binnen het grotere verband van de centrale gemeente zijn. Kerkenraden maken hun eigen keuzes. Op dezelfde manier kan ook een besef van solidariteit met de stroming van de Bond als geheel aan de orde zijn. Laat men zich beïnvloeden door opvattingen van het hoofdbestuur of van de gewoonten van deze stroming die in het verleden gemeengoed waren? Uiteindelijk bevinden zich achter elke collectieve beslissing de opvattingen van de deelnemende individuen. In welke mate laten zij zich individueel en gezamenlijk leiden door de 'vigerende opvattingen' of maken zij hun eigen keuzes, die overigens evenzeer beïnvloed worden door de hen omringende cultuur ('lichte gemeenschappen'). Veelal is hierin duidelijk de doorwerking van individualisering te zien.

Eenzelfde thematiek speelt ook mee op landelijk niveau (beleidskeuzes van het hoofdbestuur), in andere kerken (bijv. de onmacht in Christelijke Gereformeerde Kerken om hun verscheidenheid te verminderen), in vakbonden (bijv. in 2012 de spanningen tussen de FNV-bonden onderling) en internationaal (bijv. het draagvlak om de Europese unie bijeen te houden). In al deze situaties is sprake collectiviteiten waarin individuen participeren. Uiteindelijk ligt hierachter het proces van participatie van het individu in een groep. Individualisering blijft vooralsnog een belangrijke ontwikkeling die licht werpt op de trage processen van verandering in de samenleving.

Aandachtspunten voor vervolgonderzoek

Als onderzoek geeft mijn studie aanknopingspunten voor nader onderzoek op verschillende terreinen.

Met betrekking tot individualisering blijkt de waarde van casusstudies voor de manier waarop complexe processen doorwerken in de samenleving. Is de gevonden variant van een stille evolutie uitzonderlijk of werkt dit proces ook op andere levensgebieden? Dan valt bijvoorbeeld te denken aan het domein van het religieus onderwijs zoals in christelijke of islamitische 'traditiescholen' (Bertram-Troost 2012). De spanning tussen landelijke idealen en de uitvoering ervan op lokaal niveau zou ook voor een terrein als jeugdhulpverlening kunnen gelden. Wanneer op kerkelijk domein verder onderzoek mogelijk is, kan worden gedacht aan contexten waarin de individualisering mogelijk sterker zichtbaar is zoals de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken of een evangelische of pinksterdenominatie.[705]

Wat betreft nader onderzoek in de context van de Gereformeerde Bond en iets breder, de Protestantse Kerk in Nederland, valt te denken aan het ontbreken van een goede studie naar de ontwikkeling van de stromingen binnen de kerk. Aan de Confessi-

---

uitgewerkte aspect van evangelicalisering van gemeenteleden, hetgeen bij Dekker te weinig aandacht krijgt.

[705] Te denken valt aan de Alliantie van Baptisten en CAMAgemeenten (ABC) of de Verenigde Pinkster. en Evangeliegemeenten (VPE).

onele Vereniging als oudste richtingsorganisatie is zelfs nooit een sociaalwetenschappelijke studie gewijd. De manier waarop de evangelicalisering doorwerkt in een traditioneel en pluriform kerkverband als de Protestantse Kerk en de verschillen met evangelische gemeenten vraagt eveneens aandacht. Verder zouden velen gediend zijn met het in kaart brengen van de manier waarop gemeenteleden vorm geven aan hun geloof en de mate waarin hierin overeenkomsten zijn tussen onderscheiden soorten gemeenten in de kerk. De in deze studie beperkt toegepaste multidisciplinaire benadering verdient breder aandacht in dit type studies.

In het verlengde van deze studie naar individualisering in de context van de Gereformeerde Bond ligt de vraag, of met één casusstudie alle belangrijke aspecten in beeld zijn gebracht. Ik heb geen aanleiding aan te nemen dat in andere gemeenten heel andere aspecten naar voren zullen komen. Uiteraard zijn er altijd lokale verschillen maar binnen dezelfde typen gemeenten kunnen dezelfde mechanismen worden verwacht. Hier zou aanvullend toetsend onderzoek mogelijk zijn, bijvoorbeeld naar de situatie in kleine dorpskerken, grote stadsgemeenten of de context van een buitengewone wijkgemeente in de Randstad. Aanvullend onderzoek zou zich ook kunnen richten op een groter kwantitatief onderzoek als vervolg op de hier geboden casusstudie. Een andere onderzoeksvraag zou zich kunnen richten op de effecten van individualisering in een doorsnee Hersteld Hervormde gemeente: werkt individualisering in zo'n gemeente, met dezelfde geestelijke wortels, op dezelfde manier door, of is een effect merkbaar van een eigen kerkelijk bewustzijn?

Binnen de stroming van de Gereformeerde Bond zou een verdiepende studie naar godsdienstsociologische factoren zich ook op een groot aantal andere zaken kunnen richten. Voor het doorwerken van individualisering en andere vormen van beïnvloeding is het de moeite waard te bezien hoe de eigen herinneringscultuur functioneert in het beleid. Wie zijn de leiders in de omgang met het 'gereformeerde geheugen' en waar liggen de sjibbolets, ook in het markeren van de grenzen met de flanken binnen de Bond. Een relevant ander onderzoeksterrein richt zich op het uitdiepen van het mogelijke verband tussen een open opvoedingsklimaat en de betrokkenheid bij kerk en geloof.

Ten slotte bepleit ik onderzoek naar de mogelijkheden om te realiseren dat de enorme schat aan kerkelijke archieven en data op een zorgvuldige manier bewaard blijven voor de toekomst. Er zijn goede opties voor het onderbrengen ervan in lokale of provinciale archieven maar het bewustzijn van de waarde hiervan dient te worden vergroot. De aanstelling van een coördinator voor het kerkelijk archief per kerkelijke gemeente zou een belangrijke schakel kunnen zijn. Hoewel Ede in dit opzicht een goede basiskeuze heeft gemaakt, is tijdens mijn onderzoek op vele manieren gebleken dat archiefopbouw een proactief beleid vraagt.[706] Met de digitalisering van het kerkenwerk

[706] Drie illustraties hiervan: telgegevens van kerkgangers per zondag kunnen van nut zijn, zoals blijkt uit de overzichten van de Bethelkerk, maar snel raakt een dergelijke bron zoek. Verder blijken alle gegevens die gemeenten jaarlijks hebben aangeleverd over 'kerkbezoek per gebouw' op het grote Landelijk Dienstencentrum van de Protestantse Kerk eveneens onvindbaar. Het SMRA bestaat niet meer en zijn bestanden onvindbaar. De overgang van catechisatie door de dominee naar mentorcatechese betekent meestal dat de kwaliteit van de registratie van deelname enorm

komen hier extra uitdagingen en risico's bij. Toekomstig onderzoek in kerken vraagt om goede zorg voor kerkelijke archieven.

achteruitloopt ~~en~~ dat deze gegevens niet meer bewaard blijven in persoonlijke archieven. Daarom houden mijn telgegevens op dit punt in 2006 op. Predikanten hebben hun schriftjes of computerbestanden nog vaak wel.

Summary

Entitled 'The silent evolution', this book describes the extent to which the process of individualization is effective within the movement of the *Gereformeerde Bond* (Reformed League). This movement operates within the Protestant Church in the Netherlands and is generally expected to be an association that is weakly receptive to influences of processes like modernization and secularization. I question whether this expectation holds and how leaders in the movement have handled the various challenges posed by modernization and secularization. From a perspective of the sociology of religion, I survey the process of individualization in the Netherlands that roundabout 2000 was typified as the most important social change occurring in the last quarter of the 20th century and study its effect on the *Gereformeerde Bond.*

Operating across the Netherlands, the *Gereformeerde Bond* is an association on national scale that was instituted in 1906 with the purpose '… to work for the propagation and the defense of the Reformed truth" in the Protestant Church of the Netherlands—formerly named *Nederlandse Hervormde Kerk* (The Dutch Reformed Church). Since the 19th century, this largest protestant church of the Netherlands harbored a considerable diversity of theological views and practices, which led many adherents of Reformed Confessions- to secede—as took place with the *Doleantie* (Dissention, 1886) by Abraham Kuyper. For those remaining, the *Gereformeerde Bond* became a means whereby ordained ministers, consistories and church members could aim for an inner reformation of the church. In the period 1970-2000, the number of supporting congregations of the *Gereformeerde Bond* grew considerably. Because the *Gereformeerde Bond* has consolidated around joint ideals, it is possible to see it as an ecclesial movement. In 2010, more than 300 congregations with a Reformed (orthodox Protestant) signature have a informal connection with the *Gereformeerde Bond,* thereby representing approximately 290.000 church members.

The *Gereformeerde Bond* has a Steering Committee with a General Secretary exercising influence on the movement. Flanking the *Gereformeerde Bond* we find theologically allied organizations in the fields of mission, evangelization, youth movements, Sunday school work, movements for men and women. Yet, the *Gereformeerde Bond* exercises little authority regarding these associations, as these are known to follow their own strategies.

The present study has a concentrated focus on how the process of individualization influences the movement of the *Gereformeerde Bond,* in terms of the League itself, as well as those congregations and its members belonging to the sphere of influence of the *Gereformeerde Bond*. That phenomenon concerns the exercise of personal empowerment by individuals who present themselves independently regarding traditions of

family and church from which they originate. We may expect that church members in modern Dutch society will be influenced by the most important values making up individualization, such as freedom, self-determination, and equality. The scope of this study of reaction to individualization makes it relevant for other ecclesial traditions and spiritual movements in modern society.

The research question is: To what extent are processes of individualization observable in operation of the movement of the *Gereformeerde Bond* within the *Nederlandse Hervormde Kerk* / *The Protestant Church of the Netherlands* in the period of 2000-2012 and how did its leaders deal with that?

Circumscribing the research of the operation of the *Gereformeerde Bond* from the start of the 21st century is partially a symbolic and partially a practical necessity. Because individualization is a long-term process, choosing a proper demarcation of the period is crucial for reliably observing it. Previously, the operation of the *Gereformeerde Bond* over the entire 20th century was treated in a dissertation study by J.E. Post (1998). Hence, the year 2000 marks the start of the new millennium and also coincides with a new generation of leadership in the Steering Committee of the *Gereformeerde Bond.*

Initial focus in my study is how on macro level the Steering Committee of the *Gereformeerde Bond* as well theologians from beyond the movement contributed to deliberation concerning individualization. For a proper analysis of this development we cannot limit the analysis to what transpired on the macro or national level. Secondarily a case study was done on the manner in which individualization became visible in local congregations and with individual members of the congregation (meso- and micro levels). An unambiguous operationalization of the concept of individualization is done with five themes (as described in detail below).

This study comprises eight chapters. An introduction to the setup of research question, sub-questions and research design are provided in chapter 1, which is followed by description of the background and operation of the *Gereformeerde Bond* and treatment of the concept of individualization in chapters 2 and 3. The research findings are presented in chapters 4-7. Chapter 4 contains an extensive report of perspectives found on the national level. Chapter 5 presents the characteristics of two Reformed congregations located in wards of the city Ede where cases studies were done. Chapter 6 describes the extent of individualization on meso level as found in the decision-making by the churches of the two wards. Chapter 7 treats the developments of individualization on micro level on the basis of interviews with 42 members of the congregations in both wards. Chapter 8 finalizes the study by answering the research question and by providing an analysis of the situation for leadership on various levels.

Chapter 2 treats the issue that since its founding, the *Gereformeerde Bond* harbored internal disagreement. These can be traced to two issues, the differences in matters that the League experienced with the national church, the *Nederlands Hervormde*

Kerk, and the differing theological stands and spiritual practices. Concerning the nature of the bond with the national church, one part of the movement experienced a strong solidarity with the national church, called "helers" (healers); whereas a second category emerged that was much more oriented on the local congregation and its autonomy, called "delers" (separators). Tensions between the factors of solidarity and autonomy ('helen' and 'delen') continued as a distinct feature of movement of the *Gereformeerde Bond* in the 21st century. This tension manifested itself clearly during the period of research in regard to the merger of the *Nederlands Hervormde Kerk* (Dutch Reformed Church) with the *Gereformeerde Kerken in Nederland* (Reformed Churches in the Netherlands) and with the *Evangelisch-Lutherse Kerk* (Evangelical-Lutheran Church). The merger was named the *Samen-op-Weg-proces* (Process of Travelling-Together, 1961-2004). Because it highlighted the differing perspectives, a deep internal crisis within the *Gereformeerde Bond* came about. The Steering Committee experienced troubled circumstances resulting in a loss of authority with a number of its supporters. A sizable segment of supporters (15%) did not accept the merger in 2004 and left to establish the *Hersteld Hervormde Kerk* (Reconstructed Reformed Church). The *Gereformeerde Bond* itself continued to operate only within the *Protestantse Kerk in Nederland* (Protestant Church of the Netherlands or PKN). The manner in which the Steering Committee attempted to provide leadership in the merger is described in this study as an example of a failed management of internal tensions.

The second major issue of differing theological stands and spiritual practices is treated in this study by applying the metaphor of a major movement with flanks. The Steering Committee and a sizeable portion of the supporters comprise the major movement; while the flanks constitute the so-called '*open bonders'* (open-minded members) and *bevindelijke bonders* (experiential reformed members). The so-called *open bonders* emphasize covenant theology, are more interested in renewal, and want to exercise accommodation in a changing culture in an 'open-minded' way. Their stands and practices are strongly represented in the executive strategies of the sister organizations *Hervormd-Gereformeerde Jeugd Bond* (Reformed Youth Movement League) and the *Inwendige Zendingsbond* (Evangelization League in the Netherlands). The number of followers in the flank of this movement has increased and is now estimated at 20% of the supporters of the Reformed League. The so-called *bevindelijke bonders* are experience-oriented in their theology, place more emphasis on personal conversion and election, are more focused on being separate from the world. Their stands and practices comply regularly with an emphasis on the autonomy of their local congregation. Because of the *Samen-op-Wegproces* and merger in 2004, the supporters comprising this flank dropped from 10% to 4% of the total of the Reformed League.

The theology adhered to in the *Gereformeerde Bond* can be typified on the basis of its sources in terms of three foci:

- Confessional focus: departing from the authority of the Bible and the faith documents of the Church, preaching serves as central feature in congregational faith practice. In sermons, ministers place Christ foremost, while they also fully aim to be Trinitarian. The doctrine of the 'covenant' is also of importance.
- Spiritual focus: soberness in lifestyle, also in liturgy, an emphasis on the value of a personal faith commitment and the experience of that (being experiential or pietistic), the necessity of conversion and spiritual rebirth.
- Ecclesial focus: strong attachment to the institution of the national church, the societal calling of the church in the Netherlands, and a high view of offices in the church (ecclesiastical authority.)

The *Gereformeerde Bond* never aimed at developing its own theology. Nor did it provide much reflection on theological shifts, such as a decrease in emphasis on election and more on Christ-centered preaching, as well as the values of baptism and covenant.

Chapter 3 covers the thinking on individualization in academic literature in terms of three viewpoints. The first viewpoint flows from a description of the actual social developments leading to more autonomy and self-determination as observable in many areas (by SCP reports). The second viewpoint is the stand that individualization concerns a social ideal of freedom, which has been strongly influenced by ideology and traceable since the Enlightenment (by Lukes, Schnabel). The third viewpoint places the emphasis on the imperative of making own choices in the form of an own reflexive 'life project,' thus as attitude (by Giddens, Bauman and Beck). The coherence in the three perspectives is located in an emphasis on the individual making own choices, whereby the immediate environment loses its capacity to govern these choices. For purposes of this study the concept of individualization is defined as follows:

Individualization is defined as the process whereby individuals increasingly want to, are able to, and feel compelled to realize conditions of life for themselves, without the self-evident adoption of beliefs and habits that are common to the social associations to which they belong.

The three viewpoints provide indications for further research in the ecclesial-religious domain. By drawing upon description of actual practices, indicators are generated regarding empowerment and authority relationships, informalization, needs for autonomy and development, the emancipation of women, and freedom of choice regarding participation in the church. This can lead to forms of deinstitutionalization (decreasing attachment to institutions), detraditionalization (decreasing support for traditional beliefs and values), privatization (decreasing influence of collectives on their members), fragmentation (reduction of cohesion with collectives, reduction of its significance for daily life) and heterogenization (increasing differentiation within/inside collectives). On the whole, an assessment of Dutch developments with these indicators

reveals a slow and gradual process of change, which transpires in differing paces for different areas of life. The domain of church and religion already had undergone before 2000 a strong influence of individualization on micro-, meso-, and macro levels. This increases the urgency of a more precise study of how a traditional ecclesial movement responded. Particular attention must be given to the possible shift towards adopting the social ideals of freedom such as equality, autonomy, privacy and self-development that represent the ideological aspect of individualization. Additionally, the focus is on the extent to which people give shape to this in a reflexive manner, such as by personal projects and choice for a certain identity (the aspect of attitude development).

Five research areas were chosen that comprise differing aspects of individualization for analysis of the possible changes within the movement of the *Gereformeerde Bond.*

Research areas	Connection points for study of individualization
Reduced authority of offices	Empowerment, autonomy, weakening of authority
Liturgical changes	Development, reflexive capabilities
Attachment to one's congregation	Freedom, self-determination, weaker attachment, selective participation
Support for traditional religious practices	Seekers-spirituality, authenticity, alternative spirituality (more charismatic / more modern)
Women's position in family and church	Emancipation in private life, equality

Chapter 4 provides an analysis of the movement of the *Gereformeerde Bond* on the national level according to the five themes presented above. Fundamental for this broad survey are publications arising from the entire spectrum belonging to the *Gereformeerde Bond*, including those of the Steering Committee as well as coming from its flanks. A sizeable segment of sources concerns publications by the weekly periodical of the *Bond*, *De Waarheidsvriend* (The Friend of the Truth). An assessment of the developments in the five themes between 2000 and 2012 are compared with what transpired in earlier periods for the purpose of gaining a baseline assessment. This results in a sharper focus on how individualization was dealt with in the period researched.

Regarding the issue of authority of the ecclesial offices, no changes on macro level in the *Gereformeerde Bond* were noted. An officeholder is expected to maintain a 'contrary position' vis-à-vis the congregation. Spiritual leadership is their primary calling. Low-church views accentuating the universal priesthood are not lacking, but do not become prominent stands. Regarding liturgy, the *Gereformeerde Bond* is faced with a greater variety of views and needs, but endeavors to counter the effect of these.

Regarding factors such as attachment to the congregation, church attendance and perforation (members choose a congregation for worship without changing church

membership), on macro level no changes in views held by the *Gereformeerde Bond* are noted. Unabated, the original ideals are held high, even though the factor of perforation is less frequently stated as unacceptable. Changes in the practice of religious experience continue to be rejected. A small group of ministers actively may come to espouse evangelical (charismatic) views, but the Steering Committee keeps their distance. Without recourse to polarization, the preference for the own Reformed tradition is emphasized. Tendencies towards modernization are not encountered. Regarding the position of women, little change comes about; the participation of women in church life is promoted, but the move towards women in office is systematically rejected.

The flanks of the *Gereformeerde Bond* are seen on macro level to incidentally bring forward dissenting views. The *open bonders* hold deviating positions in two main areas: they are more open to changes in liturgy, and occasionally also regarding the issue of women in office. The *bevindelijke bonders* have a deviating view in one main area: together with a segment of the mainstream of the movement, they have recently put forward objections against developments they see as promoted by the official youth movement (*Hervormd Gereformeerd Jeugd Bond*); primarily so because they consider the Reformed doctrine too weakly represented by these, secondarily for what they perceive as too great an effort in accommodating modern Dutch culture. The Steering Committee of the HGJB actively seeks to reduce the strains, but without success.

Chapter 5 introduces the case study as this was carried out in two ward congregations of the Reformed Church (PKN) Ede. The ecclesial location chosen represents the diversity in the *Gereformeerde Bond* and displays the necessary liturgical and theological differences within the movement. The two ward congregations studied were the ward of the *Oude Kerk* (Old Church) representing the main stream of the movement, and that of the *Bethelkerk* (Bethel Church) representing the flank of the *open bonders.* The two groups (*Oude Kerk* and *Bethelkerk)* researched have considerable registered membership (approximately 1500 each), of which a segment attends worship services on Sunday (close to 500 attendees in a service).

Already for some time in Ede, the ward congregations gained their own ecclesial profiles, as a result of the process of perforation, with the resulting weakening of ties of many members to the congregation meeting in the geographical ward they live in. In the end of the period researched, 25% of the total members of the church in Ede perforated to a ward congregation more in line with their preferences. Hence, both ward congregations studied are seen to struggle with their identity in respect to perforation. The believers worshipping in the *Old Church* are led by two consistories, serving two sub-wards, each with their own profiles. One sub-ward is known to be conservative, yet sensitive to the preferences of its members, whereas the second sub-ward attempts to remain attractive for the *bevindelijke bonders*, of which many of its attending members

live in the agrarian countryside of Ede. The other ward studied, the *Bethelkerk* is located in newer suburban section of Ede that includes a segment of an older working class neighborhood. The believers meeting in the *Bethelkerk* are led by a consistory known to struggle with the profile of being *open bonders*, which in the research period led to considerable difficulties in their consistorial decision making. In terms of church policy, both congregations connect to the movement of the *Gereformeerde Bond*, promoting their profile regarding the flank they identify with. The consistories are actively involved in managing faith practices through decision making and implementing policies.

Chapter 6 treats the changes occurring on meso level regarding the link between individualization and the congregational faith practices and policies. The most important sources for this study were the policy documents and minutes of meetings of the consistories; these were buttressed with a limited number of interviews held with ministers and several consistory members. Findings of the study reveal the carry-over effect of individualization, even though there is much continuity in church policy where no individualization is found.

My findings are that the consistories themselves adopt the high-office view (having inherent authority) and are focused on achieving consensus. The practice in congregations is that individual members generally will comply with majority decisions by their consistories. As far as pastoral practices go, the office holders mostly aim for empathy and service to members. Regarding liturgical changes, the consistories will with trepidation comply with demands for renewal by members. Each ward congregation does this differently, given their initial situation differs. Also regarding changing stands on faith, the consistories will monitor these at a distance and demonstrate reluctance in adopting more evangelical elements. The congregation harboring *open bonders* is more tolerant of input by its more progressive members than the other congregation studied. By not 'reporting' policy stands too quickly, room is created to accommodate individualization somewhat, particularly when dealing with individual members. Regarding a loosening of ties, the choice where to worship (perforation)—or not—is becoming increasingly important. The attendance of the second (afternoon) service on Sunday shows a slight decline for the *Old Church* congregation and has strongly declined during the research period in the *Bethelkerk* congregation. In both ward congregations, women are actively involved in church practices, but not as office-bearers.

In Chapter 7, a portrayal is given of the extent to which individualization is found among the church members. This is done by having carried out 42 in-depth interviews with a-select chosen members. The interviews were limited to the category of 'professing members' as they already had made a committed choice to belong to this church.

Concerning the authority of office holders, we see clear evidence of members exercising a personal empowerment. Authority based on knowledge (for instance by ministers) is valued positively. Consistories appear to meet expectations of members

and the demands for having a say in church matters and communication is rather limited. Yet, liturgical preferences by members are clearly proclaimed, which regularly leads to perforation. The preferences regarding hymnals (*Liedboek van de Kerken* and *Opwekkingsliederen*) are diverse, but traceable to differences between the older and the younger generations. Concerning the attachment to one's congregation, we see foremost that choosing where to worship (perforation) has increased and that a tendency exists among a portion of the respondents to not attend worship services regularly or their no longer attending church circles and study groups. On the whole, the respondents value positively the pattern of church attendance, the preaching and also liturgy of the services. Only a small minority among the respondents is open-minded about allowing an evangelical expression of faith. A significant portion of the respondents is not or not wholly averse to allowing women in office. A minority (40%) opposes women in office; while respondents from both categories (pro/con) weakly support their stands with the Bible.

Concerning the overall depiction of individualization, members of both congregations display a broad range of attitudes and behavior whereby the process of individualization becomes visible in small steps taken by certain members. On three themes (the authority of offices, the decrease in attachment, and the changing roles of women) changes are more traceable than on other themes.

In chapter 8, the conclusions formulated for each theme on the three levels researched are presented in a scheme. In this scheme the extent of influence of individualization is portrayed with a type of shading. This represents four qualifications ranging from invisible, slightly visible, tot strongly visible regarding the influence of individualization; whereby the designation 'somewhat' means: visible to some extent but certainly not strongly so or across the entire spectrum.

	Macro	meso	micro
Reduced authority of offices			
Liturgical changes			
Decrease of attachment to congregation			
Changes in religious beliefs			
Changes in the roles for women			

Legend

	Invisible
	Slightly visible
	Somewhat visible
	Strongly visible

Portrayal of main conclusions regarding the extent of influence of individualization

The most important conclusion is that regarding the influence of individualization, significant differences are found between the micro-, meso-, and macro levels. On the macro level, we see that during the period of research the effect of individualization was entirely absent. On meso level it was rather limitedly visible. On micro level the

operation of individualization is 'somewhat visible' on several areas, but in none of the areas researched do we see evidence of a strong influence of individualization.

Noticeable are changes progressing very gradually bottom-up. Actors on the meso level are aware and to some extent take these into account. On the national level, a rejection of these changes and developments dominates. Remarkably, the process of individualization itself progresses so gradually that it is barely noticeable and hence the changes relating to individualization as such are not discussed or themed for deliberation. The studied developments exhibit the image of a slow transformation that can be characterized as a quiet evolution.

Leaders of congregations and also members of the Steering Committee of the *Gereformeerde Bond* are faced with the choice whether they will or will not actively deal with the process of individualization. As social coalition the League cannot avoid the impact of such a social process of change, as well as taking advantage of the presented sociological insights for the maintenance of one's own identity. I submit several building-blocks for a further theological assessment of public position and ecclesial style, whereby individualization is not in advance considered unfavorably. These proposals are linked to Biblical notions such as responsibility and personal calling.

Regarding the future, this research spells out that leadership of the *Gereformeerde Bond* may choose from three probable scenarios: (1) Maintaining a balance between tradition and accommodation; (2) intentionally engaging in renewal of elements while taking into account individualization; (3) determinedly realizing realignment according to a more open and a more pietistic movement. Leadership on local level and in other denominations will face similar choices. Students in theological education have to be prepared for the dynamics of leadership in changing situations.

Bijlagen

Bijlage 1 – Literatuurlijst

Bronnenlijst

Voor deze studie zijn behalve literatuur de volgende bronnen en archieven geraadpleegd:

De Waarheidsvriend. Officieel orgaan van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk. Mede bereikbaar via www.digibron.nl

Kontekstueel. Tijdschrift voor gereformeerd belijden nú. (Uitgave Landelijk Overlegorgaan Ph.J. Hoedemaker.)

Theologia Reformata. Tijdschrift voor Gereformeerde theologie ten dienste van kerk en geloof in de hedendaagse cultuur. (Uitgave Gereformeerde Bond.)

Wapenveld. Over geloof en cultuur. (Uitgave van R.R.Q.R.)

Archieven

Archief hervormde wijkgemeente 1 (scriba wijkgemeente), afgekort als AKW1 + jaartal.

Archief hervormde wijkgemeente 3 (scriba wijkgemeente), afgekort als AKW3 + jaartal.

Archief hervormde wijkgemeente 8 (scriba wijkgemeente), afgekort als AKW8 + jaartal.

Gemeentearchief Ede, Nederlands Hervormde Gemeente te Ede, 1569-1992 (1998), inventarisnummer 115, afgekort als GA-HGE 115 + dossiernummer.

Gemeentearchief Ede, Aanvulling Nederlands Hervormde Gemeente te Ede, 1993-2002, nummer 115.01, afgekort als GA-HGE 115.01 + dossiernummer.

Literatuurlijsten

De literatuur is onderverdeeld over drie lijsten; de eerste lijst bevat de algemene literatuur, de tweede publicaties vanuit en over de stroming van de Gereformeerde Bond bevat en de derde publicaties over Ede.

(1) Literatuurlijst algemeen

Aantjes, W., e.a. (1991), *Gereformeerden en het gesprek met de cultuur*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Ammerman, N.T. (1987), *Bible Believers. Fundamentalists in the Modern World*. New Brunswick/London: Rutger University Press.

Ammerman, N.T., J.W. Carroll, C.S. Dudley and W. McKinney (eds.) (1998), *Studying Congregations: A New Handbook*. Nashville: Abingdon Press.

Anderson, C.B. (2006), *Maintaining Confessional Identity within Pluriform Reformed Churches: A Comparative Study*. Paper presented at the ISSRC conference 2006.

Baarda, D.B., M.P.M. de Goede en A.G.E. van de Meer-Middelburg (2007), *Basisboek Interviewen. Handleiding voor het voorbereiden en afnemen van interviews*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff.

Baars-Blom, J.M. (2006*), De onschuld voorbij... Over reformatorische cultuur en wereldbestormende meisjes*. Kampen: Kok.

Bakker, H. en T. van de Lagemaat (2009), *De evangelische voorganger in beeld: Onderzoek naar de opvattingen van evangelische voorgangers in Nederland*. Ede: Lectoraat gemeenteopbouw.
Banning, W. (red.) (1957), *Handboek pastorale sociologie, deel IV*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
Baronov, D. (2004), *Conceptual Foundations of Social Research Methods*. London: Paradigm Publishers.
Bauman, Z. (2000), *Liquid modernity*. Malden MA: Polity press.
Bauman, Z. (2002), "Individually, Together". In: U. Beck and E. Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, xiv-xix. London: Sage.
Bauman, Z. (2005), *Liquid Life*. Cambridge: Polity Press.
Beck, U. (1992), *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
Beck, U., A. Giddens and S. Lash (1994), *Reflexive modernization: politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge Polity Press.
Beck, U. and E. Beck-Gernsheim (2002), *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences.* London: Sage Publications.
Beck, U. (2008), *Der eigene Gott. Von der Friedensfähigkeit und Gewaltspotential der Religionen*. Frankfurt am Main/Leipzig: Verlag der Weltreligionen.
Becker, H. (1998), "Onderzoek naar generaties: vroeger en nu". In: H. Righart en P. Luykx (red.), *Generatiemix. Leeftijdsgroepen en cultuur,* 9-37. Amsterdam-Antwerpen: Arbeiderspers.
Becker, J. en J. de Hart (2006), *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in binding met kerken en de christelijke traditie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
Becker, U. (red.) (1993), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*. Amsterdam: Het Spinhuis.
Beek, A. van de (2012*), Lichaam en Geest van Christus. De theologie van de kerk en de Heilige Geest*. Zoetermeer: Meinema.
Beer, P. de (2004), "Individualisering zit tussen de oren". In: J. W. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid,* 18-36. Amsterdam: Van Gennep.
Beer, P. de en F. Koster (2007), *Voor elkaar of uit elkaar? Individualisering, globalisering en solidariteit*. Amsterdam: Aksant.
Beer, P. de en F. Koster (2009), *Sticking Together or Falling Apart. Solidarity in an Era of Individualization and Globalization*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
Bekkum, K. van (red.) (2004), *Toekomst voor de gereformeerde traditie*. Barneveld: Nederlands Dagblad.
Bellah, R.N., a.o (1985), *Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life*. Berkeley: University of California Press.
Berger, P.L. (1969), *Het hemels baldakijn*. Utrecht: Amboboeken.
Berger, P.L. en B. Berger(1973), *Sociologie. Een biografische opzet*. Bilthoven: Amboboeken.
Berger, P.L. and T. Luckmann (1966), *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Doubleday & Company.
Berkhof, H. (2007), *Christelijk geloof*. Kampen: Kok.
Berkhof, H. en O.J. de Jong (1975), *Geschiedenis der kerk* (9e dr.). Nijkerk: Callenbach.
Bernts, T. (1998), "Parochie als gemeenschap: opdracht of obstakel." In: J. van Vugt (red.), *Individualisering. Elf studies over individualisering: politiek, maatschappelijk leven, kerk en theologie, vrouw en subject*, 169-193. Best: Damon.
Bernts, T., G. Dekker en J. de Hart (2007), *God in Nederland 1996-2006*. Baarn: Ten Have.
Bernts, T., G. Dekker en J. de Hart (2008), "God in Nederland: inzichten en vergezichten", *Religie en Samenleving* 1-3, 36-47.

Bertram-Troost, G., C. Kom, I. ter Averest en S. Miedema (2012), *Typen van protestants-christelijk basisonderwijs in een seculiere tijd. Schoolleiders aan het woord over de eigenheid van hun school*. Woerden: Besturenraad.

Beunder, P., e.a. (red.) (2009), *Postmodern gereformeerd. Naar een visie op christen-zijn in de hedendaagse belevingscultuur.* Amsterdam: Buijten en Schipperheijn.

Bijl, R., e.a. (2011), *De sociale staat van Nederland 2011*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Boersema, P. (2004), *De Evangelische Beweging in de samenleving. Een antropologisch onderzoek naar religieuze veranderingen in de Evangelische Beweging in Vlaanderen en Nederland gedurende de periode 1972 – 2002*. Leuven: Katholieke Universiteit.

Boersema, P. en S. Paas (red.) (2011), *Onder spanning. Een veelzijdige kijk op veranderingen in kerk en samenleving.* Utrecht: Kok.

Bond van Nederlandse Predikanten (1970, 1980), *Van Alphen's Nieuw Kerkelijk Handboek* Gouda, Koch en Knuttel.

Borg, M.B. ter (2010), "Vrijzinnigen hebben de toekomst. Een essay", *Religie en Samenleving* 5-3, 197-208.

Boudon, R. (1981), *De logica van het sociale. Een inleiding tot sociologisch denke*n. Alphen aanden Rijn /Brussel: Samsom.

Bouwman, Roelof (2002), *De val van een bergredenaar. Het politieke leven van Willem Aantjes*. Amsterdam: Boom.

Braster, J. F. (2000), *De kern van casestudy's*. Assen: Van Gorcum.

Brienen, T. (1974), *De prediking der Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassifikatiemethode binnen de prediking van de nadere reformatie*. Amsterdam: Bolland.

Brinkgreve, C. (1998), "Spanningen tussen generaties in de jaren negentig." In: H. Righart en P. Luykx (red.), *Generatiemix. Leeftijdsgroepen en cultuur*, 181-195. Amsterdam-Antwerpen: Arbeiderspers.

Brinkman, J. (2000), *De vragenlijst*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Brouwer, R., K. de Groot, H. de Roest, E. Sengers en S. Stoppels (2007), *Levend lichaam. Dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland*. Kampen: Kok.

Brouwer, R. (2009). *Geloven in gemeenschap. Het verhaal van een protestantse geloofsgemeenschap.* Kampen: Kok.

Bruce, S. (2002), *God is dead. Secularisation in the West*. Oxford: Blackwell Publishers.

Bruin, J. (1992), *Kerkvernieuwing. Een praktisch-ecclesiologisch onderzoek naar de betekenis van 'Gemeenteopbouw' voor de Nederlandse Hervormde Kerk*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Brunt, L. (1972), "Over gereformeerden en kleine luyden", *Sociologische Gids* 19-1, 49-58.

Buiks, P. en G. van Tillo (1980), *Het sociologisch perspectief: ontmoeting met de sociologische benaderingswijze.* Assen: Van Gorcum.

Bussemaker, J. (1998), "Hedendaagse politieke stromingen en individualisering." In: J. v. Vugt (red.), *Individualisering. Elf studies over individualisering: politiek, maatschappelijk leven, kerk en theologie, vrouw en subject*, 17-41. Best: Damon.

Carroll, J.W., C.S. Dudley and W. McKinney (eds.) (1986), *Handbook for Congregational Studies*. Nashville: Abington Press.

Castells, M. (2000), *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.

CBS (2009), *Religie aan het begin van de 21ste eeuw.* Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Coster, J.A. (red.) (1998), *De eeuw in het hart. De bevindelijk gereformeerden op weg naar de eenentwintigste eeuw*. Houten: Den Hertog.

Davie, G. (2007), *The Sociology of Religion*. London: Sage.

Dawson, M. (2012), "Reviewing the critique of individualization: The disembedded and embedded theses", *Acta Sociologica*, 55-4: 305-319.

Dekker, G. (1983), *Oude wijn in nieuwe zakken. Over de christelijke godsdienst in de moderne samenleving*. Baarn: Ten Have.
Dekker, G. en J. Peters (1988), *Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen*. Kampen: J.H. Kok
Dekker, G. (1992), *De stille revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde kerken in Nederland tussen 1950 en 1990*. Kampen: J.H. Kok.
Dekker, G., J. de Hart en J. Peters (1997), *God in Nederland. 1966-1996*. Amsterdam: Anthos.
Dekker, G. (2000), *Zodat de wereld verandert. Over de toekomst van de kerk*. Baarn: Ten Have.
Dekker, G. en H.C. Stoffels (2001), *Godsdienst en samenleving. Een introductie in de godsdienstsociologie. Kampen*: J.H. Kok.
Dekker, G. en G. Heitink (2002), *Samen op de goede weg? Een pleidooi voor een eigentijdse kerk*. Baarn: Ten Have.
Dekker, G. (2003), "Achter het organisatieprincipe schuilt een kerkvisie", *Praktische Theologie* 2003-2, 166-175.
Dekker, G. (2006), *Een moeizaam gevecht. Mijn geschiedenis met de kerk*. Hilversum: Verloren.
Dekker, G. (2010), *Heeft de kerk zichzelf overleefd? Beschouwingen over de rol van de kerk in de moderne samenleving*. Zoetermeer: Boekencentrum.
Dekker, G. (2013), *De doorgaande revolutie. De ontwikkeling van de Gereformeerde Kerken in perspectief.* Barneveld: De Vuurbaak.
Dekker, W.H. en W. Vollbehr (2007), *De verlegenheid voorbij. Onderzoek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Evangelische Omroep*. Ede: CHE-Transfer.
Denzin, N.K. and Y.S. Lincoln (eds.) (1994), *Handbook of Qualitative Research*. London: Sage.
Deth, J. W. van (1993), "Van individualisering naar particulier terrorisme." In: U. Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*, 179-202. Amsterdam: Het Spinhuis.
Deth, J.W. v. (1994), "Sociale individualisering. Een zinloze dood in zinloze eenzaamheid?" In: J. A. van der Ven (red.), *Individualisering en religie*. Baarn: Ambo.
Deursen, A.T. van (2011), *In Katwijk is alles anders. Een christelijk dorp ontmoet de wereld 1940-2005*. Amsterdam: Bert Bakker.
Dobbelaere, K. (2008), "Bedenkingen bij het boek 'God in Nederland*", Religie en Samenleving* 3-1, 8-16.
Doornenbal, R. J. A. (2012), *Crossroads. An Exploration of the Emerging-Missional Conversation with a Special Focus on 'Missional Leadership' and Its Challenges for Theological Education*. Delft: Eburon.
Donk, W.B.H.J. van de, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele tra*nsformatie, 55-63. Amsterdam: Amsterdam University Press.
Dozy, M.C. (1995), "Fusie of federatie? Hervormden, Gereformeerden en Luthersen "samen op weg". In: W.J. v. Noort en C.J. Lammers (red.), *De tussenorganisatie: verkenningen in het maatschappelijk middenveld der interorganisationele betrekkingen*, 43-68. Leiden: DSWO Press Rijksuniversiteit Leiden.
Duyvendak, J.W. (2004), " De individualisering van de samenleving en de toekomst van de sociologie", *Sociologische Gids* 4, 495-507.
Duyvendak, J.W. (2004), *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie*. Amsterdam: Vossiuspers UvA.
Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp (red.) (2004*), Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid.* Amsterdam: Van Gennep.
Eijnatten, J. van en F. van Lieburg (2005), *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Verloren.
Eisinga, R., P. Scheepers, P. Bles (2012). 'Waardenverandering in Nederland. Resultaten van de SOCON enquête 1980-2011.' In: *CBS Bevolkingstrends*, 8.11.2012.

Elchardus, M. (2002), *De dramademocratie*. Tielt: Lannoo.
Elliott, A., and C. Lemert (2009), The New Individualism. The Emotional Costs of Globalisation. London and New York, Rootlegde. Rev. Ed.
Elshof, T. (2009), *Van huis uit katholiek. Een praktisch theologisch, semiotisch onderzoek naar de ontwikkeling van religiositeit in drie generaties van rooms katholieke families*. Delft: Eburon.
Ester, P., L. Halman en R. de Moor (eds.) (1993), *The individualizing Society. Value Change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press.
Esther, P. (2001), *De stillen op het land*. Kampen: Agora.
Etzioni, A. (1996, 2005), *De nieuwe gulden regel. Gemeenschap en moraal in een democratische samenleving*. Kampen: Ten Have.
Euser, H., e.a. (2006), *Migranten in Mokum*. Amsterdam: VU-drukkerij.
Evangelische Alliantie (1984), *Mag ik mijn gang gaan? Nota over het individualiseringsproces in de samenleving samengesteld vanuit de Evangelische Alliantie*. Driebergen: Evangelische Alliantie.
Exalto, J. (2005), *Gereformeerde heiligen. De religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland*. Nijmegen: Van Tilt.
Felling, A.J.A., J. Peters en P. Schreuders (red.) (2000*), Individualisering in Nederland aan het eind van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses*. Assen: `van Gorcum.
Felling, A.J.A. (2004), *Het proces van individualisering in Nederland: een kwarteeuw sociaal-culturele ontwikkelingen.* Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
Frijhoff, W. (2010), *Religie en de mist van de geschiedenis: Hoe behoefte aan herinnering onze cultuur transformeert*. Nijmegen: Radboud University.
Gehlen, A. (1931, 1978), "Wirklicher und unwirklicher Geist". In: *Philosophische Schriften* 1 (1925-1933), 113-381. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
Genderen, J. van en W.H. Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek*. Kampen: Kok.
Giddens, A. (1990), *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity Press.
Giddens, A. (1991), *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
Giddens, A. (2006), *Sociology* (5th ed.). Cambridge: Polity Press.
Goddijn, H.P.M., P. Thoenes, J.J.M. de Valk en J.P. Verhoogt (1977), *Geschiedenis van de sociologie.Achtergronden, hoofdpersonen en richtingen* (4e herziene ed.). Meppel - Amsterdam: Boom.
Goddijn, W., Smeets, H., en G. van Tillo(1979), *Opnieuw God in Nederland*. Amsterdam: De Tijd.
Goldberg, M. (2007), *Uw koninkrijk kome. De opkomst van het christelijk nationalisme in de VS*. Baarn: Ten Have.
Groot, K. de (2006), "Orthodoxie en beleving. Bewegingen in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland". *Religie en Samenleving* 1-3, 151-173.
Groot, K. de, J. Kregting and E. Borgman (2005), " The Positioning of the Parish in a Context of Individualization", *Social Compass* 52- 2, 211-223.
Guest, M., K. Trusting and L. Woodhead (eds.) (2004), *Congregational Studies in the UK. Christianity in a post-Christian context.* Hampsire: Ashgate.
Haitjema, T.L. (1953), *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk* (2e gew. ed.). Wageningen: H. Veerman en zonen.
Hak, D. (2006), "Het evangelikalisme als de toekomst van een 'illusie'? Een evolutionair perspectief", *Religie en Samenleving* 1 -2, 93-109.
Hakkenes, E. (2007), *Achter de schermen van de PKN. Een jaar met kerkleider Bas Plaisier*. Amsterdam: Van Gennip.
Halman, L. (1991), *Waarden in de westerse wereld*. Tilburg: Tilburg U.P.

Halman, L. and O. Riis (eds.) (2003), *Religion in secularising society. The European's Religion at the end of the 20th Century*. Leiden-Boston: Brill.

Harinck, G., H. Paul en B. Wallet (red.) (2009), *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland*, 1850-2000. Amsterdam: Bert Bakker.

Harskamp, A. van en A.W. Musschenga (eds.) (2001), *The Many Faces of Individualism*. Leuven etc: Peeters.

Harskamp, A. van (ed.) (2006), *Playful Religion. Challenges for the Study of Religion*. Delft: Eburon.

De Hart, J. (2007), 'Postmoderne spiritualiteit'. In: T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart, *God in Nederland 1996-2006,* 118-192. Baarn: Ten Have.

Hart, J. de (2011), *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Amsterdam: Bert Bakker.

Haspels, N.E. en H.C. Stoffels (1997), "Dwingen kun je niemand. Kerkelijke binding in een tijdperk van individualisering", *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 2, 66-75.

Haspels, N.E. (1999), *Binding en verbond. Gewenste en veronderstelde betrokkenheid bij de kerkelijke gemeente.* Kampen: Uitgeverij Kok.

Heitink, G. (2000), "Ontwikkelingen in de praktische theologie (9). Een kroniek", *Praktische Theologie* 2000-5, 554.

Heitink, G. (2001), *Biografie van de dominee*. Baarn: Ten Have.

Heitink, G. (2003), " De territorale gemeente en het werk van de predikant", *Praktische Theologie* 2003- 3, 241 - 250.

Heitink, G. en H. Stoffels (red.) (2003), *Niet zo'n kerkganger. Zicht op buitenkerkelijk geloven*. Baarn: Ten Have.

Hellemans, S. (2007), "Overzichtelijke moderniteit. De dissociatie van religieus veld, religies en individuele Religiositeit", *Religie en Samenleving* 2-2, 97-107.

Hendriks, J. (1971), *De emancipatie van de Gereformeerden. Sociologische bijdrage tot de verklaring van enige kenmerken van het huidige gereformeerde volksdeel*. Alphen aan den Rijn: Samsom.

Heslinga, M. W. (1957), "De Veluwe." In: W. Banning (red.), *Handboek Pastorale Sociologie*, deel IV, 305-370. 's-Gravenhage: Boekencentrum.

Heuvel, P. van den (1991), *De Hervormde Kerkorde. Een praktische toelichting*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Hoek, J. en G. Noort (2008), "Uit de schaduw van de dominee. De onheldere plaats van de kerkelijk werker door de eeuwen heen", *Kerk en Theologie* 59-1, 30-44.

Holten, J. van (2009), *Rol en Roeping. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de rolopvatting van aanstaande, beginnende en oudere predikanten gerelateerd aan hun roepingsbegrip*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Hoof, J. van en J. van Ruysseveldt (1996), *Sociologie en de moderne samenleving. Maatschappelijke veranderingen van de industriële revolutie tot in de 21ste eeuw* (3e druk). Amsterdam/Meppel: Boom.

Hoondert, M.J.M. (2009), "Het liedboek of een liedboek. Over liturgisch-muzikaal bricoleren in de context van transformerende religiositeit." In: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 25, 71-85.

Houtman, D. (2008), "God in Nederland 1996-2006. Enkele godsdienstsociologische routines ter discussie, *Religie en Same*nleving 3-1, 17-35.

Huff, D. (1976), *How to Lie with Statistics*. Harmondsworth: Penguin Books.

Hurenkamp, M. en M. Kremer (red.) (2005), *Vrijheid verplicht. Over tevredenheid en de grenzen van keuzevrijheid*. Amsterdam: Van Gennep.

Impeta, C.N. (1972), *Kaart van kerkelijk Nederland.* Kampen: Kok.

Jager, H. de en A.L. Mok (1999), *Grondbeginselen der sociologie. Gezichtspunten en begrippen*. Leiden: EPN.

Janse, C.S.L. (1985), *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en de persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden*. Houten: Den Hertog.

Janse, C.S.L. (2009), "Postmoderne invloeden op de gereformeerde gezindte". In: P. Beunder (red.), *Postmodern gereformeerd. Naar een visie op christen-zijn in de hedendaagse belevingscultuur,* 85-99. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn.

Janse, W. (2008), *Een eeuw historiografie. Het Nederlands archief voor Kerkgeschiedenis*, 1900-2000. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Janssens, R. (2001), *De opbouw van de Antirevolutionaire partij. 1850-1888*. Hilversum: Verloren.

Jansweijer, R.M.A. (1987), *Private leefvormen, publieke gevolgen. Naar een overheidsbeleid met betrekking tot individualisering* (Vol. V57). 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.

Joas, H. (2006), " Religion in the Age of Contingency." In : W. B. H. J. van de Donk, A. P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele tra*nsformatie, 55-63. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Jong, G.P. de (2008), *Doen alsof er niets is. Sociologische gevalsstudie over een kerkelijke gemeente als dynamische configuratie*. Wageningen: Ponsen & De Looyen.

Jong, G. de en J. Kregting (2011), "Stromingen en sympathisanten binnen de Protestantse Kerk". *Religie en Samenleving, 6-2, 223-239.*

Jong, O. de (1985), *Nederlandse kerkgeschiedenis* (3e gew. ed.). Nijkerk: Callenbach.

Jonkers, J.B.G. (1991), *De gelovige gemeente. Een godsdienstsociologische beschrijving van het geloofsleven in een plaatselijke gereformeerde kerk. Deel 1. De Gereformeerde kerk van Oost-stad.* Kampen: ThU Kampen.

Jonkers, J.B.G. (1993*), De gelovige gemeente. Een godsdienstsociologische beschrijving van het geloofsleven in een plaatselijke gereformeerde kerk. Deel 2. De Gereformeerde kerk van Noorddorp*. Kampen: ThU Kampen.

Jonkers, J. B. G. (1994), *De gelovige gemeente. Een godsdienstsociologische beschrijving van het geloofsleven in een plaatselijke gereformeerde kerk. Deel 3. De Gereformeerde kerk van Grootstad*. Kampen: ThU Kampen.

Kennedy, J.C. (1995), *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. Amsterdam/Meppel: Boom.

Kennedy, J. (2010), *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Klei, A.J. (1992), *'De koningin is lekker hervormd!'* Baarn: Ten Have.

Kluit, M.E. (1970), *Het protestantse Reveil in Nederland en daarbuiten, 1815-1865*. Amsterdam: H.J. Paris.

Knippenberg, H. (1992), *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden.* Assen: Van Gorcum.

Knippenberg, H. (2007), "De Gereformeerde Bond 1906-2003. Omvang en geografische spreiding". In: J.J.J.M. Beenakker, F.H. Horsten, A.M.J. de Kraker en H. Renes (red.), Landschap in ruimte en tijd. Amsterdam: Aksant, 179-190.

Koffeman, L.J. (1994), *Gestalte en gehalte. Oecumenisch-theologische en kerkrechtelijke implicaties van het visitekaartje van de VPKN* (Vol. 3). Kampen: Theologische Universiteit.

Koffeman, L.J. (2005), *Samengebracht. Documentatie rond het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Kruijt, J.P. (1933), *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreding en oorzaken. Proeve eener sociografiesche verklaring*. Groningen-Batavia: P. Noordhoff.

Kuiper, D. en J. Vree (red.) (2007), *Het liep op rolletjes. De eenwording van protestants-christelijk Nederland per rail 1939-1939*. (Vol. 15). Zoetermeer: Meinema.

Kuiper, D.T. (1972), *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de Gereformeerde wereld in Nederland tussen 1920 en 1930*. Meppel/Kampen: Boom/J. H. Kok.

Kunneman, H. (1996), *Van theemutscultuur naar walkman-ego. Contouren van postmoderne individualiteit.* Amsterdam/Meppel: Boom.

Laarse, R. van der (1989), *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, 1780-1930.* 's-Gravenhage: Stichting Hollandse Historische Reeks.

Lair, C. D. (2007), *Individualization (Beck)* [Electronic Version]. Blackwell Encyclopedia of Sociology. Retrieved 30 March 2009.

Landelijk Protestants Dienstencentrum (2000 e.v.) *Jaarboeken Nederlandse Hervormde Kerk*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Landelijk Protestants Dienstencentrum (2005 e.v.) *Jaarboeken Protestantse Kerk in Nederland*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Lash, S. (2002), "Individualization in a non-linear mode". In: U. Beck and E. Beck-Gernsheim, *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage Publications.

Liagre Böhl, H. de (1991), "Willem Banning in de Partij van de Arbeid: een verloren strijd om de doorbraak". In: M. R. M. Krop, S. Stuiveling en B. Tromp (red.), H*et twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme. Om de vernieuwing van het socialisme: een drieluik*, 47-81. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Lieburg, F. van (red.) (2007), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*. Heerenveen: Groen.

Lieburg, F. van (2012a), "Een wereldwijde opwekking in het protestantse vaderland. De historiografie van het Nederlandse Réveil". In F. van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland*), 241-280. Hilversum: Verloren.

Loo, H. van der en W. van Reijen (1997), *Paradoxen van modernisering. Een sociaal-wetenschappelijke benadering*. Bussem: Coutinho.

Luckmann, T. (1967), *The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society*. New York: MacMillan Company.

Lukes, S. (1973), *Individualism*. Oxford: Basil Blackwell.

Luttikhuis, B. (2003), "De territoriale gemeente: een historische schets", *Praktische Theologie* 2003-2, 135-147.

Luykx, P., en H. Righart (1998), "'Invented generations'? Historici over het generatievraagstuk". In: H. Righart en P. Luykx (red.), *Generatiemix. Leeftijdsgroepen en cultuur*, 196-224. Amsterdam-Antwerpen: Arbeiderspers.

McGrath, A. (1997), *Christelijke theologie. Een introductie*. Kampen: Kok.

McGuire, M. B. (2002), *Religion. The social context*. (5th ed.). Belmont: Wadsworth Group.

Meiden, A. van der (1976), *Welzalig is het volk. Een bijgewerkt en aangevuld portret van De zwarte-kousen kerken*. Baarn: Ambo.

Meiden, A. van der (1993), *'De zwarte-kousen kerken'. Bevindelijk heroverwogen portret*. Baarn: Ten Have.

Meijering, E.P. (2007), *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Balans.

Meijering, E.P. (2008), *Het roer moet om!* Zoetermeer: Meinema.

Mills, C. W. (1959), *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.

Mink, G. J. (1995), *Op het tweede plan. Evangelisten in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw.* Leiden: J.J. Groen en Zoon.

Mobat, J. S. H. (2006), *Practical Theology and Qualitative Research*. London: SCM Press.

Muynck, B. de. (2008), *Een goddelijk beroep. Spiritualiteit in de beroepspraktijk van leraren in het orthodox-protestantse basisonderwijs*. Heerenveen: Uitgeverij Groen.

Nauta, R. (2009), *Vreemd! Varianten van verscheidenheid en verschil in godsdienst en kerk*. Nijmegen: Valkhof Pers.

Neckebrouck, V. (2008), *Antropologie van de godsdienst. De andere zijde*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.

Nijhof, G. (1978), *Individualisering en uitstoting. Van maatschappelijk probleem naar psychische stoornis*. Amsterdam: Link.

Nijhof, G. (2000), *Levensverhalen. De methode van autobiografisch onderzoek in de sociologie*. Amsterdam: Boom.

Noort, G., S. Paas, H. de Roest en S. Stoppels (2008), *Als een kerk opnieuw begint. Handboek voor missionaire gemeenschapsvorming*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Norman, E. (2002), *Secularisation: Sacred Values in a Godless World*. London: Contimuum.

Oostenbrink-Evers, H. (2000), *Beginselen en achtergrond van de kerkorde van 1951 van de Nederlandse Hervormde Kerk. Een kerkrechtelijk onderzoek naar de structuur van de Nederlandse Hervormde Ker*k. Zoetermeer: Boekencentrum.

Ouden, W.H. den (2004), *De ontknoping van de zilveren koorde. De geschiedenis van de rijkstraktementen in de Nederlandse Hervormde Kerk*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Peters, G.D. en J. Peters. (1988), *Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen*. Kampen: J.H. Kok.

Phalet, K. (2004), *Moslim in Nederland. Religie en migratie: sociaal wetenschappelijke databronnen en literatuur* (Vol. SCP Werkdocument 106a). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Plaisier, B. en L. Giethoorn (red.) (2004), *Verenigd. Op de drempel van de Protestantse Kerk in Nederland*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Pollack, D. en G. Pickel (2007), "Religious individualization or secularization? Testing hypotheses of religious change - the case of Eastern and Western Germany", *British Journal of Sociology* 58-4.

Post, H.A. (2006) *De kerkelijk werker en het ambt.* Kampen: Kok.

Post, J.E. (1998), *Gereformeerd zijn en blijven, een wankel evenwicht?!* Heerenveen: Groen.

Post, J.J.H. (2003), *Een sikkel in een vreemde oogst? De juridische verhouding tussen hervormde gemeenten en de Nederlandse Hervormde Kerk in het bijzonder bij kerkfusie*. Heerenveen: Groen.

Praag, C. van (2002), "Samenvatting". In: *Sociaal en cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector*, 5-57. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Pullen, J. en N. Bijma (2009), *Participatie of Frustratie? De vrouw in het Godsdienst Pastoraal Werk*., Ede: Christelijke Hogeschool Ede.

Putnam, R.D. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

Rasker, A.J. (1986*), De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*. (3e herz. ed.). Kampen: J.H. Kok.

Riesman, D. (1955), *Selected essays from Individualism reconsidered*. New York: Doubleday.

Righart, H. (1986), *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, Belgie en Nederland*. Amsterdam: Boom.

Roeland, J. (2009), *Selfation. Dutch Evangelical Youth Between Subjectivation and Subjection*. Amsterdam: Pallas publications.

Roest, H. de en S. Stoppels, (2007), "Evangelicalisering binnen kerken. Een begin met het opmaken van een tussenbalans", *Praktische Theologie* 2007-2, 269-295.

Roest, H. P. de (2001), *Ik geloof het wel... Een empirisch onderzoek naar verminderde participatie van oud-kerkenraadsleden aan de kerkdienst*. Utrecht: Landelijk Dienstencentrum Samen-op-Wegkerken.

Rooden, P. van (1996), *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*. Amsterdam: Bert Bakker.

Rorty, R. (1999), "Education as Socialization and as Individualization". In: R. Rorty (ed.), *Philosophy and Social Hope*, 114-127. London: Penguin.

Schaap-Jonker, H. (2009), *Ruimte om te horen. Preken en de psyche van de luisteraars*. Amersfoort: Areopagus.

Schelsky, H. (1957), "Ist die Dauerreflektion institutionalisierbar?", *Zeitschrift fur Evangelische Ethik*, 1-1, 153-157.

Schnabel, P. (1999), "Individualisering in wisselend perspectief". In: P. Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie*, 9-30. Nijmegen: SUN.

Schnabel, P. (2004), "Het zestiende Sociaal en Cultureel Rapport kijkt zestien jaar vooruit". In: Sociaal en Cultureel Planbureau, *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004, 47-90*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Schnabel, P., R. Bijl en J de Hart (2008), *Sociaal en Cultureel Rapport 2008. Betrekkelijke betrokkenheid.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Schnabel, P. (2010). Rare jaren. In: P. Schnabel e.a., Hoe het ons verging... Terugkijken tot 2000. 's-Gravenhage: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Schreuder, O. (1981), Sociale bewegingen. Een systematische inleiding. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Schultz-Wijnsma, E.E. (2010), *Alumni onderzoek GPW en GL. Landelijk onderzoek naar de arbeidsmarkt van hbo-theologen*. Ede: Lectoraat gemeenteopbouw Christelijke Hogeschool Ede.

Schulze, G. (1992), *Die Erlebnis-gesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt/New York: Campus.

Selderhuis, H.J. (red.). (2006), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*. Kampen: Kok.

Sengers, E. (Ed.). (2005*), The Dutch and their Gods. Secularization and transformation of religion in the Netherlands since 1950*. Hilversum: Verloren.

Sengers, E. (2006), *Aantrekkelijke kerk. Nieuwe bewegingen in kerkelijk Nederland op de religieuze markt*. Delft: Elburon.

Silverman, D. (2007), *A Very Short, Fairly Interesting and Reasonably Cheap Book about Qualitative Research*. London: Sage.

Smelik, J. (2006), "Getalsmatige omvang en geografische spreiding van zogeheten 'gereformeerde-bondsgemeenten' in de periode 1970-2003", *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800,* XXIX-64, 33-59.

Smits, P. (1972), *Godsdienst en kerk in het licht van de sociologie*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.

Snel, J.D. (2007), "Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenband." In: F. van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*. Heerenveen: Groen.

Sociaal en Cultureel Planbureau.(1998), *Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Sociaal en Cultureel Planbureau (2002), *Sociaal en cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Sociaal en Cultureel Planbureau (2004), *Sociaal en cultureel Rapport 2004. In het zicht van de toekomst*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Spangenberg, F. en M. Lampert (2009), De grenzeloze generatie en de eeuwige jeugd van hun opvoeders. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

Stel, J. van de (1999)," Individualisering, zelfbeheersing en sociale integratie". In: P. Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen: SUN.

Stoep, J. van der, R. Kuiper en T. Ramaker (red.) (2007), *Alles wat je hart begeert? Christelijke oriëntatie in een op beleving gerichte cultuur.* Amsterdam: Buiten en Schipperheijn.

Stoffes, H.C. (1990), *Wandelen in het licht. Waarden, geloofsovertuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen*. Kampen: Kok.

Stoffels, H.C. (1995), *Als een briesende leeuw. Orthodox-protestanten in de slag met de tijdgeest.* Kampen: Kok.

Stoffels, H.C. (2002), "Tussen binding en ontbinding. Kerkleden op zoek naar gemeenschap en individualiteit", *Praktische Theologie* 2002-4, 432-450.

Stoffels, H.C. (2006), "Nieuwkomers en nazaten. Vijf generaties en hun religieuze kansen", *Religie en Samenleving* 1-3, 121-139.

Stoppels, S. (1998), " Gesprekken onderweg. Kritisch meedenken met Jan Hendriks". In: G. Heitink e. a. (red.), *Een gezamenlijke trektocht. Meedenken met Jan Hendriks over gemeenteopbouw*, 178-189. Kampen: Kok.

Stoppels, S. (2003), "Ontwijken kan niet meer. Een slotbeschouwing", *Praktische Theologie* 2003, 253-262.

Swaan, A. de (1983), "De mens is de mens een zorg; over verstatelijking van verzorgingsarrangementen." In: A. de Swaan (red.), *De mens de mens een zorg. Opstellen 1971-1981*, 31-50. Amsterdam: Meulenhoff.

Swanborn, P.G. (2010), *Basisboek sociaal onderzoek* (5e ed.). Den Haag: Boom Lemma.

Swinton, J. and H. Mowat (2006), *Practical Theology and Qualitative Research*. London: SCM Press.

Taylor, C. (1989), *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Taylor, C. (2007), *A Secular Age*. Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press.

Tennekes, J. (1969), "De 'Oud-gereformeerden", *Mens en maatschappij* 44, 365-385.

Thurlings, J.M.G. (1971), *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Nijmegen: Dekker & Van de Vegt/Amersfoort: De Horstink.

Tennekes, J. (1999), *Onderzoekers en gelovigen. Kritische kanttekeningen bij de sociaal-wetenschappelijke bestudering van het christendom.* Kampen: Kok.

Tocqueville, A. de (1840, 1998), *Democracy in America*. Hertfordshire: Wordsworth Editions.

Ultee, W.C., W.A. Arts en H.D Flap (2003), *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen* (3e ed.). Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff B.V.

Vaus, D. A. de (2001), *Research Design in Social Research*. London: Sage.

Veerman, M.P. (1995), *Mondig, bondig, zondig. Drie stromingen binnen de gereformeerde werel*d. Gorinchem: Narratio.

Veldheer, V. en R. Bijl (red.) (2011), Actuele maatschappelijke ontwikkelingen 2010. Een bijdrage aan het waarderen en selecteren van informatie ten behoeve van toekomstige archieven. 's-Gravenhage: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Vellinga, S.J. (1991), *Een ondernemende beweging. De groei van de evangelische beweging in Nederland*. Amsterdam: VU-Uitgeverij.

Vellinga, S.J. (1997), *Religie en relaties. Veranderingen het het protestantse ethos in Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw*. Kampen: Uitgeverij Kok.

Ven, J.A. van de (red.) (1994), *Individualisering en religie*. Baarn: Ambo.

Verhoeven, N. (2011), *Wat is onderzoek? Praktijkboek methoden en technieken voor het hoger onderwijs* (4e dr.). Den Haag: Boom Lemma.

Verhoogt, J.P. (1980), "De wetenschapsopvatting en methodologie van Max Weber". In: H. P. M. Goddijn (red.), *Max Weber. Zijn leven, werk en betekenis*, 56-81. Baarn: Ambo.

Verkerk, M.J. (1997), *Sekse als antwoord. Overheersing en ontplooiing van de vrouw in een gebroken werkelijkheid.* Amsterdam: Buijten en Schipperheijn.

Verrips, J. (1978), *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
Versteeg, P.G.A. (2001), Draw *me Close. An Ethnography of Experience in a Dutch Charismatic Church*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
Volgers, M. (2010), *Grote gemeenten in een klein land : Een onderzoek naar de groei van grote evangelische kerken en megakerken in Nederland*. Ede: Christelijke Hogeschool Ede.
Vugt, J.P.A. van (1981), *Godsdienst en kerk in Nederland 1945-1980. Een geannoteerde bibliografi*e. Nijmegen/Baarn: Katholiek Documentatie Centrum/Ambo.
Vuijsje, H. (2007), *Tot hier heeft de Heer ons geholpen. Over godsbeelden en goed gedrag*. Amsterdam/Antwerpen: Contact.
Wallet, B. (2005), *Samen op Weg naar de Protestantse Kerk in Nederland. Het verhaal achter de vereniging.* Zoetermeer: Boekencentrum.
Wallet, B. (2007), " Tussen de vuren. Christelijk gereformeerden tussen ontzuiling, refozuil en evangelische beweging". In: F. v. Lieburg (red.*), Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*, 138-158. Heerenveen: Groen.
Wengraf, T. (2001), *Qualitative Research Interviewing. Biographic Narrative and Semi-Structured Methods*. London: Sage.
Wester, F. (red.) (2003), *Rapporteren over kwalitatief onderzoek*. Utrecht: LEMMA.
Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1987), *Identificatie met Nederland* (Vol. WRR-79). Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press.
Weverbergh, R. (2003)," Onbegrensde gemeente of territorale gemeente?", *Praktische Theologie* 2003-2, 229 - 230.
Wilterdink, N. en B. van Heerikhuizen (red.) (1993), *Samenlevingen: een verkenning van het terrein van de sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
Wilterdink, N., en B. van Heerikhuizen (2007), *Samenlevingen. Inleiding in de sociologie* (6e ed.). Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff.
Zanten, J. A. G. (1971), *Gemeentevormen en gemeenteopbouw. Een bijdrage tot het gesprek*. 's-Gravenhage: Boekencentrum.
Zeegers, G. H. L., G. Dekker en J.W.M. Peters (1967), *God in Nederland*. Amsterdam: Van Ditmar.
Zijderveld, A. C. (1983). "Subjectivering van de cultuur", Sociale *wetenschappen* 26-02, 139 e.v.
Zinn, J. (2007), "Reflexive Modernization" In: Blackwell Encyclopedia of Sociology [Electronic Version]. Retrieved 30 March 2009.
Zwemer, J. P. (1992), *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw. Kampen*: De Groot Goudriaan.

(**2**) ***Literatuurlijst Gereformeerde Bond***

Aalders, W., e.a. (1973), *Tien keer gereformeerd*. Kampen: J.H. Kok.
Aalders, W., e.a. (1994), *Hervormd pleidooi: aan de ambtelijke vergaderingen en leden van de Nederlandse Hervormde Kerk*. Leiden: Groen.
Abbes, T. en H. Berkhoff (2009), *Niet uit werken… maar uit genade: Wat zouden wij verdienen...* Ede: Christelijke Hogeschool Ede.
Andel, C.C. van (2001), *De aantrekkelijke gemeente. Gemeente zijn in de praktijk*. Amersfoort: IZB.
Andel, C.C. van, e.a. (1986), *Het werk van de Heilige Geest en de gemeente*. Amersfoort: Echo.
Baas, A. (2002), "Wie is toch deze man? Van der Graaf als mens". In: P.J. Vergunst (red.), *Dromer van een kerk. Opstellen aangeboden aan dr. ir. J. van der Graaf*, 11-22. Zoetermeer: Boekencentrum.
Balke, W. (1985), *Gunning en Hoedemaker. Samen op weg.* 's-Gravenhage: Boekencentrum.
Balke, W., S. Meijers en M.J.G. van der Velden (1966), *De eigen wijs. Afkomst en toekomst der*

hervormd-gereformeerden. Wageningen: H. Veenman & Zonen.
Bank, J.H. van de, e.a. (red.). (1993), *Kennen en vertrouwen. Handreiking bij de prediking van de Heidelbergse Catechismus*. Zoetermeer: Boekencentrum.
Bank, J.H. van de, A.J. Mensink en C.C. de Vreugd (red.) (1999), *'Cantemus Voetiani!' 1899-1999. Geschiedenis van 100 jaar studentenleven binnen de Gereformeerde Theologen Studenten Vereniging 'Voetius' te Utrecht.* Zoetermeer: Boekencentrum.
Beek, A. van de (2005), *Hier beneden is het niet. Christelijke toekomstverwachting*. Zoetermeer: Meinema.
Beek, A. van de (2006), "De spitsen maken het spel. De Gereformeerde Bond en de cultuur". In: P.J. Vergunst (red.*), Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006*, 9-31. Zoetermeer: Boekencentrum.
Belt, H. van den(2009), "Reflexen", *Theologia Reformata* 52-3, 280-288.
Belt, H. van den (2009a), *Betrouwbaar getuigenis. Het Geestelijk gezag van de Bijbel*. Heerenveen: Groen.
Belt, H. van den en A. van Lingen (red.) (z.j./2005), Profetisch geïnspireerd. C. Blenk als historicus en theoloog. Rijswijk: Quantes.
Bieshaar, W. (1926), *1901-1926. De Gereformeerde Zendingsbond na 25 jaren. Gedenkboek*. Den Haag: Korthuis.
Blenk, C. (2006), "Waarom en hoe zij bleven. Een eeuw in vogelvlucht. De Gereformeerde Bond en zijn geschiedenis". In: P. J. Vergunst (red.*), Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006*, 9-31. Zoetermeer: Boekencentrum.
Blenk, C. (2008), "Reageren op gevoelscultuur". In: Hoofdbestuur, *De liturgie in hervormde gemeenten,* 12-16. Apeldoorn: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.
Boer, E.A. de (1990), *Absalom, mijn zoon, mijn zoon! Aan jongeren en ouders tussen vervreemding en bekering, vreugde en verdriet*. Goes: Oosterbaan & Le Cointre.
Boer, C. den (red.) (1981), *Met vreugde… Pastorale handreiking ten dienste van predikant en kerkeraad,* Kampen: Kok.
Boer, C. den (1985), *Man en vrouw in bijbels perspectief. Een bijbels-theologische verkenning van de man-vrouw verhouding met het oog op de gemeente*. Kampen: J. H. Kok.
Boer, C. den (2007), "Woord vooraf". In: *Man en vrouw in bijbels perspectief. Een bijbels-theologische verkenning van de man-vrouw verhouding met het oog op de gemeente*, 6-11. Kampen: Kok.
Boer, C. den (z.j.), *De onderwerpelijke heilsorde* [elektronische versie] Opname: 10-11-2009, http://www.dsdenboer.refoweb.nl.
Brink, G. van den, M. van Campen en J. van der Graaf (red.) (1996), *Gegrond geloof. Kernpunten uit de geloofsleer. In bijbels, historisch en belijdend perspectief*. Zoetermeer: Boekencentrum.
Brink, G. van den en P.J. Vergunst (red.) (2007). *Wie niet studeert... Over het belang van doorgaande theologische studie*. Apeldoorn: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.
Brink, G. van den (2008), "Zijn opwekkingsliederen kerkliederen?" In: Hoofdbestuur, *De liturgie in hervormde gemeenten,* 43-53. Apeldoorn: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.
Brink, G. van den (2009), "Vóór de kerk. Honderd jaar Gereformeerde Bond en verder". In: *Zicht op de kerk*. Huizen: Hoofdbestuur Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.
Brink, G. van den, e.a. (2009), *Zicht op de kerk*. Huizen: Hoofdbestuur Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.
Brink, G. van den en C. van der Kooij (2012), *Christelijke dogmatiek. Een inleiding.* Zoetermeer: Boekencentrum.

Brummelen, A. van (1981), 'De dienaar des Woords en zijn ambt', in: Den Boer, C. (red.), *Met vreugde… Pastorale handreiking ten dienste van predikant en kerkeraad,* 46-61. Kampen: Kok.

Brummelen, A. van (1981a), "Om de religie van de belijdenis". In: J. van der Graaf (red.), *Beproefde trouw. Vijfenzeventig jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 155-167. Kampen: J.H. Kok.

Brummelen, A. van, e.a. (1971), *Gewoon Hervormd. Het streven van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk - een verantwoording*. Kampen: J. H. Kok.

Budding, D.J., e.a. (1991). *GZB, waarheen? Een dringend appel op de Gereformeerde Zendingsbond in de Nederlandse Hervormde Kerk*. Breukelen.

Buitelaar, P. (1996), *Geloofsbevinding in de prediking. Een speurtocht naar verantwoorde bevinding in hervormd-gereformeerde preken*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Campen, M. van (2000), *Gemeenteopbouw rondom het Woord*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Campen, M.M. van (2011), *De gereedschapskist van de Heilige Geest. De negen Geestesgaven.* Heerenveen: Groen.

College van visitatoren-generaal (2003), *Overzicht van het geestelijk leven van gemeenten en kerk 1996-2002.* Utrecht: Landelijk Dienstencentrum.

Dekker, W. (1995), "Schriftgezag en Schriftvertolking (7). Derde brief", *Kontekstueel* 9-3, 23-30.

W. Dekker en P.J. Visser (red), *Om de verstaanbaarheid. Over bijbel, geloof en kerk in een postmoderne samenleving*. Zoetermeer: Boekencentrum.

W. Dekker, (2002), "Moet er nog gedoopt worden? Over zendingsdrang en cultuurkritiek." In: W. Dekker en P.J. Visser (red), *Om de verstaanbaarheid. Over bijbel, geloof en kerk in een postmoderne samenleving*. Zoetermeer: Boekencentrum.

W. Dekker (2011), *Marginaal en missionair. Kleine theologie voor een krimpende kerk.* Zoetermeer: Boekencentrum.

W. Dekker (2011a), *Afwezigheid van God. Een onderzoek naar antwoorden bij W. Pannenberg, K.H. Miskotte en A. Houtepen.* Zoetermeer: Boekencentrum.

Dekker, W.H. (2008). "Geen evangelikaalslag. Nieuwe observaties en impressies bij evangelicale invloeden in traditionele kerken", *Wapenveld, 58* (3), 21-26.

Dienstencentrum Protestantse Kerk in Nederland. (2010). Statistische Jaarbrief 2010 van de Protestantse Kerk in Nederland [electronische versie]. www.pkn.nl (opnamedatum 1-10-2012).

Dolder-de Wit, H. A. van (2006). *Levend in het werk des Heeren. Ds. Hette Gerrit Abma (1917-1992). Predikant en parlementariër*. Ede: Hardeman.

Doornenbal, R.J.A., en P.A. Siebesma (red.) (2005). *Gaven voor de gemeente. Over het werk en de gaven van de Heilige Geest.* Zoetermeer: Boekencentrum.

Douma, J. (1981), "Wie zich in een bastion opsluit, heeft weinig behoefte om zich af te scheiden". In: J. van der Graaf (red.), *75 jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk. Gezegd – geschreven, 137-146*. Kampen: Kok.

Douma, J. (1981a), "Niet binnen een Bond maar binnen de Kerk". In: J. van der Graaf (red.), *75 jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk. Gezegd – geschreven, 83-87*. Kampen: Kok.

Driel, L. van, C.G. Geluk. en H. de Leede (red.) (1991), *Open Boek. Nadere uitwerking van de Open Brief*. Boekencentrum: Zoetermeer.

Ekris, C.M.A. van (2011), "In de leegte praten". In: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland. *Geestelijk leiding geven vandaag*, 37-45. Apeldoorn: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.

End, Th. van den en H. van 't Veld (red.) (2001), *Met het Woord in de wereld. De Gereformeerde Zendingsbond van 1901 tot 2001*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Eschbach, H. (red) (1996), Vurig verlangen Evangelische Vernieuwing in de traditionele kerken. Zoetermeer: Boekencentrum.

Exalto, K. (1978), *De roeping. Een reformatorische bezinning*. Amsterdam: Ton Bolland.

Exalto, K. (1981), “De visie op de kerk”. In: J. van der Graaf (red.), *Beproefde trouw. Vijfenzeventig jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 96-154. Kampen: Kok.

Geluk, C.G. (1996), *Traditie als beweging. Jongeren en het oorspronkelijke geloof*. Kampen: Kok Voorhoeve.

Geluk, G.C. (2000), *Cultuur in beweging. Een zoektocht naar creativiteit in het spoor van Calvijn.* Zoetermeer: Boekencentrum.

Geluk, C. G. (2009), “Calvijn en de (kinder)doop”. In: W. de Greef en M. van Campen (red.), *Calvijn na 500 jaar. Een lees- en gespreksboek*, 144-161. Zoetermeer: Boekencentrum.

Geluk, L. J., en R.J. van de Hoef (1980*), De bijbelliederen van het 'Liedboek voor de Kerken' getoetst*. Huizen: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk.

Generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk (1970), *Wat is er aan de hand met het ambt?* Studierapport van de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. ‘s-Gravenhage: Boekencentrum.

Generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland, De Gereformeerde Kerken in Nederland (1983), *De Nederlandse Belijdenisgeschriften.* Zoetermeer: Boekencentrum.

Generale synode Protestantse Kerk in Nederland (2005), *Leren leven van de verwondering*. Utrecht: Landelijk dienstencentrum PKN.

Geuze, M. D. (z. j./2001)), *De gave van profetie*. z.p.

Geuze, M. D. (2004), *Profetie. Onmisbaar voor de christelijke gemeente*. Hoornaar: Gideon.

Ginkel, H. van (2003), Gemeentegetrouw. Kampen: Kok.

Goedhart, G. L. (1984), *Gemeenteopbouw: om dienende, vierende, lerende en delende gemeente te worden*. Kampen: Kok.

Goedhart, H., e.a. (1973), *De religie van het belijden*. Kampen: J.H. Kok.

Goedhart, J. (red.) (1953), *Gedenkboek van de Ned. Herv. Zondagsscholenbond op Gereformeerde Grondslag. 1928-1953*. Huizen: Jubileumcommissie Zondagsscholenbond.

Graaf, J. van der (red.) (1972), *Op het scherp van de snede. Postuum gesprek met prof. dr. A. A. van Ruler*. Amsterdam: Ton Bolland.

Graaf, J. van der (1978), *Delen of helen? Hervormd kerkelijk leven in en met de Gereformeerde Bond, 1906-1951*. Kampen: Kok.

Graaf, J. van der (red.) (1981*), Beproefde trouw. Vijf en zeventig jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk*. Kampen: Kok.

Graaf, J. van der (red.) (1981a), *75 jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk. Gezegd – geschreven*. Kampen: Kok.

Graaf, J. van der (red.) (1993), *Samen op Weg. Gezegd en geschreven. De Concept Kerkorde van de Verenigde Reformatorische Kerk in Nederland - toegelicht en besproken. Knipselboek*. Maassluis-Hellevoetsluis: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk.

Graaf, J. van der (2002), *Delen of helen? Kroniek van Hervormd kerkelijk leven in en met de Gereformeerde Bond, 1951-1981*. Kampen: Kok.

Graaf, J. van der (2003), *De Nederlandse Hervormde Kerk. Belijdend onderweg, 1951-1981-2001.* Kampen: Kok.

Graaf, J. van der (red.) (2003a), *Normen op hun waarde geschat. Bijdrage aan de maatschappelijke bezinning in tien essays.* Heerenveen: Groen.

Graaf, J. van der (red.) (2003b), *Belijden met hoofd en hart. Gereformeerd leven tussen gisteren en morgen*. Kampen: Kok.

Graaf, J. van der (2004), *Ze hadden wat te zeggen. 25 miniaturen over reisgenoten*. Heerenveen: Groen.

Graaf, J. van der (2005), *Passie voor het Evangelie. Leven en werken van ds. G. Boer*. Heerenveen: Groen.
Graaf, J. van der (2005a), "Ik ben niet zomaar het eigendom van Christus. Het belang van de gedachtenwisseling Boer-Berkhof", *Wapenveld* 55-5, 32.
Graaf, J. van der (2012), *Volkskerk in de marge. Een actuele bezinning*. Heerenveen: Groen.
Graafland, C. (1965), *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking*. Woerden: Zuijderduijn.
Graafland, C. (1973), *Kerk en opwekkingsbeweging*. Amersfoort: IZB.
Graafland, C. (1981), "Hoe en waarom kwam de Gereformeerde Bond rond de eeuwwisseling op?" In: J. van der Graaf (red.), *Beproefde trouw. Vijfenzeventig jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk,* 13-95. Kampen: Kok.
Graafland, C. (1987), "Vragen rondom een/de gereformeerde hermeneutiek", *Kontekstueel* 1-4, 23-35.
Graafland, C. (1993), *Om gereformeerd te blijven. Terugzien, vooruitzien en omhoogzien na 40 jaar studie van de gereformeerde traditie*. Huizen: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk.
Graafland, C. (1995), *Verantwoord gereformeerd. Een voortgezet gesprek*. Zoetermeer: Boekencentrum.
Graafland, C. (1999), *Gedachten over het ambt. 'Och, of al het volk des Heeren profeten waren...!*'. Zoetermeer: Boekencentrum.
Graafland, C. G., H.B. Graafland en A.J. Zoutendijk (red). (1993), *Uitdagend gereformeerd. Reacties op prof. dr. C. Graafland*. Zoetermeer: Boekencentrum
Graafland, H.B. (1993), 'Bij mijn vader thuis'. In: C. G. Graafland, H.B. Graafland en A.J. Zoutendijk (red), *Uitdagend gereformeerd. Reacties op prof. dr. C. Graafland,* 9-16. Zoetermeer: Boekencentrum.
Graafland, H.B. (2006), 'Bijbels en authentiek', *Kontekstueel*, 20/6, 19-21.
Greef, W. de en M. van Campen (red.) (2009), *Calvijn na 500 jaar. Een lees- en gespreksboek*. Zoetermeer: Boekencentrum.
Groenenberg, M. (1981), 'Wat is hervormd-gereformeerd?' In: J. van der Graaf (red.), *Beproefde trouw. Vijf en zeventig jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk,* 337-350. Kampen: Kok.
Guyt-Guyt, M.H. en A.C. Meijwaard-Fuite (red.) (1992), *Geroepen als vrouw*. Leiden: J.J. Groen en Zoon.
Haar, J. van der (1961), *De gereformeerde eredienst*. Utrecht: De Banier.
Harris, A. en B. Harris (2010), *Denk groot, doe sterk. Tienerrebelutie tegen lage verwachtingen*. Zoetermeer: Jes!
Heuvel, P. van den (2010), "Hoe beleven wij het avondmaal?", *Kontekstueel* 24-4, 5-9.
Hille, H. (1997), *Als een vogel uit een boom geschoten. Leven en werk van ds. P. Zandt.* Houten: De Banier.
Hoek, J. (1984), *Man en vrouw naar Gods beeld. Een bijbelse bezinning*. Kampen: Kok.
Hoek, J. (1999), *Gemeentezijn - dat houdt wat in*. Zoetermeer: Boekencentrum.
Hoek, J. (2008), *Geroepen in een nieuwe eeuw. Geheim en missie van de gemeente*. Zoetermeer: Boekencentrum.
Hoek, J. (2009), *De Geest, het kruis en de gaven. Een ontmoeting tussen gereformeerd en charismatisch.* Zoetermeer: Boekencentrum.
Hoek, J. (2009a), "Een nooit vervulde hartewens van Calvijn: elke zondag avondmaal". In: R. R. Brouwer, B. de Leede en K. Spronk (red.), *Het calvinistisch ongemak. Calvijn als erflater en provocator van het Nederlands protestantisme*, 171-183. Kampen: Kok.

Hoek, J. (2009b), "Ambt en gezag in een belevingscultuur". In: P. Beunder e.a. (red.), *Postmodern gereformeerd. Naar een visie op christen-zijn in de hedendaagse belevingscultuur*, 122-131. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn.

Hoek, J. (2012). *Gereformeerde spiritualiteit. Een actuele bezinning.* Heerenveen: Groen.

Hoek, J. (red.) (2012a), *Vreemde wereldburgers. Christenen onderweg in de wereld*. Heerenveen: Groen.

Hoek, J. en A.B.F. Hoek-Van Kooten (1985), *Man en vrouw in Gods weg. Een praktische handreiking over huwelijk en sexualiteit.* Kampen: Kok.

Hoek, J. en W. Verboom (2010), *Eeuwige vriendschap. Om de waarde van Gods verbond*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Hofman, M. (2012), *Noordmans en Miskotte naast Calvijn*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk (z.j.), *Propagandaboekje van den Gereformeerden Bond tot verbreiding en verdediging der Waarheid in de Nederlandsch Hervormde (Gereformeerde) Kerk*. Woerden: Zuijderduijn.

Hoofdbestuur Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk (1986), *Overwegingen inzake uitgangspunten en knelpunten*. Huizen: Hoofdbestuur Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk.

Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk (1990), *Gereformeerd en evangelisch*. Huizen: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk.

Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk (1994), *Ondeugdelijke basis voor een Verenigde Protestantse Kerk in Nederland. Met het oog op raadpleging van gemeenten en classes inzake een nieuwe kerkorde*. Huizen: Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk.

Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk (2000), *Zingen naar de Schriften.* Huizen: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk.

Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland (2005), *Hervormd Gebleven. Het spoor van de Gereformeerde Bond na 1 mei 2004*. z.p. (Apeldoorn): Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.

Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland (2008), *De liturgie in hervormde gemeenten*. Apeldoorn: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.

Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland (2011). *Geestelijk leiding geven vandaag*. Apeldoorn: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.

Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland (2011a), *De roeping van de gemeente. Volharding, beschikbaarheid*. Apeldoorn: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.

Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland (2012), *Mannelijk en vrouwelijk schiep Hij hen. Over man, vrouw en amb*t. Apeldoorn: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.

Hove, J.H. ten (1981), *Kinderen krijgen of kinderen nemen? Een christen-huisarts over verantwoorde gezinsvorming.* Kampen: J.H.Kok.

Immink, F.G. (2006), "Beweeglijk orthodox*", Kontekstueel* 20-6, 22-24.

Immink, F.G. (2011), *Het heilige gebeurt. Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst.* Zoetermeer: Boekencentrum.

Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied (2012), *Liedboek: Zingen en bidden in huis en kerk. Enkele liederen voor een nieuw liedboek*. Zoetermeer: Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied.

Jong, P.L. de (1993), “Graafland en de Gereformeerde Bond”. In: C. G. Graafland, H.B. Graafland en A.J. Zoutendijk (red), *Uitdagend gereformeerd. Reacties op prof. dr. C. Graafland*, 159-169. Zoetermeer: Boekencentrum.

Jong, P.L. de (2002), “De volkskerk voorbij? Gemeente- en kerk-zijn vandaag”. In: W. Dekker en P.J. Visser, (red.), *Om de verstaanbaarheid: Over bijbel, geloof en kerk in een postmoderne samenleving*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Kamphuis, G.D. (2008), “Zing uw psalmen met wijsheid”. In: Hoofdbestuur, *De liturgie in hervormde gemeenten,* 58-63. Apeldoorn: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.

Kool, A. (red.) (1995), *Homoseksualiteit en kerk. Om de voortgang van het gesprek*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Kruijf, G.G. de (2008), “Gewogen, gewogen, *Theologia Reformata* 51-2, 128-135.

Lagemaat, T. van de (1983), *Historisch archief van de Hervormd Gereformeerde Jeugdbond 1910-1945*. Utrecht: Afdeling Jeugdsociologie Sociologisch Instituut RU.

Lam, J. het (2004), *Vriend van zondaren. Over vermanen in het pastoraat*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Lam, H.J. (2008), “Het Liedboek gewogen”. In: Hoofdbestuur, *De liturgie in hervormde gemeenten, 35-42*. Apeldoorn: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.

Lam, H.J., P.J. Vergunst en L. Wüllschleger (red.) (2007), Kerk rond het geheim. Opstellen, aangeboden aan prof. dr. A. de Reuver. Zoetermeer: Boekencentrum.

Leede, H. de (2005), ‘In gesprek over homoseksualiteit.’ In: A. Kool (red.), *Homoseksualiteit en kerk. Om de voortgang van het gesprek*, 64-86. Zoetermeer: Boekencentrum.

Leede, B. de (2009), “ 'Meditatio futurae vitae' In een cultuur waarin 'tijd gaat voor eeuwigheid'”. In: R.R. Brouwer, B. de Leede en K. Spronk (red.), *Het calvinistisch ongemak. Calvijn als erflater en provocator van het Nederlands protestantisme,* 99-113. Kampen: Kok.

Leede, H. de (2006), “Felicitaties voor een 100-jarige: Column”, *Wapenveld* 56-3, 36.

Leede, H. de (2011), “Als de hemel de aarde raakt. Over de Protestantse kerkdienst als gebeuren”, *Theologia Reformata*, 54-4, 422-435.

Lieburg, F.A. van (2012), *Jeugdwerk met een watermerk. De hervormd-gereformeerde jeugdbeweging 1910-2010.* Zoetermeer: Boekencentrum.

Maasland, J. (1981), “De Gereformeerde Bond met het oog op de toekomst”. In: J. v. d. Graaf (red.), *Beproefde trouw. Vijfenzeventig jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, 265-288. Kampen*: J.H. Kok.

Maasland, J. (2006), “Een eeuweling in analyse. Kroniek”, *Kontekstueel* 20-6, 34-37.

Mackaay, C.J.P. (1943), *Rapport: “Evangelisatiën in en in verband met de Nederlandsche Hervormde Kerk”*. Utrecht: Hervormde Raad voor de Inwendige Zending.

Mensink, A.J. (2005), *Genade als erfgoed. Het bijbelse recht van de kinderdoop*. Heerenveen: Groen.

Muntjewerff, C.A. (1971), *Het denken en doen van de Gereformeerde Bonder. Een onderzoek onder boeren in de Dokkumer Wouden*. Wageningen: Landbouwhogeschool Wageningen.

Nederveen, A. (2006), “Recensie van ‘Uw naam geef eer’”, *Wapenveld*, 56-4, 55-56.

Neven, J.P. (2001), *De zaligheid is in geen ander. Leven en werk van ds. W.L. Tukker*. Bleskensgraaf: Antiquariaat/uitgeverij Blassekijn.

Noordegraaf, A. (1998), *Vijf broden en twee vissen. Missionair gemeentezijn in een (post)moderne samenleving*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Noordegraaf, A. (2008), “Kinderen aan het avondmaal? Een omstreden onderwerp”, *Theologia Reformata* 51-1, 42-61.

Oosten, L.H. (2006), "Ook de Nàdere Reformatie doet mee. De Gereformeerde Bond en de geloofsbeleving". In: P.J. Vergunst (red.*), Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006*, 69-76. Zoetermeer: Boekencentrum.

Ouweneel, W.J. en J. Hoek (2011), *Gereformeerden en evangelischen : Overeenkomsten en verschillen in actueel perspectief*. Heerenveen: Medema.

Overduin, J. (1973), "In vrede naast elkaar beter dan in ruzie bij elkaar". In: W. Aalders, e.a. (1973), *Tien keer gereformeerd*, 36-40. Kampen: J.H. Kok.

Paul, H. en B. Wallet (2012), *Oefenplaatsen. Tegendraadse theologen over kerk en ethiek.* Zoetermeer: Boekencentrum.

Paul, M.J., e.a. (2003), *Vertaling en vertolking van de Bijbel*. Kampen: De Groot Goudriaan.

Peters, A. (2009), *Gemeente in beweging. Op zoek naar een bijbelse visie*. Heerenveen: Groen.

Redactie Dienstboek van de Protestantse Kerk in Nederland (2004), *Liturgische formulieren uit de Gereformeerde traditie*. *Een hertaling,* Zoetermeer: Boekencentrum.

Reuver, A. de (1992), *Bedelen bij de Bron. Kohlbrugge's geloofsopvatting vergeleken met Reformatie en Nadere Reformatie*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Reuver, R. de (1993), *Om te behouden. Geschiedenis en theologie van de Inwendige Zendingsbond op Gereformeerde Grondslag (1935-1985).* Doctoraalscriptie Missiologie. Faculteit der Godgeleerdheid Rijksuniversiteit Utrecht.

Ruler, A.A. van (1972), "Ultra-modern en vrijzinnig". In: J. van der Graaf (red.), *Op het scherp van de snede. Postuum gesprek met prof. dr. A.A. van Ruler,* 9-91. Amsterdam: Ton Bolland.

Runia, K. (1981), "Hoe kijk ik vanuit de Gereformeerde Kerken tegen de Gereformeerde Bond aan?" In: J. van der Graaf (red.), *Beproefde trouw. Vijfenzeventig jaar Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk,* 318-336. Kampen: J.H. Kok.

Schilt, F en M. van Werkhoven (2010), *De eredienst gereformeerd? Ontwikkeling van de liturgie binnen de Gereformeerde Bond*, Ede: Christelijke Hogeschool Ede.

Schippers, R. (1955), *De gereformeerde zede*. Kampen: J.H. Kok.

Slagter, W. (2008), "Visscher, Hugo (1864-1947)". In: *Biografisch Woordenboek van Nederland* [elektronische versie]. Opname: 7-5-2008. http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/visscher.

Sliedregt, C. van (1980), *Vrouw in kerk en samenleving*. Kampen: J.H. Kok.

Teeuw, P.J. (2007*), Omgaan met verschillen in de gemeente*. Heerenveen: Groen.

Teeuw, A.A. (2011), *Vasten en minderen. Hoe vasten van betekenis veranderde.* Heerenveen: Groen.

Terlouw, A.J. (red.) (1985), *Tezaam verbonden. Jubileumbundel ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de hervormd-gereformeerde jeugdbond*. Bilthoven: HGJB.

Troost, A.F. (2006), *Dat koninkrijk van U. Hoe kan Jezus de Messias zijn?* Zoetermeer: Boekencentrum.

Troost, F. (red.) (1967), *In antwoord.... Beantwoording van vragen, gesteld naar aanleiding van een landelijke rondvraag*. Den Haag: Het Reformatorische boek.

Tukker, W.L. (z.j.), *De orde van het heil.* Maassluis: Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk.

Velden, M.J.G. van der, W.P. van der Aa en H.J. de Bie (2000), *Als wij samenkomen. Liturgie in de gereformeerde traditie*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Velema, W.H. (1971), "Impressies bij het laatste artikel van Van Ruler." *Wapenveld* 21/2 (bron: http://wapenveldonline.nl/artikel/399/ultra-gereformeerd-en-vrijzinnig/).

Vennik–Joossen, M. (2010), *Ambtsopvattingen binnen de Gereformeerde Bond in de periode van 2000-2010 : De invloed van de ambtsvisie op het functioneren van de gemeente*, Ede: Christelijke Hogeschool Ede.

Verboom, W. (2002), *De Alpha-Cursus onderzocht. Een onderzoek naar hedendaagse missionaire catechese*. Zoetermeer: Boekencentrum.

Verboom, W. (2007). *De Heidelbergse Catechismus. Een eigentijdse weergave.* Zoetermeer: Boekencentrum.
Vergunst, P.J. (red.) (2001), *De kerk op adem. Hervormd-gereformeerden in een driestromenland*. Heerenveen: Groen.
Vergunst, P.J. (red.) (2002), *Dromer van een kerk. Opstellen aangeboden aan dr. ir. J. van der Graaf*. Zoetermeer: Boekencentrum.
Vergunst, P.J. (red.) (2003), *Licht op de kerk*. Zoetermeer: Boekencentrum.
Vergunst, P.J. (red.) (2006), *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006*. Zoetermeer: Boekencentrum.
Vergunst, P.J. (2008), "Weten wat een kerklied is". In: Hoofdbestuur, *De liturgie in hervormde gemeenten,* 64-67. Apeldoorn: Hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk in Nederland.
Vergunst, P.J. (2009), *Dienst van mensen. Een dwarsdoorsnede van een generatie hervormd-gereformeerde predikanten*. Heerenveen: Groen.
Vergunst, P.J. en J. van 't Hul (1997), *Levenslang leerling. Een dwarsdoorsnede van een generatie hervormd-gereformeerde predikanten*. Heerenveen: Groen en Zoon.
Vlastuin, W. van (1989), *Opwekking*. Utrecht: De Banier.
Vlastuin, W. van (2006), *Profetie en tongentaal. De gaven van de Geest en de Gereformeerde traditie*. Houten: Den Hertog.
Vlastuin, W. van (2009), *Wordt vervuld. Over het werk van de Heilige Geest*. Utrecht: De Banier
Vreekamp, H. (2003), *Zwijgen bij volle maan. Veluwse verkenningen van Edda, Evangelie en Tora*. Zoetermeer: Boekencentrum.
Vreekamp, H. (2010), De *tovenaar en de dominee. Over de verschijning van God*. Zoetermeer: Boekencentrum.
Vries, P. de (1986), *De weg zijner getuigenissen. Een oproep om te volharden in de gereformeerde religie.* Vlaardingen: De Roos.
Vroegindeweij, W., e.a. (1979), *Onze blijvende opdracht. 50 jaar zondagsscholenbond*. z.p.: Bond van Hervormde Zondagsscholen op gereformeerde grondslag.
Wassenaar, J.D.T. (2006), "Waarheid niet op een schaaltje wegen.", *Kontekstueel*, 20-6, 16-18.
Westland, J. (2007), *Als een hand boven je hoofd. Over zegenen in leeer en leven.* Heerenveen: Groen.
Wiegeraad, B.J. (1991), *Hugo Visscher, 1864-1947. 'Een Calvinist op eigen houtje'*. Heerenveen: Groen.
Wijnen, H.J. van (2008), "Het einde in zicht? Het implosiegevaar van de tijde gereformeerde traditie voor jongeren...", *Kontekstueel* 23-1, 10-13.
Wijnen, H.J. van (2010), "Gereformeerd geloven: moeilijk, creatief, inspirerend en bijbels." In: *HGJB Generator* 5, 10-11.
Wijnen, H.J. van en H. van Wijngaarden (2010), *Gereformeerd? Ik?* Zoetermeer: Jes!
Wildschut, H.J.C.C.J. (2000), *J. G. Woelderink: om de 'vaste grond des geloofs'. De ontwikkeling in zijn theologisch denken, met name ten aanzien van verbond en verkiezing*. Heerenveen: Groen.

(3) Literatuurlijst Ede

Bank, J.H. van de (1986), *Kudde in veelvoud. Kleine kerkgeschiedenis van Ed*e. Ede: De Bron.
Bruggen, A.G. van (2004), *In gedachtenis. Portretten van predikanten van de Hervormde Gemeente Ede, 1580-2004*. Ede: Hardeman.
Eck, H.J. van (1938), *Boeren en fabrieksarbeiders. Een sociografie van de gemeente Ede*. Amsterdam.

Eikelboom, W. en A. Lavicka (2009), *Kerkelijke kaart van Ede en Chrudim*. Ede: Vereniging Oud Ede.

Gemeente Ede (1972), *Volkstelling Ede. Nadere beschouwing van enige belangwekkende voorlopige uitkomsten van de Volkstelling Ede 1971*. Ede: Gemeente Ede.

Iterson, C. van en A. Romein (2009), *Een eeuw vol kerken. Kerkbouw in het dorp Ede in de 20e eeuw*. Ede: Gemeente Ede.

Kamerbeek, E. (1992*), Het belang der gemeente zeer ter harte. Bestuur en bestuurselite in een Veluws dorp, Ede 1795-1914.* Utrecht: Rijksuniversiteit.

Mak, M.J. (2012), "Ede-Zuid". Redactionele bijdragen in: *Edese Kerkbode*.

Meijel, L. van (2008), *Waardestellende inventarisatie: kerkgebouwen in de gemeente Ede uit de periode van oorlog en wederopbouw (1940-1967*). Nijmegen/Ede, afdeling ROB, bureau Monumenten.

Molenaar, A.J. (2007), *Inventaris van de archieven van de Nederlands Hervormde gemeente te Ede 1569-1992 (1998).* Ede: Gemeentearchief Ede.

Schreuders, L.C. (1958), *Rond de grijze toren. 100 jaren geschiedenis uit de boeken van de buurt Ede-Veldhuizen*. Ede: Buurt Ede-Veldhuizen.

Sociografisch bureau Gemeente Ede (1969), *Ede in cijfers*. Ede: Gemeente Ede.

Sulman, A. (2005), *Geloven aan de zoom van de Veluwe. Een onderzoek naar de geschiedenis va n de kerkelijke liggingen op de Noordwest-Veluwe in de negentiende eeuw*. Kampen: Kok.

Veld, T. van 't (2000*), De kerk als moeder. Kerken en geloofsgemeenschappen in Ede in de twintigste eeuw. Deel I: De oudste drie*. Ede: Vereniging Oud Ede.

Verwaard, J (1999), *Op het erf der kerk. Geschiedenis van de Oud Gereformeerde Gemeente in Nederland te Ede en korte levensschetsen van de ambtsdragers over de periode 1946-1986*. Ede: Hardeman.

Bijlage 2 – Overzichten hervormd Ede

Gebouwen hervormde gemeente Ede

In chronologische volgorde zijn de volgende gebouwen in gebruik genomen:

1470 Bouw huidige Oude Kerk
1936 *Ons Huis* (niet in de lijst in: Van 't Veld 2000: 30)
1938 Nieuwe Kerk
1948 Houten gebouw Bethel in Ede-Zuid, in 1956 vervangen door de Bethelkerk (Tooroplaan)
1951 Verenigingsgebouw Rehoboth, aan de Driehoek
1954 Kerkgebouw in Wekerom (tot eigen gemeente verzelfstandigd in 1972)
? Verenigingsgebouw Doesburg (Lunterseweg)
1958 Sionkerk (Ede West)
1969 Houten gebouw De Ark (Veldhuizen), 1972 De Open Hof (samen met andere kerken, huursituatie), 1981 eigen kerkgebouw De Ark
1991 Noodgebouw De Voorkamp (Rietkampen), schoolgebouw Brugge, huur kerkruimte Emmaüs (eigennaam van de gemeente wordt dan Kleopas).
2004 Noodgebouw Kruispunt (Kernhem); verplaatst uit de wijk Rietkampen. Voorgenomen beëindiging per 1.7.2012 ongedaan gemaakt door bezwaarprocedure van wijk 3.

Predikanten hervormde gemeente Ede, 1900 - heden

In chronologische volgorde zijn vanaf 1900 de volgende predikanten aan Ede verbonden:

nr	naam	intrede	afscheid
1	C. Bouthoorn (Cornelis)	25-04-1897	22-02-03
2	J.M.P. Schippers (Johannes Martinus Philippus)	31-05-1903	06-06-15
	2e predikantsplaats	sedert 1913	
3	J.A. van Boven (Johannes Adrianus)	14-06-14	12-06-27
4	P. Zandt (Pieter) (vac. Schippers)	31-10-15	21-09-19
5	H. Japchen (Hendrik) (vac. Zandt)	18-11-23	30-09-28
6	D.J. van der Graaf (Dirk Jacob) (vac. Van Boven)	11-03-28	21-07-35
7	J.E. Klomp (Johannes Engelbertus) (vac. Japchen)	09-06-29	28-04-35
8	H.A. Leenmans (Hendrik Arie) (vac. Klomp)	22-09-35	25-08-46
9	H. Japchen (Hendrik) (vac. V.d. Graaf)	05-04-36	30-04-45
	3e predikantsplaats	sedert 1941	
10	K. van de Pol (Klaas)	01-11-42	03-07-49
11	G.M. van Dieren (Gerard Maarten) (vac. Leenmans)	03-11-46	04-07-64
12	J.H. Cirkel (Jan Hendrik) (vac. Japchen)	13-07-47	23-11-52

13	J. van Sliedregt (Jacob) (vac. V.d. Pol)	02-10-49	16-05-54
	4e predikantsplaats	sedert 1948	
14	I. Schipper (Izaak)	15-10-50	21-08-66
15	J. van den Heuvel (Jan) (vac. Cirkel)	07-02-54	25-02-68
16	P. Bouw (Pieter) (wijk 1) (vac. Van Sliedregt)	07-04-57	26-04-70
	5e predikantsplaats	sedert 1959	
17	E.F. Vergunst (Evert Floris)	15-05-60	13-06-65
18	R.C. Cuperus (Rein Claes) (wijk 2) (vac. Van Dieren)	04-04-65	23-01-72
19	A. den Hartogh (Arie) (wijk 5) (vac. Vergunst)	15-05-66	21-03-72
20	G. Spilt (Gijsbert) (wijk 4) (vac. Schipper)	25-06-67	24-04-83
	6e predikantsplaats	sedert 1968	
21	A. Noordegraaf (Albert)	16-06-68	01-04-73
22	W.C. Hovius (Willem Christiaan) (wijk 3) (vac. V.d. Heuvel)	13-09-70	23-02-75
23	G. Biesbroek (Gijsbert) (wijk 2) (vac. Cuperus)	20-08-72	26-04-92
24	T. van t Veld (Teunis) (wijk 6) (vac. Noordegraaf)	17-06-73	29-08-93
25	D. van den Berg (Dirk) (wijk 5) (vac. Den Hartogh)	05-08-73	29-04-90
26	T. Lekkerkerker (Teun) (wijk 1) (vac. Bouw)	08-06-75	18-05-80
27	J. den Besten (Jacob) (wijk 3) (vac. Hovius)	07-04-76	17-04-88
	7e predikantsplaats	sedert 1978	
28	H. Nap (Hendrik)	17-12-78	05-09-99
29	J. Westland (Jacob) (wijk 1) (vac. Lekkerkerker)	18-01-81	17-08-86
	8e predikantsplaats	sedert 1981	
30	M.B. Plette (Marten Bernard)	27-09-81	02-04-00
31	A.C. Kortleve (Anthonie Cornelis) (wijk 4) (vac. Spilt)	25-09-83	17-12-95
32	D.C. Floor (Dirk Cornelis) (wijk 1) (vac. Westland)	16-08-87	21-04-13
33	J.H. van Daalen (Jan Hendrik) (wijk 3) (vac. Den Besten)	04-09-88	13-12-98
34	C. van de Worp (Cornelis) (wijk 5) (vac. V.d. Berg)	20-05-90	29-04-07
35	W.G. Sonnenberg (Wijnand G.) (wijk 2) (vac. Biesbroek)	28-06-92	15-06-97
36	C.H. Bax (Cornelis Herman) (wijk 6) (vac. V.'t Veld)	26-09-93	
37	R. van Laar (Roelof) (wijk 4) (vac. Kortleve)	16-02-97	29-08-10
38	L.W. Smelt (Leonard Willem) (wijk 2) (vac. Sonnenberg)	13-09-98	24-08-03
39	P.H. van Trigt (Paulus Hendrik) (wijk 3) (vac. Van Daalen)	26-09-99	15-10-06
40	J.E. de Groot (Johannes Egbertus) (wijk 8) (vac. Plette)	11-02-01	29-11-09
41	J.S. Heutink (Jan Sander) (wijk 7) (vac. Nap)	08-07-01	

42	W.G. Sonnenberg (Wijnand Gijsbert) (wijk 2) (vac. Smelt)	03-10-04	
43	J. van Dijk (wijk 3) (vac. Van Trigt)	27-05-07	03-03-13
44	J. de Jong (wijk 5) (vac. V.d. Worp)	30-03-08	
45	K. van Meijeren (wijk 8) (vac. De Groot)	27-06-10	
46	C.W. Saly (wijk 4) (vac. Van Laar)	26-06-11	

Bron: http://www.dominees.nl/search.php?srt=g&id=10899 (opnamedatum 1.4.2013).

Een overzicht welke predikanten in de onderzoeksperiode tot welke wijk behoren is te vinden in tabel 4 (par. 5.2.3).

Een ander overzicht valt eveneens af te lezen uit de bovenstaande lijst door per predikantsplaats te bezien wie in welke vacature is benoemd. Dan blijkt dat P. Zandt in de 20e eeuw de derde predikant was die wijk 1 diende, dat D.J. van der Graaf de tweede predikant van wijk 2 is geweest en J. van Sliedregt de tweede predikant van wijk 3, enz

Bijlage 3 – Interviewschema en transcript

Op de volgende pagina's wordt het gehanteerde interviewschema weergegeven en een fragment als voorbeeld van een transcript.

Interviewschema
In aansluiting op de in de studie opgenomen verbinding tussen de vijf onderzoeksthema's en de drie gespreksthema's van het interviewschema.

Opbouw interviewschema		Levensloop (1)	Binding (2)	Geloven (3)
1	Ambt en gezag		12	
2	Liturgie		14	(14) 19
3	Binding	1, 2	8, 9, 10, 11	19
4	Geloofsopvattingen	1,2, 5, 6	(6), 7	15, 16, 17, 18
5	Rol van de vrouw	3, 4	13	

Schema 11: Aanknopingspunten per onderzoeksthema (vraagnummers) in het interviewschema

Het interview is gericht op de onderzoeksperiode (2000-2011). Soms, vooral bij het thema opvoeding, zullen wij ons ook richten op de periode vóór 2000.
Inleiding, voorafgaand aan het interview:
- Voorstellen en uitleg rolverdeling (interviewer, notulist)
- Vertrouwelijkheid
- Audio-opname
- Uitleg drie gespreksthema`s
- Vragen voorafgaand aan het gesprek

Gespreksthema 1: De levensloop van gemeenteleden
Inleidingsvraag 1: Zou u de belangrijkste momenten uit uw leven van vroeger tot nu kunnen aangeven op de levenslooplijn? Vóór 2000 en na 2000. **Vervolgvraag:** Kunt u momenten in uw leven aanwijzen waarop u een belangrijke beslissing heeft genomen?

Levenslooplijn: |----------|----------|
Geboorte 2000 Heden

Opvoeding

Vraag 1: Hoe kijkt u terug op uw opvoeding?
Vraag 2: Welke rol speelde de kerk in uw opvoeding?

Focus
- Welke waarden heeft u meegekregen van uw ouders en zijn deze waarden nog veranderd in de afgelopen 10 jaar?
- Dan kunt u denken aan de frequentie van jeugdwerk, catechese, zondagschool, christelijke school en kerkgang. Hoe vaak nam u hieraan deel?

Rol van de vrouw

Vraag 3: Wat was de rol van uw moeder en die van uw vader in het gezin?
Vraag 4: Hoe ziet u de rol van de man en de vrouw in het gezin?

Focus
- Hoe was de rolverdeling van m/v in het gezin?
- Hoeveel dagen werken man en vrouw buitenhuis en waarom is er voor deze verdeling gekozen?

Geloofskeuzes

Vraag 5: Wat zijn de belangrijkste geloofskeuzes in uw leven?
Vraag 6: Wie of wat hebben invloed gehad bij het nemen van uw belangrijkste keuzes?

Focus
- Welke invloed(en) hadden deze geloofskeuzes?
- Heeft de kerkgang hier nog invloed op gehad?

Kerk

Vraag 7: Welke rol speelde de kerk in uw geloofsontwikkeling?

Algemene vraag: Welke veranderingen ziet u in vergelijking met de jaren vóór 2000?

Gespreksthema 2: De binding van de gemeenteleden aan de wijkgemeente
Inleidingsvraag: Kunt u wat vertellen over uw betrokkenheid bij uw wijkgemeente (naam noemen van de wijkgemeente)?

Kerkgang

Vraag 8: Hoe vaak gaat u naar de kerk?

Vraag 9: Waarom gaat u naar de kerk?

Vraag 10: Hoe geeft u invulling aan uw verbondenheid met de/een gemeente?

Focus
- Frequentie kerkgang
- Motivatie kerkgang
- Welke rol speelt de kerkgang nu? (in vergelijking met vóór 2000)

Relatie

Vraag 11: Hoe ervaart u het contact met andere gemeenteleden?

Focus
Heeft dit invloed op uw betrokkenheid bij de gemeente?

Gezag

Vraag 12: Hoe ervaart u het contact met ambtsdragers (ouderlingen, diakenen en predikant)?

Focus
- In hoeverre hebben ambtsdragers invloed op uw mening?
- Hebben regels en vermaning vanuit de wijkgemeente invloed op uw leven?
- Heeft iemand gezag op basis van zijn persoon of op basis van zijn ambt?

Rol van de vrouw

Vraag 13: Hoe ziet u de rol van de vrouw in het kerkelijk werk?

Focus
- Hoe staat u tegenover de vrouw in leiderschapsposities in de wijkgemeente?
- Is het in uw beleving mogelijk dat een vrouw het ambt bekleedt in uw wijkgemeente?

Liturgie

Vraag 14: Wat vindt u van de invulling van de zondagse eredienst in uw wijkgemeente (wijk noemen)?

Focus
- Wat vindt u van de liederenkeuze in uw wijkgemeente?
- Hoe waardeert u de prediking in uw wijkgemeente?
- Welke effecten heeft dit voor uw eigen geloofsleven?

Algemene vraag: Welke veranderingen ziet u in vergelijking met de jaren vóór 2000?

Gespreksthema 3: De invulling van het geloof in het persoonlijk leven

Inleidingsvraag: Wat betekent geloven voor u?

Traditie

Vraag 15: Waar denkt u aan bij traditie in uw eigen wijkgemeente?
Vraag 16: Welke waarde hecht u aan de gereformeerde traditie?

Focus
- Welke waarde hecht u aan traditie en in het bijzonder bij het heilig avondmaal?
- Wat betekenen de doop en het verbond voor u?
- Hoe vaak bidt en leest u in de Bijbel en welke waarde hecht u daaraan?

Inspiratie

Vraag 17: Waar zoekt u inspiratie voor uw geloof (binnen en buiten de gemeente)?

Focus
- Kunt u inspiratie halen uit het verbond, belijdenis, doop en kerkdienst binnen uw eigen wijkgemeente?

Welke invloeden hebben de media buiten de gemeente op uw geloofsbeleving?

Beleving

Vraag 18: Welke rol speelt beleving in uw geloof?

Focus -
Hebben uw gevoelens invloed op uw beleving van het geloof?

- Hoe beleeft u God? -
Heeft de Heilige Geest een rol in uw beleving?
- Hebben bepaalde persoonlijke geloofskeuzes invloed op uw beleving?

Liturgie

Vraag 19: Op welke manier sluit uw geloof aan bij wat u in de kerkdienst hoort en ervaart?

Focus
- Wat haalt u uit de liturgie voor uw geloof?
- Wat vindt u van eigen inbreng in eredienst en bijzondere diensten (begrafenis, trouwen, belijdenis)
- Welke ruimte biedt de kerkenraad hiervoor?
Op welke manier waardeert u de prediking in uw wijkgemeente?

Algemene vraag: Welke veranderingen ziet u in vergelijking met de jaren vóór 2000?

AFSLUITINGSVRAAG

Hoe hebt u dit gesprek ervaren?

Afsluiting gesprek:
- Bedanken
- Voor vragen of nagesprek, contactpersoon wijkgemeente
- Mogelijkheid tot contact met de geïnterviewde (telefoon)
- Verbatim, goedkeuring (binnen 5 werkdagen terug naar ons)
- Mailadres vragen van geïnterviewde
- Presentje geven: doosje *Merci*

Transcript
Voorbeeld van een gedeelte van een transcript, zoals aangevuld voor analyse met een profiel en twee extra kolommen voor thema's en analysepunten. De interviews zijn uitgevoerd in tweetallen in het kader van een afstudeerproject van studenten onder mijn leiding.

Verbatim van interview nr. 38

Algemene gegevens
Code nummer geïnterviewde persoon (in verband met waarborgen anominiteit): 95 / r. 38
Eerste interviewer: (anoniem 1)
Tweede interviewer: (anoniem 2)
Verbatim wordt verzorgd door: (anoniem 2)
Plaats interview: bij mevrouw thuis
Datum en tijd interview: 7 april 2011, 13:30 uur
Bijzonderheden bij het interview: geperforeerd van wijk 8 naar wijk 2
Sekse: vrouw
Leeftijd: 29 jaar
Belijdend- of dooplid: belijdend lid
G: Geïnterviewde persoon is aan het woord
E: Eerste interviewer is aan het woord
T: Tweede interviewer is aan het woord
Cursief: non-verbale taal die waargenomen is door interviewers
U: Uitleg en toelichting door interviewer die achteraf zijn ingevoegd. Brug naar analyse.

Profiel
Een jonge vrouw, 29 jaar, opgevoed in een hervormde gemeente. Vanwege haar studie kwam zij bij wijkgemeente 1 terecht en voelde zich daar niet thuis. Ze heeft een gemeente nodig waarin ze zich thuis voelt om gemotiveerd te blijven om haar geloof concreet gestal-

te te geven. Geloven is vooral ook doen. Dat onderdeel van de jeugdfase heeft zij teruggevonden in wijk 2. Gemeenschap is ook belangrijk. Traditie is nodig, maar ook vooral een zaak waarover je later moet gaan nadenken.

Verbatim	**Thema**	**Analysepunten**
E: Ik heb hier een levenslijn. Zou jij op deze lijn de belangrijkste momenten uit je leven willen schrijven? Het gaat ons om de periode 2000-2011. G: 2000 is het jaar waarin ik ben gaan studeren. Handig jaar om te onthouden. E: Wat ben je gaan studeren? G: [….] Vóór 2000 zijn er geen uitspringende jaartallen.	Levenslijn	Studeren vanaf 2000, gehuwd, kind, gaan werken.
E: Belangrijke beslissingen die je misschien gemaakt hebt? G: Ik ben niet iemand met hele grote pieken en dalen maar meer gelijkmatig. En de studie geneeskunde was geen moeilijke beslissing, dat zat er gewoon een beetje aan te komen, geleidelijk aan. In 2002 is het geweest dat ik belijdenis heb gedaan, maar ik moet eerlijk zeggen dat je dat ook met z'n allen deed, de hele club van de JV. Iedereen was zo'n beetje 18 of 19 en je ging dat met z'n allen doen. Maar het was niet van weinig bewust naar heel bewust gegaan. Het was niet echt een groot keuzemoment voor mij. Ik denk dat het voor sommigen een bewustere keuze is en daardoor ook een belangrijker jaar is dan het voor mij was. E: Dat was nog in wijk 8? G: Nee, ik kom hier niet vandaan. Ik kom uit [X] en mijn man uit [Y, een buurdorp]. En we zijn toen we getrouwd zijn in Ede gaan wonen. Toen studeerden wij allebei nog. […].Hij moest nog één jaar en ik nog drie. En we wilden niet in één van die steden wonen want dat trok ons niet. Dus Ede was mooi ertussenin. Je had hier een Intercity Station. Toen zijn we in Ede-centrum komen wonen en dan zit je of-	Keuzen	In 2002 belijdenis gedaan, maar beetje met z'n allen, als club van de JV. Ieder was zo ongeveer 18-19 jaar. Was niet z'n groot keuzemoment voor mij. Was nog in [X] Pas na het huwelijk in Ede komen wonen, omdat we een plaats met intercitystation zochten. Begonnen in Ede Centrum, wijk 1. Daar wel begonnen ('hier horen

ficieel in wijk 1. En daar zijn we ook begonnen, we dachten we horen hier, dus we gaan het proberen. Daar zijn we niet zo lang geweest. We gingen toen naar wijk 4, dat was de Nieuwe Kerk. In 2007 naar huidig adres en huidige wijk verhuisd in wijk 2. Toen hebben we de switch gemaakt van wijk 8 naar wijk 2. We vonden wijk 8 teveel lijken op de kerk waar we vanouds vandaan komen en wijk 4 paste toch niet echt bij ons. Toen hebben we gezegd: hup, we gaan dan ook gelijk opnieuw beginnen en in een andere kerk kerken. E: Hoe kijk je terug op de opvoeding die je hebt gehad? G: Ja, prima. In de opleiding moesten we daar ook wel eens op terug kijken. Ook dat was zonder veel ups en downs. Het was gewoon zo. Ik heb niet veel vraagtekens bij dingen gesteld. Het liep goed. Ik heb nog twee zussen en een broer. We zijn niet een familie die elkaar heel veel belt of bij elkaar over de vloer komt. We hebben regelmatig contact. Dat is ook goed zo. E: Zijn er bepaalde waarden die je hebt meekregen van je ouders? G: Met name de christelijke waarden. De Bijbel als basis, daarin staan allerlei waarden. Geen expliciete waarden.	Opvoeding Waarden	we'), maar dat zijn we niet zo lang geweest. Toen gingen we naar wijk 4. Bij verhuizing in 2007 zijn wij in wijk 2 gekomen. We maakten daarvoor de keuze omdat wijk 8 teveel leek op de kerk waar we vanouds vandaan komen en wijk 4 past toch niet echt bij ons. Vindt de eigen opvoeding prima. Zonder veel ups en downs. Niet veel vraagtekens bij dingen gesteld. Ik was de jongste, met twee zussen en een broer. Niet dat we elkaar veel bellen of opzoeken, maar wel regelmatig contact. Christelijke waarden meegekregen, niet expliciet.

Personenregister

Aalders, W. 44, 95, 219
Aantjes, W. 27
Abbes, T. 52
Abma, H.G. 50, 79, 85, 196
Abma, G.H. 76
Ammerman, N.T. 145, 249
Andel, C.C. van 85
Anderson, C.B. 55-56
Augustinus 113

Baan, A. 205
Baas, A. 40, 172, 185
Bähler, L.A. 28
Baijense, P. 99
Balke, W. 77-78, 81, 82
Bank, J. van de 180, 235, 239-240
Banning, W. 48
Barth, K. 214
Baronov, D. 144
Bauman, Z. 107, 117, 119, 124,
Bas, CJ.P. van der 98
Bax, C.H. 246
Beck, U. 107, 110, 117-119, 124, 128-130, 138,
Becker, J. 14, 126, 129
Becker, U. 145
Beck-Gernsheim, E. 17, 110, 118, 138
Beek, A. van de 31, 46, 95
Beelen, J. van 160
Beens, A. 193
Beer, P. de 130, 137-139
Bellah, R.N. 118, 122
Belo, N. 208
Belt, H. van den 35, 71, 82, 87-88, 193, 204, 210, 366
Belt, T. van den 260,
Bentham, J. 108
Berg, J.A. van den 41, 209
Berkhof, H. 13, 30-31, 154-155, 207
Berkhoff, H. 52
Bernts, T. 126-127
Besten, A. den 205
Besten, A. den 383
Biesbroek, G. 242, 258, 266
Bilder, L.J. 27
Binnendijk, H. 15
Blenk, C. 29-30, 66-67, 105, 173, 201
Boer, G. 11, 30-32, 50-51, 66, 73, 78, 92, 170, 184, 199
Boer, E.A. de 218, 427
Boer, C. den 39, 40, 66, 73,156-157, 183, 185, 197, 203, 212-216, 222-225, 319, 391, 395
Boersema, P. 129, 395, 398
Bogerman, J. 46, 51, 65
Bonhoeffer, D. 51, 68
Boon, J. 239
Boot, N.M. 212
Bosch, J. van den 15
Borsje, K.W.F. 100
Boudon, R. 110
Bout, H. 30, 68
Bouter, P.F. 175, 119-220, 223-224, 396
Bouthoorn, C. 183
Bouwman, R. 27
Boven, J.A. van 238
Braster, J.F. 145
Breure, D. 209
Brienen, T. 13, 159
Brink, G. van den 27, 35, 54, 65, 82, 93, 173, 187, 193-194, 200-201, 213, 396
Bronkhorst, A.J. 46
Brons, J. 401
Brouwer, R. 145-147, 249
Bruggen, G.A 138, 242, 261, 266, 296
Bruin-Goedbloed, N. de 324
Brummelen, A. van 44, 68, 70, 98, 157
Brunt, L. 48
Bruyn, L.G. 77
Bucer, M. 51, 186
Budding,D.J. 87, 171, 200
Buiks, P, 111
Buitink-Heijblom, M.A. 217
Bunning, H. 15
Bussemaker, J. 107

Calvijn, J. 13, 39, 51, 72, 105, 154-155, 160, 174, 316
Calvijn (afdeling GB Gouda) 93
Calvijn (THGB) 39-40
Campen, M. van 73, 148, 160, 185-187, 189, 223-224
Campen, M.M. van 203
Carroll, J.W. 249
Catsburg, J. 85
Cavaljé 234
Comte, A. 108, 110
Covey, S. 162
Cuperus, R.C. 241
Cyprianus 69

Dawson, M. 119, 130, 139
Dekker, G. 10-11, 16, 18, 21, 48-49, 62, 113, 123-126, 136, 151, 195, 403-404
Dekker, W. 66, 75, 79, 82, 97, 105, 175-176, 190-191, 205, 214, 222, 263, 400
Dekker, W.H. 204, 225, 266
Dekker, W.J. 160,
Dekker, W.M. 47
Denzin, N.K. 145
Deth, J.W. 107, 126
Deursen, A.T. 61, 242
Dieren, G.M. van 84, 236
Dijk, J. van 246, 267
Dokter, T. 155
Dolder-De Wit, H.A. van 50
Doornenbal, R.J.A. 203, 398
Dorsman, P.J. 85
Douma, J. 44-45, 65
Durkheim, E. 108, 111, 125
Duymaer van Twist, L.F. 27
Duyvendak, J.W. 114, 119, 137

Eck, H.J. 231
Edwards, J. 200
Eijnatten, J. van 50, 56, 95
Eikelboom, J. 174
Eisinga, R. 136
Ek, G. van 82
Ekris, C.M.A. van 152-153
End, T. van den 39
Ende, B. van 't 324
Eschbach, H. 186
Etzioni, E. 122
Exalto, J. 65, 85, 99
Exalto, K. 27, 72

Faas, M. 240
Felling, A.J.A. 48, 107, 110-111, 114-115, 123, 134-139, 141-142
Fijter, G. de 103, 212
Floor, D.C , 246, 266, 272, 281, 286-287, 295-296
Fluit, R. 250

Ganswijk, J.M. 212
Geest, K. van der 181
Geluk, C.G. 76, 79, 82-83, 182
Geluk, L.J. 58, 96, 170
Genderen, J. 68, 162, 230
Gerssen, S. 73, 79
Geurts, J.L 27
Geuze, M.D. 203
Giddens, A. 107, 109-111, 117-118, 124, 138
Giessen, M. van der 103
Ginkel, H. van 194
Glashouwer, W. 15
Goddijn, H.M.P. 108-110
Goedhart, G.L. 186
Graaf, B.J. van der 172
Graaf, D.J. van der 240
Graaf, G.H. van de 45
Graaf, J. van der 17, 27, 29-32, 40, 43-45, 50, 66-68, 73, 78, 81, 83-85, 91, 95-97, 100, 104-105, 150-151, 170, 180-185, 191-192, 199
Graafland, C. 28-29, 31-32, 35, 66-67, 69, 73-80, 82, 84, 91-93, 155-158, 197, 199, 212, 214, 400
Graafland, H.B 46
Grieken, M. van 28, 30, 66, 77
Groenenberg, M. 45-46
Groningen, W. van 103
Groot, J.E. de 246, 267, 283, 290, 312

Gunning, J.H. 81
Guyt-Guyt, M.H. 217

Haar, J. van der 85, 171
Hakkenes, E. 101, 103, 105
Harinck, G. 13, 50-51, 75, 167
Hart, J. de 14, 125-129
Harteman, J. 174
Haspels, N.E. 179, 390
Haverkamp, B. 85
Heerikhuizen, B. van 108, 110
Heijst, J. van 101
Heine, H. 112
Hendrikse, K. 165
Heutink, J.S. 246
Heuvel, P. van den 96, 100, 160, 206, 235, 264-265
Hille, H. 50
Hoedemaker, P.J. 43, 68, 80-81
Hoef, R.J. van de 170
Hoek, J. 35, 54, 75-76, 80, 82, 157, 159, 185-186, 194, 202-203, 206, 218
Hoek-Van Kooten, A.B.F 218
Hof, W.J. op 't 98-99
Hofman, M. 46, 51, 68, 393
Holdijk, G. 27, 85
Hoondert, J.M.J. 177
Hove, J.H. ten 218
Hovius, W.C. 27
Hulsman, W.G. 159
Hulstein, D.J. 266
Hurenkamp, 119, 137

Idema, M. 254
Immink, G. 82, 100, 151 193, 206
Impeta, C.N. 52
Inglehart, R. 134
Iterson, C. van 254

Jager, H. de 62-64, 109-110, 114-115, 122
Janse, C.S.L. 18, 48-49, 58, 75, 84, 309
Jansweijer, R.M.A. 110, 117
Japchen, H. 238, 240
Jong, G. de 14, 55, 59-63
Jong, J. de 246
Jong, H. de 103
Jong, O.J. de 50
Jong, P.L. de 80, 92-93, 191-192
Jong, S. de 85
Jong, T. de 85, 96
Jonker, H. 78-79, 82, 170, 184
Jongebreur, M. 43
Jonkers, J.B. 48
Jongkind, J.A.H. 164
Jorissen, A.J. 79
Juffer, A. 160, 165

Kant, G.J. 324
Kieskamp, R.H 31, 98
Kievit, I. 30, 50-51, 66, 84, 86, 91, 99
Kievit, L. 51, 66, 79, 184
Klooster, K. ten 99
Kluit, M.E. 26
Knippenberg, H. 14, 55-59, 61
Knevel, A. 15
Knijff, H.W. de 95
Kock, J. de 206, 209
Kohlbrugge, H.F. 51, 68
Kooi, C. van der 396
Kool, A.M. 212
Kooten, R. van 97, 99, 103
Korevaar, A.A. 217
Korevaar, T.W. 28
Koster, F. 137-139
Kregting, J. 14, 55, 59-61, 385
Kroon, J. 267
Kroon, N. 324
Kuiper, D.T. 48, 234
Kuyper, A. 25-29, 43, 46, 65-66, 84, 103, 167
Kunz, A.J. 11, 21

Laar, R. van 246
Laarse, R. van de 55, 145
Labadie, J. de 54
Lagemaat, T. van de 28, 49
Lagerwerf-Vergunst, E.F. 219
Lam, H.J 81, 152, 165, 173-174, 190, 207-210, 223
Lam, J. het 164-165

Lammerink, L.J. 77
Lampert, M. 145
Leede, H. de 79-80, 82, 97, 105, 152, 198, 214, 221
Leerling, M. 16
Lieburg, F. van 26, 28, 32, 39, 50-51, 56, 79, 95, 182, 185
Liefting, H. 160
Leijenhorst, G. van 27
Lincoln, Y.S. 145
Lind van Wijngaarden, J.D. 28
Linde, S. van der, 68, 78-79, 82,
Loo, H. van der 115, 122, 124
Looijen, D.P.C. 148
Loor, H.D. de 48
Luckmann, T. 110, 125-126
Lukes, S. 107, 109, 116-117, 121
Luther, M. 51, 72, 83, 189
Luykx, 145

Maasland, J. 11, 46-47, 70, 73, 80, 95, 97, 151-152, 181, 187, 198-199, 218
Maat, H. 204
Marx, K. 108, 111
McGrath, A.E. 68, 204
McGuire, M.B. 179
Meiden, A. van der 53-54
Meijer, W. 205
Meijeren, K. van 246, 263, 267, 272, 318
Meijering, E.P. 50, 65
Meijers, S. 79, 95
Meijwaard-Fuite, A.C. 212, 216
Mensink, A.J. 161-164, 175, 201, 206
Miskotte, K.H. 47, 51, 68, 400
Moerkerken, A. 208
Mok, A.L. 62-64, 109-110, 114-115, 122
Moret, J P. 260
Mortenson, T. 213
Mowat, H. 144
Muntjewerff, C.A. 52-53, 84

Neven, J.P. 50, 86
Nijhof, G.W. 86
Nobel, P. 202
Noordegraaf, A. 31, 78-79, 151, 182, 185, 187, 198, 206, 242, 286
Noordmans, O. 51, 68, 81, 400
Noort, G. 249

Noteboom, G. 266
Noteboom, M. 28

Oldenhuis, F.T. 99
Oosten, L.H. 67, 89
Oskam, L.R.T. 250
Ouden, W.H den 13, 424
Ouweneel, W.J. 199, 203
Overduin, J. 44

Paas, S. 395, 398
Patti, S. 324

Paul, H. 51, 400
Paul, M.J. 76, 203, 308, 311
Peters, A. 160-161, 192
Peters, J. 48-49, 195
Pickel, G. 128
Pieters, W. 85, 87
Plaisier, B. 17, 101
Plas, A.W. van der 100, 102
Plato 113
Pleizier, T.T.J. 148
Plette, M.B. 258, 267
Poel, J. van der 236
Pollack, D. 128
Poot, T. 79, 94
Post, H.A. 160
Post, J.E. 14-15, 17-18, 26-32, 36, 41-42, 48, 50, 58, 66, 77, 88, 90-91, 106
Praag, C. van 134
Prince, D. 203
Putnam, R.D. 122

Rasker, A.J. 26, 50, 65
Reijen, W. van 122, 124
Rekers, J. 300
Reus, T. de 160
Reuver, A. de 35, 68, 75, 82, 87, 94, 153, 203

Reuver, R. de 32, 39, 79
Riemers, J. 67
Righart, H. 25, 111, 145
Rijken, A.C. 85
Roeland, J. 129, 139
Roest, H.P. de 129, 190
Romein, A. 79, 96, 100-101, 254, 288
Rorty, R. 113
Ruijgrok, L.W.C 99
Ruler, A.A. van 43-44, 51, 68-69, 84, 155
Runia, K. 68-69, 71
Russcher, H. 219

Saly, R. 246
Sartre, J.P. 119
Scheepers, P. 48
Schippers, R. 196
Schnabel, P. 16, 108, 11, 116-117, 121-122, 124, 130-132, 134, 138
Schreuders, O 235
Schelsky, H. 16
Schilt, F. 167
Schulze, G. 118-119, 124, 127
Schuppen, H.J. van 77
Sengers, E. 125
Severijn, J. 27, 30, 35, 43, 66, 99, 168, 196
Siebesma, P.A. 203
Silfhout, R. van 250
Sliedregt, C. van 104, 217
Sliedregt, J. van 92, 184
Sluijs, C.A. van der 193, 200
Smelik, J. 55, 58, 61
Smelt, L.W. 246, 259, 284
Smit, G.B. 170
Smit, H.J. 79, 83
Smit, J. 329
Smith, A. 108
Smith, M.W. 176
Smits, P. 31, 53
Snoei, C. 32
Socrates 113
Sonnenberg, W.G. 160, 165, 208, 246, 259
Spangenberg, F. 145
Spilt, G. 79, 170, 184, 241, 266, 345
Spijker, W. van 't 402
Steenblok, C. 72
Stoep, J. van der 118
Stoffels, H.C. 16, 18, 48-49, 62, 113, 123-125, 136, 198
Swaan, A. de 112
Swinton, J. 144

Taverne, G.F. 84
Taylor, C. 113, 118
Teeuw, A.A. 208
Teeuw, P.J. 89, 152-153, 161, 191-192, 194,
Tennekes, J. 48
Terlouw, A. 79
Tillo, G. van 111
Timmer, J.J. 30
Thung, M.A. 48
Thurlings, J.M.G. 49
Tocqueville, A. 108, 110-111
Trigt, P.H. van 246, 261, 266-267, 280
Troeltsch, E. 43
Troost, R. 196
Tukker, W.L. 50-51, 66-67, 85-86, 184
Tukker-Terlaak, V. 218
Tulp 234

Uitman, J.E. 77

Vaus, D.A. de 145, 231
Veerman, M.P. 144
Veld, H. van 't 159, 169
Veld, T. van 't 39, 234-235, 239- 242, 266
Velde, M. te 185
Velden, M J.G. van der 79, 167, 175, 184-185
Velema, W.H. 43, 65, 68, 163, 218
Vellinga, S.J. 198
Ven, J.A. van der 126-127
Vennik-Joossen, M. 154
Verboom, W. 35, 66, 72, 76, 82, 158, 180, 192, 201-204
Vergunst, E.F. 257
Vergunst, P.J. 12, 17, 36-38, 40-41, 44, 50, 68, 102-103, 151, 161, 169, 172-173,

187-189, 192-193, 221-222, 233, 242, 257
Verhaar, J.J. 206
Verhoeff, P. 38
Verhoogt, J.P. 111
Verkade, J.P. 85
Verkerk, M. 211
Vermaas, J. 30
Verrips, J. 53-54, 145
Versteeg, J.P. 212
Versteeg, P.G.A. 145
Visscher, H. 27-30, 35, 50-51, 54, 66, 69, 91
Visser, P.J. 31, 68, 161
Visser, J. de 101
Vlastuin, W. 85, 200
Vies, B.J. van der 85
Voetius, G. 51
Voetius (theologische studentenvereniging) 27
Vreekamp, H. 75
Vreeswijk, B.J. 100
Vreeswijk, B.J.D. 209
Vreugdenhil, J. 172
Vries, M.J. de 174
Vries, P.J. de 85-87, 157, 213-216
Vroegindeweij, L. 184
Vroegindeweij, W. 28
Vugt, J.P.A. 48

Waal, L. van der 27, 68
Wallet, B. 17, 51, 65, 94-96, 98-103, 105-106
Wallet, B. 400
Wassinkmaat-Van Strien, M.H. 217
Weber, M. 108, 111, 109, 113, 179
Weegink, B. 83
Werkhoven, M. van 167
Westerbeek, R. 160
Westland, J. 80, 202, 203
Westland, L. 79
Wiegeraad, B.J. 29, 50, 91
Weijland, H.B. 97
Whitefield, G. 200
Wijnen, H. van 39, 79, 210
Wijnmalen, A.C. 85
Wildschut, H.H.C.C.J 68
Wilterdink, N. 108, 110
Woerderink, J.G. 30, 43, 50, 54, 66-68, 72, 77, 91 240
Worp, C. van de 246
Wright, N.T. 222

Zandt, P. 50, 84, 238
Zee, G. van der 77
Zinn, J. 139
Zoutendijk, A.J. 179, 222
Zwemer, J. 13, 43, 53-55, 57, 84-85

Curriculum Vitae

Teus van de Lagemaat (Lunteren, 1956) is docent sociologie en onderzoek bij de Academie Theologie van de Christelijke Hogeschool Ede en woont in Veenendaal. Hij groeide op in de hervormde gemeente van Lunteren. Deelname aan het jeugdwerk bracht hem tot de keuze voor de sociale academie, waar hij behoorde tot de eerste groep voltijdse studenten van de GSA (Gereformeerde Sociale Academie, Ede). Voor de opleiding sociaal-cultureel werk liep hij stage bij de Hervormd-Gereformeerde Jeugdbonden in Bilthoven. Na zijn militaire diensttijd kwam hij hier terug als parttime staflid. Intussen was de interesse voor sociologie omgezet in een studie aan de universiteit van Utrecht. Die tijd leverde een kandidaatsscriptie op over het historisch archief van de HGJB en een afstudeerspecialisatie in 'planning en beleid in verzorgingsstaten'.

Na afronding van de studie werd in 1987 de overstap gemaakt naar het docentschap in Ede. De GSA was inmiddels 'De Vijverberg' geworden en uitgebreid met de opleiding verpleegkunde, waar de vakken sociologie en organisatiekunde zijn kerntaken waren. In dezelfde periode werd hij ook parttime docent aan de THGB 'Johannes Calvijn' (de Theologische Hogeschool vanwege de Gereformeerde Bond), voor de opleidingen Godsdienstleraar en Godsdienst Pastoraal Werk. Toen deze hogeschool in 1992 verhuisde van Zeist naar Ede werden deze opleidingen onderdeel van De Vijverberg, die al spoedig fuseerde met de Pabo Felua en verder ging onder de naam Christelijke Hogeschool Ede.

In de periode als docent in Ede heeft hij meerdere neventaken vervuld binnen en buiten de Hogeschool. In het kerkelijk leven betrof dit het ouderlingschap (Ede 1991-1994, Veenendaal 2001-2006). Van 1994-2000 was hij raadslid in de gemeente Ede (RPF-er binnen een RPF/GPV-fractie). In de periode 2000-2006 heeft hij diverse managementtaken vervuld binnen de Academie Theologie van de CHE. Uiteindelijk bleef de sociologie trekken en werd vanaf 2007 de promotiestudie opgepakt aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.